

Soltész Márton

Csalog Zsolt

Indiántestvéremnek, Horányi Károlynak

Soltész Márton
Csalog Zsolt

Argumentum Kiadó

A mű a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ kutatónapi programjának keretében készült.

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Lektorálta

Kálmán C. György

és

Vajdai-Horváth Zsuzsa

Az angol nyelvű összefoglalót fordította

Ági Clark

A kötet grafikái Csalog Zsolt kezétől származnak

© Soltész Márton, 2015

© Csalog Zsolt jogutódai, 2015

© Ági Clark, 2015

© Országos Széchényi Könyvtár, 2015

ISBN 978-963-446-747-2

ELŐSZÓ

Csalog Zsolt című munkámmal nem szabályos doktori dolgozatot, s nem is hagyományos irodalomtörténeti monográfiát nyújtok át – inkább amolyan *patchwork*-öt. Javítsanak ki, ha tévednék, de azt hiszem, W. S. mester nyomán leginkább „rongyszőnyeg”-nek fordíthatnók ezt a műfajt: a számtalan különböző színű, karakteres és önelvű materiából kontaminált újdonság-formát.

Persze nem csak a műfaji tarkaság teszi rendhagyóvá vállalkozásomat: az anyag kezelése, a látásmód szemtelen különcsége is. Kivált az a minden soromat átható patetikus cinizmus, amely nem átallja egy síkra emelni az olvasói tapasztalat írásos lenyomatát a nagybecsű tudományos habveréssel, s végül mindezt még az esszéprózával is megkísérlti összeházasítani. Föltehetem (Önök is föltehetik) a kérdést: „Lehet-e ilyet?” Aztán – ha komolyan belegondolnak – meg is felelhetnek reá tüstént: „Miért ne!” Hiszen azzal a fasisztoid okoskodással, amelyet az utóbbi évtizedekben az irodalomértelmezésből csináltunk, az „igazi”, nem-szakmai olvasókat úgyis régen elkergettük már... Most miért csodálkoznak? Be kell ismerjünk: szakmánk, az irodalom-„történet” a maga jelentőségét évtizedek óta magasan a mű értéke s érdeme fölé helyezi, s a valódi kanonizációról (értsd: az olvasók egy arra méltó életmű érdekében történő megnyeréséről) megfeledkezve, feladatkorét a belterjes szakmai csatározások kétes létjogú „dobogósainak” éltetésére korlátozza.

Pedig nem volt ez mindig így! Miközben az OSZK Csalog-fondjának rendezésén és e kötet szövegein dolgoztam, az a szerencse ért, hogy munkahelyemen Nagy Péter hagyatékának földolgozását bízták rám. S bizony megdöbbentő volt olvasnom, hogy mind a Móricz-, mind a Szabó Dezső-monográfia megjelenésekor hány és hány feszült érdeklődésről tanúskodó levéllel bombázták a professzor urat – és nem csak (pontosabban: nem elsősorban) a kollégák, de kétkezi munkások, általános- és középiskolai tanítók-tanárok, orvosok, illetve foglalkozásukat megnevezni nem kívánó nyugdíjasok és kispolgárok. Féltreértés ne essék: nem Nagy Péter munkásságán van itt a hangsúly (ami, köztünk szólva, ugyancsak „megérne egy misét”), hanem

a monográfia mint műfaj értékéről – úgy általában. Vajon én hány vitázó-gratuláló, az általam leírtakat saját emlékek és indulatok alapján cáfoló, kiegészítő, továbbgondoló levelet kapok majd? – És nem ám Lengyel Gabitól meg Horányi Karcsitól, hanem az „egyszerű”, az „igazi” (mert ismeretlen s elfogulatlan) olvasóktól!? Persze tudom én, hogy „az akkori mediális viszonyok”, meg „az akkori könyvkiadás”, meg „az akkori terjesztés”... De azért minden felelősséget mégsem háríthatunk el magunktól. Valamilyen szerepünk csak van nekünk is abban az általános érdektelenségben, amely irodalomértelmező munkánkat övezi! Vagy tévednék?

Disszertációm témavezetője, Thimár Attila többször is fölrotta nekem, hogy poétikai fejezetem érvelésében van egy teljesen fölösleges elem, amely a Csalog-művek – kiváltképp a *Parasztregény* – irodalmiságát kívánja erőnek erejével (be)bizonyítani. Márpedig ezzel a görcsös magyarázkodással – mint mondotta – semmi mást nem fogok elérni, mint hogy még a legnaivabbakban is fölébred a gyanú: „Hoppá! Itt valami szemfényvesztés esete forog fenn” – erőszakétel az anyagon, a bírálón, az olvasón, vagy épp mindnyájukon. S az érvelés nagyon is logikus! Csakhogy mit lehet kezdeni egy ilyen figyelmeztetéssel? „Megnyugodni”, „a bizonyosság higgadtságával szólni” – mindez nem csupán döntés kérdése. Nekem ehhez az attitűdhöz bizonyítékok kellene, kézzelfogható tények, s ezek bizony egyedül a demonstrációs folyamatból, a kutatás egymást követő fázisaiból nyerhetők ki.

A megoldás természetesen – mint mindig, ha bölcsészeti tárgyú munkába kezdünk – az olvasás. De vigyázat: nem ám a tematikus, hanem a szabad, fesztelen – ha tetszik: céltalan, plurális – olvasás, amely bátran elszakad a kutatás szorosan vett tárgyától, és új irányokba engedi orientálódni a módszertan után epedő elmét. A leggyakoribb hiba ugyanis éppen az, hogy bezárkózunk saját területünkre, e terület primer és szekunder irodalmába, és – amint Attilám mondotta – görcsösen iparkodunk, hogy lehetőleg az általunk választott materiából dolgozzuk ki annak immanens elméletét. Ha pedig ez nem kecsegtet látványos eredményekkel (mint ahogy általában nem kecsegtet), akkor szükségszerűen erőszakot teszünk az anyagon – a kortárs irodalomtudomány immorális törvénye szerint.

Az én vesszőparipám tudvalévőleg Csalog Zsolt volt, s az elmúlt években bizony többször is eljutottam a csömörig, melyet nem más, mint

érdeklődésem folyamatos beszűkülése okozott. Nyugtathatnám magamat, hogy e fátum elkerülhetetlen volt – és talán igazam is volna –; a valóság azonban egy kissé összetettebb. Miután alapvetően elméleti műveltséggel indultam neki a doktori képzésnek, s tanárain többsége kezdettől arra oktatott, hogy ami teoretikusan nincs alátámasztva-megalapozva, az voltaképpen nem is létezik, illetve fordítva: ami elméletileg ki van stafírozva, annak történeti vetülete akár teljes egészében elhanyagolható, hát hosszú időre beleveszttem az anyagomhoz kulcsot nyújtó (*tudományos* ténykedésemet legitimáló) teóriák meddő hajszolásába. Közben persze éreztem, hogy az út, amelyen járok, nem egészen helyes, amellet nem is ígér semmiféle hasznot, s ráadásul a primer olvasás is kezdett mind jobban hiányozni. Ez utóbbira azután, mintegy válaszul – igaz: még mindig süketen és vakon – fölfaltam a Nádas-életmű mellett az érett Giont és a fiatal Esterházyt, majd mindezt megfejeltem még kedvenc Szabó Magdáimmal is.

Süketet és vakot mondtam, mert ez a helyes meghatározás, amennyiben az olvasási tapasztalataimból származó esztétikai tudást képtelen voltam szinkronba hozni azokkal a terminusokkal, amelyeknek jó fél évtizedig – a szó szoros értelmében – bottal ütöttem a nyomát. Bő négy esztendőbe telt, mire mindezt megértettem, s vele azt is, hogy spontánnak tűnő olvasmányválasztásaimmal – ha indirekt módon is, de – sokkal többet haladt előre a kutatásom, mint azzal a mérhetetlen mennyiségű elmélettel, amelyet a legkülönbözőbb nyelvű szakkönyvekből bogarásztam össze. Ugye: elolvastam például Lengyel Pétert – csak mert Zsolt barátja volt, és mert sajtó alá rendeztem egy, a *Cseréptörésről* szóló Csalog-írást. Ám a tantusz csupán később esett le, hogy tudniillik a regény, amely a maga idejében oly üdítően hatott szakcikkek fordításába keserült lelkemre, voltaképpen arra adott példát, mit jelent az élettörténeti számvetés, mit az analízis, a szintézis, a szimbolika, a történet és a történelem a regényben, hogy mi az individuum az életben és a szubjektum a prózában. Olvastam aztán a már említett Nádas – mondjuk az *Emlékiratok könyvét*, amelyről Csalog oly elandalodva beszélt egy Zsolt Anginak címzett levelében –, s noha már elsőre elbűvöltek a gombosszegi remete végtelen tirádái, még sokáig nem tekintettem különös nyelvének mélyére, nem vizsgáltam a sajtó alá rendezett és a sajtó alá rendező szövegek ontológiai különbségét, amelyet pedig az általam megcsodált mondatok tisztán tükröztek. És nem jutott el hozzám még ekkor a Nádas-szöveg monologicitása sem, ahogyan nem tűnt föl – bár a *Kívül a körön* egyes szakaszaiban szó szerint olvashattam –, hogy Szabó Magda hol „életrajz”-ot, hol „dokumentumregény”-t írt.

Egy szép napon aztán egy kevésbé reklámozott, ám szerzőjének nemzedéki hovatarozását és addigi munkásságát tekintve felettebb érdekesnek ígérkező kötet akadt a kezembe: Komáromi Gabriella „monográfiája” arról a Janikovszkyról, aki barátnőjéhez, Szabó Magdához hasonlóan ugyancsak monológokat írt – s ez végre megmozdított bennem valamit. Arra gondoltam: ha az irodalmiság görcsös hangsúlyozásával nem óvhatom meg Csalogot a végleges elszigetelődéstől, vajon nem az volna-e a leghelyesebb, ha egyszerűen megfogalmaznám, *mit és hogyan* írt, azután pedig – minden különösebb erőfeszítés nélkül – melléhelyezném más írók rokon tematikájú, formájú és technológiájú alkotásait? Nos, amint láthatják, ezzel egy kissé elkéstem, hiszen könyvem nagyobbik része e fölismerés pillanatában már készen állt. Mivel pedig az évek alatt összeizzadt anyagot több szempontból is tanulságosnak éreztem, nem akartam megválni tőle, s így utólagos bölcsességem – kénytelen-kelletlen – előszóm e néhány rövid bekezdésébe szorult.

Nem csupán az Irodalomtörténet folyóirat szerkesztője, Scheibner Tamás kérdezte meg tőlem az elmúlt években, hogy miért angolul írom az életrajzi fejezetet; illetve: ha nem angolul írom, akkor honnét s miért e különös cím. A dolog természetesen nem titok, mi több: szándékos utalásról van szó. 1987-ben Csalog egy amerikai kiadó számára *Budapest-portraits* címmel vaskos kéziratot küldött abban a reményben, hogy végre az Államokban is megjelenhet. A dologból azonban nem lett semmi. Amint azt többször, több helyütt megírta, sőt újságírók kérdésére is elmondta: a leendő könyv kéziratának válogatása és szerkesztése során a kiadó mind határozottabban igyekezett érvényt szerezni saját elképzeléseinek, s ezzel súlyosan sértette a mű eredeti koncepcióját.

Könyv ugyan nem lett, a kézirat ellenben fennmaradt (OSZK Kt. Fond 445/319.), s így később magam is megkísérelhettem annak publikálását; pontosabban igyekeztem legalább egy szándéknyilatkozatot kicsikarni attól az iowai kiadótól, ahol akkoriban több ismerősöm is dolgozott. És mert a tárgyalások kezdetben biztatóak voltak, tüstént nekiültem, hogy megírjam a tervezett kiadvány részletes és terjedelmes utószavát – különös tekintettel Zsolt doku-művészetének nemzetközi vonatkozásaira. Ennek az írásnak a címe lett azután a jelen kötet biográfiai fejezetének élén olvasható *Zsolt Csalog – The Two Lives of a Hero: A Biographic and Bibliographic Essay*. Vagyis csak

lett volna, mert bár megkíséreltem a kiadást, végül – mintha valami örök átok ülne e gazdag anyagon – az én kísérletem is kudarcot vallott. Ezúttal nem a kiadó erőszakoskodott, csupán a sors volt irgalmatlan – de ez már egy másik történet. Az utószó mindenesetre torzó maradt. Mármost hazudnék, ha azt mondanám, hogy „egy az egyben” visszafordítottam a már elkészült angol szöveget, az viszont kétségtelen tény, hogy egyes részeit sikerrel építettem be a magyar életrajzba. A címet pedig dacosan megőriztem – jobb híján: mementónak.

Végül még egy tisztázandó kérdés: az önálló kötetben megjelent Csalogművekre történő hivatkozás dolga. Miután a *Parasztregény* (1978, 1985, 1999) három teljesen eltérő kiadásban látott napvilágot (és eltérő alatt itt nem ékezetek vagy írásjelek differenciáját értem, hanem egész fejezetek létét-nemlétét), kénytelen voltam minden idézetnél megadni az összes lehetséges oldalszám-intervallumot. (Ekkor dolgoztam ki a kötetvégi bibliográfiában föloldott rövidítések rendszerét is.) Hasonló volt a helyzet *A tengert akartam látni* (1981, 2010) esetében, melynek 2010-es változata elvileg egyszerű (értsd: szövegű) újrakiadás lett volna, a Palatinus-féle kiadvány azonban (az eredeti mű ortográfiájának önkényes megváltoztatása miatt) nem tekinthető autentikusnak, így itt is megadtam minden citátum mellett annak régiebb s újabb leelőhelyét. Jóval könnyebb volt elhatározásra jutnom a *Kilenc cigány* ügyében, amelyet a 2001-es *Romakönyv* egyszerűen és szabályosan újraközölt.¹ Ez esetben szükségetlennek tetszett az újranyomásra történő külön hivatkozás. Mind közül azonban az *M. Lajos, 42 éves* kiadástörténete a legérdekesebb. Ez ugyanis először szamizdatban jelent meg a hetvenes évek elején (egy időben ráadásul – lépést tartandó a múltó évekkal – „44 éves” címmel), s a mű mögött már komoly hatástörténet állt, amikor – 1989-ben! – végre hivatalosan is napvilágot láthatott; ekkor viszont mindjárt kétnyelvű kiadásban. Léven pedig a szamizdatokra nemcsak hivatkozni nehéz, de ma már föllelni és könyvészetileg definiálni sem könnyű őket, úgy döntöttem, egyedül a Maecenas-féle angol–magyar kiadásra támaszkodom.

2014. augusztus 28.

1 Leszámítva, hogy a portrészorozat végéről a kötet szerkesztői elhagyták az *Utószó helyett* című levélmontázst. Persze, ha úgy vesszük, ehhez – mint egy *tematikus* válogatáskötet szerkesztőinek – végül is „joguk volt”.

A szerző hálás szívvel mond köszönetet az alább felsorolt személyeknek és intézményeknek, továbbá mindazoknak, akikről e hevenyészett lista összeállításakor – ne adj’ Isten – megfeledezett.

Alföldy Jenő; Árvai István; Babus Antal (MTA KIK); Bakos József (OSZK); Balkay László; Balla D. Károly; Bednancs Gábor (ELTE); Benda Mihály (MTA ITI); Benyovszky Krisztián (Konstantin Filozófus Egyetem Nyitra); Bertha Zoltán (KRE); Bognár (Magyari) Éva; Borbély Anna; Agi Clark; Kenneth Cormier (Quinnipiac University); Csalog Benedek; Csalog Gábor; Ekler Andrea; Esterházy Péter; Farkas György; Földesi Ferenc (OSZK); Füle Péter (OSZMI); Havas Gábor; Hoffmann Gizella (OSZK); Horváth Csaba Péter (OSZK); Horváth Kornélia (PPKE); Horányi Károly (MTA KIK); Irodalomtörténet folyóirat szerkesztősége; Kálmán C. György (MTA BTK ITI); Károly Nóra (VFMK); Kenedi János; Király Júlia; Kis Pintér Imre; Kiss Judit Ágnes; Kiss Kornélia (PPKE); Koncz Károly (FSZEK); Korner Viktor (MTA KIK); Kosztolánczy Tibor (ELTE); Kovács Árpád (KRE); Kovács Beatrix; Kovács Dezső (Kritika); Kőszeg Ferenc; Krist Mária; Kurucz Márton (MANDA); Láng József (Argumentum Kiadó); Láng Klára (MTA KIK); Lengyel Gabriella; Lengyel Péter; Liphay Endre (OSZK); Maksa Katalin; Margit Boglárka (MTI); Mohácsi Bernadett (KREK); Monok István (MTA KIK); Nagy Péter †; Némáné Éva (Kovács Pál Megyei Könyvtár – Győr); Nemeskéri Erika (OSZK); Németh György; NKA alkotói ösztöndíj-kuratóriuma; Antónia Opitz; Pálfalvi Lajos (PPKE); Pócs Éva; Radvánszky Anikó (PPKE); Reinisch Réka (PPKE); Reményi József Tamás (Palatinus Kiadó); Rihovszky István †; Sárközi Dóra; Schill Tamás; Simon Sándor (VFMK); Sipos Lajos (PPKE); Sirató Ildikó (OSZK SZT); Stauder Mária (MTA ITI); Soltész Ferenc Gábor (MNT); Soltészné Kabdebó Anikó; Sowiniec Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodlegosciowego; Szilágyi Zsófia (ELTE); Szita Gábor (OSZK); Tarján Tamás; Thimár Attila (PPKE); Toldi Árpád (MAFILM); Tóta Péter Benedek (PPKE); Tóth Gábor (MTA KIK); Vajdai-Horváth Zsuzsa (PPKE); Zsávolya Zoltán; Zsolt Angéla.

EGY DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Csalog Zsolt életművét, amely mind a mai napig nélkülözni volt kénytelen a tudományos számbavételt, alapvetően műfajelméleti szempontok szerint közelítettük meg, lévén nem kívántunk beleveszni sem a realizmus, sem a szociográfia, sem a tényirodalom, sem más, felettébb obskúrus műszavak által jelölt műfaji-műnemi „valóságokba”. A cél különben sem a tematikus kategorizáció volt: munkánkkal az író rekanonizációját igyekeztünk előkészíteni. Ahogy özvegye fogalmazott a *Krisztina* című posztumusz regény nem különösebben szerencsés kiadásakor: a Csalog Zsolt nevével fémjelvezhető etikai és esztétikai attitűdöt kívántuk ismét forgalomba hozni.¹

S hogy ehhez miért éppen a műfajelmélet látszott a legalkalmasabbnak? A válasz jórészt a magyar irodalomtörténeti és -elméleti gondolkodás provincializmusában keresendő, amely minden olyan mű esztétikai értékét kétségekkel övezi, amelynek műfaji azonossága nem határozható meg egzakt módon, illetve amely nem illeszkedik bele a novella, vagy még inkább a regény nagybecsű kategóriájába. Így aztán egyszerre legitimációs és marketingcélú munkánk egyik alapvető célkitűzése az lett: a *Parasztregény*-ről bebizonyítani, hogy regény, majd a többi szöveget a magnum opustól mért távolságának függvényében sajátos szempontok szerint helyezni el a „legitim”, „akadémiai” műfajok skáláján.

Elemzéseink vezérlő elvét Milan Kunderától kölcsönöztük, aki világhírű könyvében, *A regény művészetében* keresetlen egyszerűséggel és tömörséggel jelentette ki, hogy a regény „Az a prózai nagyforma, amelyben az író kísérleti egókon (a hősökön) keresztül vizsgálja a létezés néhány nagy témáját”.² Könnyen belátható, hogy az a Csalog Zsolt, aki oly nyitott szemmel, s akkora empátiával járta szociológiai kutatásai során a világot, adatközlőiben, kiknek nyelvét és sorseseményét novellává, kisregénnyé vagy regénnyé érlelte, éppen ilyen kísérleti egók potenciális lehetőségét látta meg. S itt

1 SZERDAHELYI Zoltán, *Az igazi Krisztina: Beszélgetés Csalog Zsoltról és vitát kavart regényéről Bognár Évával, az író özvegyével*, *Életünk*, 2009, 6. sz. (június), 79.

2 Milan KUNDERA, *A regény művésze*, Bp., Európa Kiadó, 2008, 153. (Ford. Réz Pál)

kapcsolódhatunk Kundera egy másik fundamentális meghatározásához, mely szerint „A regény meditációs cselekménye néhány elvont szó pillérén nyugszik. [...] Egy regény [...] gyakorta nem más, mint hosszú hajsza néhány illanó meghatározás után.”³ Ez utóbbi belátás vezetett el azután a *Parasztregény* esetében a „paraszt”, illetve a „maradtam”, a *Fel a kezekkel!* esetében a „kurva”, *A párt foglya voltam* esetében pedig az „idegenség” szavakhoz – mint az egyes szövegek egzisztenciálfilozófiai kulcsaihoz.

Persze: ha akartuk, ha nem, előbb-utóbb kénytelenek voltunk szembenézni műfaj és nyersanyag, hangzószó (fonolexéma) és írott szó (filolexéma) viszonyával – magyarul a dokumentarizmus kérdésével. S a megoldásra – a terminus feloldásának módjára – ismét Kundera vezetett rá minket, mégpedig *A lét elviselhetetlen könnyűségének* ama sokat idézett mondatával, mely szerint „A regény nem írójának vallomása, hanem annak vizsgálata, hogy mi is az emberi élet abban a csapdában, amivé a világ alakult”.⁴ Ha a *Parasztregény*ből indulunk ki, Eszter néni identitásproblémája – amely a könyv, élettörténeti számvetés és „létösszegzés” után epedő fél-értelmiségi s a parasztságát önként és dacosan vállaló-demonstráló földműves szerepeinek interferenciájában kulminál – éppen egy ilyen csapdahelyzetet szemléltet. Közelebbről: a tradicionális paraszti kultúra végnapjait és a korszerű „új világ” (tán még a réginél is vadabb) intoleranciáját mutatja be egyetlen sors optikáján keresztül. Eszter néni vágyai és rettegései, kirohanásai és elnémulásai pontosan szemléltetik világának, s benne az ő egyedi sorsának sajátos útvesztőjét.

Fentebb azt állítottuk, Csalog Zsolt életművének tudományos megközelítésére mindeddig nem történtek kísérletek, holott ez nem teljesen valós: Sisák Zita például 2005-ben – igaz, alapvetően néprajzos műveltséggel és szempontok szerint, mégis – remek tanulmányt írt arról, miként szerveződött Csalog keze alatt az élőszóból nagyregény.⁵ Ez a dolgozat végül is fölmenthetett volna (s bizonyos értelemben föl is mentett) bennünket a *Parasztregény* magnófelvételeinek nyers lejegyzését és a kész prózafejezeteket összehasonlító időigényes művelettől, de mert a csalogi nyelvről a néprajzos kolleginánál lényegesen több (immár irodalomtudományi szempontokat is érvényesítő) mondanivalónk volt, végül az *M. Lajos, 42 éves* példáján mégiscsak bemutattuk azt a hallatlan differenciát, ami a felvett és a megírt nyelvek között

3 Uo., 147.

4 Uo., 34.

5 SISÁK Zita, *A szóbeli elbeszélés regénnyé szerveződése (Csalog Zsolt: Parasztregény) = Mindenest gyűjtemény: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. GULYÁS Judit, TÓTH Arnold, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 22), I, 249–266.

tapasztalható. S ezzel – reményeink szerint – végleg kirántottuk a szőnyeget mindazon föltevések alól, amelyek naiv és/vagy rosszindulatú módon összemosták a hallható és látható nyelveket, majd azzal vádolták meg az írókat, hogy „művészete” – ha egyáltalán nevezhető annak az effajta lejegyzői munka – ki is merült a meddő rögzítésben.

Pedig ami valódi művészetté, vérbeli epikává avatja a Csalog-műveket, az éppen a nyelvképzés, a nyelvteremtés művelete, amely a dokumentumnyersanyagként megismert-fölhasznált nyelveket és életeseményeket egy új, egyedi sorsvizió szolgálatába állítja, mégpedig oly módon, hogy az olvasmányos-esztétikus prózaszöveg immáron tükröt tart nemcsak az adatközlő, de a befogadó elé is, és a gogoli „Magatokon röhögtök” gesztusával döbbsenti rá olvasóját a jól ismert todorovi tényre, mely szerint a fantasztikum sosem a szövegben, mindig a létben van. S ez még akkor is igaz – sőt: annál inkább az –, ha Mikuszko Lajos ásatási munkás vagy Kána Lőrinc tábornok történetesen fölment, nagyot mond, saját jelentőségét növeli, vagy ha Mohácsi Bálintné Eszter néni egyoldalúan látja férje elzüllésének tragikus kimenetelű történetét.

Mindent egybevetve: arra jutottunk, hogy a *Parasztregény*, amely – hitünk szerint – a vágy, a beszéd és az írás szubjektumainak különbségét teszi láthatóvá, ékes példája annak, hogy Csalog Zsoltnál a dokumentum nem az írásaktus végeredménye – amint az a zsdánovi-lunacsarszkiji terpoétikák szerint helyes és illendő lett volna –, „mindössze” nyersanyaga, kiindulópontja, készítője annak. Mármost hogy ne ismételjük gépiesen mindazt, amit értekezésünkben állítottunk, hadd hozzunk ezúttal szakirodalmi helyett egy szépirodalmi példát vélekedésünk alátámasztására. Ha jól megfigyeljük, Szabó Magda *Régimódi története* pontosan úgy bánik a regénycímmel – olyan, szekunder szövegeket idéző evidenciával emlegeti azt a primer szövegben –, mint ahogy a *Jegyzetek a Parasztregényről* szerzője teszi. És nem csupán a *Kanna, hattýúkkal* című „bevezető-ráhangoló” fejezetben, de a szöveg minden szakaszában. Ráadásul ugyanez a ductus, ugyanez a naiv-cinikus, egyszerre belső és külső nézőpont köszön vissza a *Kívül a körön* című esszékötetnek a *Régimódi* modelljeivel-szereplőivel kapcsolatos írásaiban is.⁶ Nyilvánvaló tehát, hogy nem a *Parasztregény* kapcsán merül föl először a kérdés: „vajon hol ér véget a szerző, és hol kezdődik a mű?” Illetve: „hol ér véget a mű, és hol kezdődik a szerző, esetleg a másik mű?”

6 SZABÓ Magda, *Kívül a körön*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1980. – Főként: *Egy doboz fűz Melindának* (353–362.); *Író és modell: Válasz a Kortárs körkérdésére* (379–398.); *Egy modell alakváltozásai* (399–422.); *Koncentrikus körök* (491–517.); *Záróvizsga* (518–530.).

Mindezzel persze véletlenül sem szeretnénk azt szuggerálni, hogy akár a Szabó-, akár a Csalog-szövegek elbeszélői hangja könnyűszerrel azonosítható volna az egykor élt biográfiai-civil személy hangjával, sőt: éppen ellenkezőleg! Azt kívánjuk érzékeltetni, hogy a dokumentumpróza elbeszélői pozíciója sajátos, a fikciós alkotásmódoznál szokásostól sok tekintetben eltérő – például sokkal határozottabban autoreflexív – szövegkezelést követ, ám ettől függetlenül mégsem lép ki a szépirodalom területéről. Gondoljunk csupán a *Für Elisére*, melynek bemutatóján állítólag számon kérték az írónőt, hogy miért talált ki magának egy sosem létezett Cili nevű lánytestvért, ha egyszer a regény fülszövegében azt ígérte: egy kétrészes életrajzi regény első kötetét tartja kezében az olvasó. Mire az írónő, mintegy válaszul, elővett a táskájából egy fényképet, és fölmutatta: „Már hogyan létezne az én Cilim? Hát hiszen itt a fényképe!” *A tengert akartam látni* Dani-monológjaihoz hasonlóan e bemutató után is soká találgatták: vajon szándékos botránykeltésről, furfangos legendagyártásról vagy valami másról lehet szó. Mi a magunk részéről úgy véljük: nem egyébre szolgált e demonstráció, mint annak hangsúlyozására, hogy a fülszöveg nem hazudott: valóban „írói életrajzot” kapunk. Azaz: egy történeti nyersanyagon hizlalt kísérleti egón keresztül a lét alapvető kérdéseit boncolgató író vallomásának lehettünk szem- és fültanúi. S ezzel ismét értekezésünk egyik kulcsfogalmához érkeztünk: a vallomáshoz.

Ahogy a kunderai regény, úgy természetesen a csalogi portré sem „írója vallomása”,⁷ mégis az augustinusi-hamvasi vallomásfogalmakkal tudtuk a legtermékenyebben megközelíteni. Egyébiránt maga Kundera sem áll meg a fenti deklarációnál; kifejti azt is, hogy amíg Dante még hitte, hogy a cselekvés a cselekvő önarcképe, addig „A regény egyik nagy felfedezése a cselekvés paradox jellege”.⁸ Mármost a kérdés az: „ha a cselekvésben nem ragadható meg az én, hol és hogyan érhetjük tetten?”⁹ És Csalog a maga módján megfelel a kérdésre, amennyiben demonstrálja: a potenciális hősök *belső* életét egy – a hiteles nyelvi teremtés készségével megáldott – *külső* személynek kell megismernie, megértenie, mégpedig azok nyelvén-beszédén keresztül, s csupán ezután készülhet el az a bizonyos „ön”-arckép, az a „doku-portré”, amelyen ugyan kétségkívül ketten munkálkodnak, de amelyet csupán egyetlen kéz „fest”: a prózaszó művészéé.

7 KUNDERA, *I. m.*, 34.

8 *Uo.*, 32.

9 *Uo.*

Végezetül néhány szó a monológrol – merthogy ez lesz a csalogi portrék mindenkori formája. Bizonyára sokakat érdekel, főként az *oral history* újmódi divatjának hála, hogy milyenek lehetnek az egyes elbeszélések nyersanyagául szolgáló eredeti hangfelvételek, s e kérdésnek ráadásul épp egy csalogi kijelentés ad különös nyomatékot, mely szerint prózaportréi egy „teljes akusztikai jelenséget” kívánnak olvashatóvá tenni.¹⁰ Csakhogy a kazettákon (több tucatot volt szerencsénk meghallgatni) nem egy-egy ember monológja került rögzítésre, hanem egy – a legkevésbé sem spontán – párbeszéd, amelyet az adatközlői és dokumentátori vágyak és elvárások bonyolult szövevénye béklyózik. Így azután – nem feledve, mekkora ovációval hozta ki az Európa Kiadó Kerouac *Útonjának* eredeti tekercs alapján újrarendezett változatát,¹¹ sem Ginsberg *Cody*-utószavának megfontolandó alternatíváját¹² – értekezésünkben megmaradtunk a szövegek olvasásánál; s a szalagok interpretációját másokra hagytuk. Úgy véljük ugyanis, hogy amíg az esszéíró (a művész) kezén többletet teremhet az ilyen munkálkodás, addig a tudományos elemző csupán módszertani adósságokba verné magát.

10 Kiss Zsuzsanna, „*Lágyinterjúzom*”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Látó, 1991, 9. sz. (szeptember), 1078.

11 Jack KEROUAC, *Úton: Az eredeti tekercs*, Bp., Európa Kiadó, 2011. (Ford. M. NAGY Miklós)

12 „Így a szalagot olvashatjuk úgy is, mintha nem lenne szétesett és unalmas, amilyen időnként, hanem mintha egy spontán Rituálé lenne, amelyet egyszer hajtottak végre, és soha többé nem ismételték meg, teljes tudatában annak, hogy minden ásitás és kiejtett hang örökkévalóvá válik – és ekképpen halhatatlanná vált, végül is a Nagy Emlékező és Szereplői emlékeztek önmagukra, miközben még életben voltak.” – Allan GINSBERG, *A nagy emlékező látomásai* = Jack KEROUAC, *Cody látomásai*, Bp., Cartaphilus Kiadó, 2007, 559. (Ford. SZÁNTAI Zsolt)

I. A REGÉNY KÖRÜL

„- A pokolba minden más renddel! – kiáltotta Mr. Dedalus. – Hogyne, hogy olyan helyre kerüljön, ahol Mocsok Miki meg Búz Dani a barátai? Nem, nem, maradjon csak Isten nevében a jezsuitáknál, ha már egyszer náluk kezdte. Nagy hasznára lesznek később, ha kikerül az életbe. A jezsuiták, azok bizony el tudják helyezni az embereiket, válogathat majd a legjobb pozíciók között.”

(James Joyce)

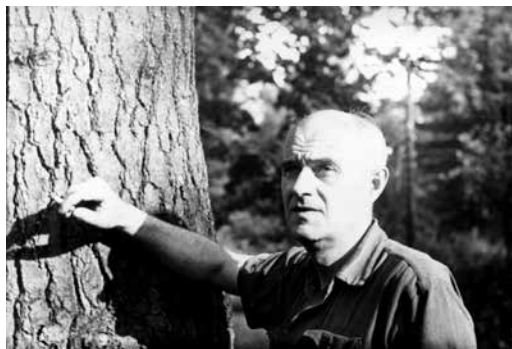
James JOYCE, *Ifjúkori önarckép*, jegyz., tan. KAPPANYOS András, Bp., Cartaphilus Kiadó, 2003, 88.
(Ford. SZOBOTKA Tibor)

Zsolt Csalog – The Two Lives of a Hero

*A Biographic and Bibliographic Essay*¹

I.

Az író, akit – könyvei és cikkei nyomán – Csalog Zsoltként ismerünk (pontosabban: sajnos alig-alig ismerünk), 1935. november 30-án, Csalogovits Zsolt András István néven látta meg a napvilágot Szekszárdon.² Apja, Dr. Csalogovits József régész, a neolitikum elismert szakértője – ekkor éppen a szekszárdi múzeum igazgatója.

Dr. Csalogovits József (1908–1978)

Anyja, Gaskó Márta eredetileg énekesnőnek készült, számításait azonban már az első világégés keresztülhúzta: Stuttgartban megkezdett tanulmányait félbehagyta,³ visszatért Magyarországra, s férjhezmenetele után – mint háztartásbeli – végleg férje és gyermekei szolgálatának szentelte magát. (Tegyük hozzá: kétkezi gondoskodására, realitásérzékére és szervezőképességére szüksége is volt, hiszen – amint arra az író, posztumusz megjelent portréfilmjében, ironikusan rámutatott – anyja nélkül a neves régész talán még egy

1 A tanulmány a Nemzeti Kulturális Alap 3802/4411-es számú alkotói ösztöndíjának támogatásával készült.

2 Lásd anyakönyvi kivonatának xerox-másolatát: OSZK Kt. Fond 445/2/2.

3 HARANGI Andrea, *Barátom emléke*, Prae, 2000, 3–4. sz., 74.; CSALOG Zsolt, *Magyar vagyok: Hogy történt ez?* = F&F, 283. (Az egyes Csalog-művekre itt és a későbbiekben is rövidítve hivatkozunk. Fölsorolásukat lásd a kötetvégi bibliográfiában!)

nescafét sem tudott volna elkészíteni.⁴⁾ Egyetlen testvére 1940-ben született, s a korban dívó turáni tendenciához igazodva az Emőke nevet kapta, amelyet azután '57 tavaszán – immár saját elhatározásából – Juditra változtatott.

Anya és fia

Judit és Zsolt

4 *Doku: Csalog Zsolt beszél*, színes, magyar portréfilm, operatőr: JÁVOR István, Fekete Doboz Alapítvány, 1999.

Ám ennél jóval korábban, még 1937-ben megváltozott a családnév is, az apa ugyanis túl szlávosnak találta azt. Amatőr etimológiai okfejtése szerint a „csalog” gyöktörökül követjelent,⁵ a rosszhangzású „ovits” leválasztásával tehát egyben új, értelmes(ebb) névalak született. Sok-sok évvel később, a faji egyenlőségről alkotott szenvedélyes koncepciójának vallomásos-esszéisztikus kibontásakor, a nyelvi és etnikai identitás mibenlétének ecsetelésekor a családi gyökerek kérdése ismét komoly jelentőséget nyert Csalog számára. *Magyar vagyok* című, nagy hatású programesszéjének nyitányát idézzük:

„Őseim között csak a nagyon messzi távolban találok nyers földön is járkáló, kezükkel is dolgozó lényeket: Valamelyik apai elődöm – ükapám? szépapám? vagy még messzebb? – vízimolnár volt. (A családi emlékezet szerint tizenkét gyerek apja. Azt viszont már nem tudom, melyik folyón úszott a malma.) Az anyai ágon meg ott ködlik egy asztalosmester, dátumhoz is köthetően: a múlt század közepén működött – habár lehet, hogy ez csak egy oldalág. Mindenesetre tőlük kezdve már mindenki honorácior: protestáns papok, kántortanítók, tanárok, vármegyei hivatalnokok vagy banktisztviselők. A családi fényképtárban keménygalléros, mellényes-nyakravalós „úri” emberek sorakoznak, általában hosszú, fésült szakállal, nőik fidres-fodros ruhákban, nagy kontyokkal vagy csipkés főkötőkkel – vidéki paplakok és tisztos polgári otthonok verbénával fűszerezett levegőjét árasztják. Szépek, de némák; nem tudom, milyen nyelven szólnának, ha szólhatnának, és nincs már kit faggassak erről. Úgy hívták őket, hogy Csalogovits (eléggé változatos írásmóddal, *cs*-vel, meg egészen szerbesen is), Gaskó (ők a Felvidékről jött – vagy a Bánátból a Felvidékre részben visszakerült? – evangélikusok). Enyedy (tehát erélyi nemesek, dzsentrik), Hoffmann Schäffer (szászok? svábok? osztrák-németek?), Orsini (vagy valami hasonló, nem vagyok bizonyos), meg ilyesmik. A keménytáblás fényképek hátulján cirádás betűkkel a műtermek címe, Temesvár, Pancsova, Kikinda, Pazova, Kassa, Krakkó, Brassó, Nagybecskerek, Pécs, németül vagy magyarul – ez nem sokat mond.”⁶

Az édesapa múzeumigazgatói tisztségének megfelelően a család a kisvárosi középosztály krémjéhez tartozott, s ez számos kötelező – az eszmélkedő gyermek számára természetsszerűleg életidegen – rituálét vont maga után. Az egyik ezek közül, amely élete végéig tüske maradt Csalog lelkében,

5 A „kő” törökül „taş” (esetleg „rock”).

6 CSALOG, *Magyar vagyok... i. m.*, 279–280.

a monoton és kényelmetlen vasárnapi séták intézménye volt. Apja, a szokásnak megfelelően kettesben sétált vele a Garay téren, s eközben a gyermeknek szigorúan vásár- és ünnepnap i öltözetet, valamint fehér cérnakesztyűt kellett viselnie. Amennyiben szépen, komolyan viselkedett, apja esetleg engedélyezte, hogy egy kissé előreszaladjon, mondván: „addig a fáig futhatsz, és vissza”. (Már hogy föl is másszon rá, az szóba sem kerülhetett – panaszkolta később.) De azért minden ifjúkori ellenérzése dacára, egy 1994-es tárcájában mégis úgy emlékezett vissza e gyermekkori sétákra, mint amelyek ontológiai érvényű alapfogalmakkal gazdagították.

„Szekszárd, Garay tér. Négyéves lehettem, vagy maximum öt: apámmal sétáltunk egy vasárnap délután, mendegéltünk kézen fogva, fölfelé, a templomnak – elhagytuk már (balról) a Pirnitzert, (jobbról) az Újváros felé vezető nagy utcát, amikor valamilyen apropó nyomán érkezettnek látta az időt, hogy belém adagolja az aktuális tananyagot: – Na, jól figyelj! Itt a polgári, a halpiac, a borpince, aztán majd a kaszinó: a *jobb* kezed felől; amerre meg a Bezerédi utca kezdődik, az a *bal* kezed. Jegyezd meg!

Megjegyeztem.

Azóta, ha – mert előfordul! – pillanatnyi zavaromban nem tudom, melyik a jobb, melyik a bal, csak behunyam a szememet, és a szekszárdi Garay téren vagyok, apámmal megyegetünk fölfelé, a Sétatér felől a templomnak, jobbról a halpiac, a polgári, a borpince, a kaszinó, balról a Bezerédi utca torkolata, amerre a Müller felé szoktunk kanyarodni – oké, rendben, megvagyok!

»Szülőföld«: ennyi. Nemigen több – de nem is kevesebb. Most, több mint felnőtt fejjel: állok a szekszárdi Garay téren, arccal a szőlőhegy felé (a kocsim mögöttem, a hajdani Pirnitzer áruházzal szemben, a biztosító előtt parkol) – a halpiac rég nincs már, a »polgári« nem tudom milyen iskola most, és fogalmam sincs, mi lehet a vadgesztenyék alatt, az egyszervolt kaszinókert helyén, de ezzel együtt: minden rendben. Minden jó. Jobb, bal. Nyitott szemmel sem érzem a szorongó gondot, hogy mi merre. Szülőföld. Az egyetlen hely a Golyón, ahol tudom, hol vagyok, és természetes biztonságban érzem magamat.”⁷

1944-ben aztán, amikor a front elérte a Duna vonalát, e merev és jól szabályozott kispolgári világ egyik pillanatról a másikra összeomlott: a szekszárdi múzeum elpusztult, az apát B-listázták; s a család, amely – még ’44 őszén –

7 CSALOG Zsolt, *Szülőföld*, Magyar Napló, 1994, 9. sz. (május 13.), 8.

a Baranya megyei Godisára, az ottani rokonokhoz menekült, egyszerre nincstelen és jogfosztott lett. A neolitikum neves szakértője innentől – jobb híján – egy gatterban dolgozott mint fűrésztelepi munkás, tíz éves fia pedig a helyi téglagyárban. A különbség mindössze annyi volt, hogy amíg József papa hallatlan sértésként, a kisfiú csodás felszabadulásként élte meg e különös „rendszerátváltást”. „Téglagyárban voltam munkás. Magántanulóként, tíz-tizenegy éves koromban. Teheneket legeltettem lóhátról. Szóval kinyílt előttem a világ, az igazi világ. És hát megnyíltak előttem az emberek, a téglagyári munkások” – nyilatkozta halála előtt nem sokkal Bozai Ágota kérdéseire.⁸ Ezek az esztendő, melyeket Csalog Godisán, az egyszerű emberek körében tölthetett, egész életére meghatározták világ- és életszemléletét. A perspektíva, amely mögött életvitelének hivatásszerűen vállalt puritanizmusa áll, s amelyet egy későbbi írásában majd „alulnézeti pozíció”-nak nevez el, továbbá annak tudatosulása, hogy érdeklődésével, empatikus odafordulásával képes *megnyitni* az embereket (ez utóbbi, mint tudjuk, később szépirodalmi tevékenységének motorja lesz), jórészt e godisai éveknél köszönhető.

A téglagyár

Godisa

8 Csalog Zsolt, *élt 62 évet*, lejegyezte BOZAI Ágota, Népszabadság, 1999. július 3., 28.

„Kicsi vagyok. Lent vagyok.

Jó.

Felvetődhet persze a kérdés – és mivel felvetődhet, hát fel is vetődik nap mint nap –, hogy vajon nem azért mondom-e, »jó«, mivel ha már egyszer ez van, a fene enne meg, legalább vágjunk hozzá vidám pofát; savanyú a szőlő? De engem még az sem igazán zavar, hogy ez a kérdés – bizony – unos-untalan fel-felvetődik, akár még bennem magamban is.

Mert azt hiszem, megvan a – legalább a magam számára (mások meg csak közepes mértékben érdekelnek) – elfogadható magyarázatom erre a dologra. Nevezetesen hogy nem – vagy, jó, nem *pusztán* – balfaszszágból vagyok kicsi és vagyok lent. Hanem – legalább valamennyire – a magam megrögzött eltöklétségéből is.

Történet. (Amellyel, Hegel óta tudjuk, *azonos* a dolog.) Amikor még egészen kicsiny voltam, és a családi otthonban jobbra csak négykézláb közlekedtem, sok kedves időt töltöttem az asztal – az asztalok – alatt. (Gyakorta épp ott aludtam el – semmi baj, leemelték rólam az asztalt, felszedtek és lefektettek az ágyikómba.) Az asztal fölött: a »felnöttek« (akiknek státuszára akkor sem, és azóta sem vágytam-vágyom) csinálták a maguk bugyuta hiábavalóságait – én meg sajnáltam őket: amiért ők nem láthatják az asztal lap *alsó, igazi* felére krétázott, szépséges rajzaimat. Szerencsétlenek, a maguk korlátozott perspektívájába zárva... – No, hát azóta RAGASZKODOM én a magam alulnézeti pozíciójához. Mint megfordíthatatlan és meghaladhatatlan TÖBBLETHEZ.

Vagy egy mai, véletlenül adódó kontroll-helyzet: valahol, valami félnyilvánosság előtt valaki benyal – *nekem*. Viszolyogva hallgatom: micsoda hajmeresztő félreértése a dimenzióknak! Minő meghökkenítő békaperspektíva: *engem* vélni *föliül!* Átélem a száználmas figura vélelmezte helyzetet – és iszonyodom.

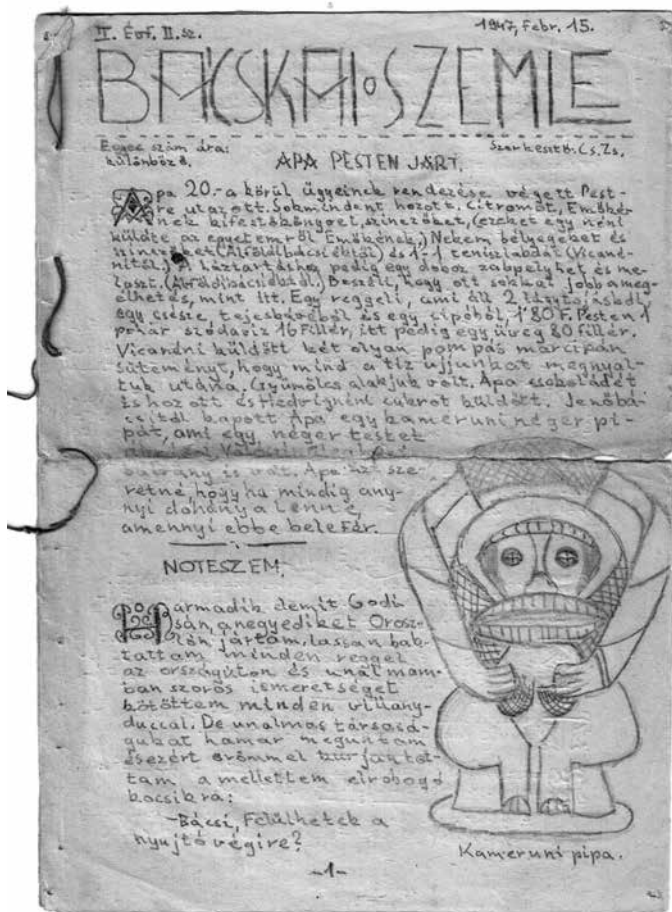
Egyszóval, elég biztosan: JÓ.

Amúgy persze nem árt vigyázni velem. Mert idelentről ókor kegyetlen éles-séggel ítélnetők meg a Világ dolgai!”⁹

9 CSALOG Zsolt, *Alulnézeti pozíció*, Magyar Napló, 1994, 13–14. sz. (július 8.), 34.

A „Harmadik elemít Godisán, a negyediket Oroszlón jártam” – olvasható a tizenkét éves fiúcska kézírásával a Bácskai Szemle című (nagyénjével, Gaskó Vilmával együtt írt és szerkesztett) házi készítésű lapocska 1947. február 15-i számában.¹⁰ S mivel nagyjából ugyanebben az időben Csalog József végre ismét ásatásra, mégpedig egy pécsi leletmentő föltárára utazhatott, a Bácskai Szemle ifjú szerzője maga is a baranyai megyeszékhelyre került.

Az első „szamizdat”

A Pius Internátus falai között azután csakhamar vehemensen katolizált, tagjává lett az illegális cserkészmozgalomnak, sőt – amint azt később, Fodor Miklós rendőr őrnagyhoz írt, 1965. július 2-i jelentésében külön

hangsúlyozta – nem tudta másként elképzelni az életét, mint hogy jezsuita lesz.¹¹ Lelkesedését jelzik kiváló bizonyítványai is – így 1947. október 19-én

kelt „havi értesítője”, melyben 7 db 1-es és 3 db ½-ed szerepel,¹² s amelyért „Csalog Zsolt Á. i. 6. A. oszt. Pius-internatusi növendék [...] ezüst érdemkeresztet nyert.”¹³ Egy másik dokumentum szerint „Csalog Zsolt, a 96. sz. Szent Szaniszló testőrgárda Szent Imre rajának tagja a SZENT TARZICIUS SZOLGÁLATOT jeles eredménnyel végezte. Pécs, 1948. május 14. Kővári Károly rajparancsnok.”¹⁴

Ám alig egy évvel azután, hogy az iskola saját lapja, az Életünk 1947-es őszi száma verset közölt a fiatalembertől (*A vadgalamb*),¹⁵ 1948. június 14-én a Piusban végleg kicsengettek. Az intézmény államosítását követően Csalog egy külvárosi iskolába került, ahol – mint mondta – „a minőség megsemmisítését” rajtuk hajtották végre. Kamaszos igazságérettől fűtve kiállt néhány tanára mellett, akik számára fontos értékeket képviseltek-védelmeyeztek (az intézmény vezetőségének szövegezésében:

Havi értesítő

Csalog Zsolt. 6. a oszt.

Pius-internatusi növendékről

Iskolai osztályzata:

Vallás	1	Mennyiség	1
Magyar ny. és irod.	1	Rajz	
Történelem	1/2	Testnevelés	
Földrajz	1/2	Egészség	
Latin nyelv	1/2	Szép- } írás	
Görög } nyelv		Gyora- } írás	
Francia } nyelv		Ének	
Német nyelv		Viták	
Bölcsészet		Honv. ism.	
Természettud. }		Rendszeret	
Kémia }		Mogaviselet	
Természettan			

Intézeti osztályzata:

Fegyelem	1	Német } társalgás	
Művelt modor	1	Angol } társalgás	
Szorgalom	1	Francia } társalgás	
Rend és tisztaság	1	Zene	

Főtárgyból megírt, vagy két tárgyból írt növendék hi-
menője a következő értesítőig elmarad.
Az intést csillagos 3-al, a megírást 4-el jelezzük

Pécselt, 1947. évi *okt.* hó *19-én*

A Pius-Internatus Igazgatósága.

László-nyomda Pécs

11 ÁBTL 3.1.2 M-28382, 4.; illetve: SZÖNYEI Tamás, *Titkos írás: Állambiztonsági Szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, Bp., Noran Könyvesház, 2012, I, 952.

12 OSZK Kt. Fond 445/1/1.

13 OSZK Kt. Fond 445/1/2.

14 OSZK Kt. Fond 445/1/3.

15 CSALOG Zsolt, *A vadgalamb*, Életünk – Pius Internatus II. Szakaszának Folyóirata, 1947, 1. sz. (november 1.), 2. (OSZK Kt. Fond 445/331/1.)

„szellemi vezére lett a reakciós hangütésnek”), s ezért kis híján eltanácsolták. (Egyes tanárainak és iskolatársainak kemény tartásával, mások jellemtelen megalkuvásával kapcsolatos korjellemző emlékeit közel négy évtizeddel későbbi, *Harangzúgás* című cikkében örökítette meg.¹⁶⁾

1949. februárjában, amikor az ország s a külföld figyelme egyaránt a Mindszenty-perre összpontosult, Csalogéknál az a furcsa helyzet állt elő, hogy miközben az „ex-piuszista” Zsolt krétával írta a falakra: „Éljen Mindszenty!”, József papa a keszthelyi múzeum igazgatója lett; s új, vezető beosztásával párhuzamosan a párt- és a járási tanácstagságot is vállalta. Áthelyezése nyomán hamarosan fia is Keszthelyre került, s a gimnáziumban máris egy illegális sejt vezetője lett. Mint utóbb fogalmazott: „Pécsi vezetőim úgy döntöttek: az illegális katolikus cserkészmozgalmat exportálják Keszthelyre – velem.”¹⁷

Az '50-es évek nyarait a korábbiakhoz hasonlóan az illegális mozgalommal töltötte. Kirándultak, táboroztak, s mivel sátorhoz nem igen lehetett hozzájutni (nem is beszélve arról, milyen gyanús lett volna ilyesmit vásárolni vagy kérvényezni), saját építésű kunyhókban laktak. Egy ízben, amikor a Bükkben kirándultak, találkoztak egy másik tábornyi katolikus fiatallal, s e találkozás a közösségi lét, a lelki összetartozás nagyszerű élményével ajándékozta meg Csalogot. Fent jelzett, '65 júliusi belügyi jelentésében írta a következőket:

„A keszthelyi erdőbe jártunk, s én egy alkalommal loptam a keszthelyi múzeumból térképet [-] a környékről készült 7500-as térképet [-], ami természetesen szigorúan tiltott dolog volt. Ezt vittük magunkkal egy 5 napos táborozásra. Sátorunk sem volt, kunyhót építettünk magunknak. És hogy a romantika még nagyobb legyen, egy légpuskával őrséget álltunk éjszaka. [...] Egy alkalommal az is előfordult, hogy amikor kilométerekre, térképpel a kezünkben, találkoztunk egy rendőr járőrrel, én a térképet a bokrok közé eldobtam, s megkérdeztem, merre van ez meg az a puszta.”¹⁸

1951-ben ismét az apa sorsa formálja-alakítja fiáét, hiszen a keszthelyi múzeum igazgatója váratlanul utasítást kap, mely szerint azonnal Jászberénybe kell mennie, s ezzel párhuzamosan – mintegy nyomatékosításképpen – megfosztják járási tanácsi, illetve párttagságától is. Így lesz József

16 *Harangzúgás*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 18., 12.

17 *Doku: Csalog Zsolt beszél... i. m.*

18 ÁBTL 3.1.2. M-28382, 5.

papa a jászberényi múzeum igazgatója, fia pedig – ugyanott – az Állami Lehel Vezér Gimnázium tanulója.

Fontos állomás ez, hiszen itt, ebben az intézményben szerveződik meg majdan az a színjátszó kör, ahol az 1953–54-es tanévben Csalog szervezésében, rendezésében és főszereplésével állítják színpadra Gogol *Revizorát*. A darab komoly sikert arat, melynek hatására a lángelkű fiatalember – Antoni Libera *Madame* című regényének ifjú hőiséhez hasonlóan – fölvételi vizsgát tesz a Színművészeti Főiskolára. S már úgy néz ki, hogy fel is veszik, amikor a harmadik rosta előtt megkapja a hírt, hogy elfogadták jelentkezését a pesti bölcsészkar magyar-történelem szakára, s végül inkább ezt a „polgáribb” hivatást választja. Az orosz irodalom – Csehov, Gogol és Turgenyev – vonzása azonban az érettségi után is megmarad; sőt, egy 1989-es interjú tanúsága szerint hősünk valójában a jászberényi gimnázium harmadik osztályában, az orosz irodalom szerelmeseként határozza el, hogy író lesz.¹⁹ Maga a töprengés, az életpálya tervezgetése persze már jóval korábban elkezdődik. A *Vica néninek születésnapjára, 1949. május 18.* című írás alábbi sorai önmagukért beszélnek:

„Amióta az eszemet tudom, foglalkoztatott a kérdés: mi leszek. Sohasem volt idő, mikor ne tudtam volna felelni erre. 4 éves koromban kocsis, majd festőművész akartam lenni. Aztán a »bélyegtervezői« pálya lett előttem mind szimpatikusabb. Tekintve azonban, hogy nem vagyok papírgyáros, nem folytatom a felsorolást. Annál is inkább, mert mindig tévedtem: mint téglagyári munkás vittem haza első keresetemet.”²⁰

Az érettségiző legjobb barátja, Pernecky Géza

1954-ben, azaz még az Állami Lehel Vezér Gimnáziumban letett sikeres érettségi évében a család – egy újabb át-helyezés nyomán – Szentesre költözött: Csalog József ’54-től (egészen nyugdíjba vonulásáig) a szentesi múzeum igazgatója lesz (s ugyanitt nyugdíjas munkatárs ’78-ban bekövetkezett haláláig). Ősszel, a pesti bölcsészkar folyosóján az elsőéves hallgató már büszkén meséli későbbi feleségének, Pócs Évának, hogy milyen ügyesen költöztette a családot. Ő maga – Póccsal ellentétben, aki ez idő tájt egy baráti család, Dankóék vendégszeretetét élvezte – Budapestre költözvén sem lesz kollégista; albérletben lakik,

19 TISZAI Lajos, *Itthon – rendületlenül: A Néplap vendége Csalog Zsolt író*, Néplap, 1989. június 10., 4.

20 *Csalog Zsolt, Vica néninek születésnapjára 1949. május 18.*, kéziratok füzet, 1. oldal. (OSZK Kt. Fond 445/471.)

melyre mindvégig maga teremti elő a szükséges pénzt kisebb-nagyobb fizikai munkákkal (zsákhordással, vagonpakolással).

Leendő férj és feleség – a családi albumból

Gaskó Vilma (Vica néni)

Ugyanakkor – mintegy az önállósulás útján elért sikerek kontrapunktjaként – '56 tavaszán váratlanul személyes sorsát és későbbi gondolkodásmódját egyaránt meghatározó veszteség éri az egyetemista fiatalembert. Szentre hazatérve szomorúan kell konstatálja, hogy nagynénje, a hőn szeretett

Vica néni, akinél néhány héttel korábban diagnosztizálták a tüdőrákot, immár utolsó stádiumban van. Több mint negyven évvel később, saját tudomű-tétje apropóján így emlékezett vissza minderre:

„V. néni egy drága angyal volt, életem főszereplője – tébolyító volt tudni a valóságot: felnyitották a tüdejét, és megállapították, hogy késő, hogy a rák már mindenütt megtámadta, kész. Visszavarrták, és ébredés után vidáman közölték vele: az operáció pompásan sikerült. Csak a közeli hozzátartozók tudhatták az igazságot. Élesen emlékszem: ült a szentesi múzeum parkjában, a nyugágyban, az arca sárga és tele fájdalommal, és halk hangon, lihegve engem biztatott. Hogy ez egy nagyon goromba műtét, nem könnyű rendbe jönni utána; de most már nem tart soká, majd meglátom, mire visszajövök... Nem sokat lehettem vele, pár nappal az utolsó vizsga után mennem kellett nyári katonának – most nem is nagyon bántam, legalább nem kell részt vennem tovább ebben az ocsmányságban. Mire abbahagytam szocialista hazám védelmét, V. néni nem volt már. Engedelmes lény volt, csendesen megfulladt. Anélkül, hogy az utolsó kívánságait elstutoghatta volna valakinek.”²¹

Hogy a kecskeméti „kínzótáborban”²² elszenvedett katonai kiképzésnek a szocialista haza kétes értékű védelmezésén túl más, kézzelfoghatóbb értelme is volt, csupán ősszel bizonyosodott be, amikor a főbélró néni két egyetemista fia bedörömbölt Csalog szobaajtáján. „Hát te alszol? Hát kitört a forradalom!” – lihegték azok –, mire ő, felugorván a sezlonyról, amelyen délutáni szunyókálás céljából feküdt, tüstént összekapta magát és „rohant harcolni”.²³ Mint utóbb elmondta: abszolút reménytelenként vette fel a kesztyűt a Rádiónál; s ő még a szerencsésebbek közé tartozott, hiszen a gimnazisták, akiknek – felkészültség hiányában – elképzelésük sem volt arról, hogyan kell „fedezni” magukat, egymás után kapták a fejlődéseket, hogy azután önvérük iszapján szánkázzanak le a háztetőkről a gangos udvarok kövezetére.

Életben maradt társaival együtt Csalog is részt vett az ELTE TTK menzájával szolgáló Múzeum Kávéház aulájában rendezett október huszonharmadikai

21 CSALOG Zsolt, *Információ = CSA!*, 154.

22 CSALOG Zsolt, *Budapest gyertyái* = F&F, 99.

23 CSALOG Zsolt, *Mint októberi ifjú*, lejegyezte BOGNÁR Éva, Budapesti Jelenlét, 1998, 19–20. sz. (különszám), 32–37.

fegyverosztáson,²⁴ s innentől folyvást a harcok középpontjában volt. Huszonnegyedikén aztán, a Roosevelttéri mézszárláskor kis híján az életével fizetett merészségéért. *Budapest gyertyái* című visszaemlékező írása szerint egyedül neki sikerült elmenekülnie a Belügyminisztérium tetejéről vezényelt sortűz helyszínéről. Ám szerencséje egyben balszerencse volt, hiszen alkalmi bajtársa és barátja, a combon lőtt gimnazista fiú, akinek a vérengzés pillanataiban megígérte, hogy nem hagyja magára, s akinek – a halálfélelem örvényében – végül mégis elengedte a kezét, hiány és lelkifurdalás formájában harmincnégy év távlatából is fájón kísértette az egykori felkelőt. A megindító vallomás katarzisz-teremtő ereje szépprózai igényesség és szigorú, hangsúlyozott referencialitás kettősségben áll.

„Ez itt most nem »szépirodalom«. Egyszerűen üzenet. Kérem, válaszoljon rá, aki tud. Keresem azt a fiút. Meg kell neki mondanom, hogy nem akartam ott hagyni. És szeretném megölelni.

Most nem sokkal múlt ötven éves – ha akkor élve vitték el onnan. De ha nem, azt is tudnom kell. Amikor 34 éve kergülten jártam a gyertyafénybe öltözött Budapestet, rohadtul kínzó érzés volt nem tudni, hogy érte is égnek-e a gyertyák. És azóta is, már harmincnégyszer, ugyanígy. Volt épp elég halottam ezekhez a gyertyákhoz – mániákusan reméltem, hogy legalább ő nincs köztük. Ha most meg kell tudnom, hogy mégis, telerakom a Hősök terét gyertyákkal. Azért a villamosvezetőért is, meg a kalauzlányért – szerelmesek lehetek, már az Irányi utcában úgy jöttek: összeölelkezve –, meg a katonatisztért, meg hát nem tudom felsorolni mindet. De a gimnazista fiúért külön is. Annyira hiányzik!”²⁵

„November 2-án felcsaptam nemzetőrnek, beálltam a Bölcsészkar különítményébe” – olvasható a *Fegyversírató* című, 1990-es írásban. Ám a nemzetőri szolgálatvállalás nem tart(hat)ott soká: november 10-e környékén, amikor „a körtéri ellenállás végképp folytathatatlanná vált”, Csalog is letette a fegyvert. Később – valamikor '57 elején, elsősorban főbérlője iránti felelősségérzetből – rongyba bugyolálta a gondosan megtisztított géppisztolyt, és egy Ménesi úti telken (a későbbi Államigazgatási Főiskola helyén) a földbe temette.

24 CSALOG Zsolt, *Fegyversírató* = F&F, 85.

25 CSALOG, *Budapest gyertyái... i. m.*, 103.

„Rohadtul megrendítő aktus” volt e fegyverletétel – szögezte le három és fél évtized távlatából: „a vereség immár elodázhatatlan bevallása”.²⁶

Mindez azonban már azután történt, hogy a leendő író végleg leszámolt a disszidálás alternatívájával.

„Valamikor november végén lehetett, amikor megegyeztünk, hogy másnap nekiindulunk. Akkor még nyitva volt valamelyest a határ. Végig is látogattam szeretteimet, meghallgattam a jókívánságokat, átvettem az útra való elemőzsiát, majd pedig lefeküdtem. Elképzelttem magam idegenben, és nem tudtam elaludni, olyan honvágyam lett. Így aztán maradtam.”²⁷

Noha a forradalom kétségtelenül elbukott, hősünk mégsem kudarcként könyvelte el egyéni szerepvállalását. „Engem ugyan nem vertek meg!” – jelentette ki elégedett mosollyal portréfilmjében, s ugyanezt fejtegette *Szegény főhadnagy* című esszéjében is:

„Gyászt, haragot és undort éreztem ugyan eleget, a bujkálásból is kijutott valamennyi – de például félni többé már nem tudtam. És hihetetlenül gazdagnak éreztem magamat – egy picit sem vesztesnek. Mert a forradalom élménye egy élethez elegendő, nagyszerű útravalót adott – ehhez képest még az országos keréketörés látványa is harmadrendűnek tűnt.”

Keréketörésről beszél az író – s jogosan –, jóllehet az egyetemistákkal kezdetben igen óvatosan bántak, már csak azért is mert (az egyetlen Boskovics Miklós kivételével, aki az első perctől kezdve cinikus megjegyzésekkel kísérte társai hadakozását, s azzal a felkiáltással, hogy dolgozni akar, még 23-án is bennmaradt az egyetemen), így vagy úgy, szinte mind részesei voltak a forradalomnak. Márpedig egy egész garnitúrát mégsem hajthattak ki az egyetemről...

Jól jelzi különben a tanárok hozzáállását Ortutay Gyulának a hallgatósághoz intézett '57-es tavaszi intése: „Hősök voltatok, gyerekek, de most már nyugodjatok le és tanuljatok!”²⁸

26 CSALOG, *Fegyversirató... i. m.*, 89.

27 *Csalog Zsolt, élt 62 évet... i. m.*, 28.

28 Pócs Éva visszaemlékezése alapján.

Csalog „lehiggadásában” természetesen döntő szerepet játszott a Pócs Évával már a forradalom napjaiban kibontakozó, majd évekkel később meghitt barátsággá, szenvedélyes lelki kötődéssé alakuló diákszerelme. És bár az esküvőre csupán 1959. május 13-án került sor,²⁹ egy évre rá, 1960. május 17-én már meg is született első gyermekük, a később zongoraművészként ismertté váló Csalog Gábor.

Mint friss házások, kezdetben Pócs szülei-nél laktak Pestszentlőrincen, majd 1960 nyarától, miután átvették magyar-néprajz, illetve történelem-néprajz-régészet szakos diplomájukat, mindketten a szolnoki Damjanich Múzeumhoz kerültek – Pócs néprajzosként, Csalog régészként. „Bevettük a nokedlit, hogy ránk, fiatal értelmiségiekre vidéken van szükség” – fogalmazott hősünk utóbb, némi ironikus éllel –; és valóban: egy vadonatúj múzeumot vehettek birtokba. Előbb egy ablaktalan kiállítóteremben húzódtak meg az újszülöttel, később aztán az időközben kialakított és felszerelt vendégszobába költöztek. „A hathónapos, pufók kis Csalog Gáborka is a vendégszoba lakója, megkönnyítve és egyben meg is nehezítve az ifjú pár munkáját” – írta ottjártakor a Szolnok Megyei Néplap munkatársa, Hernádi Tibor.³⁰ Lakásuk innentől „a város szellemi életének egyik központja” lett. Csalog „azonnal megtalálta a partnereket, sőt az ellenfeleket is, akik nála találkoztak” – emlékezett vissza 1997-es nekrológiájában Szabó László,³¹ akivel az újdonsült muzeológus ’62 tavaszától közösen szerkesztette a *Szolnok megye néprajzi atlasza* című kiadványt, valamint az annak alapjául szolgáló kérdőíveket.³²

Az ifjú pár

29 Vö. OSZK Kt. Fond 445/3/1.

30 HERNÁDI Tibor, *Egy ifjú pár elindul útján*, Szolnok Megyei Néplap, 1960, 276. sz. (november 23.), 4.

31 SZABÓ László, *In memoriam Csalog Zsolt*, Jászkunság, 1997, 3–4. sz. (május–augusztus), 219.

32 Lásd erről Szabó László bevezető írását: *Szolnok megye néprajzi atlasza (SzMNA)* I.1, szerk. SZABÓ László, CSALOG Zsolt, Szolnok, Damjanich Múzeum, 1974, 5.

A szolnoki Verseghy Könyvtár előtt

Ebben az időben ugyanis a régészet mellett kétségtelenül a néprajz volt Csalog másik fő szakterülete. Már '59 októberében részt vett a Magyar Néprajzi Társaság fennállásának 70. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi ülészakmunkaértekezletein, és lelkesen vetette bele magát a gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás különböző problémáiról (Gunda Béla előadása kapcsán) kipattant vitába.³³ Az új munkahely kihívásai azonban – főként a háborús sérülésektől megtizedelt, szórványos leletanyag, mely sürgős rendezést kívánt, valamint az egymást követő ásatások – egyre kevesebb időt hagytak az aktív néprajzi munkára.

1960 augusztusában például ókori temetőt ástak ki Surjánban – a Néplap még fotót is közölt az ifjú régészről. Az újság látogatásakor „a Damjanich Múzeum új munkatársa már túl volt az első sírok feltárásán, sőt összeszedte a község lakosaitól a régebben felszínre került tárgyakat is”, s már ekkor jelezte a riporternek, hogy ismeretterjesztő előadás megtartására készül. „Elmondom ezeknek a leleteknek a történetét, jelentőségét. Akkor bizonyára nagyobb becsben tartják majd, ha valami előkerül a földből.”³⁴ Nem sokkal később a tiszaszöllösi határban bukkannak kőkori falumaradványokra,³⁵ s ez

33 Ethnographia, 1959, 4. sz., 628.

34 L. M., *Kétezer év, egy méter mélyen: Ókori temetőt ástak kis surjánban*, Szolnok Megyei Néplap, 1960, 204. sz. (augusztus 30.), 2.

35 CSALOG Zsolt, *Kőkori falu maradványai a tiszaszöllösi határban*, Szolnok Megyei Néplap, 1960, 221. sz. (1960. szeptember 18.), 3.

alkalomból végre elhangzik az első előadás is. „Tiszaszöllösön százhuszan jöttek össze, és meg kellett ismételni – nyilatkozta a serény népművelő Hernádi Tibor kérdésére, majd hozzátette: – Surjánban egy törött petróleumlámpa fényénél, sűrű füstben tartottuk meg ezt az előadást.”³⁶

Leletmentés

'62 tavaszán azután végre sikerül szert tennie egy Danuvia kismotorra, s innentől azzal járja a terepet: akad év, amikor kerek 110 napot dolgozik. E helyt már csak terjedelmi okokból is mellőznünk kell a föltárások részletező fölsorolását;³⁷ a továbbiakban mindössze két esetre térünk ki részletesebben. Az egyik közülük – amely még a szakma elfogult szeretetéről tanúskodik – Tiszafüred–Ásotthalom pusztulása; erről a Damjanich Múzeum régésze az alábbi megindító beszámolót hagyta hátra:

„1964 tavaszán, az árvíz idején hirtelen gáttra volt szükség, hogy a Füred–Debrecen műút mentén elállja a Kunmadaras felé törő víz útját. Gondolkodási idő sem nagyon volt, így történt, hogy a nehéz talajgépek a törvény védte lelőhelyhez álltak, és elkezdték hordani földjét a gátba, a pótolhatatlan értékű régészeti leletekkel együtt. Nem szándékos törvénysértés volt ez, hanem a szükség parancsa. A telefonhívásra ott termett régész szomorúan végignézte, hogyan emelik ki az éjszaka, reflektorfényénél dolgozó gépek a háromezer éves lakóházak maradványait, másnap azonban, mérlegre téve szükségét és

36 HERNÁDI, *Egy ifjú pár... i. m.*, 4.

37 A további tájékozódásához kiváló terepet nyújt *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája* (1960–66 és 1967–77, Bp., Akadémiai, 1969 és 1981).

lehetőséget, megállapodás született: a halomból megmarad, s a múzeumé lesz egy két méter széles tanúfal.”³⁸

A másik kiemelendő eset, amely az előbbivel ellentétben immár a régészszakmától való eltávolodásra utal – a fent említett Tiszaszöllős térségéhez köthetik. Itt – a Szolnok Megyei Néplapban megjelent cikke szerint – Csalognak módja volt megismerkedni egy Bálint bácsi nevű helyi parasztemberrel, aki nem utolsósorban autodidakta „népi” régészként „praktizált”. A dolog érdekessége azonban nem szakmai természetű, legalábbis nem régészeti értelemben az. Hősünket egy elejtett kijelentésének beszélgetőpartnerére tett hatása gondolkodtatja el. „Bálint bácsi, történész kellett volna hogy legyen...” – fordult az öreghez –, amire az „nem felelt”. Persze, hiszen „erre nincs mit felelni. Nem rajta múlt...” S az avatott szem már e rövidke szakasz mögött fölismerheti a majdani *Parasztregény* problematikáját: paraszti sors és értelmiségi attitűd elemi erejű összeütközését. Kettős műveltségű, régész-néprajzos cikkírónk ekkor újabb találkozót javasol, ám ezúttal – a szakmai kérdésekre adható válaszok helyett – valójában már az idősebb „kolléga” *élete, sorstörténete* érdekli. „Mikor egyszer egy éjszaka kettesben tanyáztunk nála, megkértem, hogy meséljen már egyszer nemcsak a lelőhelyekről, hanem magáról is. Erre aztán elmondta, hogy húsz éves kora óta a történelem érdekli...”³⁹

Nem győzzük hangsúlyozni a tényt, hogy a *tanyázás* lesz az a közeg, ahol egy izgalmas és tanulságos emberi sors a maga teljességében föltárulhat. Tudjuk: hasonló közösségi együttlétek során gyűlik össze majd a '78-as remekmű, a *Parasztregény* alapanyaga is. De továbbmenve: talán nem tévedünk nagyot, ha e korai találkozásban látjuk meg és üdvözljük ama vitathatatlan súlyú-jelentőségű szemléletváltás első jelét, amelyet később, egy 1979-es könyvheti írásában (majd '83-as amerikai felolvasóestjén) ekképp tömörített az író: „rájöttem, hogy ásatási munkásaim jobban érdekelnek, mint az, hogy mi van a földben.”⁴⁰

38 *Nyitott kapuk: Hetvenéves a szolnoki Damjanich János Múzeum*, szerk. GULYÁS Katalin, HORVÁTH László, KAPOSVÁRI Gyöngyvér, PATÓ Mária, Szolnok, Damjanich János Múzeum, 2004, 46.

39 *Régészeti kutatómunka Tiszaszöllősön és Bálint bácsi*, Szolnok Megyei Néplap, 1963, 157. sz. (július 7.), 5.

40 Lásd: CSALOG Zsolt, *Szekszárdon születtem*, Tolna Megyei Népiújság, 1979. június 8., 5. Illetve: SZIKLAY Andor, *Magyar lábnymok...: Arcélek és árnyékok*, Amerikai Magyar Népszava, 1983, 9. sz. (március 4.), 8, 15.

Adatközlők

A Szolnok fedélzetén

Ne hagyjuk ki azonban e folyamat közbülső láncszemeit sem! Hiszen ugyanezen tendencia – az emberi sorsok iránt ébredő, majd mind határozottabban artikulálódó kíváncsiság – jeleit figyelhetjük meg már a '63-as angliai utazás kapcsán.

Nem sokkal azután, hogy 1962. december 9-én Pócs Éva egészséges kislánynak adott életet, a házaspárnak hosszabb külföldi utazásra nyílt lehetősége. Pócs egyik Belgiumban élő apaági rokonától kapnak meghívólevelet, s némi kiegészítést is 70 dolláros útleveleük pénzmagjához, amelyre előzőleg az említett rokon Budapesten élő édesanyjánál – magyar forintban – „fizetnek elő”. Hét héti fizetéses szabadságot kapnak szolnoki munkahelyük től, melynek fejében múzeumokat – elsősorban néprajzi és régészeti gyűjteményeket – látogatnak: azok anyagát

jegyzetelik, fényképezik. Ám a napi penzum abszolválása mellett Csalog figyelmé – lassan, de biztosan – az újonnan megismert, idegen társadalom egésze, valamint tagjainak aktuális életérzése és szereplehetőségei felé fordul. A számos jelenség közül leginkább a budapesti „kultúrellet” szocialista prüdériájától elütő, az öltözködés és a beszédmód lazaságában-szabadságában megnyilvánuló modernség, korszerűség készletű rajongásra.

Visszafelé Belgiumon át jönnek, s ez újabb üdítő élménnyel szolgál: Gentben találkoznak hősiünk egy rég nem látott katolikus mozgalmi barátjával – mely találkozás nyilvánvalóan a forradalom előtti „boldog békeidők” s az azt követő ellenállás emlékeit idézi fel. Az Európa-élményből és az őszinte, nyílt beszélgetések-ből származó pozitív energia azonban hamar elfogy, s hazatérésük után

Még egy kis fiatalság

nem sokkal ismét eluralkodik Csalogon az elégedetlenség melankóliája. '63 végére már annyira unja az egyhangú, tárgyközpontú régészeti terepmunkát, hogy egy csereakció keretében elmenne Ghánába muzeológusnak; de pályázatát elutasítják, s így maradnia kell.

A belső nyomás mellett ráadásul kívülről is sorozatos sérelmek érik – egy alkalommal például két primitív közrendőr kis híján elkobozza a néprajzi terepmunkához használt múzeumi magnetofonját. S ez már az utolsó csepp a pohárban: másnap beadja jelentkezését a Színház- és Filmművészeti Főiskolára. Elhatározása háttérben természetesen a nagy angolai moziélmények munkálnak: Fellini *8 és ½* című produkciója – amelytől annak idején egészen extázisba került –, valamint Andrzej Wajda filmjei, melyek megálmódója egyben példakép is, hiszen annak idején szintén pályaelhagyóként került a lódzi filmfőiskolára.

A felvételi vizsga beugrójaként egy fényképekből komponált kisesszét kellett készíteni. Csalog egy sorozat lábbelit fényképezett, köztük másfél éves Anna lányuk cipőcskéit. Az ügy azonban kútba esett, a pályamű nem aratott tetszést – így a kitörés ismét nem sikerült. S mert a baj sosem jár egyedül: 1964 tavaszán Annácska kanyarót kap, s május 21-én belehal a szövődményekbe. A tragikus eset háttéréről úgyszólván semmit nem tudunk; annyi év után először az 1990-es abortuszvitához írt hozzászólásának nyitányában tér ki rá az író, ám ekkor is csupán említésszerűen. „Bemutatkozásul – írja *Alázatos megjegyzések egy magzat sikolyához* című cikkében –: három gyermek apja vagyok. (Lehetnék négy gyermek apja is, ha egy durva orvosi műhiba nem fosztott volna meg másfél éves kislányomtól.)”⁴¹

S még el sem hervadtak a virágok az aprócska hanton, amikor a háttérben máris újabb felhők gyülekeznek. Augusztus 17-én – közvetlenül azután, hogy a tudós házaspár hazatért Moszkvából a VIII. Antropológiai és Etnográfiai Kongresszusról⁴² – Szombath József rendőr alezredes, a III/I-es Csoportfőnökség részéről levélben kéri a Szolnok Megyei Főkapitányság politikai osztályvezetőjét, hogy kezdjék meg Csalog Zsolt operatív földolgozását.

41 CSALOG Zsolt, *Alázatos megjegyzések egy magzat sikolyához*, Magyar Napló, 1990, 25. sz. (június 21.), 9.

42 1964. augusztus 3–10.

A pályamű

Hivatkoztunk már korábban is írónk állambiztonsági munkadossziéjából származó jelentésekre – tettük ezt nem utolsósorban arra alapozva, hogy Szőnyi Tamás 2012-es ügynökkönyvének (több ponton korrekcióra szoruló) Csalog-fejezete nyomán a régész-néprajzos III/III-as tevékenysége immár evidenciának számít. E tényt mindenesetre sem tagadni, sem megcáfolni nem tudjuk és nem is kívánjuk (az iratanyag kutathatósága miatt ennek egyébként sem volna értelme). A magunk részéről csupán újraértelmezni szeretnénk az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött anyagot, mégpedig azon életrajzi alap kutatások fényében, melyeket Szőnyi Tamásnak (számos más, könyvében tárgyalt esethez hasonlóan) sem idejéről, sem pedig türelme nem volt elvégezni.

A történet 1965 nyarán kezdődik, amikor írónk egy tiszafüredi ásatáson megismerkedett Mikluszó Lajossal – később világszerte ismertté vált, négy nyelvre lefordított kisregénye, az *M. Lajos, 42 éves* adatközlőjével. Miután a szovjet fogságról szóló, hátborzongató kegyetlenségektől hemzsegő, nyelvét és formáját tekintve egyaránt meghökkentő szöveg elkészült, a kézirat kézről kézre járt; sőt: Csalog többször, többeknek föl is olvasta azt. S az olvasóihallgatói reakciók zöme ugyan egyértelműen elutasító volt, hiszen senki nem hitte el, hogy mindaz, amit Lajos bácsi előad, *bárhol a világon* megtörténhet (még a lágerszakács elfogyasztásának zárójelbe tételevel sem, amely nyilvánvalóan irodalmi vándormotívum), a különös kisregény híre így is gyorsan terjedt. Írónk jól tudta, hogy munkája (főként annak szóbeli terjesztése, kéziratok közzététele) egyben politikai tett is – amennyiben kimeríti „a szocialista államrend megdöntésére irányuló kísérlet” kategóriáját –, ezért valószínűleg nem lepődött meg különösebben (még ha bizonyára meg is rémült), amikor

június 3-án két ismeretlen férfi jelent meg a tiszafüredi ásatáson, illedelmesen betessékelték egy autóba, és a szolnoki rendőrkapitányságra szállították.⁴³

Ám ezúttal rosszul számított. Nem a kisregény miatt hozták be; egészen másra voltak kíváncsiak. Arról faggatták, mit keresett feleségével a leuveni egyetem október 23-i ünnepélyén. Nos, angliai útjuk során – amint azt fentebb jeleztük – valóban jártak Belgiumban, s ott meglátogatták az asszony '45-ben emigrált nagybátyját, valamint annak két lányát, akik a leuveni egyetemre jártak.⁴⁴ „Persze: ha már egyszer ott voltunk, hát odamentünk, részt vettünk az ünnepségen is. De nem volt ott semmi különös, csak beszédek, szavatelok, *Himnusz*-éneklés, ilyesmi” – mondta el kérdésünkre az ügy másik főszereplője, Pócs Éva. Csakhogy a kihallgatók meg voltak győződve: utazásuk célja nem pusztán rokonlátogatás volt. Elképzelhető, hogy már az útlevelet is csak azért adták meg, hogy megfigyelhessék, hová utazik ez a két gyanús, középosztálybeli értelmiségi: Csalog Zsolt, a német gyökerű múzeumigazgató ex-jezsuita, ex-cserkész, ex-'56-os fia, illetve Pócs Éva, egy református lelkész leánya.

Önmagában az, hogy tudtak az '56-os ünnepségen való részvételükről, utólag végiggondolva nem csoda, hiszen ekkor már jó ideje figyelhették Muzslay István atyát és körét, amely politikai okokból hátráltatott magyarországi fiatalok ösztöndíjhoz juttatását és leuveni taníttatását igyekezett megszervezni, elősegíteni. De fejére olvasták Csalognak azt is, mit levelezett felesége saját nagybátyjával, aki a második világháború alatt vezérkari tiszt volt, és – mint ilyen – természetesen háborús bűnösnek számított. „Tudják maguk, hogy mit jelent egy háborús bűnösrel levelezni?” – ismételtették újra és újra a fenyegető tónusú kérdést.

Pócs nagybátyja, '45-ös emigrációját követően előbb bányász lett, majd – miután egy szerencsétlen baleset alkalmával a fejére omlott a vágat –, mint a magyar hadsereg ex-logisztikusa, egy nagyobb cég pénzügyi szakértőjeként helyezkedett el. Ha agilis, törtető ember lett volna, bizonyára nagy

43 „Jelentem, hogy f. hó 3-án Mezei Károly r. szds. és Fodor Miklós r. őrgy. elvtársakkal Tiszafüredre utaztunk, hogy végrehajtsuk CSALOG ZSOLT személyes megismerését” – írja jelentésében Kiss Oszkár rendőr százados, majd így folytatja: „Kintlétünk alkalmával kombinációval sikeresen megoldottuk Csalognak a munkahelyről való kivonását, így a járási kapitányság épületében megkezdhettük a vele való foglalkozást.” (ÁBTL, Bt-957/2.)

44 A jelentés szerint Pócs Éva csupán egyik unokatestvérével, Prohászka Irma Mária (szül. Pócs Ilona) nevű, Leuven, Celestynenlaan 60. szám alatti lakossal tartott fenn levélkapcsolatot. Ilona 1925-ben, gyermeküdtelési akció során került ki Belgiumba, és azóta is kinn él. (Vö. *Csalog Zsolt Szolnok, Kossuth tér 4. sz. alatti lakos Környezettanulmánya, 1964. szeptember 12.* Készítették: NÉMETH István rendőr őrnagy, FODOR Miklós rendőr őrnagy – Szolnok Megyei Rendőr-főkapitányság. ÁBTL 3.2.1 Bt-957/2.)

karriert csinál; amikor ugyanis a belga oktatásban is bevezették az új rendszerű matematikát, se a tanárok, se a diákok nem értettek semmit. Aki ebben az időben számtant tudott korrepetálni, mind milliomos lett. Tanított a nagybácsi is a maga szerény módján – méghozzá oly sikeresen, hogy nem sokára a belga királynak is a fülébe jutott a dolog. Gyermekei ugyan nem voltak az uralkodónak, unokaöccsei mellé ellenben éppúgy elkélt a szakember, mint ez idő tájt bármely más iskoláskorú gyermekhez. Föl is kérte tüstént az egykori tisztet, ám az – hosszas tépelődés után – végül nemet mondott a gáláns ajánlatra, s e döntéséről természetesen szeretett unokahúgának, Pócs Évának is beszámolt. Máskülönből levelezésük (mely jórészt az egyes családtagok egészségéről, boldogulásáról, egy korábban küldött nászajándékról, valamint elpostázott és elpostázandó könyvekről szólt) egyéb érdekességet nem tartalmazott. A magyar belügy viszont nem érte be ennyivel: konzekvensen egy másik, a partikuláris levéltartalmak hátterében meghúzódó szekunder jelentéssík dekódolásán fáradozott, s Csalogot is folyvást azzal szekírozta: bökje ki végre, „*mi mit jelent valójában!*”⁴⁵

Ami a Muzslay-féle emigrációs „aknamunkát” illeti, a házaspár még Belgiumban, Pócs Éva unokahúgától, a matematikus nagybáty idősebb lányától hallott róla, mivel is foglalkozik ez a külföldre szakadt jezsuita hazánkfia. Az ösztöndíj-lehetőség hallatán azután rögvest itthon maradt barátaikra gondoltak, s haladéktalanul fölvtették a kapcsolatot Muzslayval. S noha a személyes találkozás alkalmával fölöttébb ellenszenvesnek találták a középkorú férfit, azt azért megígérték, hogy igyekeznek összeszedni 8–10 főnyi – „ha nem is föltétlenül katolikus, de lehetőleg férfi” – jelöltet. Túl sok megbízható, vállalkozó szellemű fiatalember azonban nem akadt, így esett a választásuk Fogarassy Miklós, Grynaeus Tamás és mások mellett egy hölgyre, mégpedig Pócs egykori pesti vendéglátóinak lányára, Dankó Marikára. (A sors finitora, hogy végül egyedül Dankó kapott ösztöndíjat és jutott ki, jöllehet ő sem Muzslaynál kapott szállást, hanem Pócs belgiumi rokonainál. Sikerült is befejeznie zeneművészeti tanulmányait, csakhogy – ígérete ellenére s Csalog legnagyobb bosszúságára – ezután sem tért vissza Magyarországra.)

A kihallgatások során szóba került Vajda László, a Csalog-házaspár kedvenc tanárának neve is, akitől annak idején az etnológia stúdiumát

45 „[A] marxizmus-leninizmus [...] a beszédben minden szónak mögöttes politikai értelmet tulajdonított.” – SCHEIBNER Tamás, *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása: A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953*, Bp., Ráció Kiadó, 2014 (Ligatura), 10.

hallgatták,⁴⁶ s aki '56-os disszidálása előtti utolsó estéjét Dankóék Kelenhegyi úti lakásában töltötte. Másnap reggel aztán kiutazott egy kongresszusra, ahonnan sosem tért vissza. Később Münchenben lett egyetemi tanár, ahol – mások mellett – őt is meglátogatták fiatal barátai az angliai „turné” során. (Természetesen ez a találkozó sem „konspiratív” jellegű volt; éppen ellenkezőleg: nagyon is személyes, hiszen Csalogék révén elsősorban Budapesten hagyott – s tanítványai gondjaira bízott – édesanyjáról, Vajda Katáról kapott hírt az ekkor már majd fél évtizede külföldön élő professzor.)

De visszatérve 1965 nyarához, ahonnan az előzmények fölvezetése érdekében elrugaskodtunk volt: az idő múlásával szaporodtak a kihallgatások, s ezzel egyenes arányban nőtt a Csalogra nehezedő nyomás is. Hősünk mind tanácstalanabb lett, hiszen egyre fogyott az előre kitervelhető mondanivaló, az a fajta információs töltelékanyag, amely a kihallgatók korábbi kérdései alapján súlytalan válaszként – szóban vagy írásban – bármikor „visszabüföghető” volt; a rendőrségi ostrom ellenben mind hevesebb lett. Tovább nehezítette helyzetét, hogy egyelőre képtelen volt megosztani feleségével szorongását – nem merte beavatni az asszonyt, miféle sötét ügybe keveredett.

Költözés előtt

Hallgatásának egyik oka nyilván az volt, hogy Pócs ismét gyermeket várt. A kis Benedek 1965. június 26-án látta meg a napvilágot, s ezzel egy időben az is kiderült, hogy a fiatalasszony aspirantúra iránt beadott folyamodványa kedvező elbírálásban részesült: ösztől három évig Ortutay Gyula szárnyai alatt kutathat-dolgozhat Budapesten, az ELTE Folklore Tanszékén. Ami egyfelől komoly fegyvertény (és mint ilyen – természetesen – nagy öröm) volt; másfelől (gondoljunk csupán a költözködés, a munkahelyváltás körüli bonyoldalmakra) tovább hátráltatta a családfő egészségét és egzisztenciáját emésztő permanens veszedelem kibeszélését. A fővárosba érven a Szinyei Merse utca 25. szám alá, egy kétszobás társbérletbe költöztek

46 Lásd Csalog 1956. május 15-i, Vajda óráján készült egyetemi jegyzetét: OSZK Kt. Fond 445/166/1.

be, amelyet Pócs bátyja hagyott rájuk – cserébe azért, hogy korábban jelentős készpénzösszeggel támogatták lakásvásárlását.⁴⁷

Csalog (fedőnevén „András/Andrási Péter”) munkadosszióját 1965. június 8-án nyitották meg, s innentől a kihallgatások időtartama minden korábbinál hosszabb, hangvétele pedig zaklatottabb lett. Zavaros idők következtek. Míg a pesti lakásban folyt a felújítás, Pócs Évának vissza kellett utaznia Szolnokra az újszülöttel, hogy befejezze a múzeum néprajzi raktárában megkezdett leltározást. Hősünk ezidőtől szintén ingázik a főváros és a vidéki megyeszékhely között: a félbehagyott ásatásokat be kell fejeznie, a régészeti gyűjtemény anyagát át kell adnia. Így aztán nincs mit csodálkozni azon, hogy az állandó hajszától s a heti két kihallgatástól augusztus végére az idegösszeomlás határára jut.

Ekkor már nem bírja tovább, kifakad: elmondja feleségének, hogy rendszeresen kihallgatják. Nem szól arról, pontosan mivel fenyegették, mit ígértek neki; hiszen mindez másodlagos kérdés ahhoz képest, hogy valójában azt sem tudja, pontosan kikkel is áll szemben. Rendőrökkel? Katonákkal? Nemzetbiztonsági tisztekkel? Kik ezek, akik faggatják? – teszi fel újra és újra ugyanazokat a kérdéseket feleségének és önmagának is. Kettős kelepce ez, hiszen amíg egy hivatalnak evidensen válaszolni kell, addig besügni, kiadni mégsem szabad senkit...

Az asszony kérdésére, hogy eddig miért nem beszélt minderről, elárulta: alkalomról alkalomra abban reménykedett: ez volt az utolsó „beszélgetés” – lévén ő már úgyis mindent elmondott-leírt, ami elmondható-leírható volt; majd hozzátette: nemrég ébredt csak rá, hogy ez az egész valaminek legfőkébb a kezdete, de semmiképp sem a vége. Visszamenőleg elsorolta azt is, kiről mit kérdeztek, s ettől a naptól kezdve egyeztették az aktuális mondani/írnivalót. Meg volt ugyanis adva: mit hozzon magával a következő alkalomra, illetve min gondolkozzék és miről írjon addig. Így került elő példának okáért az angliai turné során írt naplójuk, amelyet bekértek, s amely mind a mai napig nem került elő, jöllehet csupa érdektelen dologról esett szó benne (mikor, melyik múzeumból melyikbe mentek, milyenek a bécsi kirakatok, micsoda választék van a Mariahilfer Straße cipőboltjaiban... stb.).

Talán már ennyiből is világossá vált: Csalog működésének-működtetésének kulcsa egyértelműen *szorongó hallgatása* volt. Bár feleségét innentől

47 Később a társbérloket is kifizették, hogy végre teljesen az övék legyen az ingatlan, és így a hetvenes évek elejére – házasságuk megromlásának idejére – lett is egy ötszobás otthonuk...

kezdve beavatta, mikor megy kihallgatásra, s ez alatt mi az asszony kötelező hazugsága férje tartózkodási helyét illetően,⁴⁸ a lényegyet tekintve azonban továbbra is néma maradt. Tegyük hozzá: azzal, hogy az ismeretlen telefonálók kérdésére Pócs mindig bemondta az ukázban szereplő választ, ha mégoly indirekt módon, de maga is elősegítette-biztosította a hatalmi apparátus működését. Később, amikor írónk már nem volt ilyen magányos és elveszett, mint ekkor, frissen Budapestre költözött, alaposan eladósodott, munkanélküli értelmiségiként, bizonyára nem darálta volna be ilyen könnyedén ez a lelketlen gépezet. (Persze mindez alkat kérdése is; gondoljunk csupán Tar Sándorra, akit a hetvenes évek elején – többek között – éppen Csalog biztatott, hogy a hivatalos publikálástól elesett díjnyertes kéziratát adja oda a Kenedi-féle *Profil*nak, majd pedig hogy álljon be közjük, szamizdatos négerek közé, és akit ugyanakkor – befogadás és bizalom ide vagy oda – mégis meg tudtak félemlíteni: barátainak, íróársainak kibeszélésre tudtak kényszeríteni.⁴⁹) Mindenestre a hetvenes években, amikor Petriékkel már egy közösséget alkottak, s így módjuk nyílt némi önvédelemre, korántsem voltak olyan kiszolgáltatottak az írók – ahogyan a hatalmi struktúra sem volt már olyan hatékony, mint korábban. Miután ugyanis világossá vált, hogy a hatóság módszertanában a „divide et impera” ősi elve érvényesül, a csoportba szerveződő ellenzék – az egyéni hallgatás feltörésével, a nyílt kibeszéléssel, a beszerzés legkisebb gyanújának azonnali világgá kürtölésével – immár könnyedén annullálta azt.

Mindezek fényében szükséges újragondolnunk a Szőnyei-fejezetben leírtakat is. „Csalog Zsolt [...] 1965 nyarán, 30 éves korában az állambiztonsági szolgálat ügynöke lett”, mégpedig „terhelő-kompromittáló alapon, a római katolikus egyházi emigráció vonalán”⁵⁰ – sommázza a „tényállást” az újságíró, majd – a munkadosszié helyett következetesen a beszerzési dossziéból idézve, s az erősen retorizált hatalmi diszkurzus minden betűjét evidenciaként tételezve – beszámol Csalog hozzáállásáról is. „Lelkes” volt, „készséges” és „izgatott” – idézi az állambiztonsági szolgálat embereinek kifejezéseit –, s ha meggondoljuk, ez valóban így is lehetett. Készséges volt, mert szabadulni akart, s mert vélhetően családjával és ’56-os múltjával

48 Pócs Évának – emlékei szerint – általában azt kellett mondanania, hogy férje a Széchenyi Könyvtárba ment.

49 Vö. SIMON Ádám, *Az áruló: Ügynökügyek irodalmi színtéren (1. részlet)*, <http://ujnautilus.info/tar-sandor-az-arulo-ugynokugyek-irodalmi-szinteren-1-reszlet/>

50 SZŐNYEI, *Titkos írás... i. m.*, I, 951.

zsarolták-fenyegették;⁵¹ lelkes volt és izgatott, hogy sikerül-e végigjárszania a játékot, amelyre kiszemelték, s hogy közben vajon gyanút fognak-e zsan-dárjai.

Merthogy nemsokára kiderült az is, miért faggatják-szekírozzák: hogy személyét egy különleges téglakciónál kívánják fölhasználni. Ettől a perctől kezdve pedig kettős cél lebegett a szeme előtt. Egyrészt bosszút akart állni a több hónapos kínzásért és megaláztatásért, amelyet feleségével együtt kényszerült elszenvedni, másrészt abban is reménykedett, hogy ha látszólag eleget tesz küldetésének, többé nem lesz érdekes a számukra.

No de lássuk végre, mi is volt ez a bizonyos küldetés, amely körül mindmáig oly sok a kérdőjel! Már '65 júniusában nyilvánvalóvá vált: Benedek születése miatt Pócs Éva nem utazhat el Jugoszláviába, hogy ott a készülő *Magyar néprajzi atlasz* kutatópontjain elvégezze a szükséges gyűjtéseket. Helyette Csalog ment ki Füzes Endre néprajzos kollégájuk társaságában. Vagy 15–20 magyar faluban jártak Bácskától a horvátországi (főként baranyai) és szlovéniai magyar falvakig, s vaskos kérdőíveiken páratlanul gazdag anyagot hoztak haza. Kevesen tudják azonban, hogy a Belügy csupán azzal a feltétellel engedélyezte hősünknek az akadémiai kiküldetés és a vele járó ösztöndíj átvételét, ha – a Szőnyei által leírt módon és körülmények között – vállalja, hogy eljuttassa a szintén beszervezett („Nádas” fedőnevű) Neuwelt János előtt a Muzslay-csoporthoz tartozó emigrációs embercsempész (kvázi a „katolikus ügynök”) szerepét, azaz ígéretet tesz arra, hogy megpróbálja a nálánál mindössze két évvel fiatalabb „Nádat” Leuvenbe juttatni. (Neuweltnek – logikus módon – a kijutni vágyó, hátráltatott klerikális szerepét kellett alakítania.)

1965. december 30-án találkozott is egymással a két megbízott – mégpedig Neuwelt lakásán. Elvileg minden rendben zajlott, azaz egyikük sem tudta (meg) a másikról, hogy az is a Belügyet képviseli. Csakhogy a beszélgetésről nem készült felvétel; a túlságosan is egybevágó jelentések, Csalog tárgy-évi zsebnaptárának bejegyezése (amely valódi nevén, pontos laccímével jelöli Neuweltet), valamint a „kiutaztatási játék” végeredménye viszont egyaránt fölébreszthetik a dekonspiráció gyanúját. Mert függetlenül attól, ami

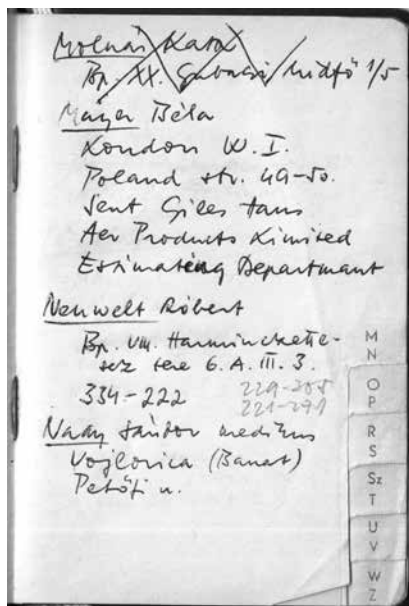
51 „Ő végigharcolta a forradalmat. Kapitális büntett. Hamar megszülettek a gyerekei. Ennyi bőven elég a zsarolásra, akinek az kell” – szögezte le Lengyel Péter. KÁROLYI Csaba, *„A dolgoknak oka van, sajnálom, alább nem adhatom”: Beszélgetés Lengyel Péterrel*, Élet és Irodalom, 2012, 51–52. sz. (december 21.), 18. Csalog '56-os tevékenységéről – természetesen – bizonyítékokkal is rendelkezett az Állambiztonság. Kende János például, amikor 1957. május 23-án a Március 15. Kör kapcsán vallomást tett a Gyorskocsi utcában, név szerint megnevezte hősünket, mint a Kör egyik aktív tagját (Vö. ÁBTL B-91696).

a tartótisztek jelentései alapján egyértelmű, hogy tudniillik olyan ostobának, gyávának és ügybuzgónak tekintették „ügyfeleiket”, hogy megbízhatóságukat illetően a legkisebb gyanú sem merült föl bennük, azért ne feledjük: „Nádas” végül is nem teljesítette küldetését (mi több: a szó szoros értelmében *eltűnt*), s még az is elképzelhető, hogy Csalog Jugoszláviából figyelmeztette Muzslayt a Belügy jelentette veszélyre.⁵²

Pócs Éva minderről másként vélekedik. Ő a dekonspiráció lehetőségét egyértelműen kizárja. Szerinte „Zsolt egészen bizonyosan nem tudta, hogy ez a másik ügynök, ő azt hitte, hogy kijuttatja ezt a fickót, s ezzel jól átveri emezeket. Hát nem sikerült neki! Mármint úgy értem ezt, hogy most utólag úgy fest a dolog: ő is ügynök volt.”

Nos, akár így van, akár úgy, a magunk részéről mindenképp csodáljuk Szőnyei magabiztosságát, amellyel állítja: „»Nádas« *elhitte*, hogy hozzájárulhat egy belgiumi magyar katolikus kapcsolatokkal rendelkező, egykori ellenforradalmár embercsempészetre utaló tevékenységének felderítéséhez, »András Péter« pedig azt, hogy segítségével előrébb juthatnak egy katolikus csoport leleplezésében, mely a letartóztatások után még mélyebb illegációba vonult.”⁵³ Készséggel elismerjük, hogy az ügy során Csalognak is voltak kétértelmű húzásai – 1965. július 2-i jelentésének alábbi kitétele például a legprimitívebb besúgói gesztusként is értékelhető:

„Nekem állandó lehetőségem van arra, hogy a Dankó családhoz feljárjak, Marikával levelezési kapcsolatot létesítsek, s hazajövele után értesüléseket szerezzek kinti tevékenységéről.”⁵⁴ Azt azonban mégsem gondolnánk, hogy – amint Szőnyei állítja – a későbbi író a szó szoros értelmében *hitt* volna abban, mi több, *vágyott* volna arra, hogy segítségével lelepleződjék egy olyan csoport, amelynek nemrégiben maga ajánlotta föl szolgálatait. Egyszóval: nem

Részlet Csalog 1965-ös zsebnaptárából
(OSZK Kt. Fond 445/9/2.)

52 Muzslay atyát minderről – 2007. május 14-én bekövetkezett halála miatt – már nem kérdezhettük meg.

53 SZŐNYEI, *Titkos írás... i. m.*, I, 953. (Kiemelés tőlünk – S. M.)

54 ÁBTL 3.1.2. M-28382, 3.

a tényeket, csupán a *vezérlő indulat* – az árulásban rejlő személyes érdekelt-ség – meglétét vonjuk kétségbe. (Különben az írónak a Dankó családdal való viszonya köztudott volt, így a fenti kijelentéssel – tekintve, hogy *ténylegesen* nem szerzett és nem is szolgáltatott róluk értesüléseket – valójában nem ártott a családnak.)

És itt kapcsolódhatunk a belügyi diszkurzus már említett retorizáltságának kérdéséhez. Figyeljük csak meg: a beszerzők milyen boldogan írják önelé-gült, babérrhes jelentéseiket Csalog készségességéről, együttműködéséről! Mintha egyetlen pillanatig sem tűnődtek volna el azon, vajon honnét e kü-lönös, pártkatonához illő, ortodox ügybuzgalom. (Másfelől talán a házaspár sem gondolt arra, hogy az otthoni egyeztetések nyomán születő jelentések utóbb ügynöki munkaként értelmezhetők; mi több, feltételezzük: nem is is-merték még akkor ezt a „foglalkozásnevet”, „társadalmi státuszt”.⁵⁵) Miköz-ben tehát úgy látjuk, a belügyesek saját érdemeik bizonygatására használták a (szak)nyelvet, emlékeztetnénk arra is, hogy Csalognak alaposan meg kellett játszania magát – tehát hihetően kellett alakítania a lelkes és megalkuvó em-ber szerepét – ahhoz, hogy sikerüljön kijuttatnia Neuweltet, valamint hogy mindeközben maga is eljusson Jugoszláviába, s ott, a gyűjtés mellett, esetleg korrigálhassa (Muzslyék felé) saját korábbi hibáit-tévedéseit.

De maradva a tényeknél: a két néprajzos 1965. augusztus közepén hagyta el az országot,⁵⁶ s összesen négy hónapot töltött a jugoszláv terepen. Bár a kutatás ritmusának megfelelően folyamatosan mozgásban voltak, hiva-talos székhelyük mindvégig Novi-Sadban volt – a Vojvodjanski Muzej ven-dégszeretetéit élvezték.⁵⁷ Csalog közben egyszer – ’65 decemberében – rövid időre hazajött,⁵⁸ s a Neuwelttel való személyes találkozó után nem sokkal, ’66. január 7-én 1000 forint jutalomban részesült belügyi „munkájáért”, amelyet azonnal át is vett. Mint utóbb, február 7-i végleges hazatérése után felesége

55 Vagy ezt már csak a saját naivságunk és elfogultságunk mondatja velünk? – Meglehet... (Egy biztos: Sulyok Miklós még 1976-ban is kételkedve fogadta barátai történeteit arról, hogy figyelik-követik őket. S ne feledjük: Sulyoknak az államapparátus valós méreteivel és tevékenységével szembeni naiv tudatlansága egy bő tíz évvel későbbi állapotot mutat! – Vö. Sulyok Miklós, *Elő-szó = ZÓLYOMI Tamás, Árnévkvilág: Egy állambiztonsági figyelő emlékei*, Bp., Aura Kiadó, 1990, 5.)

56 Csalog jelentése szerint augusztus közepén indult, naptárja szerint viszont csak szeptember 21-én. (Vö. OSZK Kt. Fond 445/9/2.)

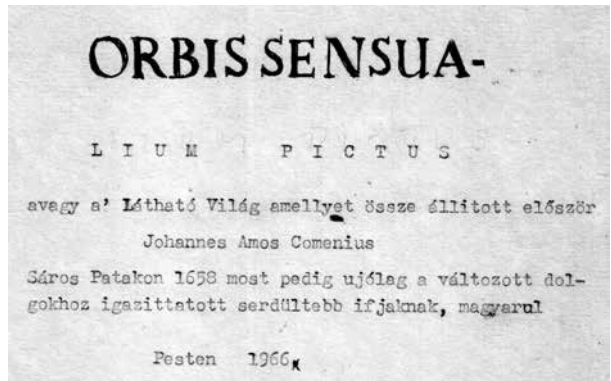
57 Útjuk részleteiről Csalog és Füzes a Néprajzi Társaság soron következő közgyűlésén számolt be. – Vö. Ethnographia, 1969, 4. sz., 634.

58 Az ÁBTL Bt-957/2 jelzetű dokumentum részeként olvasható Csalog Zsolt egy 1965-ös levele, melyben így ír Neuweltnek: „Kedves Robi! / Szeretettel köszöntlek Jugóból, Novi Sadból. / Re-mélem, hogy szépen haladsz már a francia nyelvvel, mert karácsonykor kikérdezlek! A progra-mom ugyanis úgy alakult, hogy karácsonykor egy hétre hazamegyek. Akkor, az ünnep utáni napokban felkereslek. / Meleg üdvözléssel, / Zsolt”

kérdésére kifejtette: „Ezek annyi munkaidőmet elvették, hogy ennyi kártérítés igazán jár! Különben pedig: *dögöljenek meg!*”

Ekkoriban egyébként is igen szűkösen éltek; a családfő kisebb-nagyobb grafikai munkákból jutott csak pénzhez, állandó munkahelye nem volt. A különféle illusztrátori fölkéréseket azonban csak jobb híján vállalta – mert bár ügyesen másolt, a szó eredeti értelmében nem volt művész: tehetsége a vizualitás közegében nem érvényesülhetett. Ám annál inkább érvényesült az irodalom, azon belül is a novellaírás terén. Sőt, talán éppen a rendszeres szövegalkotás segítette őt abban, hogy feldolgozza az elmúlt évek csalódásait és öncsalásait, azaz helyreállítsa önbecsülését, s vele lelke megbomlott békéjét

is. *Orbis sensualium pictus* című korai remekének alábbi sorai mindenesetre a szorongó lélek számvetéseként, s így egy egész életszakasz lezárásaként is olvashatók:

OSZK Kt. Fond 445/169.

„Külön is megfontoljad a' Bűnnek mi-voltát, hogy ismereted is őrizzen tőle.

Bűnnek neveztetik a' más Ember ellen tselekedett Rossz, úgy mint: Testének, Lelkének öldösése, Mívének 's örömeinek tönkre tétele, sebek és bánat okozása. És mivel en magad is másoknak Míve és Öröme vagy, Bűn a' magadnak rombolása is.

E dolgokat ne tselekedjed, ha-nem helyettök magad is éljél, nemzzél és szüljél Életet, alkoss Míveket és örülj. Mivel ez a' Bűnnek mint víz a tűznek 's tűz a víznek ellen tétele.

Bűn az alkúban két fenyegetés közül a' nagyobbbat választani. Ha-nem te inkább ne is alkudjál, ha-nem alkúvás nélkül kövessed a' Jót.”⁵⁹

Neuwelt 1966. szeptemberi távozása után – talán a mind jobban elmélyülő lelkiismereti válság hatására – Csalog mindössze három beszámolóval szolgált.⁶⁰ Ezek közül az egyetlen nagyobb lélegzetű írás a már említett Vajda Lászlóról szól. Persze ez a „jelentés” sem közölt lényegesen új információt; szerzője ellenben mindent elkövetett azért, hogy Vajdát – édesanyja súlyos betegsége miatt esedékes hazatérését megkönnyítendő – ex-párttagként, ateistaként, volt tanítványi körével immár nem érintkező, *semleges tudósként* állítsa be.

Az ügynöktörténet vége, amely a belügyi iratokból nem látható, s amelyről – éppen ezért – Szőnyei könyve már nem tesz említést, ’68 áprilisához köthető. Ekkor határozta el hősünk, hogy végleg fölhagy az „építő beszélgetésekkel”,⁶¹ s új életet kezd, remélvén, hogy – első kötetének ironikus címét idézve – „tavaszra minden rendben lesz”. Elhatározásához hűen, az utolsó alkalomra készülődvén feleségéhez fordult és bejelentette: „Most bemegyek, és megmondom ezeknek, hogy befejeztem, elég volt, soha többet nem akarok találkozni velük!” – azzal elviharzott. S csodák csodája: néhány órával később ragyogó ábrázattal tért haza, és elégedetten nyugtázta: „Sikerült. Vége!” Felesége elképedve tette fel a kézenfekvő kérdést: „De hát mit mondtál nekik, hogy elengedtek?” Mire Csalog: „Semmit. Mindössze aláírtam egy papírt, hogy a Magyar Népköztársaság ellensége vagyok.”

60 Részletesebben itt: SZŐNYEI, *Titkos írás... i. m.*, I, 956.

61 *A Börtön volt a hazám főhőse*, Hosszú István nevezi így kihallgatójával, Lupsa „úrral” folytatott meddő és parttalan vitáit. (Vö. BVH, 49.)

II.

Írónk oly sokat emlegetett „örök-ellenzéki attitűdje” – függetlenül a cserkész-múlttól, illetve ’56-os élményeitől – kétségtelenül e szimbolikus aktussal, a társadalmi-politikai számkivetését szentesítő dokumentum „önkéntes” aláírásával vált visszavonhatatlanul véglegessé. Mit sem változtatott mind ezen, hogy (ha nehezen is, de) lassanként napvilágot láttak novellái – mind közül az első, *A Lány, a Fiú és sokan mások* még 1966 augusztusában, az Új Írás hasábjain.

E korai írások elsődleges készítői minden bizonnyal Csehov novellái és színművei voltak, jóllehet a pályakezdő Csalognál az összegyűjtött nyersanyag – kiforrott epikai nyelv hiányában – egyelőre nem tudott hiánytalanul szépprózává szerveződni. Az átállás az értekező prózáról a fikciós szövegalkotásra tehát nem volt éppen problémátlan. *Átállást* mondtunk, s jogosan, hiszen Csalog mögött ekkor már ott állt mintegy negyven ismeretterjesztő cikk és szaktanulmány szövegalkotói tapasztalata, amelyeket 1960-tól – régész-ként és néprajzsként – publikált. S bizony az Új Írás által közölt első novella felületén még igen erősen érződik az évtizedes kutatómunka és az ahhoz kapcsolódó értekező nyelv gyakorlati hatása, mely sajátosság utóbb (gondolunk itt a később részletesebben is kifejtésre kerülő Szilágyi-féle plágiumvítára, valamint Ördögh Szilveszternek az első kötetről írt rosszindulatú kritikájára⁶²) számos félreértésre adott okot.

De Csalog tájékozódásában, téma- és formaválasztásaiban – szakmai múltján túl – bizonyára szerepet játszott az is, hogy 1966 és ’70 között ismét eredeti végzettségének megfelelő munkát kapott: előbb a Néprajzi Társaság pénztárosa,⁶³ majd lemondása után⁶⁴ a Néprajzi Múzeum munkatársa lett.

62 ÖRDÖGH Szilveszter, *Mit ír az ember, ha éppen ír?*, Napjaink, 1972, 1. sz. (január), 11.

63 1967. június 18-án, szerdán, du. ½ 6 órakor a Magyar Tudományos Akadémia Képes Termében (Budapest, V. Roosevelt tér 9. I. emelet) tartott LXXIX. évi rendes közgyűlésén a jegyzőkönyv szerint Csalog Zsolt mint pénztáros van jelen (Ethnographia, 1969, 4. sz., 636–637.). A Néprajzi Társaság 1968. június 26-án, szerdán du. fél 6 órakor, a Magyar Tudományos Akadémia Kistermében (Bp. V. Roosevelt tér 9.) tartott 80. évi rendes közgyűlésén jegyzőkönyvvezető és pénztáros funkciókat lát el. (Ethnographia, 1971, 1. sz., 165.)

64 A Néprajzi Társaság 1969. június 25-i közgyűlésén Csalog ismerteti a társaság pénzügyi helyzetét, majd kéri pénztárosi funkciójából történő fölmentését. A tagok elfogadják lemondását, egyúttal megköszönik addigi munkáját (Ethnographia, 1971, 2. sz., 305.).

A pesti irodalmi köröktől mindenesetre továbbra is távolmaradt; olvasni sem igen olvasott kortárs prózát, kurrens irodalmi folyóiratokat; helyettük inkább Jean Giono *Örömmel élni*, Romain Rolland *Colas Breugnon*, illetve Reymont *Parasztok* című művét forgatta. Amitől tehát utóbb oly élesen elhatárolódott: a *mitologikus parasztabrázolás* ez idő tájt teljesen a hatása alá vonta.

Pócs Éva adta a kezébe később Móricz könyvét, *A boldog embert*, amely korábbi látás- és gondolkodásmódjának gyökeres átalakítására készítette – amennyiben példát adott arra, miként dolgozható fel a regénypoétika eszközeivel egy izgalmasnak ígérkező személyiségképlet, egy univerzális léttapasztalatokat hordozó élettörténet és sorseseemény *a maga nyelvi valóságában*. A Móricz-regény műfaji-szerkezeti sajtságain túl ugyanis elsősorban a regény nyelvhasználatára indította a hangját, módszerét kereső író korábbi mitologikus premisszáinak elhagyására.

S akkor a hatvanas évek végének nagy Salinger-élményéről, *A zabhegyezőről* még nem is beszéltünk. „Hát így is lehet írni?” – teszi fel a kérdést hősünk a nyelvi tabuk ledöntésének, a korlátlan írói szabadságnak e különös iskolapéldáját olvasva. De még *A zabhegyező*nél is mélyebb benyomást tesz rá a manhattani születésű író *Kilenc története*. Pócs

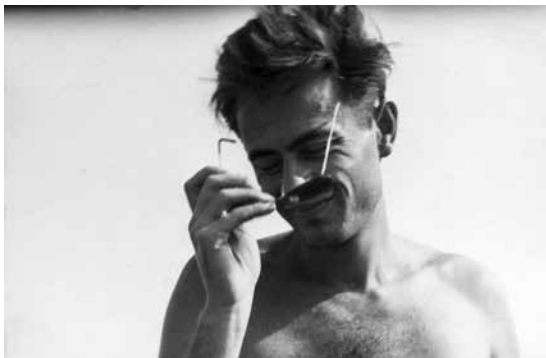
Éva szerint volt idő, amikor az Európa Kiadó Modern Könyvtár sorozatában megjelent vékony, szürke könyvecskét mindenhová magával cipelte, s baráti társaságokban, családi vendégségek alkalmával lelkesülten olvasott föl belőle.

Ha pedig már a felolvasásnál tartunk, hát írunk színpadi ambícióinak kérdése is megér egy bekezdést. Az a szereplési vágy ugyanis, melynek háttérben Csalog beszédes mimikája, sajátosan szép orgánuma és különösen fejlett beszélt nyelvi kompetenciája áll, a kamaszkori színészi tervek elhagyásától függetlenül időről időre kitörési pontokat keresett. Ilyen kitörési pontot

Felolvasás a Május 1. Ruhagyárban
(1966. szeptember 9.)

jelentettek az egyetemi szavalóversenyek, melyeken rendre nagy sikert arattak expresszív zenei szavalatai. Számos verset megtanult kívülről, s ezeket otthon, feleségének és gyermekeinek, illetve a már említett baráti társaságok tagjainak szavalta – komoly átéléssel és beleérzéssel.

Alkat és szerep írótkeres

De nem csak olvasni, *hallgatni* is szerette Csalog a verset. Míg Tóth Árpád *Esti sugárkoszorúját*, Petőfi *Négyökrös szekerét*, Vörösmarty *Zalán futása* című eposzának előhangját, Apollinaire *Ami van* és Francis Jammes *Szeretem Clara d'Ellébeuse-t* című költeményeit maga adta elő, addig József Attila *Ódáját*, Weöres Sándor *Gyümölcskosarát*, Kosztolányi *Hajnali részegségét*, Rimbaud *Részeg hajóját*, Baudelaire *Alkonyát* és az indiai Dzsajadéva (Weöres-féle) *Gíta Govindáját* feleségével olvastatta föl. S ami igazán érdekes: ahogyan sajátjaiban, úgy Pócs Éva szavalataiban sem a gondolat-egységek szegmentálására, az eszmei tartalmak, hangszínek és artikulációs lehetőségek összehangolására volt kíváncsi; kizárólag a szöveg lüktetése, a nyelv zeneisége kötötte le a figyelmét. Mindez persze, a klasszikus és dzsesszzene iránti rajongását ismerve, nem meglepő. Hisz ha csak tehetette,

mindent félredobott, s a legteljesebb összpontosítás mellett, órákon át hallgatta Bachot, Haydnt, Schubertet, Debussyt, Muszorgszkijt és Bartókot. Máskor népdalt énekelt, táncolt és vezényelt, sőt, egy alkalommal – egyszemélyes pantomim-változatban! – még a *Kékszakállú herceg várát* is előadta.

A karnagy

Ahhoz, hogy 1967 őszén–telén a szokásosnál is több ideje jutott Csalognak olvasásra, verstanulásra, családjának és barátainak házi jellegű szórakoztatására, egy kellemetlen betegség is hozzájárult. Még az év nyarán, amikor Balatonrendesen nyaralt a család egy kölcsönkapott kisházban, hősünk egyszer csak rosszul lett, és irtózatos fájdalmak kezdték gyötörni. Már korábban is föltűnt egy jól kitapintható domborulat a nyakán, de a pesti orvos nem ismerte fel, hogy daganattal áll szemben; úgy vélte, mindössze valami zsír-csomóról lehet szó. Miután azonban az ártalmatlannak tekintett göb egyik napról a másikra „beindult”, írónk a szó szoros értelmében jajgatott a fájdalomtól. Felesége az első vonattal Keszthelyre vitte, ahol Csalog könyörgött az orvosnak, hogy azonnal vegye ki a lüktető daganatot. Ám a doktor – megfelelő előkészületek híján – nem vállalhatta a műtétet; erős fájdalomcsillapítóval Pestre küldte a beteget. Végül az Uzsoki Kórházban operálták ki az elmérgesült csomót, s hősünk nemsokára hazatérhetett.

Még tartott lábadozása, amikor realizálódott, hogy felesége ősszel három hónapos aspiráns-tanulmányútra utazhat Berlinbe. A két éves Benedeket

erre az időre a nagymamánál helyezték el, Gábor pedig az édesapjával maradt otthon. Az ünnepek előtt azután, a megbeszéltek szerint fölkerekedtek és kimentek Pócs után, akinek újévig szólt a kiküldetése.

Karácsony másnapján a helyi evangélikus paphoz voltak hivatalosak ebédre, aki a fiatalasszonynak szállást adó pár szomszédjában lakott. Tanulságos találkozó volt ez, lévén az idős egyházi feleségétől első kézből értesülhettek mindarról a megszámlálhatatlan és leírhatatlan kegyetlenségről, melyet a berlini családoknak – azon belül is elsősorban a papságnak – kellett kiállnia Hitler, majd az őt követő szovjethatalom regnálása alatt. S hogy Csalog értékrendjének (ki)alakulásában milyen meghatározó szerepe volt e beszélgetésnek, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy még egy 1990-es októberi cikkében is visszatér reá:

„A házínénink. Pár nap után enged a szájzár, mesélni kezd – ha nem is nekem, de a feleségemnek, négy szemközt. Ki van éhezve, kegyetlenül, és most végre minimális kockázattal fecseghet. Az életét meséli. Embertelen gyötörtetések és megaláztatások sivár láncolatát.

– És akkor, ez 43-ban volt, – –
és elakad.

– Nem, tévedtem, ez már 46! Vagy mégsem??

És végképp elvész az időben, üres tekintettel mered maga elé.

– Na, hát mindegy, vagy még a nácik alatt volt ez, vagy már a kommunizmusban, hogy a férjemet újra bevitték, benntartották másfél hónapig, nagyon megverték, szétrúgták a veséjét is – –

»MINDEGY«. Mert nem talál semmilyen határpontot 45-nél. Előtte, utána: ugyanaz. Ennek az asszonynak az élete 1933-tól mostanáig ugyanabban az osztatlan, mert oszthatatlan, kettéválasztásra nem is érdemes pokolban telt.⁶⁵

Egy évvel Berlinből való visszatérésük után, 1968 tavaszán Pócs befejezte aspiráns-tanulmányait, s a végzést követően egyenest az MTA frissen alakuló Néprajzi Kutatócsoportjához került. Ide férjét is fel akarták venni, de ő (bár a néprajz jobban érdekelte, mint a régészet), ekkor már bízott abban, hogy íróként is megél valahogy, és nem fogadta el az ajánlatot. Ettől függetlenül '68. szeptember 24-én még ott látjuk a Néprajzi Társaság plenáris ülésén,

65 CSALOG Zsolt, *Búcsú az NDK-tól* = F&F, 155.

ahol – mint fölkért hozzászóló – Szabó István *A falurendszer kialakulás Magyarországon (X–XV. század)* című könyvét méltatja.⁶⁶ Nem kétséges azonban, hogy e kétlakiság nem tartható fenn sokáig: sem a szak-, sem a szépírás nem működhet folyamatos terepmunka, friss és változatos ösztönzések nélkül.

Éppen ezt hozta el hősünk életébe az MTA Szociológiai Intézete által indított 1970-es országos cigánykutatás, illetve annak gazdája, Kemény István, aki egy nap személyesen csöngetett be a Szinyei Merse utcai lakás ajtaján. „Hagyd ott a munkahelyedet, és gyere velem cigányt kutatni” – kérte fel hősünket kurtán és egyesén a szociológus, majd hozzátette: „Ígérni nem tudok semmit, legföljebb egy három hónapos szerződést, amit aztán, alkalomadtán, majd hosszabbíthatni lehet”.

És hősünk ezúttal nem tétovázott. Mint *Krisztina* című posztumusz regényében írta: „Ha látok valamit, ami követésre hív, alázatos léptekkel tudom követni, őszinte hálával az útmutatásért. Jó nekem!”⁶⁷ És valóban: másnap – felesége legnagyobb rémületére – szó nélkül felmondott biztosnak látszó munkahelyén, hogy mielőbb jelentkezhessek Keménynél. „Életem legjobb döntése volt, hogy otthagytam a budapesti [...] állásomat, és mentem hanyatt-homlok cigányokat kutatni” – értékelte utólag Molnár H. Lajos mikrofonja előtt, egy 1992-es interjúban.⁶⁸

Magát a szociológiai kutatás módszertanát – amely a néprajz miatt persze nem volt teljesen ismeretlen a számára – menet közben, autodidakta módon sajátította el; a technikai tudás azonban édeskevés lett volna, ha nem kap mellé egyfajta *szemléleti alapot* is Keménytől. „*Vannak dolgok, amelyeket csinálunk akkor is, ha nincs semmi remény rá, hogy eredményre vezessenek. Csináljuk őket, remény nélkül is, egyszerűen etikai indíttatásból. Mivel nem lehet mást csinálni*” – idézte föl mesterének szállóigévé vált sorait a hú tanítvány egy 1985-ös születésnap írásában.⁶⁹

Úgy tűnik, végre elindult valami: hősünk újra boldog, hiszen megtanulhat egy új szakmát, megismerhet egy régóta vágyott kultúrát; a rokon gondolko-

66 Ethnographia, 1971, 2. sz., 306.

67 KR, 6.

68 MOLNÁR H. Lajos, *A cigányság súlyos veszélyeztetettségéről: Beszélgetés Csalog Zsolt íróval*, Új Néplap, 1992. november 14., 7.

69 CSALOG Zsolt, *A, D–E–Fisz–G, A, D, D = ADEFISZ, 72.; F&F, 72.* (Kiemelés az eredetiben.) – *Eredetileg az Isten éltesen Pista!* (1985) című szamizdat kötetben.

dású fiatalokkal végzett közös munka ráadásul ismét '56 feledhetetlen kollektivitásélményében részesíti. Sőt! Mintha a sors még Annácska haláláért is kárpótolni kívánná: 1970. április elsején ismét kislánya születik, akit Eszternek keresztelnek el.

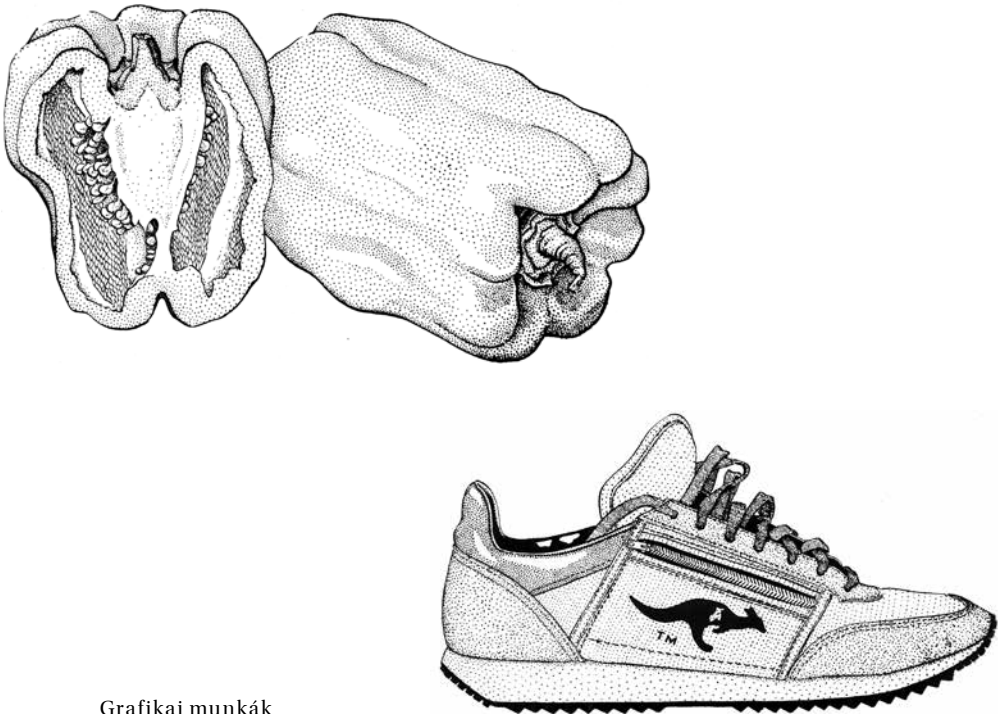

Adatközlők

Fölszabadultan járja tehát az országot az újdonsült szociológus, újra frissnek és fiatalnak érzi magát, amikor, alig egy év után, a Belügyminisztérium – egyik pillanatról a másikra – leállítja a cigányfölmérést. Mint akit legszebb álmából riasztottak föl: Csalog keserűen és értetlenül tekint körbe a „munkaerőpiacon”. Hamarost be kell lássa: ha továbbra is írni akar, s mellette cigányokkal foglalkozni, meg kell őrizze legalább részleges autonómiáját – így tehát „teljes állást” aligha vállalhat. No nem is kecsegtetik ilyesmivel; örülhet, ha rövid munkaszerződésekkel – gyakorlatilag szabadúszóként – különféle szociológiai kutatásokban vállalhat részt, s ha néha egyikét-másikat maga vezetheti. Így kapcsolódik be Fonyó Ilona kontaktometriai és H. Sas Judit családkutatásai mellett Szabad György tanyavilág-, illetve a Róbert Károly Kórház alkoholológiai kutatásaiba, s lesz munkahelye a Népművelési Intézet mellett a Szociológiai Intézet, a Néprajzi Kutatócsoport, a Filozófiai,

a Pszichológiai és a Közgazdaságtudományi Intézet, a Központi Statisztikai Hivatal, a Mafilm, valamint az ELTE Szociológia és Filozófia II. tanszékei.⁷⁰

Nem vitás: találónan összegezte írónk saját életének a hatvanas évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig terjedő időszakát, amikor úgy fogalmazott: „átlagban öt évenként változtattam szakmát”.⁷¹ Hiszen '71-től vissza kell térnie a rajzoláshoz is: jobb híján ismét grafikusként kell megkeresnie kenyeré javát. Közben persze írói céljairól sem mond le: míg a Corvina, az Akadémiai és a Tankönyvkiadó fölkérésére néprajzi és művészeti albumokat illusztrál, a cigánykutatás idején gyűjtött nyersanyagból immár második könyvét, a később osztatlan sikert arató *Kilenc cigányt* írja.

Grafikai munkák

70 OSZK Kt. Fond 445/14. (Munkaszerződések, megbízások)

71 *Doku: Csalog Zsolt beszél... i. m.*

I
HEDGEHOGS

Grafikai munkák

Az első, a *Tavasza minden rendben lesz* már '71 tavaszán (a kolofon szerint 2900 példányban) napvilágot lát, ám alkotójának öröme ebben sem lehet teljes, minekután a könyv magvát alkotó kisregényt, az *M. Lajos, 42 évest* végül kivetetik belőle. Mint utóbb visszaemlékezett: „egy pillanatig úgy volt, hogy kiadják, hogy benne lesz”,⁷² de végül – Pócs Éva jóslatának megfelelően – természetesen nemet mondtak rá. Csalog, első dühében, rögtön vissza akarta venni a kéziratot, csakhogy a honorárium egy részét ekkorra már elköltötte, s így a könyv, ha megcsonkítva is, de végül megjelent.

Szerencsére nem sok ideje maradt a bosszankodásra; 1971 nyarán ugyanis – egy terepmunka során – megismerkedett későbbi főműve, a *Parasztregény* adatközlőjével, Mohácsi Bálintné Muka Eszterrel, aki, amellet, hogy három és fél polgári osztályt végzett, sőt – külföldön elhunyt fiának sírját, valamint ott született unokáját meglátogatandó – még Angliába is

**HUNGARIAN VISITORS
COME TO SOUTH KIRKBY**
HUNGARIAN VISITORS TO SOUTH KIRKBY. Mrs. M. Ballintne, who is over to see her son's grave at Moor-thorpe, and Miss B. Szazy, a 20-years-old laboratory assistant from Budapest. They are pictured being entertained by Mr. and Mrs. J. Brightman. (See story, (Photo: Womack).

Részlet
a South Yorkshire Times
1964. augusztus 29-i
számából
(OSZK Kt. Fond 445/205/1.)

eljutott,⁷³ *életmódját tekintve* „hamisítatlan parasztasszony” volt. Hamar kiderült, hogy éppen egymásra van szükségük: az egész életében sorsregényének megírására készülő tiszaroffi parasztasszony vágyai szerencsésen találkoztak a regénytéma után kutató novellista terveivel. Írónk rögvest meglátta Eszter néni története(i) mögött a potenciális regényhőst és viszont: Eszter néni is megtalálta Csalogban a belőle fájdalmasan hiányzó író – s ezzel a munkastáb máris összeállt. Az eredmény pedig önmagáért beszél: „1971 nyarától 1974 tavaszáig több mint kilencven óra magnós szövegfelvételt készítettem Eszter néniről”⁷⁴ – olvasható a regény második kiadásának *Jegyzetek a Parasztregeényhez* című záró fejezetében.

Úgy hihetnők hát: a nyugodt, kiegyensúlyozott együttműködés időszaka köszöntött a művészpárosra. De bizony tévednénk, mert Matolay Mária Magdolna, akit hősünk még a Kemény-féle cigánykülönítmény tagjaként ismert meg, s akivel nemsokára végzetesen egymásba szerettek, súlyosan neurotikus (szuicid-skizoid) személyiség volt. Ami kettejük esetében – többek között – azt jelentette, hogy pár nap együttlét után Csalognak úgy kellett visszaszöknie-lopóznia íróasztalához, félbehagyott kéziratjaihoz.

Kuksi – ahogyan barátai nevezték a lányt – ráadásul nem érte be azzal, hogy szeretőjének tudta a férfit. Pszichikai állapotából adódóan eleve a családos férfiakhoz vonzódott (korábban Fogarassy Miklós, később Kőszeg Ferenc szeretője volt-lelt), és mint „szegény, árva gyermek” ragaszkodott azok feleségéhez, gyermekeihez is. „Magdi egyszerűen be akart költözni a családba – emlékezett vissza Pócs Éva –, és Zsoltot is teljesen megőrjítette; egészen odáig, hogy már ő is helyeselte a dolgot. S akkor még jött itt nekem az idétlen elméleteivel, hogy így s úgy: *ez a mi*

Kuksi

73 *Hungarian Visitors Come to South Kirkby*, South Yorkshire Times, August 29th 1964. (Az újságkivágás Eszter nénitől került Csaloghoz; jelenleg a hagyatékban, a Fond 445/205/1. jelzeten fekszik.)

74 PR2, 538.

kis családjunk, fogadjam el, hogy Magdi innentől nálunk fog lakni, meg hasonlók...” De nem csak a férje, maga Matolay is traktálta-szekírozta a huzavonába mind jobban belefáradó édesanyát. „Egyszer például azzal jött, hogy borzasztó lehet nekem ennyit dolgozni; s hogy innentől majd egyik héten ő mosogat, s akkor én megyek Zsolttal moziba, a másik héten én mosogatok, és ő megy moziba. Nahát én aztán megmondtam neki, hogy *inkább mosogatok...* Szóval egyszerűen nem értette meg, hogy *nem akarok* barátkozni vele.”

Mindezt Pócs, már csak a gyerekekre való tekintettel sem tűrhette sokáig, s egy szép napon kitette férje szűrét. Nem haraggal, nem gyűlölettel – de határozottan. Hősünk pedig nem vitatkozott: csomagolt és ment. Mivel azonban kedvese Tűzoltó utcai lakásába a fent említett okból nem költözhetett,⁷⁵ egy ideig – mint mondotta – „haveroknál csövelt”.⁷⁶ És bár e kínos ügy kétségtelesen megzavarta az alkotómunka nyugalma, fura módon mégis fontos – mi több: esztétikai súlyú-érvényű – következtetésekhez segítette hozzá Csalogot. Sok-sok évvel később, egy mindeddig publikálatlan (ismeretlen rendeltetésű, töredékes) gépiratában így interpretálta a történeteket:

„Amikor egyszer én voltam egy hasonló »közbülső« helyzetben, PÉ és MMM (női nevek) közt kifeszülve, már huzamosan és »megoldatlanul«, egy szép napon PÉ mondott valami olyasmit, hogy őt elképeszti és elkészeríti az én utóbbi időkben tapasztalható »morális hanyatlásom«. Megdöbbenett ez az észrevétel, mert én valóban nem tapasztaltam magamon efféle változást – hiszen ilyenkor az ember ráadásul még süket is. És hát persze sértett is a dolog, mert nem szívesen hittem el magamról ilyesmit, hiszen én nem akartam volna morálisan lejjebb engedni a mércémet. De PÉ-nek hitele volt előttem, mivel mindig kifogástalanul viselkedett, a nehéz időkben is, oda kellett [tehát] figyelnem rá, bármilyen kellemetlen is volt –”⁷⁷

Közelebbről szemlélve: a hetvenes évekbeli történet keretében az életmű legfontosabb eszmei-poétikai fölismerését modellezi az író (nyilván indirekt módon), amikor esztétikai-sorstörténeti példázatában a *mondott igazsága* helyére a *mondó hitelességét* állítja. Ez pedig új megvilágításba helyezi portréit is, amennyiben explicit jelzése annak, hogy a valóságreferencia helyett mindenkor a nyelvi önlétesítésben rejülő én-artikuláció ábrázolása, vagyis

75 1094. Budapest, Tűzoltó utca 5. II/4.

76 Doku: *Csalog Zsolt beszél... i. m.*

77 CSALOG Zsolt, *Utóirat a hétfő esti beszélgetésünkhöz*, gépirat. OSZK Kt. Fond 445/468.

annak relevanciája a döntő. Másként fogalmazva: a beszélő viselkedésének *történeti legitimitása* lesz az a kontrollinstancia, amely szavatolja felhívásjellegű mondanivalójának érvényességét, s amely ily módon abszolút elsőbbséget élvez a megszólítottak a kijelentés tárgyi tartalmához való lelki-szellemi viszony(ulás)ával szemben. Bármit is mondjon P(ócs) É(va), azt bizony meg kell fontolni – látja be kénytelen-kelletlen az elbeszélő –, egyszerűen azért, mert „mindig kifogástalanul viselkedett, a nehéz időkben is”.

S noha az író maga talán nem kapcsolta össze ennek az életrajzi esetnek a tanulságait szépirodalmi perspektívájának előfeltevéseivel, számunkra immár nyilvánvaló, hogy a mögött az elemi érdeklődés mögött, amely például – hogy most csak egyet említsünk – *A mosónő fia* című Kána-portré esetében figyelhető meg az elbeszélő nyelviségét meghatározó elkendőző-fikcionalizáló gesztusok iránt, éppúgy a mondó hitelességének (azaz a mondas *hogyanjának* szépirodalmi) problémája áll.

Mármost anélkül, hogy a két jelenség között föltétlen összefüggést vizionálnánk, mégiscsak jeleznénk a szépirodalmi problémalátás és az irodalmi körrökkel való kapcsolatfölvétel egyidejűségét. 1973-tól hősünk egymás után ismerkedik meg azokkal az írókkal-költőkkel, akik a későbbiekben gondolkodásmódját, emberi-művészi alapállást egyaránt befolyásolják. Ebben az évben találkozik először Petri Györggyel, majd nem sokkal utána Lengyel Péterrel, akivel életre szóló barátságot kötnek, s akivel habitusuk és életformájuk különbözősége ellenére mindvégig szoros kapcsolatban maradnak. „A barátomnak mondhatom Zsoltot” – vallotta a *Cseréptörés* szerzője Csordás Gábor kérdésére, majd így folytatta: „Hetvenháromban ismertem meg, a Kuksi nevű kedvesével hármásban ültünk egy kiskörúti presszóban, s nagyon hasonlóan érzékeltük, ami körülöttünk folyik.”⁷⁸

Értés-, érzékelés- és értékelésmódnak ugyane rokonsága figyelhető meg Csalog és Petri viszonylatában is. Bizonyítékképpen sajtó alá rendeztük, s most teljes terjedelmében közreadjuk írónk egy mindmáig ismeretlen gépiratát.

78 *Regényszólamok: Csordás Gábor beszélgetése Lengyel Péterrel = „Figyeljétek a mesélő embert”: Esszék és tanulmányok Lengyel Péterről*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Bp., Ráció Kiadó, 2013 (Libra Librorum, 1), 591.

Szemben ülés, hetvenhárom június

Söröztünk a teraszon a költővel ez így túl egyszerű csaknem hazug több reményt nyújt a megragadásra ha előbből kezdem leültem a teraszon vártam tájékoztam rendeltem majd megláttam PGy-t a kitárt ajtón át egy benti asztalnál ült és kéziratot vagy kéziratokat javított felálltam melléléptem és mondtam szia ha már nem dolgozol gyereki ott ülök fordítva nem akartam volna egy néger lány miatt aki a teraszon a tőlem második asztalnál ült egy fiúval narancslevet ivott és mosolygott

körülbelül húsz perc múlva kijött ömlesztett cuccaival és fél üveg sörével leült velem szemben aztán újra felkelt szólt a pincérnek hogy átköltözött visszaült próbálva a viszonylagos nyugalom állapotába kerülni ugyane célból valamelyikünk egy nyomatékosító szót is kiejtett na vagy ilyesvalamit és néztük egymást valamint rágyújtottunk egymás cigarettájából PGy próbált mosolyogni de hamar felhagyott a kísérlettel

viszonylag rövid idő elmúltával beszélgetni kezdtünk szemelvényeket adtunk elő egymásnak legfrissebb veszteségeinkből én kissé túlságos terjengősséggel ő kissé túlságos tömörséggel mindketten csak személyes síkon maradva de egyre inkább érezve az általánosulás nyomasztóan közelgő lehetőségét sőt kényszerét ültünk szemben sajnálatos sőt szomorú sőt reménytelen dolgokat tapogatva én cáfolandó magamnak a kibontakozó reménytelenséget újra megkerestem PGy válla fölött a néger lányt aki csakugyan narancslevet ivott neki is lehet stílusérzéke nemcsak nekem sőt de azután szem elől tévesztettem töltöttünk és ittünk de nem találtuk a sörivás örömét nem jött be az a nálam többnyire fellépő jóérzés hogy most sört iszom Éva? kérdeztem ja igen a múltkor említettem már de most nem melegült fel az a meleg amely a múltkor a rövidhír nyomán oly szép váratlansággal támadt néha egy hétig is vagy hetekig azt mondja PGy igen én is én is örömtelen alkalmi

rokonulás szemben ülés pedig néhány éve még kellett az emberek azt mondja csupa lekonyult végű dallam lejtő vagy alázuhanó görbe

kutat a holmijában kiválaszt néhány verset ezeket olvassam el a le-
esett végű dallamok pontos másai PGy néhány átélt koituszának lefo-
lyása rajzolódik elő bár nagyon is belső lefolyása PGy helyzete most
eleve előnyösebb ő már elidegenedett nem a valószínűleg több évvel
ezelőtti koituszoktól hanem a versektől bár az ember bizonyos mérté-
kig az öleléseket is maga mögött hagyja ez most egy ilyen beteg es-
tefelé az én helyzetem kellemetlenül túlexponált lehetne kezemben
a versekkel ennyi személyesség közepébe kerülve azt nyilván úgy-
sem foghatom fel hogy az ő elidegenedettsége révén személyes relá-
ció a papírlapok fölött csak egyoldalú tehát nem létező és semmiféle
magamtartásra nem int másrészt azonban mindez teljesen felesleges
helyzetfelmérésnek bizonyul csak a szituáció egyetlen pillanatá-
nak ijedelve a sorok váratlan készséggel olvadnak bennem utánuk a
személyes reláció másképp tér vissza elfelejtődik és visszatér fel-
épül meglepetten érzem hogy strukturálódásnak indulnak (szerkesztő!
kérem meghagyni! igazán nincs rá magyar szó!) strukturálódásnak
indulnak valamiféle dolgok amelyek pihent fejfel behatóbb vizsgá-
latot érdemelnének PGy további néhány lapot válogat ki egy dosszié-
ből elfelejtem megkeresni a néger lányt körülbelül ekkor fizethettek
mert később a versek után tíz-tizenöt perccel már más ült annál az
asztalnál elolvasom ezeket is kezemben fogom a kéziratlapokat az asz-
talon sörösüvegek cigaretták poharak hamutartó paksaméta papír az
asztal rövidre zárt részletessége fölött moccanni érzem egy kifejezés
lehetőségének reményét közös szemétdombunk okos lajstromba szedve
groteszk kielégülés PGy másik válla fölött a téren lassan sötétedik
sovány válla van

TD és KJ ezt pompásan csinálják abszolút korrektül akár ellenőrizni
is lehet megkérdezni VT-től illetőleg a másik esetben a megfelelő mo-
nogramoktól és kiderül hogy valóban és pontosan így történt képeik
totálisan intenzívek mindamelllett egy bizonyos vonatkozásban hal-
latlanul szolidak és talán éppen ebből eredően jelentésteljesek
és jelentőségteljesek nosztalgikusan tiszteltem ezt az ideális

európaiságot igazán nem fejez ki értékítéletet ha azt mondom én erre képtelen vagyok nekem óhatatlanul belerondít mindenbe valami primitíven tragikus komponens

felugorva a második fogástól KGy-vel egy folyosó vörös kókuszszőnyegén sietünk végig csak azért nem futunk nehogy leleplezzük magunkat egymás és önmagunk előtt rettenetesen nyúlós ragacsos helyzet adódna és hátha feleslegesen természetesen bambán reméljük hogy feleslegesen zárt ajtó ez az? előtte tálcán érintetlen reggeli a másik szoba nyitva üres kabát a fogason két izzadt deformálódott arc néz egymásra hirtelen jött alkalmi közösség hazudozásra használjuk talán basznak? de ez persze tarthatatlan nekiesünk az ajtónak már alig ügyelve a leplezgetésre a kertbe futunk megkeressük az ablakot alatta hófolt a szobában pokrócba csavarva alszik PGy vissza az ajtóhoz aztán aztán aztán még nem vitték el a második fogást amikor megérkeznek egyenként álomból ébredt szemmel a kislány mosolyogva visszahozza a levest H marokkói királyról beszélgetünk ezerkilencszázhetvenhárom ugyebár rosszak az idegek de az ember próbálja tartani magát

ülünk a teraszon váratlan szembesülés PGy nekem is tölt a harmadik üvegből kétszemélyes miniszocietász semmivel sem kevésbé sajnálatos sőt szomorú sőt reménytelen ezen belül mégis valami celofánszerű reményt nyújt fogalmam sincs micsodára nézem ahogy tüzet csinál kicsit talán túl körülményesen is a minimális erősségű esti szélhez képest a fellobbantott gyufaszál lángját a skatulya szűk csövébe menekítve nézem magam amint tüzet veszek a kezében melengetett lángból kissé talán túlságosan is szűkszávián vagy gesztusszegényen a speciális helyzethez képest kezére alig emlékszem magára a kézre régóta ismerem ezt a vonásomat jobban őrzöm a mozdulatokat mint a lények statikus létére vonatkozó emlékeket talán mert a létező iksz ipszilonnál mindig is jobban érdekelt annak viselkedése bármiféle akció pillanataiban a babrálás a gyufával inkább mint maga a kéz de sajnos az is lehet hogy mindössze felületes vagyok PGy relációjában ez különösen valószínű mivel ő feltehetően sok mindent elkövet hogy mozdulatok és mozgások mögé rejtse magát vállának és függőleges tengelyének ahogy az asztalok közt közelít valami sajátos sietésbe

kényszerített merevsége de sajnos az effajta jelenségek regisztrálása irodalmi úton úgyszólván lehetetlen pedig éppen ezek a dolgok hagyják bennem a legmélyebb lenyomatokat mintha csak halottról lenne szó a hasonlat és maga a distinkció is elég értelmetlen persze a mai élők kis hibalehetőséggel halottnak is felfoghatók a nyaknak a nyaknak melyre konkrét mivoltában úgyszólván nem emlékszem egy egészen jellegzetes rándulása

a dolgokat idealizálni mindenképpen hiba lenne szemben ülésünk nem volt zavartalan pontosabban rengeteg félreértés terhelte én elmulasztottam PGy figyelmét felhívni a néger lányra aki majdnem mögötte ült talán csak azért mivel e motívum valódi lehetőségét a jelenség-halmazban csak sokkal később éjjel egy-félkettő tájban ismertem fel ámde lehet hogy ez pusztán olcsó mentségkeresés és a motivációk valójában sokkal sötétebbek voltak vagy hogy egy másik példával éljek nem adtam semmiféle magyarázatát illetve nem adtam meg az egyetlen és hiteles magyarázatát annak hogy miért csak az én üveg sörömet fizetem miért hagyom hogy PGy külön fizesse azt a kettőt amit ő rendelt de amelyek közül a másodikat már úgyszólván közösen tüntettük el nem adtam magyarázatát mivel a kurrens kontextusban nem tudtam elhelyezni a megfelelő mondatot valamint mert bajos is megadni az ilyesféle magyarázatot hiszen e magyarázat óhatatlanul felveti annak szükségességét is hogy megmagyarázzam miért tartottam szükségesnek e magyarázatot satöbbi summa-summarum meg-meglegyintett közben a gikszerek okozta hűvös lebbenés is és PGy-t is bizonyosan hasonlóan érintette mindez másrésztől feltételezem hogy hasonló gikszerekbe PGy is belekeveredett vagy -kényszerült például azt hogy hány óra lehet nyilván ahelyett mondta hogy neki sincs pénze további sörre ezekből a legalábbis ügyes lépésekből származó könnyű fájdalom sajnos úgyszólván végig ott volt a legjobb percekben is

én először PGy bal válla fölött néztem meg a már kivilágított oszlopórát majd felesleges kontrollképpen a sajátomat is és közöltem a leszúrt tapasztalatot úgy emlékszem fél kilenc volt ezután még a téren állva rövid dialógus következett amelynek igyekeztünk némi összefoglaló jelleget adni megfelelő mennyiségű új motívum szerepeltetésével

de amely mindkettőnk be nem vallott mulatságára már túltengett a formális elemektől és egészében inkább térkitöltő jellegűre sikerült részletes visszaadásának nem igen lenne értelme és dialógusok dokumentálására megfelelő irodalmi módszer amúgy sem ismeretes.

973. június⁷⁹

Nyilván nem árulunk el nagy titkot, ha kimondjuk: a *Szemben ülés, hetvenhárom június* című központozatlan szöveg a lassan szerveződő demokratikus ellenzék közös életérzésével – egy egész korszak lefojtottság-tapasztalatával, s ugyanakkor egyfajta mégis-szabadságával, mégis-romantikájával – szembesíti a kései olvasót. Míg a megpróbált, majd felhagyott „költői” mosoly a depresszió lelki, addig az egymás cigarettájából történő keresztbe-rágyújtás az önpusztítás (öngyilkolás) testi-szellemi közösségvállalásáról tanúskodik.

„Beszédes” adat továbbá, hogy e sajátos belvilágban már a beszéd sem valódi beszélgetés – a szó eredeti értelmében –, csupán szimpla veszteségcsere: az általánosulás jól ismert rémének megidézése, egy konstans *állapot* meghangosítása: profán prozopopeia. Különbség csupán a megnyilatkozók alkatában van: Petri expozéival szemben, melyek

Csalog Zsolt utolsó cigarettaszacskója, 1973. V. 12.

tömörök, akárcsak versei, Csalogéi terjengősek, miként prózai futamai is (elendő csupán a szóban forgó szövegre utalnunk). Ami aztán e párhuzamos egymás-mellett-elbeszélésekből kialakul, mindössze „örömtelen alkalmi rokonulás” lehet, amely innentől a sorsközösségbe zárt ismeretlen ismerősök, a kitzsítottak és törvényen kívül helyez(ke)dttek metaforájaként áll elénk. „...a mai élők kis hibalehetőséggel halottnak is felfoghatók” – summázza szociálpszichológiai érvényű víziójának lényegét Csalog, majd kijelentésének legitimitását szabályos kontrollanyag bevonásával demonstrálja. Az indikátor szerepét a költő *háta mögött* mosolygó néger lány tölti be, amennyiben – az

79 CSALOG Zsolt, *Szemben ülés, hetvenhárom június*, gépirat. OSZK Kt. Fond 445/443.

íróval szemben ülő költővel ellentétben – ő (még) képes a mosolygásra. Olybá tűnik: a hetvenes évek kelet-európai citromvilágában sýnylódó cigánykutató szemében ez az egészséges, kiegyensúlyozott mediterrán személyiség az egzotikus Kelet és Nyugat mitikus szimbólumává nemesül.

Ám életrajzunk szempontjából a novellában kifejeződő tudattartalmaknál, valamint a fölhasználásukkal képzett metaforikus gondolatívекnél sokkal fontosabb a kifejezőmód újszerű biztonsága és eredetisége; az a tény, hogy a *Szemben ülés, hetvenhárom júniust* meghatározó, fokozottan személyes, közösségi-nemzedéki hang a hajdani magányos, elszigetelt, megszarolható Csalog helyett immár egy teljesen új, kiforrott, szellemi közegére talált írószemélyiséget tükröz. Ugyan a *Parasztregény* ekkor még nem jelenhet meg (dacára annak, hogy a mű első változatának kéziratát szerzője '73 májusában lezárta és átadta a Szépirodalmi Kiadónak⁸⁰), a közintézményekhez kötődő régész-néprajzos múlttal és a hálózati előélettel való tudatos szakítás ténye már itt nyilvánvaló.

S hogy e döntés végleges, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy (a későbbi feleségekhez hasonlóan) még a legjobb barátként számon tartott Lengyel Péter (hősünk legveszedelmesebb kéziratainak rejtegetője) sem avattatik be soha az író első negyven évének gyűlölt és fájdalmas tapasztalataiba. „Mire először találkoztunk, már néhány éve szakított az úgynevezett szolgálattal. Azt az embert, aki jelentéseket ír, én nem ismertem”⁸¹ – nyilatkozta a *Mellékszereplők* szerzője a Szőnyei-féle *Titkos írás* megjelenésekor.

Ráadásul, ne feledjük: Csalog hetvenes évek eleji radikális szemléletváltása egyben gyökeres életmódváltással is párosult, amennyiben az ellenzék szépirodalmi köreihez való csatlakozása nagyjából egybeesett polgári karakterű életszakaszának lezárulásával – házasságának válságával és 1975-ös válásával.⁸² Mint portréfilmjében vallotta, a bírósági ítélet kimondását követően „valami szabadabb, bohémabb” következett, melyről úgy hitte, bizonyban „korszerűbb” is. Hirtelen a „k-európai” értelmiségi fantáziájában élő mitikus

80 PR2, 628. – Csalog 1973. december 27-i, Cseppentő Miklósnak írt levele szerint már '74 végén megjelent volna a regény első kiadása (OSZK Kt. Fond 445/1054.).

81 KÁROLYI Csaba, „A dolgoknak oka van, sajnálom, alább nem adhatom”... i. m., 18. (Lengyel egy 1995-ös – barátja születésnapja alkalmából írt – cikkében még gyanútlan meggyőződéssel úgy fogalmazott: „Zsoltot, miután egy Ménesi úti üres telken elásta a géppisztolyát, nem kapták el, nem tudtak róla”. – LENGYEL Péter, *Zsolt*, Népszabadság, 1995. november 30., 17.)

82 Pócs Éva 1975. január 16-án adta be a válókeresetet, a Pesti Központi Kerületi Bíróság 20-án küldte meg Csalognak az idéző végzést. Az ítélet augusztus 5-től jogerős. (Vö. OSZK Kt. Fond 445/3/1-3.)

Nyugat „nagy nyitottsága” köszöntött hőszünkre – az életmód, s azon belül is elsősorban a „szexuáletika” hallatlan forradalma.

A *Krisztina* című posztumusz regény kiadója, az író utolsó felesége, Bogárn Éva mutatott rá az Életünk hasábjain, hogy Csalog előbb Matolay, majd egy harmadik (férfi) mellett fedezte föl és bontakoztatta ki saját szexualitását.

„Ahogy ő elmesélte, ez a szerelme [ti. Matolay] igazi mazochista volt. Ami aztán kihozta belőle a másik oldalt, illetőleg ők ketten egymásból az igazit, a valóságosat. Hangsúlyozottan úgy értve, hogy Zsolt mindig demokratának, vagy liberális szadistaként aposztrofálta magát. Aki soha nem felejtette el megkérdezni: »Űthetek?»

Azaz itt a kölcsönös örömkeltésen van a hangsúly. Persze, ez csak annak örömkeltés, aki annak is éli meg!

[...]

A Kemény-féle szociológiai felmérés kétszer három hónap után véget ért, ám az ő együttlétiük tovább folytatódott szerelmének Tűzoltó utcai lakásában. Később kommunává kibővülve, amelynek harmadik résztvevője egy író-fordító barátjuk volt.⁸³

Zsolt elmondása alapján akkor kiteljesedett benne egy másik, szintén nagyon izgalmas világ. Amiben nem csupán a grupszex, hanem a másokkal való intenzív együtt levés volt a meghatározó. Mindenfajta kontextusban!”⁸⁴

E kellemes, „embermeleg”⁸⁵ közegben, a meglelt szabadság mámorában kezdi el Csalog a hetvenes évek közepén – mintegy már a SZETA⁸⁶ előzményeként – azt a szociális segítő munkát, amely a társadalmi cselekvési tervet és a nyelvi-poétikai újítást szintetizáló irodalomfölfogásának integráns része lesz. Legyen példának az 1976-os *Kilenc cigány* kötet nyitó portréja, a *Dolgozok a két kezem által*, amely először a Valóság hasábjain jelent meg – még ’73

83 Egyesek szerint ez a személy Rác Páter volt, akit Csalog és Matolay „Kicsirác”-nak becézett, és aki számos szociológiai fölmérés alkalmával a kollégájuk volt.

84 SZERDAHELYI Zoltán, *Az igazi Krisztina: Beszélgetés Csalog Zsoltról és vitát kavart regényéről Bogárn Évával, az író özvegyével*, Életünk, 2009, 6. sz. (június), 69–70.

85 *Uo.*, 65. – Bogárn Éva kifejezése.

86 A Szegényeket Támogató Alapról lásd: HODOSÁN Róza, *Szamizdat történetek*, Bp., Noran Kiadó, 2004, 50–57.

decemberében. A portré 30 éves hőse, Zsiga egy pékségben dolgozik, s mint cigányembert, egymás után érik a faji alapú bántások-támadások.

„Múltkor is, hordom a műhelyből az üzletbe a kenyeret, hallom ám, egy asszony:

– Jaaj, hát cigány, aszt megfogja a kenyeret! Én nem eszek utána!

Nahát, mérges lettem, kiszóltam neki:

– Hát ha nem eszel a kezemből, ide ne gyere többet kenyérér!

Pedig nem állt vóna nekem jogomba, ugyebár, hát fogyasztó, pénzér akkor veszi, amikor akarja. De annyira mérges lettem! Nem sokkal azután meglátam megint a bótba, együtt kenyérér.

– Marika – mondom, mer Marikának híják a bótvezetőt –, Marika, ne adjon ennek az asszonynak kenyeret! Lehányom az egész kenyeret a pócrul, ha ad neki! Aszondta, hogy cigány keziből nem eszik!

Rám néz az asszony, aszondja:

– Nézze, fiatalember – aszondja –, hát tudja, hogy ez szokás-mondás!

– Aha – mondom –, vagy így! Hát most ide hallgasson e, most mondja meg: Hát a cigányé nem olyan, mint a magyaré?

– Hát – aszondja – úgy van elismerve, hogy nem olyan.

– Jól van, ugyebár nem tagadhatom le, hogy cigány vagyok, ez biztos. De ezt még egyszer ne mondja, mer kihányom az egész kenyeret a bótbul, ha meg kell fizetni érte, az se baj, de maga ne egyen belőle!

Hát így. Hát aszt bocsánatot kért meg minden, azúta aszt nem bántuk egymást. Most már valahogy megszokják tán, hogy ott vagyok, de eleinte nagyon fel vótam dúlva.”⁸⁷

A portré kidolgozottsága – annak íve, ritmusa, egy sajátos (mert egyéni) gondolkodás- és kifejezésmódot tükröző nyelve – önmagáért beszél. Ám az író munkája evvel még korántsem ért véget. Röviddel a lapszám megjelenése és kézhez vétele után – egy kisebb csomag kíséretében – az alábbi levél adatott postára:

„Kedves Zsiga!

Elküldöm magának a Valóság című folyóirat legújabb számát, kérem, olvassa el a 4. oldaltól kezdve az 50. oldalig, biztos, hogy érdekelni fogja és rá

87 9C, 24–25.

fog ismerni: a maga történetét írtam le, úgy, ahogy egyszer régen, majdnem három éve már Maga elmesélte. Azért adtam ki nyomtatásban, mert úgy gondoltam, hogy ha ezt sokan elolvassák, sok emberben fog felébredni a rokonszenv nemcsak Maga iránt, hanem általában a nehéz sorsú cigányság iránt. Két hete jelent meg ez a füzet, azóta már kiderült, hogy jól számítottam. És nagyon örülök, mert így a Maga segítségével talán tudtam használni valamit a cigányság ügyének.

Nem mertem nyomtatásban kiírni a Maga teljes nevét és a falu nevét sem, mert félttem, hogy kellemetlensége lenne belőle, például azért, amit a tanácselnökről mondott – tudja, hogy van ez: akármennyire is így igaz, ahogy elmondta, nehéz dolog az ilyen kemény igazságot hivatalos emberekkel szemben meg is védeni.

A napokban fel fogok adni két csomagot használt ruhafélékkel. Lesz köztük sok olyan darab, amely még jól használható, csak éppen kinőtték az én gyerekeim. Kérem, ne vegye ezt a küldeményt sértésnek, mert nem annak szánom. Amit nem tudnak használni a családban, azt adják tovább olyanoknak, akiknek szüksége van rá. Ha segítséget jelent az ilyesféle csomag, máskor is tudok küldeni, vagy én, vagy a barátaim.

Örülnék, ha egy levelezőlapon tudósítana, hogy hogy vannak. Csak annyit tudok Magukról, hogy kevéssel a beszélgetésünk után otthagytá a pékséget, azóta semmi hírt nem kaptam Ladányból. Családjával együtt mindnyájukat melegen köszöntöm és boldog újesztendőt kívánok. Ha Ladány felé járok, feltétlenül fel fogom keresni Magukat!⁸⁸

Amit Csalog művel, kétségtelenül kettős ügyvitel, dupla szolgálat, mégpedig a kor parancsa szerint való. S itt ragadnánk meg az alkalmat, hogy vitassuk azt a viszonylag széles körben elterjedt nézetet, mely szerint e komplex emberi-művészi szolgálatvállalás hangsúlya minduntalan az életvilág felé tolná, s így a megformálás, a szöveg mint kulturális szövet poeticitása jóval kisebb (majdhogynem elenyésző) figyelmet kapna. Ellenpélda gyanánt a *Kilenc cigány* (1974. október 10-én, *Tíz cigány* munkacímen benyújtott) szinopszisát idézzük:

„1971-től máig több mint 60 magnóinterjút készítettem cigányokkal és – kisebb részben – nem-cigányokkal a cigánykérdés tárgykörében. [...] A magnóról szó szerint lejegyzett szöveget jelentősen átformálok: stílusosan »megfé-

88 OSZK Kt. Fond 445/177/4. (A levél kelte: 1973. december 27.)

sülöm» (olvashatóvá teszem – az eredeti nyelv és stilisztika csorbítása nélkül), és koncentrálok, rövidítem (az eredeti felvételhez képest harmadára-felére). Az interjú készítésekor feltett kérdéseket elhagyom, így minden interjú folyamatos epikum, kimondottan olvasmányos szöveg, melynek színvonala – a beszélők epikus kultúrájából eredően – nemegyszer kimagaslóan jó.”⁸⁹

Csalog módszertana így nézve minden más kortárs poétikánál határozottabban nyelvközpontú, amennyiben az élő (hallható) nyelv és a (meg)teremtendő, artikulálandó irodalmi nyelv (egyfajta *összmagyar szövegekultúra*) összehangolásán, s az ezen összehangoló munka során keletkező esztétikai-önismereti többlet kimunkálásán-fölmutatásán fáradozik. Az orosz klasszikusok iránt érzett ifjúkori rajongással számot vetve, közel négy évtized távlatából így fogalmazta meg mindezt:

„A jászberényi gimnázium harmadik osztályában [...] Tolsztoj, Csehov, Turgenyev volt a mindenem, s akkor elhatároztam: író leszek, hogy valaha is megközelíthessem ezeket a szellemóriásokat. Persze később, amikor talán már pallérozottabbá váltak a gondolataim, beláttam, nekem nem olyan írónak kell lennem – nem is tudnék, főhajtó tisztelettel veszem ma is számra a nevüket –, mint ők voltak, hanem a kor parancsa szerintinek. A diákkori ábránd elszállt, de az orosz irodalom, az orosz emberek iránti szeretetem megmaradt. Az évek múlásával aztán felismertem, mi a dolgom: irodalmi szintre emelni azt a közép-alföldi nyelvet, amely egy sajátos gondolkodás terméke. Úgy vélem ma is, rossz, ha az irodalmi nyelv steril, hiszen akkor nem kapcsolódik kellőképpen az élethez, ahhoz a néphez, amely a maga nyelvét beszéli.”⁹⁰

E nyelvmegismerő és -megújító munkához azután kiváló terepet nyújtanak a hetvenes évek néprajzi-szociológiai fölmérései. 1975-ben például átfogó falukutatás veszi kezdetét Dunapatajon,⁹¹ melyben – hősünk mellett – részt vállal Havas Gábor, Krokovay Zsolt, Magyar Bálint, Nemes Mária és Rácz Péter is.⁹² Sőt, ’76 júliusától – egy ELTE-projekt keretében – immár maga Csalog vezet

89 OSZK Kt. Fond 445/177/1. (1. folió)

90 TISZAI Lajos, *Itthon – rendületlenül: A Néplap vendége Csalog Zsolt író*, Néplap, 1989. június 10., 4.

91 Lásd: OSZK Kt. Fond 445/85–87.

92 MAGYAR Bálint, *Dunaapáti*, Bp., Szövetkezeti Kutatóintézet, 1986, I, 4. (E helyütt tartozunk köszönetet mondani Schill Tamás kollégánknak, a dunapataji múzeum igazgatójának, aki fölhívta a figyelmünk erre a korántsem érdektelen epizódra.)

kutatást a magyar vidék felekezeti kettéosztottsága ügyében.⁹³ De ekkoriban áll össze az évekkel korábbi (Elek Judit *Egyszerű történetének* forгатásával párhuzamosan zajló⁹⁴) istenmezei fölvmérés⁹⁵ anyagából is olyan egységes vízió, amely később, a Magyar Néprajzi Társaság 1975. február 5-i ülésén előadható, majd a Toldi Mozi Stúdió című folyóiratában, illetve a Rádics–Sipos-féle *Utazó munkások* kötetben publikálható formát nyer.⁹⁶

A felekezeti kettéosztottságot vizsgáló nagyszabású munkában – Csalog oldalán – Matolay Magda is részt vesz, s ha teheti, a készülő nagyregény elbeszélőjéhez, Eszter nénihez is elkíséri kedvesét. A roffi hétvégéken remek hangulatú tanyázások követik egymást, sorra készülnek az újabb és újabb fölvmételek – a *Parasztregeény* kiadására azonban továbbra sincs remény.⁹⁷ Tegyük rögtön hozzá: bár a művet és szerzőjét egyaránt problémásnak ítélik a cenzorok, a szöveg minőségét senki sem vonja kétségbe. Sőt! 1975. április 29-én a Kossuth Rádió 25 perces részletet sugároz a regény hangfelvételéből. Az adás anyagát még '74 elején rögzítette az Irodalmi Osztály; a felolvasó Tolnai Klári volt⁹⁸ – minden készen állt tehát egy remek előzeteshez. Csakhogy – amint az hősünk egy május 2-i leveléből kiderül – a Rádió végül mégsem a felvétel idején kötött megállapodás szerint járt el.

93 Lásd: OSZK Kt. Fond 445/148–151.

94 „... amikor először Istenmezejére mentem, még mindig semmit sem tudtam a faluról. Már egy éve rendszeresen jártam oda, amikor kiderült, hogy Csalog Zsolt szociológus is ugyanitt dolgozik.” – EMBER Marianne, *Beszélgetés Elek Judittal*, Stúdió, 1976, 2. sz., 5.

95 Lásd: OSZK Kt. Fond 445/93–101.

96 *Istenmezeje szociográfia*, Stúdió, 1976, 2. sz., 63–77.; *Egy tradicionális bányászfalu: Istenmezeje = Utazó munkások*, szerk. RÁDICS József, SÍPOS Zsuzsa, Bp., NPI, 1976, 117–139.

97 Köztudott, hogy a regénynek a *Magyarország felfedezése* sorozatban történő megjelentetését Ortutay Gyula akadályozta meg (vö. OSZK Kt. Fond 445/19.). Egy 1978. január 31-i levelében így válaszolt a magyarázat után érdeklődő Csalognak: „Közlöm, hogy sem magyarázni, sem mentegetőznivalóm nincs Önnel szemben. Magyarázatot attól kérjen, akitől joga van kérnie. / Egyébként közölhetem, hogy előzetes értéktételeket nem szoktam mondani.” (OSZK Kt. Fond 445/799/1.) Csalog levele itt: OSZK Kt. Fond 445/19/2.

98 A tényre, miszerint a regényrészletek beolvasására fölkért művész Tolnai Klári volt, Németh György kollégánk hívta föl figyelmünket. Elmondása szerint amikor – a kétezres évek közepén – a Rádió Bródy Sándor utcai archívumának régi cédulakatalógusában ráakadt a szóban forgó anyagra, közölték vele, hogy a fölvmétel már nincs meg – a legvalószínűbb, hogy (Leszkai András Moha-meséihez és más pótolhatatlan kultúrkinckekhez hasonlóan) egyszerűen letörölték.

Egy klasszikus
Matolay-interjú

„Magyar Rádió Irodalmi Osztályának Budapest

1974. elején az Irodalmi Osztály 25 perces felvételt készített *Parasztregény* c. könyvem egy részletéből. Eredetileg két szerző nevéen nyújtottam be a kéziratot, a magamé mellett kértem Mohácsi Bálintné mint társszerző feltüntetését is. 1975. április 14-én személyesen kértem a szerzők feltüntetésének módosítását, Mohácsiné kérésének megfelelően az ő nevének törlését – erre ígéretet is kaptam. Így meglepetéssel tapasztaltam, hogy április 29-én (Kossuth, 17:05) mégis két szerző nevével került adásra a műsor, társszerzőm nevét viszont Magyar Bálintnére változtatták. Ez az eljárás ellenkezik minden korábbi megállapodásunkkal, és semmiféle indokkal nem magyarázható, vagy menthető.

A műsor szerzői honoráriumaként még az adás előtt 1000 forintot (mínusz levonás) utalt ki nevemre az Irodalmi Osztály (ezt az összeget Mohácsinéval megfizettem). A szerzők nevével kapcsolatos konfúzió után felvetődik a kérdés, hogy „Magyar” Bálintné számára utalt-e ki az Osztály honoráriumot; ha igen, milyen névre és címre, ha pedig nem, miért nem.”

Budapest, 1975. május 2.

Csalog Zsolt
1063 Bp., Szinyei M. u. 26.”⁹⁹

Nyilván az ilyen és hasonló kellemetlen tapasztalatok ösztönzésére gépelte le hősünk, és íratta alá Roffon jártában Eszter néniével az alábbi nyilatkozatot, amely a jelen kötet poétikai fejezetében kifejtett (a szerzőség és a társszerzőség kérdéseit – általuk pedig a *Parasztregény* regény voltát – érintő) föltevéseink szempontjából alapvető jelentőséggel bír.

„Szépirodalmi Könyvkiadónak
Budapest

Nyilatkozat

Alulírott kijelentem a következőket:

Csalog Zsolt író a *Parasztregény* című, a Szépirodalmi Kiadóhoz benyújtott könyvkéziratot előszóban történt előadásom alapján írta. Mindkettőnk eredeti terve az volt, hogy a könyvet kettőnk neve alatt adjuk ki, később azonban, szándékomat megváltoztatva, én kértem Csalog Zsoltot, hogy nevemet a címlapról törölje, és a szövegben változtassa meg; őrizze meg teljes inkognitómat.

A könyvön feltüntetett szerzőség kérdésétől függetlenül Csalog Zsolt olyan ígéretet tett nekem, miszerint a Szépirodalmi Kiadótól esedékes honoráriumának a gépelési költségek levonása után fennmaradt összegét 50–50% arányban velem megosztja. Kérem, hogy ezt a Kiadó mint magán-megállapodást vegye tudomásul! Kijelentem, hogy e magán-megállapodás alapján a közvetlenül Csalog Zsolttól várt összegen túl a Szépirodalmi Kiadóval szemben semmiféle anyagi igényt nem támasztok. A könyv jelenlegi formában történő megjelentetéséhez (szerző: Csalog Zsolt, a személynevek és Tiszaroff neve megváltoztatva) velem kötendő külön szerződés nélkül hozzájárulok.

Tiszaroff, 1975. július 10.

Mohácsi Bálintné
Tiszaroff, Temesvári u. 8.¹⁰⁰

100 OSZK Kt. Fond 445/207. (Csalog Zsolt levele Mohácsi Bálintnének, 1975. augusztus 8. – a levél-másolat hátlapján)

A '75-ös évvel szemben, amely, mint mondtuk, jórészt falukutatással, illetve a *Parasztreghény* körüli kötélhúzással telt, 1976 a cigányművészet éve lesz – tele sikerekkel: romológiai és irodalmi fegyvertényekkel. Közülük a *Kilenc cigány* kötetet már említettük; nem szóltunk ellenben a Hunnia Filmstúdióban ekkoriban készülő(dő) *Cséplő Gyuriról* – a filmről, melynek megjelenését akkora érdeklődés és oly sok ankét övezte-követte (ez utóbbiak gazdag anyaga máig földolgozatlanul és publikálatlanul fekszik a hagyatékban¹⁰¹). „Kinek-kinek ráismerést és felismerést kínál a *Cséplő Gyuri* – a sűrített valóságélmény e két egymást kiegészítő elemét” – szögezte le Csalog egy (az ankétanyagokhoz hasonlóan) kéziratban maradt recepciós korpusz lapjain. „Ha van nálunk filmkultúra a széksorokban, igény az önmagunkról szóló művészetre, a *Cséplő Gyuri* siker lesz.”¹⁰² A film végül 1978-ban debütált, és bár – hősiünk problémafölvetését igazolandó – meg sem közelítette a játékfilmek sikerét, a dokumentumműfaj más alkotásaihoz viszonyítva valóban komoly népszerűségegre tett szert.

De ne siessünk előre, hiszen 1977-ben újabb sorsfordító események követik egymást. Némi túlzással akár azt is mondhatnánk: a végleges illegációba vonulás esztendeje ez, lévén január 9-én – barátja, Kenedi János kezdeményezésére – hősiünk is aláírja a nyolc nappal korábban kiadott *Charta 77* nyilatkozatot. Ezt követően egzisztenciálisan még nehezebb helyzetbe került – a többi aláíróval együtt.¹⁰³ Csupán részben kárpótolhatta mindezért Kulin Ferenc február 2-án kézhez vett levele, melyben a szerkesztő örömmel értesítette, hogy „szociográfiai munkájával a *Mozgó Világ* pályázatán II. díjat nyert”. „Az ünnepélyes díjkiosztást, melyre szeretettel meghívjuk – olvasható a levél második felében –, február 16-án, 12 órakor tartjuk a *Mozgó Világ* szerkesztőségében.”¹⁰⁴

S bizony nem akármilyen találkozások helyszíne ezen a tél végi estén a *Mozgó-szerkesztőség!* Itt ismerkedik össze többek között Tar és Csalog, a pályázat első és második helyezettje – leendő barát és leendő besúgó.

101 OSZK Kt. Fond 445/1254. Földolgozásuk és sajtó alá rendezésük folyamatban van. (További Cséplő-ankéleiratok Schiffer Pál hagyatékában: HU OSA 356-1-4, 1-3. doboz.)

102 CSALOG Zsolt, *Cséplő Gyuri: dokumentum + játék = Cséplő Gyuri*, szerk. FEKETE Ibolya, tűzött gépiratban, 33–37. (Lásd: OSZK Kt. Fond 445/325/2.)

103 *Pincér voltam akkoriban* című *Mozgó*-portréjának hőse, Kerekes Gábor (*1945. augusztus 2.) jelentette Csalogról a következőket: „A legközelebbi találkozásunk kb. '77 febr. elején történt, amikor is távollétének magyarázatára vidéki tartózkodását hozta fel, többek között megemlítette, hogy több társával együtt aláírták a »chartát«, amiért is három nap szilenciumot kapott.” (1977. február 15.) – ÁBTL: „Köves Zoltán” M-38872.

104 OSZK Kt. Fond 445/1002/2.

Raadásul – amint arra már utaltunk – a *Tájékoztató* című díjnyertes írás publikálásával kapcsolatos elutasító állásfoglalás után éppen hősünk az, aki hamarost meggyőzi fiatalabb kollégáját: engedje át írásának közlési jogát a szeptemberre tervezett nagyszabású számizdat, a *Profil* számára.

Mindeközben – a kultúrpolitika és a belügyi szervek sorozatos hátráltató intézkedései ellenére – Csalog továbbra sem hagy föl korábban megkezdett „szociálpolitikai” közvetítő munkájával. Május 31-én a cigány lakosság művelődése ügyében alakított munkabizottság ülésén vesz részt a Kulturális Minisztérium alagsori nagytermében; június 2-án a KSZV Újszegedi Szövögyárában találkozik a helyi munkásokkal – s tart előadást a *Kilenc cigány* hősei által fölvetett lelki, eszmei és egzisztenciális problémákról –; 3-án délelőtt a szentesi Horváth Mihály gimnáziumban vezet rendhagyó irodalmi szemináriumot; ugyanaznap este 6-tól pedig már Szajbély Mihály kérdéseire válaszol a Somogyi Könyvtár ifjúsági részlegében. A kor levegőjét s írónk ténykedésének visszhangját érzékeltetendő Németh Imre (alias „Nemes”) jelentéséből idézünk:

„Amivel Csalog nemcsak az említetteket, hanem a közvélemény jó részét is (barátom szerint szándékosan-tudatosan) idegesíti, az úgy fogalmazható meg, hogy: egy magyar, egy szerb, egy román stb. és egy cigány az négy tökéletesen egyforma értékű ember. Miután ezt a cigányok érdekében-oldaláról bizonyítja – mintha az ő nevükben! –, sok ingerültséget támaszt maga körül. A néprajzosok messianizmussal vádolják, Lakatos Menyhért kontárkodással. (Barátom szerint jellemző, hogy cigány adatközlői is idegenkednek Csalog nyílt közelítésmódjától, arról nem is szólva, hogy szemére vetik: kiadja őket.) Összefoglalóan azt kell mondani, hogy ebben a pillanatban Csalog a »legtürelmetlenebb cigány«, aki mindenekeelőtt a magyar közigazgatás nehézkességéért haragszik, de legalább olyan indulattal, ahogy a cigányokat kénytelen szidni kényszeres tehetetlenségükért.”¹⁰⁵

Természetesen e fölfokozott aktivitás sem feledtetheti Csaloggal azt a szellemi passzivitást, amelyre a Rendszer kárhoztatta. 1977 szeptemberétől

105 Németh Imre (*1942. február 28.) magyar–néprajz szakos tanár – ezidőt elítélt. (ÁBTL: „Nemes Endre” M-39047)

ugyanis – tehát a korszak diszkreditált írásművei közt az *M. Lajos, 42 évest* is tartalmazó *Profil* megjelenésétől – alig maradt publikációs felület a mind egységesebb demokratikus ellenzék számára. Így elsősorban ebből a hiányból nőhetett ki november elejére a kollektív (kvázi „szamizdat”) *Napló*, melynek alapötlete Kornis Mihálytól származott, s amely kizárólag e zárt (majd idővel egyre táguló) kör számára adott módot termékeny párbeszédre, őszinte önkifejezésre.¹⁰⁶

„Az a legállandóbb érzésem, hogy nem csinálok semmit, nem történik velem semmi” – rögzítette Petri György a *Napló* egyik első bejegyzésének számító november 20-i cikkében, amely e liberális-demokrata baráti kör életérzésének páratlan pontosságú szintézise volt.¹⁰⁷ Néhány lappal odébb, költői közérzetéről szólván azt is kifejtette: „többi nemzedéktársamat olvasva azt érzem: nem szabad írni. Pedig gyakran nem is olyan rossz, amit írnak, csak éppen: mintha költészetük belépett volna a vollendete Überflüssigkeit¹⁰⁸ korszakába.”¹⁰⁹ Hasonló, a korabeli prózával kapcsolatos megfontolások vezethették Csalogot és Lengyel Pétert, amikor – még ’77 nyarán – kifőzték az úgynevezett Rondó tervét. Saját magukon kívül további hat kortárs magyar prózaírórt hívtak meg e ciklikus novellajátékba, amely – hősünk fölkérő levelel – ’78 januárjában vette kezdetét, majd Bereményi, Császár, Hajnóczy és Temesi érdektelensége folytán hamarosan hamvába holt.¹¹⁰

Maradt hát a nemzedéki (köz)beszéd – a korszakban szorosan összefonódó irodalmi, magán- és közéleti diszkurzusok – egyedüli terepnumaként a kollektív *Napló*. Hősünk első – többek között a Rondó előkészületeiről is tájékoztató – bejegyzéséből most a ’99-es portréfilmben saját előadásában elhangzó, hírhedetten szókimondó szakaszt idézzük.

„Vannak persze gyakorlati akadályai is a magunkról beszélésnek. Hogy tudniillik a magunk, sohasem csak magunk. Úgy értem: semmi akadálya annak, hogy elmeséljem, hogyan maszturbálok, ha már egyszer elszántam magam a magamról mesélésre. Kérdés viszont, hogy elmondhatom-e, miként

106 Vö. erről a *Napló* anyagából készített válogatáskötet bevezető írásait (különös tekintettel Sulyok Miklós, Kornis Mihály és Kenedi János szövegeire): *A Napló 1977–1982* (Válogatás), szerk. BARNÁ Imre, KENEDI János, SULYOK Miklós, VÁRADY Szabolcs, bev. SULYOK Miklós, jegyz. KENEDI János, Bp., Minerva Kft, 1990, 5–15.

107 *Uo.*, 16.

108 Értsd: „kész fölöslegesség”, „befejezett fölöslegesség”.

109 *A Napló... i. m.*, 18.

110 Minderről részletesebben – Csalog Zsolt Rondó-novellája, a *Gézám!* kapcsán – kötetünk *Az olti tutajút* című fejezetében szövegünk.

basztam pénteken Eufrozinával. Egy ilyen publikációhoz legalábbis kérnem kéne Eufrozina hozzájárulását – már ez is képtelenül bonyodalmas helyzetet teremt –, de ráadásul manapság valószínű, hogy Eufrozina kifejezetten ellenézne, megtiltaná a közhírelést. Vagy, alig jobb esetben, cenzurális igényeket támasztana, pl. hogy jó, beszélhetek a nagyjakairól, de egy szót sem a kisajkáról – így is megette a fene az egészet. Gondolhatom Eufrozináról, hogy tök hülyeség, sőt elvtelenség, amit kíván – de természetesen akkor is joga van ezt kívánni, és ha él vele, én nem léphetek.”¹¹¹

A *Profil* megjelenésével közel egy időben került a második nyilvánosság érdeklődésének középpontjába – s így Csalog kezébe is – a *Marx a negyedik évtizedben* című antológia. E kötet elsősorban azért fontos a számunkra, mert a benne található írások saját és nemzedéke ideológiai gyökereinek,¹¹² illetve – különböző szellemi hátterük ellenére *azonos* – céljainak átgondolására készítették az írók. Mint Vörös T. Károly kérdésére elmondta:

„Amikor 1977-ben megjelent [...] a marxizmustól való eltávolodás különböző okairól és útjairól beszámoló *Marx a negyedik évtizedben* című cikkgyűjtemény, gyönyörködve olvastam végig. Úgy éreztem, amit nekik – Kis Jánosnak, Bence Györgynek, Kenedi Jánosnak és másoknak – a kamaszkori marxizmus jelentett, azt jelentette számomra a katolicizmus. Meg kellett szabadulnunk a rendszertől – nekik a marxizmusétól, nekem a katolicizmusétól – ahhoz, hogy bizonyos humán alapelveik aktivizálódjanak bennünk. Ez egy furcsa történet: különböző irányokból indulva egyszer csak találkoztunk, és barátok lettünk.”¹¹³

Míntha Croce klasszikus liberalizmusával szembesülne itt az olvasó, amennyiben írónk (is) tagadja a különböző ideologikus közegek által szentesített „törvények, kazuisztikák, kötelesség- és erénytáblázatok primátusát”, s helyettük „az egyén erkölcsi öntudatában találja meg új középpontját”.¹¹⁴

111 *A Napló... i. m.*, 81.

112 Részletesebben: CSIZMADIA ERVIN, *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988): Monográfia*, Bp., T-Twins Kiadó, 1995, 107–114.

113 Vörös T. Károly, „Az ember nem tehetetlen”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Népszabadság, 1989. június 17., 19.

114 Benedetto CROCE, *A szabadság hitvallása* = B. C., *A szabadság hitvallása*, Bp., Kossuth Kiadó, 1990, 64–65. (Ford. BÍRÓ PÁL, KINSZKI IMRE)

Tegyük máris hozzá: eme etikai-politikai krédó – lett legyen bármily nemes és haladó – Csalog önpusztító életmódjával párosítva számos veszélyt rejtett magában. Kevesen tudják például, hogy '77 szeptemberére – részint életvitele és magánéleti konfliktusai, részint egzisztenciális helyzete okán – idegösszeomlást kapott, s rövid úton a pszichiátriára került. E kellemetlen intermezzót dokumentálandó mindössze egy Temesi Ferencsel való sürgönyváltás maradt fenn, melynek egyik felét a fiatalabb pályatárs – immár a rendszerváltás után, s ami a legnagyobb baj: „barátja” megkérdezése nélkül – közzétette az *Élet és Irodalom* hasábjain megjelent többrészes levélmontázsában.¹¹⁵

„77. 9.

Zsolt, szeretlek, te hülye! Ha kémkedni mentél oda, akkor oké. Senkise gyógyíthat meg, csak te magad. Ezt épp oly jól tudod, mint én. Sokkal többet tudsz az emberről, mint bármelyik (jó szándékú) orvos. Ne hívd elő a démonokat, mert elpusztíthatnak. Neked megvan a hivatásod, és mi számítunk rád. Ha összegyűjtötted az anyagot, gyere. Minél előbb.

Ölel részeges barátod, Feri
Hát kivel fogok én sakkozni?”¹¹⁶

„Surgoeny Temesi Ferinek

koesz koesz koesz aallatian oerultem igazad van sejttemem is maar meegis kurva joo volt hogy irtad neheezsegek persze vannak meeg ha gyoogyszert abbahagyom sirvafakadok ha szedem nem ihatok keerlek igyaal hamar valamit helyettem majd aztaan sakkozunk is meg lesz magyar prooza most raagyujtok libanoni gyufaaval egy szumaatrai szivarra utoobbit kemenczkytoel kaptam meegis baromi joo ha az embernek baraatai vannak olvasd el hajnooczyt koesz koesz koesz oelellek zsolt hetvenheet kilenc tizenkilenc stop”¹¹⁷

Az 1977-es Temesi-levélből kiérzett baráti szeretet, illetve a válaszlevél Hajnóczy-utalása¹¹⁸ és a Rondó-kör terve mögött húzóódo, folyvást erősödő nemzedéki érzés egyaránt segítette-gyorsította írónk talpra állását, a rossz ideg- és

115 Lásd erről: CSALOG Zsolt: *Szia, Ferkó*, *Élet és Irodalom*, 1991, 14. sz. (április 5.), 2.

116 OSZK Kt. Fond 445/897/1.

117 OSZK Kt. Fond 445/1160. Illetve: TEMESI Ferenc, *Élet és irodalom*, *Élet és Irodalom*, 1991, 12. sz. (március 22.), 8.

118 Valószínű – már csak a téma miatt is –, hogy az utalás az elmeosztályok viszonyait tárgyzó, *Az elkülönítő* címmel a Valóság 1975. évi 10. számában megjelent szociográfiára vonatkozik. – Vö. HAJNÓCZY Péter, *Jelentések a sülyesztőből: Az elkülönítő és más írások*, szerk., jegyz., tan. NAGY Tamás, Bp., Magvető Kiadó, 2013.

lelkiállapotból történő felépülését. Hazatérve friss erővel vetette bele magát egy új, *Fiatalok voltak* című rádiójáték kidolgozásába, amelyre október 20-án sikerült is szerződést kötnie a Rádióval.

Innentől – a maga választotta terápia jegyében – dolgos hétköznapiok követték egymást, míg egy nap, 1978. április 17-én levél érkezett Illés Endrétől. A rövid üzenet végre jó hírt közölt: a *Temető, ősszel* címmel megjelent harmadik elbeszéléskötet 8000 forintos nívódíjban részesült.¹¹⁹ Kár, hogy az elismerés és a pénz jelentette anyagi függetlenség öröme nem tarthatott soká. Május 6-án ugyanis elhunyt Csalog József, s özvegyen maradt édesanyját hősünk kénytelen haladéktalanul magához venni Izabella utcai lakásába.¹²⁰ Önmagában a költözködés, az ügyintézés, az elhelyezkedés nyilván nem okozott volna gondot; hanem Márta néni megjelenésével párhuzamosan az a gondoskodási kényszer is Csalogra hárult – mondhatni: benne találta meg régi-új tárgyát –, amely eladdig javarészt József papára irányult.

Az idős, konzervatív édesanya és szabadelvű, öntörvényű fia közt támadó feszültségek, a mindennapos civódások, kötélhúzások, kölcsönös sértődések és fölháborodások sivatagában egyedül a frissen megjelenő *Parasztregény* nyújt némi felüdülést. Csakhogy még ez a pillanatnyi oldódás is viszonylagos, hiszen a bolti forgalomba kerülő kiadvány végül is – a szocialista cenzúrától és kultúrpolitikától függetlenül – nem pontosan az a könyv, amelyet Eszter néni és a „pesti író úr” megálmodott. A helyi plébános figyelmeztetésének hatására a roffi kisközösség belügyeit kifogyhatatlan derűvel, maliciózus éllel taglaló parasztelbeszélő ugyanis az utolsó pillanatban megrémült, s férje biztatására az eredeti helység- és személynevek elváltoztatását, valamint a szöveg legveszedelmesebbnek ítélt részeinek törlését kérte Csalogtól.

De nem kegyesebb írónkhoz a sors a május 16–31. között Bács-Kiskunban zajló, Könyv és Ifjúság című rendezvénysorozat alkalmával sem. A „program” – amint az hősünk *Spénót* című cikkéből kiderül – jószerivel egyetlen tiszteségesen megtartott előadással, beszélgetéssel, író–olvasó–találkozóval sem szolgált, azaz végeredményben egyetlen hasznos visszajelzéssel sem gazdagította a *Parasztregény* szerzőjét.

119 OSZK Kt. Fond 445/1019/7.

120 Az Izabella utca 50. számú ház második emeletén található lakás ma Csalog Gábor otthona.

„Igen Tisztelt Szervezők! Mivel említették, hogy kíváncsiak a könyvheti kampány tanulságaira, kötelességemnek tartom jelteni: a velem tervezett programok sikertelenek voltak. Az e célra biztosított pénzt lényegében kidobták az ablakon. Talán ütődött vagyok, de ez engem akkor is zavar, ha a kidobott pénz jelentős része az én zsebembe pottyant. Megkeseredett lélekkel vizionálok, miképpen jelentik most »felfelé«, hogy nagyszabású sorozat lebonyolításával lépett előre a Megye, hogy aztán „fent”-ről vissza, »le«-jelentsék, mindnyájunknak: jó úton járunk, ez évben X százalékkal több író-olvasó-találkozó volt, mint tavaly. Élményeim nyomán most spenótnak érzem magam: úgy látszik, utálnak a gyerekek, de mert a doktor bácsi azt mondta, hogy finom vagyok és egészséges, okos gyámjaik szétfeszítik a szájukat, és beléjük tömnek – hacsak nem sikerül idejében kereket oldaniuk. Ha valakinek nem kellemes, vagy ha mindenkinek kellemes, talán el tudom viselni. De csak akkor, ha ezt a tényt nem döngölik ilyen brutálisan az orrom alá. Kérem tehát, hogy egy darabig most ne hívjanak, közvetítésükre egyelőre nem tartok igényt. Hagyjuk inkább kialakulni az olvasóimmal való találkozás spontánabb és tartalmasabb formáit – egy ilyen remény jegyében a magam részéről könnyű szívvvel feláldozom még a mutatóstatistikát, sőt, akár a honoráriumot is. Maradok tisztelettel...¹²¹

Mindezek után érthető, hogy mérsékelt lelkesedéssel fogadta az író a tiszaroffi könyvtár meghívó levelét.

„Kedves Író Elvtárs!

A Tiszaroffi Községi Könyvtár nevében szeretettel meghívjuk Önt Író-Olvasó-találkozóra.

Elnézést kérünk, hogy egy kicsit későn kaptunk észbe, és az Ünnepi Könyvhétre hívni Önt már elkéstünk. Azért merem mégis írni, hogy szeretnénk, ha június első felében lenne – legfeljebb nálunk tovább tart az Ünnepi Könyvhét –, mert Eszter néni említette, hogy várja Önt, ígérte, hogy hamarosan meglátogatja.

Így talán a kettőt össze lehetne kötni. Eszter néni is nagyon örülne, azt mondta, akármilyen nehezen is, de Ő is eljönne.

121 CSALOG Zsolt, *Spenót*, Élet és Irodalom, 1978, 22. sz. (június 3.), 4.

Könyvtárunkban a *Temető, ősszel*, a *Kilenc cigány* és a *Parasztregény* című művei állnak olvasóink rendelkezésére. Ígérem, ha nem is óriási, de lelkes tábor várja Önt Tiszaroffon.

Válaszát nagyon várjuk, ha eljön, az időpont kiválasztásában Önhöz igazodunk, csak kérjük, hogy időben értesítsen bennünket. (A tiszteletdíj összegéről is írjon!)

Tiszaroff, 1978. május 23.

Tisztelettel:
Pásztor Csabáné
könyvtáros

Ui.: Eszter néni éppen most jött nagyon boldogan, hogy írjam meg: a pénzt megkapta.¹²²

Eszter néni(fejkendőben)
a roffi könyvtár
olvasókörében

Bár e szívmengető levél olvastán Csalog elhatározza, hogy ha máshová nem is, Roffra azért föltétlenül elmegy, elutazása előtt még tovább fokozza elkeseredését Berkes Erzsébet az *Élet és Irodalom* június 10-i számában közölt bírálata, melyben nem kevesebb kerül kifejtésre, mint hogy a *Parasztregény* szerzője nem tud regényt írni, s ennek megfelelően műve sem az. Lengyel Péter, látván levertségét, vigasztalás és bátorítás gyanánt sietve beavatta barátját, hogy a világ másik, „egzotikus” felén a *Parasztregény* monologikus

122 OSZK Kt. Fond 445/9. Az utóiratban említett pénz természetesen a *Parasztregény* honoráriumának Eszter néniére eső része, amelyet Csalog – megállapodásuknak megfelelően – a tiszteletdíj kézhezvétele után nyomban postára is adott. A feladóvévényeket lásd: OSZK Kt. Fond 445/210/3.

portréstruktúrájával minden ízében megegyező alkotás született *The Children of Sánchez* címmel; majd külön hangsúlyozta, hogy ez utóbbi mű regény voltát ott senki sem vonta kétségbe. És bár az amerikai szerző, Oscar Lewis – írónkkal ellentétben – egy egész stábbal dolgozott, regényterve végső soron ugyanaz volt: a vallomás szerves valóságában tární föl és mutatni meg egy közösség, s benne az egyetlen személy(iség) – szükségképp lezáratlan – sorsfolyam(at)át.

A választott forma Lengyel által bizonygatott korszerűsége, nemzetközi elismertsége azonban nem nyugtatta meg Csalogot. Többre vágyott: a *Parasztregény* megközelítésmódjában rejlő újszerűség észrevételezését hiányolta, egy olyan írói attitűd rehabilitációját kívánva ezzel, mely egyformán távol esik a kortárs irodalom minden eszmei-poétikai irányzatától, s amelynek értelmezéséhez-tolmacsolásához – pontosan e distancia természetéből fakadóan – a korabeli kritikának sem adekvát nyelve, sem megfelelő szempontrendszere nem volt.

Mint tudjuk, a „népi írók”-nak nevezett, többségében vidéki (orosházi, kiskunhalmi, rácegrespusztai, szentjánospusztai) születésű alkotókból álló csoport majd mindegyik tagja saját falujáról írt regényt, szociográfiát vagy szociografikus regényt; s az így létrejött szövegek mögött bizony ugyanaz a jól kitapintható, a személyes kötődésből eredeztethető mitologikus parasztkoncepció áll. Csalog, velük ellentétben, bár vidéki megyeszékhelyen született, mint mondta, „városi gyerek”, s ráadásul néprajzos, ami nem utolsósorban azt jelenti, hogy az (ideális esetben) elfogulatlan és tárgyilagos tudományos megfigyeléshez szükséges mértékben is „ért a parasztokhoz”. A Századvég folyóirat emlékezetes, a népi–urbánus ellentét történeti gyökereit célzó körkérésére válaszolandó állapította meg a *Parasztregény* szerzője a következőket:

„Íróként hiába írtam a magyar faluról, parasztról; nem számít, hogy értékeiket próbáltam felmutatni, jogaikat követeltem, értük hadakoztam, ráadásul szép nyelvükön – a népiek egy pillanatra sem követték el a félreértést, hogy maguk közé soroljanak. Pontosan értették a szót: nem mitologikus premiszákból indulok, megközelítem »mindössze« realiztikus-racionális. Nem vagyok az ő tehenük borja. – Ez így működik.”¹²³

123 A Századvég kérdése a népi–urbánus ellentétről, Századvég, 1990, 2. sz. (április–június), 182.

nyelvével látják és láttatják a parasztságot, addig Csalog – mint „osztályidegen”, „külső” szakember – egy parasztasszony saját nyelvét és problémalátását avatja tükörré. E *differentia specifica* azonban csupán látszólagos, hiszen Eszter néni narratív perspektívájának lényege éppen abban – a népi írók elszármazottságával rokon – epikus distanciában rejlik, melynek háttérben az általa elvégzett három és fél polgári osztály áll.

Tanítottása persze csak előzmény, hiszen a *Parasztregény* születése körül felszínre törő identitásválság,¹²⁴ s a vele járó (a szerzőség kérdését illető) döntéskényszer immár az írás és a publikálás problémaköreihez kapcsolódik. Ne feledjük: Muka Eszter, ez a fiatal lány végül is nagyobb indulatok nélkül, szülei tanácsára vállalja azt a sorsot, amelyből, ha csupán egyetlen pillanatra is, de esélye látszott kilépni. Az iskola adja ugyan azt a szellemi alapot-ösztönzést, amely mindvégig megtartja őt az olvasás, a közösségi ügyekben vállalt aktív részvétel vonzaskörében, az iskola elhagyásával kapcsolatban mégsem beszélhetünk igazi törésről, válságról, lelki krízisről. A történet banális: az éles nyelvű leány egy alkalommal meghazudtolja szállásadó sógorát, s az rögvest hazazavarja. Az ügy lezárását a vonatkozó elbeszélésszakasz zárata ekképp sommázza:

„Azt mondták idesanyámék is, csak maradjak most mán itthon. Most mán tudok kapálni, majd megílek így is. Így maradtam parasztnak.”¹²⁵

Persze néhány lappal odébb hősiünk ismét fölveszi az iskola-téma elejtett fonálát. Indulatnak, sajnálkozásnak azonban továbbra sincs nyoma:

„Hogy az utolsó évem sógorom miatt darabba maradt, nem lett meg a polgárim, maradtam paraszt. Nem panaszkodok, mer én evvel jól a helyyemen érzem magam, meg egy cseppet se érzem magam kissebbnek. Engem ide rendelt az isten, itt tötöm be ami rám van szabva, ki van mírve – a másik meg a másik pozícióba. Aztán ki tudja, több hasznú-e az ottan, mint én itt?”¹²⁶

Végül a patakparti dudvaszedés példája világítja meg igazán a fölismert szerep mögött húzódó „osztályidegen” paraszt-öntudatot, azt a fajta dacos bizonyításvágyat és nyerni akarást, amely mögött az idegenekkel szembeni

124 A félreértéseket elkerülendő hangsúlyozzuk, hogy *identitásválsága* csakis az *adatközlőnek* van (hiszen neki van énje és pszichéje); a hősinek csupán *története és alanyisága* van. Így a regénybeli Eszter néni (ha érdemes egyáltalán az irodalom esetében bármilyen azonosságról beszélnünk) egyedül a történetével azonos.

125 PR1, 77.; PR2, 79.; PR3, 58.

126 PR1, 78; PR2, 82.; PR3, 60.

fensőbbségérzet elemi szikrázását érhetjük tetten. Így a figyelmes olvasó előtt a városi embernek a vidéki életforma kérdéseiben való teljes járatlanságát s a paraszti kisebbség kollektív jellegzetességét egyaránt ismerő asszony föllépésében a kettős kompetencia szívmengető és megmosolyogtató gögje tárul föl:

„Nemrég történt: Kinn szedtem az úton a dudvát a malacnak, kinn az árokparton. Gyön egy autó, megáll a Vízügynél, kiszáll három nő. Nyújtóznak, nevetgélnek, összeállnak ott cigarettázni, aszt lesik ám, hogy én meg szedem a dudvát. De látom: nevetik. Na megálljatok csak, gondoltam, szóljatok csak valamit, majd adok én ennetek! Megpakoltam magam, aszt jövök elő, erre üféléjek. Odaírek, köszönök:

– Adjon isten jó napot! – így szoktam az uraknak köszönni.

Fogadták, – Jónapot kívánok.

Aszondja akkor az együk: – Kérdezhetek-e valamit, kedves néni? – egy egészen fiatal jány.

– Hogyne, lelkem, kérdezzen csak, majd én felelek!

– Hát – aszondja –, mi a néninek a foglalkozása?

Gondoltam: Anyád segge, hát látod!

– Megmondom kedves – mondom neki. – Amint látja, parasztasszon vagyok. Még meg született paraszt! Meg nagyonis a helyemen érzem magam! Most magok engem kinevettek, láttam. De ám én meg magukat nevetem ki! Hogy sorbaállnak lúkolbászír! Mer nekem még most is van jó disznókolbászom, ha nem hiszik gyöjjenek be, jóltartom mindnyájokat!

– Jaj néni, de megmondta! – Pirúltak nagyon.

– Meg bizon kedves! Nem lehet engem büntetlenül kinevetni!

Hát várták vóna biztos, hogy most majd én milyen zavarba gyövök, hogy fogom én most szígyelni hogy dudvát szedtem az árokba! Pedig olyat nem csinálunk. Dehogysis szígyellem! Összeszedem én az úton is a malacomnak! Szóval nincsen énnekem avval semmi bajjom, hogy paraszt vagyok!”¹²⁷

A népi írókhoz, e „nagy hazatérők”-höz hasonlóan tehát a *Parasztregény* „adatközlője” számára is idegenben töltött életszakaszának mellékterméke lesz a kívültre helyezés készsége – az a kompetencia, melynek birtokában

127 PR1, 78–79.; PR2, 82–83.; PR3, 61.

képes szerepként fölismerni, s ilyenként elfogadni és föl vállalni saját korábbi (életvitelként és gondolkodásmódként értett) önmagasságát.

De térjünk vissza ismét a műfaj problémájához! Egy ideális parasztregény elbeszélőjének önmeghatározását valahogy így tömöríthetnők: „parasztnak születtem – paraszt vagyok”; Csalog hőse ezzel szemben azt mondja: „parasztnak születtem – paraszt maradtam”. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a szó szoros értelmében vett „tisztá” parasztregény eleve nem létezhetik – s ennek megfelelően az 1978-as (és ’85-ös) műalkotás(ok) sem az(ok) –, lévén egy valódi paraszt sosem tud *önmagáról mint parasztról* nyilatkozni; erre kizárólag egy *más* – vagy éppen *kettős* – társadalmi osztályú személy képes.¹²⁸ És itt kapcsolódhatunk az angliai utazás regénybeli szerepéhez, amelyet Bata Imre tévesen ítélt koncepcionális hibának, mondván: hősünk karaktere mindössze addig hiteles, amíg élettörténete a falu keretei közt marad; s „mihelyst világának határát átlépte, apadni kezd lényé gazdagsága”.¹²⁹

Eszter néni (bal szélen) a roffi református templomban

128 A cigányportrékat is tárgyaló poétikai fejezetben foglaltakat megelőlegezve: a „paraszt” nem olyan csoportkohéziót teremtő, önmeghatározásra alkalmas faji vagy közösségi jelölő, mint például a „cigány” vagy a „roma”.

129 BATA Imre, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Kritika, 1978, 11. sz. (november), 29.

Ennek épp az ellenkezője igaz! Eszter néni elbeszélésanyagából *csakis azért* építhető regényhős, mert helyzete unikális, pozíciója saját maga és közössége szemében egyaránt problematikus. Ismét hangsúlyozzuk, hogy hősiünk számára a „paraszt” ekvivalense nem a „vagyok”, hanem a „maradtam”. S hogy ezt a kijelentésegységet Csalog végül önálló fejezetcímmé avatta (lásd: ötödik fejezet – *Paraszt maradtam*), hűen tükrözi, hogy erre az egyedülálló – kezdetben lappangó, majd az íróval való találkozás periódusában mind jobban kiéleződő – egzisztenciális problémára, a *vállalásban* megnyilvánuló fölismerésre épül a regény. Mindez – a modernség regénytradíciójának ismeretében – persze nem meglepő, hiszen egyedül ez a kilépés, ez a vállalás szavatol(hat)ja a vallomás (a *Parasztregény* mint műalkotás testében dobogó létösszegző életmondás) esélyét-alternatíváját.

Eszter néni tehát egyfelől – úgy is, mint hős és úgy is, mint a figurájának nyelvet kölcsönző biográfiai-civil személy – a népi írók parasztregegyeinek hőseihez hasonlóan hamis, „nem igazi” paraszt. Másfelől viszont nagyon is az. Többletismerete ugyanis, melynek segítségével válságát és vállalását képes vallomása tárgyává avatni, a regény másik síkján tematizált házasságába például hiányként íródik vissza. Bizonyíték ez is arra nézvést, hogy Csalog a lehető legjobban választott: Eszter néni – mint modell – közvetlenül a határán mozog parasztságnak és nem-parasztságnak. Ha meggondoljuk: pont annyi időt töltött polgáristaként idegenben, hogy azért *még éppen paraszt maradt*; így szülei gond nélkül feleségül adták Bálinthoz, s a fiatalember részéről sem merült föl akadálya, hogy Esztert nőül vegye. Ez a frigy akkor, függetlenül a lány rövidke városi (kisújszállási, majd salgótarjáni) „kalandjától”, még kvázi „normális” „paraszt”-házasságnak számított. Ahhoz azonban már Eszter néni sem élt elég hosszú ideig városban, hogy elhagyja a neveltetéséből fakadó egészségtelen reflexeket, a kulturálisan átörökített gátlásokat is. Így lehet (ha ugyan így volt), hogy – amint azt Balassa Péter haragos kritikája bizonygatta¹³⁰ – hősnőnk elnyomta,

130 „Azt, hogy a férj lefokozott szerepet játszik ötven éven át, hogy teljesen alárendelt helyzetben van (amit köteles elfogadni!), mert a család összetartója és zsarnoka az asszony –, azt egy sajátos, regionális és összetett eredetű családnézésként öröklő Muharosné. Egyikük sem kötött szerelmi házasságot, és ezt a tényt egyenesen, mindhalálig jámbor-alkoholista férjeik szemébe is mondják. *Tiszatabon csakúgy, mint sok helyen, örökletes a nőuralom. Annál fontosabb ezt leszögezni, minél inkább elterjedt az az elvárás, hogy a férfiaknak legyen rossz lelkiismeretük a nőkkel szemben.*” – BALASSA Péter, *Csalog Zsolt Parasztregényéről* = B. P., *Észjárások és formák: Elemzések és kritikák újabb prózáinkról*, 1978–1984, Bp., Korona Nova Kiadó, 1998, 171. (Kiemelés az eredetiben.)

de legalábbis háttérbe szorította férjét, akiben az asszony mássága (többletudásának fensőbbsegítudata), valamint közösségszervezői és előadóművészi ambíciói (a hatalmi szervekkel szemben tanúsított s az önmegvalósításért vívott, férfihoz méltón harcias bátorsága) már eleve végzetes kisebbségi érzést indukáltak. Bálint bácsi, mintegy válaszul, inni kezd, más nőkhez járogat; és bár az e fölött érzett elégedetlenség Eszter néni vallomásának folyvást vissza-visszatérő eleme, a jelzett elfajzás-tünetek háttérben az asszony mindvégig képtelen fölismerni (és megfogalmazni) saját szerepét.

Mindezek elemző kimondása 1978 nyarán – ezeryi más ok mellett – természetesen már magára az adatközlőre való tekintettel sem volt lehetséges. Az átfogó (tartalmi és formai) analízist – mint tudjuk – a ’85-ös második kiadáshoz rendelt zárófejezet formájában végül maga Csalog írta meg; hősnék halálakor így vonván mérleget: „Élete nagy csődélményét nem tudhatta már harmóniává fogalmazni”.¹³¹ Pedig erre is történt kísérlet, mégpedig a tiszaroffi író–olvasó–találkozón, amely – függetlenül a történet szomorú folytatásától – várakozáson felüli sikerrel zárult.

„1978-ban, a *Parasztregény* megjelenése után író–olvasó–találkozóra hívtak a tiszaroffi községi könyvtár. Ott derült ki, népes közönség előtt, hogy könyvünket sokan elolvasták Roffon, naiv igyekezetünk dacára nehézség nélkül magukra ismertek és a beszélőben Mohácsi Bálintnéra – és nem ellenségeket szerzett Eszter néninek a *Parasztregény*, hanem egyértelmű megbecsülést. A hivatalos vendég én voltam, de ketten szerepeltünk, és a hatalmas virágcsokrot Eszter néni kapta, falujától – szép pillanat volt, Eszter néni ünnepe.

Szomorúvá az színezte mégis, hogy egyben Eszter néni búcsúja is volt ez a nap Rofftól.

1977 nyarán meghalt Bálint bácsi. A mélységesen tragikus esemény után Eszter néni már nem volt a régi, hirtelen megöregedett, egészsége megrendült, az egymást követő szélütések csaknem megbénították, és lehetetlenné tették, hogy egyedül éljen a roffi házban. Régi aggodalma beigazolódott, el kellett szánnia magát, hogy idegenek közt, magányban várja ki a befejezést. A könyv honoráriumának ráeső feléből még megcsináltatta a megroggyant

131 PR2, 630.

istállót – amelyet soha senki nem fog már semmire használni –, rendbe tette a kiüresedett házat, összecsomagolt két kézitáskát, és bevonult a kisújszállási szociális otthonba.¹³²

A magyar faluval, s azon belül is a népi elbeszélő művészettel kapcsolatos megfigyelések elemző megvitatására egészen 1978 augusztusáig kellett várni, amikor is szűk körben, magánlakások nagyszobáiban végre „megnyithatta kapuit” a Repülő Egyetem, a demokratikus ellenzék tudományos fóruma.¹³³ Csalog először 1979. december 3-án tartott – Lipták Tamással közösen – nagyobb problémafölvető előadást a Tűzoltó utca 5. számú ház egy második emeleti lakásában. Témájuk „a szocializmus problémája” volt, melyet hősünk nyugati, Lipták keleti viszonylatban igyekezett föltárni-megvilágítani.¹³⁴ (Később, már ’84-ben, *A magyar faluról* címmel öt előadásból álló sorozatot vezetett az író Krokovay Zsolt lakásán, melyet a *Parasztregényt* is érintő diszkuszió követett.¹³⁵) De túl a várva várt visszajelzéseken és a szakmai magvetés gesztusán, mindenekelőtt azért voltak e föllépések meghatározó élmények hősünk számára, mert előzőleg egyszer sem (s még utána sokáig nem) juthatott hivatalos katedrához, noha, mint tudjuk, már pályakezdő régészként élvezetes, lényeglátató előadásokat tartott.

Nyilván a szerencse is hozzájárult, hogy a tanítás ezúttal folytatódhatott – hogy augusztus 3. és 17. között, mint a *Mozgó Világ* szociográfiai rovatának szerzője, Beretvás András és Csajka Gábor Cyprian társaságában írónk is

132 *Uo.*, 629.

133 Vö. HODOSÁN Róza, *Szamizdat történetek*, Bp., Noran Kiadó, 2004, 44–49.; illetve: BARACSI Erzsébet, *A Repülő Egyetem kutathatóságának problémái: Forráskritikai és módszertani elemzés*. <http://www.abtl.hu/node/214>

134 Vö. Barabás Béla (*1955. augusztus 15.), alias „Somlay Károly” jelentésével: ÁBTL M-38434/1.

135 Vö.: SZILÁGYI Sándor, *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III: Interjúk, dokumentumok*, Bp., Új Mandátum Kiadó, 1999, 65, 144, 164, 227, 292–293, 295, 297, 301–303, 338.; továbbá: *Napi operatív információs jelentés* 1984. január 13.: „a »repülőegyetem« február 6-án újraindul. Az előadásokat »A magyar falu« címmel Cs. Zsolt tartja minden második hétfőn, K. Zsolt lakásában.” (2.7.1 NOIJ III/III-8-10/2/1984); *Napi operatív információs jelentés* 1984. február 16.: „az előadó, Cs. Zsolt indiszponáltan, nagy szünetekkel, összefüggéstelenül adta elő a meghirdetett témát.” (2.7.1 NOIJ III/III-32-34/5/1984); illetve a Csalog-előadások tematikája Hanusz Gyula r. alezredes és dr. Kovács János r. százados 1984. február 14-i jelentése szerint: 1. előadás: *A magyar falu a XIX. század végéig a honfoglalástól*; 2. előadás: *A magyar falu a XX. században, 1945-ig*; 3. előadás: *A magyar falu 1945-től napjainkig*; 4. előadás: *Faluportrék*; 5. előadás: *Folklór, faluszociográfia, a tanyák helyzete és a cigányok kérdése* (a falu szemszögéből érintve a cigányság témakörét) – ÁBTL-O-19764/4.

részt vehetett (mi több: önálló foglalkozást is vezethetett) a zebegényi művelődési táborban.¹³⁶

A rendezvényről hazatérve pedig, újabb pozitív meglepetésként, az alábbi levél fogadta:

„Kedves Csalog Zsolt!

Elnézést kérek, hogy levelemmel ismeretlenül zavarom, de legalább így szeretnék köszönetet mondani a *Parasztregényért*.

Túl azon, hogy nekem milyen nagy örömet okozott a könyv olvasása, s nem csak nekem, hanem a környezetemnek is, hisz egy-egy vidámabb, érdekesebb vagy különösen tanulságos részt rendre felolvastam a rokonoknak, barátoknak, munkatársaknak, úgy érzem, igen fontos, hogy ezt a könyvet olvashatjuk.

Igaz, nem nagy csoda, hogy talán túlságosan is a könyv hatása alá kerültem, mivel én magam is parasztcsaládból származom, s még a könyv írójával is elfogult lehetnék Tolna megyei kötődésem folytán – Pakson születtem és gyerekeskedtem –, de mindezeket figyelembe véve is nagyon jelentős könyvnek tartom Eszter néniék »történelmét«.

No de nem kritikát készülök írni, mindössze a köszönet miatt íródnak e sorok.

Csodálatos, nagy élmény részese lettem, s ezt nagyon köszönöm. Tekintve, hogy érzésem szerint a köszönet jórészt kijár Eszti néninek is, kérem, ezért szíveskedjen segítségemre lenni, hogy levélben vagy személyesen felkereshessem.

Kedves fiától már tudom, hogy szegény Bálint bácsi meghalt. Nem tudhatom, vajon Eszti néni is milyen állapotban van, s természetes, hogy én nem zavarni szeretném Őt, éppen ellenkezőleg: túl azon, hogy a köszönetemet neki is kifejezném, még egy kis örömet is szeretnék neki szerezni, ha erre mód van. Ezért hát nemcsak a pontos nevét és címét kérném, hanem tanácsot is, vajon Neki mi lenne kedves?

Végezetül gratulálok a könyvhöz, és még egyszer köszönöm.

Tisztelettel:

Bekker Béla¹³⁷

136 NÉMETH György, *A Mozgó Világ története 1971–1983*, Bp., Palatinus Kiadó, 2002, 227.
Illetve: CSALOG Zsolt, BERETVÁS András, PÁLOS István, *A kultúra rólatok szól: Művelődési tábor Zebegényben*, Népművelés, 1979, 4. sz. (április), 28–31.

137 OSZK Kt. Fond 445/595.

Szeptember 21-én kelt válaszlevelében hősünk a következőket írta:

„Kedves Bekker Béla!

Nagy örömet szerzett levelével. Lehet, hogy nem is tudja, milyen kevés visszajelzéshez tud hozzájutni az író – anélkül pedig csak sötétben tapogatózik, nem lehet biztos a dolgában, nem érezheti, hogy párbeszédbe került más emberekkel (pedig nyilvánvaló, hogy az lenne a dolga). Jelzése ezért nemcsak hogy jólesett, hanem fontos is volt nekem – köszönöm.

Teljesen igaza van: a *Parasztregény* nem csak az enyém, hanem ugyanúgy Eszter nénié is (eredetileg a neve is rajta volt a címlapon, megjelenés előtt az ő kérésére levettük, nagyon sajnálom, hogy így történt). Eszter néni valódi neve Mohácsi Bálintné, nyár óta szociális otthonban lakik, elég szomorú helyzetben van, és az egészsége sem jó. Címe: 5310 Kisújszállás, Szociális Otthon. A legnagyobb örömet azzal szerezheti neki, ha levelet ír, vagy esetleg küld neki néhány szem szép őszibarackot (más csemegének nem nagyon veheti hasznát: cukorbeteg). Ha jól dolgoztam, mondhatom: pontosan olyan, amilyenek a *Parasztregény*ből megismerte.

Levelét még egyszer köszönöm, és melegen köszöntöm:

Csalog Zsolt

Bp., 1978. szeptember 21.”¹³⁸

E levélváltást később számos találkozó, sőt közös utazások egész sora követte, hiszen Bekker és Csalog '78 őszétől, a szociális otthonba történt végleges beköltözésétől egészen 1984. augusztus 18-án bekövetkezett haláláig rendszeresen látogatták a mind szomorúbb és magatehetetlenebb Eszter nénit.

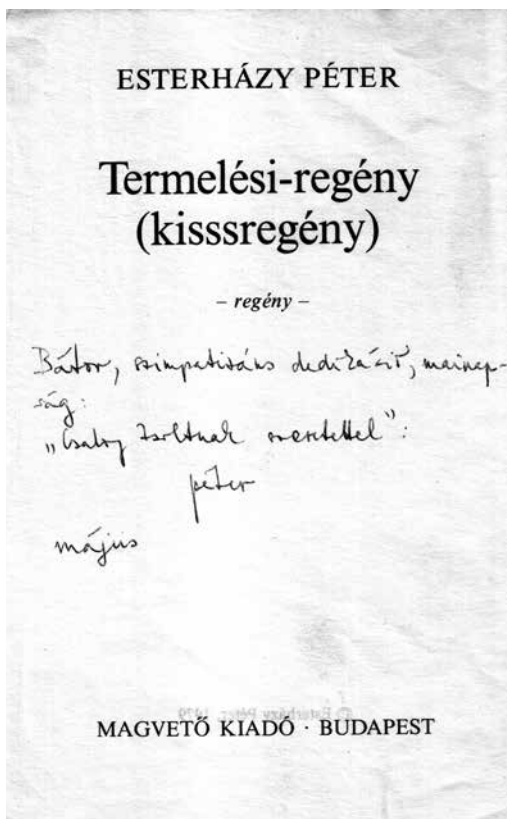

Még a *Parasztregény* után nem sokkal napvilágot látott Lengyel Péter regénye is, a *Cseréptörés*, melynek apropóján a Magyar Írók Szövetségének Prózai és Kritikai Szakosztálya vitaestet rendezett a testület Bajza utcai székházában. A november 15-i rendezvényt Ottlik Géza nyitotta meg,

138 OSZK Kt. Fond 445/207/6. (A Mohácsi Bálintnének írt 1978. szeptember 21-i Csalog-levelével hátoldalán.)

majd – megelőlegezvéen néhány szempontot a leendő vitához/beszélgetéshez – Csalog tartott rövid problémafölvető előadást.¹³⁹

Már e megtisztelő szerepre történő fölkérés nyilvánvaló bizonyítéka annak, hogy a korabeli irodalmi élet szereplői ekkorra *megismerik* és lassanként *elismerik* hősiünk emberi-irodalmi tevékenységét. De idézhetnök még vagy egy tucatnyi példát! Esterházy Péter – immár '79 májusában – az alábbi ajánlás kíséretében adta postára a *Termelési-regényt*: „Bátor, szimpatizáns dedikáció mainapság: »Csalog Zsoltnak szeretettel: péter».¹⁴⁰ „Kedves Zsolt – olvashatjuk Nádas Péter gratulációjában –, nagyon szép* (*fontos, remek, egészen kivételes, hiányt pótló, nagyszerű etc.) a könyved, annyira szép és jó, hogy ilyet az utóbbi időben nem is olvastam; rettenetesen örültem neki; függetlenül attól, hogy a szó szoros értelmében hol sírtam, hol nevettem rajta itt magamban, aminél többet talán nem is lehet kérni és kapni egy könyvtől.”¹⁴¹ Végül egy egészen extrém példa: a későbbi nagy politikai ellenfél, Csurka István a következő levelet mellékelte a már ekkor nyomdakész *Négy munkásportré* kéziratához:

139 A szóban forgó *entrée* – cikk formájában – akkor nem látott napvilágot; csupán 2012 tavaszán, a hagyaték előrendezése során került elő, több darabban (OSZK Kt. Fond 445/380). Egyesítése, sajtó alá rendezése és gondozása után végül a „*Figyeljétek a mesélő embert*” című tanulmánykötetben jelent meg először: CSALOG Zsolt, *Cseréptörés: Vitaindító = „Figyeljétek a mesélő embert”: Esszék és tanulmányok Lengyel Péterről*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Bp., Ráció Kiadó, 2013 (Libra Librorum, 1), 241–244. Lásd még: SOLTÉSZ Márton, „Szelid lázadás az érvényes norma ellen”: Bevezető gondolatok Csalog Zsolt Cseréptörés-kritikájához = „*Figyeljétek a mesélő embert*”... i. m., 245–256.

140 OSZK Kt. Fond 445/645/1.

141 OSZK Kt. Fond 445/788/3.

„Kedves Zsolt,

egy kicsit soká volt nálam a kéziratod, de ezzel csak azt érted el, hogy tovább erjedt és végül teljesen kiforrt bennem a csodálat és az elismerés.

Ezekben az írásokban a sorsokkal közvetített korszerű, nemes mondani-valón felül elsősorban a módszered iránti következetességed nyűgözött le. Az, hogy egy kötőszó erejéig sem engedted a saját céljaid, szándékaid ráerőszakolni a vallomást tevőre; hogy láthatóan nem akartál egyetlen olyan mondatot sem kiprovokálni belőlük, amit ők nem akartak volna kimondani; hogy esetleg nem éppen ínyedre való vélekedéseiket is alázatosan tiszteletben tartottad.

És lám, ebből aztán végül mégis kibontakozik valami, amit talán nem túlzás teljes igazságnak nevezni. Szívből gratulálok és szeretettel ölellek!

Bp., 1979. nov. 5.

Csurka István¹⁴²

Az elismerések nyomán azután folyamatosan nő a hivatalos és nem-hivatalos fölkérések száma. 1979. október 29-én a *Cigánykérdés Magyarországon*¹⁴³ című KISZ–BME ankét házigazdájaként, 1980. január 14-én pedig már a *Vita a cigányság helyzetéről* című FMK-tanácskozás előadójaként látjuk viszont hősiünket.¹⁴⁴ Ugyanekkor irodalmi téren is áttörés figyelhető meg. '79 decemberében – nem sokkal azután, hogy Hans-Henning Paetzke bejelentette a *Parasztregény* átültetésére vonatkozó szándékát¹⁴⁵ – Csalog Zsolt és Jakab István közös, *Boldog is voltam*¹⁴⁶ című „szöveg-dob” estjén ismerkedhettek meg a *Parasztregény* szövegével a Fiala Művészek Klubjában összegyűlt érdeklődők.¹⁴⁷

142 OSZK Kt. Fond 445/624. Lásd még: SOLTÉSZ Márton, *Bejegyzések a Cs betűhöz: Csurka István levele Csalog Zsolthoz*, Kortárs, 2012, 4. sz., 67–68.

143 Ekkor már készen van hasonló című tanulmánya is, amely az 1980 őszen megjelenő *Bibó-émlékkönyv*ben szerepel majd. Vö. *A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt = Bibó-émlékkönyv* [szamizdat], Bp., 1980, IV, 800–835. (= „Kell-e politikai emigráció?”, Párizs, Dialogues Européens, 1984 [Magyar Füzetek, 14–15], 93–137.; = *Bibó-émlékkönyv*, Bp., Századvég Kiadó, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991, II, 282–311.)

144 Fiala Művészek Klubja, 20:00. Előadók még (többek között): Osztoján Béla és Solt Ottilia.

145 Nádas Péter 1979. december 8-án kelt levelében arra kéri íróársát, vegye fel a kapcsolatot *Egy családregény vége* című művének nyugatnémet tolmácsolójával, Hans-Henning Paetzkével, tekintve, hogy a jeles fordító komoly érdeklődést tanúsított a *Parasztregény* iránt. Csalog 1980. január 4-i, Paetzkének címzett levelében előbb kifejtette a '78-as nagyregény fordíthatóságával kapcsolatos kétségeit, majd pedig más, „európaibb” nyelvezetű munkáit ajánlotta német kollégája figyelmébe. (Fordítás végül nem született.)

146 A cím később a *Csenget akarok!* kötet egyik cikluscímeként reinkarnálódik.

147 1979. december 12., 20:00.

S amint az már lenni szokott, eme örömteli kibontakozás hullámai hamarosan elérték a magánélet szféráját is: '80 elején új szerelem kopogtatott írónk ajtaján. Mint portréfilmjében fogalmazott: Matolay Magda után „más-nál keresett vigaszt”. Ez a bizonyos „másik” azonban alig volt szerencsésebb választás az előzőnél, tekintve, hogy Károlyi Anna, e munkanélküli drámai színésznő, aki megismerkedésük s kissé elsietett egybekelésük idején (1980. augusztus 16-án) mindössze feleannyi idős volt, mint Csalog, Matolayhoz hasonlóan minden drámai igényét szerelmén élte ki.¹⁴⁸ A feszültség azonban akkor hágott a tetőpontjára, amikor hősünknek kezébe jutott Kemenczky Judit *Üzenet* című verse,¹⁴⁹ melyből egyértelműen saját szerelmi életének megcsúfolását olvasta ki.

Ne menj az Izabella utcába
a tábori ágyon lópokróc
a mosogatóban zsíros alumíniumkanalak
törött edények és féligzárt gázcsapok
körül égő szalamanderek
cikáznak

Szakállad megőszült

hidegen elvonulsz előttem
Fra Filippo Lippi mester
hölgyeként
szakadozott brokátruhád
a konyhakövet söpri
mint egy könnyű erdei sétán
magával sodorva
a nedves tealeveleket
féligszívott csikkeket

148 Károlyi Anna (*1956. november 2.), eredetileg Károlyi Mariann, színésznő. 1979-ben, Csalog Zsolt „nyomására” változtatja keresztnevét hivatalosan is Annára. Főbb fellépései: *Sevilla csil-laga* (1980, Egervári esték, rend. SEREGI Zoltán); *Paraszt Hamlet* (1980, Szeged, rend. SEREGI Zoltán); *Turandot, a kínai hercegnő* (1981, Szeged, rend. ANGYAL Mária); *Cymbeline* (1981, Szeged, rend. RUSZT József); *Kismadár* (1982, Veszprém, rend. SÍK Ferenc); *Euridiké* (1982, Veszprém, rend. PETHES György); *A civilizátor* (1983, Veszprém, rend. KATONA Imre); *Komédiásdi* (1983, Kecskemét, rend. VÁNDORFI László); *Don Cristobal* (1983, Kecskemét, rend. VÁNDORFI László); *Csalóka Péter* (1983, Kecskemét, rend. VÁNDORFI László); *Jézus Krisztus, az embernek fia* (1984, Budapesti Gyermekszínház, rend. VÁNDORFI László); *Nyitott ablak* (1984, Kecskemét, rend. VÁNDORFI László).

149 KEMENCZKY Judit: *Üzenet* = K. J., *A vesztő*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1979, 39–41.

piszkos melltartókat
szétszórt harisnyákat

és

a szobádban mindenütt
azok a sötét barna magnótekercek
az inkvizíció
szagotott suttogásaival

Ezek a Te interjúid Csalog

A magasban
titokzatos bábuidd
porcelán nyakára
szárítókötél feszül
nincs miről beszélnünk

amíg te gépelsz

fél emelettel lejjebb
a Ping vagy Ring nevű szabó
férceli görnyedten
a császár új ruháját
Talán összejátsszotok?

Egy fényes dohányerdő közepén
hamuvá perzselt leveleken
táncolsz meztelen

de figyelmeztetek

ha a Magdi
hasában az aranytojással
egy napon mégis fölszáll
a templompárkányra
és megrázza a vasharangot

akkor

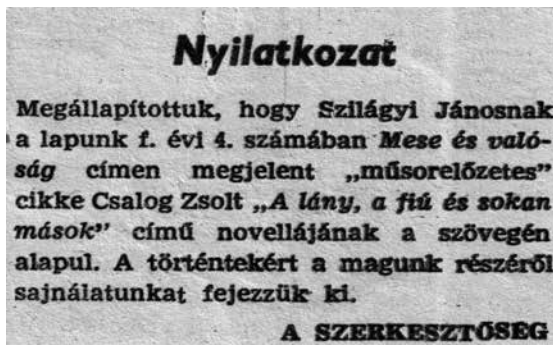
Valóban meglátogatlak
De nem a csíkos
marokkói kabátomban
csuklyásan zsebretett kézzel

hanem

mint azok a
sötét zilált szellemek

a japán nő drámákban
 És tetemét
 ágyad végébe dobom
 A vakító pikkelyekkel
 és eleven tollakkal
 amiket most
 olyan kicsinyes buzgalommal
 igyekszel lekaparni róla

Dühödt hadjáratát, melyet a költemény reá vonatkozó – s véleménye szerint becsületsértő – kitételeinek nyilvános cáfolatáért indított, végül csupán egy másik, még ennél is nagyobb sérelem, a Szilágyi-féle plágiumügy ki-robbanása állíthatta le. Tegyük hozzá: ez utóbbi huzavona, melynek irat-anyagát és esztétikai hozadékát részletesen tárgyaljuk-kiterítjük majd kötetünk poétikai fejezetében, jóval messzebbre mutatott, mint írónk más – jórészt személyes-partikuláris – csatározásai. Hiszen amikor Szilágyi János *A Lány, a Fiú és sokan mások* című Csalog-novella szövegét és „forgatókönyvét” „adaptáló”-kisajátító riportfilmjéről beszélünk, nem pusztán jogi, de egyben etikai és esztétikai kérdéseket is exponálunk. A többhónapos hercehurca kor-jellemző végkifejletének ügyében a kollektív *Napló* 1980. július 30-i bejegyzé-sét idézzük: „befáradtam az egészbe és megálltam félúton (= dohány alig, és egy hiányos, szórmentén fogalmazott sajtóközlemény).”¹⁵⁰

OSZK Kt. Fond 445/22/16.

150 *Napló*, 304., gépirat 3. OSZK Kt. Fond 403. (A fond egyelőre földolgozatlan.)

Dr. Bognár Éva

S ha már az imént a magánéleti zűröket, az író változatos és hisztérikus nőügyeit emlegettük, nem mehetünk el szó nélkül a barát, Bognár Szabolcs feleségével¹⁵¹ történő megismerkedés mellett sem, amely szintén '80 januárjára tehető. Bognár Éva visszaemlékezése szerint legalábbis ekkor lépett be hősünk – amúgy csizmásan, nagykabátosan – a házaspár Monda utcai lakásába, amely ekkoriban egyfajta „ellenzéki találkahelyként” funkcionált.¹⁵² A közgazdász végzettségű fiatalasszony és a szabadúszó író hamarosan összelepedett; a szerelem szabadságáról és a nyitott házasságról vallott – a korban abszolút renegátnak számító – elképzeléseik rokonsága ugyanis az első perctől cinkossá avatta őket, s e lelki-szellemi közösségük egészen Csalog haláláig fennmaradt. Érdekes körülmény, hogy Bognár Szabolcs – Károlyi An-

nával ellentétben – nem volt féltékeny, sőt: harmadikként maga is tagja lett e különös kommunának.

„Ettől kezdve hárman voltunk együtt, de nem csupán a szexben, hanem egy mély barátságban is – és ez nagyon-nagyon jó dolog volt. (Ami a két férfi között is működött, a közös munka terén is, értelemszerűen. Kettejük együttműködésének produktuma a *Fel a kezekkel!* c. könyv, melynek interjúalanyait Szabolcs „szállította”.)

Erre példaként annyit, hogy amikor Zsolt – akinek azért (hozzánk hasonlóan) más kapcsolatai is voltak –, bejelentette, hogy feleségül veszi aktuális szerelmét,¹⁵³ és ezentúl (párja kívánságára) monogám életet él, én dühösen elzavartam.

Erre Szabolcs fogta magát és elment az Izabella utcába azzal, hogy: – »Éva tulajdonképpen nem is úgy akarta mondani, meg nem is azért...« Azaz mintegy visszasírta magunkat Zsolthoz. Nehogy már megbontsa a hármasunkat!

151 Dr. Bognár Éva (*1952), szül. Magyar Éva Judit, közgazdász, marketingszakértő. Indulásától a Hiány című (kezdetben szamizdat, majd '89-től legális) folyóirat gazdasági rovatvezetője, később a Külkereskedelmi Főiskola oktatója. Jelenleg szabadúszó.

152 SZERDAHELYI, *Az igazi Krisztina... i. m.*, 65.

153 Károlyi Annát – S. M.

És most ugrok időben egy jó nagyot. 1997-ben, Zsolt halála után Szabolcs fölött a Harcsa utcába, már Zsolttal közös lakásunkba. Leültünk a konyhaasztalhoz, és hallgattunk. Ő tudta egyedül, kit veszítettünk el! Mi, ketten. A hármashból!”¹⁵⁴

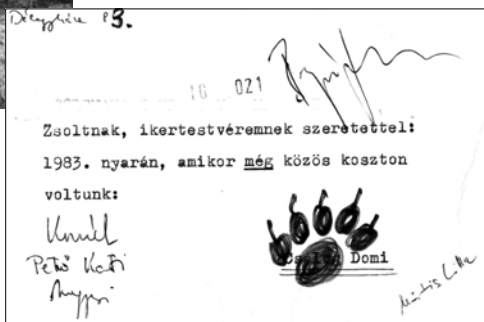
Ekkoriban – a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején – virágzik a délegyházi tavaknál a „nudi”. Sajátos mikrodemokrácia dívik e pazar belvilágban – természetes hát, hogy az ellenzék is itt üti fel táborát. Bognárnét először Csalog viszi ki motoron – s e naptól fogva kora tavasztól késő őszig állandó helyük van a placcon.

„A következő nyarakon Délegyházára járogattunk – akkoriban élte virágkorát ez a Pest-közeli nuditelep. Egy tórendszer, tündéri tájban, a vizek partján népes sátor-kemping – és sok-sok ember, tök meztelenül. Nem csak szép emberek, persze hogy nem csak – de valahogy a nem-szépeket is megszépítette ez a paradicsomi természetesség. És mindenki mosolygott, kedves volt a másikhoz, és nemre, korra való tekintet nélkül dúlt a tegeződés – furcsa varázslat ez is: közelebb hozza embertársainkat.”¹⁵⁵

∞

Délegyháza, '83

154 SZERDAHELYI, I. m., 71–72.

155 KR, 126.

De bizony szükség is van a feltöltődésre, a kikapcsolódásra, a melegségre és közvetlenségre, hiszen nemsokára újabb összecsapások következnek. 1980 őszére, a *Bibó-émlékkönyv* „megjelenésének” idejére nyilvánvalóvá válik, hogy a *Parasztregény* körül tapasztalható engedékenység csupán álságos, látsszati gesztus volt, a hatalmi apparátus mindössze a megfelelő pillanatra várt, hogy egyetlen lépésben roppanthassa össze maroknyi ellenzékét; egyetlen, jól kiszámított mozdulattal taposhassa el Csalog Zsoltot és társait. A központilag irányított „fegyelmező hadjárat” egyik első visszhangja egy ’78. július végi *Napló*-bejegyzés, melyben a következőket olvashatjuk: „Tegnap óta nincs munkaviszonyom. Egy rövid tájékozódás meggyőzött róla, hogy egyhamar nem is lesz. Elutasították (most harmadik alkalommal már) a SZOT-ösztöndíj-kérelmemet is (úgyhogy a következő évben 20 másik író fog munkástémájú remekműveket írni).”¹⁵⁶

A hátráltatásnak, a megfélemlítésnek, az egzisztenciális ellehetetlenítésnek ez az újabb hulláma önmagában is „elég” lett volna, s akkor mindezt még egy családi tragédia is tetézte: 1980. augusztus 10-én Márta néni súlyos (kis híján halálos) autóbalesetet szenvedett. A fejsérülése miatt végleg önkontrollját veszítő édesanya és az őt jelenlétével és hiányával egyaránt gyötrő fiú tragikus történetét, a *Feketében* című SZETA-antológia legmegindítóbb írását, a *Napló, nyolcvan decembert* idézzük:

„Aztán én következem és Anna.¹⁵⁷ A halálát kívánjuk, és nyilván elő is mozdítjuk, Anna uszít engem ellene, összeesküszünk a háta mögött. Ha bárkivel beszélgetek az ő jelenléte nélkül, ellene fondorkodom. Az öccsének elmondja, hogy Annával lopjuk a pénzét, én még a bútorait is eladtam – mert gyűlöljük, amiért ő kifelejtett valamit egy tésztáblól. Régi kedvesemet, M.-et¹⁵⁸ követeli (akit pedig annakidején határozottan nem szeretett), mert hozzá »csakis ő volt jó«. De én persze »megakadályozom«, hogy emberekkel érintkezzen. Velem szemben most a húgomat szereti, aki nincs itt (akivel annak előtte állandó és súlyos háborúságai voltak). Anna elnémul. Én teljesen tehetetlenné válok. Talán arra emlékszik anyám, hogy annakidején ő nem tudta nem kívánni nagyanyám halálát? Ebből gondolja, hogy most én is csak az ő halálát leshetem? Kétségbe vagyok esve. Nem kívántam a halálát – és mire mentem vele?”¹⁵⁹

156 *Napló*, 1980. VII. 30., 30., gépirat 5. OSZK Kt. Fond 445/316/2. (5. folió)

157 Károlyi Anna – S. M.

158 Matolay Mária Magdolnát – S. M.

159 CSALOG Zsolt, *Napló, nyolcvan december* = ADEFISZ, 42–43.; F&F, 44.

Két neurotikus, munkanélküli művész és egy gyógyíthatatlanul beteg aszszony – ez tehát az Izabella utcai lakás szomorú mérlege az 1980-as esztendő végén. A '77-es krízishez hasonlóan ezúttal is egyedül a munka szolgál vigaszul. Lassan tető alá kerül egy munkásfiatalokkal kapcsolatos színdarab, a *Krisztina*, melyre végül a kaposvári Csiky Gergely Színházzal sikerül is szerződést kötni – még '80 novemberében.

Újév februárjában azután, noha hibás címmel, s mindössze egyetlen apró betűs kishír formájában, de már hirdeti az Élet és Irodalom a február 27-ére tervezett bemutatót,¹⁶⁰ amikor a kulturális vezetés egyetlen tollvonással – s minden indoklást nélkülözve – leveteti a műsorról a darabot. Egy április 2-i levelében Csalog jogos fölháborodással követeli a hivatalos indoklást Babarczy Lászlótól, hogy legalább a honoráriummal elszámolhasson megbírói felé. A rendező – majd egy évvel később, 1981. december 8-án kelt – válaszelevelében így fogalmazott: „A darabot Tóth Dezső határozott, habár szóbeli (még tavasszal elhangzott) tiltására vettük le a műsorról, és amint lehet, újra foglalkozunk vele.”¹⁶¹

Közben, valamikor '81 elején a számos ellenérzést – köztük néhány különösen agresszív kirohanást – kiváltó Dani-monológok szórványos megjelenése után, immár egy kisregény-füzér darabjaként, önálló kötetben is napvilágot lát *A tengert akartam látni* – s vele további három portré (illetve portrétörredék). A Dani-regény címét megöröklő gyűjtemény, bár különböző terjedelmű, hullámzó színvonalú szövegeket tartalmaz, s látszólag egységes munkásmatematikája mögött valójában elképesztően heterogén regényanyag lappang, alig találkozik esztétikai szempontú megközelítéssel. Úgy fest: a könyv megjelentetésével mindössze ellenpéldát, mesterséges fogadtatásának megszervezésével¹⁶² pedig precedenst kívántak teremteni a korabeli kultúrpolitika irányítói.

A hatalom álláspontját Földes István, a Népszabadság bértollnoka képviselte, aki az ötvenes évek stílusában igyekezett ízekre szedni a munkát.¹⁶³ Cikkére válaszolni természetesen nincsen mód; Csalog füstölgéseinek egyedüli terepe ismét a jó öreg *Napló*:

160 „Csalog Zsolt: *Krisztin*. Bemutató a kaposvári Csiky Gergely Színházban, február 27-én, Babarczy László rendezésében.” – Élet és Irodalom, 1981. február 21., 8.

161 OSZK Kt. Fond 445/583.

162 Az ügyről részletesebben: SOLTÉSZ Márton, „*Itt van ez a rohadt szocializmus*”: Csalog Zsolt *A tengert akartam látni* című kötetének fogadtatása, Kortárs, 2011, 11. sz. (november), 58–71. (= Uő., *Felhasznált irodalom*, Bp., Magyar Írószövetség Arany János Alapítványa, Kortárs Kiadó, 2012 [Kritikai Füzetek, 5], 9–28.)

163 FÖLDES István, *Megismerés*, Népszabadság, 1981. február 22., 7.

„Megtudakoltam (igaz, csak kerülő úton), hogy kaphatnék-e nyilvánosságot álláspontomnak, ha úgy tetszik, védekezésemnek. Megtudtam, hogy nem. Mert F. I. tolla nem magánvéleményt írt le. Talán hiba volt, hogy ezután nem is kísérleteztem, de pár nap alatt némileg eluntam a témát. A másik fél viszont nem unta el. Azóta is sorra csukódnak előttem az ajtók. A darabomat épp akkor fogadta el a Kaposvári Színház, épp beterjesztették volna engedélyezésre – olvasatlanul kapták vissza, és bemutatóról szó sem lehet. Egy tévedés folytán addigra elterjedt a hír, hogy II. 27-én bemutatják – a Rádió erre figyelmeztette munkatársait, hogy erről a bemutatóról még egy apróhír sem kerülhet a műsorba. Szegedre utaztam, hogy a JATE szociográfiapályázatának eredményhirdetését megtartsam – mire odaértem, mint »ellenforradalmi zászlóbontást« betiltották (utóbb, mivel a hallgatóság már egybegyűlt, az eredményt kihirdethettem, azzal a kikötéssel, hogy max. 20 percet fogok beszélni, nagyon tárgyszerűen, és a megjelentekkel nem beszélgethetek). Nem tarthattam meg Pécssett a *Munkások a mai magyar irodalomban* c. előadást (a FIJAK feloszlata miatt? vagy a FIJAK feloszlataának egyik oka a pécsi program is volt? a pontos történetet nem ismerem). S így tovább.”¹⁶⁴

Ami a bejegyzésben említett FIJAK-tanácskozást illeti, Csordás Gábor még valamikor '80 novemberében kérte fel hősünket, tartson előadást „munkások az irodalomban” témakörben, és Csalog jelezte is: bőven akadna mondani-valója.¹⁶⁵ Noha ő maga *akkor* nem tarthatott előadást, a mag, amelyet elvette, *később* mégiscsak termést hozott; gondoljunk csupán Krokovay Zsoltra,

164 Napló, 1981. IV. 6., 670–671., gépirat 3–4. (OSZK KT Fond 403. – A fond egyelőre földolgozatlan)

165 „Kedves Csalog Zsolt, / a fiatal írók szervezetének (FIJAK) tanácskozás-sorozata keretében Pécssett, április 5–10. között kétnapos vitát rendezünk „Munkásosztály és irodalom” címmel (munkások a műben – művek a munkások között). / E területen túlon túl szemérmes szellemi életünkben lényegi kérdéseket érintő szociográfiai, társadalomfilozófiai és szociográfiai műveltsége az Ön jelenlétét, véleményét hasznossá és fontossá teszik számunkra” – írja Csordás 1980. november 22-én (OSZK Kt. Fond 445/984/1.). „Szívesen beszélnek 20–30 percet az irodalmi munkásábrázolás jelenkori szükségességéről és (főleg) nehézségeiről, valamint arról az általános szociológiai háttérről, amelybe ez a problematika ágyazódik – közli Csalog '81 január 10-i válaszelevelében. – Ezzel a megközelítéssel egy kanyarral kitérnék arra a kérdésre is, hogy vajon az adott tematikájú mai irodalmat olvassák-e, olvashatják-e munkások, és ha igen, akkor miért nem. Ugye nem kell címet adni? Ha feltétlenül muszáj, akkor... (most tíz percet gondolkoztam) valami ilyet lehetne: *Szociológiai szempontok az irodalmi munkásábrázolás kérdéseihez*. Vagy amit akartok. A tudományoskodó, tudálékos címek ellentmondóan pofátlanul szubjektív szöveg lesz, ha nem is szándékoltnak provokatív, de talán vitaélesztő elemekkel.” (OSZK Kt. Fond 445/1056/1.) (Nota bene: ilyen című írásmű a hagyatékban nem maradt fenn – igaz: a Csalog-előadás sem hangozhatott el.)

aki a másodéves villamosmérnökök filozófiai szemináriumán – mintegy a szilenciumra ítélt író *helyett* – tanította (mégpedig hangszalagról) *A tengert akartam látni* nyersanyagát.¹⁶⁶

8

Mészáros András a Földes-cikkhez készült karikatúrája

A „háború” ugyan még korántsem dőlt el (sőt, talán a munkáskötet „csatája” sem), írónk ’81 júliusára végképp kimerülni látszik – úgy anyagilag, mint lelkileg. *A tengert akartam látni* honoráriumra hamar elfogy, a támadások fölött érzett ingerült fájdalom azonban megmarad. Még „szerencse”, hogy Bodrogi Tibor ez idő tájt készülő kétkötetes *Törzsi művészete* elegendő illusztrációs munkával – s így lekötöttséggel és bevétellel – szolgál az életben maradáshoz.¹⁶⁷ Mégis kéne már egy hely – merül föl egyre többször az íróban –: egy hely megpihenni, visszavonulni, amikor úgy érzi, végképp összecsapnak a feje fölött a hullámok.

166 „...teátrálisan védelmeztem az ellenem és Dani ellen ágáló jugendeket” – fogalmaz Krokovay. (KROKOVAY Zsolt, *Emlék Daniról* = Napló, 1981. IV. 28., 719.)

167 A kiadói szerződést a felek 1981. július 30-án írták alá. (Vö. OSZK Kt. Fond 445/14/121.)

Pontosan ebből a hiányból születik s a Bodrogi-kötet grafikusai tiszteletdíjából valósul meg azután az első vértessaccai nyaraló terve.¹⁶⁸ Depresszió és önmarcangolás helyett kert, jó levegő, parasztház és kétkézi munka – ez a gyógyulás régi-új receptúrája. S e szemléleti váltással, e fogódzó-találással párhuzamosan mintha varázsütésre megváltozna az *ember* helyzete mellett az *íróé* is: egymás után érkeznek a jobbnál jobb hírek. '81. szeptember 12-én magától Ottlik Gézától érkezik képeslap. „Köszönöm szépen a könyvet – írja az idős mester –, örülök neki (és önző mód tanulni remélek belőle – valóság-regény amalgám-készítést – vagy minek nevezzük hasonló igyekeztünket).”¹⁶⁹ Néhány nappal később, szeptember 22-én Szilágyi Miklós, Csalog „legértőbb kritikusa”¹⁷⁰ küld levelet, melyben kifejti: olyan jó a munkáskönyv, „hogy azon sem csodálkoznék, ha agyonhallgatnák...”¹⁷¹

Szilágyi félelme – az előzményeket tekintve – ugyan teljesen indokolt volt, végül mégis alaptalannak bizonyult. Hisz nemhogy nem hallgatták agyon a munkáskötetet, de még azt is engedélyezték, hogy 1982. január 7-én „hivatalos” vitaest keretében, Földes István és Csalog Zsolt együttes jelenlétében kerüljön bemutatásra a Fiala Művészek Klubjában.¹⁷² Mindez – a korábbi évek babértermését és érvényesülési lehetőségeit figyelembe véve – nem kis dolog volt (még akkor is, ha – Tar Sándor „jóvöltából” – tudjuk: Földes végül nem vállalta a szereplést¹⁷³)! Jelentősége mégis elenyésző ama publikációs paktuméhoz képest, amelyről írónk Tóth Gábornak (a *Szféra* című szamizdat lap szerkesztőjének) címzett, 1981. november 19-i leveléből értesülhetünk:

„Van most kialakulóban egy próbaalkum a Hatalommal, mely szerint ha én nem publikálok külföldön és szamizdatban, akkor feloldják a rám vonatkozó hazai publikációs tilalmat. Megpróbálkozom a dologgal, aztán majd meg-

168 Továbbá 1981 szeptemberében 30.000 forint rendkívüli kölcsönért folyamodik írónk a Művészeti Alaphoz, hogy megvehesse az acai házat – a kért összeget azonban csak részben ítélik meg. (Lásd: OSZK Kt. Fond 445/1199/7.; illetve: 445/990/8.)

169 OSZK Kt. Fond 445/800. Lásd még: SOLTÉSZ Márton, *Valóság-amalgám* = S. M., *Működés: Tanulmányok, kritikák, előadások, jegyzetek*, Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2013 (Teleszkóp Könyvek, 27) 241.

170 Csalog Zsolt levele Szilágyi Miklósnak, 1981. november 19. (OSZK Kt. Fond 445/1153/3.)

171 Szilágyi Miklós levele Csalog Zsoltnak, 1981. szeptember 22. (OSZK Kt. Fond 445/887/3.)

172 Külön érdekesség, hogy a „hivatalos” meghívón – mintegy problémafölvetés gyanánt – az est szervezői egy rövid (ám annál provokatívabb) idézetet helyeztek el Földes István Népszabadságbéli cikkéből. (Lásd: OSZK Kt. Fond 445/17/19.)

173 „Hajdu” ÁBTL M-41819/1 (1982. január 26.): „A Csalog–Földes-vitáról [Törölt név] elmondta, hogy Földes nem jelent meg. Szerinte Földes nem is tudott az egészről, csak ráírták a nevét a meghívóra. Amúgy sem lett volna igazi vita, mert mindenki csak azért ment el, hogy Földest cikizzék. Így aztán nem lett semmi. De hogy nem jött el, Zsoltnak az is elégtétel.”

látjuk, hogy tisztességes volt-e az üzlet, kapok-e valamit azért, amit áldozok. Ha nem, szabad a gazda. Ha viszont igen, akkor a történetet nem szabad a szamizdatmozgalom vereségének elkönyvelni, hanem épp ellenkezőleg; hiszen végül is olyan közlések válnak így lehetővé éppen a szamizdatmozgalom nyomásának eredményeképp, amelyek anélkül elérhetetlenek voltak.”¹⁷⁴

A paktum „megkötésének” körülményeiről nem sokat tudunk (fejleményei ről is legfőljebb annyit, hogy ’85–86 között írónk a chicagói Szivárványban Kocsis Annamária álnéven alkotott¹⁷⁵), az 1982-es év Csalog-publikációiról és azok hatásáról ellenben annál többet. Miközben az *M. Lajos, 44 éves a Profilban* történt közlés után végre önálló szamizdatként is megjelenik, s a következő években egyre újabb és újabb kiadásokat él meg, a *Mozgó Világ* februári száma lehozza a szintén botránykőnek számító *Egy téglát én is letettem* című portrét. Az írás utóéletének ismeretében bátran mondhatjuk: megérdemelten nyerte el szerzője a lap 5 Puttonyos Aszú-díját, amennyiben írása kétség kívül fölkaparta a kortárs irodalom „állóvizét”. E portré ugyanis nemcsak a művészársak érdeklődését keltette fel (gondolunk itt elsősorban Horváth Péter dramaturgra, aki a kisregény olvastán „filmkészítési javaslattal” állt elő¹⁷⁶), de a kulturális elhárítás látókörébe is bekerült.

„A *Mozgó Világ* 1982. 2. számában (19–54. old.) jelent meg Csalog Zsolt: *Egy téglát én is letettem* című szociográfiája. A közlés előtt a megfelelő információk birtokába jutottak a BM III. Főcsoportfőnökség III-4-es (elhárítás a kulturális területen) osztályának hivatalos állományban működő munkatársai, hiszen Csalog »bizalmas nyomozás alatt tartott személy« volt. Ugyanakkor ez a szociográfia, illetve a közlésről szóló adatok valószínűleg különösen érzékenyen érintették a »szervet«, hiszen önmaga múltjába is bepillantott, saját múltjával szembesülhetett: »A szerv által bizalmas nyomozás alatt tartott CS[ALOG]. ZSOLT cikket írt egy volt ÁVH-s főhadnagy életéről, amely állítólag a *Mozgó Világ* következő számában jelenik meg. A cikk – egy 5 elemi végzett személy visszaemlékezése alapján – íródott az ötvenes évekről, az ÁVH-ról és az ellenforradalomról, így nem tükrözheti adekváтан az akkori viszonyokat, s kínos helyzetbe hozhatja a leírt események még élő

174 OSZK Kt. Fond 445/1163.

175 Ez ténylegesen két publikációt jelent – Maléter Pálné portréjának első és második részét. (Vö. Kocsis Annamária, „Pali” – részlet egy portréból, Szivárvány, 1986, 20. sz., 25–48.; Uő., „Pali” – részlet egy portréból 2., Szivárvány, 1987, 21. sz., 47–65.)

176 OSZK Kt. Fond 445/698/1. (A szinopszis alján a dátum: 1982. február 10.)

szereplőit. Az ‚ellenzéki’ személyek várakozással figyelik az írás megjelenését, és a szerző szerint is ‚botrány lesz belőle.’¹⁷⁷

Bor Ambrus már a folyóirat hasábjain olvasta az írást, és amellet, hogy hurrázva gratulált, márciusi levelében bizony komoly bírálatot is megfogalmazott. Írásából ugyanakkor kitetszik: korántsem biztos benne, vajon valódi vagy áldokumentummal van-e dolga; magyarán nincs tudomása (vagy talán csak nem kíván tudomást venni?) arról, hogy a portré anyagát az író magnetofon segítségével, valódi adatközlő megszólaltatásával rögzítette. A nyelvhasználat „magyartalanságával”, illetve a nyelvábrázolás hiteltelenségével kapcsolatos fölvetései mindenesetre ugyanezen ismeret hiányával magyarázhatók.

„1982. III. 19.

Kedves Barátom (vállalva, hogy ez a közhelyes megszólítás részemről tartalmaz valamit, részedről pedig nem tudni, tartalmaz-e),

okos és gyalázatos önmérséklet híján hurrázva gratulálok a *Mozgó Világ*-ban megjelent dolgozatodhoz. De. És.

Egy sor megállapítás fűzendő ehhez, nevezetesen:

– Elővettem az első kéziratodról írt lektori jelentésemet (megvan, pedáns irattározó vagyok), megint elégtételérzést adott az, amit akkor a szerzőről írtam.

– Jó emlékem a Sportszálló teraszán megesett beszélgetésünk, a szerző »manifeszt« gyanakvása-tartózkodása stb. [...]; továbbá arra a vacsorára, amelyet együtt majszoltunk el egyszer Szegeden (iszonyú dolgokat mondtál el dünnöögve), szintén alkalmas emlékezni. Nekem.

– Ezek a *Mozgó Világ*-ügyek sűrűn győznek meg a felől, hogy érdemes zsinórban vállalni terhet, alkut, akár az »engedélyezett ellenzéki« szerepét is, ha kilenctized alku ellenében egy tized ilyen érv, igazság így megszólaltatható. [...]

– Konokul kitartok amellet, amit egyszer óvatosan mondtam neked (Szegeden, akkor este) [...]: hogy nem tisztázod a dokumentumaid – bízom benne, hogy szuverén, tehát ál-dokumentumaid – ortográfiai rendszerét. Hosszú

177 Történelmi Hivatal Napi Operatív Jelentés, III/III-41-52/2/82. Idézi: NÉMETH, *A Mozgó Világ története... i. m.*, 115.

beszélgetésben szívesen elvitatkoznék veled azon (fölösleges, tanáros [?], hülye), hogy részben balogul alkalmazott hangfestő elemekkel, részben ezeknek az elemeknek a következetlen-erőszakos használatával megzavarod a dikciók elemi erejű hatását, de főleg megnehezítéd az olvasást azok számára, akik leginkább megsuggerálandó olvasóid. Gondolsz-e arra, hogy nincs olyan táj- és népi olvasód, aki csípné ezt az ortográfia-görcsösségig művelt hangot és stílust? – mert nincs, hiszen önmaga lebecsülésének érzi, önmaga bumfordi »műveletlenségének« a hanganyagba-rögzítését; gúnyt érez ott, ahol dráma hangzik. És arra gondolsz-e, hogy a legcímzettebb (sajnálatosan szűk) olvasói kör egy jelentős része merő modorosságnak érzi e hangot, más része – teszteltem – azt mondja, hogy »idegesítő hangon« közölsz végig igazat? Nem volna-e helyes ennyi rettentő fontosat, gyilkosan éltetőt most már igazán meghangszerelni? Ezek az (ál)dokumentumok arra hivatottak, hogy legalább egy nemzedéket – a lap fő olvasóköre – kirázzon a hideg, de a főleg címzett nemzedék hiteles dúrokat-mollokat kíván hallani, s a Te tündöklésesen lázító dolgozataid dúrjai-molljai – SZERINTEM – nem hitelesek, nem igazán azok. Hosszabb részleteket hangosan olvasva próbálgattam (avval a rögeszmével, hogy tudok magyarul), és bizony csikorogtak, erőltetve voltak, csináltak voltak. Nincs tárgyi fölkészültségem, nem tanultam magyar nyelvet és fonetikát, tévedhetek. De a címzettjeid sokaságának a leleplezéseid kellenek, nem a már-már végleg rögzített modorod, ortográfiád – ők sem tanultak se nyelvészetet, se fonetikát. Nem kellene vajon gondolkoznod ezen, kritikusan megcsócsálnod a szó-, hangzás-, olvasatmódszeredet?

Meg ne dühödj rám, elnéző legyél: az ügy, a tét izgat, és mert formára rögzült ember vagyok – haha: tényleg?! –, egy vonalnyival nyugalmasabbat szeretnék olvasni, hogy zavartalanul dühönghessek. Nem biztos, hogy ez érthető.

Isten éltesse.

Bor Ambrus¹⁷⁸

Érthetően vegyes érzelmekkel fogadta az író Bor Ambrus levelét, hiszen hangvétele egyszerre baráti (barátkozó), s egyszerre csöndesítő, kioktató, jobb útra terelő. Ám ami a legfájdalmasabb: e levél az elmúlt években publikált számtalan hasonszőrű prózaportré dacára még mindig a családi

178 OSZK Kt. Fond 445/609/3.

program félre-, vagy legalábbis alulértését tükrözi. Mert persze kétségtelenül fontos (már hogy is ne volna az!), hogy a lap olvasóköreit „kirázza a hideg”; mindez azonban *önmagában* még nem elegendő.

Miután Csalog nem egyszerűen újságíró, az aktuális, a pillanatnyi hatásnál sokkalta lényegesebb számára az ábrázolás *regényi teljessége*: a sortörténet logikus, egészlegességre törekvő fölépítése, a nyelvi önlétesítés dinamikájának *külsőleg* (hangtanilag) és *belsőleg* (lélektanilag) egyaránt adekvát ábrázolása. (1) *Azonosság*, (2) *nyelviség* és (3) *történetiség* – ezek a prózaportré megírásának és elemzésének elválaszthatatlanul összefonódó kulcsfogalmai. Mint ahogy – sajnos! – éppen ezek azok a szempontok, amelyek a korabeli (hivatalos) kritika szótárából a legégetőbben hiányoznak.

III.

„Ez valamikor '81-ben volt. Amikor Jancsi beállított, én már órák óta ültem az íróasztalomnál, az ablakot bámultam és számolgattam a légypöttyöket a koszos üvegen. És merengtem, az aktuális házasságom csődjén, az összetört, kórházban elfekvő anyámon, azon, hogy honnan lehetne szerezni legalább ötszáz forintot, hogy le kéne mosni az üveget, mert már alig látom a platán ágain a verebeket, hogy válaszolni kéne valamit a könyvemre kapott ocsmány, feljelentő kritikára, hogy hozzá kéne fognom a sörgyári interjúk lejegyzéséhez, vagy legalább a Corvina-rajzokhoz, vagy ki kéne ugrani az ablakon, vagy mit tudom én...”¹⁷⁹

Egy 1994-es Csalog-írásból származik a fenti részlet – migrén és depresszió gyilkos vegyülete. Oly sok év reményvesztett rabsága után persze nem csoda, hogy hősiünknek immár szemernyi hite sincs a Soros-ösztöndíjban, Amerikában; s egészen repülőgépe tengerentúli landolásáig képtelen földolgozni a tényt, hogy 1981. október 1-jétől négy hónapig az USA-ban fog élni. Pedig hát kétségtelenül ez volt az igazság.

„Tényleg nem voltunk mi akkoriban jó passzban. Túl nehéz volt itthon az életünk, elette az erőnket, kikezdte még az önértékelésünket is – hiába volt az önvigasz, hogy önként választottuk a nehezebbik részt: az egyenlőtlen játékban szerzett sebeket letagadhatatlanul viseltük így is. Most látszott csak igazán: »ellenzékinek« lenni Magyarországon nem volt egy olcsó mulatság. Nekünk későn jött Soros ajándéka, fájdalmasan későn!”¹⁸⁰

Végül aztán az Újvilág – írónk minden korábbi ellenérzése dacára – mégis csak pozitív csalódás: új perspektíva, új barátok, új szerelem, szellemi felnőtté válás és teljes vérfrissülés. Az egyetlen tragikus momentum Matolay Magda október 6-i budapesti (sorozatban az ötödik, ezúttal sikeres) öngyilkossága,

179 CSALOG Zsolt, *A Soros Alapítványról, Sorosról – szigorú szubjektivitással*, Kritika, 1994, 7. sz. (július), 7.

180 *Uo.*, 7.

melyről Csalognak az eset másnapján telefonon kell értesülnie.¹⁸¹ Hősiünk és Magdi között ekkor már régóta nincs sem lelki, sem fizikai kötelék – egy ’81 áprilisi, egymondatos levelében Csalog félreérthetetlenül tudtára adta volt kedvesének, hogy nem kívánja többé látni („Kérlek, szállj le rólam, már nem szeretlek”¹⁸²).

Am a lány halálának hírül vétele – függetlenül egy évvel korábbi indulatos kijelentésétől – azért mégiscsak sokkolja az író. Lelkiállapotának pontos leírását adja Ági Clark¹⁸³ *Out of the Shadows* című, mindeddig befejezetlen (és kiadatlan) önéletrajzi munkájának alábbi részlete – amely egyben megismerkedésük különös történetére is fényt derít:

“Within minutes I finds the courage to ask a personal question (actually I have always been quick to touch people on a very personal level):

»There seems to be a great deal of sadness in you, is there something wrong?«

And for the next three or four hours his words flow, still gentle and soft but flooded with emotion: he tells me of a lover back in Hungary, a woman he had allowed his first marriage to fall apart for, whom he had suffered from and also made suffer, whom he had split up from and got back with, a woman he has loved and...

a woman who died
jumped to her death
that very morning.

He had gotten the message in the afternoon. She jumped out the window behind which they had spent so many insane years of love.

And I give him the time and the ears to mourn her then, to let everything that needed to be said on an occasion like this be said, I listen with aching, understanding heart and at one point I reach over, touch his hand and say:

»Szeretlek.«

181 A 38 éves lány szeretője távozása fölött érzett végső elkeseredésében ugrott ki Tűzoltó utcai lakása ablakán. Vö.: *Temetés hajnalban: Matolay Magda emlékére* [szamizdat], szerk., kiad. Kőszeg Ferenc, Bp., 1983.; illetve: *Kuksi-dosszié*: OSZK Kt. Fond 445/1262. A samizdat kötet kiadásáról lásd: *Napi operatív információs jelentés* – 1983. augusztus 22. (ÁBTL 2.7.1 NOIJ III/III-143/1983) A kiadványt itt – hibásan – *Termelés hajnalban* címmel emlegetik.

182 Csalog Zsolt levele Matolay Magdához, 1981. április 14. (OSZK Kt. Fond 445/1262/7.)

183 Ágnes Clark (*1941), szül. Solti Ágnes, képzőművész, közzgazdász és reklámszakember.

His clear green eyes go fuzzy with tears, he looks at me with wonder, with thankfulness, then a smile inhabits his face and seemingly every part of his being as he reaches his hand to meet mine.

»Really?

Really?«

And this was the linguistic misunderstanding, which opened up a tide, which ended up in love and marriage and divorce and still love and friendship and then death.

I had left my language behind at age 15, and the meaning of the word »szeretlek« remained frozen in my mind as I knew it then. A child's word meaning: »I like you«. Depending on the tone of delivery it might even mean: I like you very much. As a friend. As a brother. As a kind fellow human.

But the word meant quite something else to the writer, which explains the amazement in his eyes. To any adult in Hungary those words uttered by a woman to a man stand for: »I love you« »I am in love with you.«

Szeretlek! Wow! After just four hours of intimate conversation—well not so much a conversation but an occasionally and gently interrupted monologue of pain and purging! She loves me! And he, the utter romantic accepts this gift without hesitation! An angel came down to gather him up, to save him from a life of anguish, of attempted suicides (his own) of a mockery of a marriage... (yet another woman who has not yet been mentioned) all this he was to say to me later, many many times.”

„Ázsi” és Zsolt

Csalog és Clark egy afféle „ismerkedős vacsorán”, emigráns-ösztöndíjas találkozó ismerkedik meg egymással – annak kávéházi folytatása a fent leírt történet. S amint az sejthető: az '56-os emigráns, Ági Clark és hő-sünk – a szóban forgó *nyelvi félreértés* és a kölcsönös szimpátia útján-nyomán – hamarosan egymásba szeret. „Igazi romantikus, régi vágású szerelem volt ez” – vallotta portréfilmjében az író; és valóban: Csalog 1982. december 10-i bemutatkozó estjére, amelyet a Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei György Köre rendezett számára, már kéz a kézben érkeznek meg.

De hogy ne csupán a magánéleti örömeiről-sikereiről szóljunk; meg kell említsük a Soros-ösztöndíj idején az emigráció köreiből végzett nagy ívű anyaggyűjtés eredményeit is. Chicagótól Honoluluig kazetták tucatjait töltötte meg Csalog értékesebbnél értékesebb fölvételekkel: megszólítván és megszólaltatván az Adyt angolra fordító Long Island-i fogorvostól a brooklyni autótolvajon át az ex-külgügyminiszterig az amerikai magyarság színe-javát. Sajátos tény ugyanakkor, hogy a jelzett fölvételek nyomán született írások többsége mind a mai napig nem látott napvilágot – sőt, a rögzített anyag egy részét ki sem dolgozta az író. Ebben nyilván szerepe volt az alanyok tiltakozásának is. Hogy csupán egyetlen példát említsünk: ekkoriban, '83 januárjában készült el az ex-ötvenhatos Heltai György portréja, aki a Csaloggal folytatott beszélgetés(ek) idején Charlestonban volt egyetemi tanár, s aki a leghatározottabban kérte hősünket: ne jelentesse meg róla szóló írását.¹⁸⁴

Három nappal azután, hogy 1983 februárjában – a folytatás kölcsönös ígérete – mellett az író elvált Ági Clarktól és hazatért Magyarországra, az otthonmaradt feleség, Károlyi Anna megtalálta holmijában az idegen nő fényképét, és tüstént döntő lépésre szánta el magát.

Éjszaka megvárta, míg férje elaludt mellette, majd egy teli szódásüveggel nekiesett, hogy agyonverje. „Talán hármat vagy négyet üthetett” – emlékezett vissza Csalog –, amikor felriadt. „Mintha tank gázolt volna át a fejemen” – méltatta akkori állapotát.¹⁸⁵ És bár felülni nem tudott, sőt, látni is alig látott a szemét elöntő vértől, Károlyi legnagyobb meglepetésére felkönyökölt.

184 Csalog ennek ellenére két helyen közölt rövid részletet művéből. Heltai – tudomást szerezvén a publikációkról – meg is haragudott az íróra. Később azonban megenyhült, így a portré nem-sokára – *Hogyan kell forradalmat csinálni?* címmel – rádiójátékként is sugárzásra kerülhetett.

185 *Doku: Csalog Zsolt beszél... i. m.*

A mindenre elszánt asszony nem értette, miként lehetséges, hogy az intenzív ütlegetés ellenére a hűtlen férfi nem halt meg – majd ijedtében a kapcsolóhoz szaladt, és felgyújtotta a villanyt. Nem mindennapi szcena tárult a félholt író elé: ott állt meztelenül a gyönyörű, fiatal Anna, véres kezében egy zsilettpengével – terve szerint ugyanis előbb szerelmét ölte volna meg, azután magával is végez...

„Dobd el!” kiáltott rá ekkor ellenkezést nem tűrő hangon Csalog, mire a kétségbeesett asszony eldobta a pengét. „Most pedig hívjal mentőket!” – tette hozzá immár szelídebb hangon. „Jó, de nem árulsz el, ugye?” – kérlelte amaz; s miután hősünk ezt is megígérte, nemsokára valóban megérkezett az orvosi segítség. Ám kevéssel azután, hogy kórházba szállították és fölfektették a műtőasztalra, az ápolók ismét magára hagyták az író és feleségét. Igaz, Anna ekkor már nem bántotta férjét, csupán annyit kérdezett a füléhez haljva: „Most már elhiszed, hogy szeretlek...?”¹⁸⁶ – Azzal távozott.

∞

Csalog Zsolt rajza egy Ági Clarknak írott leveléből

186 Vö. CSALOG Zsolt, *Levél-regény Áginak (Sajnos, még csak részletek)*, OSZK Kt. Fond 445/394/5. (8. fol.)

Még sebekkel és kötésekkel a fején érkezett meg Csalog a *Feketében* című SZETA antológia budapesti bemutatójára, amelyet 1983. február 12-én, délután 5 órai kezdettel rendeztek meg a szerkesztők és a bibliofil szamizdat „összehordásában” segédkező munkatársak Kőszeg Ferenc Felszabadulás téri lakásán. A meghívó hátoldalán a házigazda arra kérte írónkat, olvasson föl a *Naplóból*,¹⁸⁷ amely azóta (a rendőrség '82. december 14-i széleskörű szamizdatellenes akciója nyomán – a törzspéldányok egy részének elkobzását követően) lényegében megszűnt.

Ági Clark:
Csalog Zsolt dolgozószobája a *Broadway-n*

A szoros megfigyelés alatt tartott est „eredményeképp” az eddiginél is mostohábbra fordult az író sorsa. Miközben március 4-én az USA-ban élő Sziklay Andor tollából cikk jelent meg az előző év decemberében tartott MÖSZ–BGYK estről az Amerikai Magyar Népszava hasábjain, itthon semmilyen hivatalos díjban-ösztöndíjban nem részesülhett, sőt megjelenni is csak alig-alig volt módja. Nem vitás: az abszolút lefojtottság, a teljes létlehetetlenség köszöntött Csalogra.

Vigaszt jelentett e nehéz időkben, hogy május 25-én a Nemzeti Színház – némi készpénzelőleg fejében – a *Krisztina* szövegéből kinőtt *Fájront* átírására kérte fel.¹⁸⁸ Ismét a munka tehát a fő kapaszkodó, bár lassanként tisztulni kezd a magánélet horizontja is. Június 28-án hősünk végre elválik Károlyi Annától, s augusztus 30-án – ekkor már Ági Clark meghívólevelével a zsebében – ismét Amerikába utazik. Az utazás napjára datált MNB kiszállítási engedély¹⁸⁹ szerint magával viszi a *Fájront* kéziratanyagát is, amelyet a leendő rendező, Mrsán János a szeptember 10-i Film Színház Muzsika hasábjain

187 OSZK Kt. Fond 445/745/2.

188 A szerződéskötés a hagyatékban: OSZK Kt. Fond 445/14/132.

189 OSZK Kt. Fond 445/286/11.

már kész műként emleget. (Színházi bemutatóról mindettől függetlenül nincs tudomásunk; kutatásaink során mindössze egy rádiójáték fölvételét találtuk meg.¹⁹⁰)

Ági Clark már a repülőtéren várja szerelmét, és bár innentől gyakorlatilag együtt élnek, azt már az elején rögzítik, hogy Csalog minden évből három-négy hónapot továbbra is Magyarországon tölt majd, hisz létfontosságú nyersanyagához csakis itt juthat hozzá; utána azonban visszatér, s gyűjtési eredményeinek kidolgozására immár az USA-ban kerít sort. Itt, a Broadway-n készül el azután – az 1980. február 17-én, Özv. Károlyi Lászlóné Juluska néminél és lányánál, Anikónál, a Belgrád rkp. 22. alatt rögzített interjúanyag¹⁹¹ alapján – a *Cigányon nem fog az átok*, majd később a hajléktalan-, bűnöző-, prostituált- és rendőrportrék sorát fölvonultató *Fel a kezekkel!*

S e kétlaki életforma folytatódik 1984-ben is. Miután '83 december 3-án a Rutgers Alumni-Faculty Clubban – ismét a Bessenyei György Kör jóvoltából – bemutatják *A tengert akartam látni* című kötetet, Csalog – '84 elején – újfent visszatér Magyarországra, s mialatt a Mozgó Világ végórát éli (nem utolsósorban épp Csalognak „köszönhetően”, kinek *A mosónő fia* című portréját szintén ott találjuk a nagy botrányt kavart évnnyitó szám kéziratot tervezetében¹⁹²), január 13-án a Rakpart Klubban, 200–250 főnyi hallgatóság előtt¹⁹³ tartja meg az ekkor már romológusként is számon tartott író *380.000 magyar állampolgár – A cigánykérdés Magyarországon* című vitaindító előadását.¹⁹⁴ Május 27-én azonban már ismét az USA-ban van, és *Magyar élet* címmel tart referátumot Washingtonban, a Westchester Dining Room különtermében.¹⁹⁵

Bizonyára e fölfokozott ellenzéki tevékenység is szerepet játszott benne, hogy április 17-i levelében Illés Endre, a Szépirodalmi Kiadó szerkesztője határozottan visszautasította a káderportrékat tartalmazó *Egy téglát én is letettem* kéziratát; és bár az elutasítás nem volt éppen ritkaság szamizdatos körökben, ezúttal az indoklást is érdemes fontolóra vennünk. Illés szerint

190 Az viszont elérhető itt: <http://radiojatekok-mindenkinek.blogspot.hu/2014/08/fajront.html>.

191 Lásd: OSZK Kt. Fond 445/235–236.

192 NÉMETH, *A Mozgó Világ története... i. m.*, 205.

193 SZŐNYEI, *Titkos írás... i. m.*, II, 822.

194 Vö. HORVÁTH Mihály, *Kedves Mari! = Beszélő összkiadás III.: 1981–1989*, kiad. HAVAS Fanny, jegyz. CSICSKÓ Mária, HEGEDŰS B. András, RAINER M. János, Bp., AB–Beszélő Kiadó, 1992, 519.

195 Vö. OSZK Kt. Fond 445/17.

azért nem ad(hat)ják ki a könyvet, amelyről (egy mindmáig ismeretlen szerző tollából¹⁹⁶) egyébként is negatív lektori jelentést kapott a Szépirodalmi, „mert az utóbbi időben ilyen jellegű kéziratok mellékszereplői is perrel támadtak a Kiadóra, személyiségi jogaik súlyos megsértését panaszolva.”¹⁹⁷ (Mint azt a hagyatékából tudjuk, Kána Lőrinc, *A mosónő fia* adatközlője később szintén perrel fenyegette meg portréíróját.¹⁹⁸)

Az ismerős döntés hallatán az ekkor épp Amerikában tartózkodó Csalog természetesen nem esett kétségbe – meglehetősen rutinja volt már ekkor a kéziratok „pihentetésében”. Időközben ráadásul – Eszter néni augusztus 18-i halálával – lehetőség nyílt a *Parasztregény* egy újabb, bővített kiadásának megjelentetésére is. Amint szerkesztőjének, Mátis Líviának írt, 1984. szeptemberi levelében kifejtette: a bővített második kiadásba tervezett „apróbb betoldások nagyobb része újonnan készül. De azért szeretnék visszacsémészni pár olyan dolgot az eredeti kéziratból, ami akkor terjedelmi okból kimaradt.”¹⁹⁹

E felvillanyozó munka, a regényszöveg átdolgozása, illetve a régóta fiókban rejtgetett *Jegyzetek a Parasztregényhez* című tanulmány véglegesítésének s egy bővített kiadásban történő közlésének lehetősége²⁰⁰ legalább egy időre feledtetni írónkkal a hazai irodalmi viszonyokat. Közben (bő egy évvel a '83. március 24-i Károlyi-válóper után) 1984. november 19-én házasságot kötnek Ági Clarkkal, aki ekkortájt egy amerikai multi cég *creative directora*.²⁰¹ Öröm a munkában, öröm a magánéletben – s az asszimiláció mégsem megy problémamentesen. Persze: senkinek sem könnyű otthont, hazát, családot

196 OSZK Kt. Fond 445/263. (Esetleg Bor Ambrus vagy Pándi Pál.)

197 Illés Endre levele Csalog Zsoltnak, 1984. április 17. (OSZK Kt. Fond 445/1019/11.)

198 „Kána Lőrinc nyugalmazott vezérőrnagy a szerzői jog megsértése címén pert indított Cs. Zsolt író (»F« dossziés személy) ellen. Cs. Zsolt változtatott a K. Lőrinc által elmondott visszaemlékezések szövegén, és a kéziratot – az esetleges korrekciók elvégzésére – nem mutatta meg K. Lőrincnek.” – *Napi operatív információsjelentés* – 1983. szeptember 9. (2.7.1 NOJIII/III-156-180/4/1983) Az ügy – „teljes” – iratanyaga: OSZK Kt. Fond 445/264., ill. MTA KIK Ms 2409/179–184.

199 Csalog Zsolt levele Mátis Líviának, 1984. szeptember 22. (OSZK Kt. Fond 445/1114/2.)

200 Amint azt egy Szilágyi Miklósnak írt, 1980-as levélből tudjuk, a tanulmány már évek óta fiókban hevert s végleges befejezésére várt, amikor az új kiadás kapcsán ismét elővehette az író. „A *Parasztregény*vel kapcsolatos folklorisztikai kérdésekről én is írtam egy strófát, egy a könyvhöz készült utószóban, ez azonban sehol nem jelent meg (ha érdekel, megmutatom egyszer, de csak egy példányom van belőle, és most nemsokára kelleni fog, továbbfejlesztésem), a memoárokról pedig az *Emlékül hagyom* kötet kapcsán az ÉS-ben írtam (1974. VIII. 3.), ugyanebben az értelemben mint Te (csak én felületesebben). Tartalmi vitám egyetlen mondatoddal sincs – a rám is vonatkozó értékítéleteid viszont nagyon jólestek.” – OSZK KT Fond 445/1153/6.

201 Később, a '94-es magyarországi választási kampányban az SZDSZ-kampány reklám részét vezeti.

változtatnia, képzelhető hát, hogy a csak magyarul értő, s még Amerikában is elsősorban a magyar ügyeket-vonatkozásokat firtató Csalognak különösen nehéz a helyzete. Idegen nyelv, idegen kultúra; legfőljebb a szegénység és a bűnözés ugyanaz.

Nagy láttató és beleérző erővel idézi fel ezt az időszakot Hodosán Róza *Temetéseink* című, 2011-es írásának alábbi részlete:

„Csalog Zsolt. New Yorkban ismertelek meg igazán. A Fifth Avenue-n, csodálatos lakásokban, sok-sok barát között. A változásokat kint figyelők hádaival, akik egyszerre jutottak útlelélhez, s a rövidnek hitt szabadsághoz. M. Lajos szavai és a Fifth Avenue. Nem jött össze a fejemben, de úgy láttam, a tiedben sem. Kívül saját nyelvi közeget, nem találtad magad. A Central Parkban, mikor megtámadott egy rabló, nem értvén a nyelvét, a késsel hadonászó ideges viselkedéséből felfogtad, hogy pénzt vagy életet kér. Csak egy fürt szőlőd volt, azt eszegetted, odanyújtottad neki. Erre elmenekült. Ha mindez itt történik, jól elbeszélgettek volna. Vele s a többi elesettel, romáiddal, elgyötörtjeiddel, szerencsétlenjeiddel. Figyeltél volna még rájuk, meghallgattad volna még őket, ha tehetted volna. S megírtad volna nekünk, hogy ha még csak néhány percre, órára, de ne nyugodjunk, lássuk, amit te látsz, érezzük, amit te érzel.”²⁰²

Érdekes kérdést feszeget Hodosán, amikor az M. Lajos-féle nyelv és a Fifth Avenue világa közötti ellentmondást (vagy legalábbis distanciát) érzékelteti. Valóban érezhetett egyfajta idegenséget, lelki összeférhetetlenséget az író, de – tegyük hozzá sietve – végleges száműzetésről, a saját nyelvi világból és az ugyancsak sajátjának érzett-vallott „k-európai” valóságból való kizáratásról szó sem volt. Sőt: Ági Clarkkal közös amerikai fészkek – saját bevallása szerint – egyenesen az írás létlehetőségével ajándékozta meg Csalogot.²⁰³ De ugyanezt az autonómiát tükrözik a tényadatok is. Míg egy 1984. november 20-i levelében lelkendezve számol be barátjának, Lengyel Péternek, hogy nemsokára felolvasóesten mutatják be az amerikai közönségnek a *Parasztregény* új részeit,²⁰⁴ '85 március 23-án már ismét Magyarországon

202 Forrás: a Galamus-csoport honlapja. <http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/68143>

203 „Tulajdonképpen – és ebben teljesen igaza van – a felesége és Amerika biztosította neki a gondok nélküli munka lehetőségét” – hangsúlyozta Bognár Éva is. (SZERDAHELYI, I. m., 73.)

204 OSZK Kt. Fond 445/1105/3. (2. folió)

van, s a Kassák Klub Hazai Teaház sorozatának keretében *Egy magyar falu: Tiszaroff* címmel tart előadást a nagyregény anyagának gyűjtőterületétől szolgáló településről és annak lakosságáról.²⁰⁵

Házibuli a Broadwayn
(jobbról) Ács Jánossal,
Radnóti Sándorral és
Ági Clarkkal
(1984. VII. 6.)

Bognár Éva szerint 1985 májusában Délegyházán, baráti körben, egy szesznyitó esti tábortűz mellett jelentette be az író, hogy „tartósan külföldön tartózkodó magyar állampolgár” lesz.²⁰⁶ „Égett a tábortűz, de hideg volt, kifejezetten hideg májusi este. Egyszer csak Zsolt elkezdett énekelni – igazi népdalokat. Az ő gyűjtéséből, eredeti népdalokat, magyarokat, svábokat. Mi csak ültünk a tűznél, és azt se vettük észre, hogy fázunk.”²⁰⁷ Talán nem túlzás e katartikus nótázás hátterében a Hodosán által emlegetett idegenség nosztalgikus előérzetét, a kiszakadás ’56-os szorongásélményét sejtenünk. Ám ekkor már nincs visszaút: másnap – Párizs érintésével – hősünk ismét elhagyja az országot. Amint aztán Bognár Szabolcsnak és feleségének írt első külhoni levelében írja: „Ellehetetlenültem Magyarországon, ez van – én döntöttem így, most már akkor végigcsinálom!”²⁰⁸

205 Vö. OSZK Kt. Fond 445/17.

206 SZERDAHELYI, *I. m.*, 65.

207 *Uo.*, 65–66.

208 Csalog sorait-szavait Bognár Éva összegzi: *Uo.*, 73.

És bár Ági Clark visszaemlékezése szerint kiutazása után nem sokkal nekiláttak, hogy elindítsák Csalog „free lance illustrator”-i karrierjét, az érvényesülés csöppet sem ígérkezett könnyűnek, hiszen a kelet-európai viszonyokhoz szokott, s alkatilag is szerény, önkritikus író képtelen volt feltalálni, „menedzselni” magát az Új Világ verseny- és profitorientált piacán, feleségének pedig (ki éjt nappallá téve dolgozott, utazott keresztül-kasul az Államokon) nem jutott ideje arra, hogy párja útját egyengetse.

1986. január 25-ére mégis elkészül egy kétnyelvű portfólió, amely nyilvánvalóan kettőjük munkája; igaz, itt Csalog már mint író mutatkozik be. Alább a *Zsolt Csalog Hungarian Writer: A Synopsis of my Work* című gépirat magyar változatából idézünk:

„A magyar irodalom mai középgenerációjához tartozom, egy kitűnő nemzedékhez, amelynek számos tagja európai rangú prózát ír. Más értelemben – populáris tematikám ellenére – nem a magyar irodalom ún. népi vonalához tartozom, hanem politikai beállítódásom alapján az »urbánus« körhöz, közelebből pedig a '70-es években kialakult demokratikus ellenzék köreiből. Hat könyvem jelent meg magyarul. Magyarországon ismert és olvasott író vagyok, annak ellenére, hogy a rendszerrel állandó konfliktusaim voltak, legjobb esetben is csak a »megtűrt« írók csoportjába tartoztam. Írásaim jelentős részét »szamizdat« formájában publikáltam. Magyarországi helyzetem súlyosbodó nehézségeivel is összefügg, hogy 1985 óta az USA-ban élek.

Szociológusi munkám mellett, mintegy azt kiegészítően alakult ki kedvenc műfajom, a »szociográfia«, amelynek a magyar irodalomban a '30-as–40-es évek gazdag baloldali hagyományai után éppen a '60-as években kezdődött el máig tartó második virágkora. Bár első könyveim novellagyűjtemények voltak, és máig is írok novellákat, írásaim nagy része az *oral history*hoz közel álló, dokumentumszerű portré, a jelenkori társadalmi valóságot és a közelmúlt kelet-európai történelmét kutató mű – mintám ebben Oscar Lewis és a magyar irodalom néhány Nyugaton kevésbé ismert írója.”²⁰⁹

A portfólió, melynek életrajzi fejezetében hősiünk saját írásmódját Truman Capote-éval, Studs Terkelével és Theodore Rosengartenével rokonítja,²¹⁰

209 OSZK Kt. Fond 445/304.

210 Az alábbi művek alapján: Studs TERKEL, *Chicago, keresztmetszet*, Bp., Európa Kiadó, 1972. (Ford. HERNÁDI Miklós); Theodore ROSENGARTEN, *Nehéz sorban: Nate Shaw élete: Dokumentumregény*, Bp., Európa Kiadó, 1979. (Ford. BARTOS Tibor)

s amelynek referencialistájában Ottlik Gézáé mellett Mészöly Miklós, Csurka István, Petri György és Eörsi István neve is szerepel, eredetileg a leendő kiadók számára készült. E sajátos, egyéni nyelvi valóságokat és tudatvilágokat föltáró művek idegen nyelvre történő átültetése azonban korántsem egyszerű feladat – amint erről Hans-Henning Paetzke hetvenes évekbeli fölkérése kapcsán (egy lábjegyzet erejéig) már szóltunk. Ettől függetlenül Csalog hamarosan fölveszi a kapcsolatot Krassó Györggyel, akivel az *M. Lajos* kiadását tervezik, s közben egy New York-i kiadó fölkérésére (*Budapest-portraits* címmel) vaskos kéziratot gyárt 1987-es budapesti gyűjtései alapján.²¹¹

„Három évvel ezelőtt felkért egy amerikai kiadó, mutassam be egy könyvben Budapestet – emlékezett vissza 1990 augusztusában, Kenéz Ferenc mikrofonja előtt. – Én, módszeremhez híven, egy portrészorozatra gondoltam. Elkészült a mutatvány-kollekció – aztán kezdtek beleszólni, hogy ezt így kellene, azt úgy kellene, ide ez kéne, oda az kéne. Természetesen nem lett könyv a tervből. Eddigi pályám során én hozzászoktattam magam, hogy amit fontosnak tartok, megírom, aztán vagy kiadják, vagy sem. Én ehhez Amerikában is ragaszkodtam. Amit csináltam, így is megmaradt – van egy metaszetem az 1987-es évből, a robbanás előtti Budapestről. Majd egyszer talán kiadom – de itthon.”²¹²

A hagyatékban maradt kézirat természetesen azóta sem látott napvilágot; az *M. Lajos* angol változata viszont igen – noha nem ott és nem úgy, ahol és ahogyan azt a Csalog–Krassó-páros tervezte. '86. december 4-én hősiünk az alábbi levelet intézte Krassóhoz:

„Olyan alku kellene, amellyel mind a ketten előbbre jutunk. Neked nemcsak hogy vissza kell térüljön a befektetésed, a fordítás, nyomás és a terjesztés költsége, hanem nyerned is kell rajta, hiszen – pláne most, az indulásnál – komoly szükséged lehet a pénzre. Nemkülönben nekem. Az én elsőrendű érdekem és hasznom az lesz, hogy a Te kiadásod révén rendelkezni fogok már valami megmutatható anyaggal, ez segíthet majd betörni az amerikai piacra. Ehhez a »betöréshez« azonban az is kell, hogy nekem is maradjon valami a jogokból, hiszen ezt árulnám majd tovább másoknak. Ezért azt gondolom, hogy

211 OSZK Kt. Fond 445/319.

212 KENÉZ Ferenc, *Itthon történik a történelem: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Esti Hírlap, 1990. augusztus 9., 2.

a megállapodásunkban meg kellene szabni a Te jogaid határát, akár példányszámban, akár a terjesztés földrajzi határai tekintetében.”²¹³

Hogy a *Lajos M., Aged 42* kiadója végül miért a Maecenas lett, az csupán egy '89. január 16-i levélből derül ki. Szvák Gyula ugyanis ekkor ajánlotta fel Csalognak egy „villámgyors” kétnyelvű kiadás lehetőségét. Időközben ráadásul világhosszúvá vált, hogy a Krassó által delegált fordító, Csicsery-Rónay István „igen gyenge munkát szállított, és ezért Ági (a nejem) újrafordította az egészet. De erről nem is szóltunk Csicserynek. A Te kiadásodon kettőjük neve szerepelt volna. Most írok Csicserynek is, [...] a fordítás [...] igazából nem is az övé; válasszon, hogy kettőjük neve legyen a könyvön, vagy csak Ágié”.²¹⁴ A kötet kolofonjában végül két fordítót tüntettek fel: „István Csicsery-Rónay”-t és „Agi Clark”-ot.²¹⁵ Így született meg tehát 1989-re (több mint tíz évvel az első, szamizdat kiadás, s közel harminccal az első kéziratváltozat lezárulta után) az *M. Lajos* legális kiadása.

Ám előbb még – 1987 őszén – megjelenik Tallinban *A tengert akartam látni* észt változata Edvin Hiedel tolmácsolásában, majd '88 tavaszán a *Cigányon nem fog az átok*, amely azután – írója szerint – „elveszett a rendszerváltás körüli jogos könyvdömpingben”. Nos, hogy Julis néni monológja vajon elveszett remekmű, avagy sem: kétségkívül jogos kérdés, ahogyan az is: nem elveszett – már kiadása pillanatában feledésre ítélt – volt-e minden Csalog-mű? Egy biztos: hősünk nagyon hitt ebben a portréban. Mint életműfilmjében fogalmazott: „ma is nyugodtan el lehetne adni belőle egy újabb terítést. No nem a honoráriumért, hanem hogy végre a *helyére* kerüljön”.²¹⁶ De idézhetnénk (a megjelent kritikákon kívül) szép számmal külső véleményeket is. Bognár Éva például így emlékezett vissza a szöveggel való első találkozására: „Zsolt a konyhában a hokedlire ült azzal, hogy: »Ezt hallgassátok!« És nekiállt fölolvadni a *Cigányon nem fog az átok* című könyvét, elejétől a végéig. Mi csak ültünk: hol tátott szájjal hallgattuk, [...] hol vinnyogtunk a nevetéstől. Lehetetlen felidézni ízes előadását. Hajnali háromig, vagy még tovább olvasott – nem tudom, szóval sokáig. Fantasztikus volt, gyönyörű!”²¹⁷ Sanders Iván pedig így írt 1989. január 23-i (feltehetően a szóban forgó mű hatása alatt írt) levelében:

213 OSZK Kt. Fond 445/1102/2.

214 OSZK Kt. Fond 445/1102/6.

215 Az angol szöveget Peter Hare ellenőrizte, a „felelős szerkesztés” pedig Lengyel Péter feleségét, Zsolt Angélat dicséri.

216 *Doku: Csalog Zsolt beszél... i. m.*

217 SZERDAHELYI, I. m., 73.

„Újra elbűvöl a lekottázott élőszó, bár itt az az érzésem, gyakorlott elbeszélővel, rutinos és rafinált interjúalannyal volt dolgod. Vagy ez már az írói áttétel eredménye?”²¹⁸

1989. február 27-én Csalog még a New York-i Fészek Klubban tart előadást *Cigányok Magyarországon* címmel, nem sokkal ezután azonban hosszabb időre visszatér Magyarországra, mondván: „Ma már annyira felgyorsultak az itthoni események, hogy négyhavi itthon tartózkodás nem elég ahhoz, hogy naprakész állapotban legyek. Ha én most lennék New Yorkban, akkor azt érezném, hogy Izlandon vagyok, vagy Mucsán... itt viszont történik a történelem. Most én egyszerűen nem tudok ott lenni. Itt a helyem, a munkám. Eddig hozhattam újdonságokat New Yorkból Budapestre, most már úgy érzem, nem lehet.”²¹⁹

A rendszerváltással megélenkülő politikai, kulturális és közéleti folyamatok egyik kiemelkedő eseménye volt az 1989. május 12–14. között Szegeden megrendezett első Bibó-konferencia. Itt ismerkedett meg írónk a kárpátaljai Balla D. Károllyal, aki azután az *M. Lajos* későbbi ukrán fordítása körül bábáskodott.

„Zsolttal az első szegedi Bibó-konferencián találkoztam – idézte fel emlékeit Balla D. –, és azonnal össze is barátoktunk az együtt töltött 3–4 nap alatt. Egy szobában laktunk a szállásunkul rendelt kollégiumban, reggelente együtt kávéztunk a később meggyilkolt Z. Nagy kávézójában a Kárász utca sarkán, este együtt iddógáltunk a Hági étteremben. Mivel mi anyagilag elég gyengén voltunk eleresztve, ő, Amerikából hazatérve, nem nézhette, hogy magam kotorásszam elő zsebemből az unikumokra valót... Aztán évekig leveleztünk, neki már akkor elektronikus írógépe volt, csodálattal vettem kézbe a nyomtatott leveleit. Egyszer-kétszer találkoztunk is Pesten. Magnóinterjút is készítettem vele, de sajnos a technika megtréfált, nem rögzítette a készülék a beszélgetést. Ez már valamikor '91-ben vagy '92-ben lehetett, amikor a Hatodik Sípot szerkesztettem (abba készült volna az interjú). Hat-hét könyvét kaptam meg én is dedikálva. Egyszer aztán egy meredek ötlettel lepett meg: filmet akart forgatni a „mai” (azaz akkori) Budapest életéről és hangulatáról, és azt találta ki, hogy a 12 apostol kóvályog a városban, és velük történik minden. Azzal keresett meg, lennék-e az egyik apostol... Később elvethette az ötletet, engem legalábbis többet ezzel nem keresett.”²²⁰

218 OSZK Kt. Fond 445/839/4.

219 KENÉZ, *I. m.*

220 Balla D. Károly levele Soltész Mártonhoz, 2013. január 17.

A tizenkét apostol címmel tervezett produkció ugyan nem valósult meg,²²¹ az *M. Lajos* ukrán fordítása viszont 1991 februárjában napvilágot látott a *Всесвіт* című világirodalmi folyóirat hasábjain. Sőt! Az áprilisi számban – a fordító, Junger Mihály tollából – még egy interjú is megjelent az íróval, melyben ez utóbbi leszögezte: nem tekintette modelljének Szolzsenyicin *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című kisregényét, amellyel az *M. Lajost* többször, többen is párhuzamba állították;²²² majd hozzátette: bár portróját kiadták már angolul, franciául és lengyelül is, a legfontosabb mégiscsak az ukrán közlés volt, mert *ezen a nyelven és ebben a térségben* érthető meg leginkább az alkotás mondanivalója – de mindenesetre sokkal jobban, mint mondjuk Amerikában, angolul.²²³

A sokévi lefojtottságnak „köszönhetően” a ’89-es évben öt könyve jelent meg Csalognak itthon és külföldön, magyarul és idegen nyelven. Előbb az „*A, D-E-Fisz-G, A, D, D*” című tamizdat gyűjtemény a kölni Irodalmi Levelek sorozatban, utána a Hosszú István vallomásait tömörítő *Börtön volt a hazám* az Európa Kiadó és a Hungarian Human Rights Foundation közös kiadásában, majd az *Egy téglát én is letettem* a Szépirodalminál, végül a *Fel a kezekkel!* és az *M. Lajos* – mindkettő a Maecenas gondozásában.

A felsorolt kötetek írásainak túlnyomó részét még Amerikában dolgozta ki az író, s így többségük természetesen az ottani magyar körökben került először bemutatásra. Nem meglepő hát, hogy az első hivatalos elismerés is külföldről éri Csalogot: 1986-ban – addigi munkássága elismeréseként – neki ítélik oda a Hollandiai Mikes Kelemen Kör és a Magyar Irodalmi Figyelő Díját, amelyet szeptember 12-én Eefdében, Siklós István laudációjával mellett át is adtak – hősünk amerikai tartózkodására való tekintettel képviselőjének, Lengyel Péternek.²²⁴ 1989. december 18-án „A Szerzői Jogvédő Iroda

221 Az ügy dossziéja a hagyatékban: OSZK Kt. Fond 445/459.

222 Köztük Szekeres László (*1927. február 1.), az ELTE tanársegédje is, kinek 1983. február 1-jei jelentése szerint „M. Lajos a hosszúra nyúlt cigarettaszünetben mesélte el élete történetét – feltehetőleg magnóra – a szerzőnek, akinyilvánuló szovjetellenes beállítottsággal – »tette közzé« – ebben a könyvomat kiadványban. A »művön« erősen érződik Szolzsenyicin hatása.” („Sziklai Barna”: ÁBTL M-41884/3)

223 JUNGER Mihály, „*Це було безнадійно хворе суспільство...*”, *Всесвіт*, 1990, 4. sz. (április), 183–184.

224 „Lengyel Péter barátom kezéből vettem át” – írta Csalog a díj kuratóriumához címzett ’89. január 15-i köszönő levelében. OSZK Kt. Fond 445/1202. Vö. még: GAÁL Enikő, *A Hollandiai Mikes Kelemen Kör mint a nyugat-európai emigráció kulturális fellegvára = Számadás: Hollandiai Mikes Kelemen Kör (1951–2001)*, szerk. KÓNYA Melinda, KIBÉDI VARGA Áron, PIRI Zoltán, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2001, 273.

A Magyar Írók Szövetségével egyetértésben Csalog Zsoltot *Fel a kezekkel!* című művéért az Év Könyve Jutalomban részesíti,²²⁵ s még ugyanebben az évben IRAT-nívódíjjal is kitüntetik. '90 májusában a Magyar Köztársaság Művészeti Alapja Irodalmi Szakosztályának Bölöni György-díját veheti át, s az első magyar sajtófesztiválon – június 22. és 24. között – immár „hivatalos” íróként dedikálhat Eörsi István és Földes László társaságában a Kritika folyóirat standjánál.

'90 februárjában ráadásul az a megtiszteltetés éri, hogy – Lengyel Péterrel együtt – az ELTE írói szemináriumának oktatója lehet. Működéséről, '90 és '92 között kifejtett előadói-műhelyvezetői tevékenységéről meglehetősen keveset tudunk, hiszen néhány óravázlaton s a Magyar Napló munkatársának, Németh Gábornak adott interjún kívül mindössze az alábbi kurzuskínáló szinopszistörödédek maradt ránk:

Lengyel Péterrel és
Zsolt Angélával

„Csalog Zsolt *irodalmi műhelyében* a szépirodalmi alkotás technikai módszereit tanuljuk és gyakoroljuk. Közösén elemzünk klasszikus és kortárs prózaszövegeket, de főként a szeminárium résztvevőinek dolgozatait – következetesen a technológia oldaláról közelítve. Az 1990 februárjában megnyílt műhely szépírói ambíciójú tanítványokat is vonz; a fő cél mégsem egyszerűen leendő »írók« »kiképzése«, programunk ennél tágabb: »írástudók« nevelése.”²²⁶

225 OSZK Kt. Fond 445/6/3.

226 OSZK Kt. Fond 445/15/8. (1. folió)

Hogy a tervekből végül is mi és hogyan valósult meg, arról Németh említett írása informál bennünket:

„Azt terveztem – összegeztem Csalog az első szezon tapasztalatait –, hogy néhány témát „előadok”, ahogy az már az egyetemeken szokás. De a gyerekek mást akartak. Az ő törekvésük inkább az volt, hogy az ő kézírataikat beszéljük meg. Én inkább technológiai gyakorlatokat szerettem volna végeztetni – például: hogyan használhatjuk az interpunkciót, vagy miféle kompozíciós elvekre érdemes odafigyelni.

Úgy gondoltam, hogy egy »alapkézirat« módosulásait tanulmányozhatnánk. Az előbbi példánál maradva, hogy az interpunkció megváltoztatása milyen hatásokat eredményezhet, eltérő hatások érdekében milyen kompozíciós átalakítás volna lehetséges, vagy mondjuk milyen eljárásokkal tehető dramatikusabbá egy szöveg. De végül is az általuk hozott kéziratok elemzése pontosan olyan alkalmas módszernek bizonyult az írói eszközök tanulmányozására, mintha minden esetben én hoztam volna az »alapanyagot«. Persze, ez is előfordult. Éppen az interpunkciós manőverek lehetőségeit egyszer egy Tar-novellán tanulmányoztuk – az ő módszere egészen egyéni, borzasztóan szeretem, amit csinál. Máskor Hajnóczyt, Csehovot vittem az órára.”²²⁷

A hallgatóság összetételével, a szeminárium belső életével kapcsolatos információk hiányában a fentiekhez mindössze annyit teszünk hozzá, hogy Csalog műhelyének Hazai Attila is rendszeres látogatója volt²²⁸ – bizonyítja ezt sok más mellett az a kötegnyi kézirat, amely írónk hagyatékában maradt fenn.²²⁹ S bizony aki e korai Hazai-novellákat a *Krisztina* című regény ismeretében olvassa, könnyen tematikus párhuzamok sorát vélheti fölfedezni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy vitatnánk a posztumusz regény szerzőségét (szó sincs róla: bár az „eredeti”, autográf kézirat egyelőre nem áll rendelkezésünkre, a megjelent szöveg stílusa, szókészlete, az alkalmazott írásjelek és a jól ismert helyesírási hibák könnyen beazonosíthatóvá teszik a mű szerzőjét). Csupán hangsúlyozni kívánjuk, hogy itt valamiféle tematikus kölcsönhatásról lehet szó. Aztán hogy Hazai Attilát ösztönözték-e Csalog

227 NÉMETH GÁBOR, *A tanítható ismételése: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Magyar Napló, 1991, 16. sz. (november 29.), 4.

228 Vö. *Magyar próza az ezredfordulón: Rövidprózák és tanulmányok*, szerk. ELEK TIBOR, BÉKÉSCSABA, BÁRKA, BÉKÉS MEGYEI KÖNYVTÁR, Magyar Könyvtárosok Egyesülete, Gyulai Várszínház, 2001, 82.

229 OSZK Kt. Fond 445/1328/5.

négyszemközt kifejtett gondolatai, vagy épp fordítva: hősiüket készítették a *Krisztina* művé fogalmazására tanítványa olykor provokatívan erotikus, olykor idegborzolóan kegyetlen elbeszélései, nem tudhatjuk. S most már, sajnos, Hazai Attilát sem kérdezhetjük meg minderről, hisz neki címzett leve-lünk feladása előtt két nappal öngyilkosságot követett el.²³⁰

Alig egy évvel azután, hogy hősiük visszatért a '89. június 8–18. között Párizs-ban tartott nemzetközi írókongresszusról,²³¹ ahol – Csoóri Sándor, Csordás Gábor, Grendel Lajos, Konrád György, Lengyel Péter, Mészöly Miklós, Nemes Nagy Ágnes és Spiró György társaságában – még az egységes magyar irodal-mat és kultúrát képviselte,²³² 1990 szeptemberében, egy Jókai Annának írott levél formájában kategorikusan elhatárolódott Csoóri *Nappali hold* című, a liberális körök szemében botránykőnek számító írásától.²³³ A Hitel hasáb-jain megjelent cikk szerzője ellen bizalmatlansági indítványt nyújtott be, s ezzel maga is letette névjegyét az új, szabadnak és demokratikusnak hazu-dott kultúra asztalára.²³⁴

230 Hazai Attila (1967. április 30. – 2012. április 5.) prózaíró, műfordító. 1992-ben szerzett diplomát az ELTE angol szakán. Művei: *Feri: cukor kékség* (kisregény, 1992); *Szilvia szüzessége* (novellák, 1995); *Budapesti skizo* (regény, 1997); *Szex a nappaliban* (elbeszélések, 2000); *A világ legjobb regénye* (regény, 2000). Műfordításai: Raymond CARVER: *Nem ők a te férjed* (1997); Walter KIM: *Ujjszopó* (2000); James FREY: *Millió apró darabban* (2004).

231 Vö.: *Etrangères, Hongrie Les Belles*, 8 au 18 juin 1989 (programfüzet, benne Csalog Zsolt a 4. oldalon. Munkásságát ismerteti: VIRÁG Ibolya.); *Estuaire*, du 7 au 13 juin 1989, no 229. A 12–13. oldalakon: *Rencontres franco-hongroises: Péter Lengyel et Zsolt Csalog à St Nazaire.*; *Le écrivains invités à Paris*, La Quinzaine Littéraire, du 16 au 30 juin 1989. 534. sz., 28.; J.-C. CH., *Recontre avec des écrivains hongrois*, Presse-Océan, 11 juin 1989, 7.; Jean-Pierre THIBAUDET, *Magyar Café: Neuf écrivains hongrois à Paris*, Liberation 8 juin 1989, 23–25. (Vö. OSZK Kt. Fond 445/38.)

232 *A Hongrie Les Belles Étrangères* című konferenciát a francia Kulturális és Kommunikációs Minisztérium és a Magyar Intézet, valamint a Magyar Kulturális Minisztérium szervezte. – Vö. FERENCZ Győző, *Jegyzet Nemes Nagy Ágnes útinaplóihoz*, Holmi, 2010, 8. sz. (augusztus), 964–966.

233 Főként nyilván az alábbi kitétel vívta ki a felháborodást és széleskörű elutasítást: „Természe-ten mindig voltak és lesznek is Szerb Antalok, Radnótiak, Sárközi Györgyök, Vas Istvánok, Ha-rag Györgyök, Orbán Ottók, Konrád Györgyök, Faludy Györgyök és Zala Tamások, de ahogy manapság egyre határozottabban érződik, fordított asszimilációs törekvések mutatkoznak az országban: a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusában és gondolatvilágában »asszimi-lálni« a magyarságot. Ehhez olyan parlamenti dobbantót ácsolhatott magának, amilyet eddig még nem ácsolhatott soha.” – CSOÓRI Sándor, *Nappali hold* = Cs. S., *Nappali hold*, Bp., Püski Kiadó, 1991, 255.

234 Csalog Zsolt levele Jókai Annának, 1990. szeptember 26. (OSZK Kt. Fond 445/1083.)

'91 januárjában azután – hivatására hivatkozva²³⁵ – végleg hazaköltözött az Államokból, s máris naiv tettvággyal vetette bele magát az újonnan szerveződő honi politikai életbe. Az előzmények természetesen jóval korábbra nyúlnak vissza, hiszen Csalog alapító tagja a Szabad Kezdeményezések Hálózatának, amely 1988. március 17-én jött létre, s amely tulajdonképpen az SZDSZ jogelődjének tekinthető. '88. augusztusi levelében a következőket írta a Hálózat Ideiglenes Tanácskozási Testületének:

„1. feltétlenül szükség van egy a szabad kezdeményezéseket koordináló hálózatra, tehát a Hálózatra egy olyan felfogás szerint, mint amelyet májusban megfogalmaztunk. Ennek a szervnek nincs szüksége kisarkított politikai program kinyilvánítására, csupán egy minél tágabb keret meghatározására: melyek azok a demokratikus indíttatású szabad kezdeményezések, amelyeket koordinálni és bizonyos értelemben képviselni kívánunk. E Hálózatot nem szabad tehát megterhelni egyéb, szűkebb céljain és operatív feladatain túlmenő feladatokkal, de még arra sem szabad törekednünk, hogy a szervezetben megőrizzük az alapításkor domináns demokratikus ellenzék hegemóniáját, mivel az a népfrontos törekvések vonatkozásában zavaróan hat. Az így felfogott Hálózatnak természetesen meg kell kísérelnie pl. a Demokratikus Fórummal való minél szorosabb együttműködést, és lényegéből fakadóan éppenséggel törekednie kellene arra, hogy tagjai kettős tagság talaján végezzék munkájukat (Hálózat + valamely más szabad kezdeményezés). A Hálózat mint szervezeti keret létrejött, létezik, és hiszem, hogy ha célkitűzéseit a fentiek szerint, a határozott önkorlátozás jegyében újrafogalmazza, alkalmas lesz »hálózat«-funkciójának ellátására.

2. Ugyanakkor múlhatatlanul szükségesnek és sürgősnek tartom, hogy a demokratikus ellenzék, ez az immár évtizedes múltú mozgalom megalkossa a maga formális politikai csoportosulását – ha tetszik: szervezetét –, hogy annak szervezeti kereteiben (és nem a koalíciós jellegű Hálózatban!) artikulálni tudja sajátos politikai programját. Úgy gondolom, ez a lépés halaszthatatlanul szükséges ahhoz, hogy a demokratikus ellenzék egyértelműbb arculatot, élesebb kontúrú öltönyt és hatékonyabban léphessen fel a politika porondján.

Hogy világosabbá tegyem személyes indíttatásomat, megjegyzem: a demokratikus ellenzék megalakítandó szervezetének magam is tagja kívánok lenni – egyidejűleg fenntartva hálózati tagságomat is.”²³⁶

235 Kiss Zsuzsanna, „Lágyinterjújom”... i. m., 1087.

236 CSALOG Zsolt, *A Szabad Kezdeményezések Hálózata Ideiglenes Tanácskozási Testületének (1988. IX. 21.)*, Hiány, 1988, 4. sz. (november), 5–6.

„Zsolt, bár kvázi ő az egyik kitalálója az SZDSZ-nek – mivel ő sürgette legjobban, hogy legyen párt végre már belőle – a Jurta-beli megalakuló ülésen nem volt ott” – emlékezett vissza Bognár Éva. „Ámde, ami a lényegét illeti: ’90 márciusában levelet intézett Kis János pártelnökhöz, kérve, hadd vehessen részt a választási kampányban. Önként és dalolva, hiszen itthon van, terepismerettel is rendelkezik, tud vidékiül [...] és van szabadideje is... Ám hiába ajánlkozott – nem igazán vették igénybe. Később ismét jelentkezett, és én is jelentkeztem, hadd mehessünk kampányolni SZDSZ-színekben. Végül ’90 tavaszán, az én akkor 12 éves Zsigulimmal, elindulhattunk a végekre. Barcsra, Szekszárdra és Paksra, Ercsibe, alföldi tanyákra – keresztül-kasul az országban. [...] Mentünk és mentünk és mentünk, bár a kutya nem fizetett bennünket, se benzinköltséget, se semmit.”²³⁷

A mostoha körülmények ellenére hősiük ekkor még úgy érzi: minden nehézség ellenére ez az ő útja. A „tavaszi kampány – nyilatkozta Kiss Zsuzsannának –, az nekem nagy öröm volt. Baromira nem értettünk hozzá, diletánsok voltunk. A feleségem, aki reklámszakmában dolgozik, itt volt, átugrott egy hétvégére New Yorkból, hát mi azt a hétvégét kinn töltöttük kampányon, egyfolytában beszéltem és agitáltam, és az emberek értették, és úgy volt, hogy megnyerjük a választást!”²³⁸ Csakhogy az eredmények nem igazolták Csalog optimizmusát. A kampány után szomorúan nézte az eredményeket az Izabella utcai lakás tévéjén, majd éjfél körül elindult Bognár Évával a Mérleg utcai SZDSZ-székházba, ahol egész egyszerűen nem engedték be őket.²³⁹

Ismét nehéz idők köszöntenek tehát írónkra: elégikus kiábrándulás a rendszerváltásnak hitt Janus-arcú tüneményből. „Jó rég volt már, hogy ennyire letépt a depresszió – írta a 168 Óra 1990. május 8-i számában. – Csak ülök, bámulom az ablak keretét – meg bámulom az utcán az embereket –, elképesztő látvány ez az örömtelen ünnep. Nemcsak a »vesztesek«, a »győztes« »többség« is: mintha mindenki citromot nyalt volna.”²⁴⁰ Ha nincs Vértesacska, ha nincs a Hiány című lap, melynek ez idő tájt Bognár Éva is szerkesztője, s így hamarosan Csalog is rendszeres szerzője lesz, ha nincs az újjászülető Igazság folyóirat, melynek ’56 eszményéről, ifjúsága dúlt hiteiről mesélhet, s végül nincs Horváth Aladár szakértői fölkérése, talán túl sem éli e megpróbáltatásokkal teli időszakot.

237 SZERDAHELYI, *I. m.*, 66

238 KISS Zsuzsanna, „*Lágyinterjújom*”... *i. m.*, 1088.

239 SZERDAHELYI, *I. m.*, 67.

240 CSALOG Zsolt, *Maradok partizán*, 168 Óra, 1990, 18. sz. (május 8.), 21.

„Fölkértelek arra – írja nekrológiájában Horváth Aladár –, hogy legyél a parlamenti szakértőnk, s Te gondolkodás nélkül igent mondtál. S utána többször félig büszkén, félig önironikusan mondogattad, hogy én vagyok az első főnököd. Én voltam persze a legbüszkébb, hogy a legközelebbi munkatársam Csalog Zsolt.”²⁴¹ Nem túloz Horváth, amikor „legközelebbi munkatárs”-ról ír, hiszen '90-től hősiünk írta a roma képviselő felszólalásainak és beszédeinek nagy részét.²⁴² Így pedig, ha nem is közvetlenül, de azért mégiscsak elhangozhatott mindaz, amit Csalog a romák érdekében mondani kívánt. Sőt: 1991-ben – hosszas tervezgetés, előkészítés és párthuzavonák után – napvilágot látott *A liberális megoldás* című munkaanyag is, amely az SZDSZ válságkezelő programját tartalmazta, s amelynek egyik megszövegezője szintén az újdonsült parlamenti szakértő volt.²⁴³

Már '90 augusztusában megkereste Csalogot egy Eszter Nordin nevű filmrendező azzal a kéréssel, hogy a *Börtön volt a hazám* című könyv adatközlőjével (akár a portrékötet szövegét is fölhasználva) filmet készíthessen. S az író – biztosítván kollégáját segítőkészségéről és beleegyezéséről – már ekkor figyelmébe ajánlotta Nordinnak *M. Lajos* című kisregényét, mégpedig két ok miatt. Egyrészt ekkorra előkerült Mikluszkó Lajos bácsi, az eredeti adatközlő, másrészt – a szájjár oldódásával – felcsillant a reménye, hogy akár maga a túlélő meséljen ismét szibériai „élményeiről”.²⁴⁴

Végül ugyan nem Eszter Nordinnal, hanem Jávor István és a Feketedoboz Alapítvány közreműködésével, de elkészült a *Rossz helyen, rossz időben – M. Lajos* című film, s 1992-ben be is mutatták azt a Szekszárdi Liberális Klubban.²⁴⁵ Tudjuk persze: írónknak nem ez volt első találkozása a filmmel. Már 1978-ban részt vett a *Cséplő Gyuri* előkészületeinél, majd később a bemutatókat övező ankétok szervezésében is élen járt. '80-ban aztán cikket szentelt Gyarmathy Lívია *Koportosának*, a kilencvenes években pedig – előbb a Művelődési és Közoktatásügyi Minisztérium Film-főigazgatósága, majd

241 HORVÁTH Aladár, *Drága Zsolt!*, Phralipe, 1997, 8. sz. (augusztus), 20.

242 Horváth Aladár parlamenti szakértőjeként kifejtett tevékenységéről lásd: OSZK Kt. Fond 445/56.

243 CSALOG Zsolt, TARDOS Márton, *A liberális megoldás: A Szabad Demokraták Szövetsége válságkezelő programja (munkaanyag)*, Bp., Szabad Demokraták Szövetsége, 1991 (Szabad Demokraták Füzetek).

244 Csalog Zsolt levele Eszter Nordinnak, 1990. április 23. – OSZK Kt. Fond 445/1120.

245 Meghívó: OSZK Kt. Fond 445/234/4.

a Mozgóképf Alapítvány fölkérésére – mintegy 270 bírálatot írt a különböző pályázati kiírások nyomán beérkezett dokumentumfilm-szinopszisokról.²⁴⁶

Ugyanakkor könyörtelen tisztánlátással mutatott rá már 1991-ben, hogy „itt most könyvet írni nemigen lehet: nincs kiadó, nincs terjesztő, állítólag olvasó sincsen.”²⁴⁷ Hiába kérte tehát barátját Lengyel Péter: „Csináld azt, amit csak te tudsz. Könyvet írd. Csalog-könyvet!” – az Amerikában készült '56-os portrégyűjtemény, az 1990-es megjelenésű *Doku 56* után (amely már maga sem volt olyan feszes és homogén, mint a korábbi kötetek), egyetlen stílusában, formájában és tartalmában az „aranykor” egységét őrző Csalog-mű sem született. A *Falak és falromok*, illetve a *Csendet akarok!*, ha mégoly remek válogatások is, azért mégiscsak válogatások, és mint ilyenek nem képeznek önálló egységet, így pedig legföljebb gyűjteményei lehetnek egy-egy időszak különböző műfajú és hangvételű írásainak. Hogy miért? „[É]n nem gondolom, hogy az örökkévalóságnak írnék, én az aktualitásra sokkal érzékenyebb vagyok. Ezért sem keserít el, hogy most itt nem lehet könyvet írni” – adja meg a választ az író.²⁴⁸

Különben is: mintha ekkor éledne föl ismét személyiségében az évtizedekig lefojtott népművelő pedagógus. Megállás nélkül járja a világot, s igyekszik tanúságot tenni a magyarság és a cigányság általa „színesen egységes”-nek vélt irodalmáról és kultúrájáról. 1991. február 20–28. között például Izraelbe látogat a Cionista Szövetség meghívására.²⁴⁹ Ott az Israel State Medal emlékéremmel ajándékozzák meg, október 18-án pedig – immár Budapesten – a Déry-jutalmat veheti át. De nem soká üldögélhet e becses babérokon: alig négy nap múlva már a gyomaendrői művelődési házba várják, ahol '56-ról tart személyes emlékeit is fölidéző előadást.²⁵⁰ 31-én a TIT Szociológiai Szakosztályának *Milyen az az Amerika?* című kerekasztal-beszélgetését vezeti a budapesti Kossuth Klubban,²⁵¹ majd november 20-án Pécsre utazik, hogy – a campus mintegy 100 főnyi lelkes közönsége előtt – megtartsa *Megoldható-e a cigánykérdés?* című problémafölvető előadását.²⁵²

1992-től ráadásul a Raoul Wallenberg Egyesület ügyvivői tisztét is elvállalja – természetesen társadalmi munkában: a legnagyobb komolysággal és

246 OSZK Kt. Fond 445/24., 28.

247 NÉMETH Gábor, *I. m.*, 6.

248 Uo., 6.

249 Lásd erről: OSZK Kt. Fond 445/39.

250 Vö. *Ünnepi programok*, Gyomaendrői Szó-beszéd, 1991, 9. sz. (október), 12. (Az előadás pontos időpontja: 1991. október 22., 17:30.)

251 Vö. Magyar Hírlap, 1991. október 29., 11.

252 Vö. A felelős szerkesztő, *Vitaindító*, Történ Ész, 1992, 2. sz. (november–december), 21.

maximális erőbedobással. Áprilisban például – tudjuk meg a Budapest Week munkatársától, Ken Kasrieltől – a Martin Luther King és a Raoul Wallenberg Egyesület közös sajtótájékoztatót tartott, melyen Csalog is fölszólalt, s keményen bírálta Morvay Istvánnak a skinhead-kérdéssel kapcsolatos Magyar Hírlapbéli nyilatkozatát.²⁵³

Idéztük már hősünk vélekedését a könyvírás korabeli akadályairól, elhagytuk ellenben mondatának második felét, mely szerint: „lehet viszont újságot írni, és akkor most azt kell csinálni”.²⁵⁴ Ehhez a programhoz azután hűséges is marad: újságcikkek tucatjaival árasztja el a korabeli sajtót, főként a Magyar Hírlapot és a Népszabadságot. S írásait valóban olvassák: tükrözi ezt az a számtalan fölháborodott viszontválasz és olvasói levél is, melyek – hogy most csupán néhány példát említsünk – a *Reklamáció*, a *Plecsni*, a *Nem tisztellem az anyákat* és más „hajmeresztő” írásait kísérik.

Másik kedves műfaja Csalognak a kilencvenes években a napló. Nem mintha anno, a Kornis-féle „szamizdat” „kötetben” visszafogta volna magát; eztán azonban, ha lehet, még leplezetlenebbül (talán, mert még szélesebb olvasóközönség előtt) tárul(hat)nak föl érzelmei, indulatai és személyes emlékei. A műfaj egyik remekműve a Kritika hasábjain közölt kijeji útleírás, melyben a szomszédos országban tett '92-es májusi látogatás tapasztalatait foglalta össze. Idézzük:

„»Tudományos konferencia« Sevcsenkőről, a pedagógiai főiskola dísztermében. Nekem is beszélni kell, mert muszáj. Arról szónokolok, hogy mit jelent Sevcsenko nekem, magyarnak – kínlódva lavírozok az őszinteség és az

253 „Authorities' alleged lenience towards skinheads and misapplication of the law against foreigners were the focus of a press conference of the Martin Luther King and Raoul Wallenberg Societies last week. Wallenberg president Zsolt Csalog criticized senior Interior Ministry official István Morvay for telling the daily Magyar Hírlap that violent skinheads shouldn't be singled out for prosecution »on an ideological basic«. / »Let's look at this clearly«, Csalog said. »This is a very serious falsification. In a lawful state, nobody can be punished on an ideological basic. But here we are not talking about ideology, but cases of physical harassment and incitement which violate the criminal code. And these passages of the criminal code are not applied in Hungary today.« / Csalog also said Morvay's remark – that the number of crimes against foreigners here, compared to all crimes, »is relatively insignificant« – is like not investigating murders, since pick-pocketing happens much more often.” – Ken KASRIEL, *Ministry Criticized on Handling of Racist Attacks*, Budapest Week, April 23–29, 1992, 3.

254 NÉMETH Gábor, *I. m.*, 6.

elvárások között, szar szélhámosnak érzem magamat. Közben meg egy másik kín is foglalkoztat, egyre ellenállhatatlanabban: még sehol nem találtam egy elfogadható végcét, ezekből a hiénabarlangokból rendre kifordultam, dolgom végezetlenül. Már bocsánatot kérek, de hát *EMBER* vagyok, nem Antonin!”²⁵⁵

S ha már hősiünk – mint hangsúlyozta – elsősorban az aktualitásokra nyitott, hát a nyilvános napló műfaja remekül megfelel a célnak, hogy legfrissebb politikai és közéleti meglátásainak, visszajelzéseinek hangot adjon. Reflexióit legtöbbször a Magyar Napló folyóirat *Napló, most* rovatában, később pedig a *Falak és falromok*ban közli. Így kerülhet szó egy helyütt a mai napig oly képtelenül eleven zsidókérdésről is:

„Már ringbeszállásom másnapján jött a füles: egy párttársam röpké summázata szerint »nyomulnak a zsidók« Ami ugye abból is kitetszik, hogy »a wallenberges Csalog« ott ül a fegyelmi bizottságban. [...] Majd pár nappal később egy önkormányzati képviselő, egyike azoknak, akiket a fegyelmi bizottság felelősségre akar vonni, a szemembe mondja-meséli: számára teljesen világos, hogy azért pécéztük ki, mert hogy ő szabad préda: zsidó.

Reszketett az indulat. Eggyel több ok arra, hogy végigcsináljam ezt a bulit. Ha csak egy kicsikét is módodom lesz leleplezni és megbélyegezni ezt a fajta – pro és kontra előjelű – szarkeverést, máris megérte. Persze ha veszíték: zsidó-bérencként ÉS antiszemitaaként mászhatnak ki a cső végén. De egye fene. Mutatós történet lesz ez még úgy is.²⁵⁶

'92 végén, '93 elején tehát még küzd a politikában, a politikával, küzd saját(nak vélt, hitt, vágyott) pártjával az író. '93 őszére azonban e maradék lelkesedése is elhagyja, kilép az SZDSZ-ből, és ismét régi, jól bevált egyéni harcmódorához, az íráshoz – leginkább romológiai tárgyú cikkeihez – fordul. A politikai életben eltérni kényszerült bántások, hátráltatások és meghazudtolások mellett ebben persze bizonyára szerepe van a mind sűrűbben érkező állami és egyesületi elismeréseknek is; hiszen '92-ben József Attila-díjat, '93

255 CSALOG Zsolt, *Ukrajnában*, '92 május 2., Kritika, 1993, 2. sz. (február), 33.

256 CSALOG Zsolt, *Naplólapok, kilencvenkettő július: Galambokról, varjakról, vadkacsákról, egyéb madarakról* = F&F, 275–276.

júniusában Nagy Imre-emlékplakettet, majd Tolerancia-díjat vehet át, s még ugyanebben az évben a Raoul Wallenberg Egyesület elnökévé választják.

Azt talán mondanunk sem kell, hogy 1993. július 11-én, a nagy vihart kavart egri antifasiszta tüntetésen²⁵⁷ Csalog immár *nem* SZDSZ-színekben, hanem mint „Wallenberges” szólal fel.²⁵⁸

„Barátaim,

A Raoul Wallenberg Egyesület nevében kérek szót. Olyan emberek nevében, akik, bár születésük révén nem cigányok, mégis eljöttek ma ide, mert úgy gondolják, hogy a cigányok emberként testvéreink, állampolgárként honfitársaink, és ezért, közös hazánk földjén fenyegetve, üldöztetést szenvedve joggal tartanak igényt a segítségünkre.

Egyesületünk névadója, Raoul Wallenberg emlékét szeretném fölidézni. Messziről jött ember volt ő Magyarországon, svéd diplomata, megtehetette volna, hogy hazájában, a béke kis szigetén, vagy akár csak mentelmi jogaival ügyesen élve nálunk is megússza a náciizmus és a világháború poklát, menti fiatal életét – de ő nem ezt az utat választotta: az erkölcs belső parancsának engedelmeskedve, életét is kockára téve és feláldozva az üldözöttek mentéséhez látott. Bátran vállalt küldetésének eredménye többtízezer, elpusztításra szánt élet megmentése volt. De ezen túl még valamit megmentett Wallenberg: az emberség eszményét, a becsületet. Mindnyájunkét. A megőrzött emberéleteken kívül azt is neki, ennek a svéd fiatalembernek köszönhetjük, hogy nekünk, magyaroknak ma nem kell még jobban szégyellnünk történelmünket, mint amennyire kell.

Raoul Wallenberg nemes példája vezetett ide minket. Jöttünk, hogy kiálljunk a méltatlanul megbélyegzettek és megalázottak mellett, hogy bajukban megfogjuk a kezüket – mert megértettük az igazukat. De magunk miatt is jöttünk: hogy a hazánk becsületét mentsük. Hogy megmutassuk: létezik a magyar társadalomban egy, az erkölcs és humánium talaján álló, közös sorsunkról felelősséggel gondolkodó tömeg. És hogy a mi hangunk tisztább és erősebb is, mint a hazug mód nemzetiszínűre mázolt barbárság. Amikor elutasítjuk az ártatlan áldozatokra törő erőszakot, az etnikai tisztogatás mocsok tervét, nemcsak sanyarú sorsú embertársainkért állunk ki, de magunkért

257 G. H., *Békés cigánytüntetés Egerben: A skinheadeket elküldték a rendőrök*, Népszabadság, 1993. július 12., 4.; PRÁCZKI István, *Az egri „csalogok”: Hátrányban a saját hazában*, Pesti Hírlap, 1993. augusztus 27., 11.; CSALOG Zsolt, *A mondat helyesen*, Amaro Drom, 1993, 9. sz. (szeptember), 9.

258 Beszédének teljes szövege itt jelenik meg először.

is: békés életünkért, jövőnkért, egy lakható közös hazáért. Ha most egy front vonalán állunk, az nem valamiféle »etnikai« front – hanem a demokrácia frontja a mélybe húzó sötét erőkkal szemben. És ezért hiszem, hogy ha most itt kinyilvánítjuk eltökélt szolidaritásunkat az üldözöttekkel, akkor a legvalószínűbb és legidősebb nemzeti gondolatot képviseljük. Igen: *mi*, és nem mások!

És most szeretném odakiáltani cigány barátaimnak, vagy legalább megéreztetni velük, megfordítva a Marosvásárhelyen elhangzott jelszót, hogy *ne féljete, cigányok, megjöttek a magyarok!*

Köszönöm a demonstráció szervezőinek, hogy szót kaphattam! És köszönöm, hogy meghallgattatok!”²⁵⁹

Nem véletlenül hangsúlyoztuk az imént, hogy Csalog ezen az egri demonstráción immár nem a liberális párt tagjaként, hanem „egyszerű” fajvédőként volt jelen, s csupán saját nevében biztosította cigány barátait segítőkészségéről és szolidaritásáról. Ekkorra ugyanis már igencsak megszorodtak a kérdőjelek a liberális párt kisebbség- és szociálpolitikájának relevanciája körül. Végül, hosszas vívódás után, komoly elhatározásra szánta el magát az író – aki ekkor még joggal hihette, hogy a következő választásokon kunhegyesi képviselőként indul majd. Augusztus utolsó napjaiban nyílt levélben fordult Pető Ivánhoz, a párt akkori elnökéhez, melyben úgynevezett „belső bírálatot” fogalmazott meg a választási győzelem minden áron való kicsikarásának, valamint az eredeti alapelvek föladásának kérdésében.²⁶⁰

„Kedves Iván!

Még a tavaszi küldöttgyűlés idején történt, hogy egy külföldi újságíró elkapott a szünetben, és keményen sarokba szorított: hogy lehet, hogy miközben az SZDSZ hosszú, tömört sorokban vonultatja fel a szónoki emelvényre a háttárok túl magyarság képviselőit, az elnöki expozéban még csak egy halvány utalás sem hangzik el a *hazai* kisebbségek gondjairól?

Szlovákiából jött az illető, Dunaszerdahelyről (neve is van, érdemes megjegyezni, Sándor Eleonóra), okosan kérdezett, és nekem roppantul tetszett, hogy milyen érzékenyen és milyen széles összefüggésben gondolkodik a kisebbségi kérdésről, mennyire a dolgok *tényleges* rugóit firtatja – mialatt izzadva kínlódtam, hápogva mentegőttem.

259 OSZK Kt. Fond 445/48/24.

260 A szöveg – teljes terjedelmében – itt jelenik meg először.

Elmondtam, milyen hamis játszma folyik itt, miképpen igyekeznek a másik fél kisajátítani magának a határon túli magyar kisebbség ügyét (és szélesebben is: a patriotizmus erényét); elmondtam, hogy ebből a gonosz csúsztatásból már bőségesen elégünk van – ezért is van itt az ideje, hogy kimondjuk: ha másképpen definiáljuk is az alapfogalmakat és máshol is keressük a problémák kulcsait, egyszerűen *nem igaz*, hogy a mi látókörünkől kiesne az elszakadtak fájdalmas gondja. És mivel nem elég, hogy korrekten és felelősen gondolkodunk minderről, hanem ezen felül még meg is kell jelenítenünk az igazunkat: igenis *szükséges volt ez* a kis ünnepi demonstráció.

Meg elmondtam, hogy – másrésztől – a Te elnöki referátumod, beszorítva az alkalom szűkös kereteibe, semmiképp nem lehet egy *minden* kérdésre kiterjedő és az arányokra is ügyelő programnyilatkozat; hogy igazságtalan lenne számon kérni olyan dolgokat, amelyek ezúttal nem kaptak helyet vagy kellő hangsúlyt a szövegben; hogy ha valamiről most éppen nem beszéltünk (így, többes szám első személyben, mert azért én a magaméiként hallgattam a szavaidat), az még nem jelenti, hogy az vakfolt a gondolkodásunkban – és így tovább.

Csak most, a kész interjút olvasva (Nap, 1993. VI. 14–20., *Vállalhatók-e a kényes kérdések?*, nem rossz cím) látom igazán, hogy milyen nyögvenyelős az érvelésem, milyen verejtékszagú az amúgy hitelesen visszaadott dumám. Hogy mennyire rosszkedv és kétely sejlík a fennen lobogtatott optimizmusom mögött...

Ezért gondolom: jobb, ha inkább hangot adok aggodalmamnak – mielőtt még a meggyőződés és a pártlojalitás konfliktusa drámává forrna bennem.

Igazán nem állok egyedül azzal a véleményemmel, hogy a kisebbségek problematikája térségünk égető kulcskérdése, és az idő haladtával csak egyre inkább azzá válik. Azt sem egymagam gondolom, hogy Bosznia pokla és Svájc békéje közt a vízváltástó csakis a *nemzet*, a *nacionalitás* fogalmának modern, európai, liberális értelmezése, hogy élhető jövőnk nélkülözhetetlen záloga egyedül a *nemzetállam* vértől egyre mocskosabb rögeszméjének feladása lehet. Így van, vagy nem így van? Ha nem: miért nem győznek meg a barátaim az ellenkezőjéről? Ha viszont igen: miért nem mondjuk ki artikuláltan, és miért nem fogalmazzuk meg az ezzel kapcsolatos tennivalóinkat?

Való igaz, hogy cselekvési lehetőségeink kegyetlen korlátok között mozognak. De azért *mozognak*, talán mégsem szorultunk be egészen, a teljes lemerevedésig. Lehet, hogy a határon túli magyar kisebbségekért alig is tehetünk többet, mint hogy hiánytalan és hibátlan megoldást kínálunk a hazai

nacionális kisebbségek gondjaira – de akkor (egynémely kedves gesztuson túl) miért nem szövegezzük meg az erre vonatkozó koncepciónkát és munka-programunkat? A szomszédos nemzetállamok nálunk élő nemzettöredékeit tekintve még hihetjük, hogy úgy-ahogy eldöcög a szekér, ha gyakran szarvashibák zökkenőin át bukdácsolva is, a reciprocitás kimondott vagy kimondatlanul is tudott elve valamennyire működteti a szerkezetet – de mi van az anyaország vigyázó figyelmével sem óvott árvákkal?

Mi van – és mi lesz – a cigányokkal? Emlékeztetőül: legnépesebb hazai kisebbségünk a teljes anyagi ellehetetlenülés kilátástalan állapotáig jutott, és immár valóban az etnikai tisztogatás rémálmának lidércnyomása alatt vegetál. Én valahogy azt hittem, a »mi« dolgunk ezt észrevenni – és lépni. De bizony keserű csalódottság fojtogat. Még alig serkent a tavasz, amikor – másokkal együtt – egy átfogó »cigányprogram« kimunkálásán dolgoztam; a vészhelyzetet leíró és a cselekvés lehetséges irányait felvázoló szöveghez azt a reményt fűztük, hogy az megvitatásra kerülhet a párt vezetőinek szintjén, és tovább csiszolva alapul szolgálhat egy »hivatalos« SZDSZ-program kialakításához. Nehezen tudom felejtetni a sokkoló élményt: az elnöklő frakcióvezetőn és a beterjesztő (cigány) képviselőn kívül 3, azaz HÁROM SZDSZ-honatyá/honanya jelent meg a dispután. Közülük az egyik ingerülten utasította el még az ötletet is – és az ügy ezzel gyakorlatilag le is került a napirendről. Már az őszben járunk; újabb dátumok ígérete elhangzott már, de tényleges lépések nem lépdtek. Az általános fanyalgást érzékelve mitől remélem, hogy azért még majd lépünk – és hogy jó felé?

»A cigányok, a cigányok, a cigányok«, a pasasnak ez a vesszőparipája! – szinte hallom a bosszús dohogást. Védekezhetnék így is: ez a »szakmám«. De inkább azt mondom: emberként nincs kedvem kompromittáltatni magamat az emberi jogok tömeges és súlyos sérelmével. Magyarként pedig nincs kedvem önfelédten üldögni egy felelőtlenül őrizetlenül hagyott puskaporos hordón.

Harmadjára pedig – bár inkább csak az előbbi szempontok összefüggésében – izgat a pártom sorsa is.

Akceptáltam az igényt, miszerint az SZDSZ-nek a szépségesen dilettáns hőskor után most már professzionális párttá kell válnia – de nem biztos, hogy mindenkivel egyetértek abban: miben is álljon ez a professzionalizálódás. Ha ezt úgy próbáljuk érteni, hogy minden lehetséges módon a választási győzelemre kell koncentrálnunk: ellentmondok. A jó választási eredmény, azaz a hatalom elnyerése nem cél, hanem eszköz. Ennek megfelelően végzetes baj

lenne, ha – akár csak időlegesen is – háttérbe szorítaná a valódi célt: a liberális eszmék következetes érvényre juttatását. Úgy is mondhatom: kell nekünk mindenáron nyernünk? És a válaszom: *mindenáron*: nem. Ha például a győzelemnek az a (»kalkulálható«, vélt) ára, hogy bizonyos fontos kérdéseket, mivel az azokra adható liberális válasz esetleg nem lenne túlságosan népszerű, hallgassunk el, seperjünk inkább a szőnyeg alá – akkor inkább ne győzzünk! Mert akkor nincs *miért* győzni. Hiszen akkor a győzelem nem is lenne győzelem: nem más eszmék és nem más módszerek váltanák az eddigieket, hanem csak más személyek. Csak azért, hogy a nagyszerű Ez És Ez homlokán tündököljön a babér (aki ezért a babérért az elveit is feladta), nekem ugyan nincsen kedvem harcba indulni. És még kevesebb kedvet érzek egy későbbi pofára eséshez: nem igazán szeretném egy nagy, közös erőfeszítéssel elért választási győzelem után mondjuk néhány hónappal felválni az ereimet!

Vannak, akik számára a »liberális« címke irritáló? Nosza, fogjuk akkor vissza magunkat: Hé, emberek, mi igazából nem is vagyunk olyan *nagyon* liberálisok! – gyakran érzem működni mostanában ezt a fajta logikát. Tragikomikus helyzet. Ugyan kiket akarunk megnyerni így? És végiggondoltuk-e, hogy kiket veszíthetünk? Nem nyilvánvaló, hogy épp a liberálisokat? Hogy egy példával éljek: Bizonyos szakácsati praktikák útján elérhető, hogy a birkahús elveszítse jellegzetes birka ízét; akad balga vendéglős, aki él is ezzel a trükkel: étlapján ott áll, hogy »birkapörkölt«, a tányéromon viszont egy tökéletesen birkaízetlen valamit találok. Mire jó ez? Természetesen semmire. Akik utálják a birka ízét, így sem fognak »birkapörköltet« rendelni, esznek továbbra is marhát vagy sertést. Akik meg birkapörköltre vágnak, igazira, azok meg pláne nem kérnek ebből a denaturált akármiből. Megfőzték, gonddal – de mehet a moslékba az egész kondér, mert eladhatatlan. – Nos, azt hiszem, az ilyenfajta ácsingózás a választók kegyeiért, feltételezett ízlésüknek ez a hanyatt-homlok kiszolgálni akarása a leghatékonyabb módszer, hogy elszürküljünk, elveszítsük karakterünket, önmagunkat. És önmagunkkal együtt lehetséges választóinkat. És ne nyerjünk meg helyettük senki mást sem.

Ha mi bátran deklaráljuk liberális elveinket, és '94 tavaszán a választók többsége úgy látja majd, hogy nekünk van igazunk, hogy liberális irányba lenne jó kormányozni ezt a hajót, akkor győzni fogunk. Ha a választók valamely más útra vágnak, akkor nem. Akkor majd győzünk talán legközelebb. De ha mi »a választók kedvéért« még le is mondunk a liberális értékekről, akkor – én mondom – ne is győzzünk! Se '94-ben, se máskor.

Amikor annak a Szlovákiából jött újságírónak válaszoltam, volt az érvelemben egy pont – így utólag: az egyetlen valamirevaló érv –: vagyunk az SZDSZ törzsgárdájában valahányan, akik makacsul képviseljük a kisebbségi kérdésben (is) az eredeti liberális koncepciót, nem engedünk belőle sem a választási kampányban, sem az után; és az SZDSZ-nek nemigen érne meg, hogy egy rosszul kitalált választási stratégia jegyében megváljon tőlünk. Zsarolás ez, persze, bizonyos értelemben az. A dolgok normális rendje szerint. Viszont ha nem is »garancia«, de valamicske támpont az optimizmusomhoz.

Kedves Iván, valaha – NÉGY ÉVE csak! – nem volt kételyem: szépek vagyunk és okosak, meg hozzá még bátrak is. Taktikázás és az esélyek centizgetése helyett az önmegvalósítás természetességével tettük a dolgunkat, nem ismerve distanciát szándék és kimondott szó, gondolat és tett között. Így lettünk erősek és másoknak is tetszők. Ugye, Te is hiszed, hogy vissza tudunk még lapozni négy évnýt a naptárban, és újra azzal a romlatlan arcunkkal tudunk szembenézni kusza jelennel és ködös jövővel az új megméretéskor? Próbálok remélni, hogy lényeges dolgokban ma is egyetértünk – de akkor, kérek, nyugtass meg: tisztázzuk az egyetértésünket! Mert az idő vészesen múlik.

Barátsággal köszönt és válaszodat várja:

Csalog Zsolt²⁶¹

Csakhogy a pártelnök ez idő tájt éppen külföldön tartózkodott, így a levél csupán késve jutott a kezébe, s addigra annak „tendenciózus értelmezése” már párton belül és kívül egyaránt viharos gyorsasággal terjedt. Pető „ropant hosszadalmas és unalmasan személyes” válasza természetesen nem elégítette ki Csalogot, hiszen a lényegi kérdést, a kisebbségpolitikai program érdemi megvitatását ismét megkerülte, az író képviselőjelöltségének lehetőségét ellenben múlt időbe tette, amely mintegy előre jelezte a párt és politikusa közti elkerülhetetlen szakadást. Ugyanakkor – amint az hősünk *Helyreigazítás* című cikkéből kiderül – még szeptember 22-én is a jelöltség kérdéseiről informálódni ment a Mérleg utcai székházba, amikor is – idézzük: – „nagyjából úgy tétetett elem a kérdés, hogy vagy képviselőjelölt akarok lenni, vagy pedig ragaszkodom a levélváltás nyilvánosságához, de a kettő együtt nem megy. Ez így már az én harcedzett lelkemnek is sok volt. A levelek

261 OSZK Kt. Fond 445/392.

publikálását választottam. És búcsút mondtam a pártnak, amelyet egykor segítettem a világra jönni.”²⁶²

Az már – Csalog találó kifejezésével élve – csupán „poszt-poén”, hogy a Magyar Hírlap időközben visszavonta a levelek közlésére vonatkozó ígéretét. Később ugyan a Népszabadság tett valamiféle ajánlatot az anyag publikálására, ám akkor azt írónk – levelének elavult hangvételére hivatkozva – már köszönettel visszautasította. 1993 őszén tehát véget ért hősünk rövid, ám annál lázasabb és boldogtalanabb politikai pályafutása; és ami utána maradt: valami nyomasztó, sötét kiábrándultság. A *Krisztina* című regényből idézünk: „Rémesen fuldokoltam az itthoni, túlpolitikizált levegőben. Frusztrált is voltam, depressziós, mert még magamban is kételkednem kellett: ha egyszer rangom van a szakmában, miért nem jutok valami értelmes csinálnivalóhoz? Vagy csak arról szól a történet, hogy most minden bepállik ebben az országban, végképp leáll itt az élet? De jó is lenne kiszökni, egy évre legalább, oxigént szívni, pihegni egy kicsit!”²⁶³ És valóban: a regényben megfogalmazott – ott a Krisztina nevű főhős szájába adott – hangulatjelentéshez híven, egyfajta kivonulási, elhúzóódási vágy uralkodik el az írón.

„Ha már változtatni nem tudok mindezen, egyetlen ambícióm marad: minél távolabb húzódnai tőle. Habár bizonyos értelemben az ilyesfajta kihúzóódás sem föltétlenül apolitikus gesztus. Ha a történetem valahány emberben képes lesz felébreszteni a felismerést, hogy mindezt másképpen kellene csinálni, talán még a harakirim is hasznára válhat az SZDSZ-nek. Többek kérdésére válaszolva: belátható időn belül nem fogok másik pártba lépni. Már csak azért sem, mert a többit sem látom igazán jobbnak – de ezt most tényleg nem az SZDSZ vigasztalására mondtam. »Ha ezen a hétvégén kellene választani«, bizony nem tudom, melyikre voksolnék, de megvallom: a mostani SZDSZ-re aligha. Leginkább elutaznék vidékre: hagyjanak engem békében! Egyelőre elég idegen ez az új szerep – de nyilván belejövök majd. Esküdt ellensége talán így sem lettem az SZDSZ-nek – habár azért ha a jövőben bármikor is kritikára nyílna a szájam, én magam nem fogom betönni. Például ha meglátom,

262 CSALOG Zsolt, *Helyreigazítás*, 4X4, 1993, 39. sz. (október 27.), 15. A *Helyreigazítás* cím Koncz Imre rövid közleményére utal, amely szintén a 4x4 hasábjain jelent meg – még október 13-án –, és amely arra engedett következtetni, hogy írónk a saját képviselőtárs, Kőszeg Ferenc iránt táplált féltékenységének engedve, tehát pusztá sértődöttségéből „hagyta cserben”, „árulta el” pártját. „Újabb nyílt levélben – írja Koncz –, sommás ítéletet mondva az SZDSZ-ről, bejelentette, hogy a párt iránti elkötelezettsége elenyészett.” – Vö. KONCZ Imre, *Csalog Zsolt kilépett*, 4x4, 1993, 37. sz. (október 13.), 14.

263 KR, 173.

hogy egykori barátaim a szabad madarak mellett – csak úgy, megszokásból – Bibót lobogtatnak, azt a Bibót, aki mindenkor következetesen kiállt a morális alapzatú politizálás mellett – hát én bizony kiszaladok az Oktogonra, hangosan sikoltozni!”²⁶⁴

Hősünk depressziója annál is indokoltabb, mert időközben amerikai „távházassága” is végleg tönkremegy. Amint azt Ági Clarktól megtudtuk, a szerelmesek eleinte jól bírták az író Budapest–New York közti ingázását, amikor azonban Csalog egy budapesti ismerőse, Nagy Bálint építész megjelent New Yorkban és beleszeretett az asszonyba, kínos szerelmi háromszög alakult ki. Noha Clarkot – szavai szerint – egyszerűen „levette lábáról” a budapesti ismerős (aki ráadásul mindent megtett, hogy elnyerje kegyeit), ő sosem kívánt hazudni férjének. Hősünk tudvalóval hitt a szabad szerelemben és a nyitott házasságban, ugyanakkor – mint tudjuk – éppen Clark miatt hagyott föl korábbi életformájával, és szakította meg intim társas viszonyait budapesti barátaival. „Úgy Zsolt, mint én azért továbbra is szeretjük egymást szörnyen, nagyon, de a végén ő már nem bírta, hogy nem vetek véget ennek a kapcsolatnak, amely nyilvánvalóan mélyen bántotta a mienket, és mire végre elhátároztam és léptem, addigra már neki elege lett” – írta az asszony egy 2013. április 14-i levelében.²⁶⁵ És bár az író nem akart válni, Ági Clark ragaszkodott a dolgok jogilag is rendezett lezárásához, melynek eredményeként New York Állam Legfelsőbb Bírósága 1993. november 9-én fölbontotta házasságukat.

Csalódottan, „még önmagában is kételkedve” tekintett tehát körbe hősünk az 1993-as év Magyarországon. Szerencsére nem volt, nem maradt egyedül. Sneé Péter például egy november 19-i levelében szívélyesen üdvözölte volt párttársát „az SZDSZ-en kívül rekedtek (rekesztettek?)” táborában.²⁶⁶ És még ugyanebben az évben el is helyezkedett: a Bognár Szabolcs és Iványi Gábor vezette FSZSZKI-hoz került kutatói állásba (életében tán harmadszor rendes fizetésért). Itt készítette azután – különböző hajléktalan és cigány emberekkel – azokat az interjúkat, amelyekből később a *Csendet akarok!* portréit formálta meg.

264 KONCZ, *Helyreigazítás... i. m.*, 15.

265 Ági Clark levele Soltész Mártonnak, 2013. április 14.

266 OSZK Kt. Fond 445/848/1.

Életmű-filmjében is utalt rá hősünk, hogy a második fordulóban már Horváth Aladárra sem tartott igényt az SZDSZ. Nem különösebben meglepő hát, hogy a kiközösítettek, Csalog, Horváth és a később Csalog Zsolt-díjjal kitüntetett Derdák Tibor hamarosan egymásra találhatnak, majd – Bognár Éva visszaemlékezései szerint legalábbis – „egy kocsmai beszélgetés alkalmával” kidolgozzák a Roma Polgárjogi Alapítvány tervét, amit később a Soros Alapítvány segítségével meg is valósítanak. Már ekkor fölmerült továbbá az 1995-ben megalapította Roma Sajtóközpont terve, amelynek – nulla forintot fizetésért és lehetetlen technikai feltételek mellett – Csalogot tették meg első vezetőjévé. A Sajtóközpont céljaira a Ferenc körúton béreltek egy lakást, ahol – néhány működésképtelen számítógépen kívül – alig volt valami. Ám a munkafeltételek teljes hiánya nemhogy elcsüggesztette volna az író, épp ellenkezőleg: megsokszorozta erejét és kísérletező kedvét, melynek eredményeként számos fiatal roma újságíró kapott lehetőséget, hogy elindulhasson a pályán.

Utolsó aktív (tanári-újságírói) korszakának ezt a végsőig túlterhelt időszakát szemlélteti az alább közölt naplórészlet.

Napló,

94. november 16–23.²⁶⁷

Szerda

Jó nap.

„Egyetem”. Ha csak magán is. „Csak”? Vagy: „sőt”? Egy újságíró-palántáknak szóló kurzuson vállaltam olyat, hogy „magyar társadalomismeret”. Nem sok az egész, 3x2 óra, ennyi volt a kínálás. Örömmel kaptam rajta – nem csak anyagi meggondolásból, hanem mert tetszett a kihívás. Hiszen: „aki azt állítja, hogy tud valamit mondani a mai magyar társadalomról, az minden bizonnyal egy huncut hazug”. Na, lássuk akkor: én vajon az vagyok-e? Az első (kétórás) óra: a magyar falu (kívánságom szerint, mert hogy eszményien szabad vagyok, a magam gazdája). Egyszer már tartottam egy sorozatot ebben a témában, úgy 980 körül, az ellenzék illegális repülő-egyetemén – szép emlék. És azóta is tele vagyok közlendőkkel ez ügyben. Már a (kényszerűen kurtára sikerült) felkészülés is élvezet.

Aztán egy kis riadalom: a nagytatarozás kellős közepén begyulladt egy foggyökerem, estére kifacsart citromnak érzem magam, a fogorvostól érkezem a tetthelyre, úgy tűnik, meg se fogok tudni nyikkanni, vagy ha mégis, siralmasan hülye leszek. Sikerül mégis jó időzítéssel benyelnem az újabb Algopyrint – és semmi gond. A „gyerekek” – habár csak arcokat látok, először találkozunk – klasszak, nyitottak, kíváncsiak. És sikerül őket megszólítanom, működik a dolog. És hallatlanul élvezem, hogy tudok erről a kérdéskupacról valamit, és hogy a tudásomat képes vagyok lefordítani ezeknek a rokonszenves és szépreményű embereknek a nyelvére – hú, nagyon jó.

És összeszorul a gyomrom. A túlléphetetlen tanárambíciók... Évtizedek hiábavaló ábrándozása után csak öt évvel ezelőtt engedtek először katedra közelébe – már későn. 59 éves vagyok, ezt most már nem tudom elkezdni. Legfeljebb csak ilyen nosztalgiakirándulásokról lehet szó.

És kicsit szégyellem magam. Ez az áldott jó magánegyetem egyből fizet: ott helyben kezembe nyomják az óradíjat. Zavarodottan eszmélek: a feldobottságom egyik, elég világosan tetten érhető oka, hogy zsebemben a pénz, amelyből holnap kaját és piát vásárolhatok...

267 A szöveg itt jelenik meg először.

Csütörtök

Koránkelés - borzalom. Aki kettőkor, háromkor fejezi be a munkanapját, a szent inkvizíció rémtettének éli meg a reggeli vekkermuzsikát. A hetes hírekből még semmit nem értek, még 3/4 8-kor, a kocsiban sem vagyok ébren, pedig én magam vezetem. Csak valahol Aszód környékén eszmélek. Kellemesen: a valószínűtlen szépségű novemberi tájtól. Meg attól, hogy Judit ül mellettem, a főnököm, akivel jó lennem. Habár most „bevetésre” megyünk, és eléggé sejthető: nem sok derűs perc vár ránk Gyöngyösön.

Amit a Molotov-koktélos szkinhed-disznóságokról az elindulásunk előtt tudni lehetett, az igazán csak a jéghegy csúcsa. Mert kiderül: már hónapok óta, napi folytonossággal, úgyszólván népszokásként zajlik a gyöngyösi cigányok izélgetése. A rendőrség tudtával és szemhunyásával, a gyöngyösi társadalom jókora részének sunyi egyetértésével. Judit fényképez, nekem kell majd a riportot megírni. Nem lesz könnyű. A bűn és a bűnpártolás mocska émelyít.

Utána mégis valamicske oldódás. „Ha már erre jártunk”, beugrunk visszafelé Turára. Mert ott is fülíg ér a baj. Habár másféle: itt a kisebbségi önkormányzati választásokkal kapcsolatos konfliktusok. Régi barátomat keresem, Rudit, a kőművest, hogy segítsen, sűgjon - nincs otthon, Németországban dolgozik. A családja fogad, melegszívű cigány emberek - nem találkoztunk még, csak a nevet tudják, mégis barát vagyok, leültetnek, kínálnak, szeretettel vesznek körül minket. Milyen jól jön...

Súlyos nap. De még nincs vége. Hazaérve épp hogy magamévá teszek egy halkkonzervet, nyílik az örökké záratlan ajtóm. Ajándék érkezik...

Ez „magánélet”. Mégsem a „szemérem”, csakis a terjedelmi korlátok gátolnak benne, hogy részletezzem. De említetlenül semmiképp nem hagynám a történetet - méltatlan lenne, hiszen fontos része ennek a hétnek. Ez már megint nem a kiadós alvás éjszakája - mégis: élni segít. Ilyenkor hiszem, hogy az életem nevetséges hullámvasútja mégiscsak valahová visz. Egy szál jó illatú, szép virágot a főszereplőnek! És meghatott lélekkel kívánom: bárcsak én is tudnék adni annyit, amennyit embertársaimtól kapok.

Péntek

„Kerekasztal”, ezen a héten már a második. Ezúttal „a roma politika stratégiáiról”. De ez most elmarad. A helyettes államtitkár - őne

jelzés - nem érkezik meg. Nélküle meg az asztal nem lenne „kerek”: felbillenne - Horváth Aladárral kettesben ugyan miről vitatkozunk? (Ha én egyszer még helyettes államtitkár lennék, szeretnék kevésbé pimasz nagyrúrként viselkedni - de hát erre aligha lesz próba.) Sebaj, kerekasztal helyett megtárgyaljuk a jövő heti gyöngyösi felvonulás tervét.

Éjszaka van már, mikor Vértesacsca felé autózunk. Most már Éva vezet, a „barátnőm” (milyen fakó szó ez, a tényekhez képest!), én ilyen zsidobadtan nem is tudnék (ő mindössze csak 450 kilométert gyötört le ma: Budapest-Sopron-Budapest). Egész héten kétfelé voltunk, jó lenne most megdumálni az elmúlt hetet, de az 55 kilométer alatt csak töredékekre futja. A Jánosi/Horváth/Horn-ügyet - merő fürtelem. És hogy mi lehet az Agrobank-botrány - vagy műbotrány? - hátterében. Hogy a két APEH-es csirkefogó is szabadlábra került - és itt időt veszítünk, mert hosszasan ráz a tehetetlen harag. És szabadlábban van az esztergomi gyilkosság tette is, a romák jöttek be a hírrel - ők meg a rettegestől reszkettek. Nyomorú helyzet ez: a düh és az undor jóval több energiát emészt, mint a napi munka.

Acsán vagyunk, befordulunk az udvarra - a telihold fényében csillog a fagyos harmat a gyeperfüszálain, gyönyörű. Miért nem itt élek (egészen)?

Otthon. Megejtő meleg. Még adni kell a macskáknak - sorban ugrálnak elő rejtekhelyeikről -, megnyitni a vízvezetékot, lemosdani egy hét verejtékét, enni valamit, inni is, szeretni, aludni - talán, talán így összejöhöz az ép bőrrel túlélés, a mai ambíciók csúcsa, netovábbja.

Szombat, vasárnap

Évával, Vértesacsán. A béke rezervátumában.

E hét végi program: az orgona metszése és ritkítása; vakond-elhárítás (a fokhagymás módszer csütörtököt mondott, most sörösvégeket építtek a túrásokba, állítólag a szél keltette sípoló hangot utálják az alvilágiak, és odébb költöznek - majd meglátjuk); főzőcske (olajban sült padlizsán - na, ettől is búcsúzhatunk: az importvám az éjgig vitte a padlizsán árát). Tárgyalás iparosokkal (mert baj van: valahol szökik a víz a vízvezetékéből). Papírmunka alig, csak henye firkálás (Évának ennél jóval komolyabb műszak), helyette is macskadédelgetés. Este a régi, elrohadt kerítés égetése. Tévé itt nincsen és nem is lesz (a pesti

odvamban van ugyan, de már nyár óta nem kapcsoltam be), a rádiótelefon nem működik (nincs „térerő”, árnyékban vagyunk, a temetőig kellene elsétálni, hogy hívhassam Budapestet – megoldás: hanyagolom a temetőt). Rádió viszont van. És ez a baj: majdnem mindig beleköp a béke finom levesébe.

Ezúttal a Btk. 156. paragrafusa kapcsán. Amely törvényhelyet soha, de egyetlen esetben sem sikerült alkalmaztatni – arra, amire való: a támadott kisebbségek védelmében, a disznólkodó szkinhedek ellen, mert a magyar bíróságok valahogy megmakacsolták magukat: nem és nem és nem. És akkor most hallom a rádióban, hogy a megyéspüspök úr az (egyébként a tv-vezetés részéről zokszó nélkül akceptált) cenzúraigényéhez játszi fenyegetésként felvonultatja – először nem is akarok hinni a fülemnek, pedig jól hallom! – a 156. paragrafust. Ez már tényleg oltári perverzitás! Lerakom a metszőollót, mert hányinger környékez és kerülget a guta. De randa országban élek!

Lehet, hogy kitiltom Acsáról a rádiót is?

Hétfő

Választási kampány. Valaki elém rakja a tablót, valamelyik pártunk budapesti polgármesterjelöltjeinek arcmaisait. És idézi az amerikai humort: „na, melyiktől mernél megvenni egy használt kocsit?” Komolyan veszem, végigzongorázom az arcokat. Talán itt ettől. Esetleg! Egytől – a huszonvalahány közül...

És ha akármely másik párt arcképcsarnokát venném?

Dramai birkózás magammal (legalább egy hónapja tart már): ezúttal valószínűleg nem fogok választani. Tudom, hogy ez nagyon csúnya dolog lesz – de hát ha egyszer nincs kik közül válasszak!

Elkészült a fogam, hurrá! Az ünnepi vacsorát – megannyi leveske és pempő után: „csülök pékné módra” – már a vadonat felszereléssel órlöm – óriási!

Csak tudnám feledni a dolog árnyoldalát... A fogorvos biztosítási és baráti alapon dolgozott, így csak a technikus munkáját és az anyagot (az olcsóbbik fajtát!) fizettem. Hogy is fejezzem ki illendő szeméremmel az összeget?: a májusban megjelent könyvem (több évi munkám!) honoráriumának 43,5 százalékát hagytam ott...

Persze megint eladósodtam. De van még ennél is rémületesebb vonatkozása a történetnek: a rohamléptekben élesedő társadalmi

differentiáció réme. Vagyis hogy azoknak, akik ebből a máris alig létező középosztályból kipotyognak, bizony nem lesz foguk! A fogazat nálunk már státuszsziimbólum. Nyisd ki a szádát, megmondom, ki vagy!

Kedd

Már megint egy jó nap: estig itthon ülhetek, írhatom a cikket a mi kutya-nem-olvasta lapunknak, az Amaro Dromnak. Este még egy interjú, reggelre abból is kézirat lesz - mert holnap lapzártá. A folyamatos munkában csak két rövid megszakítás: 1. Szabolcs jön, kér, hogy menjek vele kampányozni a tiszabói polgármesternek - sajnálom, nem megyek. Amúgy hogy vagytok? 2. Kaját kell vennem meg újságokat, alászálok a Hunyadi térre. Kedves hely, szeretem. Most éppen az az újság, hogy a vécés néni kibővítette az üzemet: a vécéztetés mellett már nyakkendőket is árul. Szép ötlet. Nyilván a vécé forgalmát is fellendíti, hogy a bejáratnál ott az állvány, roskadásig megrakva ellenállhatatlan szépségű nyakravalókkal. A vendégkörnek meg milyen praktikus!: egy füst alatt a divatnak is áldozhatunk. - Volt egy vécéhasználat, meg ezt a pálmafás nyakkendőt kérném. Mennyi összesen? - Tizenöt meg ötven, az annyi, mint hatvanöt, aranyoskám! - Kár, hogy már csak az ENSZ fogadásaira szoktam nyakkendőt kötni, ahhoz meg a maradék éveimre elég lesz már ez a két öreg, pecsétes, még Amerikából hozott példány - mert amúgy milyen szívesen vennék én is! - Tessék csak válogatni! A vécét nem tesszik...? - Nem, köszönöm, most nem kell, majd legközelebb. Csak a nyakkendőket nézegetem...

Szerda, már megint

Lapleadás. Roma Parlament, Wallenberg Egyesület: szervezzük a pénteki gyöngyösi felvonulást. Hú, és még le is kéne gépelnem ezt a naplót! De jó lenne egyszer már novellát írni! Tíz hónapja hurcolok a fejemben kettőt is - talán majd télen. Fél hatra stúdió, naplót felolvasni - és így tovább...²⁶⁸

Csupán Dérczy Péter nekrológiájából tudjuk, hogy 1995-ben Csalog majd egy éven keresztül az Élet és Irodalom szerkesztőjének rádióműsora számára ír tárcákat, jegyzeteket.²⁶⁹ Közben persze irodalmi munkáját sem hanyagolja el, sőt, olykor kisebb – önzetlen – politikai szolgálattételekre is vállalkozik. '95 februárjában például Litkére megy segíteni három helyi romának, hogy azok bejuthassanak az önkormányzatba – s a siker érdekében a helyi könyvtárban tart előadást a lakosságnak.²⁷⁰ Ugyanezen év nyarán találkozik először Orsós Györggyel, *Én győzni akarok!* című portréjának leendő modelljével – s talán nem utolsósorban ezért az írásáért (bár persze egész addigi életművéért is joggal) nyeri el a Joseph Pulitzer-emlékdíjat a „Cikk, cikksorozat, oknyomozó, tényfeltáró riport” kategóriában.

'95 nyarán negyedszer is nősülésre adja a fejét – igaz, a „leánykérés” ezúttal meglehetősen obskúrus körülmények közt játszódik le. Már a fenti napló-részlet is tükrözi, milyen meghitt kapcsolatban élt az író a kilencvenes évek közepén barátja, Bognár Szabolcs ex-feleségével, Évával, aki éppen ebben az évben veszíti el édesanyját, s akit e veszteség porig sújt. Az özvegy visszaemlékezése szerint „Zsolt” az ő szomorúságát látva „kérte meg a kezét”, mégpedig az alábbi kérdés kíséretében: „Te Rücsök! Segít az, ha elveszlek feleségül?”²⁷¹

Érdekességként említjük csak meg, hogy a lagzit Vértesacsán tartják, ugyanazon a telken, amelyet Csalog – Amerikába települése előtt – Pócs Évának és gyermekeinek ajándékozott, ám amelyre visszatérése után ismét bejelentette igényét. Mégpedig olyannyira, hogy a parasztház mellé – immár Bognár Évával az oldalán – fölhúzott egy kisebb faházat is. Pócsot és a gyerekeket természetesen nem hívták meg a lagzira; sőt, hősünk külön kérte, hogy aznap csak maguk lehessenek a telken – elsősorban azért, hogy Lengyel Pétert és Zsolt Angélat kényelmesen elszállásolhassák az új faházban. Másnap aztán nagy volt a csodálkozás, amikor Pócsék váratlanul megjelentek Acsán. A friss házások már éppen pakoltak be az autóba, amikor a gyanútlan Pócsnak föltűnt az esküvői csokor, s azt találta mondani Bognárnak: „Milyen szép virágod van, Éva! Pont olyan, mint egy esküvői csokor!” A feszült helyzetet végül Lengyel Péter oldotta fel, amikor – megrökönyödését a lehetőségig palástolva – tájékoztatta a család másik felét, hogy nem tévedés: *valóban* egy esküvői csokrot látnak...

269 Ezeknek a tárcáknak-jegyzeteknek a hagyatékban sem található semmiféle írásos nyoma. – Vö.

DÉRCZY Péter, *Csalog Zsolt – nekrológ*, Élet és Irodalom, 1997, 30. sz. (július 25.), 19.

270 Vö. CSALOG Zsolt, *Litkei kilátások*, Amaro Drom, 1995, 2. sz. (február), 8.

271 SZERDAHELYI, *Az igazi Krisztina... i. m.*, 68.

E kellemetlen intermezzót leszámítva azonban továbbra is Vértesacsca marad a pihenés és a feltöltődés helyszíne az egész (vagy *mindkét?*) „család” számára. Itt írja és fejezi be Csalog – számos kései cikke és portréja mellett – *Krisztina* című regényét is, és itt olvassa föl azt – fejezetenként – újdonsült feleségének. A kéziratot végül '96 májusában zárja le, ám annak megjelentetésével már nem sok ideje marad foglalkozni, hiszen augusztusban diagnosztizálják első tüdőrákját; s hamarosan komoly műtéten esik át, melynek eredményeként egy időre fél testére lebénul. Bognár Éva szavait idézzük:

„Tüdőműtét – kivették nagyjából a tüdeje felét. A tüdőműtétet követően két hét múlva lebénult. Agydaganat, a tüdőrák áttétje. Sugárral szétlőtték. A karácsony előtti csúcsporgalomban vittem át autóval a Margit Kórházba, utókezelésre. Sikerült kivívni, hogy benn alhassak vele. Este összetoltam az ágyunkat, és fogtam a kezét – a béna kezét. Aztán reggel jött a vizit. És kopogtak. Úgy kopogtak, mint a nászutasok szobájának ajtaján illik. Fantasztikus volt! Nevettünk, Zsolt is, félig bénán – az orvosok meg halkán, suttogva jöttek. Úgy beszélt erről, hogy a »második nászutunk«,”²⁷²

Szerencsére igaz barátai nem hagyják magára Csalogot a bajban. A régi SZETÁ-s körből (szinte egyedüliként) Solt Ottilia látogatja meg a kórházban, s látja el hasznos információkkal – saját tapasztalatai alapján. Talán a szeretetnek, az ekkoriban még oly erős élni akarásnak tudható be, mindenesetre a műtét „sikerül”, s amikor október 10-én, Fullajtár Andrea főszereplésével a Katona József Színház bemutatja a *Csendet akarok!* című portréból készült monodrámát, Csalog már ott ülhet a nézőtéren és megcsodálhatja a pompás előadást.²⁷³

És mégis: ez az év, de főként Karácsony hava az utolsó, megkésett elismerések időszaka. Előbb a Pro Humanitate et Libertate Kítüntető Címet adományozzák az írónak, majd 1996. december 10-én, az Emberi Jogok Napján az is kiderül, hogy „Az Autonómia Alapítvány Kuratóriuma Tolerancia Díjának első fokozatát a zsűri Csalog Zsoltnak ítélte oda a Kritika folyóiratban

272 Uo., 77.

273 Vö. LAJOS Sándor, *Él az ember mégis tovább*, Népszabadság, 1996. október 17., 15.; BÓDAY Pál Péter, „Az egész egy örület”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Magyar Hírlap, 1996. október 19., 14.; TARJÁN Tamás, *Az ember jánya*, Kritika, 1997, 1. sz. (január), [28]–29.; KOVÁCS Dezső, *Kocsis Etelka: Fullajtár Andrea: Csalog Zsolt – Csendet akarok*, Színház, 1997, 5. sz., 25.; METZ Katalin, *Magyar valóság alul- és felülnézetben: Aluljáró-Magyarország*, Új Magyarország, 1996. november 5., 8.; GARAI Tamás, *Nappali menedékhely: Interjú Fullajtár Andreával*, Kurír, 1996. október 10., 9.

megjelent írásai elismeréseként, amelyekkel felhívta a figyelmet a személyes és közösségi szolidaritás tényére vagy hiányára. A díjat ünnepi ülésen nyújtotta át Ferge Zsuzsa.²⁷⁴ Végül még egy fölkérés is befut – az utolsó pillanatban –, amelynek a súlyosan beteg író természetesen már nem tehet eleget. December 16-án Bihari Mihály, a Nemzeti Kuratórium elnöke fölkéri hősünket, vegyen részt a Dokumentumfilm Szakkollégium munkájában.²⁷⁵ Ez azonban, mint mondtuk, már legfőljebb gesztusként értékelhető, hiszen Csalog ekkora teljesen elveszíti íráskészségét.²⁷⁶

Mindezek után érthető, hogy a Karácsonyt és a szilvesztert a világtól elvonultan, az acsai házban töltik Bognár Évával, aki szerint e számára fölfoghatatlan és földolgozhatatlan végállapotban férjének már csupán a kerti munkában s a kályha mellett folytatott végeérhetetlen beszélgetésekben telt kedve.

És itt kellene jönnie valami fantasztikus csodának, ha a történetet magunk alakíthatnánk – de sajnos nem ez a helyzet. A valóságban a '97-es év már alig hoz érdemben újat, figyelemre- és említésre méltót: Csalog Zsolt szép csöndben vegetál, és megbékült lélekkel várja a halált...

„Amikor az ember közeledni érzi a halált, elkezdi nem takarítani maga körül. Most már minek.

Aztán esetleg elszámítja magát. Elkezdi gusztustalanná válni a mocsok, mindent visszafordíthatatlanul elborít – a kaszás meg még mindig sehol... Vannak persze makacs, mániákus, netán hazug lények. Akik, amikor közeledni érzik a halálukat, csakazértis: nekiesnek és takarítanak.”²⁷⁷

...és a kaszás csak nem jön. Sőt: mintha egy pillanatra még fölc sillanna a remény, hogy mégse... Hogy mégis... Hiszen '97. június 6-án a házaspár beköltözik új, közös Harcsa utcai lakásukba, s hősünk néhány hétig egészen jól érzi magát. Július 2-án a Balaton TV riportere, Bozai Ágota készít vele hosszú,

274 OSZK Kt. Fond 445/6/10.

275 OSZK Kt. Fond 445/28/1. Vö. még: Magyar Filmlevél, 1996, 2. sz. (december), 1, 5–6.

276 Tegyük hozzá: a Dokumentumfilm Szakkollégium 1997. évi döntéseit előkészítő munkában (tehát az 1996-ban beadott pályázatok elbírálásában) Csalog még részt vesz: közel 200 bírálót ír, melyek másolata ma is megvan a hagyatékban (OSZK Kt. Fond 445/28/6.)

277 CSALOG Zsolt, 1997. május 17. = CSA!, 162.

élvezetes interjút az acsai ház teraszán, és Csalog lelkesülten olvassa föl beszélgetőtársának az *Orbis sensualium pictus* legszebb darabjait.

Ám ez a kis idill alig tart néhány hétig. Újabb rosszullet. Másnap CT: agydaganat – azonnali operáció.

A Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztjét kórházi ágyán veszi át, de haza már nem viheti – néhány nappal később végleg elszenderül.

1997. július 18-án „Délután valaki felhív: Meghalt Csalog Zsolt – emlékezik vissza Kőszeg Ferenc. – [...] Este Horváth Aladárnál, a Roma Polgárjogi Alapítvány irodájában virrasztás lesz [...]. Rengetegen vannak a Ferenc körüti lakásban, valaki Csalog-írást olvas fel, mások énekelnek.”²⁷⁸

Harangi Andrea, az egykori tanítvány csupán három évvel később publikálta búcsúzó sorait. Zaklatott vallomásának zárlatával teszünk pontot életrajzunk végére.

„Úgy mentél el, mindent elrendeztél magad körül. Utolsó heteidig megtartottad magad, még értetted a világot. Telefonban hallottam utoljára a hangod, akkor nem gondoltam, így lett, nyár volt, és én szeretem a nyarat, te is szereted. Hívjál, Bandi, találkoznunk kellene, jó, hívlak.

Mari hívott késő délután a munkahelyemen, már nem volt benn más, hánytam. A végén elveszítetted az eszméletedet, nem szenvedtél már, előtte meg annyit, bírni már nem lehetett. Nyár volt és szomorú voltam, néha meg nagy nyugalom költözött a szívembe, készültél, nem slendrián módra történt ez veled. Magam sem tudom, higgyem-e, nem-e. Láttalak kétségbeesve, de nem láthattam a mélyire. A történetek igyekeztek előkészíteni a népes család tagjait és a barátokat. Az új lakás, tudtad, a költözködés kettős. A spanyol út már nem fért bele, és mi már nem találkoztunk, mert én még akkor is cicáztam veled, nem hívtalak, akartam, hogy nagyon várj.”²⁷⁹

278 KŐSZEG Ferenc, *K. történetei*, Bp., Magvető Kiadó, 2009, 360–361.

279 HARANGI Andrea, *Barátom emléke*, Prae, 2000, 3–4. sz., 75.

Személyes sorok I.

(passzázs)

Mindaz, ami 1997. július 18-a után történt, már nem része – legföljebb eredménye vagy következménye – Csalog Zsolt életének, s ugyanakkor mintegy bevezetője, előzménye az én „irodalomtörténeti” működésemnek.

1999-ben, a *Csendet akarok!* című gyűjteményes kötettel egy időben jelent meg a *Parasztregény* harmadik kiadása, valamint a *Doku: Csalog Zsolt beszél* című portréfilm, amely '90 és '99 között, mintegy tíz éven át készült; 2001-ben a boltok polcaira került a '99-es válogatáskötethez hasonlóan a Bognár-Kovács-szerkesztőpárost dicsérő *Romakönyv*; 2004-ben pedig díjat alapítottak az író-szociológus emlékére, „amelyet olyan polgárjogi aktivisták kaphatnak, akik kiállásukkal, életútjukkal példát mutattak a helyi, térségi és országos közéletben”.¹ S ezzel, úgy tűnt, le is zárul hősünk utóélete – legalábbis azon aktusok sorozata, melyek háttérben az örökösök és barátok állnak, nem pedig az egyes alternatív értelmezőközösségek.²

Aztán 2008-ban, minden előzetes bejelentés nélkül, megjelent egy frivol külsejű könyv *Krisztina* címmel, melynek sem az eredeti kézirata nem érhető el, sem olyan levélről nem tudunk az író hagyatékában, amely egyértelműen utalna e regénynek nemhogy a megjelentetésére, de legalábbis a létezésére. Hozzá kell tegyük: a szöveg hitelességét számos közvetlen és közvetett bizonyíték támasztja alá – köztük a nyelv- és írásjelhasználat, a teljesen egyéni helyesírási hibák, valamint a biográfiai fejezetünk *Krisztina*-idézetei által is hangsúlyozott önéletrajzi utalások meglehetősen széles csoportja.³

1 http://hu.wikipedia.org/wiki/Csalog_Zsolt

2 Az egyetlen ellenpélda Maksa Katalin 2003-as szakdolgozata, amely 2007-ben díjat nyert a Magyar Tudományos Akadémia pályázatán. Vö.: *Az élőszó művészei: Akadémiai pályadíjjal elismert tudományos munka (Maksa Katalin)*, Erzsébetváros, 2010, 2. sz. (február 17.), 10. Nota bene: az értelmezőközösség(ek) hozzáállását jól mutatja, hogy az egyetlen, magát mind a mai napig „irodalmi és szociográfiai” folyóiratként geráló folyóirat, a Forrás szerkesztői hallani sem akartak a dolgozat (legalább egyes részeinek) közléséről. (Igaz, magának Csalognak sem volt soha szerencséje a Forrással: a szerkesztőség tagjaival – elsősorban Hatvanival és Zámmal – folytatott bőséges levelezése ellenére sosem jelent meg írása a kecskeméti lapban. Lásd: OSZK Kt. Fond 445/927., 953., 1183.)

3 Bognár Éva – kissé messzire (saját kompetenciáin túlra) merészkedvén – arra is vállalkozott, hogy a regény egyes szereplőit az író életének szereplőivel feleltesse meg (így az idősebb Krisztinát Csaloggal és/vagy Matolay Magdával, Vilit Ági Clarkkal – és így tovább)... – Vö. SZERDAHELYI Zoltán, *Az igazi Krisztina: Beszélgetés Csalog Zsoltról és vitát kavart regényéről Bognár Évával, az író özvegyével*, Életünk, 2009, 6. sz. (június), 69–75.

Szinte magától értetődik, hogy a váratlan publikációból – a kiadó, Bognár Éva szándékainak megfelelően – „ügy” lett, s nem is akármilyen. A botrány kipattanását követően Csalog legidősebb fia a megjelenésről elsőként tudósító Czene Gábor *Pornó az írói hagyatékból* című cikkére válaszolva vetette papírra a következőket: „Csalog Zsolt [...] halála után az utolsó házasságából származó özvegy, dr. Bognár Éva mutatott nekünk egy gépiratot (melyet, hagyatéki szerződésünket megszegve, nem juttatott el az Országos Széchényi Könyvtárnak, ahogyan a többi kéziratörödéket) – ennek egy részében apánknak is tulajdonítható kézírásos javítások is láthatók.”⁴ És valóban: Szerdahelyi Zoltánnak adott 2009-es interjújában Bognár Éva is említést tesz egy bizony vegyes iratanyagról, amelyet – mint mondja – „azért nem vittem föl a Széchényibe, mert akkor nem tudom én azokat szabadon megjelentetni. Maradjanak csak velem! Alig volt néhány, talán kétdoboznyi. Benne a *Krisztina* és egy-két levél, amit ő szándékosan meghagyott az utókornak. Ilyen a Kis Jánosnak írt levél is. Legyen nyoma, ne lehessen meghamisítani a történelmet – sem!”⁵

A könyv tehát megjelent,⁶ függetlenül az örökösök többségének tiltakozásától, illetve attól a tényről, hogy a szöveg véleményezésére fölkért írók, kritikusok és barátok (Lengyel Péter, Rác Péter, Radnóti Sándor és Ungváry Rudolf) – az egyetlen Kovács Dezső kivételével – mind ellene szavaztak a publikálásnak.⁷ Ám ekkor az eseményeket már nem lehetett föltartóztatni. 2008. november 30-ára az özvegy nagyszabású születésnap-i ünnepséget szervezett surányi telkére,⁸ melynek két épülete közül az egyiket – ugyancsak az örökösök megkérdezése nélkül – Csalog Zsolt Háznak keresztelte el. Mint azt később egy személyes beszélgetésünk alkalmával is hangsúlyozta:

4 *Csalog Zsolt gyermekeinek nyilatkozata*, Népszabadság, 2008. december 10., 13.

5 SZERDAHELYI, *I. m.*, 78.

6 Internetes bemutatásáról lásd az alábbi filmet: http://www.dailymotion.com/video/x9i0oh_csalog-zsolt-krisztina_news

7 Vö. NAGY Gabriella, *Vihar egy kalózkidás körül: Érvek és ellenérvek Csalog Zsolt pornóregényének megjelenetéséhez*, Litera.hu, 2008. december 10. Az interneten: <http://www.litera.hu/hirek/vihar-egy-kalozkiadas-korul>; [NÉV NÉLKÜL], *Csalog Zsolt özvegye a zseniális üzletasszony*, Hitetlen Tamáska blogja, 2008. december 10. Az interneten: <http://hitlentamaska.blog.hirszerzo.hu/entry/10746>; UNGVÁRY Rudolf, *A szabadság mámorában*, Élet és Irodalom, 2008, 50. sz. (december 12.), 26.; RADNÓTI Sándor, *Anti-Sade*, Élet és Irodalom, 2008, 51–52. sz. (december 19.), 20. (= R. S., *Az egy és a sok*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2010.); KENEDI János, *Miért nem szeretem a Népszabadságot* (2.), Élet és Irodalom, 2009, 2. sz. (január 9.), 6.; *A Népszabadság válasza Kenedi Jánosnak*, Élet és Irodalom, 2009, 3. sz. (január 16.), 16.; BOGNÁR Éva, [*Kedves Rudi...*], Élet és Irodalom, 2009, 3. sz. (január 16.), 16.

8 Emlékeztetőül: hősünk 1935. november 30-án látta meg a napvilágot.

lázasan készült a rendezvényre: „teleplakátolta” az egész szigetet, nehogy eltévedjenek a *Krisztina* bemutatójára érkező vendégek.

Ez azonban még csak amolyan „házi” ankét volt; a *Krisztina* „rend-ellenes» könyvbemutatójára”⁹ december 3-án szerdán, 16 órakor, a (VII. kerület, Király utca 50. szám alatt található) Sirály Étteremben került sor. Előbb Bognár Éva beszélt-mesélt volt férjéről, a regény kalandos történetéről, valamint annak mondanivalójáról, az addigi visszajelzésekről és saját távolabbi terveiről. A gyér közönség ezt követően részleteket tekinthetett meg a *Doku* című portréfilmből, melynek létrejöttében – mint kérdező és szerkesztő – annak idején az özvegy is komoly szerepet vitt. Végül Bíró Kriszta olvasott föl egy-egy szakaszt a regényből, amelyet a helyszínen (az író halálára utaló jelképes áron) 1997 forintért bárki megvásárolhatott.

A terjesztés később is ilyenformán zajlott, lévén az özvegy – különféle könyvpiaci érvekre hivatkozva – egyetlen mamutcégnak sem engedte át a terjesztés jogát.¹⁰ Inkább a Nyugati pályaudvar metróaluljárójában, Mimi, a cigányasszony kempingasztalánál, maga kezdte árusítani a könyvet. Hogy milyen sikerrel? Nos, erről Szerdahelyi Zoltánnak részletesen beszámolt az Életünk hasábjain;¹¹ később azonban, első személyes találkozásunk alkalmával immár megvallotta, hogy a könyv példányainak nagy része ott áll azóta is benejlonozva surányi házának garázsában.

A „nagy mű” tehát, amelytől – legalábbis az özvegy elmondása szerint – Csalog is, felesége is oly egetverő sikert (s ráadásként komoly anyagi hasznot) várt,¹² végül semmilyen tekintetben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. De tegyük máris hozzá: a Csalog Zsolt Ház ügye sem járt nagyobb sikerrel. 2009. június 14-én az özvegy ugyan „hivatalosan is átadta” surányi házát, a volt Magyar-villát „Derdák Tibornak és csapatának”,¹³ valójában mindössze egyetlen olyan szezon volt, amikor az ingatlant „rendeltetés-szerűen” használták; s az ötletgazda ezzel is csupán elfojtott indulatok hadát szabadította magára. 2009 nyarán ugyanis cigány fiatalok egy csoportja nyaralt a házban; olyan gyerekek, akik – mint Bognár hangsúlyozta – még soha

9 Az idézet a meghívón szereplő szövegből származik.

10 Egyedül a Ráday Könyvesházban láttam bolti polcon a *Krisztinát*. Érdeklődésemre a bolt tulajdonosa elmondta: a magát Csalog Zsolt özvegyének nevező asszony személyesen hozta be azt az egyetlen példányt, amely iránt azonban azóta sem érdeklődött senki. Hogy megvan-e még, nem jártam utána.

11 Vö. SZERDAHELYI, I. m., 80–81.

12 Csalog állítólag ezt mondta feleségének: „Na figyelj, Rücsök, és ebből leszünk gazdagok!” – Uo., 77.

13 Vö. http://indavideo.hu/video/Nyaralni_meg_kell_tanulni

életükben nem „nyaraltak”, s akiknek éppen ezért ezt a speciális létformát *ott* és *akkor* kellett elsajátítaniuk. S noha a fiatalok iskolai nevelőkkel érkeztek az üdülőtelepre, és – minden ellenkező híreszteléssel szemben – semmilyen módon nem zavarták meg a surányi közösség pihenését, a helyi Jobbik tagjai, tudomást szerezvén a „mételyező akcióról”, tüstént a Gárdával fenyegették meg az özvegyet.¹⁴ A huzavona híre végül Pestig is eljutott: Andrassew Iván *Fényt, most!* címmel írt cikket, s szólította lelki-szellemi közösségvállalásra a Népszava olvasóit.¹⁵

Joggal hihetnők, hogy a *Krisztina* és a Csalog-ház körüli botrányok, a kínosabbnál kínosabb ügyeket övező médiahírverés, ha jót nem is tettek az írónak, de legalább egy rövid időre ismét a hetvenes–nyolcvanas évek eme elsüllyedt életműve felé fordították a közönség figyelmét. Hogy végül mégsem ez történt, szomorúan tükrözi azt Reményi József Tamás az oeuvre sorozatszerű újrakiadását érintő kísérletének kudarca. Egyfelől az a tény, hogy a második megjelenését megérő munkáskönyvet az olvasók és irodalmárok nem vásárolták, nem olvasták és nem is emlegették érdemben sehol¹⁶ (pedig Reményi a Litera.hu *Előhívás*-sorozatában külön estet szentelt neki¹⁷), másfelől – s talán mind közül ez a legszomorúbb –, hogy mára úgy tűnik: az életműkiadás is végképp megfeneklett...

14 MILLEI Ilona, *A gárdával fenyegetőzik a jobbik: Egy nyaralás utóélete – romák betelepítéséről vizionálnak surányi szélsőjobbboldaliak*, Népszava, 2009. november 25., 12.

15 ANDRASSEW Iván, *Fényt, most!: Cigány gyerekekért, Csalog Zsoltért*, Népszava, 2009. november 25., 12.

16 Kivételt képez Novics János lelkes cikke, amely revelációerejű fölfedezésként értékeli a kötetet: NOVICS János, *A melósok nyelvén*, Vár Ucca Műhely, 2010. 3. sz., 93. Az interneten: <http://janosnovics.blogspot.hu/2010/10/melosok-nyelven.html>

17 SZEGŐ János, *Öt monológ és egy párbeszéd: [A Litera.hu Előhívás-sorozatában Csalog Zsolt: A tengert akartam látni]*, Litera.hu, 2009. május 26. Az interneten: <http://www.litera.hu/hirek/ot-monolog-es-egy-parbeszed>

A BRG-től a regényig

Csalog Zsolt prózapoétikájának (műfaj)elméleti kérdései¹

„Ha nem dokumentumot akarok létrehozni,
akkor szabad vagyok, akkor semminek nem
kell hasonlítania semmilyen modellre.”

(Csalog Zsolt)²

„És igyekezett a prédikátor megtudni sok
kivánságos beszédek, igaz írást és igaz
beszédek.”

(Préd, 12: 9–10)

Csalog Zsolt írásművészete részleteiben és egészében egyaránt igen problematikus jelenség. Amit tudunk: „doku-portré”-kat írt. (Vagy „festett”?) A címkét – egy 1991-es interjú tanúsága szerint – mindenesetre maga ragasztotta eljárásának hibridjeire, az empatikus odafordulás, az alázatos meghallgatás gesztusára, a megnyilatkozást készítő, az életvilágbeli megszólalást prózai műfaj(ok)ba áthangszerelő, a fonolexémának³ narratív „hangot” kölcsönző prozopopeikus, mediátori szerepre.⁴ E szerep mindazonáltal – bármennyire is szépírói szerepnek tekintjük – a műfaji jelölővel egybevetve igen bonyolult, (talán túlságosan is) heterogén. Hogyan lesz a (beszélt)nyelvi készítés, a műfaji áthangszerelés, a narratív hangkölcsönzés eredménye portré?

Alábbiakban az itt felvetett kérdésekre egy szisztematikus, az életmű teljes szövegterére kiterjedő műfajelméleti és -történeti áttekintéssel igyekszünk válaszolni. S miután a Csalog-œuvre lényegében a fikciós és doku-novellától („portrétöredék”-től) a teljes életmondást jelentő portrén („kisregény”-en), valamint a novellisztikus fölépítésű dokumentumregényen át az önéletrajzi doku-novelláig, naplói és programesszéig, illetve a publicisztika tárgykörébe tartozó krocki és tárca műfajáig jut el, a főmű ugyanakkor – a műfajok

1 A tanulmány a Nemzeti Kulturális Alap 3802/4411-es számú alkotói ösztöndíjának támogatásával készült.

2 Kiss Zsuzsanna, „Lágyinterjújom”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Látó, 1991, 9. sz. (szeptember), 1077.

3 A kazettaszalagokra rögzített hangzósztót jelölöm ezzel a terminussal.

4 „Ezt úgy szeretem nevezni, hogy doku-portré.” – Kiss, „Lágyinterjújom”... i. m., 1076.

létmódját, hierarchiáját, strukturálódását tükröző magnum opus – egyértelműen az 1978-ban napvilágot látott (majd '85-ben – jelentősen kibővítve – újra kiadott) *Parasztregény*, írásunk ritmusa-förlépítése az egyes művek kronologikus tárgyalása helyett a teoretikus problémakörök kapcsolódásának önelvét követi.

A doku-portré

„A megfigyelő szemszögét felcseréljük
a megfigyelt ember szemszögével.”

(José Ortega y Gasset: *Goya*)⁵

Lion Feuchtwanger *Goyáját*⁶ olvasva nagyjából képet alkothatunk arról, mi is az a portré. Ennek a festménytípusnak (képi ábrázolásmódnak) van először is egy modellje. Ez a modell általában több alkalommal, több órát ül a mesternek, aki eközben vázlatokat készít róla, esetleg abszolválja az „első felrakást”, s a későbbiekben, többnyire egyedül – vázlati és emlékei alapján – hozza létre a szuverén művészi alkotást, amely az alkotó vízióján keresztül annak értékrendjét, világlátását, illetve a modellel kapcsolatos vélekedését – összefoglalóan: *értelmezését* – is szükségszerűen tükrözi. És ha megnézzük: az egész Goya-regényt – ezt a politika- és társadalomtörténeti tablónak álcázott széptani remekművet – a nézőpontok és értelmezések párhuzamai és kereszteződései szervezik; az anyagkezelés, a formálás, a prekonceptiók és félreértések dinamikája uralja.

Végül, de nem utolsósorban: a portré általában egyetlen arcot ábrázol, esetleg egész alakot. Hogy éppen mennyit, az függ természetesen a megrendelő igényeitől is, de leginkább talán a művész érdeklődésétől, a művészi perspektíva önelvétől. Érzékletesen világítja meg mindezt Feuchtwanger, amikor Goya figyelmének perspektíaváltásait diagnosztizálja. A hallását lassanként teljesen elvesztő festő, amikor a vászonalapú képalkotás mellett a manuális jelnyelv válik legfontosabb kommunikációs formájává, egyszerre elkezd figyelni a kezekre. A kezekre, amelyeket abban az időben, amikor még hallott, igyekezett képein – különféle rafinált módszerekkel – elrejtetni, hogy megkímélje magát e testrészek szükségszerűen aprólékos kidolgozásának nehézsé-

5 José ORTEGA Y GASSET, *Goya*, Bp., Helikon Kiadó, 1983 (ford. SZÉKÁCS Vera), 75. Továbbá: BACSÓ Béla, *Őn-arc-kép: Szempontok a portréhoz*, Bp., Kijárat Kiadó, 2012, 215.

6 LION FEUCHTWANGER, *Goya: Oder der arge Weg der Erkenntnis*, Rudolstadt, Greifenverlag, 1951.

geitől. Ha Goyának korábban kezet kellett festenie, azért külön – a kezek számának megfelelő – összeget kért, míg a regény vége felé, az idősödő, a süketség poklába kergetett művész régi portréira tekintve sajnálja, hogy annak idején nem szentelt nagyobb figyelmet e hallatlanul izgalmas jelölőknek.

És most nézzük Csalog Zsoltot! Vajon neki vannak modelljei? Mit jelent egyáltalán a „modell” kifejezés az irodalomban (illetve a doku-irodalomban)? Hiszen modellként említhetjük azt is, aki beszél, azaz aki a kazettás magnóval szemben ül és (vagy az író kérdéseire, vagy „teljesen szabadon”) (el)beszél, illetve azt is, aki az elbeszélő szöveg megnyilatkozójaként (nevének, nemének, életkorának közlése nyomán) kirajzolja saját narratív azonosságát. Melyik az ábrázolás tárgya, s melyik az eredménye? Másként: a modellekkel (beszélgetőpartnerekkel, adatközlőkkel, páciensekkel) vajon a modellteremtés (a világirodalom hősein keresztül a kulturális hagyománnyal való párbeszéd, esetleg a tudományos-diagnosztikus általánosítás) az írói (utóbbi esetben szociológusi) cél, vagy épp az aktuális beszélő/beszéltetett egyediségének, egyszerűségének fölmutatása, kibontakoztatása? S vajon melyik cél az irodalomból? Mint látni fogjuk, ezek a kérdések szervesen összefüggenek egymással.

„»A művészet mindig mimézis«, azaz ábrázol valamit. Csakhogy nem szabad ezt félreértenünk, és azt gondolni, hogy ez az ábrázolt valami más módon is megfogható és »jelenlévő« lenne, s nem csupán az ábrázolásnak ezen a beszédes módján. Ezért én a tárgy nélküli és a tárgyi festészet dilemmáját könnyedén rövidre zárható kultúr- és művészetpolitikai csinálmánynak tartom” – írja halhatatlan alapvetésében Gadamer.⁷ De vajon hogyan értelmezhető mindez a doku-portré esetében? A kérdés megválaszolásához ismét rá kell kérdeznünk, hogy mi is az a doku-portré, ám ezúttal az összetétel másik tagja felől: azaz hogy végső soron *mit dokumentál* ez a műfaj? Nos, amennyiben a „lányinterjú” személyes technikájából indulunk ki, ez megerősíthet minket abban, hogy Csalog célja a megnyilatkozó egyén önfeltárásának elősegítése, hiszen úgy fogalmaz: „nekem arra kell nyitva lennem, amit az illető fontosnak tart elmondani magáról, szóval az ő igényeiből kell kiindulnom, így juthatok hozzá ahhoz, ami igazi emberi-irodalmi matéria, ha úgy tetszik, no de annál is több”.⁸ Írónk tehát az elbeszélők egyediségére kíváncsi, s a hangszalagról történő *leírás* által – amely egyben mindig *átírás*⁹ is – az

7 Hans-Georg GADAMER, *Die Aktualität des Schönen: Die Kunst als Spiel, Symbol und Fest*, Stuttgart, Reclam Verlag, 2009, 47–48.

8 KISS, „Lányinterjúzom”... i. m., 1077.

9 A szó mindkét értelmében – úgy is, mint *átvezetés*, és úgy is, mint *átformálás*.

adatközlők (öndokumentáló) beszédének modelljét teremti meg. Ez az eljárás a portréfestéssel annyiban analóg – s nyilván ez indokolta az írói terminusalkotást –, hogy saját anyagot (igaz: festék helyett *prózaszót*) használ az „idegen” modelljének megalkotásához. Ha létezhetik immanensen irodalmi célja a dokumentáris írásnak, akkor kétségtelenül ez az „imitáció”¹⁰ lesz az.

Adatközlőket mondtunk, és helyesen fogalmaztunk, amennyiben Csalog modelljei alapvetően interjúalanyok, megszólított személyek: olyan *speciális* beszélgetőpartnerek, akik felszólítva (azaz késztetve), ugyanakkor bizonyos értelemben magukra hagyva, *önmagukról*, illetve közösségük, családjuk *más tagjaihoz való viszonyukról* nyilatkoznak, életútjuk elbeszélésére vállalkoznak – egyrészt az önmegértés, másrészt a hagyományozás szándékával. Itt tehát valamiféle belső valóság rajzolódik ki, és nem külső (az életvilág valóságának általánosításra épülő absztrakciója). Csalog portréi – akárcsak Goya, a festő képei – azt *segítik* napvilágra, amit a(z önként jelentkező) modell magáról, magából megmutatni kíván, ám ezt nem közvetlenül, valamiféle objektivációs gesztusként, reprodukció formájában teszik! Épp ellenkezőleg: az egyedi és egyszeri modellteremtés szándékával, a reprezentáció érvényével emelik létrangra azt a matériát, ami beavatkozásuk révén – miként azt a *legitimációs párbeszéd* vizsgálatánál látni fogjuk – sajátos tükörként kezd funkcionálni.

Közvetlenség – közvetettség – közvetítettség

„Én már nem tudok írni – mondta.
– Én pedig csak írni tudok – mondtam.”
(Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*)

Mármost adódik a kérdés: beszélhetünk-e Csalognál érdemi dialógusról? Ha van valahol párbeszéd, az hol, melyik szinten történik – a fonolexémák, a filolexémák¹¹ vagy a lexiák (tehát a szöveg fabuláris, szüzsés vagy diszkurzív)

10 „Kedvelt formám a *monológ-próza*, amelyet vagy mindenesztül kitalálok (imitálok), vagy rengeteg magnófelvétel anyagából állítok össze, vagy is-is” – nyilatkozta 1978-ban Csalog. – *Szociográfusok felelnek*, *Mozgó Világ*, 1978, 6. sz. (június), 13. – Ebben a mondatban ugyan nem hangsúlyozza külön az író, de nyilvánvaló, hogy mindhárom szöveggeneráló tevékenységtipusban megtalálható ez a bizonyos *imitációs* gesztus. (Ugyanez a terminus merül fel Kerouac magnós prózája kapcsán is: „Kerouac imitates the voice of W. C. Fields”. – John SHAPCOTT, „I didn’t punctuate it”: *Locating the Tape and Text of Jack Kerouac’s Visions of Cody and Doktor Sax in a Culture of Spontaneous Improvisation*, *Journal of American Studies*, 2002, 2. sz., 234.)

11 Az írott (olvasható) szót jelölöm ezzel a terminussal.

szintjén? Fontos kérdés ez, hiszen a művészi teljesítmény megítélése – az olvasásban kipurgálhatatlanul, mondhatni *ab ovo* jelenlévő kritikai attitűd – önkéntelenül is a struktúra strukturalitására kérdez rá.¹² Amikor azonban a párbeszédiségre kérdezzük, nem valamiféle rekonstrukcióra kell gondolnunk; érdeklődésünk annyiban hermeneutikai, amennyiben a szöveg horizontjára irányul, arra a művészi teljesítményre, arra a szöveg munkára, amelyet a textus tükröz, kínál, mutat – nekünk, olvasóknak. Mennyire közvetlen az élmény ábrázolása az írott elbeszélésben, beszélhetünk-e egyáltalán közvetlenségről, és ha igen, az vajon hol érhető tetten a szövegben? Ilyen és hasonló kérdésekkel próbáljuk föltérképezni az adott írás művészi (vagy ha tetszik: irodalmi) kvalitásait.

Ezen a ponton válik szükségessé a következő három terminus bevezetése: *közvetlenség, közvetettség, közvetítettség*. A csalogi portréban ugyanis szemlátomást két¹³ elbeszéléssel – egy fonolexmákból álló, illetve az azt (újra)elbeszélő, filolexmákból álló elbeszéléssel –, s ily módon természetesen két elbeszélői diszkurzussal van dolgunk. Az ideális, a közvetlen oráció persze a műfaj nélküli beszéd volna, ami azonban nyilvánvalóan nem lehetséges, hiszen éppen az *elvárás* teremti meg minden interperszonális kommunikáció immanens műfajiságát – azt a műviséget, ami a beszéd fajba, relevancia-osztályba szorítását, azaz a megszólalás disztिंगváltságát jelöli. Ez az a jelenség, amelyet Bahtyin a megnyilatkozás kompozicionális fölépítésének nevezett, azaz a tematikus tartalom, a stílus és a kompozíció a megnyilatkozás *egészében* tapasztalható elválaszthatatlan összefonódása. Ugyanitt szólt az orosz kutató *viszonylag állandó elbeszéléstípusokról* is, amelyek az élmény közvetlenségét az előbeszéd képlékenyebb fajainál határozottabban korlátozzák, teszik közvetetté.¹⁴ Ilyen, minden bizonnyal, a kötetlen vagy „lányinterjú” is,

12 A struktúra strukturalitására irányuló kérdés bizonyos értelemben mindig kiegészül a műfajiság kérdésével. Az ún. *tape recorder prose* műfaji előzményeit érdekesen rajzolja meg Ewen L. Bowie a görög „table-talk”, azaz a Platón előtti dialógusokról írott dolgozatában. – Ewen L. BOWIE, *Greek Table-Talk before Plato*, *Rhetorica*, 1993, 4. sz., 355–371. Csalog *A Lány, a Fiú és sokan mások* című szövegére gondolva nem kérdéses az összevetés jogossága.

13 Első kötetében (*Tavasza minden rendben lesz*, 1971) még akad példa több adatközlő beszélgetését rögzítő szövegre is (*A Lány, a Fiú és sokan mások*). Ez azonban inkább csak kísérlet volt, érdemi folytatásáról nem tudunk. Noha a *tanyázás* – amely a falusi életmód egyik jellegzetes műfaja volt – valójában kiscsoportos beszélgetés, anekdotázás, és így szerkezetében, utalás-rendszerében, hangvételében szorosan kötődik az elbeszélővel közel azonos közösségi tudást birtokló hallgatósághoz, Csalog a *Parasztregényben* következetesen kivágta ebből a kontextusból Eszter néni monológjait, és új, regényi struktúrává szervezte azokat.

14 Mihail BAHTYIN, *A beszéd műfajai = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán, SÍKLAKI István, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 246–280. (Ford. KÖNCZÖL Csaba)

amely Csalog művészetében elsőként létesít kapcsolatot a vágy, a beszéd és az írás szubjektumai között.

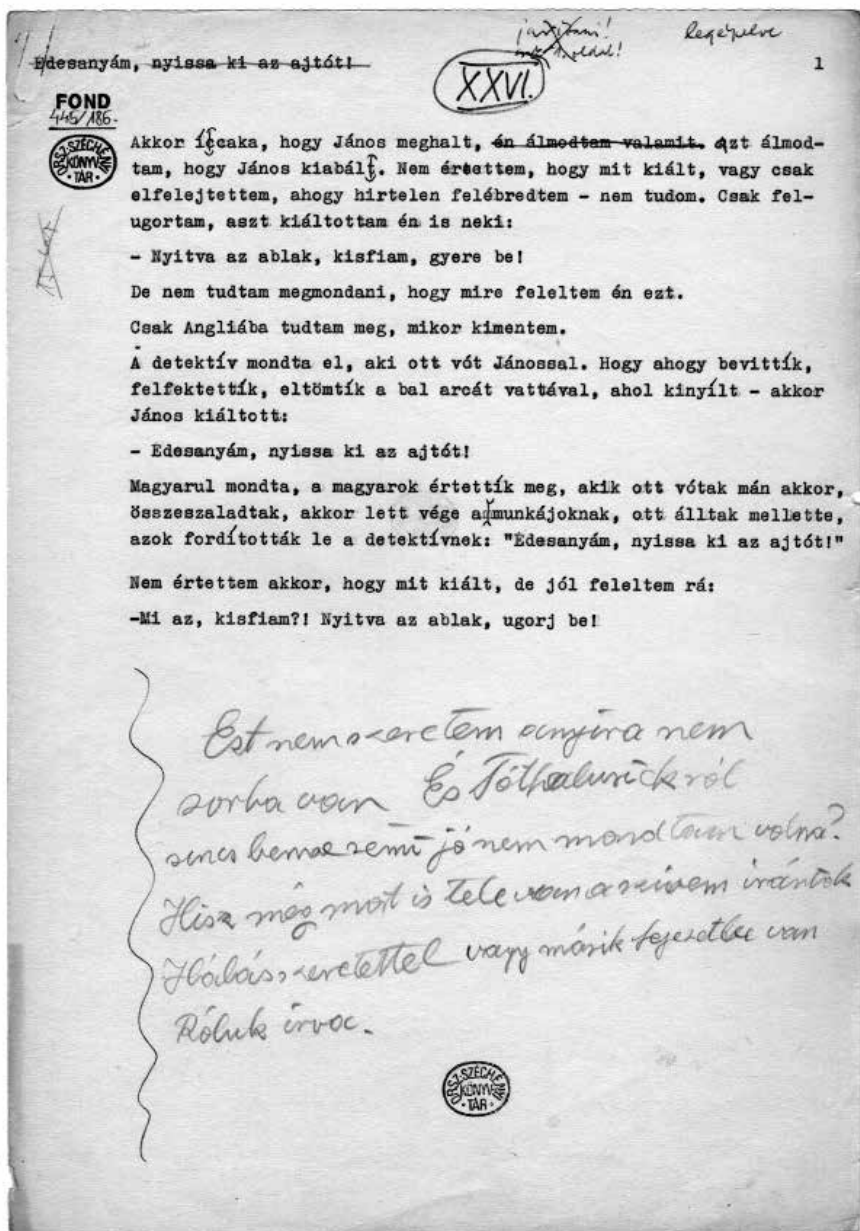
Mielőtt azonban e kapcsolat boncolgatásába fognánk, szükségesnek látszik egy sajátos körülmény tisztázása. A Csalog-féle doku-szövegek életvilágbeli adatközlőinek élménykifejezését (illetve annak közvetlenségét) ugyanis több tényező befolyásolja. Elsőként az elbeszélte élmények (életese-mények) az adatközlő-elbeszélőtől való időbeli távolsága; az a tény, hogy a doku-típusú elbeszélői megnyilatkozás nem az aktuálishoz, az éppen most történőhöz kötődik (ami az esemény *akció*-értelmében akár már a múlthoz, de *feldolgozás*-értelmében még a jelenhez, magához a beszédhez, a *beszéd jelenéhez* tartozik). Megkülönböztetésünk – elsőre úgy tűnhet – pusztán a pszichonarratológia érdeklődésére tarthat számot, noha az igaz történetek néprajzi kutatója, Albert Wesselski éppen erre a distinkcióra alapozta a Geschichte–Märlein dichotómiát, amely a belülről fakadó élménytörténet és a mások életéről szóló anekdota különbségét szemlélteti.¹⁵ E különbözőség elsősorban az *interjú* (az érdeklődő *idegennel* való beszélgetés) „nagy-műfajában”, illetve a Labov-féle *megfigyelői paradoxon* jelenlétében ragadható meg. Persze mindkét elbeszéléstípus (erősen redukálva: a *spontán* és a *művi*) egyben önálló narratíva is, ám az előbbiben a közvetlenség magasabb fokú, hiszen a sorseseeményeket közvetlenül földolgozó elbeszélést (amellett, hogy szinkron, s nem diakron jellegű) általában olyan személyhez címzik, aki az elbeszélővel közvetlen (többnyire szoros érzelmi) viszonyban van.¹⁶ A diakron jellegű, „művi” (külső, s nem belső készletéből fakadó) elbeszélés esetében a megfigyeltség tudata, valamint az interjú műfajának keretei (a szó eredendő dialogikusságán túl) a szokásosnál is határozottabb nyelvi disztingváltságra ösztönzik az elbeszélőt, illetve arra, hogy a kazettaszalagok hosszának¹⁷ megfelelően tömörítse, s a lelki szemei előtt lebegő nyomtatott médium (a *Parasztregény* hőse, Eszter néni esetében a *könyv*) műfaji eszményének rendelje alá mondanivalóját.¹⁸

15 Albert WESSELSKI, *Die Formen des volkstümliches Erzählguts = Die deutsche Volkskunde*, Hrsg. Adolf SPAMER, Leipzig, 1934, 216–248.

16 Ha ilyen kontakt nem érhető el, ez a nyelvi munka többnyire megmarad az intraperszonális, belső beszéd terepében.

17 Orsós György, az *En győzni akarok!* című Csalog-portré elbeszélője visszaemlékezéseiben külön hangsúlyozza, hogy „két kilencvenperces beszédanyag került rá egy este a szalagokra”. – ORSÓS György, *Csalog Zsolt*, Amaro Drom, 1997, 8. sz. (augusztus), 15.

18 Radnóti Sándor írja egy helyütt: „egy olyan egyenlőtlen társadalomban, mint a miénk, a kérdezővel szembeni frusztráció, a kérdéseknek való megfelelni akarás eleve eltorzítja a beszédet, és ezt csak nagy, néha aránytalanul nagy írói erőfeszítésekkel lehet tematizálni.” – RADNÓTI Sándor, *A „faction”* = R. S., *Recrudescunt Vulnera*, Bp., Cserépfalvi Kiadó, 1991, 192.

A legitimációs párbeszéd fázisa: a *Parasztregény* alapkézirata Eszter néni javításaival (OSZK Kt. Fond 445/186.). A IX. fejezet 1. folióján ez olvasható Csalog kézírásában: „E. néni kihúzásait általában nem vettem figyelembe.” A XVI. fejezet 1. folióján pedig a következő: „Javítások három kéztől: saját, Eszter néni és Bajusz tiszteletes. / Az utóbbi kettő nagy részét nem vettem figyelembe.”

S akkor a gyűjtői-lejegyzői kérések és utasítások determináló erejét még nem is említettük – hadd hozunk hát ezekre is két paradigmaticus példát! Bajusz Gyula, aki lelkész volt Tiszaroffon (a *Parasztregény* életvilágbeli elbeszélőjének, Mohácsi Bálintné Muka Eszternek a falujában), *Egy második kiadás margójára* című vitacikkében így írt: Esztike néni „tájjelleggel tarkította ugyan beszédét (az »é« magánhangzó helyett hosszú »í«-t használnak, vagy zárt »e«-t mondanak), azonban ezt sem mindig. Amikor könyvének egy részét olvasva megkérdeztük dr. Kosáry tanárral, miért ilyen szokatlan módon mondta el a történeteket, ő azt felelte: mert Csalog kívánta így és ezentúl ő már csak így beszél.”¹⁹ A *Csendet akarok!* című elbeszélés hőse, Orsós György szintén utal visszaemlékezéseiben Csalog előzetes, a megnyilatkozás stílusát, formáját s így adott esetben tartalmát is befolyásoló preskripcióira: „másodszori találkozásunkkor kérte tőlem, hogy egy kicsit egyszerűbben fogalmazzak, hiszen az egyszerűség nagyon is szép és megkapó lehet. Igyekeztem a kérésnek eleget tenni, több-kevesebb sikerrel.”²⁰

Ha tehát beszélhetünk valahol tényleges párbeszédéről (kölcsonös, kvázi szimmetrikus kommunikációról), akkor azt csupán a mű születésének periódusa kapcsán tehetjük, hiszen az író által megteremtett (eredendően „beszélt”) elbeszélői nyelv írott modelljének – a pudinghoz hasonlóan – a „fogyasztás” lesz értékmérőjévé. Csalog (miként Móricz Joó Györgynek) átnyújtja a saját elbeszélői diszkurzusa által megjelenített adatközlői elbeszélést, és elfogadásra vagy elutasításra vár. Hogy ez a véleménycsere miként zajlott, a *Parasztregény* második kiadásának jegyzeteiből tudjuk meg. Miután írónk lefekteti, hogy „a könyv megjelent szövege úgyszólván sehol sem – csak ritkán, egy-egy rövid részletben, legfeljebb pár mondatnyi távon – *azonos* Eszter néni elmondott szövegével”,²¹ élénk tárja sajátos modellező módszerének alapelvét. „Saját szavaim és mondataim tartalomban, szellemben, stílusban és nyelvben úgy illeszkedjenek a szövegbe, hogy Eszter néni elolvasva magának ismerje el őket. Eszter néni elolvasta a nyers, szószerinti lejegyzés egy részét – és csalódott volt, nem találta benne magát; később elolvasta a kidolgozott, végleges szöveg egészét – és elégedett volt, sehol stílárís változtatást nem kért, nem ismerte fel kezem nyomát – ilyenképpen igazolta módszeremet.”²² Ez a fajta *legitimációs párbeszéd* azonban nem lehet a doku irodalmiságának

19 BAJUSZ Gyula, *Egy második kiadás margójára*, Református Egyház, 1986, 12. sz. (december), 286.

20 ORSÓS, *Csalog Zsolt... i. m.*, 15.

21 PR2, 539.

22 *Uo.*, 540.

értékmérője, hiszen ez a kommunikációs forma – amint Louis M. Starr már a hetvenes évek elején rámutatott –, bár különböző előjelekkel, de elmaradhatatlan része minden *adatközlőt működtető* dokumentáris alkotásnak, így az oral historynak is.²³

A dokumentumregény

„Legyünk társszerzők.”
(Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*)

Narratív identitás kontra diszkurzív alanyiség

A közvetlenség–közvetettség–közvetítettség hármásának első tagja tehát – legalábbis az élmény szempontjából – vajmi kevés szerepet kap a dokuportré műfajában. Noha Varga Lajos Márton, a *Parasztregény* első kiadásának kritikusamégnaivmódon hitte, hogy az adatközlőt „nem feszélyezi, korlátozza, irányítja (manipulálja) a más szemhatáru s ambíciójú beszélgetőpartner”,²⁴ a portré anyagának szóbeli átadása valójában mindig közvetett – mind az élőbeszéd (interjú, tanyázás), mind a kilátásba helyezett írott szöveg műfaji kezei, mind pedig a beszélgetőpartner szándékai okán. Ez a beszélgetőpartner ugyanis – s ezt ne feledjük! – nem egyszerű társalkodó; a felek itt korántsem egyenrangúak! Egyrészt az adatközlő alá van rendelve a partnere által diktált technikai feltételeknek, másrészt ez a beszélgetőpartner valójában egy író, a majdani írott elbeszélés szerzője, aki szintén alá van rendelve, mégpedig az irodalom – a *Parasztregény* esetében a *regény*, illetve a *portré* – szabályainak.

Éppen itt válik láthatóvá a beszéd és a nyelv fundamentális különbözősége, s itt érkezünk el a *közvetítettség* kérdéséhez is. „Míg a beszéd (parole)

23 „Der Leser einer Oral History, so versichern wir den oft fassunglosen »Autoren«, weiß jedoch, daß er gesprochene und nicht geschriebene Texte liest, genau wie dies auch die Leser von Pressekonferenzprotokollen wissen. Wir glauben, daß es mehr auf Spontaneität als auf korrekte Syntax ankommt. Falls der »oral author« das Gefühl hat, nicht genau das getroffen zu haben, was er eigentlich sagen wollte, dann sollte er dies bei der Textredaktion korrigieren; wir empfehlen dabei jedoch dringend, keine stilistischen, sondern nur solche Korrekturen zu machen, die der besseren Klarheit und Genauigkeit dienen.” – Louis M. STARR, *Oral History in den USA: Probleme und Perspektiven = Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis: Die Praxis der »Oral History«*, Hrsg. Lutz NIETHAMMER, Suhrkamp Verlag, 1985 (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft), 58. Általános tanulság, hogy az oral history egyes elméleti belátásai – noha e műfaj anyagkezelésében, dokumentumfölfogásában jelentősen különbözik a doku-prózától – sok esetben okulással szolgálhatnak a dokumentáris szépirodalom kutatójának is.

24 VARGA Lajos Márton, *Parasztregény: Csalog Zsolt könyvéről*, Népszava, 1979. február 10., 7.

a fiziológiához, a lélektanhoz, a szociológiához, addig a nyelv csak a nyelvészethez tartozik, mint olyan játék, amelynek szabályait a beszédben (parole) hajtják végre” – fogalmaz Paul Ricœur.²⁵ Onnantól tehát, hogy Csalog elkészíti a portré szövegét, s az – a jelzett paratextusoktól kísérvé – megjelenik, a szöveg irodalmiságának fölmérése, elemzése immár a poétika feladata. Láttuk, hogy az adatközlő és a hallgató-író személyek párbeszéde milyen feszült, irányított, művi, s mint ilyen: meglehetősen csökevényes dialógus. Nos, a könyv médiumába lépő szöveg már végképp csak nyomokban emlékeztet a hajdani „beszélgetésre”, hiszen „az olvasó hiányzik az írásból, az író pedig az olvasásból. A szöveg így az olvasó és író kettős elfedését hozza létre; s eképpen ama párbeszéd helyébe lép, amely közvetlenül fűzi össze az egyik hangját a másik hallásával.”²⁶

Ricœur híres kijelentése („a narratív identitás az azonosságunk az a formája, amelyet az ember az elbeszélő funkciónak köszönhet”²⁷) fölveti a kérdést, hogy Csalog doku-portréiban ki az, aki az elbeszélő funkció révén kirajzolja saját narratív azonosságát. Ez azonban újabb kérdést implikál: ki az elbeszélője ezeknek a portréknak? A narratológiai értelemben vett elbeszélő funkció ugyanis – mint már utaltunk rá – kétségtelenül kettős: két elbeszélőnk és két elbeszélői diszkurzusunk van. Esetleg – vethetnék ellenünk – az adatközlő narratívája fölszívódik a hős nyelvébe, és mint ilyen elveszti önállóságát? Vegyük szemügyre mindezt közelebbről! Amit az adatközlő elmond, azt az író lejegyzí; majd e sajátos, preformált képződményt fölvagdalja, földolgozásához alternatív víziót teremt, és ebből a „vagdaltból” a választott műfaj kereteinek megfelelő (a zenei tételekkel analóg) formai-tematikai egységeket alakít ki.²⁸ Kísértetiesen hasonló a helyzet Roland Barthes-nál, aki ismeretesen *lexiáknak* nevezte el a vezérjelentő földarabolásából származó egységeket.²⁹ A lejegyzett szövegből kialakított szekvenciákat – az S/Z mintájára – Csalognál is az olvasás egységeiként kezelhetjük, minthogy a (1) meghallgatás, a (2) visszahallgatás, a (3) lejegyzés, az (4) olvasás, a (5) szegmentálás, az (6) írás, az (7) újraolvasás, az (8) újraírás stb. fázisai követik egymást

25 Paul RICŰEUR, *Mi a szöveg?* = P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., Osiris Kiadó, 1999 (Osiris Könyvtár, Irodalomelmélet), 19. (Ford. JENY ÉVA)

26 *Uo.*, 11.

27 Paul RICŰEUR, *Narrative Identity*, *Philosophy Today*, 1991, 1. sz., 73.

28 „Amikor megvan a leírt masszám, akkor többször átolvasom, a margóra kijegyzem a témákat, ollóval szétvágom őket és csoportosítom, mert egy témával egyszerre kell dolgoznom, még akkor is, ha a végső változatban ugyanazt, mondjuk, háromfelé szakítom, és úgy adagolom.” – KISS, „*Lágyinterjújom*”... i. m., 1078.

29 Roland BARTHES, *S/Z*, Bp., Osiris Kiadó, 1997 (ford. MAHLER Zoltán), 25–26.

59

rettenetes nagy kofa vót. Befogott a kőllába, aszt ű járt
 Buhgyeare, Klauzszállára, aprócskán, -

B: A naposáncs ehetett ott akar mennyit, de nem rendeződésbe
 vót secc. /Nevet./

... kenyir, szalonát, amennyit akart, de nem vót gazdasá-
 szony. Ast nem szerették a cselédok. Gabov bátyám mondta -
 űcs egyen annyi cselédet mennyivel gondolod hogy jóllakunk!
 Amellett aszt értett hozzá, aztán fcsstt, nem szót írta an-
 gyom, miha apdólt, mar can megkötést, ilyenmit apyodtú-
 tte, mar az emberek aszt az ilyenek nem törődnek /nevet/.
 Astán - de ű is melléit, aszt jóllakott. /A téma befejezet-
 len, valaki megsavarta a beszélgetést./

/Hosszabb szünet után, négyzeteként:/

/Bélat bácsiról beszéljünk már.../

/Csendesen nevet./ Nem iri meg a pist, amir..... /egy szó
 kivételosen a felvételén./

/Tudja E. néni, mit szeretek B. bácsiban?/

Ho?

/Ast hogy - gyerek./

Az. Csak az a baj hogy nagyon maltrancos. Mégse lehet a fem-
 kére venni! De hogy! Hagyon! Olyan gyenge gondolkozón, való-
 ban, mint egy gyerek. Hogy képes vón magát elpusztítani, ha
 ű mulatni akar astán nem lehet. Hogy ű nem csinálhatja azt ű
 akart! - dehannan, Ham is csinálja azt, amit én akarok. Mar ak-
 kor józán vón mindig. Seha szót nem fogad - á, hát...

/Ast hogy érti E. néni, hogy "gyenge gondolkozón"?/

Általában, mint egy - mit mondjak - mint egy tizenkét éves gy-
 rek. Seha eszibe nincs, hogy ugyan adót fizetünk-e már. Vagy
 mi szilkesen vón a hásho. Heki jó vón ugy ahogy vón. Ha ve-
 csak neki ruhát, egy darabig dehog írta, aztán űrül, felvoni.
 Szóval egész olyan gondolkozón, mind egy tizenkét éves gy-
 rek. Megmondom hogy megcsináljon, - jó, ű nem csinálja. Mondon
 - Hát dehannan, hát tennap azt mondtad hogy csinálod! - Akkor
 megcsinálom - assondja - ha azt mondtam, - Dehog ű mondta...
 De erre vesetem rá mindig, mintha ű taníta vón ki! Akkor
 nincs baj. De ha ugy, én erőszakkal kildénem, nem teszi meg.
 Nem csinálja. Valahogy ugy kell befilitani, hogy az a ű ütö-
 te vót. Akkor aszt ha beválik, akkor - aszj, - övé a dícsé-
 ség! Ha nem válik be, akkor aszt vágja, hogy én csinátom az
 egészet. Példán ha vesznek valamit. Most a kőményir, most na
 reggel elkezdte, hogy neki ugy is jó lett vón - istenem hát
 azt is hasznosított mire lehották. Olyan rossz vót, kigett az
 cément hémány. Ha kevesebbér megcsinálták vón, akkor aszt
 maj mondaná - Csak jó, hogy megcsináltattam! - De így: mir kel-
 lett nekem? Mondon - Hízd, nem lukasz dolog! Mar ha arra kő-
 tenia a pést, akkor még megérttem. De nem lukaszra köttjük,
 ugye, az kell. Akkor ha el akarnám pocsikolni, vehetik másik
 fajta butort. De tudom hogy haragvón írta, mire az a peres-
 sek vele? Ha is megszoktam minden darabot, szeretem azt sz-
 kipp and az idecsényám ágya vót, holmija, kanzli, minden, az
 meg a nagyanyám vót, - ragaszkodik is hozzá. Minccen nekem

Nem érttem hogy fogja talán volna, ebből, értékes ember ő volt

Kezelmés nekem kell helyette gondolalvoni

59

megérttem nem megpróbált csodák

Csak akkor írta ha a magyarázatát látta, csak amikor megértte, és gyenge voltunk, ő nagyon hamar

Eszter néni bejegyzéseivel - OSZK Kt. Fond 445/187.

Az írás első fázisa: nyers lejegyzés a magnószalagokról (Eszter néni bejegyzéseivel - OSZK Kt. Fond 445/187.)

a doku-elbeszélés megalkotása során. (Ricœur írja ugyebár egy helyütt, hogy az élőbeszéd hallgatója „láthatatlan olvasóvá” alakul, minthogy az írásaktus elindítja „a szöveg elsodródását mindenfajta megmutatható valóságtól”.³⁰)

Mármost ha az adatközlő pusztán a történetmondás modellje (vagyis annak metaforája), akkor a borítón szereplő (az adatközlő beszédének modellje mögé, azaz a hős nyelvébe visszahúzódó) szerző a hallgató, az olvasó és az író alakmásaira szakadna szét? Fogós kérdés!

Ám ha az adatközlői- és író-elbeszélői alakmások helyett inkább az őket „képviselő” diszkurzusok önprezentációs stratégiáira koncentrálnak, rögvest tisztább a kép, amennyiben így a magát *mutató* és a magát *megvonó* orációk kölcsönös átfedését tapasztaljuk. Amit tehát Margócsy István „az író tudós és toleráns visszavonulásának” nevezett,³¹ valójában a portré műfaj azon tulajdonsága, hogy a jelentésadás

folyamatát *közvetlenül* kapcsolja össze a narratív identitás (meg)képződésének folyamatával. Schein Gábor – *A boldog ember* kapcsán – találoan mutatott rá, hogy „a narratív identitásképzés, a jelentésadás folyamata csak akkor indulhat el és maradhat mozgásban, ha az elbeszélés újra és újra, a név minden egyes leírásának alkalmával elszakítja a történetet ön-nön eredetétől. [...] vizsgáljunk kell [...], hogy ez a szakadás a szóbeli közlést írássá alakító szerző munkájának következménye, vagy már a szövegben foglalt elbeszélő szólamában megkezdődik e folyamat.”³²

Az írás második fázisa: a nyers lejegyzés másolati példányának fölvgaldalása, tematikus „texthalmok” kialakítása.

30 Paul RICŒUR, *Pillantás az írásaktusra*, Helikon, 1989, 3–4. sz., 243. (Ford. FARKAS Ildikó)

31 MARGÓCSY István, *Csalog Zsolt: A tengert akartam látni*, Mozgó Világ, 1982, 8. sz. (augusztus), 78.

32 SCHEIN Gábor, *A semleges beszéd problémájának megjelenése Móricz Zsigmond A boldog ember című regényében* = S. G., *Traditio: Folytatás és árulás*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2008, 74.

①

Sóval én újszerűségeim az emberek, ~~és~~ én nemigen lehettem megam. 5
~~És~~ Boti György napnyogásánál is, vele érzem tudatosságom.

Győző sárnya az újszerű Boti György, én meg azértem és karam visszá a
 Tiszánál. En kéttem dil, nem adtam meg neki azt az dilút, hogy ne mon-
 jon a napnyogás in dil! Ellyen nem voltam sző! Nem tudtam ellyét az as-
 tól! Na, apón uraként ~~az~~ György úr. Apódy's sarnya:

-Halled-e! De tein amon vagy te!
 Mondom: - Tudom!
 - De tein farod van! - ess mondyá.
 - Igas-e? - mondóm. - hogy kélve?
 Apódy: - Kéve!
 - A rajta! - mondóm. - Hogy ne jaitor unidig!
 Hát, az anyja kezetlen, el kellett valannom! His a győte köztürel meg
 szent venni! Beszédettem a kisnyíga, azs be cam szümm, az öny mama
 ok állt kím, mondóm neki kámer:
 - teidje k. továbbszárdom!

Apódy itt oda voltam az Boti György. Kán ü j' adóvált volt, nem volt
 anyja öny, azs van rommeninél, deiz rom látni volt.
 - Nem lázot it cam amon? - apódy's György úr.
 - Láttam én! Ám szaladt, napnyogás in!
 - Hogy a fene azon tele, - apódy's - azs amonkita hogy a sárnya odje a
 fenezd!
 - Hát, napnyogás in, - azs mondyá Bede. Rési udem - Szó az aki nem re-
 fell! Hát nem mindezté kora'z én te a szj emelt te, meg a gárdagt
 se!
 - Na megállj, a ten cam meg, teudomaz sár vele, de megvatem! Tudom én
 in volt! kora'z inél volt!

Apódy's volt a ~~szőv~~ szőv ^{szőv} szőv, Boti György szőv, ~~szőv~~ szőv
 szőv's szőv's szőv's, Boti Ekkes inél, a Rési apódy's. Következé - kora'z
 szőv's inél szőv's szőv's. ~~szőv's szőv's szőv's~~ szőv's szőv's = kora'z az
 szőv's, his apón velinev szőv's szőv's.

-No, - mondóm - Boti, az engem most megves. A fene cam meg, azt igát,
 hogy megves!
 De nem volt meg, kora'z oda, kora'z, szőv's szőv's a szőv's, kora'z Hz szőv's.
 Hát mondyá:
 - Remétem mindezt szőv's!
 - Hát nem, - mondóm - napnyogás in, napyon szőv's.
 - Hát mir?
 - Az, - mondóm, - mer Bertzen, amonkita szőv's szőv's az szőv's szőv's
 a szőv's szőv's, mondóm hogy szőv's szőv's szőv's, szőv's szőv's na' szőv's, k-
 szőv's szőv's a szőv's szőv's szőv's. Hát én meg szőv's szőv's szőv's
 szőv's! Kora'z meg szőv's!
 - Jaj, duja szőv's szőv's, szőv's szőv's? Ámit kím, azt szőv's, de ha
 maga szőv's szőv's szőv's a szőv's, maga le szőv's a szőv's szőv's! A szőv's
 szőv's in szőv's szőv's azt cam a szőv's szőv's szőv's!
 - Leanyon szőv's, - mondóm - nem mondóm el szőv's szőv's. En nem szőv's szőv's,
 azs meg oda szőv's szőv's szőv's.

Az írás harmadik fázisa: a kézírásos fogalmazvány elkészítése
 (OSZK Kt. Fond 445/189.)

Csakhogy Schein a kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonít a fiktív neveknek, az álneveknek, az átnevezéseknek. Érvelése nyomán azt gondolhatnók: attól függően beszélhetünk egy vagy két elbeszélői diszkurzusról, hogy az életvilág valóságában nem létező név, az álnév leírása *megszakítja*, vagy az adatközlő saját nevének használata újra és újra *hangsúlyozza* a történet és eredete közti kapcsolatot. Holott nem a fiktív név leírása, hanem maga a leírás (az *írás*) szakítja el a történetet önnön (*orális*) gyökereitől. Ráadásul ha megnézzük, miként lesz az első kiadás palimpszeszt, azaz, miért kerül sor a kész szöveg egyes név-jelölőinek kitörlésére, majd új jelölők bevésésére (*inscription*), azt tapasztaljuk, hogy ez az ok nem a regény regényiségével, irodalmiságával függ össze, sokkal inkább az adatközlői diszkurzusokban (Joó Györgynek és Eszter néaninek a nyilvánosságtól való félelmében) keresendő. Ily módon a transznomináció – mint techné – nemhogy el nem törli, de még hangsúlyozza is a modellált beszédmodd karakteres önállóságát, legitimitását, az írott narratívával való párhuzamosságát.

Vitatnánk továbbá Schein azon kijelentését is, mely szerint a *Parasztregény* esetében „nem Muharos Bálintné regényét olvassuk, hanem egy parasztregetényt”.³³ Schein – idézett tanulmányában – következetesen a regény 1978-as első kiadására hivatkozik, és a korszakra vonatkozó irodalomtörténeti szintézisének Csalog-fejezetében is oda konkludál, hogy az eredeti neveket fölfedő ’85-ös kiadás egyfajta defikcionalizálás eredménye, és mint ilyen sajnálatos módon „visszatér a szocialista próza realista hagyományaihoz”.³⁴ Cakhogy a regény *regény* volta – ismét hangsúlyozzuk – nem a jelölt fikcionalitásában áll.³⁵ Azaz nem abban, hogy a nevek jelöltje létezett-e valaha, hanem abban, hogy a jelentésképződés a narratív identitásképződéssel, s e kettő a nyelvhasználat problémájával, a működésben lévő nyelv vizsgálatával összekapcsolódik-e, összekapcsolható-e egyáltalán.

33 *Uo.*, 73.

34 *Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 2010, 948.

35 Berkes Erzsébet éppen itt tévedett, amikor így írt: „jó okunk van föltételezni, hogy a nevek sem »valódiak«. Ha pedig ez »ál-émlékirat«, akkor még »regény« is lehet, hiszen Csalog Zsolt író választhatja ezt a formát, hogy a paraszti élet forradalmi átformálódását külső és belső teljességében bemutassa. Cakhogy a kötet tartalma, az ábrázolás módja és szerkezete kizárja ezt a föltételezésünket. Ez a könyv – bár használjon költött személynéveket a költött nevű színhelyen – nem költői alkotás, azaz nem egy szuverén író valóságot újratereztető képzeletének és írásművészetének terméke.” – BERKES Erzsébet, *Parasztok és publicisták*, Élet és Irodalom, 1978, 23. sz. (június 10.), 11.

Ám ahhoz, hogy mindez teljesen világos legyen, el kell hagynunk végre a narratív identitás megköttő és félvezető fogalmát. Használjuk inkább a Kovács Árpád-féle „diszkurzív alanyiség” kategóriáját, hiszen a Hősnek nincsen Énje; Csalognak és Eszter néninek egyaránt *csak Története* van, azzal azonosak – a lezáratlan történettel, amelyben saját nyelvüket keresik. Mindkettőjüké egyszeri, többé meg nem ismétlődő történet – a *Parasztregény* szövegébe zárva.

Az identitás pszichológiája mint a beszéd készítője és a regény „témája”

Csalog a népi kultúra kutatójaként, mint szociográfus és mint író, egyaránt a „múltglorifikáló ideológiák”, az „ilyen-olyan művi módszerekkel befőzött emlék”-ek ellen küzdött.³⁶ S a regény, amely megkérdőjelezi az „abszolút múltat” és a „csalhatatlan hagyományt” (mint az eposzi distancia kellékeit),³⁷ e küzdelem legkiválóbb eszköze; Eszter néni pedig, e „közössége fölébe nőtt”,³⁸ a „többiekétől eltérő nézőpontra” szert tett³⁹ asszony ideális alanya lesz. A *Parasztregény* tehát – amelynek valóban modellje Móricz *Boldog embere*⁴⁰ – nem pusztán egy műfaj megújítása (a reáarakódott ideológiai terhektől való megszabadítása), esetleg – mint Bata Imre vélte – „a magyar parasztregegy rekviemje”,⁴¹ de elsősorban *a paraszt(ság) mint identitás* regénye, és e tekintetben nincs sok különbség az első és a második kiadás között. Mányoki Endre 1986-os recenziója már megsejtett valamit ebből a problémából, bár ő még egy specifikus gondolkodásmódról, s nem identitáskérdésről értekezett. „A *Parasztregény* nem az eltűnő paraszti életforma megértő enciklopédiája – szögezi le a kritikus –, nem tárgyak, események, magatartási minták, rítusok, szokások és hagyományok arzenálja. Persze mindezek együttvéve, ugyanakkor lényegesen több is: pontos lenyomata egy sajátos gondolkodásmódnak.

36 CSALOG Zsolt, *A mai adatközlő és a gyűjtő dilemmáiról = Múltunk jövője: Szabadelvűek a népi kultúráról*, Bp., T-Twins Kiadó, 1993, 142–143.

37 Mihail BAHTYIN, *Az eposz és a regény: A regény kutatásának metodológiájáról = Az irodalom elméletei III.*, szerk THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1997, 42. (Ford. HETESI István)

38 NAGY Olga, *Előszó = Győry Klára, Kiszáradt az én örömem zöld fája*, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1975, 7.

39 SZILÁGYI Zsófia, *Ugyanaz a nyár? = Sz. Zs., A féllábú ólomkatona: Irodalmi mű-hibák*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2005, 241.

40 SCHEIN, *A semleges beszéd... i. m.*, 73.

41 BATA Imre, *Könyvszemle*, Népszabadság, 1978. május 9., 7.

Egy kétségtelenül individuális, karakterisztikus, mégis rendkívül kötött gondolkodásmódnak. Ebből a kettősségből nyeri feszültségét a regény.”⁴²

De miben is áll ez a feszültség?

„Maradtam parasztnak” – mondja Eszter néni,⁴³ ez a „literátus hajlandóságú parasztasszony”,⁴⁴ aki Fejest és Moldovát olvas,⁴⁵ aki kis híján négy polgárit végzett, ráadásul néprajzi pályázatokra különböző témájú dolgozatokat írt (többek között egy monumentális önéletrajzot, „parasztéletrajzot”, amelyet Csalog is olvasott⁴⁶). Így a *Parasztregény* fókuszában az a nyelvvel és identitással való kínlódás, az a – Hamvas Béla regényelméletében olyan igen hangsúlyos – *válság* áll,⁴⁷ amit a továbbtanulásról való lemondás, valamint a paraszti élet föl vállalása indukál; az a skizoid, hasadásos lélek- és tudatállapot, amely Eszter néni két szerepének (a népi kultúra reprezentánsának és a regény „társszerzőjének”) szükségszerű összeütközéséből ered. Éppen ez távolítja el a regény hősnőjét a falubeliektől („Tudja, maga olyan kis FÍFINOM, olyan félig izé!”⁴⁸), s teszi kiszolgáltatottá Csaloggal szemben, aki – meglovagolván a hús-vér ember vágyait⁴⁹ – többek között előírja neki a nyelvhasználatot. Egyfelől etikátlanság áldozata, másfelől művészi teremtés eredménye tehát a két Eszter néni – az ember és a hős –, akiket ugyanúgy hívnak, és akik nekünk, mai olvasóknak már szétválaszthatatlanul egyé forrtak.

A diszkurzív poétika nyelvén azt mondhatnánk, hogy a *Parasztregény* – mint Eszter néni és Csalog Zsolt közös „története” – a vágy, a beszéd és a diszkurzus szubjektumai közti különbséget teszi láthatóvá. Hiszen van egy

42 „Der *Bauernroman* ist nicht eine Enzyklopädie der im verschwinden begriffenen bäuerlichen Lebensform, nicht ein Arsenal der Gegenstände, Ereignisse, Verhaltensmuster, Bräuche, Sitten und Traditionen. Dies alles auch, doch gleichzeitig wesentlich mehr: der genaue Abdruck einer Denkweise. Einer Denkweise, die sehr individuell, charakteristisch, dennoch außerordentlich gebunden ist. Aus dieser Zweiheit entsteht die Spannung des Romans.” – Endre MÁNYOKI, *Kultur = Gemeinschaft + Öffentlichkeit*, Bücher aus Ungarn, 1986, 3. sz., 34.

43 PR1, 77.; PR2, 79.; PR3, 58.

44 *Magyar irodalom... i. m.*, 947.

45 PR2, 510.

46 „1975-ben Muharos Bálintné önéletrása kiemelt díjat nyert az országos néprajzi pályázaton. A dolgozatot annak idején magam olvastam el, és készítettem róla lektori véleményt, de Csalog regényének csak az utolsó oldalainál vettem észre, hogy a történet nem egészen új, mintha már valahonnan ismerném.” – SZACSVAY Éva, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Honismeret, 1980, 1. sz. (január-február), 60.

47 HAMVAS Béla, *Regényelméleti fragmentum* = H. B., *Arkhai és más esszék*, Bp., Medio Kiadó, 1994, 265–342.

48 PR1, 80.; PR2, 84.; PR3, 62.

49 „[I]smertem szerzőtársam becsvágyát, tudtam: élete nagy álma volt, hogy nevét nyomtatásban lássa”. – PR2, 629.

(„asszony”), aki regényt akar írni, egy („asszony”), aki beszél, és egy („író”), aki megírja a regényt. S ami e diszkurzív térbe lépő szubjektumokkal történik: az maga lesz e személyek története. Míg a beszéd megszünteti a vágy, az írás pedig a beszéd szubjektumát, addig a legitimációs párbeszéd első periódusában, az adatközlő néma olvasásában (a szubjektumon kívülre, egy másik szubjektum hatáskörébe helyezett írásaktus eredményének ellenőrzésekor) Eszter néni *elvileg* saját szövegén, saját szavain keresztül nézi, látja magát. Camus-nél vagy Nabokovnál nem kétséges, hogy ez a – diszkurzív alanyiságot konstituáló – létesemény valóban végbe megy. Kérdés azonban, hogy mindez Eszter néninek is megadatik-é? Hiszen ő – szükségszerűen – Csalog szavain keresztül nézi, látja magát, még akkor is, ha az írói szemfényvesztés sikeres, és az adatközlő elhiszi, „visszaigazolja”, hogy a papíron olvasható szavak tőle származnak. Eszter néni mindenestre a „paraszt” szón keresztül nézi magát, azon a terminuson át, amelyet önmegjelölés céljából használ, és amelyet szükségszerűen új jelentéssel ruház fel, amikor elvlasztja gazdaság-, társadalom- és irodalomtörténeti kontextusaitól, hogy saját élettörténetének szövegösszefüggésébe ágyazza.

Elbeszélő műfaja, a *tanyázás* ebben a regényi kontextusban már nem csupán egy (elsősorban néprajzi érdekességgel bíró) paraszti happening-típus, hanem Eszter néni – saját identitásproblémája megoldására tett – permanens kísérletének nyelvi formája, melynek készítője (készítői) a beszélgető-, illetve hallgatótárs(ak). Talán innen látható be igazán Walter J. Ong igazsága, aki szerint „elengedhetetlennek tűnik egy beszélgetőtárs jelenléte, hiszen igen nehéz órákon át csak magunkhoz beszélni. A szóbeli kultúrában nehezen képzelhető el a folytonos gondolkodás kommunikáció nélkül.”⁵⁰ Márpedig Eszter néni kultúrája – a hetvenes évek végén! – sok tekintetben még mindig a Jousse-féle verbomotoros kultúrák nyelvi-tudati jellegzetességeit hordozza.⁵¹

Társalkotó és/vagy társszerző?

Morálisan ugyan kifogásolható nyilvánosságra hozni a *Parasztregény* hátterében zajló személyes vitákat, valamint a *Jegyzetekben* explicitté tenni az

50 Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség: A szó technológizálása*, Bp., AKTI, Gondolat Kiadó, 2010 (ford. KOZÁK Dániel), 36.

51 Marcel JOUSSE, *Le Style oral rythmique et mnémotechnique chez les Verbo-moteurs*, Paris, G. Beauchesne, 1925.

eredeti név-jelölőket – ebben a roffi lelkésznek, Bajusz Gyulának⁵² teljesen igaza van.⁵³ A lényegen azonban – miként azt Schein dolgozata kapcsán már jeleztük – e leleplezés mit sem változtat. A *Parasztregény* mindkét kiadásában *regény* – így gondolta ezt a szerző is, amikor nem módosította a könyv címét. A második verzió csupán abban különbözik az elsőtől, hogy a tudós író egy részletes tanulmányban (*Jegyzetek a Parasztregényhez*) kínál segítséget saját művének olvasásához. Ám ez a „ráadás” szöveg (az irodalmi interpretáció értelmében) nem közöl olvasatot, csupán olyan történeti vázlatként funkcionál, amely – fölnyitván a regény keletkezéstörténetét, azaz kimutatva alkotórészeit (így a „tanyázás”-t), majd leírva azok kompetenciáit – nyelv- és műfaj-történeti alapot teremt a hermeneutikai elemzés számára. És az ilyen irányú interpretációnak bizony meg is van a létjogosultsága, hiszen – amint azt Angyalosi Gergely a második kiadás kapcsán megfogalmazta – Csalognak és Eszter néninek „sikerült olyan művilágot létrehoznia, amely kikerült szándékaik és prekonceptióik hatásköréből. Már nem fogadjuk el feltétlenül az elbeszélő magyarázatait, értelmezésbe kezdünk, szimbolikus értékkel ruházunk fel figurákat, részleteket”.⁵⁴

És mégis „dokumentumregény” ez – így nevezi a kötet fűlszövege, így jelzi a kritikus,⁵⁵ így a bibliográfiák tételcímei⁵⁶ –, s talán magunk is elfogadhatjuk ezt a címkét. De csak abban az esetben, ha nem valamiféle obskúrus valóság tükrözését, dokumentációját látjuk e műfajmegnevezés mögött. A dokumentumregény azért viselheti jogosan a „dokumentum” előtagot, mert dokumentarista módszerekkel (hangfelvevő készülékkel, önéletrajzi források – levelezés, eredeti fényképek, újságcikkek – felhasználásával) készült; ezek készítették, vagy ezek illusztrálták azt a regényi problematikát, amit az író monumentális víziójába tömörített. A helyzet hasonló, mint Móricznál, aki nem csupán Bálint Sándorral, a kiváló néprajzossal konzultált

52 „Ezért tartom inkorrekt eljárásnak, hogy Csalog Zsolt ezt a megállapodást [ti. az anonim közlésre vonatkozót] megszegte, mert találhatott volna más megoldást is a II. kiadás megjelenítésének.” – BAJUSZ, *Egy második kiadás... i. m.*, 287.

53 Tegyük hozzá: érdekesen bosszulta meg magát e lépés, amikor 2008-ban a művész utolsó felesége „Csalog Zsolt” néven publikálta írónk *Krisztina* című regényét, amelyet az eredetileg álnéven kívánt megjelentetni.

54 ANGYALOSI Gergely, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Kritika, 1987, 2. sz. (február), 31.

55 „Az író személye, aki regénnyé dolgozta át a kapott-talált anyagot, a háttérben marad, csak annyi derül ki, amit a borító füljegyzete közöl, hogy képzett néprajzos és szociológus, aki úgy érezte, hogy dokumentumregényt alkotott.” – TELEGDI Imre, *Parasztregény*, Református Egyház, 1980, 5. sz. (május), 118.

56 *Magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1978*, 175–176.; 1979, 185.; 1980, 226.; 1985, 159.; 1986, 189.; 1987, 227.

regényeinek nyelvét illetően,⁵⁷ de az „élethűség” kedvéért még Györffy István és Péter Dénes folklórgyűjtéseit is fölhasználta (a Nemzeti Újság kínos plágiumperét szabadítva magára).⁵⁸ A hős nyelvét Csalog modellálta, az összefüggő felvételekből ő állított össze tematikus blokkokat, a fejezetcímeket ő adta, sőt a kétféle elbeszélői diszkurzusra is maga hívta föl a figyelmet. Miért ne volna hát regény, és miért ne volna egyedülálló írói teljesítmény mindkét *Parasztregény*?⁵⁹

Úgy tudjuk, Csalog eredetileg Eszter néni (biográfiai-civil) nevét is a címlapra kívánta emelni.⁶⁰ Hála Istennek, ezt nem tette, nem tehetette – egy ilyen lépés ugyanis a cím és a címbe emelt műfaji paratextus között feloldhatatlan ellentmondást eredményezett volna. *Parasztregényt*, azaz *regényt* csak egy író írhat, „egy pesti úr”, mert a regény irodalmi műfaj. Csalog sem írhatta tanyázást, mert a tanyázás nem írott, hanem beszélt nyelvi műfaj (ráadásul a parasztművészeké), annak csupán a modelljét emelhette be művébe, jelezvén ezzel egy mintaként használt elbeszélői diszkurzust (amelyet mellesleg – kazettaszalagok segítségével – dokumentált is).⁶¹ Mohácsi Bálintné Muka Eszter a regényírónak „alkotótársa”⁶² volt, de szerzőtársa semmi esetre sem.⁶³ Szereplője lett elbeszélésének (a szereplés *performance*-értelmében),

57 Péter László szerint Móricz – miként Csalog Eszter néniét – Bálint Sándor (1940-ben még csupán cédulákon létező) *Szegedi szótárának* szólásanyaga alapján átírta a *Rózsa Sándor* szövegét az ábrázolt területnek megfelelő dialektusba. Vö. PÉTER László, *Magyar írók, költők textológiai nézetei*, Pécs, JATE Press, 1995, 13.

58 PÉTER László, *Halas az irodalomban* = P. L., *Kívül a körtöltésen*, Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2001 (Tiszatáj Könyvek), 38–39.

59 Szilágyi Zsófia egy rövidke cikkében – jelezve ugyan, hogy Eszter néni történetéből egy „megrendítő” sorsrövidítést rajzolódik ki – a *regény* szót idézőjelbe teszi. Vö. SZILÁGYI Zsófia, *Parasztélet, parasztregény*, Élet és Irodalom, 2010, 10. sz. (március 12.), 18.

60 A *Parasztregény* első, 1973-as Szépirodalmi-féle változata kapcsán jegyzi meg Csalog: „a címlapon pedig az enyém mellett ott állt Eszter néni igazi neve is, *Mohácsi Bálintné*, mint szerzőtársam.” – PR2, 628.

61 A felvételekről lejegyzett nyers szöveg megtalálható: OSZK Kt, Fond 445/186–204.

62 TARJÁN Tamás, *Csalog Zsolt: Parasztregény = 303 magyar regény: Amit el kell olvasnod, mielőtt meghalsz*, szerk. TARJÁN Tamás, Bp., Gabo Kiadó, 2009, 232.

63 És itt vitatkoznánk Bata Imrével, aki az első kiadás megjelenésekor a felismerhetetlenségig összezavarta a szerző–társ szerző viszonyt. Téves következtetései abból származnak, hogy nem választotta szét a kétféle elbeszélői diszkurzust. „Az indíték: a személyes kvalitás az anyag szolgálatára rendelt; a következmény: az alkotó csak szerény társszerzője a műnek. Különösen kitetszik ez a *Parasztregény*ből, mert ennek elbeszélő hőse már-már tehetségesebb, mint társszerzője, aki a tiszatabi parasztasszony életrajzi vallomásait magnóra vette, írásban rögzítette.” – BATA Imre, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Kritika, 1978, 11. sz. (november), 29. Batához hasonlóan Kóhádi Zsolt szerint is Eszter néni a „vontaképpeni szerző”. – KÓHÁDI Zsolt, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Kortárs, 1979, 1. sz. (január), 455. Természetesen Eszter néni is szerző, olyan értelemben szerzője (fonolexémákból álló) elbeszélésének, ahogyan a dalszerző is szerzője a dalnak. De a *Parasztregény* című könyv vontaképpeni szerzője ettől még Csalog Zsolt.

szerzője önmaga elbeszélésének – amely, mint általában „a memóriafolyamatok és mindenfajta felidézés”, „konstruktív szöveglétrehozó folyamat” eredménye⁶⁴ –, de (a) regény szerzője nem lehetett.⁶⁵ Ezért is különös Kálmán C. György kijelentése, mely szerint nem Csalog „az alkotó, hanem az, akitől a könyvnyi idézet származik”.⁶⁶ Hiszen a kérdés valójában nem az, hogy *ki* alkotott, inkább az: *ki mit* alkotott?

Műfaj(ok) a regényben

Jogos aggályok, kérdések persze fölmerülnek, ilyen a következő is. Csalog a *Jegyzetekben* azt szuggerálja, hogy a magnum opus (alapvetően) tanyázások nyomán készült:

„Most már mindezek szerint értelmezve: nem egyéb a *Parasztregény*, mint Mohácsi Bálintné tiszaroffi parasztasszonynak a hagyományos házi tanyázások élethelyzetében részben tanult, részben hagyományos módszerekkel maga kialakította mű-repertoárja. Beszélve-előadott, rövid formátumú művek, kisebb részben elemi anekdoták, többségben összetett elbeszélések – lejegyezve és folyamatos egységbe ötvözve. [...] A felvételek jelentős része »eredeti« közönség előtt készült [...]: ha tanyázás volt Eszter néniéknél, vagy máshová kísértem el őket tanyázni, szerepem alig volt több a magnókészülékénél, csak figyeltem és rögzítettem.”⁶⁷

Bennünk azonban fölmerül a kétség: lehetséges-e ekkora anyagot (amelyből egy egész élet kirajzolódik) „eltanyázni”? A tanyázás tudniillik nem (lineáris) önéletrajzi elbeszélés, hanem olyan, amely mindössze egy kis létszámú csoport érdeklődésére tart számot, s általában olyan személyekről szól, akik épp nem tartózkodnak a társaságban, esetleg már nincsenek is az élők sorában. (A tanyázás műfaját ugyanígy nem fedi le Küllös Imolának a „mindennapi történetek”-ről adott szükségszerűen tág definíciója sem, amely szerint

64 HOPPÁL Mihály, *Elbeszélés és emlékezet = Elbeszélés és emlékezet: Tanulmányok Istvánovits Márton emlékezetére*, szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., Európai Folklor Intézet, Osiris Kiadó, 2001 (Örökség, 4), 127.

65 Bálint B. András következetesen összemosza ezeket a fogalmakat: „Mohácsiné [...] nemcsak szereplője, lesz a *Parasztregénynek*, hanem szerzője, narrátora, hőstett nélküli hőse egyúttal.” – BÁLINT B. András, *Parasztregény: Sorsvallatás*, Magyar Hírlap, 1986. május 14., 5.

66 KÁLMÁN C. György, *Szelíd csapdák* = K. C. Gy., *Mű- és valódi élvezetek*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2002, 50–56.

67 PR2, 538–539.

e „rövid” elbeszélések „a jelen vagy a közelmúlt eseményeit, az elbeszélő személy, vagy annak szűkebb közössége mindennapi életét tükrözik”.⁶⁸ S e kifogásunk még akkor is helytálló, ha elfogadjuk azt a nyilvánvaló tényt, hogy a (kis)közösségben élő ember története e kisközösség más tagjaihoz (s azok élettörténetéhez) fűződő viszonyában rajzolódik ki. A gond ott van, hogy Csalog nem választotta szét azt a két elbeszélői módszert, amelyeket John D. Niels a „folklore act”⁶⁹ és az „oral poetry act”⁷⁰ terminusokkal jelölt. Míg az előbbi egy olyan beszélt nyelvi aktusra utal, amely az őt hordozó műfaj eredeti környezetében (a tanyázás esetében baráti kisközösségben) történik, addig az utóbbi egy beszélt nyelvi (vagy énekelt) alkotásnak egy mesterségesen előállított interjú- vagy adatfelvevő szituációban – rendszerint fölkérésre – történő megszólaltatását jelöli. A *Parasztregény* egy része nyilván meghatározható „folklore act”-ként, de legalább ugyanakkora része „oral poetry act”.

A *Jegyzetek* állítása és a *Parasztregény* tematikus rendje közötti ellentét előképe egyébként már az 1978-as kiadás olvasásakor felfedezhető. Sisák Zita egy 2005-ös dolgozata elemzi és össze is hasonlítja Eszter néni saját kezű önéletrajzát a hangfelvételekről lejegyzett nyersanyaggal, illetve a *Parasztregény* szövegével.⁷¹ Ebből a szembesítésből jól látszik, milyen széleskörű, milyen változatos az író anyaghasználata és -kezelése. A sokféle forrás, pontosabban *e források mint szövegtípusok önelve* azonban nyomot hagyott a regény (már az első kiadás szövegének) felületén, s ennek esztétikai megítélése bizony komoly mérlegelést kíván. A laikus olvasó számára is szembeűnő lehet, hogy amíg a regény első néhány fejezetében még az elbeszélt anyag *tematikus rendje* a meghatározó (mint: a Tisza, a családi szertartások, az ünnepek, a vallás, az öltözködés vagy a köszönési formák), a későbbiekben ezt a rend(szer)ező szerepet egyre inkább a *biográfiai elv* veszi át; az író tehát a néprajzi érdeklődésű interjú, az önéletrajz, az oral history és a tanyázás

68 KÜLLÖS Imola, *A személyes dokumentumok kutatása a magyar folklorisztikában = Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*, szerk. KÜLLÖS Imola, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1982, (Documentatio Ethnographica, 9), 163.

69 John D. NIELS, *Understanding Beowulf: Oral Poetry Acts*, The Journal of American Folklore, 1993, 420. sz., 131–155.

70 „An oral poetry act is what happens when a collector asks a singer to perform a work not in its natural context, but rather in some special setting in the presence of a scribe, in a team of scribes, a tape recorder, or some other secondary audience.” – John D. NIELS, *Locating Beowulf in Literary History = Beowulf*, ed. Harold BLOOM, New York, Infobase Publishing, 2007 (Bloom’ Modern Critical Interpretation), 53.

71 SISÁK Zita, *A szóbeli elbeszélés regénnyé szerveződése (Csalog Zsolt: Parasztregény) = Mindenek gyűjtemény: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. GULYÁS Judit, TÓTH Arnold, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 22), I, 249–266.

elbeszélésformáit keveri-váltogatja a regény terében. Hogy aztán ez a forma katasztrófája, vagy épp a forma retorikája – következtelenség, túlzott heterogenitás vagy a néprajzi-szociográfiai regény látványos fölültése utáni ironikus szisztémaváltás –, bajos volna eldönteni. Elképzelhető például egy olyan olvasat, amely szerint az író e (látszólag törést okozó) megoldással éppen azt a tényt lovagolta meg, amelyre a nyolcvanas évek elején Deborah Tannen hívta fel a figyelmet, jelesül hogy az írott elbeszélés a nem-hivatalos beszélt nyelvi diszkurzusra jellemző sajátságokat rendszerint a hivatalos írásra jellemzőekkel kombinálja.⁷²

Mielőtt azonban továbbmennénk, le kell szögezzük: ez a probléma nem keverendő össze a bahtyini regénystilisztika heterofónia-fogalmával. Jóllehet a jelzett elbeszéléstípusok különféle „nyelveken” (megnyilatkozásmódokon) keresztül érvényesülnek, a fentebb vázolt összeütközés – vagy ha tetszik: *fe-szültés* – nem e beszédmódok stiláris sokszínűségéből, hanem (a történetalkotásra, történetvezetésre vonatkozó) intencionális különbözőségekből származik. Így abban az egyszerű tényben, hogy a néprajzi érdeklődésű interjú, az oral history és a tanyázás más-más módon strukturálják (át) az elbeszélést, a magunk részéről nem a *Parasztregény* – mint Csalog-mű – kudarcát látjuk, ahogyan a regény soknyelvűségével sem kötnénk össze (és zárnánk rövidre) ezt a *regény műfaján belül* kirajzolódó kérdést. Talán Szilágyi Miklós járt a legközelebb a valósághoz, amikor a művészi forma (tudatos vagy kényszerű) töredezettsége, megszakítottsága mögött egy „sohasem-volt műfaj” megteremtésének vágyát, illetve a parasztregegy és a paraszti emlékirat rokonságának, egy-gyökerűségének tagadását látta. „»[P]arasztregegy« – a népköltészet nagyepikai műfaja – természetesen nem létezik, sohasem létezhetett. De ha létezne, *csak így* szerveződhetne mű-egésszé” – írja a néprajztudós egy 1980-as tanulmányában.⁷³ Lévén a *Parasztregegy* regény voltában is parasztregegy (annak ellenére, vagy talán éppen azért, mert ez a műfaj sosem létezett), hibrid struktúrájának felszínén szükségszerűen láthatóvá teszi annak a hasadásnak a nyomait, amelyből – mint *egyedi, egyszeri* és megismételhetetlen műalkotás – saját azonosságát nyeri.

72 Deborah TANNEN, *Oral and Literate Strategies in Spoken and Written Narratives*, Language, 1982, 1. sz., 1.

73 SZILÁGYI Miklós, *Jegyzetek a paraszti emlékiratról*, Dunatáj, 1980, 2. sz. (nyár), 27.

„A szó a regényben”

Amiről Bahtyin *A szó a regényben* hasábjain értekezett, a prózai szöveg imént említett heterofóniája, alapvetően nem narratológiai probléma. Bizonyos értelemben még műfajelméleti kérdésekkel is rokonságot vállal – amennyiben hozzájárul a regény definíciójához –, de lényege szerint inkább a stilisztika területére visz. A „roman” műfajának egzakt meghatározása helyett – amely a szerző későbbi írásában is csupán az eposzsal való összevetésre korlátozódott⁷⁴ – Bahtyin itt *a szó prózanyelvi működésére* helyezi a hangsúlyt. Amit leír, csak megerősíthet bennünket abban, hogy a *Parasztregény* valóban regény – a „ПОМÁН” esztétikai értelmében.

„A regényműfajnak éppen az a stilisztikai sajátossága – vallja az orosz tudós –, hogy a regényegész magasabb rendű egységében kapcsolja össze a neki alárendelt, ám viszonylag önálló egységeket (melyek néha még nyelvükben is különböznek egymástól); a regény stílusa nem más, mint stílusok összekapcsolása, a regény nyelve: »nyelvek« rendszere. A regény nyelvének bármely elkülönített elemét legszorosabban az a stilisztikai egység határozza meg, amelyhez az adott elem közvetlenül hozzátartozik: a hős egyénített stílusú beszéde, az elbeszélő »szkáz«-jellegű hétköznapi előadásmódja, a levél stb.”⁷⁵

A helyzet azonban jóval bonyolultabb, mint amilyennek első pillantásra látszik. Bahtyin ugyanis előírja, hogy „egy nyelv művészi ábrázolásának már a lényegéből fakadóan (szándékos) nyelvi hibridnek kell lennie. Ebben az esetben feltétlenül két nyelvi tudat van jelen – az ábrázolt és az ábrázoló nyelvi tudat, s ez utóbbi egy másik nyelvi rendszerhez tartozik. Hiszen ha hiányzik ez a második, az ábrázoló nyelvi akarat, akkor nem egy nyelv képét [obraz] láthatjuk, hanem egy idegen nyelv egyszerű mintaképét [obrazec], egy valódi vagy hamis mintát.”⁷⁶

Nos, a Csalog-szövegek, e látszólag homogén monológok mögött roppant nehéz fölismernünk a második (igen leegyszerűsítve: az „írói”) nyelvi tudatot, amelynek közvetítésével a hős dikciója művésziileg artikulálódik. Mind a *Parasztregény*, mind a különálló doku-portrék recepciójában újra és újra

74 Mihail BAHTYIN, *Az eposz és a regény... i. m.*

75 Mihail BAHTYIN, *A szó a regényben* = M. B., *A tett filozófiája, A szó a regényben*, Bp., Gond-Cura Alapítvány, 2007 (Gutenberg Tér, 18), 112–113. (Ford. HORVÁTH Géza)

76 *Uo.*, 254.

fölvetődik a kérdés: van-e egyáltalán írói, művészi „nyelve” Csalog Zsolt-nak? Vajon a '85-ös kiadás *Jegyzetek* című záró tanulmányában nem éppen ez a második nyelvi tudat sűrűsödik egyetlen fejezetté? (Ez utóbbi fölvetés jól hangzik ugyan, ám – a teljes oeuvre ismerete nélkül – könnyen tévútra vihet.) Csalog formáló tevékenységét, írói eljárásait figyelembe véve önálló nyelvi tudatot előfeltételező poétikai tudatosságát ma már senki sem vonja kétségbe. Amint azonban közelíteni próbálunk e különös techné felé, az délibábként áll tovább. E határozott historikai kontroll alatt álló (meta)nyelvi tudat működése láthatatlan, lényege szerint megfoghatatlan, s mint ilyen leginkább egy individuális humán „szoftverként” határozható meg. Olyan virtuális nyelv-ként funkcionáló töredezettség-mentesítő, fordító, szegmentáló, stilizáló és intonáló programként, amely saját létét és szándékát (szinte teljesen) láthatatlanul kódolja bele abba a nyelvi anyagba, amelyet reprezentál. Ez a nyelv, az ábrázolónak ez a nyelvi-tudati jelenléte legfeljebb zörejként érzékelhető; a külső érzékszervek számára felfoghatatlan, csupán a fejlett esztétikai érzék számára adott. Arról a – szépirodalmi szövegek befogadásával, esetünkben főként a regényolvasással együtt fejlődő – kompetenciáról van itt szó, amely képes érzékelni és értékelni azt a bonyolult és összetett szövegmunkát, amely az epikus alakítás eszközeivel művészi színvonalra emeli (transzformálja) az életvilág legkülönfélébb nyelvi anyagait. De visszatérve a fentebb tárgyalt kérdéshez: éppen ennek a „szoftvernek” a működését figyelhetjük meg a különféle orális és literális műfajok keverésében.

Hogy azonban mégsem automatizált programról, hanem egy hús-vér ember alkotói kompetenciájáról van szó, jól mutatják az író – Szilágyi Zsófia találó kifejezésével élve – „mű-hibái”. Egész pontosan: egy elméleti és egy (ebből következő) gyakorlati problémáról van szó. Először is: Csalog a *Kilenc cigány* „utószavában” megfogalmazott célkitűzése, jelesen hogy „saját szavakkal” beszéljen hősei életéről,⁷⁷ önnön tevékenységét – igen leegyszerűsítően és hamisan – valamiféle jótékony altruizmusként tünteti fel. Ám e szemfényvesztés csak akkor sikerülhet, ha (az íróhoz hasonlóan) magunk sem választjuk el a fonolexémát a filolexémától. A csalogi adatközlők hangzószavainak írott formáját nem lehet sajátjukként tálalni; az írott szó (amellett, hogy nem a beszéd, hanem a diszkurzus szubjektumáé) immár egy másik médium, egy másik vonatkozásrendszer jelölője lesz. Závada Pál szubtilis módon mutatott rá e különbözőségekre a magnós próza műfajával játékot kezdeményező *Milota*

77 CSALOG Zsolt, *Utószó helyett* = 9C, 230.

című regényéről szólva: „eleven szót írásba tenni át ugyanis (irodalmi) művészet – a világon Csalog Zsolt csinálta a legjobban, amíg közöttünk volt”.⁷⁸ De ugyancsak a hangzó- és a prózaszó közötti distinkció talaján áll Ember Mária meglátása, aki – a ('78-as) *Parasztregény* művészileg szervezett szociális beszédmód-sokféleségének üdvözlése mellett – a regényttextus felületén tapasztalható szórványos nyelvi divergenciát is érzékeli: „akad a könyvben [...] úgy kéttucatnyi olyan kifejezés is, amit Eszter néni mondhatott ugyan a beszéd sodrában, mégis érdemes volna alkalmasabbra cserélni, mert nincs hitele, nem odavaló. Mert nem odavalósi.”⁷⁹

A szerző és a műfaj – az értelmezésben

S ha már a megnyilatkozás eseményénél tartunk – mert, amint azt ugyancsak Bahtyintól tudjuk: „az ember a regényben ideológiai és nyelvi kezdeményezésre tesz szert”⁸⁰ –, szólunk kell végre Csalog „tudós és toleráns visszavonulása”-ról is. Bár az író a *Parasztregény* első kiadásában valóban nem szólal meg – azaz nem szólaltat meg Eszter néni hangján kívül egyetlen más hangot sem, amely mögött őt magát (illetve bármilyen narrátort) sejthetnénk –, a második kiadás *Jegyzeteiben* már hallatja hangját: „nem csupán föladja látszólagos neutralitását, hanem megfogalmazza *személyes* viszonyát Eszter néniékhez és általában a tiszaroffi világhoz”.⁸¹ Ha meggondoljuk továbbá, hogy mekkora anyag állt rendelkezésre, s abból – Eszter néni „kihúzgálásaival”, majd Csalog válogatásai nyomán – milyen monumentális, ugyanakkor heterogén anyag jött létre („a gyűjtött anyag a közölt többszöröse”⁸²), fölmerül a kérdés: vajon milyen célok vezérelték az anyag szelektálásakor az írókat, s milyenek Eszter nénié.

A második kiadás megjelenéséig, azaz 1985-ig a regényíró ugyan hallgatott kulisszatitkairól, az értelmezők azonban egészen napjainkig napirenden tartották a jelzett kérdést. A találgatásban minden bizonnyal Csűrös Miklós ment a legmesszebbre, amikor ('81-ben) úgy vélte: az angliai utazás „részletezésére valószínűleg az otthonudatról, a honvágyról szóló mondanivalója közléséhez

78 *Istenbizony ezekkel a szavakkal: Gács Anna e-mail-interjúja Závada Pállal*, Beszélő, 2002, 5. sz. (május), 100.

79 EMBER Mária, *Parasztregény: Csalog Zsolt könyve*, Magyar Nemzet, 1978. december 24., 21.

80 BAHTYIN, *Az eposz és a regény.... i. m.*, 65.

81 ANGYALOSI, *Csalog Zsolt... i. m.*, 31.

82 EKLER Andrea, *Utószó* = PR3, 371–372.

van szüksége Csalognak”.⁸³ Nem mondva kevesebbet ezzel, mint hogy az író – legalábbis helyenként – saját mondanivalójának közlésére használja hő-sét. Végül ugyancsak sajátos (értelmezői) lépés volt a regényt harmadik kiadásban sajtó alá rendező székszárdi Babits Kiadó részéről, hogy (megőrizve a második kiadás két plusz-fejezetét) teljes egészében törölte a mű végéről a *Jegyzetek a Parasztregeényről* című záró „fejezetet”, és bár a szerző *Jegyzetei* helyén Ekler Andrea megvilágító utószavát olvashatjuk, a kiadó e gesztussal – akarva-akaratlanul – mégiscsak visszatolta az íróat a ’78-as kiadás félhomályába.⁸⁴

A regénytől a novelláig

Beszéltünk már dokumentumról, dokuról, doku-portréről, dokumentumregényről, ahogyan regényről, portréről is. Adódik immár a kérdés: milyen viszonyban vannak ezek a terminusok (illetve mögöttes tartalmaik) egymással; milyen méretű, milyen illetékességű, s egyáltalán: *miféle* fenomeneket fednek? Amikor ezekre a kérdésekre keressük a választ, mint oly sokszor az irodalom történetében, ezúttal is az *elvárás* problémájába ütközünk. Balassa Péter, ez az egyébként éles szemű, vezető kritikus például egész egyszerűen (s persze borzasztó leegyszerűsítően) a szociografikus regény megvalósítása, illetve annak kudarcra felől olvasta a *Parasztregeényt*: „sikerült-e ezúttal a szociografikus regény, mint újra s újra megoldandó műforma”.⁸⁵ Sejthető, hogy az ilyen kérdéscsoport hová vezetett: teljes értékzavarhoz, fölforduláshoz, félreértéshez. „A könyv írója – véli a kritikus – nem tudott leválni az autonóm, de zsarnoki asszonyok világáról, a szociografikus objektivitás kicsorbult a csalóka ősi melegség által, a nem-szabadulás által”.⁸⁶ Tegyük hozzá: az *Életünk* 1978 júniusi számának cikkírója még nem ismerhette azokat a tényeket, amelyeket az író csupán a második kiadáshoz írt tanulmányában tett explicitté, hogy tudniillik mennyit vitatkozott, huzakodott Eszter nénivel, s hogy végül mégis hagyta, hogy adatközlője mondjon, majd kihúzzon, amit csak akar,

83 Csűrös Miklós, *Lélekigazságok – tudatképek: Csalog Zsoltról 1981-ben = „Tagjai vagyunk egymásnak”: A Tarsuszi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerk. ALEXA Károly, SZŐRÉNYI László, Bp., Szépirodalmi Kiadó, Európa Alapítvány, 1991, 374–375.

84 Az igazsághoz hozzá tartozik, hogy a kiadványnak nem ez az egyetlen hiányossága: a kötetben tartalomjegyzék sincsen.

85 BALASSA Péter, *Ki beszél?: Csalog Zsolt Parasztregeény című művéről és a dokumentumirodalomról* = B. P., *Észjárások és formák: Elemzések és kritikák újabb prózáinkról, 1978–1984*, Bp., Korona Nova Kiadó, 1998, 168.

86 *Uo.*, 173.

hisz végtére is e parasztasszony egyediségének, utánozhatatlanságának művészi deklarációja volt az elsődleges cél.⁸⁷

Balassa tehát, aki „torz asszonyi szabadságharcról” beszél, majd írása végén kijelenti: „nem szeretem Eszter nénit”,⁸⁸ szinte kizárólag a mű szociálpszichológiai tartalmaira koncentrálna, s a szociografikus regény ideálja felől marasztalja el a szöveget. Sajnos, nem egyedi jelenség ez. Sokakat megtévesztett a *Parasztregény* mint cím, hiszen a jelölő, amelyet e metatext hordoz, *elvileg* (létező irodalomtörténeti kategóriaként) olyan, a harmincas évek népi mozgalmával összefüggésben született regényeket jelöl, amelyekben a parasztság életmódja, sorsa, illetve – ezek kapcsán – a parasztság létének-nemlétének kérdése, definiálhatóságának lehetősége került reflektorfénybe.⁸⁹ Csakhogy Csalog regénye újraszegmentálta ezt a műfaji címkét, s a *regény* előtagot visszahelyezte jogaiba azáltal, hogy aktiválta annak önálló jelentő teljesítményét, és visszakapcsolta az önelvű, önmagát lebontó és permanensen újraépítő modern regény műfaji kategóriájához. E felszabadítás, visszahelyezés szükségességét és jogosságát nyilvánvalóan az a perspektíva váltás magyarázza, melynek keretében a szociográfus-író a „paraszt”-ság – mint közösségi identitáskérdés – helyére a „paraszt”-lélet – mint személyes problémát – állította.

A parasztregények többségénél – amint arra már Veres Péter rámutatott – eleve kérdéses, hogy mennyire tekinthetők regénynek (a regény esztétikai értelmében). Veres épp Darvas József *Egy parasztcsalád története* című könyve kapcsán jelzi: „mennyivel több ez a könyv, mint az átlagos parasztregények, amelyek nem hiteles, hanem kigondolt történetet és elképzelt életet adnak az ismeretlen paraszti világról. Igen, hiteles! Ez mindenél fontosabb. Elég volt a túlzásokból, akár politikai, akár erkölcsi célból csinálódnak. A művészi arányérzék az első és legmagasabb követelés minden íróval szemben.”⁹⁰ A *Parasztregény* éppen erre – a „parasztregények” regényiségének kérdésére – reflektálva teszi fel saját műfaji legitimitásának ironikus kérdését. S míg a népi mozgalom klasszikus szerzői a parasztság általános kategóriáját – a *genust* – kívánták megírni, addig Csalog célja az

87 „Nagyon-nagyon távolról nézve Eszter néni persze mégiscsak a paraszt, a magyar paraszt. Egészen közelről nézve viszont: senkiben soha nem ismétlődő jelenség, csakis önmagával azonos egyéniség.” – PR2, 628.

88 BALASSA, *Ki beszél?... i. m.*, 172–173.

89 HOMORÓDI József, *Parasztok a regényben és a társadalomban*, Válasz, 1947, 2. sz., 182–192.; SZIRÁKI Ferenc, *A paraszt és a parasztélet rajza regényirodalmunkban*, Katolikus Szemle, 1937, 4. sz., 455–470.

90 VERES Péter, *Egy parasztcsalád története: Darvas József új könyve*, Nyugat, 1939, 5. sz., 336.

egyedi, az *unikális* fölvilantása, hiszen ez az egyetlen módja a parasztságról – többek között épp a népiek által – épített mitikus, „múltglorifikáló” kép lebontásának.

Az egyediség megragadására alkalmas műfaj pedig a portré, s úgy tűnik, bizonyos értelemben a portrénak rendelődik alá a *Parasztregény* is. Balassa Péter már 1978-ban rámutatott: a regény szerkezetének „legfőbb vonása”, hogy „novellisztikus, önálló életterületekről szóló beszámolók, kisebb, zárt egységek mozaikos sorozata”.⁹¹ Márpedig a portré – a novellához hasonlóan – egyszerű (nem összetett), relatíve rövid forma, még akkor is, ha ez a „rövid” jelző túlságosan képlékeny, megfoghatatlan – még a Csalog-életművön belül is. *A tavaszra minden rendben lesz*, illetve a *Temető, ősszel* darabjait a szerző maga is novellákként tartotta számon. S ha megnézzük a *Jegyzetek a Parasztregényhez* hivatkozásait, ott találjuk közöttük e két korai kötet darabjait – mint a tanyázás-típusú népi elbeszélői forma olyan kiváló képviselőiről készített portrékat-portrétöredékeket, amilyen Eszter néni is.⁹² *A Parasztregény* után megjelenő munkás-, cigány- és káderportrék adatközlői 50–100 oldalas vallomásaikkal viszont már többségükben inkább kisregények, mint novellák hősei, s többé egyetlen borítóra sem kerül föl a *regény* – mint paratextus. Mindezek alapján a *Parasztregény* portrévázlatok sorozatának, amolyan leporellónak tűnik, amely minden egyes fejezetével újrarajzolja hősnője arc-képét. Eszter néni modellt ült – vagyis modellt beszélt – sok-sok alkalommal portréírójának, ám ezeket az „üléseket” a Csalog-oeuvre olvasási tapasztalata csupán visszamenőleg (az újraolvasás által, a novella és a kisregény műfajain keresztül) teszi igazán láthatóvá.

A portré tehát kezdettől fogva a csalogi doku-műfaj strukturális magja, amely azután hol a vallomás – mint interperszonális világszemléleti megnyilatkozás – műfajával, hol a folklór különféle beszélt nyelvi műfajaival, de szinte minden esetben a monológ státusában nyeri el *írott nyelvi* manifesztációját. „Mások véleménye csak annyiban van jelen, amennyiben befogadja és átszűri az egyetlen monológ. Csak a két 19 éves jóbarát, a sátánista és a jehovista kettős portréja képez kivételt, de ezek is inkább váltakozó magánbeszéddek” – véli a *Fel a kezekkel!* kapcsán Radnóti Sándor.⁹³

91 BALASSA, *Ki beszél... i. m.*, 168.

92 *A Szvetter* című szöveg ismeretesen Pólya Róza történeteiben, az *Emlékezés egy nyárérszakára* pedig Kakó István elmondásain alapul. – Vö. PR2, 631.

93 Radnóti persze egy kissé túloz, hiszen – mint fentebb jeleztem – a *Tavasza minden rendben lesz* című kötetben még van *több elbeszélő* szólamát ábrázoló szöveg is. Vö. RADNÓTI, *A „faction”... i. m.*, 192.

A novella és a portré

Amikor a csalogi portréval viszonyt kezdeményező irodalmi műfajok között szükségszerű különbséget kívánunk tenni, s ennek érdekében megpróbáljuk összekapcsolni őket az életmű egyes szövegtípusaival, azaz igazolni, lokalizálni igyekszünk jelenlétüket a sokak által legföljebb szociológiai (azaz történeti) érvényű-érdekű szövegtípuson, ismét első, teoretikus igényű problémafölvető fejezetünk egyik fő kérdéséhez jutunk (vissza): *mennyit és hogyan* ábrázol az adott személyből (személyekből) a portré? Csupán arco(ka)t, vagy egész alako(ka)t? Novellisztikus tömörséggel, töredékességgel, egy(-történet)-szálú homofóniával, vagy kisregényi teljességgel, regényi összetettséggel (polifóniával)?

Valóság és fikció – kísérlet és vita

Bizonytal nem véletlen, hogy az első kötet, a *Tavasza minden rendben lesz* írásai közül a *Szvetter* című elbeszélés lett antológiadarab,⁹⁴ amelyben egy bizonyos Kún Eszter („Eszter néném”) beszél. Túl a név-jelölő kiáltó előrejelzésén, érdemes megfigyelni e korai írás szerkezeti zártságát, az elbeszélte anyag tematikus csoportosítását, alcímekkel történő tagolását – ez utóbbi ugyanis sokkal fajsúlyosabb utalás a későbbi regényre. Mint fentebb említettük, épp a ’85-ös kiadást záró *Jegyzetekből* tudjuk, hogy e szöveg *valódi* magnós gyűjtésre épül. Ez az összefüggés pedig egyszerre visz közelebb a csalogi írásmódszer megismeréséhez, s teszi láthatóvá a *Parasztregegy* szerkezetének novellisztikus fölépítettségét.

A *Szvetter* és a kettős kiadású nagyregény között ugyanakkor tematikus kapcsolatok is akadnak. Tegyük hozzá: a legtöbb kritikus helytelenül állapította meg, hogy Eszter néni regényének második kiadása csupán *egy* újabb fejezettel gazdagodott.⁹⁵ 1985-ben ugyanis *két* fejezettel bővült az anyag, hiszen a korábbi kötetben a *Zsófi néném, sógorom* alcímű szövegszakasz sem szerepelt. S mintha ennek az utólag, „észrevétlenül” betűzött fejezetnek az előképe már itt, a *Szvetter*-ben megvolna; a novella ötödik, *Idegenbe férjhez* című szakasza így kezdődik: „Zsófi nénémet, míg jány vót, szerette vóna

94 CSALOG Zsolt, *Szvetter = Ahol a sziget kezdődik: Fiatl prózairók antológiája*, szerk. VILMON Gyula, Bp., Magvető Kiadó, 57–74.

95 EKLER, *Utószó... i. m.*, 368.; KÁLMÁN C., *Szelíd csapdák... i. m.*, 52.; *Magyar irodalom... i. m.*, 948.

nagyon egy madarasi legény”.⁹⁶ „Haza se gyött aszt Zsófi, mer írjhe ment Pesten, mihelyt annyira javúlt” – olvashatjuk a *Parasztregényben*.⁹⁷ Az ilyen és hasonló rokonságok arra mutat(hat)nak rá, hogy Csalogot a külső valóság dokumentációjának lehetőségei helyett elsősorban a kisebb-nagyobb epikus formák alkalmazásának alternatívái izgatják; továbbá azt erősít(het)ik meg, hogy írónk számára *a dokumentum – a szó „életvilágbeli valóság” értelmében – csupán az alapanyag, s nem az eredmény*. E korai portré felületén persze még különféle egyenetlenségek mutatkoznak. Mintha időben távoliak, öszszecsiszolatlanok, kronológiailag zavarosak volnának az egyes szövegrészek, pedig csupán kidolgozatlan marad néhány fontos momentum. Az egyik szakasz szerint például kórházban van az elbeszélő férje, a másik szerint már rég halott. Csak az újraolvasáskor – két elejtett utalásból következtetve – érti meg az olvasó, hogy a háború után ismét férjhez ment az adatközlő néni.

„Ahhoz a nénémhez kellett volna magának is menni, a Zsófihoz” – variálja a már említett „Zsófi néném” motívumát a ’71-es kötet *A Lány, a Fiú és sokan mások* című szövege is.⁹⁸ Ám a tematikus egybecsengésnél sokkal fontosabb, hangsúlyozottan *elméleti* problémát rejt az itt kísérlet alá vont *új techné*: a több adatközlő működtetésével, a narrátori hang beléptetésével való komponálás; egyfajta személyes szövegrögzítői, beszélgetőpartneri jelenlét jelzése – konkrét szociológiai problémafölvetéssel párosítva. Íme, néhány részlet a kutató-narrátor által megfogalmazott ironikus ars poeticából:

„[A] közlésben fő szempontom a hitelesség, így csonkítás nélkül közvetítem azokat a véleményeket is, amelyek az olvasó szemében kiáltóan extrémnek és statisztikus koncepcióban atipikusnak fognak hatni. Céloom a szubjektív elem teljes kiküszöbölése, így nem törekszem az adatok direkt formában történő kommentálására sem, inkább a további fölhasználás céljára szeretném hozzáférhetővé tenni anyagomat. Itt ragadom meg az alkalmat, hogy hálás köszönetemet fejezzem ki a Magyar Társadalomtervezési Kutatóintézetnek és személy szerint Lelkes Béla elvtársnak, az intézet Közvéleménykutató Osztálya vezetőjének munkám szerény anyagi támogatásáért, s úgyszintén a Néprajzi Múzeumnak a munkálat rendelkezésére bocsátott kölcsön magnetofonért és magnetofonszalagokért.”⁹⁹

96 CSALOG Zsolt, *Szvetter* = TMRL, 12.

97 PR2, 405–406.; PR3, 288.

98 CSALOG Zsolt, *A Lány, a Fiú és sokan mások* = TMRL, 46.

99 *Uo.*, 43–44.

A valóságföltárás objektív módszerének túlhangsúlyozásából, illetve e kívánalom képviselőjének karikírozásából („Lelkes elvtárs”) származó komikum jogosan juttathatja eszünkbe Csalog 1978-as, *Mozgó Világbéli* nyilatkozatának egy jellemző sorát, mely szerint „jó hecc lenne átverni egyszer a szerkesztőt: »hamis« nonfiction novellát adni el neki”.¹⁰⁰ Vajon nem eredendően dokumentumprózai alkotás-e minden irodalmi alkotás? Nem használja, alkalmazza-, olvasztja-e magába minden esetben az életvilágban található tárgyi-szellemi-lelki matériát? – teszi föl ironikus kérdéseit az író.

De fontos leszögeznünk: a *Tavasza minden rendben lesz* iróniája nem a műfajok létét, szükségességét, legitimitását kérdőjelezi meg, sokkal inkább azt az alapvetően kritikai-esztétikai természetű metatudást, amely felismerhetlenné torzította a műfaji jelölőket. S hogy Csalog kérdőjelei jogosak, ékesen bizonyítja azt a könyvmű fogadtatása is. Felületes olvasás, gyors és – többnyire – határozott műfaji besorolás, a szövegek önnön eredetükre (műfaji vagy szövegelméleti) tett utalásainak kritikátlan átvétele határozza meg ezeket az írásokat.

„Naturalista tapadás jellemzi az első elbeszéléseket, riporter szokvány és parabolás közvetítettség a továbbiakat, végül pedig széphistória, népmese, reneszánsz tankönyv csúfondáros aktualizálása” – írja hallatlan magabiztossággal a Népszabadság recenzense, Falus Róbert.¹⁰¹

Gáll István így fogalmaz a Magyar Hírlap szemleirovatában:

„Csalog [...] még mindig nem találta meg önmagát, témáját, hangját, írói szemléletét. Talán nem is a novella az igazi műfaja, és negyvenen túl – amittől már nincs is messze – regényt fog írni. Nem képes egyetlen gyűjtőpontban, novellaszituációban ábrázolni alakjait, ehelyett inkább egy életszeletet ragad ki, vagy az egész életét mondatja el hőisével. [...] legjobb elbeszélésében, a *Szvetterben* egy parasztasszonnyal mondatja el az életét, gyerekségétől keserű özvegységéig; *a stílus mintha magnófelvételt utánozna*. Ugyanez a módszer tér vissza a *Portréban*, ahol egy fiatalasszony beszédét halljuk, aki lakás-gondjairól beszél megejtő kedvesen, szívet melengető naivitással. [...] A kötet többi írása inkább kísérletnek minősíthető, hangkeresésnek, témapróbálgatásnak. A népmesékbe oltott mai történetek nem sikerültek túl jól: didaktikus moralizálásokká váltak. A *Vonat* hangzavarának ugyancsak magnós felvételű intonációja érdekes kísérlet. Az archaizáló *Orbis sensualium pictus*

100 *Szociográfusok felelnek... i. m.*, 13.

101 FALUS Róbert, *Valóság és játék*, Népszabadság, 1971. november 12., 7.

fiktív Comenius-fordítása egyszeri stíluspróbálkozás marad. Csalog Zsolt írói arcát nem látjuk még ebben a kötetben: *magnója mögé bújjik.*¹⁰² (Kiemelések tőlem – S. M.)

Marx József – *Széphistóriák és riportok* című cikkében – rámutat ugyan, hogy „a szerző a mese struktúráját használja föl mai drámai helyzetek távlatba állításához”, s ily módon „nemcsak szituációt teremt, [...] hanem nyelvet is”, ám sietve hozzát teszi: „a kelleténél többször hagyatkozik a riportzárványokat őrző monológformára, vagy a párbeszédek szituatív erejére. [...] furcsa, hogy Csalog Zsoltnál [...] ez a hasznos eszköz kizárólagossá válik.”¹⁰³

„Feszülten figyel, megfigyeléseit rögzíti, de ritkán lép ennél tovább. A »miértre«, ok-okozati kapcsolatokra csak néha kíváncsi” – véli *Irodalmi pubertás* című cikkében Lócsei Gabriella. Dicséri az író, amiért az „bátran ábrázol [...], nem búvik a formai bravúrokkal tetszetőssé gyúrt tényközlések mögé”, végül azonban fölteszi a kérdést: „miért nem fordít több gondot témáinak teljesebb kibontására”.¹⁰⁴

Ördögh Szilveszter – a pályatárs irigységétől fröcsögő – támadása,¹⁰⁵ a Napjaink hasábjain megjelent *Mit ír az ember, ha éppen ír?* című pamflet előbb a kötet fülszövegét veszi célba, majd a Csalog által írt bemutatkozó írásban jelzett, az irodalom és az íráság mibenlétét érintő bizonytalanság kapcsán megjegyzi: „Megértem, ha valaki bizonytalan, de ez magánügy. Nem szükéséges másokat is terhelni vele. A helyzet egészen más, ha a szerző úgy alkotja, teremt újja ezt az eltagadhatatlanul szubjektív (ha mégoly ellentmondásos) érzést, hogy *művészi* formában másnak is »ügyévé« válik.” A kötetben foglalt írások értékelésének viszont mindössze egyetlen bekezdést szentel:

„Talán a *Szvetter* lenne a legértékeltetőbb, »legrangosabb« írás a könyvben. De szégyenleném, ha tévednék: ez nem a szerző alkotása. Ő legfőljebb összeállította a magnófülvételt, esetleg itt-ott igazított a szövegen, bár keveset, hisz még a suk-süközést is bennhagyta a hitel végett. A *Portré* sem jelzi az író kivételes képességeit éppúgy, mint a *Pandamackó* című, véleményem szerint igen

102 GÁLL István, *Tavasza minden rendben lesz*, Magyar Hírlap, 1971. november 27., melléklet 4. (= G. I., *Hullámlovag*, Bp., Kozmosz Kiadó, 1981, 281–282.)

103 MARX József, *Széphistóriák és riportok*, Élet és Irodalom, 1971, 50. sz. (december 11.), 11. (Kiemelés tőlem – S. M.)

104 LÓCSEI Gabriella, *Irodalmi pubertás*, Népszabadság, 1972. január 8., 7.

105 Támadó hangvételű írásáért *A csikó szerzője* – immár a Tekintet szerkesztőjeként – 1990. október 1-jén kelt levelében mea culpázott, s kért egyúttal kéziratot is Csalogtól az induló lap számára. (OSZK Kt Fond 445/1025.)

olcsó és nem kellően szellemes parabola. *A Lány, a Fiú és sokan mások* című riportázs megfelelő szakmai folyóiratban sem emelkedett volna az átlag fölé, s mint szépirodalom, egyáltalán nem értékelhető, akár *A három vándorló királyfiúról szóló széphistória*. Legtöbb kvalitást a *Töredékek magyar népmesékből* című írásokban véltem fölfedezni, itt is az *Elindult világot látni*, a *Miután Sándor a három sárkányt megölte* és az *Amikor Sándor hazatért nevelőszüleihez* című »töredékekben«. Legtöbb helyzet- és emberismeret a *Vonat* című írásból érezhető, s a legmélyebbre – így félkész formában is – az *Adalékok a fasizmus történetéhez* című belső párbeszéd nyúlt. Az *Orbis Sensualium Pictus* hasztalan pufogatja nehézkes archaizmusait. Így még nem írásmű.¹⁰⁶

Némedi Eszter átfogó-áttekintő kritikája az első igazán átgondolt, értő írás a bemutatkozó könyvműről. „Természetesen meddő lenne – szögezi le a kritikus – e rögzített életdarabok valóságHITELE után nyomoznunk. Művészi hitelük van.” „Szándékosan kerüljük – teszi hozzá óvatosan – az »elbeszélés«, »novella« megjelöléseket; nehéz, de talán felesleges is volna a szigorú műfaji beskatulyázás.” „Csalog Zsolt *művészként* bánik a műfaj kellékeivel – üzeni Ördöghnek –; sokjelentésű, keresetlenül bölcs és igaz mesét ír.” „[N]em akar okosabb lenni, mint mások. A látható világ számos jelenségét mutatja meg modorosság, erőszakolt filozofikum nélkül, friss szemmel, nagy felelősségérzettel. Humora, iróniája jelzi – utal Lócsei cikkére –, túl van az »irodalmi pubertáson«.”¹⁰⁷

Varjas Endre – az Új Írás 1972. évi júliusi számában – „nyugtalanító, szokatlan, skatulyázhatatlan írások”-ról beszél, melyeket Csaplár Vilmos *Lovagkor* című kötetének írásaival összevetve megjegyzi: „Csaplár hősei Csalog »riportalanyai« lehetnének”.¹⁰⁸ Recenziójának címe – *Két könyvben egy mese* – arról árulkodik, hogy (bővebben ki nem fejtett) eszmei-poétikai kapcsolatot érzékel a Vilmon Gyula szerkesztette *Ahol a sziget kezdődik* című írását jegyző Csaplár, illetve a kötetben vele együtt – mi több: a *Szvetterrel* éppen ölelte – szereplő Csalog Zsolt között. (Vajon tényleg mindketten ugyanazt írták – csak éppen másként?!)

Végül Kulin Ferenc, a Kortárs kritikusa, aki „mesterkéltn objektivitásról” beszél, az alábbi gondolatokkal zárja a kötet korabeli fogadtatását:

106 ÖRDÖGH Szilveszter, *Mit ír az ember, ha éppen ír?*, Napjaink, 1972, 1. sz. (január), 11.

107 NÉMEDI Eszter, *Csalog Zsolt: Tavaszra minden rendben lesz*, Alföld, 1972, 6. sz. (június), 79.

108 VARJAS Endre, *Két könyvben egy mese*, Új Írás, 1972, 7. sz. (július), 120.

„Csalogot inkább higgadt kísérletező szenvedély hajtja, semmint a teljességért lobbanó művészi indulat, s csak néhány írásában izzik ihletté a szenvedély. [...] A kötet esztétikai értéke végül is alatta marad az írói szándék és gondolatanyag értékének.”¹⁰⁹

Műfaj, techné és irodalmiság folyvást visszatérő kérdései köré rendeződnek tehát a citált írások. Többségük kísérletező, bizonytalan, egyszeri, unalmas, átvett-utánzott szövegeknek tartja a bemutatkozó kötet darabjait, a *Szvetter* kapcsán ráadásul még az „idegenkezűség” („idegentollúság”, „idegenhangúság”) gyanúja is fölmerül. Talán Lócsei Gabriella járt a legközelebb az igazsághoz, amikor cikkében azt írta: Csalog „lepergeti képzeletbeli magnószalagját”. A túlon túl egyszerűnek, ötlettelennak titulált, s ily módon nyilvánvalóan alulolvasott és -értékelt szövegek ugyanis számos műfaji-szemantikai megjelölést tartogattak, s ezek közül csupán egy az a sok szempontból figyelemreméltó (Ördögh Szilveszter szempontjából pedig egyenesen „szégyenletes”) tény, hogy az író a *Tavasza minden rendben lesz* novelláinak megírásakor még nem használt magnetofont. Túl a *Szvetteren*, amely – mint jeleztük – Pólya Rozi valós történeteire alapul, valamint „az alakkal való pszichológiai, nyelvi azonosulás telitalálatát”¹¹⁰ jelentő, a portréműfaj paratextusát értelmező-magyarázó *Portrén*, e tény leginkább *A Lány, a Fiú és sokan mások* című szöveg esetében bír döntő jelentőséggel.

Csalog Zsolt egy 1976-os rádióinterjú során a következőket mondta:

„Annakidején, mikor [...] első kötetem novelláit írtam, még nem használtam magnót. Ennek ellenére már arra törekedtem magnó nélkül is, hogy az élőbeszéd faktúráját adjam vissza írásban. Az élő beszédet jelenítem meg. És ez, büszke is vagyok rá, olyannyira sikerült, hogy számos humoros félreértést is produkált a dolog. Novellákat, amelyeknek semmi közük nem volt tényleges riportsituációhoz, gyakorlott rádiósok riportnak, eredeti hangos riportnak néztek, és mint ilyet szerették volna felhasználni [őket]. Ezt bóknak vettem ezt a félreértést akkor.”¹¹¹

Varjas – megérezvén a novella e különleges, lebegtetett státuszát – ügyesen próbált lavírozni a különféle irodalmi és publicisztikai típusterminusok

109 KULIN Ferenc, *Csalog Zsolt: Tavaszra minden rendben lesz*, Kortárs, 1972, 8. sz. (augusztus), 1335.

110 NÉMEDI, I. m., 79.

111 A szöveget az író gépiratából (OSZK Kt Fond 445/426.) rendeztük sajtó alá.

között, s végül inkább a novella műfaji nukleuszai felől közelített a szöveghez. „[N]ovella-riport, nem riportnovella” – szögezte le –; „csak fenntartásokkal lehet novellának nevezni ezt a riport- és publicisztikaelemekből épített írást”.¹¹²

Szilágyi János újságíró-szerkesztő már korántsem volt ilyen óvatos, amikor meggondolatlan lépésével – saját, a szöveg kvalitásait alábecslő *referenciális olvasatában bízva* – *Mese és valóság* című riportfilmjével¹¹³ kirobbantotta a nyolcvanas évek első felének egyik legérdekesebb és legjellemzőbb plágiumvitáját. A Rádió- és Televízióújság 1980. évi 4. számában látott napvilágot az alábbi – *A Lány, a Fiú és sokan mások* fabuláját újrafogalmazó – cikk:

„A Lány és a Fiú szerette egymást. A Lány mindennap átment szerelméhez, aki a folyó túlsó felén lakott. A Révész vitte át kompon, s ezért a Lány mindig adott neki egy pénzt, oda is, vissza is. Ám egy napon a Lánynak nem volt pénze, megkérte hát a Révészt, hogy kivételesen vigye át ingyen. Ám a Révész azt mondta: »Nagy a családom, minden fillérre szükségem van, nem vihetlek át ingyen«.

A lány mindenáron át akart jutni ahhoz, akit szeretett, elment hát a Bölcs-höz, hogy tanácsot kérjen tőle, mit tegyen szorult helyzetében. Útravalóul ezt kapta: »A bölcsességet csak gyűjteni tudod, mindenki maga keresi meg a bölcsességét. Kölcsönözni csak pénzt lehet.« Felkereste hát a Lány a Bankárt, hogy tőle kérjen pénzt. »Szívesen adok neked annyit, amennyit kérsz – felelte a Bankár –, nem is kölcsön, hanem örökbe, ha az enyém leszel«. A Lány tiltakozott: »Nem tehetem, hisz mást szeretek, azért kell a pénz, hogy hozzá juthassak«. A Bankár hajthatatlan volt. A Lány átnézett a túlsó partra, látta a Fiút, és nagyon kívánt vele lenni. Kétségbeesésében azt mondta a Bankárnak: »Rendben van, pénzért a tied leszek«.

Aztán a kapott pénzzel szaladt a Révészhez, az átvitte a Fiúhoz, aki boldogan ölelte át a Lányt, mert nagyon szerette. A Lány pedig elmondta neki jötté történetét: mit tett azért, milyen áldozatot hozott, hogy vele lehessen. A Fiú éktelen haragra gerjedt: »Hűtlen vagy, megcsaltál, nem szeretlek már, menj vissza a folyó túlsó partjára, és ne gyere többé!«

A Lány, a Fiú, a Révész, a Bölcs és a Bankár. Melyiket választjátok – teszi fel a kérdést fabulája végén Aesopus mester –, és hogyan ítéltetek a többin? Ezt vizsgálja a film is, melynek készítői arra voltak kíváncsiak, hogyan vélekedik

112 VARJAS, *Két könyvben egy mese... i. m.*, 119.

113 *Mese és valóság*, SZILÁGYI János riportfilmje, fekete-fehér, szerk. VÁGÓ István, oper. BORNYYI Gyula, Gyártv. ILLÉS Tiborné, rend. GOTHÁR Péter. TV1, 1980. február 1. (péntek), 21.40.

e történetről, a benne szereplőkről az idős parasztasszony, a fiatal külkereskedő, a volt élsportoló, az ifjú házaspár, az alkalmi társaság. És hogyan vélekednek róla sokan mások. Bizonyos, hogy megerősítve látjuk majd a közmondást: ki mint él, úgy ítéL.”¹¹⁴

Jellemző, hogy amíg a Csalog-novella fölött – mind az első közlést vállaló Új Írás 1966. évi 8. számát, mind a *Tavasza minden rendben lesz* írásait olvasva – méltánytalanul elsiklott a kritika figyelme, a filmnek az Esti Hírlap „(bé)” nevű szerzője külön cikket szentelt.

„Aesopus mester meséjét a Lányról, a Révészről, a Bölcsről, a Bankárról meg a Fiúról akár a ma divatos teszt módszer egyik ősének is tekinthetjük. S ha már akkor léteztek volna képes magazinok, halálbiztos, hogy a rámenős szerkesztők versengve ajánlanak szerződést az egykori rabszolgának hasonló kerek történetecskék sorozatszállítására. Mert remekül használhatók a »milyen jellemű, beállítottságú, erkölcsi érzékű stb. Ön?«-féle játékhoz, amit »esz a publikum«, mivel véteLkényszer nélküli bohó szórakozás. Szilágyi János tegnap pótolta a két és fél ezer év előtti görög viszonyok ismert technikai hiányosságaiból fakadó mulasztást. Találomra kiválasztott riportalányaival készített tesztet a mesében szereplő személyek megítélése alapján. Aesopus – vagy Aiszoposz, ha tetszik – jól kitalálta a módszert, ő sorrendet állítatott fel, a tévé műsor már nem kényszerítette választás elé a megszólalókat, az általános iskolai irodalomórák gyakorlatához hasonlóan elemeztette a mesét. A válaszok pontosan illettek e módszerhez. Megtudtuk belőlük, hogy a vélemények különbözők. Ezenkívül az égvilágon semmi egyéb nem derült ki. Az sem, hogy mi volt a tesztelés szándéka. Talán egy újabb teszt arról, vajon a néző »beveszi-e« a *Mese és valóság* című adást, mint erkölcsi körképet? Vagy csupán egy szociológiai módszer zsurnaliszta divattá hígítása? Jőmagam ez utóbbira szavazok.”¹¹⁵

Hallatlan sebességgel burjánzott tehát a téma; s a „felelősök” mindeközben „joggal” érezhették védve magukat, hiszen egy Aesopus-mese földolgozásaL ugyan milyen törvény tilthatná meg? Ha pedig tiltja, nem éppoly bűnös-e a novella szerzője, mint a filmes, az újságíró, a szociológus vagy bárki más, aki a témához nyúl?

114 SZILÁGYI János, *Mese és valóság*, Rádió- és Televízióújság, 1980, 4. sz., 3.

115 (bé), [*Aesopus mester...*], Esti Hírlap, 1980. február 2., 2.

A felháborodott író Gothár Péternek címzett 1980. február 2-i, a plágium tényét jelző s magyarázatért folyamodó levelére (amelyet a címzett rögvest továbbított is a filmet jegyző „ötletgazda” felé) alig húsz nappal később – február 18-án – Szilágyi a következőket írta:

„Gothár Péter barátom eljuttatta hozzám az Ön levelét, hogy én válaszoljak rá. Őszintén szólva nem értem a problémáját, mert egy közszájon forgó ismert történetet bárki felhasználhat, feldolgozhat úgy, ahogy akar. Természetesen más a helyzet, ha a feldolgozás módja hasonlít, vagy megegyezik egy már megjelent alkotással. Ez esetben erről szó sincs, mert – most utólag elolvasva az Ön írását – sem a helyszínek, sem a riportalanyok, sem az általuk elmondott szöveg egyáltalán nem hasonlít a filmben látottakra.

Egyébként magát a történetet először a feleségemtől hallottam, aki pszichológus, és valami vizsgálatra akarta ezt a történetet felhasználni. Ezt persze nem mentegetődzésből mondom, annál is inkább, mert nem érzem magam »bűnösnek« – inkább csak a rend kedvéért jegyzem meg.

Arra is szeretném felhívni a figyelmét, hogy néhány hónappal ezelőtt Hankiss Elemér is foglalkozott ezzel a témával a Rádióban, ahol a hallgatók füle hallatára vitatta meg ezt a kérdést meghívott fiatalokkal. Ekkor már a film régen készen volt, mégsem jutott eszembe Hankisst felelősségre vonni, pedig ő tudott erről a filmről, hisz vele is konzultáltam róla annak idején.

Én tehát – rendkívül sajnálva, hogy ez a film Önt emberileg, vagy »jogilag« bántja – semmiféle felelősséget nem érzek ezzel kapcsolatban, azonban ennek ellenére, vagy éppen ezért boldogan találkozom Önnel, hogy ezt személyesen is megbeszéljük. Amennyiben erre nem tart igényt, akkor tegye meg azokat a lépéseket, amelyeket jónak lát.”¹¹⁶

Am vádjának – tanulmányunk szempontjából döntő fontossággal bíró – *poétikai fundamentumát* Csalog csupán a Szerzői Jogvédő Irodának címzett, 1980. februári levelében tárta fel, azaz csupán ekkor leplezte le saját „irodalmi” pretextusának fikciózus természetét:

„Szilágyi (mint a film riportere) forrására nézve bizonyító erejű egyrészt a teszt történet általa előadott filmbeli megfogalmazásának filológiai egyezése novellám szövegével, másrészt [...] a Rádió- és Televízióban

116 OSZK Kt. Fond 445/22/6.

megjelent írás. Ebben Szilágyi a történet forrásaként – egy tőlem átvett mondatdal – Aesopust nevezi meg; *holott a történet nem Aesopustól származik, novellám mint irodalmi fikció hivatkozott Aesopusra, e »hivatkozás« ott irodalmi fogás, nincs valóságértéke* – következésképpen Szilágyi forrása nem Aesopus, hanem novellám.”¹¹⁷ (Kiemelés tőlem – S. M.)

Ha tehát – tekintve a följelentést és az elmaradt honoráriumok kifizetése körüli hercehurcát – nem is kizárólag *bóknak* vette e félreértést az író, novellájával mindenképpen új összefüggést teremtett dokumentarista eljárás, fikciózus alakításmód, palimpszeszt típusú szöveg- és hagyománykezelés, valamint a különféle publicisztikai (*riport*) és szépirodalmi (*novella*) műfajok között.

Nem is beszélve arról, hogy ha kimondásra, leírásra nem is került, végül megérkezett a válasz az Esti Hírlap cikkírójának kérdésére is, arra tudniillik, hogy mire is volt jó – mit tesztelt – voltaképpen ez az irodalmi szövegjáték. S amint arra a napilap szerzője kitűnő érzékkel rámutatott: a novella filmrevitele révén (társadalmi) *hiszékenység* és (művészi) *hitelesség* egymással szorosan összefüggő kérdései kerültek reflektorfénybe. Hiszen ha ez az aprócska „intermezzo” elmarad, bizonytalannal elmaradt volna a „reading response”, a „pudingpróba” – azaz, végső soron: az értékes, irányadó visszajelzés – is. S akkor talán sosem derül ki: vajon járható-e az újraírások, átfordítások, apokrifek és pszeudointerjúk útja; megmaradhat-e hősünk zsurnálszociológia és fikció, szociográfia és novella határmezsgyéjén, vagy – elhagyván végre e homályos kategóriákat – tovább kell lépnie, s valami újat, önnállót építeni.

Szerencsére, ha berzenkedve, ha sértetten is, Csalog levonta a konzekvenciákat. S bár kezdetben tétován, bizonytalan léptekkel, de mégiscsak megindult a „doku” fogalma felé.

A novellától a kisregényig

Ami itt, a *Tavasza minden rendben lesz* írásaiban elkezdődött – a műfaji jelölők újraértése, az élőbeszéd „faktúrájának” prózává hangszerelése, az egy és a több elbeszélő részvételével zajló tanyázás ábrázolása –, töretlenül folytatódik a más(od)ik novelláskötetben is, amely ugyan Csalog negyedik befejezett könyve volt, „megjelenésében [mégis] megelőzte a harmadikat, a regényt”.¹¹⁸

117 OSZK Kt. Fond 445/22/7.

118 Az író „önvallomása” itt: T,Ő, fülszöveg.

A *Temető, ősszel* kötet *Emlékezés egy nyáréjszakára* című nyitó szövege máris az életmű legfontosabb orális műfaja, a tanyázás teoretikus kérdését exponálja: hogyan lehet a „kispróza” keretein belül „színre vinni” ezt a saját-szerű népi *happening*-típust, amely – s ez igen fontos! – nem a hagyományos dialógusforma kérdés–válasz struktúrájára épül, hanem – Radnóti Sándor fentebb idézett meghatározásával élve – „váltakozó magánbeszéd” sorozatára, melyek szerveződését a kor, a nem, a családi és társadalmi helyzet alapján ítélő szerep- és szokásjog szabályozza. Ez a szabályrendszer azután – s erre nyújt kiváló példát az *Apám nagybátyja* című montázs-remek – idővel szabályos dramaturgiává fejlődik-szilárdul.

Az 1917-es Ady-vers (*Emlékezés egy nyár-éjszakára*) utolsó hét sorával záruló elbeszélés kipontozott elejű-végű szövegszakaszai a *Parasztregény* második kiadásának *Jegyzeteiben* bemutatott – s az *Apám nagybátyjában* immár témává emelt – fatikus-generatív átkötések, azaz a dramaturgia retorikai elemei *nélkül* teszik láthatóvá az életről-narratívák összehangolásának népi elbeszélői kompetenciáját *mint novellatémát*, s bizonyítják a megírhatatlanságot és mégis-olvashatóságot *mint kettős művészi üzenetet*. „...Jól emlékszem rá apró korombul, mikor kitört a háború – öt éves vótam” – veti fel a beszéd-témát az író által kipontozott-elhagyott bevezető évődés-ráhangolódás után az első adatközlő-mesélő, majd elejtett történetfonalát fölvéve – kétszer három pont után – így folytatja az utána következő: „Két és fél évet vótam a tizen- négyes háborúba”. Megvan tehát az alaptéma – az Ady-vers nyomán egyetlen nyár-éjszaka metaforájába sűrített első világégés tapasztalata –, akár az egyes zenei műfajoknál, amely köré fölépülhet az együtt-játék, s az egyes szövegek koegzisztenciája máris megteremti a témakibontás – ha tetszik: a dis(z)kurzus – harmóniáját.

S hogy nem túlzás e zenei metaforika, bizonyítja azt az örkényi egypercesek¹¹⁹ groteszk alaphelyzetét, formai fegyelmét, problémafölvetés–analízis–csattanó szerkezetét mediáló *Menetrend* után olvasható *Három tétel* is. Itt az életmondó, a portrémodell önprezentációja a művészi reprezentáció (hangsúlyozottan hermeneutikai) formáló-strukturáló tevékenységének eredményeként – az utólag eléjük illesztett modalitás-jelző műszók („Andante sensibilimente”, „Scherzo”, „Andante con fiochezza”¹²⁰) révén – egy három tételből álló zenemű partitúrájává lényegül.

119 Szintén az Örkény-próza poétikai késztetését jelzi: E. NAGY Sándor, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel*, Népiújság, 1977. május 29., 8.

120 Értsd: „lassú, érzelmes”; „tréfás” (gyors, vidám); „lassú, rekedtes”.

Az *Alma* klasszikus novella, melyben – az életmondók portréitól, illetve a tanyázók portré-leporellóitól eltérően – markáns narrátori szólam érvényesül. Az író ezúttal *kívülről* igyekszik ábrázolni az anekdotányi cselekményt, s a mögötte rejlő falusi gondolkodásmódot, babonavilágot. Kis Rozália, akinek egyetlen gyermeke sem éli túl a csecsemőkort, Kósa Fülekiék Boriska lányára tekintve bánatos vágyakozással sóhajt fel: „De szerettem volna én is egy ilyen szép Borikát magamnak”. „No megállj csak – szólítja meg a lánykát baljós, kétértelmű hangütéssel – adok is teneked mindjárt egy szép almát!” A joggal várt-felismert Grimm-féle szöveghagyomány (az intertextuális kapcsolódás lehetősége) helyett azonban az író (Mikszáth palóc elbeszéléseihez hasonlóan) a faluközösség hiedelemvilágához – mint másik alternatív hagyománykorpuszhoz – kapcsolódik, amikor az édesanyának a rontástól való félelmét helyezi az elbeszélés gyűjtőpontjába. („János – mondja az anyja, mert nem nyugodott meg –, dobjad a disznóknak azt az almát. Képes és még fölveszi onnan [ti. a gyermek]! A nyavalyát akarhat az én gyerekemtől?! Törődjön a maga bajával.”)

A *Csúnya fekete asszony vagyok*, a *Dívolják az erdőt* és a *Disznótor* triársa – két nő és egy férfisors narratíváján keresztül – ismét a portrék világába visz. A három szöveg közül (melyek együttes morális tanulsága abban áll, hogy a cigány is tud szeretni, dolgozni; lehet tisztességes; lehet tartása, méltósága, önbecsülése) – kidolgozottság tekintetében – messze kiemelkedik a *Disznótor*. E tény háttérben pedig talán nem teljesen alaptalan a szöveg *újrairás*, *feldolgozás*, *adaptáció* – vagy ha tetszik: *variáció* – voltát látni. Az epikus alakítás eszközeivel feldolgozott történet valós vagy fiktív hőse¹²¹ ugyanis az általa előadott életesemény(ek), valamint saját félreismerhetetlen dikciója alapján könnyedén beazonosítható: ő a *Kilenc cigány Dalolni szerettem* című portréjának Rácpali Béláné Farkas Lídia nevű elbeszélő-hőse.¹²² S itt ismét tanulmányunk korábbi felismerésére utalnánk vissza, amikor hangsúlyozzuk: Csalogot az életvilágbeli valóság helyett (mellett) elsősorban a kisebb-nagyobb epikus formákban – esetünkben a *portré* és a *novella* (különböző, de semmiképp sem szembeállítható) műfajaiban – rejlő sajátos szemantikai-ontológiai lehetőségek izgatják.¹²³ Könnyen belátható mindez, ha

121 A hagyatéék kéziratanyagának egy részét az álnevek kódját feloldó gépelt jegyzék kíséretében tematikus egységekre osztó író a *Disznótor* és a *Dalolni szerettem* című művek életvilágbeli adatközlőjéről nem tett említést. (Csalog jegyzéke itt: OSZK Kt. Fond 445/1329/2.)

122 9C, 113–140.

123 Ugyanerre utalhat Földes Anna kijelentése is, mely szerint „Hónapokig, évekig foroghatott Csalog Zsolt varázslatos »hangfölvévoje«, amíg az egyes szám első személyben előadott riportmózaikok annyira összeálltak, hogy az író novellává szerkeszthette hősei élményanyagát.” – FÖLDES Anna, *Faluvégi rozsdatemető*, Élet és Irodalom, 1977, 27. sz. (július 2.), 11.

összevetjük a *Dalolni szerettem* című *portré* fölütését – „Elmondom az én életem sorsát” – a *Disznótor* című *novella* nyitányával: „énnekem négy évig udvarolt a férjem”. Az előbbi esetben teljes életmondást várunk és kapunk, a másodikban egy nagyobb portrénak csupán a töredékével találkozunk, egyetlen részkérdés kibontását kapjuk; tegyük hozzá: olyanét – s éppen ebben áll a novellaperspektíva művészi diadala –, amely által mégis megragadható a hős sorsának egész tragikumja. „Az egyes történet az, ami a sorsokat teljes érvényűen felmutatja, *szimbolikusan* kifejezi”¹²⁴ – ígéri a novella; az életmondás vallomásos önfeltárása, a lehető legteljesebb életnarratíva felvázolása az, amely lehetővé teszi a sortörténet centrumát alkotó identitás-probléma metaforizációját – veti ellene a portré. Két műfaj ontológiája áll itt egymás mellett; a portré és a novella – mint két különböző, de egyaránt legitim és hiteles látás- és alkotásmód – igazsága mutatkozik meg egyazon életanyagon. Ily módon e két műfaj viszonyának újabb aspektusa tárul fel előttünk, hiszen most a korábbiaktól eltérően a *novellák felől* tekintünk a *Parasztregény* novellisztikus szerkezetére; s csupán e retrospekció révén válik érthetővé, hogy kizárólag a regény – a *nagyobb terjedelmű, összetett* epikus szerkezet – épülhetett föl novellisztikus betétekből, hiszen egyedül ott találkozhatott sikerrel a portré egészlegességre törekvése az egyes fejezetek novellisztikus töredékességével, tematikus szekvencialitásával.

Persze e kétségtelenül nagyhorderejű műfajelméleti felismeréstől függetlenül a *Temető, ősszel* címadó elbeszélése – nyilván a kötet karakteréből következően – még a novella keretei között realizálódik. „Ez nekem a második nősülésem” – kezdi mondanivalóját az elbeszélő, aki életéről, családjáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről egyaránt csak annyit közöl, amennyit a központi kérdés, a házasság, s ezen belül a cím által jelölt anekdota megkíván; az elbeszélő saját diszpozíciójának megfogalmazásához vezető nyelvkeresése, azaz a portrét jellemző létösszegző önértelmezés helyett „mindössze” egyetlen életesemény ábrázolása a tét.¹²⁵ Föltétlenül figyelemre méltó, innovatív gesztus ugyanakkor – s ez immár a *novella* tétje –, hogy Csalog ezúttal az elbeszélés elbeszélését, a hős saját előadásának – ahogy Jancsi nevezi: „tudósítás”-ának – hogyanját avatja témává. A „bizonyítás”, „tettenérés” és „tudósítás” aktusaiként megélt-előadott (a narráció révén előzetesen interpretált)

124 THOMKA Beáta, *A pillanat formái: A rövidtörténet szerkezete és műfajai*, Újvidék, Forum Kiadó, 1986, 51.

125 „A novellaforma lényege ily módon »egy ember életét az élet egy sorspillanatának végtelen érzéki ereje által kifejezni.« – Uo.

történet ily módon a hős legfőbb egzisztenciális és identitáskérdései helyett „csupán” sajátos szerep- és történetértelmezését tükrözi – azt viszont kétségkívül érzékletesen és pontosan.

A kötet következő írása, a '72-es decemberi Alföld hasábjain napvilágot látott *Homo sum* című műhelyszöveg figyelme ismét a tanyázás – és mint ilyené: ismét a portré – felé fordul. A Terentius komédiájának szállóigévé vált sorát („Homo sum, nil humani a me alienum puto” – „Ember vagyok, semmi emberi nem idegen tőlem”) idéző szövegfüzérnek már második, *Kendők* című „alfejezetében” azt olvashatjuk: „Ülünk, tanyázunk a konyhába este”. Ezt követően aztán mintha egyre hosszabb prózai futamokban szemléltetné az író egy-egy tanyázó-anekdota szerkezeti magjának kidolgozását, a szövegek címzésének sajátos módszertanát, majd végezetül – a *Résumé, conclusion* című záró szakaszban – írása alapanyagának a fikciózus szépirodalom materiájától való strukturális különbségét. A doku – üzeni a szöveg –, amennyiben meg akarja őrizni orális eredetéből fakadó jellegzetességeit s az őket hordozó dokumentumanyagot (jelen esetben fabuláris állományát), a fikciós alkotás mód szintetizáló-tömörítő eljárásairól bizony le kell mondania. Az apróbb, önállóan (novellaformában) és tágabb kontextusban (a portré keretei között) egyaránt érvényes szövegszakaszok ugyanis képtelenek egyetlen, immanensen szépirodalmi módszertan – a fokozott alluzivitás, a posztmodern tömörítés – eredményeként novellarésszé (vagy -egésszé) szervesülni. A novella és a doku ontológiai ütközésének megrázó pillanata ez. Az eredmény, mondanunk sem kell: zűrzavar, szövegroncs és -törmelék:

„Hát mért ilyen közel raktátok a kukoricát? Ahogy ment a vonat Szentimre felé fél ötkor, kedden, ez az ágy ahogy vót, az ablak iránt, reggel fél ötkor, április nyócadikán – egy szót se, egy jajt se. Egy szót se, egy jajt se. Ősz vót, mint mostan. Krizantémok vótak ültetve az eresz mentén, végig, szép, sárga krizantémok – egy szót se, egy jajt se. Meghalt Eszti.”¹²⁶

A csalogi irodalomfölfogás alakulásának döntő fontosságú állomásához érkezünk; hiszen itt, a *Homo sum* végén mondja ki, magyarázza meg a művész, hogy merre, s miért éppen arra – a *fikció* és a *novella* felől a *doku* és a *portré* felé – vezet írói útja. Nem idegen tőle semmi emberi – ez írásának „rezüméje” –, de nagyon is idegen tőle minden, ami művi – s ez a végső „konklúzió”.

Az *Apám nagybátyja* – amellet, hogy jószerivel a fikciós (vagy kvázi-fikciós) novellára tett utolsó korai kísérletként értékelhető – az első jelentős elmozdulás a Ferdinandy György által bemért „cigányok – szegény magyarok”¹²⁷ tematikától, tekintve, hogy ebben a szövegben már – s az őt követő, a *Temető, ősszel* anyagát záró *Gyökerekben* úgyszintén – egy értelmiségi szövegalany reflektálja az elbeszélte életanyagot. És bár abból, ahogyan „összeáll a sok gyerekkori képtöredék értelmes egésszé”, azután „széttöredezik, újra széttöredezik”, *utólag* könnyedén fölismerhető a barát, Lengyel Péter *Cseréptörés* című művével vállalt tematikus-poétikai rokonság, a „konklúzió” egészen más: az apai nagybáty írása (a szövegben több részletben megidézett – s bizony könnyen lehet, hogy fiktív – „dokumentum”-anyag) a fiatal „kutató” számára (szemben Bárán Imre fényképalbumával) immár értelmezhetetlen. Elveszett tehát a kapocs a felidézett történelmi múlt és az azt reflexiója tárgyává avató szubjektum életvilága között: „az üzenet jelei már nem értelmezhetők”. Hiába erőlteti képzeletét az elbeszélő – s kerül nyitó pozícióba mind az „Elképzelem”, mind a „Próbálok elképzelni” szekvencia –, hiába váltakozik a szabad függő beszéd a „direkt dialógus + láttató nyelv” szerkezettel, hiába az emlékezet bőséges tárháza, a fénykép, a fölidézett tanyázás tematikájának és dramaturgiájának pontos ismerete („szinte [...] sűgő lehettem volna ebben a színházban”), az elbeszélő műveltségébe („csontjaiba”) ivódott epikus „értelem”, prozódia és struktúra, a pontos önismeret s végül a képesség, melynek révén „szinte látom a három figurát”. „Átöltöttem őket korhű szerelésbe, hogy pontos legyen a képem – vallja az elbeszélő –, kiszínezem a tájat is az évszaknak megfelelő világoszöldekkel, kiradírozom a távvezeték oszlopait” – mindhiába. A *láttató nyelvi* alanyiságot konstituáló *írott nyelvi* novellaforma ugyanis éppen az önértelmezésnek a *beszélte nyelvi* doku-portréban megképződő valódi terrénumát, a saját – *egyszeri és egyedi* – nyelv és sors kizárólagos jelenvalóságát (mint identitás-szerző és -alkotó alternatívát) vonja meg a szövegszubjektumtól, amikor az önmagasságba történő módszeres behatolás helyére egy külsődleges dokumentumanyag „átképzéletes”¹²⁸ megszólaltatása kerül. „Nem megy, nem találok az arcát” – látja be az elbeszélő hős. „Pedig talán még hasonlíthatok is rá – apám nagybátyja.”

Persze ne feledjük: itt nem (csupán) a hős azonosságáról, sőt, sokkal inkább a dokumentumanyagból építhető műalkotás, az *elbeszélés (a novella)*

127 FERDINANDY György, *Cigányok – szegény magyarok*, Új Látóhatár, 1978, 1–2. sz. (január–február–március–április), 150–152.

128 E. NAGY, *I. m.*

azonosságáról van szó. S mivel a kutatás eredménye kudarc, a nyelvi artikuláció (az elbeszélés) tétje is elvész. „Talán ezért gyöngébb kicsivel a saját lehetőségeinél az *Apám nagybátyja*, mert ebben a szerző – első személyű elbeszélőként – kommentál is olykor” – mutat rá Czakó Gábor.¹²⁹ S noha anélkül, hogy a szerző és az elbeszélő között ilyesfajta explicit azonosságot tételeznék föl, talán nem teljesen elhibázott, ha a nemzedéktárshoz hasonlóan magunk is az író anyagkezelő és elbeszélő technikájában, azaz végső soron *műfajválasztásában* látjuk a vállalkozás kudarcát. Tegyük hozzá: jelentésszerű, bizonyító erejű, az oeuvre szempontjából komoly poétikai transzfert jelentő, „dicső bukását”.

Mert bizony hiába beszélt Czakó Gábortól Bistey Andrásig a *Temető, ősszel* kritikusainak többsége *regényről*,¹³⁰ a '77-es kötet szövegeinek túlnyomó része nem „egy-egy élet története”,¹³¹ azaz: olvasásuk során nem „tizenkét teljes élet”¹³² bontakozik ki előttünk. A *Gyökerektől*, e valóban teljes életmondást nyújtó portrétól eltekintve a többi írás egytől egyig (hagyományos vagy portré-töredékként olvasható) novella,¹³³ illetve néhány hibrid formáció, amelyek a *Tavasza minden rendben lesz* kísérletezése után immár az egyes műfajok sikerét és kudarcát, valamint a továbblépés irányát hivatottak jelezni-demonstrálni. S ami az *Apám nagybátyjában* „nem sikerült” (pontosabban: aminek a lehetetlenségét oly sikeresen bizonyította az író), az éppen a *Gyökerek* című (kis)regényben teljesebb ki, amikor a *külső* dokumentumanyagot – egyfajta obskúrus átképzés révén – a hős saját önértelmezésének terébe vonó (vagy vonni akaró – írott nyelvi) *novella* (és novellahős) helyét az önmaga egyéni létét etnikai-közösségi gyökereiig, jelenvalóléte *legbelsőbb* dokumentációjáig visszavezető beszélt nyelvi doku-modell életregénye veszi át. A 26 éves Pongrácz Tamás (alias Péli Tamás¹³⁴) művészregénynek induló, de nevelődési, utazó- és pikareszkregényként egyaránt olvasható

129 CZAKÓ Gábor, *Csalog Zsolt, Temető, ősszel*, Új Tükör, 1977, 21. sz. (május 22.), 2.

130 „Csalog Zsolt 240 oldalas kis könyve 13 írást, köztük 11 *regényt* tartalmaz.” – Uo.

131 BISTEY András, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel*, Jászkunság, 1977, 3. sz. (őszi), 47.

132 CZAKÓ, I. m.

133 E kétféle novellatípus megkülönböztetése Gróh Gáspár cikkében is fölvetődik, jöllehet a kritikus a doku-szövegek háttérben meghúzódó formáló teljesítményt (tényleges írástevékenységet) kétségbe vonva *lejegyzett és valóban a szerző által írt szövegekről* beszél. – Vö. GRÓH Gáspár, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel; Parasztregegy*, Alföld, 1978, 9. sz. (szeptember), 84.

134 Péli Tamás (1948–1994) roma származású festőművész. Az életmondása nyomán készült kisregény Csalog 1974-es interjúfelvétele alapján íródott. Tevékenységéről lásd: PÉLI Tamás, *Parlamentari jegyzetek*, Bp., Baloldali Ifjúsági Társulás, 1993.; KERÉKGYÁRTÓ István, *Péli Tamás 1948–1994*, Bp., Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány, 2005.; *Romane poetongi antologia*, szerk. CHOLI-DARÓCZI József, Bp., Ariadne Kulturális Alapítvány, 1995.

portréja – a cím ígérétehez híven s a *Kilenc cigány* darabjaihoz hasonlóan – végül roma identitástörténeté alakul. Metódusa az *Apám nagybátyjában* tapasztaltnak épp az inverze: itt (a nagybátyról őrzött, áthatolhatatlan idegenséget hordozó fiatalkori fotográfia helyett) a „tudat-fotó” által belsővé tett *saját* élelmény képei indítják meg az önértelmezést, ezek késztetik, generálják a léte értelmére (rá)kérdező, élettörténetével kapcsolatos premisszáit artikuláló fiatalember orációját – mely nyelvi tevékenység azután produktív szellemi energiaként kapcsolódik vissza e hermeneutikai folyamatba.

„Fekszem a strandon, süt rám a nap, és mennek el előttem az emberek. Ahogy elmegy valaki előttem, rámesik az árnyéka. Továbbmegy, továbbmegy az árnyék is – de én már eltettem magamnak, az élmény megmarad. Fekszem a napfényben, mellettem emberek mennek el, egy pillanatra kapcsolatba kerültem velük, lefényképeztem őket, elmennek – valahogy így látom az életemet. Nehéz elmondani, mert nagyon sok külön állóképből áll meg rövidke filmsnittből, nem biztos hogy összeáll, meg azután: én magamat nem is látom. Inkább a többieket nézem, akik elmennek előttem, figyelem őket, felismerem a látványukban bizonyos törvényszerűségeket, és azok alapján próbálok összerakni a magam képét is. Vagy éppenhogy rájövök a különbségekre, hogy én miben vagyok más, és így próbálok lerajzolni magamat.”¹³⁵

Egészen egyedi dolgot látunk itt: a festőművész-hős önportréját kívánja megrajzolni; a csalogi *írott nyelvi* portrén belül tehát – sajátos fraktált alkotva – egy *beszélt nyelvi* portré helyezkedik el, ráadásul olyan, melynek alkotója birtokában van a portréfestés tényleges (képzőművészeti) kompetenciájának. Mégis szükséges a külső nézőpont mellett az epikus perspektíva és a prózaírói kompetencia is, hiszen – az *Apám nagybátyjához* hasonlóan – itt sem biztos még az elején, hogy végül „összeáll” majd a kép, ráadásul – mutat rá Pongrácz – „én magamat nem is látom”. Persze mi, olvasók – tekintetbe véve a dokumentumanyagot (az elbeszélés fabuláris állományát) – pontosan érzékeljük, hogy valójában nagyon is látja! Megejtő paradoxon ez, jóllehet éppen e *mégis-látásban* kulminál a csalogi portré lényege. Akit az „életeket, sorsokat gyűjtő”¹³⁶ író *meqlát* (észrevesz, kiválaszt), annak különleges – mondhatni: pre-epikus – interjúszituációjával fölkínálja annak lehetőséget, hogy modellként, élettörténete *láttatása* közben, sorseseményének föltárásában *lássa meg* önmagát.

135 T.Ó, 179.

136 KARTAL ZSUSZA, *Temető, ősszel: Csalog Zsolt elbeszélései*, Magyar Nemzet, 1977. október 2., 13.

Így nézve különös, hogy Falus Róbert, a Népszabadság kritikusa azért marasztalta el a *Gyökereket*, mert „az első személyű számvetés [...] a művészi objektivitás” „gátja” lett,¹³⁷ holott nem másról van itt szó, mint arról az elévülhetetlen esztétikai törvény(szerűség)ről, amelyet József Attila az 1924-es *Nem én kiáltok* soraiban így fogalmazott meg: „Hiába fűrösztöd önmagadban, / Csak másban moshatod meg arcodat.”

Dokumentum és dokumentarizmus

A Csalog-életművet érintő vizsgálódásaink egyik alapvető kérdése az egyes szövegek dokumentum voltának mibenlétére irányul, egészen pontosan arra, hogy az elkészült mű *maga* lesz dokumentum(a valaminek, valakinek – egyénnek, életviszonynak vagy társadalmi helyzetnek), avagy *a mű alapanyagául szolgáló nyersanyag* kölcsönöz dokumentaritást az elkészült alkotásnak, az kódolja bele valóságstruktúráját (stílusát, intonációját, propozicionális tartalmát) a műalkotás létszerkezetébe. A válasz nem könnyű, tekintve, hogy a biográfiai-civil szerző által adott és a kortárs irodalmi és irodalomtudományi horizontok által megengedett válaszok között kényszerű választást implicál. Csalog Zsolt, aki – saját bevallása szerint – úgy érezte: egyszerűen „kötelessége” „bizonyos hétköznapi látszó sorsokat a magnó segítségével megörökíteni”,¹³⁸ s aki azt vallotta: „minden könyvemmel a közvéleményt akarom befolyásolni”,¹³⁹ nyilvánvalóan egyszerre vállalta az előbbit is, az utóbbit is. Kiss Zsuzsannának adott 1991-es interjújában ugyanakkor jelezte: „Az olvasót nem igazán érdekli, hogy dokumentumot olvas-e vagy sem, csak jó legyen”.¹⁴⁰ A kritika véleménye szintén megoszlott e kérdésben; Kartal Zsuzsa például leszögezte: „Az olvasónak *nincs joga* kutatni, honnan szerzi nyersanyagát az író”.¹⁴¹

Nos, hogy a Csalog-olvasók vajon kutakodtak-e, ennek megvalljuk, nem jártunk utána, bár úgy hisszük, e kérdés nincs is közvetlen összefüggésben a *Kilenc cigány* műfajelméleti problémáival. Sokkal lényegesebb ez utóbbi

137 FALUS Róbert, [*Temető, ősszel*], Népszabadság, 1977. május 3., 7.

138 VÖRÖS T. Károly, „Az ember nem tehetetlen”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Népszabadság, 1989. június 17., 19. (Kiemelés tőlem – S. M.)

139 Csalog Zsoltnak a *Doku 56* bemutatóján elhangzott szavait idézi: F. P., *Az élő emlékezet megmentése – Csalog Zsolt új könyve: Doku 56*, Népszabadság, 1990. július 17., 9. (Kiemelések tőlem – S. M.)

140 KISS, „*Lágyinterjújom*”... i. m., 1078.

141 KARTAL, *Temető, ősszel*... i. m. (Kiemelés tőlem – S. M.)

szempontból az író *irodalmisság*-fogalma, valamint annak a fikció és valóság pólusai közt folytatott diszkurzív játéknak a természetrajza, amely révén az empirikus szerző újra és újra kilép a doku-portrék (magát megvonó) piktori szerepéből. Kétségtelenül az előbbi a nehezebb ügy, Csalog ugyanis nem hagyott hátra egyetlen esztétikai természetű írást sem. Egyedül az a párbeszéd-részlet áll rendelkezésünkre, amelyet Sziklay Andor jegyzett fel az író egyik amerikai felolvasóestjén. „»– Miért lettél társadalomvizsgáló?« – »Ráébredtem, hogy ásatási munkásaim jobban érdekelnek, mint az, hogy mi van a földben.« – »És mi vonzott a szépprózához?« – »Az, hogy szép.«”¹⁴² S ha meggondoljuk: Csalog öntörvényű, lebegtetett irodalmisság-fogalma legteljesebben éppen ebben az egy szóban ragadható meg: „szép”. Itt kapcsolódhatunk azután egy másik idézet erejéig a Soros-ösztöndíjat nyert író (amerikai kiadók számára készített) 1986-os portfólióanyagához, amelyben saját munkásságát méltatva így ír: „Bár első könyveim novellagyűjtemények voltak, és máig is írok novellákat, írásaim nagy része az *oral history*hoz közel álló, *dokumentumszerű* portré, a jelenkori társadalmi valóságot és a közelmúlt kelet-európai *történelmét kutató* mű – mintám ebben Oscar Lewis és a magyar irodalom néhány Nyugaton kevésbé ismert írója.”¹⁴³

Mindezek alapján úgy tűnik, *elvileg* szabadon eldönthető a kérdés: történeti-szociológiai tartalmi, vagy irodalmissága felől olvassuk (újra) a *Kilenc cigányt*. Ám e választás *gyakorlati* nehézségeit pontosan szemlélteti a kötet fogadtatása. Lázár István – a részletesebb kifejtést mellőzve – a „dokumentarizmus” gyűjtőnév alatt vonja össze a kötet írásait, s közben olyan (szépirodalmi szövegek esetében legalábbis) problematikus (mert szociológiai) terminusokat használ, mint az „igazság”, a „tipikus”, a „megtévesztés” vagy az „általánosítás”. Ragaszkodik ugyanakkor a regényszerűséghez is, amikor kijelenti: „minden ember élete kész regény” – s e körülmény a későbbiekben föloldhatatlan ellentétbe vezet. Zöldi László „társadalomtudományi megalapozottságú írásokról”, „szociofotók”-ról, „stilizálatlan monológfüzérék”-ről, „riportgyűjtemény”-ről beszél, mi több, Csalogot egyszerűen „riporteríró”-nak titulálja; majd azon sajátságából kiindulva, hogy az író „több száz potenciális interjúalanyt faggatott”, a „sokból gyúrni egyet” elvén nyugvó *tipizálás* dokumentumfogalmát alkotja meg. Mátyás István „felőtt fiataloknak szóló portrénovellák”-ként, Grabócz Gábor „önéletrajzi

142 SZIKLAY Andor, *Arcélek és árnyékok*, Amerikai Magyar Népszava, 1983, 9. sz. (március 4.), 8.

143 OSZK Kt. Fond 445/304. (A második és harmadik kiemelés tőlem – S. M.)

elbeszélések”-ként, Ónodi László pedig egyetlen (átfogó) szociográfiaként ajánlja olvasóinak a kötet tíz írását.¹⁴⁴

Körmendi Lajos az egyetlen, aki – az első kötet kritikusaik közül Gáll Istvánhoz, a harmadik kötet méltatói közül Bistey Andrásához hasonlóan – már a nagyregény felé mutat. „Kár azon töprengeni – szögezi le a Szolnok Megyei Néplap munkatársa –, hogy mit is olvasunk: novellákat? Szociográfiákat? Szociológiai mélyinterjúkat?” Majd hozzáfűzi: „Csalog első könyvében még kevésbé birtokolta eszközeit, mostanra azonban teljes fegyverzetben áll elénk. Egységes, letisztult, fegyelmezett: anyagával igazán ökonomikusan bánik.” „Szemléletének érettsége is képessé tenné a mostaninál nagyobb vállalkozásra” – „már vérbeli társadalomrajzot is várhatunk tőle.”¹⁴⁵

„Interjú”, „riport”, „novella”, „regény”, „portré” és „szociográfia” bábeli zűrzavara övezi tehát a könyvet, amely – ezért is tárgyaljuk a két novelláskötet után! – valójában nyolc teljes életmondást jelentő portré-kisregényt, egy doku-novellát és egy – műfaji fikció és szociológiai valóság síkjait egymásba játszó – pszeudo-levelet tartalmaz. Hiába hangsúlyozza tehát Kartal Zsuzsa a kilenc „primer” szöveg *novella* voltát:

„Csalog Zsolt történetei magnófelvételek, legalábbis az író utószavában ezt állítja, és nincs okunk kételkedni benne, a szövegek hitelesek, eredetiek. Legfeljebb azért kételkedhetünk abban, vajon valóban így hangzottak-e el ezek az önvallomások, mert annyira önálló novella a kilenc cigány története. Ezért is neveztük írásunk alcímében novelláskötetnek Csalog Zsolt új könyvét.”

Valójában csak egyetlen esetben, a *Szókére festem a hajamat* című, a roma identitás elrejtését célzó doku-elbeszélés esetében fogadhatjuk el ezt a műfaji kategóriát.

A legérdekesebb fölvetés mindazonáltal Szabó Sándor Gézáé, aki a *Kilenc cigányt* „kép nélküli tv-interjúnak” nevezte. Műfajelméleti tanulságokban bővelkedő, szintetizáló igényű írásából hosszabban idézünk.

144 LÁZÁR István, *Csalog Zsolt: Kilenc cigány*, Forrás, 1977, 5–6. sz. (május–június), 88–89.; ZÖLDI László, *Dankó SC*, Magyar Ifjúság, 1976, 39. sz. (szeptember 24.), 39–40.; MÁTYÁS István, *Tolláskodik a tavasz*, Népszava, 1976. december 4., 7.; GRABÓCZ Gábor, *Kilenc cigány: Csalog Zsolt munkája*, Magyar Nemzet, 1977. május 8., 13.; ÓNODI László, *Mit ér az ember, ha cigány?*, Mozgó Világ, 1977, 2. sz. (február), 92–93.

145 KÖRMENDI Lajos, *Égetően valós gondok*, Szolnok Megyei Néplap, 1976. december 25., 9.

„Csalog [...] első kötete megjelenése idején tört ki a régészet, a történelem és a néprajz zártabb, számára is mind szűkebbnek bizonyuló celláiból az irodalom kifutóiba, tért át az egyszeri rögzítéséről a tipikus keresésére, a múltban kutatásról a jövő képét is fel-felillantó szociográfiára. Mindez a változás az alkotói módban is változást indukált: a prekonceptiós kérdőívességről a magnós mélyinterjúkra való áttérést. Műve ekképp hosszas tájékozódás, gyűjtőmunka, majd pótgűjtés eredményeként állott össze képpé, egységgé. Mindig montázs útján, s úgy, hogy az elkerülhetetlen kiegészítések az adatközlő nyelvi-logikai rendszeréhez igazodtak.”

Ugyanakkor:

„Csalog könyve [...] nem más, mint *illusztrációgyűjtemény*: képek a kötetzáró, tartalmi summázatot adó, erősen lírai-szubjektív összefoglaláshoz. Hogy ez a tanulmány a végére került, bizonyítja: *a novellákból hiányzik valami*, s éppen az, ami minden prózaíró tollának kritikai sercegést, simuló lágyulást vagy közömbös tartást, de mindenképpen tartást kell hogy adjon, amelyből az író jelenlétére következtethet az olvasó: »numen adest«.”¹⁴⁶

A „prekonceptiós kérdőívesség” nyilván az első kötet *A Lány, a Fiú és sokan mások* című írására vonatkozik, amelyről éppen előző alfejezetünkben derült ki: valójában nem más, mint az előbeszéd szerveződésének modelljét célzó műhelytanulmány. Szabó másik fölvetése ellenben egybecseng a *Parasztregény* kapcsán kifejtett korábbi hipotézisünkkel, mely szerint a *Jegyzetek a Parasztregényhez* című szöveg valójában a kötet harmincegyedik fejezete – a regényből kivont filo-narrátori szólam egyedülálló szintézise. Nem vitatjuk, hogy abban az esetben, ha novellákról volna szó, hiányérzetünk lehetne: joggal kérhetnénk számon a láttató nyelvi jelenlétet; így azonban a kritikus bíráló megjegyzése csupán a fent említett *Szökérem festem a hajamat* esetében helytálló.

Hasonló a helyzet Mátyás István cikkével, melynek szerzője szintén nem tudott mit kezdeni az írások műfajával (műfaji különbözőségével), s ezért – föllapozván a kötet recepcióját – egyszerűen átvette Varjas Endrének a *Kilenc cigány* tekintetében immár teljességgel érvénytelen „novella-riport” terminusát. És bár a kötetéről mint „mű-egész”-ről beszélt, érdekesnek ígérkező

146 SZABÓ Sándor Géza, *Csalog Zsolt: Kilenc cigány*, Hajdú-Bihari Napló, 1977. február 12., 5.

megközelítése végül kicsorbult a szöveg státuszát érintő bizonytalankodó kijelentésén: „a publicisztika és a szépirodalom, a riport és a novella határán álló írásokról van szó”. Egyetlen mondata mégis továbbgondolásra ösztönöz, amennyiben ismét a jelen fejezet nyitányában boncolgatott, a dokumentum forrás és/vagy cél voltára irányuló kérdést exponálja: „Csalog Zsolt a magnetofonra vett vallomásokat csupán nyersanyagnak tekintette, alapos további munkálással, szerkesztéssel, sűrítéssel, sorrendi hangsúlyozással szándéka szerinti írásokat formált belőlük.”¹⁴⁷ (Kiemelések tőlem – S. M.)

E kijelentés tudniillik ellentmondani látszik annak az aggályos egzaktság-igénynek, amely kapcsán a közelebről meg nem nevezett levélíró – talán csak gúnyosan-ironikusan, mintegy megelőző csapást mérve kritikusaire – így deklamál: „az volt a szándékom, hogy ne szépítsek a valóságon”.¹⁴⁸ Tegyük hozzá: a pálya minden szakaszában akadt olyanok, akik hittek ennek a különös krédónak, holott – az író saját megvallása szerint – „A szó szoros értelmében dokumentumról [...] akkor lehetne szó, ha érintetlenül hagynám a felvett anyagot, ezzel szemben én nagyon is átformáltam, stilizáltam”.¹⁴⁹ Jogos tehát a kérdés, amely már Kartal Zsuzsa fent idézett, 1977-es kijelentése kapcsán fölmerülhetett az olvasóban: mi értelme van az életvilág valóságát érintő hitelesség aggályos őrzésének – ha (1) az olvasót úgysem érdekli, ha (2) egyes vélekedések szerint egyenesen jogtalan volna bármifajta befogadói kutakodás, és ha (3) még az író is ironikus félmosollyal hártítja el magától a felelősséget, s büszkén vállalja értelmezői beavatkozását.

Félreértés ne essék: sem Csalog Zsoltot, sem a „dokumentumiskola” más szerzőit nem kívánjuk ledorongolni, felelősségre vonni. Csupán jelezni kívánjuk, hogy Csalog *doku*-fogalma – amely a fotósok és filmesek szakzsargonjából származott át írónk esztétikai szótárába – „játékosságával”, a „porosz precizitástól” való távolságával¹⁵⁰ egy sajátosan értett valóságirodalmat jelent, amelynek háttérében nem a marxista ideológiák, nem különféle szociológiai iskolák, s nem is a lukácsi tükrözésemélet áll. Míg a *dokumentum* e poétikában a szigorú következetességgel fölvelt-lejegyzett nyersanyag, a *doku* olyan műfajetikai makrokategória, amely – mint minden műalkotás – egyedül a szuverén művészi igazság valóságinstanciájára tart(hat) igényt.

147 MÁTYÁS István, *Csalog Zsolt: Kilenc cigány*, Jelenkor, 1977, 6. sz. (június), 568.

148 9C, 227.

149 GUBÁS M. Ibolya, „Hősiesen őrizte élete nagy szerelmét...”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal a Doku '56-ról*, Magyar Nők Lapja, 1990, 42. sz. (október 20.), 12.

150 *Uo.*

„Dokumentarizmus”? – Ha jelent is valamit számunkra e nyelvtörő (s föltöbb megtevesztő) terminus, legfőljebb ez utóbbi igény háttérében meghúzódó *szemléletet* jelölheti. De akkor már – az egyszerűség kedvéért – mondjuk inkább azt: *szépírás*.

A kisregény mint portré

Válság–vállalás–vallomás

„A tengert akartam látni.”
(Nádas Péter: *Hazatérés*)

Minekutána tanulmányunk – a szerzői biográfia kronológiáelve helyett inkább a Csalog-epika poétikai csúcspontja, a kettős (szerzői) kiadású *Parasztregény* főbb problémaköreihez kapcsolódva kívánja felrajzolni az életmű poétikai genezisét, az első vegytiszta kisregénykötet, *A tengert akartam látni* diszkurzív rendjét, alanyi struktúrájának megfigyelő és láttató teljesítményét is a magnum opus szerkezetéhez mérjük. A paraszt mint identitás regénye után ugyanis – látszólag a romaazonosságnak a *Kilenc cigány*ban körvonalazott doku-formáihoz térve vissza – ismét az összefüggő, tagolatlan kisregényportré felé fordul az író figyelme, jóllehet ezúttal a munkáslét kerül reflektorfénybe. Kérdésfőltevésünk azonban most sem a könyvmű szociológiai tartalmaira irányul, inkább arra: hogyan reinkarnálódik a *Parasztregény*ben bemutatott hármasszubsjektumrend, s hogyan kapcsolódik össze azután látás és láttatás, hallás és hallgatás szimbolikus és konkrét gesztusaival.

Amint arra egy korábbi, a kötet recepcióját föltáró és értékelő tanulmányunkban¹⁵¹ rámutattunk: a szóban forgó munkáskönyv fogadtatása a korabeli kritika sajátos határhelyzetét tükrözi, amely utólag – műfajpoétikai vizsgálhatóság formájában – a *Parasztregény* második kiadásának újításaiban is tetten érhető. A közvetlen ideológiai és életvilágbeli valóságreferenciákra, illetve a korszerűbb, a műalkotás poétikai megalkotottságának sikerességére koncentráló kétféle kritikai iskola együttes jelenlétének utolsó összefüggő

151 SOLTÉSZ Márton, „Itt van ez a rohadt szocializmus”: Csalog Zsolt *A tengert akartam látni* című kötetének fogadtatása, Kortárs, 2011, 11. sz. (november), 58–71. Illetve: Uó., *Felhasznált irodalom*, Bp., Magyar Írószövetség Arany János Alapítványa, Kortárs Kiadó, 2012 (Kritikai Füzetek, 5), 9–28.

időszaka ez. Így lehet, hogy Földes Istvánnak a kötet egyes – folyóiratban előközölt – darbjait támadó Népszabadságbéli cikke, majd az azt olvasó, megidéző és támogató (a kötet olvasását ellenben csak félig abszolváló) Illés László kritikája, valamint Csengey Dénes félrevezető „tény-novella” besorolása mellett Margócsy István paradigmaváltást jelentő írása egészen új alapokra fektette a Csalog-olvasást. Balogh Ernő, az Alföld kritikusa után, aki a kötet anyagának szépirodalom voltát a gyűjtemény szerkesztettségének, gyűjteményi státuszának tulajdonítja, azaz valójában a könyv médiumából – a hordozóból, a metakontextusból, a *frame*-ből – származtatta, Margócsy immár rámutat *A tengert akartam látni* portréinak ontolingvisztikai fundamentumára: az identitásválságból származó (annak feloldására hivatott) *vallomásra*.

Balogh sajnálatos módon eltekint attól a tényről, hogy a világirodalmi tradíció szerint a regény nem csupán, azaz nem elsősorban formai, hanem filozófiai paradigma;¹⁵² a *roman* a modern világ *epopeiája*, egy bukástörténet – (hosszabb vagy rövidebb) prózában elbeszélve. Olyan bukástörténet, melyben a hős arra döbben rá, hogy amit eddig a világról gondolt, az nem érvényes, de legalábbis nem tartható tovább. A regény ontológiai fundamentuma tehát hősének a világgal – mint nyelvvel (nyelvekkel) és valósággal (valóságokkal) – való konfrontációja, s az ebből az összeütközésből a létbe vetett individuumra háramló (szükségszerű) szellemi-lelki (és legtöbbször fizikai) szenvedés misztériuma. Ezért az a tény, hogy a ’81-es kötet fülszövegírójától a Széchényi Könyvtár bibliográfusáig és a 2010-es kiadás kritikusaig a legtöbben – így Balogh Ernő is – *kisregények*ként olvasták a portrégyűjtemény darbjait, nem elsősorban mediális aspektusból érdekes. Amit ugyanis a kritikus Móricz Boldog emberéről pozitívumként elmond, jelesül, hogy az „saját világú ábrázolás”¹⁵³ és „lényeges emberi tartalmak sorát” ragadja meg, igaz Csalog könyvére is (noha a bíráló zárlatát olvasva nem kétséges, hogy az összehasonlítás szerepe itt az elmarasztalásban van).¹⁵⁴ S bár Balogh olyan terminusok használatával látszik bizonyítani műfajelméleti jártasságát, mint amilyen a *dokumentumirodalom* vagy az angol *tape recorder prose*, arra már nem fordított energiát, hogy az általa használt műfajelméleti jelölők történeti és elméleti konzekvenciáit összekapcsolja egymással. Hiszen Csalog írásai kisregény voltukban is dokumentumprózai alkotások, s mint ilyenek nem

152 JOSÉ ORTEGA Y GASSET: *Elmélkedések a Don Quijotéről*, Bp., Nagy Világ Kiadó, 2002.; HAMVAS Béla, *Regényelméleti fragmentum* = H. B., *Arkhai és más esszék (1948–1950)*, Bp., Medio Kiadó, 1994, 265–342.

153 A kifejezést a szerző Németh G. Bélától kölcsönzi.

154 BALOGH Ernő, *Csalog Zsolt: A tengert akartam látni*, Alföld, 1982, 7. sz. (július), 91.

követhetik az *öntörvényű* (vagy, ha tetszik: *logikus, immanensen irodalmi*) figuraképzés metódusait. Így amikor Balogh e portrék világának szűkösségét, szegényességét problematizálja, éppen a munkásábrázolás igazi realizmusát kárhoztatja, amelyre pedig Csalog Zsolt egész ars poeticája épül: „azt hiszem, az a legérdekesebb, amit a másik magától mond. Nekem arra kell nyitva lennem, amit az illető fontosnak tart elmondani magáról, szóval az ő igényeiből kell kiindulnom, így juthatok hozzá ahhoz, ami igazi emberi-irodalmi matéria, [...] no de annál is több.”¹⁵⁵ Nehéz volna tehát a kötet szerzőjének – a könyvében publikált szövegek hősei *helyett* – felelni az olyan fölvetésekre, mint hogy „a Vasembert végtére is miért hagyta ott a felesége?”, hiszen az író adatközlőinek monológjaiban a tudatosság szubjektuma¹⁵⁶ Csalog Zsolt alkotói személyiségén („én”-jén) jobbra kívül helyezkedik el.

Margócsy István legfontosabb – a portré diszkurzív magját képező ábrázoló-ábrázolt viszony lényegét megragadó – meglátása az, hogy írónk hősei egytől egyig olyan személyek, akiket az *önreflexió vágya* fűt, akik „szeretnék életük eseményeit *valamilyen* szempontból értékelni, akik számára az érvényesülés folyamata (vagy kudarca) válik az élet központi kérdésévé.”¹⁵⁷ Ezek a személyek pedig nem típusok, hanem egyének, akiknek egyéni megnyilvánulása – műfaját tekintve – *vallomás*. Sajnálatos, hogy a konfesszió műfajának Balogh, fejtegetése hátralevő részében nem szentel további figyelmet. Pedig mintha éppen ez volna *A tengert akartam látni* szövegeinek – de főként a címadó szövegnek – a kulcsa. Minden korábbi vita Daninak a társadalomhoz fűződő viszonyáról ebben, a vallomás műfajának ontolingvisztikai fundamentumában érhető tetten.

Miről is van szó? Hamvas Béla írja a *Regényelméleti fragmentumban* a következőket: „a konfesszió az a válság, amely az emberben éppen az egyéni és a közös üdv vállalása között folyik. A vallomás minden esetben az egyéni üdv föladásával végződik. Másként nem is vallomás. A vallomás az egyéni önmegváltást bűnnek ismeri fel. Ez a konfesszió katartikus hatása. Ez a regény üdvtörténeti jelentősége.”¹⁵⁸ A válság fölfedéséről van itt szó tehát, mely a megszólalás, a megnyilatkozás által történik meg. Nem más ez, mint

155 KISS, *I. m.*, 1077.

156 A „tudatosság szubjektuma” kifejezést kognitív szövegtani értelemben használom, s azt a személyt jelölöm vele, aki felelős a megnyilatkozás propozicionális tartalmáért és feltehetőleg formájáért is. – Vö. TOLCSVAI NAGY Gábor, *Vázlat az ő-az anaforikus megoszlásról*, Magyar Nyelv, 2000, 3. sz., 282–295.

157 MARGÓCSY István, *Csalog Zsolt: A tengert akartam látni*, Mozgó Világ, 1982, 8. sz. (augusztus), 78.

158 HAMVAS, *Regényelméleti fragmentum... i. m.*, 280.

a válság föl vállalása – s éppen ez az a pont, ahol az egyén (individuum) – saját nyelvével konfrontálódva – személylé (szubjektummá) válik. „A szcientifizmus mindig énről és individuumról beszél, a regény viszont személyről” – szögezi le Hamvas.¹⁵⁹

Az elmondottak kétségkívül amellet szólnak, hogy *A tengert akartam látni* (jobban és kevésbé jól sikerült) *kisregények*, azaz mindenképpen *regények* csoportja. Ám ennél tovább is mehetünk, mégpedig a szerző és a hős viszonyának kérdésében. A diszkurzív poétika atyja, Kovács Árpád így interpretálja méltán sokat idézett könyvében Bahtyin „hármasszubjektum”-elméletét: „Bahtyin szerint a szubjektumot három összetevőre lehet osztani: szerzőre, hősré és hallgatóra – aki beszél, akiről (akivel) beszél, akinek beszél a nyelv szubjektuma. Természetesen, ez a hármasszubjektumú személyiség kizárólag a megnyilatkozás aktusában alakulhat ki. Ezt az osztódást nevezi [...] a »lét eseményének« Bahtyin, csak ennek a regényben kiteljesedő – mert ott megjelölt – eseménynek a végrehajtása folyamatában egyszerre szerzője, szereplője és tárgya is egyben létének az ember.”¹⁶⁰ Van tehát egy kötet, amely Csalog Zsolt neve alatt jelent meg, s mint a Szépirodalmi Kiadó kiadványa, azaz mint szépirodalom, a nagybetűs Olvasóhoz szól (beszél). Ám a kötetet fölülte, mint Margócsy írja, „az író tudós és toleráns visszavonulásának vagyunk tanúi”: a lejegyző-szerkesztő „saját beavatkozását eltüntet[te] a szövegekből.” S ha összeszámoljuk: *A tengert akartam látni* kötet azonos című elbeszélésében van (1) egy Dani, *aki* beszél, (2) önmaga, *akiről* beszél, valamint (3) egy beszélgetőpartner (talán: kérdező?), *akinek* beszél, s akit vagy azonosítunk Csalog Zsolttal, vagy nem. Nos, ez lesz esetünkben az egyetlen hallható(vá tett) nyelv szubjektumának hármassz, bahtyini modellje. A rava-szul kieszelt hermeneutikai szituáció bejáratából végül Kovács Árpád gördíti odébb a sziklát, amikor rámutat: „a megismerés alanya (tudat) és – a megismerés eszközeit reflektáló minőségben – a szó alanya [...] szétválhat, a szétválást megjelenítő harmadik – ez a prózanyelv alanya, azaz a szerző regényesített szubjektuma.”¹⁶¹

Noha pár hónappal később P. Nagy István Az Új Symposion hasábjain (Margócsy kritikáját olvasva, s azt meg is idézve) már olyan kifejezésekkel operál, mint a „gyónás” és az „öntisztulás”, végül sajátos következtetést von le, amikor – szintén Móricz 1935-ös regényével vonva párhuzamot – azt írja:

159 *Uo.*, 285.

160 Kovács Árpád, *Diszkurzív poétika*, Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó, 2004, 288.

161 *Uo.*, 289.

„ami *A boldog emberben* gyónásszerűen jelentkezik, az öntisztulás reményében, az Csalog esetében rafinált egyszerűséggel, az adatok erőltettség nélküli elrendezésével realizálódik. Az analógia – hasonló kútfők – ezen túlmenően ábránd.”¹⁶² Az összefüggést (az *analógia* kissé félrevezető kifejezés) éppen a gyónásszerűség, illetve az én-töredezettség megszüntetésének, az öntisztulásnak, az egyénből egyéniséggé válásnak a vágya, a válság-vállalás-vallomás triász dinamikája teremti meg. A két szöveget tehát a regény „szó a szóról”-, „nyelv a nyelvről”-szerkezete köti össze. A regénynyelv ugyanis – írja Kovács Árpád – „interperszonális világszemléleti megnyilatkozás, melynek különös szerkezeti sajátosságát – a világlátás interperszonális alapokon nyugvó soknyelvűségét, pontosabban e soknyelvűség megjelenítését [...] nevezzük prózának.”¹⁶³

Szociológiai látélet, reprezentatív fölmérések eredményeinek szintézise, a tipikus megragadása helyett tehát a legkülönfélébb sorseseményeket megszólaltató empirikus elbeszélőkkel találkozunk *A tengert akartam látni* lapjain. Az egyetlen kapocs e hősök között az epikus készség mint beszélt nyelvi kompetencia. Németh Mihály autószerelő,¹⁶⁴ a címadó portré Dani nevű hőse mondja magáról egy helyütt: „Nagyon színesen tudok előadni mindent! Például ha elmentünk egy moziba a haverokkal, és én másnap elmontam nekik azt a filmet, jobban élvezték mint a moziba.”¹⁶⁵ Így nézve „becsapós” az *Átlagos ember vagyok* címe is, hiszen szó sincs átlagosságról: a „boldog középser” képtelen arra, hogy ilyen döbbenetes lényeglátással fogalmazza meg egzisztenciáját emésztő legfőbb kérdéseit. Nem is átlagemberekről van szó (pontosabban: nem is átlagemberek kapnak szót) ebben a kötetben, hiszen Fésüs Dani – a *Parasztregény* Eszti néniéhez hasonlóan – Molière-t olvas, a „Vasember” értelmiségi családból származik – s alkalomadtán Jókaiival példálózik –, az *Én voltam a ló* hőse pedig – lényegét tekintve – nem is munkás; életmondásának titkát éppen a munkásságon *mint társadalmi osztályon* való kívülállása, valamint a munkásságban *mint szakmai közösségben* való mégis-benne-léte adja. Ő – a „három és fél polgárit” végzett parasztasszonyok a földműves-lét mellett letett egyértelmű voksával ellentétben – sosem fogadja el, vállalja föl létszerűen a munkásságot mint identitást; így szakmai közössége kétszer úgy érzékelteti vele *mátságát* („nem vesznek egészen

162 P. NAGY István, *Az írás nem cipőtalpalás: Csalog Zsolt – A tengert akartam látni*, Új Symposion, 1982, 212. sz. (december), 498.

163 KOVÁCS, *I. m.*, 286.

164 Németh Mihállyal (alias Danival) 1978-ban készült a portré nyersanyagául szolgáló interjú.

165 TAL1, 199.; TAL2, 158.

komolyan¹⁶⁶), mint Eszter nénivel a falubéli asszonyok („Tudja, maga olyan kis FÍFNOM, olyan félig izé!”¹⁶⁷). Jakab István¹⁶⁸ egyszerre külső és első nézőpontja vezeti el azután a hőst az alábbi fölismeréshez:

„Az én tapasztalatom szerint a munkások nagyjából egyformák. Addig have-
rok, ameddig az érdekeiket semmiben nem veszélyezteti a haverság. De abba
a pillanatba, hogy valami az ő érdekeiket, pénzüket, állásukat, előmeneteli-
ket, akármicsodájukat veszélyezteti, tovább már nem mennek, azonnal oda-
állnak az érdekeik oldalára, saját magukér harcolni és nem törődnek semmi
mással, fölláldoznak bárkit.¹⁶⁹”

A strukturális metafora

A tengert akartam látni legizgalmasabb, centrális szerepű-jelentőségű szaka-
sza minden bizonnyal az *Én voltam a ló* című portré nyitánya, melyben az *Esz-
mélet* XII. versének-versszakának József Attila-i (etikai-esztétikai-ontológiai)
magatartása, a meghallgatást és a hallhatóvá tételt egyszerre jelképező fül
mediátori szerepe kerül a hős nosztalgikus vágyakozásának középpontjá-
ba.¹⁷⁰ A *subject of consciousness* – nyilván a szöveg „faction”-karakteréből¹⁷¹
következő – eltöltsai ellenére tisztán megragadható: e vágy artikulációjának
mélyén a megnyilatkozást késztető, a fonolexémának narratív „hangot” köl-
csönző aposztrófikus-prozopopeikus csalogi attitűd munkál. Így lehet, hogy
az „én állok minden fülke-fényben, / én könyöklök és hallgatok” szekvencia
által jelölt eszmei-poétikai magatartás az őt belülről adaptáló életmondás
és kívülről alkalmazó kisregény – velük pedig az egész életmű – *strukturális
metaforájává* emelkedik.

„A Vince egyszer mesélte, hogy ő *lakott a vasút mellett*, és – de már elfelejtet-
tem hogy hol mondta hogy vasút mellett lakott.

166 TALI, 371.; TAL2, 298.

167 PR1, 80.; PR2, 84.; PR3, 62.

168 Jakab Istvánnal 1975-ben készült a portré alapjául szolgáló életútinterjú – Budapesten.

169 TALI, 365.; TAL2, 293–294.

170 E magatartásról részletesebben: SOLTÉSZ Márton, *Látás és hallgatás az Esméletben* = S. M., *Működés: Tanulmányok, kritikák, előadások, jegyzetek*, Pomáz, Kráter Kiadó, 2013 (Teleszkóp Könyvek, 27), 88–94.

171 Radnóti Sándor terminusa, amely a „tény” és a „fikció” együttes jelenlétére utal a Csalog-szö-
vegekben. RADNÓTI, A „faction”... i. m.

És akkor egyszer ahogy csavarogtam Budán, megláttam egy házat egy vasuti hídnál az utcáról, és elgondoltam, hogy milyen jó, hogy ott megy el előtte lent a vasút, ott futnak el alatta a vonatok, *látni az ablakból* is, és elgondoltam hogy milyen jó lenne abba a házba lakni – –

És akkor valahogy úgy képzeltem el, meg a fejembe vettem, hogy ott abba a házba lakott a Vince. És onnan az ablakból *nézte a kivilágított vonatokat*.¹⁷²

S most olvassuk össze e rövid citátumot az *Eszmélet* zárlatával:

Vasútnál lakom. Erre sok
vonat jön-megy és *el-elnézem*,
hogy' szállnak fényes *ablakok*
a lengedező szösz-sötétben.
Igy iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok
s én állok minden fülke-fényben,
én könyöklök és hallgatok.
(Kiemelések tőlem – S. M.)

Az írói késztetésnek engedő, saját léthelyzetére rádöbbenő ember – az eszmélet szubjektuma – tehát a szemlélődés oly igen vágyott alapállását – létattitűdjét – veszi fel, miután konstatálja, hogy „Homályban élünk”, kimondja vágyát: „Olyan jó lenne világosban élni!”, végezetül pedig rádöbben: „kiszolgáltatott vagyok, [...] az életemet magamnak kell összerakni, tudom egyáltalán, [...] tisztára egyedül vagyok – –”¹⁷³ Nyilvánvaló, hogy ez a különc ember, aki megdöbbentő líraisággal szemléli saját sorsát („Elhullattam a szárnyamból a tollakat, megöregszem”¹⁷⁴), kinek „létérzékelése – Csűrös Miklós szavaival élve – az egzisztencializmus szorongó változatával rokonítható”,¹⁷⁵ Csalog Zsolt közreműködése nélkül sosem kaphatta volna meg az önszemlélet és a létösszegzés e különleges, költői ajándékát. S éppen a közreműködés és a költőiség

172 TAL1, 277.; TAL2, 221. (Kiemelések tőlem – S. M.) Bár ez sportszerűtlen értelmzői gesztusnak tűnhet, tegyük hozzá: a portré nyersanyagát adó (1978. november 17-i) Pál István-interjú szövegében még konkrétan ott van a költői kompetencia iránti vágyakozás: „én megpróbálom magam analizálni, de nem megy, ezt csak egy költő tudhatja – – [...] amikor már nagyon bezárult a kör mögöttem, akkor mindig néztem az elsuhanó vasutakat, amik messze visznek.” – OSZK Kt. Fond 445/224. (1. folió)

173 TAL1, 392.; TAL2, 315.

174 TAL1, 407.; TAL2, 328.

175 Csűrös Miklós, *Lélekigazságok és tudatképek... i. m.*, 377.

az a két kiemelt fontosságú princípium, amelyeknek írónk – mint a „saját” írói és az „idegen” adatközlői szerepek differentia specificáinak – e megejtő szépségű nyitány révén külön hangsúlyt adott.

A folyvást visszatérő kérdés mármost az: miként lehetséges, hogy a csalogi portré, egy képzőművészeti formától átlényegített irodalmi műfaj – amely egyben a tárgyra irányuló megfigyelés, a tüzetes megvizsgálás metaforája is – olyan anyagból (ti. *hangzósóból*) épüljön föl, melynek létformája a fokozatos megszűnés?¹⁷⁶ A látásnak – melynek strukturális magja a pillanatfelvétel – hogyan lesz ekvivalense a hallás, ha egyszer „a hangok esetében nincs megfelelője a pillanatfelvételnek”?¹⁷⁷ Valóban „logikai paradoxonként, abszurd kísérletként [...] értelmezhető az a fajta írás, amely nem a szavaknak mint grammatikai elemeknek a rögzítésére, hanem a beszédnek mint hangzásfolyamatnak az imitálására vállalkozik” – amint azt Kulin Ferenc véli?¹⁷⁸

Hogy minde erre válaszolni tudjunk, először is le kell szögezzük: a látás a csalogi prózában nem önálló mediális aspektusként, csupán a *megfigyelés* és a *láttatás metaforájaként* van jelen, és így válik ekvivalensévé a hallásnak. Sajátos kölcsönviszony ez, hiszen a hallás a dokumentumanyag (a művészi szöveghez szükséges alapanyag) összegyűjtésének fázisában a *megfigyelés*hez, a nyelv láthatóvá és hallhatóvá tétele (az egyéni intonáció modellezése)¹⁷⁹ során viszont a *láttatáshoz* kapcsolódik. Míg azonban a fonolexéma (a beszéd szubjektumának szava) a vágy szubjektumára (és annak identitásproblémájára), addig a doku-portré prózaszava (amely ily módon az intonáció metaforájaként áll elénk) a hangzás eseményére utal vissza. S éppen ez a kettősség szavatolja a grammatikai elemek rögzítésének és a hangzásfolyamat imitációjának *együttes* sikerét.

176 ONG, *Szóbeliség és írásbeliség... i. m.*, 34.

177 *Uo.*, 35.

178 KULIN Ferenc, *A Bánk bán az ezredfordulón* = K. F., *Küldetéstudat és szerepkeresés*, Bp., Argumentum Kiadó, 2012, 180–181.

179 Lásd ehhez Bahtyin „intonációs metafora” fogalmát: Mihail BAHTYIN, *A szó az életben és a költészetben: A szociológiai poétika alapkérdései*, Bp., Európa Kiadó, 1988 (Mérleg), 5–54. (Ford. KÖNCZÖL Csaba)

A történelmi regény mint műfaji metafora

„Idegen voltam én ehhez az egészhez.”

(Demény Pál)

Hallás és látás e rafináltan egymásba fonódó élményköreire hívja fel figyelmünket az *Egy téglát én is letettem* című kötet kritikusa, amikor így ír: „Csalog Zsolt írásainak szereplőit többnyire látja is az olvasó. De legalábbis hallja.”¹⁸⁰ S noha Vági Gábor sokkal többet állít, mint a '89-es kötet egyes darabjainak irodalmiságát, a szociológiai tartalmak hitelességének jelzése közben – látsen – a portréval kapcsolatos elméletünk premisszáit (is) igazolja:

„Ha csak portrékat kapnánk, kissé zavartan annyit nyugtázhatnánk, hogy a körülöttünk élők, azaz a kortársaink bizony nagyon sokfélék (többfélék, mint amit nekünk magunknak tapasztalni módunkban áll), az életük hányattott, kanyargós és érdekes (szinte mindenkié »egy kész regény«), s legfeljebb megtanulnánk becsülni a környező, gyakran ellenséges vagy ostoba világ titkos gazdagságát. Irodalmi hatásnak ez sem kevés, de Csalog Zsolt tanúszkodása többet, mást is mond: legalább annyira szociológiai, mint irodalmi érvényű. Az emberi sorsok egyéni gazdagságán túl ezek kapcsolódásait, viszonyait is fölfedi. Csalog Zsolt egymaga egy szociológiai kutatóintézet.”¹⁸¹

A jelzett irodalmi-szociológiai kettősség azonban nem válik zavaróvá, sőt: különös jelentőséget nyer, amennyiben *A tengert akartam látni* párhuzamos, autonóm portréstruktúrájával ellentétben az *Egy téglát én is letettem* a nagyregény novellisztikus összetettségéhez hasonlóan szervesül műegész-szé. Három portréja és két portrétöredéke ugyanis mindenkori történelemkönyveinknek az életvilág eseményeit így vagy úgy („hamisan” vagy „végre igaz módon”) ábrázoló narratíváiból történetileg kialakult szakirodalmi kánon, nagybetűs Történelmünk „regényének” egy-egy fejezeteként olvasható. E különleges, az „Öt kis történelmi portré” alcím által is hangsúlyozott kelet-európai regénytérben, ahol – Pécsi Györgyi szavaival – „Fölcserélődött az alany az állítmánnyal”,¹⁸² az egyes szövegrészek (kvázi-fejezetek) közötti

180 VÁGI Gábor, *Szochaza nélkül*, Holmi, 1990, 7. sz. (július), 817.

181 *Uo.*, 815.

182 PÉCSI Györgyi, *Egy téglát én is letettem: Csalog Zsolt könyvéről*, Népszava, 1990. május 12., 11.

összhangot és kontaktust egy implicit voltában is fundamentális jelentőségű „szereplő”: a Párt teremt meg, s tartja fönn.

„Kegyeleti okokból meg kell említenem – írja Vági –, hogy van ennek a kötetnek egy sokat emlegetett, de meg nem szólaló, elvont főszereplője is: a *Párt*. Ez a szereplő emeli magához, terelgeti, tologatja és nyomja vissza a többiek egyéni sorsát, ő az életek mozgatója és vonatkoztatási kerete. 1989 októberében ez a főhős tragikus hirtelenséggel elhunyt.”¹⁸³

Ez a különleges történelmi metaforika rajzolja ki azután az olvasó/elemező *fantáziájában* azt a pszeudo-regényt, amely az életmű egészének ismeretéből származó poétikai premisszáink nyomán – s annak ellenére, hogy csupán egyes szakaszai állnak rendelkezésünkre! – olyan műfaji problémákra hívhatja föl a figyelmünket, mint amelyet Vági körvonalazott a Holmiban. Mint mondja – s a magunk részéről csak megerősíthetjük vélekedését –, a Demény Pállal „készített interjú szerepeltetése a könyvben [...] koncepcionális tévedés. A kötet cím állítását – *egy téglát én is letettem* – persze ő is elmondhatná.” Mégis: „Most, az általános bontás idején, ha valaki véletlenül rábukkana a Demény Pál téglájára, kérem, becsületesen adja vissza neki.” Hiszen ő – amint az történetéből világosan kiderül – a körülmények összjátékának „köszönhetően” nem válhatott szereplőjévé ennek a történelmi nagyregénynek.

Az az individuum, amelyet a diktatórikus önkény megfosztott attól, hogy autonóm ágensként vegyen részt az *Egy téglát én is letettem* „empirikus” portréelbeszélő által *belülről* tematizált történelmi-politikai cselekvéstérben, szükségszerűen megreked a szubjektummá válás útján, s a történelmi regény műfaji metaforájától mért távolságának tropológiai idegenségébe zárul. Deményt nem is kérdezhetné úgy az irodalmi nyersanyagát kereső író, hogy az – regényhőssé lényegülve – fogságának éveit egyetlen, kerek egészzé formált életmondás létösszefüggésébe ágyazza, hisz éppen az így posztulált portré legfontosabb vetületei (ha tetszik: „az első felrakás” alapvonalai): az elemi, sorsfordító döntések és önmeghatározási kísérletek interferálnának a kötet tematikájával. Be kell látnunk: a „kommunista voltam/vagyok” – ez az identitás- és cselekvéstörténeti tényekre utaló kijelentés – Demény esetében korántsem olyan problémátlan, mint a kötet többi hősenél. Abban az időben ugyanis, amikor megélhette, kibontakoztathatta volna kommunisztikus

183 VÁGI, *I. m.*, 816.

eszméit, amikor lehetőség kínálkozott rá, hogy *hangot adjon* pártosságának, paradox módon éppen a Párt foglya volt. És bár e fogság történetének a Sztálin-mottóban („Mi, kommunisták, különös emberek vagyunk”) megelőlegezett csattanója szerint az elbeszélés pillanatában „hősünk” immár kívül helyezkedik a „Mi, kommunisták” szekvencia által jelölt csoportosuláson (és csoportidentitáson), tisztán látszik, hogy baloldaliságának fundamentumát (alapelveit, kiinduló premisszáit) e „rövidzárlat” – személyisége integritásához hasonlóan – teljesen érintetlenül hagyta. Nem saját előfeltevéseiben és etikai világképében csalódik tehát – gondoljunk csak a börtönben írt filozófiai műveire!¹⁸⁴ –, csupán „elvtársainak” hitt rabtartóiban. Klasszikus és érdekes novellaanyag ez – a regényhős egzisztenciálfilozófiai problematikája (bukás-, vagy legalábbis meghasonlás-története) nélkül.

Ugyanezt az olvasatot erősíti meg azután a portrétörredék zárata is, amikor az '56 októberében – tizenegy év után! – szabaduló főhős tanácstalanul szemléli azt a regényteret, amelyben a Hős szerepe immár másra/másokra osztatott.

„Én nem foglaltam állást. A szubjektív érzéseim épp elég alapot adtak volna, könnyű lett volna utat engednem a haragomnak – de próbáltam inkább az objektív megítéléseim talaján maradni. Ehhez viszont nem tudtam eleget a kinti világról! Hát nekem fogalmam sem volt például az Írószövetségről! Két hete még azt sem tudtam hogy van ilyen! Fogalmam sem volt, hogy mi van a diákok mozgalmának a hátterében! Én nem ismertem személyesen a Nagy Imrét sem, azt sem tudtam pontosan hogy kicsoda – szóval *idegen voltam én ehhez az egészhez*. Azt viszont pontosan láttam, hogy ha valaki TIZENEGY évig börtönben volt, és most egyszercsak kinn találja magát, az nem foglalHAT állást, csak úgy, egyik napról a másikra. A Székely Bertalan utcában laktunk, kísértáltunk a feleségemmel az Andrássy útra, a mostani Népköztársaság útra, a Hősök terére, a Dózsa György útra, ott néztem végig, hogy drótkötelekkel vontatják a ledöntött Sztálin-szobrot, a tömeg újong – –

Hát jó, szép. De az én helyzetemben mit szólhatott volna hozzá az ember? Nem szóltam semmit.” (Kiemelések tőlem – S. M.)¹⁸⁵

184 „Közben én befejeztem egy könyvet is, ott, az Andrássy úti pincében. Egy filozófiatörténet volt ez, egy szemináriumi jegyzet munkásoknak, már korábban megírtam a nagyobb részét”. „55-ben, 56-ban [...] kaptam még egy külön cellát is, ahol napközben írhattam. Ott írtam cirka ezer oldal filozófiai szöveget, megpróbáltam felállítani egy teljes dialektikus materialista rendszert”. – ETÉL, 381, 428.

185 *Uo.*, 430–431.

Amikor a novella-„hős” hirtelen kilép börtönéből, s minden átmenet nélkül belép az *Egy téglát én is letettem* által vizionált, valamint saját történelmi tudásunk-tapasztalataink alapján (re)konstruált regényterbe, már csak a külső megfigyelő attitűdjét – a regényi narrátor helyett csupán a novella fokalizátorának szerepét – vállalhatja. Magától értetődik hát, hogy a szöveg utolsó mondata – „Nem szóltam semmit” –, azaz a regényszó kimondhatatlanságának ontolingvisztikai belátása egyúttal a novella végét is meghirdeti.

Regénytervek és novellanyomok a kisregényben

„[A]z a nő, aki kurva lesz – hát az se annak született! Annak is volt egy története, ami oda vitte.”

(Csalog Zsolt: *A Vasember*)

Míg a káderportrékat tömörítő kötet kapcsán a különféle műfajok jelenlétét/hiányát az egyes elbeszélésekben megnyilatkozó hős diszkurzív teljesítményével hoztuk összefüggésbe, a szintén '89-ben megjelent *Fel a kezekkel!* műfaji palettájának vizsgálata során a doku-szöveg szociológiai-szociográfiai vetületét, valamint azok esztétikai jelentőségét igyekszünk láthatóvá tenni.

Kissé távoli kiindulópontunk az a sajátság, amelyet a portré mibenlétével kapcsolatos bevezető fejezetünkben már érintettünk, jelesül: hogy egyes portrék modelljeinek *megrendelői pozíciója, följánlkozó attitűdje* Csalog szövegeit egyértelműen a fölkérésre dolgozó – mondhatni: „udvari” – arckép- és alakfestészet képzőművészeti hagyományához kapcsolja (vissza). Példázza ezt többek között az Eszter néni-féle fölkérő-visszahívó levelek kitüntetett pozíciója a *Parasztregényben*. A magnum opus élén – mintegy nyitányként – az alábbi levélszöveg olvasható:

„Kedves Uram! De szeretnék én még beszélgetni Magával! Úgy emlékszek azt mondta hogy író is. Volna nekem vagy három kötetre való témám, eltudom gondolni és mondani szépen, csak nem tudom hol kezdjem el írni és nem is szeretek írni, éntőllem sajnos soha meg nem lesz írva. De ha valakinek lediktálnám nagyon szép könyv lenne belőle.¹⁸⁶

186 PR1, 5.; PR2, 5.; PR3, 5.

Tegyük hozzá: Eszter néni – *A tengert akartam látni* Danijához, a *Cigányon nem fog az átok* Julis nénijéhez vagy az *Én győzni akarok!* Gyurijához hasonlóan – született epikus tehetség; olyan személyiségtípus, melynek mindenféle külső rögzítéstől-megörökítéstől függetlenül, *eleve* sajátja az élettörténeti-létösszegző, illetve kultúrkritikai elbeszélő attitűd. Ezeknek a figuráknak *ab ovo* hajlamuk van a permanens ön- és környezetértelmezésre; s amint a dokumentumportré műfaji genezise mutatja: az általuk kezdeményezett (életvilágbeli) beszélgetés- vagy interjúszituáció lesz az a közeg, amelyben a dolgok természetének analízisét, s az így nyert eredmények szintézisét célzó harmóniavágyuk kielégülést nyerhet.¹⁸⁷ Kossuth-díjas színművészünk, Kulka János (egy róla szóló portrékötet előmunkálatai során) így fogalmazta meg mindezt:

„Az egész interjúzás arra jó, hogy magammal szembesüljek, kimondjak mondatokat, amiket lehet, először fogalmazok meg magamnak is. Nem is a szavak lényegesek igazán, hanem hogy át tudom-e gondolni. Annyira zavarosnak, összevisszának érzem, ami bennem van, de reménykedem benne, hátha egyszer összeáll valamilyen renddé. Biztos nem fog; de az embernek hajlama van a harmóniára; a megnyugvás, megértés, elfogadás felé törekedni.”¹⁸⁸

Ugyanezt a gondolatmenetet követi *A tengert akartam látni* Danija, amikor leszögezi:

„...beszélni muszáj, mer a gondolat is csak úgy alakul ki, ha kibeszéli az ember – én olyan elméleti filozófust nem tudok elképzelni, aki leült magába, aszt egyszercsak izé, kipattant belőle a nagy bölcsesség – hanem hát valahol mindig előadta a dógait, megbeszélte másokkal, jónak találták meg belekötötték, akkor változtatta a pali, csiszolta – csak így lehet! Úgyhogy muszáj valamenynyit beszélni is, nem lehet csak gondolkozni.”¹⁸⁹

Az élőbeszéd mint hermeneutikai eszköz produktivitásának nagy ívű fel- és elismerése ez, melynek háttérében a gyakorlott, önkéntes (hovatovább:

187 „Csalog—though he is not present even in the form of questions—makes his fellow human beings speak with a special empathy and understanding, so that the story soon concerns not the case, not the crime, not even the criminal, but the human being. As a wardship lawyer, who worked with Csalog, says of him: Csalog does not interrogate but confesses.” – Miklós GYÖRFFY, *The homeless*, *The New Hungarian Quarterly*, 1989, 116. sz. (tél), 95.

188 *Kulka János: Hatmillió ember ismerőse*, feljegyezte és összeállította UNGVÁRI Zsolt, BARNÓCZKI Ákos, Bp., New Bridge Kiadó, 1994, 117–118.

189 TAL1, 266.; TAL2, 212–213.

„kényszeres”) portrémodell saját beszédpraxisából származó önismerete áll. S itt kapcsolódhatunk a *Fel a kezekkel!* szövegvilágához, melyben – épp ellenkezőleg – egyetlen ilyen, a fent említett portréhősökhöz hasonló atipikus, félértelmiségi elbeszélő-tehetség sincs. Az intézetben nevelkedett, majd „rossz útra tért”, „lecsúszott” fiatal felnőtteket megszólaltató kötet nyersanyagának összeállításakor ebből következően nem is az önkiválasztás elve érvényesült: Csalog *külső* szempontok alapján, *maga* választotta ki hőseit, s választásainak hátterében bizony szociológiai szempontok húzódtak meg.¹⁹⁰ Bizonyítja ezt a kötet struktúráját adó „bűnözés–kurválkodás–hajléltalanság–asszimiláció” tematikus kvartett is, amely ráadásul – lévén az „egy kérdés kapcsán világitani meg egy sorsot”, illetve „több (rokon) sors által világitani meg egy kérdést” elveit követi – még a gyűjtemény teljes(ebb) életmondást nyújtó portréit is a novellához közelíti.

A *Fel a kezekkel!* hősei nehezen nyílnak meg; nem is ideális elbeszélők; sőt: egyik-másik – például az *Ömlött a vér* Nyíri Katija vagy a *Csak paráználkodás* Bogyay Fruzsija – súlyosan zárkózott, paranoid személyiség. Hogy miért esett rájuk mégis az író választása, és miként sikerült az olvasható szöveg alapján minden bizonnyal igen alacsony minőségű nyersanyag ellenére ke-
rek egészé formálni ezeket a portrékat – nos, éppen ebben rejlik a kötet szociológiai érvényessége és poétikai sikere.¹⁹¹ Tudjuk jól, hogy nem ez a könyv volt az egyetlen, amely a Kádár-rendszer – a „megvalósult szocializmus” – épületének és cenzurális gátjainak megrepedezése, majd fölszakadása után ilyen és hasonló témák megszólaltatásával kísérletezett. Elsősorban persze interjúkötetetről van szó, de azért szépirodalmi művek is akadtak.¹⁹² Ha mindössze a prostitúció témakörét nézzük, Zombori Attila (*Szexpiaci körséta*, 1986)

190 Bognár Szabolcs, a kötetben „doktor Faragó”-ként emlegetett, majd az utószóban is megszólaltatott családjogász, szociálpolitikus és szociális munkás írja a Könyvvilágban: „Csalog legújabb kötete tizennégy ifjú-felnőtt portréját tartalmazza, s ahogyan valamennyi egyenként, úgy maga az antológia válogatása és a szerkesztése is önálló művészi produktum. Szakkönyv is ugyanakkor, amennyiben szociológiai, szociálpolitikai gyermek- és családvédelmi, valamint kriminológiai és viktimológiai esettanulmányok tárháza.” – BOGNÁR Szabolcs, *Átvilágított lelkek*, Könyvvilág, 1989, 5. sz. (május), 19. Cserne István egyenesen azt állítja, hogy a könyv alanyai „Bognár Szabolcs praxisából származnak”. – CSERNE István, *A nevelés ellentéte, avagy kapituláljunk-e?*, Holmi, 1990, 7. sz. (július), 818.

191 „[Csalog’s] socio-short stories are simultaneously authentic documentaries, unmanipulated, raw interviews, and well-edited narratives. The traces of his interferences are impossible to identify.” – GYÖRFFY, *I. m.*, 95.

192 „Ismerős ez a világ valamelyest – írja Szörényi László –, néhány kriminalisztikai célzatú vagy olcsó hatásra vadászó riportkönyvből és néhány, sokkal kisebb körben ható szaktanulmányból vagy zártkörű vetítéseken látott filmekből.” – SZÖRÉNYI László, *Jehova és Sátán focimeccs*, Hítel, 1989, 16. sz. (augusztus 9.), 60.

és Dobray György (*K: Éjszakák és nappalok prostituáltakkal*, 1989) könyvei mellett Csaplár Vilmos *Kurva vagyok* című, 1989-es kisregényére utalhatunk.

A látszati hasonlóság mellett természetesen a különbség is szembeűnő: a Zombori–Dobray-féle közéleti interjúíránnyal ellentétben, amely célkitűzése szerint a korabeli „társadalmi panoráma” egy homályos és kényes pontját reflektálná, Csaplár tökéletesen visszhangtalan,¹⁹³ s nyilván a ’89-es médiarobbanás zsurnalisztikus érdeklődésének homlokterébe került „szexpiaci” tematikája miatt a közvetlenül társadalombíráló művek (vagy ami még rosszabb: a rendszerváltás Peter Sheldon-féle közéleti botránykönyvei¹⁹⁴) közé utalt monológpróza-kötete a kisregényszintű portré fikciós megújítására-továbbgondolására tört. Csakhogy a Csaplár-életmű monografikus földolgozásával ugyancsak régóta adós a magyar értelmezőközösség, s így a Varjas Endre által már 1972-ben felvillantott Csalog–Csaplár-párhuzam fölfejtésére eddig senki sem vállalkozhatott. Pedig a strukturális parallelizmusok önmagukért beszélnek: a *Kurva vagyok* kilenc fejezetében ugyanaz az autonarratív (önelbeszélő) monológnyelv vázolja fel a hős életútját, mint amelyet a *Fel a kezekkel!* darabjaiból (és a Csalog-œuvre portréállományából) már jól ismerünk, s ugyanaz a klasszikus identitásprobléma köszön vissza az önmegjelölés (mint analízis) és a megjelöltetés (mint szintézis) eredményeinek – azaz a státusz-jelölő (a „kurva”) belső (pszichológiai) és külső (történeti-etimológiai és szociológiai) vonatkozásainak – ütköztetése során.

Azt a fundamentális, a recepcióban újra és újra fölbukkanó tévedést, mely szerint a csalogi monológprózának „sem utódja, sem boldog őse” nincs, elsőként tehát Csaplár nyolcvanas évekbeli „kariertörténetei” cáfolják: ’87-ben a *Pénzt, de sokat*, ’89-ben a *Kurva vagyok*, majd ’90-ben a *Zsidó vagyok Magyarországon*.¹⁹⁵ Az arányok persze különbözőek, hiszen a *Fel a kezekkel!* kilenc különálló kisregénye (valamint négy novellája és a záró interjú-utószó)

193 A kötetről mindössze két írás jelent meg: D. Gy., *A vágy titkai*, Könyvvilág, 1989, 12. sz., 32.; KÓHALMI Kálmán, *Közel a pornográfiához*, Magyar Napló, 1990, 29. sz., 13. Csaplár írja önéletrajzában: „úgynevezett »kariertörténeteim« hatalmas visszhangot keltettek számomra addig ismeretlen tömegek körében. Hihetetlenül fölszaladtak a példányszámaim, s átélhettem azt, hogy milyen nem leszek.” – CSAPLÁR Vilmos, *Életrajz, most = Curriculum vitae: 30 kortárs magyar író önéletrajza*, szerk. TÁRNOK Zoltán, Bp., Kortárs Kiadó, 1995, 82.

194 *Budai milliárdosok I–II.* (1998); *A helytartó – Budai Milliárdosok III.* (1998); *Budai milliárdosok IV.* (1998); *Budai milliárdosok V. – Világösszeesküvés?* (1999); *A budai milliárdosok titkos szerelmei* (1999); *Elnöki szeretők uralma – Budai milliárdosok VII.* (2001); *Maffiózók kézikönyve* (2001); *A rendszerváltás fantomjai: A ’80-as évek legnagyobb titkai* (2002) stb.

195 S hogy még a móríci hagyományból táplálkozó dokumentumregény megújítására is született kísérlet – éspedig milyen szenzációs kísérlet! –, azt mindenekeelőtt Kiss Judit Ágnes *Keresztanya: Szomor Veron történetei* (2008, 2010) című díjnyertes regénye bizonyítja.

a *Kurva vagyok* együttes terjedelmével aligha vetekedhet. Bár Bodor Béla ez utóbbit – a Csaplár-kisregényektől elválasztva – a „vallomásos monológga formált szociografikus riportázs”-ok és „interjúfüzetek” közé sorolta,¹⁹⁶ mérete és fejezetbeosztása alapján e nagy ívű monológ akár regény is lehetne. Mégis megmarad a kisregény műfajában, hiszen a novellisztikus összetettség-szerkesztettség poétikai elve helyett a sorsesemény(ek) és az emlékek szabad ritmusát-logikáját követi, a kisebb formákat autonómmá avató alcímek helyett a folyamatszerűséget hangsúlyozó egyszerű fejezetszámokat alkalmaz, az önálló (a monologizáló elbeszélő szövegétől független) regényi cím helyett pedig – a csalogi kisregények mintájára – citátumot emel címpozícióba. A metatext a *Kurva vagyok* esetében is (szemben például a *Parasztregény* és a 2009-es *Krisztina* címével) egyetlen (esetenként kissé átformált) idézet a megnyilatkozó sorsnarratívájából – lehetőleg a fent jelzett identitás-problémát a legélesebben megvilágító szekvencia.

A kisregényi címadás egy másik módszere a novella anekdotikus hagyományát hozza játékba. Erre nyújtanak remek példát a *Csikágó a pesti utcán*, a *Fel a kezekkel!*, az *Ömlött a vér* és a *Hogyan lettek a melegek?* című Csalogportrék. Ezek a szövegek kivétel nélkül egy-egy – a sorseseményből mint folyamatból – kiemelt, a napilapok címlapcikkeit idéző, a portré (vagy portrétörredék) felütéseként/nyitányaként funkcionáló csattanós rövidtörténetből nyerik címüket. A jelzett introitust követi azután – mintegy a második hullámban – a „Hogy az elején kezdjem” (*Csikágó a pesti utcán*), illetve: „Vagy mondjam előlről?” (*Fel a kezekkel!*) típusú átkötések közvetítésével az élettörténet kronológiai értelemben vett kezdete. Mármost ha megnézzük, a *Kurva vagyok* narratív kifejlésének elve ugyanez: csupán az élettörténet és az életmód kettős keresztmetszetét nyújtó első fejezetet követően, a 2-es számú szövegszakasz nyitó mondatával („Nagyon jó gyerekkorom volt”) tér vissza az elbeszélés az élettörténet zéruspontjához.

A rokon elv szerint szerveződő struktúrák közül mégis Csalogé, azaz a rövidebb látszik sikeresebbnek, koherensebbnek; Csaplár kisregénye mintha szétfeszítené a terjedelmi korláttal együtt a műfaji keretet is. Karriertörténetnek, azaz egyetlen, feszesen argumentált identitás- és szereptörténetnek a *Kurva vagyok* túl hosszú, ahhoz ugyanakkor, hogy regény legyen, túlságosan is homogén, szinguláris. Mindhárom fent említett karriertörténetben egy történet és egy nyelv találkozik egymással, s nem több különböző (láttató

196 BODOR Béla, *Történetek a történetírásról: Vázlat Csaplár Vilmos pályaképéhez*, Kalligram, 1995, 4. sz., 53.

és láttatott) nyelv érintkezik többfelé burjánzó, több sorsot erőterébe vonó („társadalmi”/„közösségi”) problematikával.

Kózhalmi Kálmán 1990-es cikke ugyan alapvetően a forma felől közelít, végül azonban ugyanezre konkludál, amikor rámutat: „A brutálisan lecsupaszított forma [...] egyrészt alulmaradt a verbalitással szemben, másrészt drasztikussága inkább fed, mint kitakar. A mesélés érdektelen, sorjázó motívumtömege azonban egy idő után unalomba fullad.”¹⁹⁷

A bírálat egyértelmű: a *Kurva vagyok* túlírttsága, túlsűrítettsége összeütközésbe került az általa imitált élőbeszéd immanens logikájával, s ezt az esztétikai problémává emelkedő ellentmondást még a kötet előzéklapjára nyomtatott „figyelmeztetés”, a szöveg fikcionalitását hangsúlyozó szerzői útmutatás sem oldhatta fel: „A könyvben föllelhető bárminemű hasonlóság élő személyekkel véletlen”. Nyilván ez a magyarázata annak is, hogy a 2003-ban egyetlen nagyalakú kötetben megjelentetett három karriertörténet a *Fel a kezekkel!* fölépítését követő gyűjteményes formában sem talált kritikai visszhangra; s csupán azt erősíthette meg, hogy e portrék – miközben kétségtelenül inspiratív határmódosításokat kezdeményeznek a doku-fikció oppozíció tekintetében – messze meghaladják azt a terjedelmet és kifejtettségi fokot, amelyet az élőbeszéd modellezésével szükségszerűen *egyetlen* intonáció és nézőpont mellett elköteleződő „drámai”¹⁹⁸ monológ megenget.

Különös megállapításnak hangzik, mégis igaz, hogy a Csalog-portrék szociológiai-szociográfiai hitelessége (az egyéni és a közösségi mondanivalóval és beszédmóddal kapcsolatos empirikus – „szerzői” – tudás), valamint az élőbeszéd modellezésének, formába öntésének, műfajokkal történő házasításának-keresztelésének több évtizedes gyakorlata lesz az a két szorosan összefüggő tényező, amely a doku- és fikciós portré esztétikai szempontú összehasonlításában végül a doku felé billenti a mérleg nyelvét.

197 KÓZHALMI, I. m., 13.

198 Nógrádi Gábor szerint a *Fel a kezekkel!* darabjai „monodramák”. „Expozícióval, konfliktussal, katarzissal s drámai nyelvezettel, ahogy illik” – NÓGRÁDI GÁBOR, *Fel a kezekkel! Csalog Zsolt könyve*, Új Tükör, 1989, 29. sz. (július 16.), 2.

A kisregénytől a nagyregényig

Műfaj és nyersanyag

A cseh modernség 1895-ös kiáltványa szerint „A művészetben az igazságot akarjuk, de nem azt, amelyik a külső dolgok fotográfiája, hanem az igazi belső világot, melynek normája csak az lehet, aki az alanya – az individuum.”¹⁹⁹ Mármost ha az individuum az az egyén, aki egy pre-epikus interjúszituációban hajlandó valamely belső vagy külső készítés hatására (meg)nyilatkozni a maga „igazi belső világa”-val kapcsolatosan, majd az elsődleges (verbális) nyelvkeresés-találás fázisában kirajzolja narratív alanyiságát, akkor a szubjektum az a személy, amely, immár a portré terében, az olvasó lét- és hangkölcsonzésének köszönhetően egy egészen sajátos (jelekben rögzített, s így kizárólag hermeneutikai módszerekkel megközelíthető) *metaforikus jelenlétről* tesz *tanúságot*. Amint az a fentiekből már nyilvánvalóvá kellett váljon: nem mindegy – sőt: talán a leglényegesebb –, hogy milyen mértékű epikus autonómiára, milyen mérvű nyelvábrázolásra és milyen fokú műfaji összetettségre tesz szert az írott nyelvi elbeszélés hőse, illetve maga az elbeszélés, az Erzählung.

Ám e nagy ívű esztétikai kérdéseknél valójában sokkal hétköznapiabb anomáliák nyugtalanítják a doku-portré kutatóját. Hiszen leírtuk: *már a fonolexéma szubjektuma narratív alanyiságot rajzol ki*; s talán éppen ebbe a képzavarba kapaszkodva érthetjük meg igazán a beszélt nyelvi elbeszélés fizio-poétikai paradoxonját: azt a tényt, hogy az eltűnő hang nyomán fennmaradó elsődleges „alanyiság” csupán az életvilágbeli hallgató és a saját ön- és világképét artikuláló elbeszélő számára marad létező (ha nem is megfogható-rögzíthető) valóság. De az is meddig? És milyen mértékben-formában? Megmarad-e egyáltalán? Ami biztos: a hallgató (a beszédet követő csend pillanataiban) épp csak annyit tud a beszélőről, amennyit az elmondott magáról, pontosabban: amennyit abból képes volt – alkotó módon – megérteni, elsajátítani. A megnyilatkozó talán többet, talán kevesebbet tud magáról e pillanatokban, mint amennyit a nyelv – egyszerre produktív (mert katalitikus) és egyszerre gátló (mert elégtelen) – eszközével hallhatóvá tett. Mindenesetre úgy tűnik: ez mindig több is, kevesebb is a tudottnál, gondoltnál és érzettnél.

Mármost a novellának, amely – Benedek Marcell szerint – orális eredetű, azaz „Meglátszik rajta, hogy eredetileg nem olvasók, hanem hallgatók

199 Idézi: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A kettévált modernség nyomában: A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján* = K. Sz. E., *Beszédmód és horizont*, Bp., Argumentum Kiadó, 1996, 33.

számára készült” (lévén ez utóbbiak „érdeklődését nem lehet egyfolytában hosszú időre lefoglalni”²⁰⁰), a jelzett kérdés, mondhatni, elevenébe vág. E kései – „polgári” – műfajnak a szóbeliséggel történő rokonítása természetesen nem új keletű; *Die Dichtungsformen der Romanen* című művében már Karl Vossler rámutatott: amíg a románcok a latinból fordított írásbeliség nyomait, addig a novella kezdetei a szóbeliséget őrzik.²⁰¹ A kérdés csak az: mit örökölt a csalogi doku-portré a novella e vossleri értelemben vett hagyományától? S ha ugyan létezik ilyen örökség, annak megértése vajon közelebb visz-e bennünket a novella, a kisregény és a novellisztikus fölépítésű (nagy)regény különbségéhez, segíti-e a monografikus földolgozáshoz szükséges műfaji kategorizációt?

Most, hogy az *M. Lajos, 42 éves, a Cigányon nem fog az átok* és a *Börtön volt a hazám* című, önálló kötetekben megjelent művek csoportjához érkeztünk, különös élességgel vetődik föl ismét oralitás és literalitás problémája. Vajon az elsődleges (beszéltnyelvi) és a másodlagos (irodalmi) alanyiség összevetése segítségünkre lehet abban, hogy megfejtsük a kisregény- és a regényszintű doku-portré közötti különbséget – azaz az átmenet eszmei-poétikai lényegét-értelmét?

Tanulmányunkban – kissé bizonyára sematikus módon – azt tettük meg a portré műfaji nukleuszának, hogy egy kronológiailag „teljes” (a születéstől az elbeszélés pillanatáig vezető) életmondást nyújtson. Idáig csak elevickéltünk valahogyan, de mit kezdünk példának okáért az 1982-es, és ’85-ös számszámú közlések után ’89-ben hivatalosan – mi több: kétnyelvű kiadásban – is napvilágot látott *M. Lajos*-portréval? Itt ugyanis kétségkívül egy Gulag-történettel van dolgunk, egy ember életének „nagy kalandjával”, egy portréközi (makro-jelentőségű) miniatúrával – „szövegköz(ött)i” szöveggel. A keretet alkotó fiktív előbeszéd és a partikularitás érdektelenségébe torkolló levéltöredék mintha csak az adatközlő kiletének elhomályosítását célzó fikciós ecsetvonások volnának,²⁰² s *M. Lajos*nak nem is volna „valódi” élettörténete, csupán egyetlen „nagy sztorija”, amelyet ez a hallatlanul érdekes, sodró szöveganyag közvetít.

200 BENEDEK Marcell, *Az olvasás művészete*, Bp., Gondolat Kiadó, 1970 (Sikerkönyvek), 138.

201 KARL VOSSLER, *Die Dichtungsformen der Romanen*, Hrsg. Andreas BAUER, Stuttgart, Koehler Verlag, 1951.

202 „Lajos bátyám, amikor ez először napvilágot látott ez a maga története akkor én ott elkövettem mindent, hogy ne lehessen magára ismerni és ne lehessen megtalálni magát. Ezért nem írtam ki még a nevét se, meg még Tiszafürednek a nevét se írtam ki. Ugye költöttem hozzá egy ilyen históriát, hogy a vízügyi igazgatóság meg egyebek, merthát se maga nem dolgozott ott se én, ez már mind arra való volt, hogy magát ne találják meg. Ennek ellenére megtalálták?” – tette fel a kérdést Csalog egy 1991-es beszélgetés során. CSALOG Zsolt, *M. Lajos dialóg-lista*, kéziratban, 2–3. (OSZK Kt. Fond 445/231.)

E látszat ellenére az *M. Lajos* fabulája természetesen egy irodalmi hős története. Ám hogy szövegszubjektuma végül novella-, s nem regényhős lett, erről már nem Mikluszkó Lajos ásatási munkás,²⁰³ azaz nem az adatközlő tehet. Csalog Zsolt ítélte úgy, hogy a rendelkezésére álló anyagból elegendő „elégítétel”²⁰⁴ lesz egy kisregényméretű *novellát* írni, amely ugyan gondosan őrzi (vagyis inkább megjáltssza) „eredendő” oralitását, de amely ugyanakkor mégsem nyújt olyan perspektívát, ahonnan beláthatóvá válna egy emberi sors alakulástörténetének egész panorámája. Miközben teljesen világos, hogy M. Lajos „évtizedes fogsága idején [...] úgy elvesztette emberi arcultát, hogy érzelmek, indulatok legfeljebb egy-egy trágár káromkodás formájában bukkannak elő önvallomásában”, az idáig vezető útnak csupán egy részét ismerhetjük meg, ahogyan – Pusztaszeri Lászlóhoz hasonlóan – a hős „eredeti” személyiségére is csupán következtethetünk.²⁰⁵ Solohov (keretes szerkezetű) *Emberi sorsával* ellentétben tehát, melynek elbeszélte elbeszélője születése pillanatától az elbeszélte elbeszélés jelenéig vezeti hallgatóját,²⁰⁶ a kezdő- és végpontok nélküli *M. Lajos, 42 éves* egyetlen, sorstörténeti összefüggéseiből kimetszett, anekdotikus színekkel gazdagított vallomásfüzér, olvasmányos portrétöredék marad.

Visszatérve Benedek Marcell novellateóriájához: hogy (terjedelmét tekintve) „hosszú” az *M. Lajos*, avagy sem, bizony bajos volna eldönteni; mint ahogyan az is fogós kérdés, hogy mennyi ideig lehet lefoglalni egyhuzamban a hallgatóság figyelmét. A *Parasztregény* poétikai karakterébe kódolt népi epikai arányrend ugyanakkor sokat sejtető. A tanyázás (aktuális) elbeszélője, akárcsak a vossleri novelláé: szigorúan közönsége igényeihez kell igazodjon,

203 Rózsás János *Gulag lexikon* című kötetében csupán egy „Miklusza Lajos” nevű elítélt szerepel. Az adatok alapján azonban úgy tűnik, a vezetéknevek különbözősége ellenére egyazon személyről van szó: „Miklusza Lajos (*Miskolc, 1922. április 14., Molnár Margit*) – Polgári foglalkozása géplakatos volt. A fronton mint közkatona esett szovjet fogságba. Az állambiztonsági szervek a kijevei hadifogolytáborban 1945. november 10-én letartóztatták. A Szovjet Hadsereg katonai törvényszéke 1946. március 5-én 20 évi javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélte. A szibériai légerekben letöltött évek után 1955. november 20-án adták át a magyar igazságügyi szerveknek. A jászberényi börtönből 1956. április 6-án szabadult.” – Rózsás János, *Gulag lexikon*, Bp., Püski Kiadó, 2000, 250.

204 „M. Lajos kálváriája tehát nem az újdonság erejével hat. Nem is annak szánja Csalog Zsolt, hanem egyfajta elégtételnek.” – HORPÁCSI Sándor, *Megbélyezettek*, Forrás, 1990, 9. sz. (szeptember), 90.

205 M. Lajos „bevonulásakor értelmes szakmunkás lehetett, hiszen rádiós kiképzést kapott”. – P[USZTASZERI] L[ászló], *Rabszolgaregény: Könyv a sztálini légerekről*, Magyar Hírek, 1989, 19. sz. (október), 53.

206 Mihail SOLOHOV, *Emberi sors* = M. S., *Emberi sors: Elbeszélések*, Bp., Európa Kiadó, 1978, 106–142. (Ford. MAKAI Imre)

s ennek az igyekezetnek a *Parasztregény* fejezetezésében – írói eszközökkel újra-érezeltetett – nyomai képezik a magnum opus novellisztikumának elsődleges bizonyítékát. Ugyanez a szigorú rend az *M. Lajos* struktúrájában (még) nem érzékelhető. Mikluszko Lajos nem gyakorlott elbeszélő,²⁰⁷ ahogy az „interjúszituáció” sem éppen hétköznapi, melynek nyomán a mű megszületett. 1989 nyarán, Tiszai Lajos kérdésére válaszolva a következőket mondta az író:

„Az első könyvem, amely itthon hivatalosan megjelent, a *Tavasza minden rendben lesz* című novelláskötetem. Eredetileg ebben a novellafüzérben szerettem volna az *M. Lajost* is kiadni, de nem ment... Pedig akkor már régen kész volt ez az írásom, amely egy tiszafüredi ásatáshoz kötődik. Ott ismertem meg ezt a tragikus sorsú, gyönyörű nyelvű embert. Robotos volt az ásatáson, s közben mondta az életét. Megpróbáltam jegyzetelni, de olyankor rögtön abbahagyta. Memoriter alapján írtam. Nappal megtanultam a mondatait, este felmondtam magamnak, mint kisdíák a leckét, s leírtam.”²⁰⁸

Szó sincs tehát magnetofonról, az *M. Lajos*, 42 éves lapjain olvasható szöveget (s az általa ábrázolt dikciót) az író maga alkotta meg – mégpedig emlékezetből. (Nem győzzük hangsúlyozni e tényt a Csalog-művek motorikusságát, egyszerű reprodukció voltát szuggeráló kritikákkal szemben.²⁰⁹)

De térjünk vissza a nyersanyag és az irodalmi műfaj viszonyához! Nyilvánvaló, hogy az élőszóbeli beszélgetéshez igazított Mikluszko-féle közlés-mód nem követett semmiféle szabályos rendet, nem alkalmazkodott más-hoz, csupán a hallgató gesztusaihoz. *Rögzíteni tilos; hallgatni, kérdezni lehet* – ez volt az egyetlen recept és szabály. Az intonáció és a fabuláris állomány ugyan így is elérhető maradt, a csalogi doku-portrék felületén „kitapintható”, a hangfelvételek lejegyzéseiből származó fono-poétikai

207 Radnóti Sándor szavaival: M. Lajos „korántsem olyan súlyos, saját személyiségét megformálni képes egyéniség”. – RADNÓTI, A „faction”... i. m., 193.

208 TISZAI Lajos, *Itthon, – rendületlenül: A Néplap vendége Csalog Zsolt író*, Néplap, 1989. június 10., 4.

209 „A kritikusok általában félreértik a dolgokat. Azt hiszik, hogy a magnetofon egyik oldalán egy lyukba benyomom az interjúalanyt, és a másik oldalon kijön a könyv. Nem így van. Amit én gyűjteni tudok, az nyersanyag csupán, és nagyon nyers anyag, amiből nekem művi úton, ha úgy tetszik, írói trükkök sokaságával kell előállítanom azt a karaktert, amelyiket le akarom képezni” – vallotta Csalog. Kiss Zsuzsanna, *I. m.*, 1076.

információk²¹⁰ ellenben menthetetlenül elvesztek. És bár – Kiss Zsuzsannának adott interjújában – az író hangsúlyozta: dolgozik hasonló mnemotechnikával máskor is („Áldogálok egy kocsmában másfél órát, felszedem a szövegeket. Utána lehetőleg beülök egy presszóba, vagy hazamegyek, és leírom azt, ami érdekes volt.”), de máris hozzátette: „összefüggő nagy folyamatokat, teljes karaktereket ilyen lopott módszerekkel nem lehet előállítani”.²¹¹ Márpedig ahol nincs regényi folyamat és karakter, ott a regényi problematika is elképzelhetetlen.

Fikció a nyelvben (1) – nyelvteremtés

A Maecenas Kiadónál megjelent kétnyelvű *M. Lajos*, valamint az annak nyomán született, a Fekete Doboz Alapítvány által kiadott *Rossz helyen, rossz időben* című film apropóján vetette papírra Barna Imre a következőket:

„Csalog Zsolt okos író. Módszere látszólag pofonegyszerű: mélyinterjúkat készít különféle érdekes emberekkel, könyveinek szövege az ő élőbeszédük ügyesen megszerkesztett változata. De ez csak a látszat. A Csalog-műveknek valójában nemcsak a történet a tárgyuk, hanem maga a szöveg is. Az eredeti élőbeszéd, melynek rekonstruálása sokkal inkább megírás, mintsem leírás. Jó alibi is, persze. Hogy ne kelljen magyarázkodni. Ki beszél? Hát ez meg ez. Most ez, most meg ez. M. Lajos, 42 éves.”²¹²

Hogy megbizonyosodjunk Barna Imre – az élőbeszéd csalogi *konstitutív rekonstrukciójával* kapcsolatos – észrevételének igazságáról, helyezzük egymás mellé a doku-portré és a dokumentumfilm hőseinek egyazon témát tárgyzó elbeszélésrészleteit! Legyen a példánk a szakácsot megfőző rabok esete²¹³ –

210 „Első lejegyzéskor minden kis hangstílyt érzékeltetek, papírra rögzítem a szüneteket, a köhögéseket, mert lehet, hogy jóval később dolgozom ki az anyagot, és addigra elfelejtem a részleteket. *Egy teljes akusztikai jelenséget kell visszaadnom, akusztikai értelemben vett hűséggel.* Amikor megvan a leírt masszám, akkor többször átolvasom, a margóra kijegyzem a különböző témákat, olóval szétvágom őket és csoportosítom, mert egy témával egyszerre kell dolgoznom, még akkor is, ha a végső változatban ugyanazt, mondjuk, háromfelé szakítom, és úgy adagolom. Ugyanakkor érdemes odafigyelni arra, hogy ő hogyan adagolta ugyanazt a témát. Lehet, dramaturgiai fogás volt tőle, hogy ötször is beszélt valamiről” – szövegze le az író. *Uo.*, 1078. (Kiemelés tőlem – S. M.)

211 *Uo.*, 1077.

212 BARNÁ Imre, „Így vót!”, Mozgó Világ, 1993, 8. sz. (augusztus), 119.

213 A szövegszakasz tematikus-történeti vonatkozásairól lásd: Steven Béla VÁRDY, Agnes HUSZÁR VÁRDY, *Cannibalism in Stalin's Russia and Mao's China*, East European Quarterly, 2007, 2. sz. (June), 223–238. (A Csalog-kötetre vonatkozóan főként: 229–233.) A szakácsmegfőzés mint tematikus elem újszerűségét, különlegességét jelzi, hogy az író 1999-es életműfilmjében (*Doku: Csalog Zsolt beszél*) is ezt a részt olvassák fel.

a *Rossz helyen, rossz időben* című filmhez készült 1991-es Csalog–Mikluszkó-interjú gépiratának, valamint a prózaportré szövegének vonatkozó szakasza:

„R: Lajos bácsi azt mesélje már el legyen szíves, amikor megették, megfőzték és megették a főszakácsot!

L: –

R: Az még Kijevbe volt ugye? Az elején.

L: – [...] Olyan is volt, hogy egy embert hát... lépcsőn vittek fel /?/ és zsákkal öntötték a korpát bele. Aztán úgy kavarták, megragadt akkora bunkó volt tudja összeállt a lé, ottan tudja a paragrafus szerint csak kiszivárgott, hogy abból a bandából való volt, hiányzott. Hát ez meg olyan szakács volt, hogy ez meg egyszer látták, hogy valaki ad ki olajat a dróton keresztül. Merthogy három zóna volt ott, volt egy nagy magos zóna, egy kisebb, meg egy alacsonyabb. Ott a bakta, ahol kiálltak a foglyok. Ottan máshogy volt a drót. Ott egy-méteres volt. Inkább a lágerbe volt beépítve az a szoba! Ott adta ki a nem tudom hány literes olajoskannát. Oszt kifigyelték, hogy hát... Szóval azért nem jut sok olaj a kására, mert ez kiadja.

Szépen egy alkalommal leütötték, szolgálat alatt, hát ottan ha azt kell mondani, hogy testestül lelkestül beletették belestől mindenestől azt hiszem.

Hát csak darabolták! A belső részeit csak kivették!

Osztásra került a sor!

Ezt éccaka főzték meg! Reggeli osztáskor osztották. De aki éccaka megfőzte, nem az osztott! Már akkor gyött a váltás. Na, és igen ott volt az, mint a pálinkafőző! Tetszett már olyat látni

R: – Igen.

L: – Na, ötven liter, hatvan liter, volt ott minden. De ez a víz, ami ott volt hó-léből volt jobban! Havat szedtek a rabok, lapátra hányták. Mert ott minden vizet fel kellett forralni, Hasmenés vagy akármi, Elég az hozzá, hogy

[II. kazetta 1. oldal]

Tudja ám hogy huuu, nagy zivatar lett, nagy felhajtás. Állítólag ennek a Kacseriskinek is benne volt a keze. Kacserinszki is szerepelt nálam. Az is rendelt nálam kést.²¹⁴

„Emberré én is ettem: az Ivan Vasziljevics főszakácsot. Még a hadifogolytáborba vót ez. Korpalevest főztek ott minden nap, oszt ahhoz olaj is járt vóna, ilyen napraforgó, vagy tudja szent milyen olaj. Ez az Iván meg ellopta az olajat,

214 CSALOG Zsolt, *M. Lajos dialóg-lista... i. m.*, 64–67.

nem tette a korpalevesbe, eladta civileknek. A mieink meg ketten-hárman összebeszéltek: kibaszunk evvel a szakácscsal! Hát hogyne, hát mindenki éhes vót! Olyan rettentő nagy katlanba főzték a levest, akkora vót, hogy asztalrul öntötték bele zsákkal a korpát. Az Iván meg kavarta, kavarta az asztalrul, de hát ahogy ment a korpa, fele csomóba maradt, nem főtt el, száraz galuska lett, akkora mint a két öklöm. No, ahogy ott keveri az Iván a korpát, hát ketten elkapták a lábát – aszt bele a forróba! A tetejit hamar rá – oszt rásrófolták! Reggelre aszt lefőtt, lefoszlott finoman. Megettük. Megettük! Még örültünk is neki, hogy

Né, hús van a levesbe!

Persze aki tudta, mi az, nem ette, csak hallgatott. A csontok meg a pufajka csak előgyüttek aztán a katlan alján – lett oszt nagy számolás, ötször is átolvastak minden barakkot, ki hiányzik, kit ettek meg, számolták a ruszvik, gyufásdobozra jegyezték, mennyi a rab, nem stimmel, jopfojematy, megegyeszer – vót ott cirkusz! Kigyütt oszt, hogy a szakács hiányzik. De nem tudták meg, ki főzte meg.”²¹⁵

Az érthetlenségig szaggatott, zavaros élőbeszéd – még ha motívumaiban és életvilágbeli teljességében „gyönyörű” is, miként azt fentebb idézett nyilatkozatában az író állítja – gyakorlatilag olvashatatlan. Az epikus alakítás mint tevékenység lényege tehát a portrényelv megalkotásában, a fonotextus jelentésrétegeinek, közlésegségeinek föltérképezésében, majd újraszegmentálásában, illetve a választott (pontosabban a *választható*: az anyaghoz illő, „ideális”) műfaj követelményei szerint történő újra-főlépítésében áll. A csalogi fikció így nézve a nyelvben – a nyelvalkotás és -teremtés produktív folyamatában – rejlik,²¹⁶ s ezzel a szépirodalmi tradíció egyik legmélyebb princípiumához kapcsolódik, amennyiben – Jeremy Bentham állítását elfogadva – valljuk, hogy „A nyelvnek – csakis a nyelvnek – köszönhetik a kitalált lények lehetetlen s mégis nélkülözhetetlen létezésüket.”²¹⁷

Ezzel azonban ismét a Csalog-recepció vissza-visszatérő problémaköréhez jutottunk: dokumentarizmus és fikcionalitás, oralitás és literalitás,

215 ML,42, 15–17.

216 „A nyelvben születik a fikció, amelyet a szerző imitál [...], és ez a nyelv közelít a figurákhoz.” – Radnóti Sándornak a *Doku 56* bemutatóján elhangzott szavait idézi: F. P., *Az élő emlékezet megmentése – Csalog Zsolt új könyve: Doku 56, Népszabadság*, 1990. július 17., 9.

217 „To language, then—to language alone—it is, that fictitious entities owe their existence; their impossible, yet indispensable, existence.” C. K. OGDEN, *Bentham's Theory of Fictions*, London, Routledge, 2001, xv. (SZEGEDY-MASZÁK Mihály fordítása. – Forrás: Sz.-M. M., *Ottlik Géza*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 1994 [Tegnap és Ma – Kortárs Magyar Írók], 7.)

szépírás és emlékezés dichotómiáihoz – azaz látenszen tanulmányunk bevezető kérdéseihez. Miként lehetséges, hogy bár a képzőművészeti portré is élő emberekről készül, mégsem vonja kétségbe senki a festmény műalkotás voltát? S ha ez így van, miért szorul bizonyításra a prózaportré irodalmisága? A jelzett problémakör lényegét – *Évkönyv* című remekművében – Nádas Péter aforisztikus tömörséggel foglalta össze: „Az emlékezés a képzeletet nem szívleli. Képzelet nélkül nem szép a mondat.”²¹⁸ Ha gondosan olvassuk, bizony sok mindent megválaszol ez a belső (mert alkotói) forrásból származó megállapítás, amennyiben – a benthami deklarátummal összekapcsolva – a Nyelvben teszi megragadhatóvá a csalogi portrék hitelességelvének és poeticitásának összeütközését feloldó alapelvet: a nyelvalkotás, a nyelvképzés, azaz a Sprachfiktion elvét. Ami a képzőművészetben mimika és kontraposzt, a prózában artikuláció és intonáció; s ideális esetben e négy tényező mindegyike a művészi látásmódban („perspektívában”) kulminál.

Magának a perspektívának a megértése azonban föltételezi a művészi szó – ha tetszik: a portréhoz használt „festékanyag” – ontológiai természetének ismeretét. Richard Rorty *Irónia és elmélet* című előadásának egyik kitétele szerint „Az áldozatok [...] túlságosan szenvednek ahhoz, hogy új szavakat illesszenek össze. Ezért azt a munkát, hogy helyzetüket nyelvbe öntsék, helyettük másoknak kell elvégezniük.”²¹⁹ Amennyiben meg akarjuk érteni ezt a kijelentést, elsősorban ennek a bizonyos „új szó”-nak, a prózaszónak a mibenlétét kell megértenünk. Lássuk hát ismét a portré geneziséét! Csalog Zsolt kérdez (beszédre, megnyilatkozásra serkenti az interjúalanyt) – így lesz az individuum elbeszélővé. Az elbeszélő anyagot ezután elbeszéléssé kell transzformálni; itt jönnek a különféle poétikai feladatok, a lejegyzést követő deskriptív és konstruktív eljárások. Ezen eljárások összessége – ez a folyamatos ide-oda mozgás rész és egész között – pedig már nem más, mint a művészi koncepció, a perspektíva megválasztása maga, hiszen ekkor megvégebe a lexiákra tagolt szöveg egységes olvasattá, művészi látomássá szervezése; s itt születik meg a fonolexéma – az adatközlőtől származó „eredeti”, „életvilágbeli”, hangszalagra rögzített (*reprodukált*) hangzószó – helyett a szót szóval, nyelvet nyelvvel ábrázoló (*reprezentáló*) próza jelölője. Amit a szenvedő nem tud: a szenvedésén kívülre kerülni, a megidézett és megidézésre használt nyelvet (saját nyelveit) kívülről szemlélni. Éppen ezt tudja az

218 NÁDAS Péter, *Évkönyv*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2012, 11.

219 RICHARD RORTY, *Irónia és elmélet* = R. R., *Esetlegesség, irónia és solidaritás*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994 (Dianoia), 111–112. (Ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor)

író, aki megtalálja a nézőpontot és megteremti a szót a hős szenvedésének érzékeltetéséhez. Ő az, aki vállalkozik rá, hogy megírja, hőseivel újra elmondja annak életeseményét – immáron a próza nyelvén.

Az *M. Lajos* kapcsán elhangzottakhoz igen hasonló következtetésekre jutottunk a *Börtön volt a hazám* című kisregény fonetikai-szintaktikai és stilisztikai vizsgálata révén, valamint az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Csalog-hagyaték levelezési anyagának áttekintése nyomán. Rögvest föltűnt például a Zsil-völgyi bányászsztrájkról, az abban vállalt részvételéről, majd (a teljesebb sorsképlet érdekében) gyermekkoráról, családi hátteréről, a sztrájkig vezető életútjának főbb eseményeiről-állomásairól beszámoló Hosszú István filo-narrátorának választékos, jól szerkesztett szövege, amely egyenesen az íróhoz, Csalog Zsolthoz hasonló középosztálybeli értelmiségi embert idéz. Az élőbeszédszerűség szórványos – a portrészöveg ebben az értelemben abszolút heterogén –, nem is beszélve arról, hogy a gyakori szedési hibák miatt még az idiolektust tükröző fonémaszintű stilisztikum jelenléte is alig érzékelhető. Végül, de nem utolsósorban: bár romániai magyar elbeszélőről van szó, a kétnyelvűségnek a doku-portré elbeszélői diszkurzusában semmi nyoma sincs.

A jelenség magyarázatát egy Eszter Nordin nevű filmrendező 1989. április 11-i, Nagy-Britanniából küldött levele, valamint az író (április 23-ra datált) válasza adja meg.

„Az utóbbi évben – írja Nordin – többször is jártam Magyarországon és foglalkoztam különböző témalehetőségekkel. Az egyik kiadvány, amely a figyembe került, az a *Börtön volt a hazám* című munkája volt, és nagy érdeklődéssel olvastam el először tavaly nyáron. Hosszú István sorsa és emberi magatartása nagy hatással volt rám, és más munkálataim között visszavizsszatértem a beszélgetésekhez.

Kérdésem és kérésem az lenne, hogy tudna-e további információt adni Hosszú Istvánról (tehát hogy mit történt vele az elmúlt 4 évben), és hogy lenne-e kifogása az ellen, hogyha megpróbálnék egy játékfilmet készíteni róla, esetleg felhasználva a könyvet. Annyit tudok Hosszú Istvánról, hogy jelenleg Amerikában él (egy magyar író barátom találkozott vele egy New York-i összejövetel alkalmával).”²²⁰

Csalog Zsolt Budapesten postára adott válaszában az alábbiakat olvashatjuk:

„Örömmel vettem levelét, és készségesen hozzájárulok, hogy könyvem, a *Börtön volt a hazámat* felhasználja. Sajnos, nem ismerem a munkáit, a BBC azonban, valamint a Maga magyar származása elegendő garanciának látszik ahhoz, hogy bízzam benne: igényesen fog hozzányúlni ehhez az alapanyaghoz. [...]

Hosszú István családjával valóban az USA-ban él, New Jerseyben, mivel azonban nemrégiben költözött, az új címét hirtelenjében nem tudom megadni Magának. Május közepe körül azonban én is az USA-ba utazom (fél lábbal ott élek, New Yorkban), beszerzem Hosszú címét, és megírom. Helyesen nem, hogy megismerkedjen vele is, igen rokonszenves ember – remélem, a portré, amelyet rajzoltam róla, hűséges. Meg kell azonban mondjam, hogy igen sokat kínlódtam ezzel a könyvvel: Hosszú igen gyengén beszél magyarul, *tulajdonképpen nekem kellett kitalálnom és a szájába adnom egy nyelvet*. Azt hiszem, ez is amellettszól, hogy a filmhez a könyvet használja, és ne magát Hosszút – de erről jobb, ha Maga győződik meg személyesen.²²¹

Vajon csorbít a kitalált („szájba adott”) nyelv a portré dokumentumértékén? Mint Csalog leveléből kitetszik: szerintem nem. Pedig az író – velünk ellentétben, akik szintén nemmel felelünk e kérdésre – a kelet-európai történelmi szintér egyik (akkor még) élő-létező „szereplőjéhez”, s nem a Dugovics Titusz-i attitűd metaforájához, vagy az irodalmi mű önelvű-poétikai sikeréhez kapcsolta a portré hitelességét. A magunk részéről – túllépve a Csalog által képviselt történelmi-szociológiai (föltáró-megörökítő) igényű társadalmi-történelmi *próza*dokumentum fogalmán (amely napjainkra felszámolhatatlan hermeneutikai idegenségbe taszította ezt a különben sok szempontból újraértelmezést érdemlő életművet) – inkább a *dokumentumpróza* szépirodalmi értelmezése (a Sziklay-cikkben idézett „mert szép”), tehát az *esztétikai arányosság elve* mellett teszünk hitet.

Ám ne higgye senki, hogy az olvasás e szükségszerű horizontváltása csupán az irodalomtudományi „trendek” ritmusát követi. Éppen ellenkezőleg: immanensen szépirodalmi forrásból táplálkozik. Itt van máris Nádas Péter, aki a *Parasztregényt* üdvözlő levelében így írt: „Kedves Zsolt, nagyon szép*

221 OSZK Kt. Fond 445/1120. (Kiemelés tőlem – S. M.)

[*fontos, remek, egészen kivételes, hiányt pótló, nagyszerű etc.]²²² a könyved, annyira szép és jó, hogy ilyet az utóbbi időben nem is olvastam; rettenetesen örültem neki; függetlenül attól, hogy a szó szoros értelmében hol sírtam, hol nevettem rajta itt magamban, aminél többet talán nem is lehet kérni és kapni egy könyvtől.”²²³ *A Párhuzamos történetek* harmadik kötetének (egyik) elbeszélőjén keresztül ugyanakkor leszögezte: „Krónika helyett végül is inkább legendákat gyárt az ember, amikor egy másiknak elbeszéli az élettörténetét. Addig meséli, míg a hiteles előadástól ő maga felül a közös utópiának, miszerint az életnek lenne kerekén lezárható vége, valami kis poénja, végszava, tanulsága, ami a halálon túl is értelmet ad az egykori létezésnek.”²²⁴

A doku-portré – s benne/általa a novella, a kisregény és a regény – felületén és szerkezetében e naiv hitnek, e „közös utópiának” semmiképp sem szabad érződnie (ahogyan – szerencsére – a Csalog-művekben nem is érződik sehol), hiszen a műalkotás immár nem a születését *készítő* egyéni (s még csak nem is az őt *kihordó* emberi-írói) létezés halálon túli értelme, hanem a hagyomány és a recepció egymást átfogó és erősítő áramai felől nyeri el (új) jelentőségét.

Prózapoétikai precedensek

A Börtön volt a hazám szövegét (szépirodalmi szövegként) olvasva a korábbi művekhez képest számos – nyilván a nyelvteremtés fokozott szabadságával összefüggő, az autonóm anyagkezelésből származó – innovatív gesztust figyelhetünk meg. A Ceaușescu elvtárs Zsil völgyi beszédét közvetítő szövegszakasz például ékesen bizonyítja, hogy a fölhasznált – függelékben közölt, illetve történelmi ténynek tekinthető, adatszerű – dokumentumokon túl teljesen szabályos prózával van dolgunk, amely a fikciós szövegek narratív struktúráitól csupán néhány (külsődleges) technológiai kérdésben különbözik. Jóllehet nem Csalog, s nem is egy író-alany a narrátor – helyette egy beszélő lesz a megírt elbeszélő –, a szereprend illetően összetettségétől függetlenül minden epikai kellék a helyén van és szabályosan funkcionál. Hosszú István adja a prózához szükséges közvetlen szempontot, nézőpontot, nyelvkritikai és elbeszélői attitűdöt; Csalog szünteti meg az élőbeszéd töredezettségét, s poétikai eszközeivel ő szervez a beszélgetésanyagból kisregényt.

222 A szögletes zárójelben Nádas Péter csillagozott jegyzetének tartalmát közöljük. A jegyzet – amelyet a levélíró nyilván utólag iktatott szövegébe – eredetileg a textus alatt helyezkedett el.

223 OSZK Kt. Fond 445/788/3.

224 NÁDAS Péter, *Párhuzamos történetek III.: A szabadság lélegzete*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2012, 476.

Adatközlő és elbeszélő (az életműben meglehetősen ritka) *teljes névazonosság* mellett ábrázoló és ábrázolt nyelvi tudat együttes jelenlétét figyelhetjük meg az alábbi részletben:

„Ebben a válságos pillanatban megint Constantin Dobre vette át az irányítást. Komor tekintettel végigmérte a főtitkárt, kivette a kezéből a mikrofont, csak ennyit mondott halkán: »Most én beszélek!« – és aztán a tömeghez szólt.

És egy másodszori erőfeszítéssel – mondom: nagyon jól értett a munkások nyelvén, nagyon tudott bánni velük –, egy újbóli nekirugaszkodással sikerült megint csendet és fegyelmet teremtenie.

– Nem volt elég türelmetek, hogy végighallgassátok, mit is akar tulajdonképpen mondani a főtitkár – –

És ezzel sikerült megadnia a lehetőséget Ceaușescunak, hogy korigáljon, hogy próbálkozzon valami új hangnemmel.

A főtitkár addigra a méregből megint a rémületbe váltott. Megértette, hogy súlyosan hibázott, és hogy életveszélyes helyzetbe került – aki közel állt hozzá, láthatta: falfehér az arca. Meg is próbált korigálni – de a lélekjelenlétét nem nagyon tudta visszanyerni.

– Most pedig visszaadom a szót újból a főtitkárnak – mondja Dobre –, a román nemzet legszeretettebb fiának! – megint így. És újra Ceaușescu kezébe nyomta a mikrofont.

»Nem volt elég türelmetek« – ebbe a mentőövbe kapaszkodott bele az ijedtségtől féltelt Ceaușescu: – Igen, látom: nincs elég türelmetek. Egyes elvtársaknak nincs elegendő türelmük, hogy végighallgassák, miről is van szó. Pedig akinek nincs türelme, az jobban teszi, ha egy kavicsot tesz a szájába és hallgat – így. Az ördög tudja, honnan kapta elő ezt a nem-létező szólást – népies akart lenni. Ezzel az idéetlen, dadogó viccelődéssel indult – egy gyerek is kikacagta volna. Senki sem értette, mit akar a kavicsal – egyet akart, persze: egy icipici időt nyerni, hogy magához térjen valamennyire.»²²⁵

Önmegszólítás, a hallgatóhoz intézett (az ex-interjúszituációra utaló) kérdés, valamint a kizárólag a kisregény terében létező (mert Hosszú által elbeszélte) beszélgetőpartner idézőjeles megszólítása – azaz egy teljes és bonyolult párbeszédrendszer prózává tömörítése figyelhető meg a Lupsa úr nevű rendőrtisztrel folytatott „építő beszélgetések” egyikét idéző bekezdésben:

225 BVH, 22–23.

„- Hibásan értékeltem volna a nagyon is korlátolt képességeimet és lehetőségeimet, és tényleg megpróbáltam volna egy nemzeti kisebbséget egy többeségi nemzet ellen uszítani? Ugye, nem valószínű, hogy ilyen ostoba lettem volna? De nem is érzem magam nacionalistának. A probléma sokkal inkább az, hogy a román hatóságokat tartom nacionalistának, sovinsztának. Lupsa úr, én húsz évet éltem a Zsil völgyében; elég kiterjedt baráti köröm volt ott, és nem csak magyarok tartoztak bele, románok éppúgy. És ezek az emberek két évtized alatt nem vették észre, hogy nacionalista lennék, pedig tényleg közelről ismertek! Nem vagyok sznob, nem akarok neves személyiségekre hivatkozni, pedig tehetném; de jobb is, ha maguk járnak utána, meggyőzőbb lesz az eredmény. Tudakolják csak meg ott, hogy nacionalista vagyok-e!²²⁶

A téma aktualitása mellett bizonyára a szöveg nyelvének normativitása indokolta a portré egy rövidített változatának angolra fordítását, majd *Ceaușescu and the Miners: István Hosszú's Story* címmel történő közzétételét a *New Hungarian Quarterly* '89-es téli számában.²²⁷ A szerző radikális húzásai nyomán előálló (mindössze hat és fél folyóirat-oldalnyi) szöveg természetesen a fent idézett Ceaușescu-beszédre összpontosít, s elhagyva néhány olyan (a kisregény poétikájához tartozó) dramaturgiai fogást, amelyek nyilvánvalóan az író strukturáló kezétől származtak (pl.: „Minderre csak sokkal később kaptam választ, majd visszatérek rá” – BVH, 65.), az „egy lehetséges lényeg” kiemelésével – s így a hős sorstörténeti folyamatrajzának megnyirbálásával – a novella műfaja felé gravitál. Kompetenciái azonban itt is elégtelennek bizonyulnak. A „story” ugyan „átjön”, az áthangszerelés nyomán mégis érzékelhetően elvész valami. Az angol nyelvű rövidítés a maga nemében remek review-cikk – amolyan „Keletről Nyugatnak” típusú tudósítás (végül is egyedül a hangnem és az alanyi struktúra tér el a zsurnalisztikában megszokottól: „Zsolt Csalog [...] combine[s] in a singular way his own voice as a writer and that of the persons he interviews.”²²⁸). Hiányzik ellenben az egyedi sors tágabb kontextusa és az azzal összefüggő egyéni perspektíva, ahogyan az előbbi kettő közt fennálló szerves kötés garanciája, a hős idiolektusa is.

Tegyük hozzá: a rövidítés=értékvesztés reláció korántsem törvényszerű. Jóllehet a *Cigányon nem fog az átok* esetében a portréból szintén töredék

226 *Uo.*, 46.

227 Zsolt CSALOG, *Ceaușescu and the Miners: István Hosszú's Story*, *The New Hungarian Quarterly*, 1989, 116. sz. (tél), 5–11.

228 *Uo.*, 11.

– a kisregényből novella – lesz, az 1987/1-es Újhold-Évkönyvben közölt *Julis néni meséli* című rövidített változat mégis teljesebben őrzi a '88-ban önálló kötetként megjelenő portré esztétikai karakterét. Ráadásul teljes értékű novella is, hiszen a sorstörténet megtörésével párhuzamosan retorikai-poétikai többlet keletkezik. A novellatextus hatásmechanizmusát vizsgálva rögvest kitűnik: Julis néni meséjét a nyelvi határátlépések szervezik: a megdöbbentő képek (lásd: „Megugattam a picsámmal”, „Gecit hányjanak”, „Mikor ittad meg a picsája levit?” stb.) ugyanis egyfelől permanens várakozást indukálnak, másfelől fokozott hermeneutikai jelenlétet követelnek a befogadótól. (Nem véletlen, hogy az „Ázsinak”, azaz Ági Clarknak, Csalog amerikai feleségének ajánlott portré – a Hosszú-sztorival ellentétben – sosem került lefordításra...²²⁹)

Nem pusztán nyelvi szennyezettségről, „csúnya beszéd”-ről, káromkodásról van tehát szó Julis néni nyelve kapcsán (persze arról is),²³⁰ de elsősorban spontán retoricitásról, azaz a hatáskiváltás szándékához kapcsolódó fokozott alakzathasználatról (metaforikusságról).²³¹ Ez az egyszerre *megragadó* és *idegen* nyelvhasználat és kifejezésmód azután – a Paul de Man-i elvhez hűen – Csalog minden korábbi portré-diszkurzusánál radikálisabban kérdőjelezi meg az Igazság (mint a *mondott* relevanciájának) létezőségét, s helyére a hős (a *mondó*) Hitelességét állítja.

Fikció a nyelvben (2) – ortográfia és grafológia

A *Cigányon nem fog az átok* kapcsán jegyezte meg Bakonyi István, hogy Csalog „az élőbeszéd sajátosságait csöppet sem finomítja”.²³² Nos, abban az esetben, ha finomítás alatt stiláris vagy ideológiai beavatkozásról – kvázi delfinizálásról – beszélünk, a terminus használata valóban joggal, hiszen

229 Ági Clark részt vett az *M. Lajos*, s még vagy egy tucat úgynevezett *Budapest-portré* angolra fordításában. A *Budapest-portrék* darabjai közül egyesek a *Fel a kezekkel!* című kötetben jelentek meg, a többi kéziratban maradt. Az angol fordítások a hagyatékban megtalálhatók.

230 Például az alábbi esetekben: „verje inkább a hideg vízbe!”, „Pina kéne? [...] ott van anyád, eredj aszt rakjad übeleje a faszodat!”, „Verd a faszodat akar kibé”, „tegye belid a faszát!”, „Az anyádnak azt a betyár kurva üristenit!”, „Laci bácsi megbaszta az anyját!”, „Az anyja büdös picsáját!”, „szíjfelbaszták Pesten”, „jól picsánrugom”, „a faszodat rakd anyádba, meg a testvredbe”, „Hogy nyomjad anyádba!”, „Apád nyomja a szádba a faszát”, „Hogy verje apád a füledbe”, „kanold szíjjel anyádat”, „Hát baszatom anyjával, testvívivel!”, „baszd szájba anyádat!”, „Eresszed te is az anyádba a gecidet!” stb. – CSALOG Zsolt, *Julis néni meséli*, Újhold-Évkönyv, 1987, 1. sz., 413–454.

231 A *Cigányon nem fog az átok* nyelvezete – Nógrádi Gábor szerint – „hol költői, hol szikár, hol meg káromkodásból katedrálist állító”. – NÓGRÁDI GÁBOR, *Cigányon nem fog az átok: Csalog Zsolt könyve*, Új Tükör, 1989, 4. sz. (január 22.), 2.

232 BAKONYI István, *A bölcs cigányasszony*, Élet és Irodalom, 1989, 8. sz. (február 24.), 10.

(legalábbis azokban az esetekben, amikor nem maga az író alkotja meg – emlékeztetőből, vagy teljesen szabadon – a hős nyelvét) legfeljebb átstrukturálásról, a szöveg hangzásvilágának következetessé tételéről van szó. Mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül a portrék fonopoétikai mintázatának grafikai bevéését: azt a technikát, amellyel az élőbeszéd „faktúrája” (le)kottázásra kerül.

Közel száz doboznyi hagyatékának feltérképezése során bőven volt módunk megismerni Csalog Zsoltot mint szellemi embert – így filológiai és textológiai elveit is. Meghatározó, többszörösen bizonyítást nyert tapasztalattunk, hogy az egyéni intonáció partitúráját nyújtó Csalog-textusok szerzője az akadémiai helyesírást illogikusnak tekintette és megvetette,²³³ a plágiumot és a hamisítást, a szöveglopást és -torzítást tiltó erkölcsi és jogi szabályt ellenben – legalábbis a nyilatkozatok szintjén – a legszentebb törvénynek tartotta. (Nyilván ezért is kapott hajba Szilágyi Jánossal, aki – mint már említettük – egy dokumentumfilmről írott párszáz karakteres műsor-előzetesében az ő novellájából emelt át sorokat, szó szerkezeteket. Később hasonló vitái voltak Kulin Ferenc,²³⁴ a Bírák Lapja²³⁵ és a 168 Óra²³⁶ mellett különböző napilapok szerkesztőseivel is, amelyek hibás szedéssel, „javítva”/„gondozva”, csonkítva vagy „csupán” szelídítve jelentették meg írásait.)

233 Csalog egy ízben a „cigány” előtagú szavak egybeírása kapcsán fejtette ki ilyen irányú nézeteit: „Cigánynak lenni helyesírási szabályzatunk alkotói szerint (s miért ne éppen ők lennének e tudományos és politikai kérdésben a döntőbírók?) nem nemzeti, hanem szociális meghatározottságot jelent, s e döntés alapján készítene az írástudóknak ortopéd cipőt. És ha ép gondolataimmal nem férek be a torz tákolmányba, levetni, félrerúgni akkor sincs módom: jön az Akadémia zsandárja, a korrektor, s amíg alszom, visszafűzi rám.” – CSALOG Zsolt, *Cigányhelyesírás a magyar helyesírásban*, Kritika, 1980, 1. sz., 9.

234 „Jó Barátom, Feri. Reményem még mindég: leszen itt egyszer democrátia, s mondhatod bizvást, mit gondolsz. [...] Kévánom, mondhasd, ha hülyeség is. [...] De a magad neve alatt. S ne az enyimbe. [...] ne kelljen eltűnnöm szájamba a Te hitedet.” – CSALOG Zsolt, *Levél, most Pestrül* = F&F, 143.

235 A Bírák Lapja szerkesztősége a lap 1994. évi 1. számában (125–130.) a szerző megkérdezése nélkül újraközölte a *Havas-ködös téli séta Iustitiával* című Csalog-cikket, amely eredetileg a Népszabadságban jelent meg (1993. december 24.). Az ügyről részletesen: CSALOG Zsolt, *Már a bírák is!*, Magyar Napló, 1994, 10. sz., 21.

236 „Mélységes csalódással és fájdalommal konstatáltam – írja Mester Ákosnak címzett, 1994. január 25-i levelében Csalog –, hogy *Juci is indul* című írásom megváltoztatott címmel, bosszantó és értelemzavaró hibáktól hemzsege és az írás mondanóit is csorbítottal jelent meg a 168 Óra ez évi 3. számában. Mindig betűhiba nélküli, kristálytisza és végleges kéziratokat adok le, így azokon változtatni *nem kell* és – különösen a megkérdezésem nélkül – *nem szabad*. A történeteket súlyosan nehezményezem – kénytelen vagyok: ha nem így tennék, magam is hozzájárulnék sajtóviszonyaink rohamos romlásához. Ezért – mivel írói autonómiám és szuverenitásom védelmére más eszközüm nincsen – kénytelen vagyok bejelenteni: több kéziratot a 168 Órának nem küldök. »Ezt a lapot az újságírói szolidaritás működteti«, olvasom. Ha ez igaz, végképp nem értem, hogy bánhat a szerkesztőség ennyire felelőtlenül ezzel a létfeltétellel jelentő szolidaritással.” (OSZK Kt. Fond 445/369/2.)

Az alábbi, Lengyel Péternek és Zsolt Angélának címzett 1987-es Csaloglevélben a betűhűség kérdésének *alkotói* megközelítését érhetjük tetten:

„...íme a legújabb és legjobb barátom (P: sorry!), az új írógép. IBM Wheelwriter 6-nak hívják, és egyszerűen csodálatos, MINDENT tud. [...]

Vannak bajok is persze [...]

...félek, hogy a stílusomat is megváltoztatja ez az új technológia. Például: karakterisztikus volt mindeddig, hogy az írásaimban nem volt zárójel; elárulhatom: azért nem volt, mert a gépemen nem volt zárójel soha, kénytelen-ségből nélkülöztem, és ez stílusjeggyé vált. Ha most ez változik, egyszerűen technikai adottságok révén, hát az bizony már beavatkozás belém, belém-avatkozás – és mint ilyen, kérdéses.”²³⁷

Ha Csalog megérte volna *A tengert akartam látni* 2010-es (Palatinus-féle) második kiadását, a fentiek alapján nyilván nem járult volna hozzá, hogy a szerkesztők (sajtó alá rendezők) a kiadói döntésnek megfelelően minden nagybetűs kiemelését kurzívra cseréeljék. Bár kétségtelen, hogy a kurzív a közmegegyezés szerint maga is hangsúlyt (valamivel ritkábban a szöveg nyelvétől idegen kifejezést) jelöl, a nagybetű a nyomaték mellett a közlés (fokozott) volumenét, (emelt) hangerejét is jelzi. Még akkor is így van ez, ha Tarján Tamás a *Cigányon nem fog az átok* kapcsán kifejtette: „a kiejtést nagyjából betűhíven követő íráskép úgy avat be ebbe a stílusvilágba, hogy kissé mindjárt el is távolít tőle. A gyakori nagybetűs kiemelések [...] nem túl szerencsések, mert önmagukban nem mindig informálnak pontosan a hangsúlyokról, nyomatékokról, felkiáltásokról.”²³⁸ Természetesen nem vitás, hogy a kurzív és a nagybetű párhuzamos használata a nyomaték és a hangerő egyedüli vagy együttes jelenlétét sikeresebben reprezentálhatta volna, ez azonban – *technikai okok miatt* – a Csalog-portrék születésének időpontjában még megoldhatatlan volt, most pedig már – a szerzői intenció hiányában – az írások meghamisításához vezet minden utólagos tipográfiai (át)alakítás/kozmetikázás!

A portrék nyelvi világát a fikció (s kiemelten a *nyelvi fikció*) útjain láttató/birtokba vevő paródiaszerzők (köztük Tarján Tamás, valamint a Palatinus-féle kiadás felelős szerkesztője, Reményi József Tamás) a csalogi nyelvépítkezés természetrajzát egy igen tanulságos *külső, elsajátítói pozíció*ból mutatták

237 Csalog Zsolt levele Zsolt Angélának, New York, 1987. január 28. OSZK Kt. Fond 445/1105/4. (Kiemelés az eredetiben)

238 TARJÁN Tamás, [*Cigányon nem fog az átok*], Népszabadság, 1989. április 18., 9.

fel. Elsőként Marosi Gyula 1978-as *9 és ½ cigány* című írása említhető, amely a portrék dramaturgiai keretét adó „Elmondom az én életem sorát” kezdetű nyitó, illetve „Hát így vót” kezdetű záró szekvenciája között a *mondanivaló* hiányát négy bekezdésnyi zavaros mellébeszéléssel, a *mondás* szociológiai-szociográfiai hitelességét pedig az ortográfiai következetesség eltűzésével („asztat”, „hoszta”, „Nobli-Díjjat” stb.) pellengérezte ki. De mindez még beleférhetett volna az újévi tréfába; inkább az adatközlői horizont szerzői befolyásolása volt az a vád, amely miatt írónk végül menthetetlenül megharagudott Marosira.²³⁹ A jobb és bal szemmel való kacsintásra az „üzenet”-et más-más célközönség számára előkészítő-áthangszerelő cigányember figurája ugyanis egy „elégge el nem ítéltető” – az egyéniség önelvét mindenkor a közvélemény befolyásolásának alárendelő – írói „etikát”, „ars poeticát” feltételez.

„Elmondom én úgy, ahogy vót, elejitül a végéig, csak győzze kazettával. Mer ugye, akármilyen eccerű ember is vagyok, meg azér mer iskolába se jártam soha, mert aztat nem lehetett a magamfajta eccerű embernek a feudálkapitalizmusban, aztat azér tudom az eccerű eszemmel, hogy micsoda szép dolog a magyar irodalom, aztán pláne a szociográfia! Csak tessék kacsintani a bal szömvivel, asztán má mondom is, hogy az én ükapám mán teknyőcsináló vót Szent László királyunk táborában! hagy örüljön fönn Pesten az a sok haladó értelmiségi, nem igaz? Hagy örüljenek szegények, nekik se fenéig tejföl mert például monggyuk én aszondom, hogy így baszok, meg úgy baszok, az ugye rendben van, mert ugye, így monggya egy eccerű ember, az ő szájukból meg ugye förtelmes kapitalista pornóhullám. Ha meg a jobb szömvivel teccik kacsintani, mondom asztat, hogy hogy azér bennünk cigányokban is van hiba, mer ugye, csak egyet mondok, amikor a Józsi gyerek gyűtt haza, oszt hozta a zsebibe a Nobli-Díjjat, hát mind aszt hittük, baj lesz ebből, nagy baj! Oszt mi lett belőle? Nohát, asztat tessék megírni, hogy mi lett belőle. Na lássa, ezek azok a dógok, amik idegileg meg gyomorilag is kiizélik az embert, de teljesen. Ilyenekre mongya az asszony: Asszongya: – Hát – asszongya az asszony –, hát nem asszongya?

[...]

239 Marosi Gyulával a 2012-es Budapesti Könyvhéten, *A nilusi krokodil* (Magyar Napló, 2011) dedikálásakor beszélgettünk. Sokrétű segítségét ezúton is köszönjük.

Tuggya mit mondok én magának? Nekem még igazi, klasszikus realista életem vót, semmi hátulról gyűvő okoskodás, meg semmi ilyen filozófia meg efféle gyanús belvárosi duma!²⁴⁰

Nem kevésbé beszédes a Marosi-féle paródiát közlő szilveszteri-újévi Mozgószám „szerzői lexikonjának” Csalog-szócikke:

„BALOG SOLT író, szociológus, ágyrajáró, a Magyar Helyesírás című havi folyóirat belső munkatársa. Csalog járta be szinte az egész országot, népművészeti tarisznyával és Grundig magnetofonnal a vállán, miközben több száz pár idegrendszeret szétszaggatott. Boldogtalanná avatása folyamatban van.”²⁴¹

A '81-es, Reményi-Tarján-féle *Rövid szoci* elsődlegesen az adatközlő társadalmi helyzete és nyelvhasználata között tapasztalható feszültségből nyeri komikumát. „– Nyóc éve vagyok ebbe a munkahelybe” – így szól az első mondat, majd a gyermekkorra tett homályos utalásoktól a jelenig „kivezetett” szakmai „fejlődéstörténet” ecsetelését a következő kadencia koronázza meg: „Élek, mint a többi vezérigazgató”.²⁴² Nem elég, hogy a munkás-, cigány- és káderportrék irányított interjúzását idéző portrétöredék elbeszélőjének életútja alig-alig rekonstruálható, hogy társadalmi státusza teljesen idegen a csalogi hősökétől, sületlen dikciója pedig keveri a különböző dialektusok és szociolektusok elemeit-jellegzetességeit, de a gruppenszex mint tematikus elem egyenesen a szerzői biográfia erdejébe (illetve – indirekt módon – a *Krisztina* regényterébe) vezet. A lényegen azonban mindez alig változtat: beszédmód és horizont, külső forma és tartalom, ortográfia és szemantika ütköztetéséből születik meg a görbe tükör, amely ugyanakkor mégis keserűen hiteles.

„Na azt még nem is mondtam, hogy szerettem vóna ipari tanuló intézetbe menni, de ez nem sikerühetett, mer az apám fejes vót, oszt muszáj vót a gimnáziumba iratkozni. De láthassa, az egyetemem csak kibekkeltem, három ponttal az atyaúrsten se vehetett vóna föl, meg akkor vót ez a gruppenszexsz

240 MAROSI Gyula, *Balog Solt: 9 és ½ cigány* = JANKOVICS József, MAROSI Gyula, REMÉNYI József Tamás, SZKÁROSI Endre, TEMESI Ferenc, VERESS Miklós, *Izgó-Mozgó Világ*, Mozgó Világ, 1978, 1. sz. (február), 111.

241 *Uo.*, 95.

242 TARJÁN Tamás, REMÉNYI József Tamás, *Csalog Zsolt: rövid szoci* = T. T., R. J. T., *Mindent hét lapra: Irodalmi paródiák*, Bp., Magvető Kiadó, 1981, 98–99.

dógom is. Meg a teknokol rapid. Meg is vert az apám, csak akkor nyugodott meg kicsit, mikó külkereskedő lettem egy irodába.”²⁴³

Idio-, szocio- és dialektus csalogi ábrázolása-megjelenítése persze korántsem olyan motorikus és esetleges, mint azt e kétségtelenül figyelemreméltó és beszédes paródiák sugallják. A kéziratos hagyatékban találtunk rá például Mészáros György *Cigánydialektusok Magyarországon* című tanulmányának másolatára,²⁴⁴ amely a cigány nyelv mint téma iránti – az irodalom szempontjainak alárendelt, vegytisztán művészi érdeklődésnél jóval elmélyültebb – *tudományos* érdeklődés jelének tekinthető. Igaz, nincs ezen mit csodálkozni, ha hozzátesszük: a sorsesemény a doku-portrék esetében rendszerint külső forrásból származik, s ezért az adatközlő kiválasztásán, illetve a vágás, a szerkesztés és a tömörítés poétikai fázisain kívül *egyedül a nyelvi fikció kínál terpet a művészi kompetencia kibontakoztatásának*. Csalog szociológiai érdeklődésén, valamint a portrék hitelességének szerzői kívánalmán túl tehát minden bizonnyal ez az egyszerű technológiai tény magyarázza az oeuvre szövegeinek nyelvi profizmusát.

Az élőbeszéd „tökéletes” vagy „ideális” szövegbe fordításának abszurditásán túl ugyanis (amelyet az életműhöz alapvetően folklorisztikai irányából közelítő Szilágyi Miklós 2005-ös előadásában oly igen hangsúlyozott,²⁴⁵ s amelyet Csalog maga is elismert) kétségtelen, hogy „Juliska néni kíméletlenül *pontosan* beszél”, melynek eredményeként mintegy „eltűnik a határ az írott és a beszélt irodalom között”.²⁴⁶

Magatartásmetaforák

A fentebb *A tengert akartam látni* Danija által kifejtett, az élőbeszéd produktívításával (a gondolat beszéd általi készítésével-katalizálásával) kapcsolatos

243 *Uo.*, 98.

244 Mészáros György, *Cigánydialektusok Magyarországon (nyelvföldrajz) = Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1969–1970*, Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1974, 309–320. (OSZK Kt. Fond 445/66/2.)

245 „Valószínűsítem: az lehetett Csalog Zsolt vágya, hogy *ugyanolyannak* hagyja, ha kell, ugyanolyanná formálja a »vágóasztalon« a szépirodalomként felkínált »elbeszélést«, »kisregényt«, mint az a »szóbeliség« állapotában volt. Tudta azonban [...]: *ez a vágya* a lehetetlent közelíti – a lehető legpontosabban rögzített élettörténeti elbeszélés is csak *hasznos* lehet a folklórelbeszéléshez.” – SZILÁGYI Miklós, *Az „igaz” történet, az élettörténeti elbeszélés és a kortársi irodalom: Különös tekintettel Csalog Zsolt szépírói munkásságára = Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai Kiadó, 2005 (Folklór a Magyar Művelődéstörténetben), 416.

246 FÜZFA Balázs, *Kréta és korom: Csalog Zsolt könyvéről*, Előszó, 1989, 6. sz. (október 24.), 13.

elv – amely ott az egyes portrék fabuláris állományának kifejlési metódusát volt hivatott megvilágítani – egyidejűleg egy másik folyamatra is átvihető, hiszen a beszélt nyelv lejegyzéséből származó nyersanyag prózává tömörítése *mint praxis* – a külső, orális, életvilágbeli gyökerektől elszakadva – immáron a (személyes vagy személytelen) *fikciós* próza készítőjévé válik. Eklatáns korai példája ennek a Népszava *Szép Szó* mellékletében megjelent, majd később antológiadarabbá lett *Telefonfülke, napfogyatkozás* című monológmontázs.²⁴⁷ A távbeszélőbe épített poloska (lehallgató-készülék) metaforájaként működő írói képzelet egyes szám első személyű, monologikus szövegnyomai (-töredékei) láttán immár egyértelmű a konklúzió: a néprajzi-szociológiai interjúk adatközlői anyagával folytatott poétikai küzdelem egyfelől gyakorlati *műfaji tudás*, másfelől egy különleges *műfaji szemlélet* formájában reinkarnálódik a Csalog-életműben. (A rövidke cikk színvonalának szerzői megítélését jelzi ugyanakkor, hogy egyetlen kötetébe sem vette föl az író, s ha megnézzük a több évtizedes doku-periódus, azaz a rendszerváltozás után, valamint a posztumusz megjelentetett kötetek gazdag anyagát, csupán helyeselhetjük döntését.)

Ugyanakkor épp az *œuvre* kiteljesedésének évétől, 1989-től nyernek mind határozottabb formát a doku kizárólagosságával kapcsolatos ellenvélemények is. „[N]em veszünk-e el egy másfajta jó prózát azzal, hogy Csalog végképp elszakadni látszik a közvetlenül személyes művészi közléstől, a fikciós epikától?” – tette fel a kérdést Tarján Tamás.²⁴⁸ Ám aggodalma végül is indokolatlannak bizonyult; szerencsésen találkozott ugyanis a kritika sürgetése az író lehetőségeivel, így aztán még a bírálat megjelenésének évében napvilágot láthatott az *A, D–E–Fisz–G, A, D, D* című „tamizdat” gyűjtemény. S bizony úgy tűnik, a Farkas Péter, Petri György és Tóth Gábor Ákos által szerkesztett Irodalmi Levelek hatodik kötete beváltotta a hozzá fűzött reményeket, amennyiben a csalogi szövegkorpusz – elsősorban politikai okokból visszatartott – személyes (önéletrajzi) és fikciós szöveganyagának publikálásával a doku-időszak irodalmi formakultúráját és az empirikus szerző személyes életanyagát izgalmas szintézisbe hozta. A kötet lektora, Baránszky László írta (mindmáig publikálatlan) *Lektorai beszámoló*jában a következőket:

247 CSALOG Zsolt, *Telefonfülke, napfogyatkozás = Szép Szó antológia*, szerk. SZALONTAY Mihály, Bp., Táncsics Kiadó, 1973, 21–25.

248 TARJÁN, [*Cigányon... i. m.*], 9.

„Csalog Zsolt már első írásaival mint az új magyar próza egyik legizmosabb tehetsége jelentkezett, minden bizonnyal a legegényibb, művészi eszközeiben is a legnyitottabb. A szociográfia, az interjú, a dokumentumfilm, a levél, a személyes naplóhalmaz, a régészeti helyrajz és néprajz különböző módszerei mind rendelkezésére álltak már indulásakor, és ezeket ő kitűnően fel is használta. Az itt bemutatott novelláskötetben mindezek a módszerek sokszoros áttételben jelentkeznek, és csak a novellák elbeszélő módjának másodlagos meghatározói; az elsődleges az író kiforrott, neorealista filmeken – és hát persze a valóságon – edzett látásmódja, az a sűrű árnyalatok rögzítésére edzett szemlélet, mely a fiatal írókat is jellemezte, de amely most, érett korszakában egész rendkívüli érzékenységgé finomodott.”²⁴⁹

Ferdinandy György, a Palócföld kritikusa máris a látásmód és a műfaji készítmények Baránszky által méltatott kérdéseire túlra merészkedett, amikor *Beskatulyázhatatlanok* című áttekintésében észrevételezte, hogy „Az *Öregek*, a *Kerítés*, a *Viktus néni háza* monoton, egyhúrú dalok az elmúlásról. Nem egy ember élete a tárgyuk, hanem az élet és a halál.”²⁵⁰ És valóban: ezúttal egyetlen teljes életút sem áll elénk; e méltatlanul visszhangtalan füzet anyaga csupa metaforikus többlettől szikrázó szilánk és töredék – példázatos magatartások tanúságai. A század groteszk víziója, az elmúlás balladája, Camus hősies humanizmusának kortárs képlete, Ernaux-, Handke- és Esterházy-hatást tükröző följegyzések az anya haláláról – egyszerre referenciális és poétikus lélektörténetek. Ám ami a legizgalmasabb: egyes elbeszélésekben a szóművész élete már-már ijesztő párhuzamosságot mutat a megnyilatkozó (a *Napló*, *nyolcvan december* esetében „író”, a *Virág* esetében „beszélő”) hős történetével. Nem is parallelitás ez már, inkább interpenetrációs viszony: a két rendszer – *élettörténet* és *sorsesemény* – az irodalmi szöveg terepében kölcsönösen hozzáférhetővé teszi egymás számára önnön komplexitását – a másik autopoézisét segítve elő.

Végül ugyanehhez a szövegcsoporthoz tartozik a Kemény István születésnapjára írt köszöntő novella, a címadó *A, D–E–Fisz–G, A, D, D* is, amely az író életművének legfontosabb etikai imperatívuszát (az értelmetlennek látszó – ráadásul eszköztelen – szociális harc mégis-morálját), valamint poétikájának

249 BARÁNSZKY László, *Lektorai beszámoló: A, D–E–Fisz–G, A, D, D* (gépiratban), OSZK Kt. Fond 445/1225/23.

250 FERDINANDY György, *Palackposta IV.: Beskatulyázhatatlanok*, Palócföld, 1990, 3. sz. (május-június), 62.

legmélyebb anomáliáját (a valóságmegírás, a dokumentálás, az adekvát fordítás lehetetlenségének tapasztalatát) egyesíti egyetlen varázslatos példázat keretei között. Az alábbi idézet alapján világos, hogy a romák fölemelkedéséért küszködő vidéki fél-értelmiségi történetében Csalog saját emberi-művészi ambícióinak paradoxitását a Kemény István-i szellemi örökség szerves részeként ismerte s mutatta föl.

„A magnókazettáról leírt szöveg sehogy nem egyezett az emlékeimmel. Mert az a beszélgetés, az az egyszer volt életdarab épp a leglényegesebb aspektusát veszítette el azzal, hogy a papír síkjára másolódott. A zenéjét. A szépséges monotoniját. Amely a betűkkel kódolható szövegnél sokkal mélyebben dokumentálta azt a drámát, ahogyan ez a boldogtalan ember a hitével birkózott. És amely dráma még megfejlődött és transzformálódott egy másikkal, amely a terem elrekesztett másik felében zajlott. Amelynek a vetülete, az a döbbenetesen adekvát kísérőzene a kazettán még ott volt, és zseniális kifejezőerővel arról szólt, hogy »ebből bizony a bűdös életben nem lesz az a muzsika, amelynek kitalálták, és ezt mi is mélységesen tudjuk; valamiért mégis csináljuk tovább« – a papíron azonban ezt már hiába keresem. A kazettákat persze nem őriztem meg. Hogy is tehettem volna: az egész másfél éves kutatást összesen 14 kazettával csináltam végig, felvettem rájuk valamit, rohantam haza, lejegyeztem, a papírt adtam neked, a kazettákkal utaztam újra, vettem fel rájuk új szövegeket – ahogy a többiek is. A hang, amely ennek a tökéletes reménytelenségnek a szépségesen esztétikus dokumentuma volt, elszállt, megsemmisült. Megmaradt leírva az a tök hülyeség, amit Blázik Pál kultúrigazgató ott összehordott, nevetségessé meztelenítve, a maga siralmas köznapiságában, bosszantó érvénytelenségében és hasznavehetetlenségében – valami egészen másról szóló betűkupac. Amely, mint az Egyszeregy: a hozzá tartozó dallam nélkül merő sületlenség.”²⁵¹

A valóságnak az íróra, s a prózának az olvasóra tett hatása, azaz a *jelentéshang* és a *jelölő* közötti szükségszerű – mert kivédhetetlen és helyreállíthatatlan – distinkció kimondása, illetve nagy ívű elemzése ez a levélszerű novella, no de annál is több: Csalog Zsolt íróságának (emberi-művészi jelenlétének) metaforája. Hisz nem kétséges: a doku-író mindvégig annak az elévülhetetlen esztétikai törvénynek a tudatában-árnyékában alkot, amelyet Eszter néni

251 ADEFISZ, 70–71.

a *Parasztregény* előmunkálatai során így fogalmazott meg: „Igazan van kedvem hogy a valóságot kell írni, csak ám a valóság nem engedi magát megírni. [...] Mindennek szinte más az értelme elmondva mint leírva”.²⁵² Mégsem adhatja fel, sőt, még csak alább sem a művész: írása nem silányodhat szimpla tényfeltárássá – az esztétikai paradoxon csonthéja mögött kőkemény etikai mag lapul.

A korlátozottan plurális, valóságreferens *jelentéshang* és a fokozottan plurális, poétikai funkciójú *jelölő szó* ellentétének eszkáliciója teremti meg azután a dokumentarista örök szorongását – Csalog művészi jelenléte is mintegy ebben a szorongásban kulminál. Afölött érzett *produktív aggodalmában*, vajon ezúttal sikerül-e (s visszaolvasva saját szövegét: sikerült-e) az életvilág zsdanovi „realitásánál” magasabb rendű, szuverén és mégis *hiteles* – mert esztétikai érvényű-érvényességű – többletvalóságot *teremtenie*. Sikerült-e a magánlevél szintjénél, amely az életvilág, s a szaktanulmányénál, amely a mindenkori tanulmányozott valóság alárendeltje, magasabb műfajba lényegíteni át a faktikus nyersanyagot? Mert csakis ily módon küszöbölhető ki a jelölőnek a jelentéssel (kvázi a nyelvnek a valósággal) szembeni elégtelensége, egyedül így aknázható ki *a nyelvben rejlő* (a valósághoz képest tapasztalható) *többlet*, azaz csakis így felelhet meg a műalkotás a reprodukció igaztalanságát s a reprezentáció igazságát hirdető cseh modernség kiáltványának.

Mindezek belátása szervezi, vázolja föl azután az életmű utolsó korszakának kétségtelenül végletes szövegirányait – s vezet el az interjú, az esszé-publicisztika és a fikciós regény formáihoz. E *végletességet* azonban nem szabad félreértenünk. Nem arról van szó, hogy Csalog ars poeticája vagy szövegkezelése változott volna meg, sőt, éppen ellenkezőleg! A szövegformálás, a „folyamatos egység”-be szervezés egyre hatékonyabbá válik, mindössze az elkenődő-megtévesztő (fikcionáló-dokumentarizáló) eljárások köre szűkül, hogy a végén ott álljon a *Doku 56* első beszélgetésanyaga a szabályos történelmi interjúk („oral history interviews”) csupasz mezítelenségében. És bár az Erdei dialógus esetében nem beszélhetünk egybefüggő prózaszövegről, sőt még a műfaj is publicisztikai, *elhallgatás és kimondás retorikai feszültsége*, amely már Eszter néni történetében regényszervező, majd később az *M. Lajosban* is teremtő erőként lépett fel, az ötvenhatos könyv témáját kifejtő adatközlők többségét ugyanúgy béklyózta. „Nem is jó tán hogy ezt így kibeszilem – vallja

252 PR1, 437.; PR2, 461.; PR3, 328.

Eszter néni –, nem jó hogy mindent ennyire kirakok. Inkább takargatni kéne, eldugni, hogy ne gyönyörködjék benne senki, nem így előrámolni mindenki szeme elé.”²⁵³ „Ami vót, az vót. Nem szabad ezt senkinek elbeszélni” – idézi az ávós tiszt szavait Lajos bácsi.²⁵⁴ Csalog Zsolt pedig így ír a *Doku 56* fülszövegében: „az interjúk évekké elzöldült, még jóval a cenzúra és a szájjár oldódása előtt készültek, amikor modelljeimnek még bőségesen lett volna félnivalójuk a nyilvános emlékeztől”.²⁵⁵

A szépirodalmi portrékhoz hasonló retorikai feszültség, a *kimondhatatlan mégis-kimondásának* feszültsége akumulálódik tehát a *Doku 56* szövegeiben; a kötet anyagát érintő műfaj-meghatározási kísérletek legterméke nyebbje mégis Vásárhelyi Miklóstól származik, aki a gyűjtemény darabjait „portrétanulmányok”-ként olvasta. E páratlan terminus ugyanis nem pusztán a szóban forgó szövegek „kidolgozottságának” (fikcionalizáltságának) fokát jelzi, de egyúttal hozzásegít, hogy az érett korszak eme különleges műfajválasztását az életmű szervesülési folyamatának integráns részeként pillant-hassuk meg. Mert bár a későbbi *Falak és fabromok*ban már egyetlen doku-portré sincs (az ott közölt ál-portrék – „nyersanyagukat” tekintve – mind fiktív szövegek), a kilencvenes években még készült egy-két halhatatlan élet-kisregény és novella. Ide tartoznak a *Csendet akarok!* című posztumusz kötetben megjelent cigány- és hajléktalanportrék.

Ezek a kései – a műfaj csúcspontjait jelző – írások már fölütésükkel, illetve a *Csendet akarok!* kötet kompozíciós keretében elfoglalt helyükkel is tematikus és poétikai összetartozásuk tényét hangsúlyozzák. Miközben címükkel az elbeszélők mögött rejlő vágy-szubjektumot teszik láthatóvá (*Én győzni akarok!*; *Csendet akarok!*; *Csak cigarettát kérek*),²⁵⁶ nyitányaikkal és zárlataikkal, valamint a köztük létesülő kötésekkel maguk is *jelentésemény* és *jelölő szó* fent említett differenciáját hangsúlyozzák. Külön érdekesség, hogy a portrék e poétikai gesztusait a megszólaló hősök sajátos esztétikai (azon belül is mediális és műfajelméleti) problémákkal kapcsolják össze. „Végül is: az élet egy nagy színpad. Ott állok a közepén: főszereplő. Jobbról, akik segítenek; balról: akik gáncsolnak. És akkor pereg a játék! A JÁTÉK: az életünk. Rajtam

253 PR2, 493.; PR3, 350.

254 ML,42, 116. „Például az *M. Lajos, 42 éves* című könyvemem még magnó nélkül csináltam – nyilatkozta az író Kovács Dezsőnek. – Nem is lehetett volna másképp, mert meg volt rémülve az illető, ha észrevette, hogy lejegyzem, amit mesél.” – Kovács Dezső, „*Régi kelet-európai csavar ez...*”: *Beszélgetés Csalog Zsoltal*, *Kritika*, 1989, 11. sz., 17.

255 D56, fülszöveg (hátsó borító).

256 Kiemelések tőlem – S. M.

is múlik a kifejtlet – mert én hiszek benne: akarással nagyon sok mindent el lehet érni” – szögezi le az *Én győzni akarok!* nyitányában az élet=színház ősi metaforájára utalva Orsós Gyuri (7). „Adjál már egy cigarettát, legyél olyan szives!” (108) – idézi saját kérlelő szavait a *Csendet akarok!* hősnője, s utolsó sorainak elejtett fonálát fölve máris megszólal a *Csak cigarettát kérek* elbeszélője, aki – Eszter nénihez és más elődeihez hasonlóan – a regény műfajából indul ki: „Nézze, nekem az életem egy regény. Elhiszi? És le is tudnám írni! Próbáltam is már – csak nem tudnám úgy megfogalmazni. Elmondani el tudom! Csak lenne, aki megfogalmazná!” (109) Nem kétséges, hogy e két utóbbi portré – a cigarettakérés mint tematikus átkötés révén – még a *Boldog voltam valamikor* cikluson belül is külön mikro-etapot alkot, amennyiben egyetlen pszeudo-opusz, a „nagy budapesti hajléktalanregény” egy-egy – természetükből fakadóan egymással összefüggő, sors- és nyelvrokonságok sorát hordozó – fejezeteként olvasható.

Hallatlanul feszes, láncszerűen szerveződő tematikus és strukturális rend – ez tehát a *Csendet akarok!* legfőbb jellemzője; jöllehet – posztumusz kötetről lévén szó – mindez elsősorban a szerkesztőket/sajtó alá rendezőket, Bognár Évát és Kovács Dezsőt dicséri. Fontos ezt külön is hangsúlyoznunk, ez utóbbi tény ismeretének hiányában ugyanis joggal gondolhatnánk, hogy a kötet másik két ciklusa – a legfontosabb csalogi etikai és életvezetési alapelveket tömörítő második (*Mese a kerge kismalacról*), valamint a „saját halál” lelki-szellemi és „emberi jogi” kérdéseit boncolgató harmadik (*Halálom óráján*) – tudatos előkészítése volt az apróbb írások születésével párhuzamosan (1995–96 között) fogalmazódó fikciós regénynek. Annak a *Krisztinának*, amely felelősség–felelőtlenség, boldogság–boldogtalanság, erőszak–tiszteltet, egoizmus–önismeret, illetve szabadság és szabadosság a *Csendet akarok!* lapjain exponált ellentétpárjait immár a szexuálm-metaforika sokszoros nagytásában mutatja újra föl.

Nyelv a fikcióban, avagy: regény a zsákutcában

„Soha nem akart, soha nem szeretett verekedni. Gyűlölte. emberellenesnek tartotta. Megalázónak győztesre, vesztesre.”

(Ördögh Szilveszter: *Koponyák hegye*)

Meghagyván a föntiek létjogosultságát, itt az ideje, hogy kimondjuk: az 1996-ban befejezett *Krisztina* – összességében – mégiscsak sikerületlen alkotás, és pedig hasonló okokból, mint amelyekért a tanítvány, Hazai Attila 1997-es *Budapesti Skizóját* ítélte el a kritika. Pedzegettük már korábban is a két szerző és oeuvre kapcsolatát, ezúttal azonban tovább megyünk, s a tételes összevetés alapjára helyezzük e párhuzamot.

Bán Zoltán András, a Holmi kritikusa bájos kegyetlenséggel tűzte tollvégre a Hazai-mű gyöngeségeit, s ugyanolyan joggal tette föl a kiadás indoklására vonatkozó ironikus kérdést, mint ahogy azt a *Krisztina* olvasói tehetik (s tették is számosan). Bán egyaránt kifogásolta Hazai „pubertás irodalomszemlélet”-ét, művének formátlanságát, túlírtóságát, tematikus-strukturális következetlenségeit, stiláris laposságait és kifejezőerejének sekélyességét. Számos olyan negatívumot kért tehát számon, melyek többsége – sajnos – a Csalog-műnek is sajátja.

„Persze – írja Bán – ez a formátlan hablatyolás felfogható ironikusan is. Bohóckodás a sok rossz mondat és jelző, a hajmeresztően primitív dialógus-technika, a betétnovella szintiszta hülyéskedés, és persze Feri csak viccből preferáltatja a világgal a fellációt. De mindez több mint háromszáz oldalon? És ha az egész csak blóddli, akkor miért olyan végtelenül unalmas, állóképszerű és túlírt, miért oly szellemtelen ez a regény? Miért olyan lapos és ötletlen? Miért olyan vértelenek a szituációk? A kábítószeres élmények leírásai miért nélkülöznek bármiféle szenzualitást? »Itt tényleg ezerrel változnak a dolgok« – gondolja Feri a 117. oldalon. De akkor miért nem érzékelünk ebből semmit? Miért nem látunk semmit Budapestből? Miért olyan siváran absztrakt ez az egész? Miért nincs abból semmi, amit a cím ígér?”²⁵⁷

257 BÁN Zoltán András, *A legboldogabb magyar író: Hazai Attila: Budapesti skizo* = B. Z. A., *Az elme szabad állat*, Bp., Magvető Kiadó, 2000, 465.

Szerencsére Csalognál azért nem ilyen rossz a helyzet. Ugyan a *Krisztinából* messzemenően hiányzik mindennemű irónia (inkább tragikus hangszerelesség ez a regény – gondoljunk csak tételszerűen kiemelt szakaszára, amely a modern társadalom emberének szuicid, örömtelen páriálétét állítja pellengetre²⁵⁸), de itt legalább a mondatok és a jelzők megütik az értelmiségi íróembertől elvárható átlag szintjét. Csapnivaló dialógustechnikáról sem igen beszélhetünk, mert – bár a beszédszituáció, illetve a külső-belső műfajok és mediális gesztusok mibenléte egyaránt tisztázatlan marad²⁵⁹ – nem nehéz ráismernünk a jól ismert csalogi monológra. Érzékletesen jellemezte a posztumusz művet Radnóti Sándor, amikor megállapította:

„A *Krisztina* a címszereplő életrajzi monológja, ahogyan azt Csalog Zsolt kis és nagy formában korábbi műveiben kidolgozta. Ezek a vallomásszerű szövegek, amelyek a magnószalagra vett élőbeszédet imitálják (és eredetileg azok is voltak), teszik ki életműve nagy részét. Ugyanaz a duktus, ugyanaz a történésekre és kevésbé a reflexióra összpontosító elbeszélésmód, az érzelmileg jelentős kulcsszavak nagybetűs vagy vastagon szedett kiemelése, a szándékosan kissé hevenyészettnek meghagyott mondat szerkezetek. Föltehető azonban, hogy a néprajzos képzettségű, erős társadalmi érdeklődésű, és az elesettekkel bátran szolidáris kérdező, aki nyersanyagaiban meglátta a művészi lehetőséget, és irodalmi műfajt teremtett a szociológiai hitelességű életrajz-interjúból, élete utolsó éveiben, amikor a *Krisztinával* bíbelődött és szórakozott, mintegy megfordította a sort. A fikció és tényirodalom közötti köztes műfaj (ezt neveztem egy régi kritikámban *faction*nek) kidolgozott eszközeivel olyan fikciót hozott létre, amelyben a képzeletnek, képzelődésnek, éberálomnak minden bizonnyal nagyobb szerepe volt, mint a dokumentálható valóságnak.”²⁶⁰

258 „Ha meggondolom, egyebet sem látok ez árnyékvilágban, csak megannyi »szexuális sérülést«: vonat alá fekszenek, felvágják az ereiket, bezabálnak egy patikát, vagy »mindössze« alkoholisták lesznek, futóbolondok, szétment roncok, ha nem épp a szerelmük csapja ketté kisbaltával a fejüket, ontja ki a belüket, lövi őket szitává (amúgy persze mindennemű szexuális öröm nélkül!) – szegény szerencsétlenek. Miközben én: virágzom...” – KR, 133.

259 Hol azt olvashatjuk, hogy az elbeszélő hős „elmond” (KR, 94), hol azt, hogy „firkál” (KR, 313.), hol azt, hogy az írógép előtt ül (KR, 112.), hol pedig azt, hogy könyvet ír (KR, 323.). De előfordul olyan értelmű kiszólás is a szövegben, amely címzettként valamely, az elbeszélő-író számára közeli ismerősnek számító olvasót körvonalaz, s ily módon úgy tűnhet, mintha memoárt olvasnánk. (KR, 158.)

260 RADNÓTI Sándor, *Anti-Sade*, Élet és Irodalom, 2008, 51–52. sz. (december 19.), 20.

De túl az elbeszélés mód különbségén, Csalog és Hazai szövege között számos rokon vonás is fölfedezhető. Itt van máris a szóban forgó „regények” kísértetiesen hasonló, tételmondatszerű kijelentése, amely a korabeli magyar társadalmat jellemző „skizó”-val és szexuális válsággal szemben a boldog elégedettség fénykörébe vonja az elbeszélő hőst. „Iszonyúan jól érzem magam, az égvilágon semmi bajom sincs, tele vagyok ötletekkel, és fantasztikusan boldog vagyok”²⁶¹ – írja Hazai (*nota bene*: éppen ezt a kijelentést emeli írása ironikus címébe Bán) –; „Állok a tükör előtt. Nézem magamat. Szép vagyok. Előttem az élet”²⁶² – írja Csalog.

S ha már a főhős kérdésénél tartunk, felhívnanék a figyelmet egy különös névegyezésre. A hősnő itt is, ott is Krisztina, s ez nyilván nem csupán a véletlen játéka. Csakhogy kevesen tudják: Csalog soha be nem mutatott *Fájront* című színdarabjának, amelyet (Tóth Dezső közbenjárásnak „köszönhetőn”) a Csiky Gergely Színház kénytelen volt levenni műsoráról, eredetileg *Krisztina* volt a címe; mi több: még az Élet és Irodalom is ezzel a címmel hirdette meg az előadást. A történet közismert volt Csalog baráti-tanítványi körében – nyilván Hazai is tudott az ügyről (noha a *Budapesti skizo* kéziratát nem őrizte meg a Csalog-hagyaték, Hazai kézirat oszlopai pedig egyelőre még nem kutathatók). De azt kell mondjuk: parttalan pepecselés is volna azután nyomozni, vajon valóban ismerte-e a két alkotó egymás munkáját – az értelmezés ugyanis aligha gazdagodnék tőle.²⁶³

A tény így is, úgy is tény marad: mindkét szóban forgó szöveg a regény tévútját példázza. Maradva most már szorososan a Csalog-könyvnél: hogy a *Krisztina* nyelvileg-szerkezetileg (tehát regénypoétikailag) gyöngé alkotás, ezen – utólag – semmilyen elfogultság sem változtathat. Ám fura módon mégsem ez az elsődleges oka annak, hogy a szöveg nem szervesülhetett regénnyé. A magunk részéről e külön mű egzisztenciálfilozófiai érvénytelenségét a főhősnő gondolkodásának ellentmondásosságában látjuk. Krisztina ugyanis értetlenül, mi több, hűvös lenézéssel viseltetik mindazok iránt, akiknek nem az általa egyedül üdvözítőnek tekintett S/M jelenti a teljes (szexuális) szabadságot és függetlenséget (s akik ily módon – legalábbis hősnőnk vélekedése szerint – természetesen nem is nevezhetők szabadnak). „Az ilyen ember rab, a házasság rabja” – vallja Krisztina; alátámasztást azonban hiába

261 HAZAI Attila, *Budapesti skizo*, Bp., Balassi Kiadó, 1997, 133.

262 KR, 337.

263 Érdekességként mégis megemlíthetjük Hazai egyik korai, *Szép lány mazdával* című elbeszélését, amely a Csalog-hagyatékban, a 445/1328/5/7. jelzeten maradt fenn. E felettlőbb didaktikus történet főhősei egyenesen Zsolt és Krisztina névre hallgatnak.

várnánk, rögvest kiderülne: mindez csakis azért „van így”, mert neki, Krisztinának ez az évezredes társulási forma „nem jött be”, mert számára a hitvesi kapcsolat – első nászának tanulsága szerint – rabságot jelentett.²⁶⁴ Mármost adódik a kérdés: nem lehetséges vajon, hogy e kinyilatkoztatás révén valójában épp Krisztina válik a házasság rabjává, mégpedig annak tagadásán – valamint e tagadásnak saját önmeghatározása fundamentumává avatásán – keresztül? Ez a tény persze – önmagában – még mindig nem volna végzetes a „regény” számára, amely – a kettős kiadású magnum opushoz hasonlóan – másság és önmagaság örök kérdéseit exponálja. Ha – és itt jön a lényeg: – Krisztina az említett okokból végül is nem válna ugyanannak a szexuálfizmusnak a szószólójává, amely ellen elvileg küzdeni hivatott, s amelynek házassága idején – mint mondja – maga is áldozata volt. Ilyen körülmények között vajon mekkora súlya-érvénye van a szado-mazoba ágyazva kétségkívül hatásos kijelentésnek: „GYŰLÖLÖM AZ ERŐSZAKOT”?²⁶⁵

Nem is vesztegetnénk több szót e félresikerült könyvre, ha nem volna még egy sajátossága, amelyet Radnóti írásának idézett szakasza már említett, s így elegendő, ha csupán hangsúlyozzuk. Ez a valami pedig: a módszer. Az a különös tény, hogy e könyv nyersanyaga – a szokásostól eltérően – ezúttal *belső forrásból* (az író élettapasztalatából, illetve fantáziájának régiójából) származik, míg a beszédmód, az írásjelhasználat, a „duktus” ugyanaz, mint a korábbiakban. A végeredmény ennek ellenére mégsem *doku!* Hogy miért? Talán, mert nem hiteles. Mert a *mondó hitelessége* és a *mondott igazsága* között – nyilván a piaci orientáció hatására – menthetetlenül megszakad az a szerves, elemi kötés, amely a Csalog-portrékat eladdig minden más szociográfiai jellegű szövegtől megkülönböztette.

Ezért érezhették hát joggal e „regény” tükrébe tekintve Lengyel Pétertől Rác Péteren át Radnóti Sándorig oly sokan, hogy az arc, amely itt mintegy önportréként (egy egész életmű esszenciáját nyújt ars poeticaként) kínálja magát, jóllehet egyes vonásaiban kétségtelenül emlékeztet az egykor élt barátira, egészében mégsem azé a Csalog Zsolté, akit ismertek és szerettek.

264 Például: „Nyomorult embertársaim, mennyire nem tudtok élni!” – KR, 273.

265 KR, 250.

A szöveg és az olvasó – a magnum opus fényében

Összegezve: a doku-portré egy olyan, a képzőművészeti portré műfajának metaforikus kiterjesztésével létrehozott műfaji makrokategória, amely (részben vagy akár teljes egészében) magába fogadhatja, illetve átjárhatja a prózai elbeszélésmódok mindegyikét (így a regényt is) – azzal a megkötéssel, hogy (legtöbbször egyetlen) elbeszélő hősét teszi meg monologizáló elbeszélőnek, s így saját művészi megalkotottsága helyére – a hermeneutikai elemzés gyűjtőpontjába – az ábrázolt „tárgy” önfeltárásának metaforáját állítja. A dokumentum (vagy *doku*) előtag elsősorban arra utal, hogy a szerző reprodukciós eszközök, életvilágbeli források segítségével alkotott. Csalog így nézve csupán annyiban volt szociográfus, amennyiben a szociológiai kutatás módszereit applikálta, és amennyiben életművének társadalomtörténeti alkalmazhatósága igazolta saját tételét: „a szociográfia, persze (ha jó), dokumentumértékű írás – de a fikciós széppróza (ha jó) nem az-e szintén?”²⁶⁶

Amit tehát írunk a *Parasztregény Jegyzeteiben* „folyamatos egység”-nek nevezett, az valami olyan dinamikus, műfaji nukleuszokat, sőt egész műfajokat – karakteres, önálló elbeszélésformákat, hibrideket és mutánsokat – tömörítő forma, amely az *ábrázolás* fogalmának radikális elmozdítására tör. És hogy főművében az író megfelelő terepet választott ehhez, nem kétséges, hiszen a szocialista realista próza „irodalmi” kereteinek feltörését a leglátványosabban épp a „pártos” és „pártatlan” művészeti irányzatok közös vesszőparipáját képező parasztábrázolás gyökeres megújításán keresztül kísérrelhette meg. A dokumentumprózai alkotás olvasásának újszerűsége, aktualitása ma is ebben áll, hogy tudniillik ez a műfaj az alkotás és az általa megformált anyag viszonyára a szó szoros értelmében *kultúratudományi* – azaz történeti, néprajzi és szociológiai – szempontok alapján kérdez rá. Mű és művész zsenialitása azonban, úgy tűnik, évtizedekkel előzte meg saját korát, nem is beszélve arról, hogy az írot kényszerű hallgatásra ítéelő diktatúra „jóvoltából” életműve sem állt rendelkezésre a maga teljességében – ezzel is gátolva a műfaji szempontok kritikai érvényesülését. Hogyan kísérrelhette volna meg tehát bárki ilyen körülmények között másként olvasni a *Parasztregényt*, mint a szociográfiával folytatott kényszerű,

266 *Szociográfusok felelnek... i. m.*, 13.

majd visszavont játékot? Az elemzések ugyanis – hogy Mészöly Miklóst citáljam – „általában itt bicsaklanak meg. Jobb híján összemoszák a pusztán tudhatót a megismerő megértés értelmi-érzelmi megragadottságával.”²⁶⁷

E megbicsaklás természetrajzához persze hozzátartozik, hogy az időszak legfontosabb esztétikai vitái sajnálatos módon a „föld alatt”, a nyilvánosság háta mögött zajlottak. „Jó volna legalább Esterházyt olvasni (a *Termelési-regényt*, azt hiszem, remekmű, de még alig tudtam elkezdni)” – írja Csalog 1979. május 23-án a Kornis-féle *Naplóba*.²⁶⁸ *Parasztregény* és *Termelési-regény* – 1978 (1985) és 1979. Anélkül, hogy túleróltetnénk a párhuzamot, föltesszük a kérdést: mi a különbség a két (vagy három?) szöveg között? Mármost az olvashatóságuk, a pluralitásuk, a recepciójuk, az irántuk táplált ellenszenv, rajongás és elvárás tekintetében? „Az extenzivitás és a szétszórás helyett az intenzivitás és az egyetlen szubjektumba való módszeres behatolás, az egy nyelvűség és mozdíthatatlan világrend feltérképezése: kevésbé érdekes-e ez, s vajon kevésbé felforgató-e, mint Esterházy vállalkozása?” – szegezi olvasóinak, ugyancsak a *Termelési-regényt* emlegetve, Kálmán C. György.²⁶⁹ Miért nem tudjuk műfajelméleti-műfaj történeti szempontok szerint vizsgálni a Csalog-regényt; miért nem tudjuk kikapcsolni azt a kísértő hátsó gondolatot, hogy ezeket a szövegeket valami közvetlen referencialitás fűzi a (ma már *történeti*) valósághoz?

Több mint egy tucat portrékötet mellett itt van a *Parasztregény*, ez a hatalmas könyv – egy parasztasszony „mindentudásának” inventáriuma, és általa egy portrésorozat is, egy leporelló, amelyről egy szeretnivalóan ellenszenves női arc tekint ránk. Azaz van egy ábrázolt sors, amelyet, tudjuk, ketten ábrázoltak – Eszter néni a folklór, Csalog az irodalom módszereivel –, és van egy fotó a '85-ös kiadás borítóján – egy kép Eszter néni történetéből: férj és feleség az esküvő napján. Kétségtelenül romantikus! De vigyázzunk, ne terelje el a figyelmünket ez a *reprodukción*! Itt még közvetlen a referencia, de ha fölnyitjuk a meggyzsinű kartonfedelelet, ott egy másik, egy – művészi nyelvek eszközeivel – *reprezentált* arckép bontakozik ki lelki szemeink előtt. Helytállóan állapította meg Balassa Péter, hogy a *Parasztregényben*

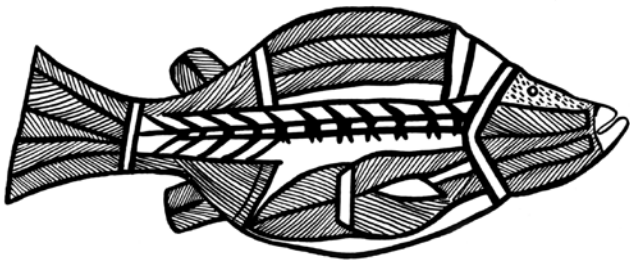
267 MÉSZÖLY Miklós, *A mesterségről* = M. M., *A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1993, 102.

268 CSALOG Zsolt, [*Ez is az utolsó napra maradt...*] = *A Napló 1977–1982 (Válogatás)*, szerk. BARNÁ Imre, KENEDI János, SÜLYOK Miklós, VÁRADY Szabolcs, bev. SÜLYOK Miklós, jegyz. KENEDI János, Bp., Minerva Kft, 1990, 171.

269 KÁLMÁN C., *Szelíd csapdák... i. m.*, 55.

„lélektörténetet kapunk”,²⁷⁰ Egy lélek történetét olvassuk – akár csak Martin du Gard-nál (*Jean Barois*) –, s mintha tükörbe néznénk: saját arcunkat látjuk. Az idegenben megszólítani a sajátot, a sajátban meglátni az idegent – erre hív meg az író. S a magunk részéről úgy véljük: ez mindenféle szépirodalmi olvasás, de főként a regényolvasás lényege.

270 BALASSA, *Ki beszél... i. m.*, 167.

II. A SZÖVEG KÖZELÉBEN

„...ha valaki úgy véli, hogy az irodalomnak csupán az a funkciója, hogy tovább növelje a tudás egyik szakterületén a mértéktelen szószaporítást, és hogy kizárólag azért születnek a versek, regények és drámák, hogy bizonyos formai szabálytalanságokat hozzanak létre a nyelvi rendszerben, akkor az a kritikus – megannyi posztmodern társát követve – büntetlenül átadhatja magát a fogalmi zűrzavar és a homályos kifejezés örömeinek.”

(Mario Vargas Llosa)

Mario VARGAS LLOSA, *Tilos tiltani* = M. V. L., *A látványcivilizáció*, Bp., Európa Kiadó, 2014, 110. (Ford. SCHOLZ László)

Az olti tutajút

Bevezetés a *Gézám!*¹ című *Csalog-elbeszélés olvasásába*

„Ha nem tudná, minden magnetofon meg
telefonrögzítő – az Béla.”

(*Esterházy-kalauz*)¹

A *Parasztregény* szerzőjét (Margócsy István, Angyalosi Gergely és Kálmán C. György kivételével) legtöbb kritikusa realista-dokumentarista íróként könyvelte el, s műveit ehhez mérten szociográfiaként, szocioportréként, társadalmi-történeti dokumentumként olvasta. Pedig Csalog saját magát a „Péterek” nemzedékéhez² tartozónak vallotta, szövegkezelő technikáját (imitatív szövegeinek „vendégszöveg” voltát), írói érdeklődését (amely elsősorban az írás és a mondás hogyanjára, a működésben lévő nyelvre, a hangzószó narratív megjelenítésében rejlő sajátos szemantikai lehetőségekre irányult) korszerűnek, sőt, e néhány értő kritikusához hasonlóan, sok tekintetben posztmodernnek vélte. Az a sajátos körülmény azonban, hogy a diktatúra idején egyszerre sújtotta publikációs tilalom, és egyszerre érezte égető szükségét annak, hogy saját művészi céljai helyett (vagy mellett) közösségi ügyek szószólója (és tevékeny, kétkezi résztvevője) legyen, azokat a szövegeket, melyek létezését – Csalog írói kompetenciáit ismerve – mindeddig csupán valószínűsíthettük, nem engedte napvilágot látni. Ezek közé tartozik az alább közreadott *Gézám!*¹ című novella is.³

Lévén e kétlapnyi autográf kézirat születési idejére nézvést nincsenek pontos információink, elsősorban poétikai jegyei alapján következtethetünk arra, mikor, milyen irodalmi folyamatok hatása alatt íródhatott. A szöveg fokozott pluralitása (a közlés „többfedelűvé” tétele), a csillagozott jegyzetek teremtette hipertextualitás, a szövegek közötti utalások (többek között éppen „EP”-re),

1 *Esterházy-kalauz: Marianna D. Birnbaum beszélget Esterházy Péterrel*, Bp., Magvető Kiadó, 1991, 76.

2 Vö. GÁLL István, *Péter, küzdjünk meg?* = G. I., *Hullámlóvas*, Bp., Kozmosz Kiadó, 1981, 320–349. Továbbá: „Mint prózaíró abba a nemzedékbe, »csapatba« tartozik, amelyet *Nádas Péter*, *Esterházy Péter*, *Hajnóczy Péter*, *Lengyel Péter* neve fémjelez. Bár Csalogot elsősorban a dokumentarizmus vonzza, szívesen vallja magát a »Péterek« rokonának.” – ADEFISZ, 78. (Kiemelések az eredetiben)

3 OSZK Kt. Fond 445/341.

a megszakítottság, a cizellált, irodalmiaskodó nyelvezet („talán így kicsinyég kitetszhet, kezdhet kitetszeni”), a roppant túlbeszéltség, a stílus heterogenitás („a kommunikáció duális modellje” kontra „pont erről ugatnék”), az autoreflexivitás (mint az elbeszélés elbeszéltségének hangsúlyozása), a hősök történetének fölcserélése a hősteremtés történetével, végül az olvasó, az „alkalmi embertárs” megszólítása, bevonása – mind-mind posztmodern sajátosságok.

Jóllehet, csupán másodsorban, de az olyan közvetett információk is segíthetik a szöveg időbeli és az életmű terében való elhelyezését, mint a *Termelési-regényre* történő explicit utalás. Amennyiben 1979 utáni a szöveg,⁴ úgy bizonyosan túl van Csalog klasszikus novellaírói korszakán, amely 1966-tól körülbelül ’77-ig, harmadik kötetének megjelenéséig tart.⁵ „Talán legjobban szeretnék csehovi súlyú-keményességű *novellákat* írni – de nincs rá időm, sok dolgom van: mindig újra szociográfiát kell írnom” – felelte a *Temető, ősszel* szerzője a *Mozgó Világ* ’78-as körkérdésére.⁶ És valóban: a korai novellák után – a *Kilenc cigány* epikus formáját kiteljesítve – immár a (dokumentum)regény műfaját veszi célba az író, s 1978-ban napvilágot is lát a *Parasztregény*. Innentől évtizedeken keresztül a „Másik” hangját modelláló doku-portré lesz Csalog kizárólagos műfaja, s csupán a kilencvenes években kezd személyes(ebb) hangvételi esszéket, tárcákat írni.⁷ Vajon honnan és miért hát a *Gézám!*, ez az Esterházy-ihletésű szöveg, melynek a hagyatékban s a Csalog-publikációkban sehol előképe, folytatása, de még párja sincs?

Az elbeszélés szövegterében megnyilvánuló egyes szám első személyű narratív hang – két zárójel között – így nyilatkozik: „Én még most is, ugyancsak őssen és fogatlanul, alapmodellek után koslatok örökké város-, ország- és Európa-szerte”. Már csak Matolay Mária Magdolna nevére⁸ való

4 Az életmű és a hagyaték ismeretében nem tartjuk valószínűnek, hogy Csalog már a megjelenés előtt olvasta volna a *Termelési-regényt*.

5 Csalog csupán első (*Tavasza minden rendben lesz*, 1971) és harmadik (*Temető, ősszel*, 1977) kötetében közölt „novellákat” – maga nevezte így e szövegeket –, a második kötetében (*Kilenc cigány*, 1976) már úgynevezett „doku-portrékat” találunk (szintén az író saját terminusa).

6 *Szociográfusok felelnek*, *Mozgó Világ*, 1978, 6. sz., 13.

7 Elsősorban a *Magyar Naplóba*, melynek évekig főmunkatársa, majd 1994-ben (egy bő fél évig) rendszeres tárcaszerzője lesz. Az ezen időszak terméséből összeállított reprezentatív válogatás a *Falak és falomok* (1994) című kötet *Nyolcvankilenc, kilencven, kilencvenegy...* című ciklusa.

8 Matolay Mária Magdolna, becenevén Kuksi (1945–1982) szociológus, szociográfus, „szellemi szabadfoglalkozású”. A hetvenes évek elején Csalog Zsoltal együtt részt vesz a Kemény István által irányított szegény- és cigánykutatásokban. 1979-ben tagja a SZETÁ-t alapító nyolcagnak; a szervezet munkatársaként elsősorban az uszakai ügyeivel foglalkozik. A hetvenes évek végi,

tekintettel is – kézenfekvő lehet ezt a hangot Csalog Zsolt biográfiai-civil én-történetének alanyához rendelni, s a Csalog-biográfiát – mint önálló narratívát – a *Gézám!* pretextusaként olvasni. Amennyiben ezt a hangsúlyozottan életrajzi olvasásmódot választjuk, írónk 1974. január 15-i curriculum vitaéje fontos információkkal járulhat hozzá a „város-, ország- és Európa-szerte” szekvencia értelmezéséhez, s így természetesen a kézirat datálásához is. „Még muzeológus koromban jártam Lengyelországban, Csehszlovákiában, Belgiumban, Angliában, Nyugat-Németországban, Svájcban, Ausztriában, a Szovjetunióban, Romániában (tanulmányutak), valamint Jugoszláviában (MTA-megbízatás); azóta csak 1967-ben az NDK-ban (látogatás)” – olvashatjuk a hagyatékban maradt, mindeddig közöletlen dokumentumban.

Míg azonban a megírás legkorábbi időpontjának meghatározása (az Esterházy-utalásoknak köszönhetően) meglehetősen könnyű volt, a legtávolabbi időpont beméréséhez egyetlen poétikai-filológiai adat sem áll rendelkezésre. Itt mindössze abba kapaszkodhatunk, hogy Matolay már '82-ben meghalt, az életrajz, az elbeszélő történet és az elbeszélői diszkurzus alanyainak tapadását-újraegyesítését szemléltető szövegben viszont nyoma sincs a gyásznak; semmi sem utal arra, hogy az elbeszélő „szerelme”, „legfőbb barátja” az írás-elbeszélés pillanatában már nem élt. Csupán ebben az összefüggésben nyer értelmet a *Gézám!* ötödik bekezdésének kijelentése is, mely szerint a leíró-narrátor „három évvel” később idézi fel az olti eseményeket. Így ha teljes önéletrajzi lefedettséget feltételezünk, azaz a szöveg születési idejét a '79

nyolcvanas évek eleji szamizdat kultúra, az ún. második nyilvánosság egyik másoló-gépiró elmunkása. Fontosabb művei: *A délkelet-dunántúli cigányság építkezése és lakáshasználata* [szakdolgozat], Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001 (Studia Minoritatum, 3.); VEKERDI József(fel), *Cigánytelepek*, Valóság, 1970, 12. sz., 38–49.; CSALOG Zsolt(tal), *Munkásművelődés Komlón*, Kultúra és Közösség, 1975, 1. sz., 49–60. Tragikus halála után barátai, szerettei külön-külön kötetekkel adóztak emlékének (*Temetés hajnalban*, szerk., kiad. KÖSZEG Ferenc, Bp., 1983). Míg Petri György versben búcsúztatta barátját (*Matolay Magdi halálára*), Csalog Zsolt 1989-es tamizdat kötetében emlékezett szerelmére (*Virág = ADEFISZ*, 48–56.). Tevékenységéről lásd KARDOS László, *SZETA*, Beszélő, 1998, 11. sz., 82–88.; CSIZMADIA Ervin, *A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988: Monográfia*, Bp., T-Twins Kiadó, 1995, 178.; SZŐNYEI Tamás, *Titkos írás: Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, Bp., Noran Kiadó, 2012, II, 784. Matolay egy aktképe azután Csalog *Krisztina* című, 2008-as posztumusz regényének borítóján tér vissza. Tegyük hozzá: a könyvet a szerző eredetileg álnéven kívánta közzélni; a sajtó alá rendezés és a borító megtervezése utolsó feleségét, Bognár Évát „dicséri”. A B1-en található aktfotóról Csalog így írt a *Naplóban*: „a gyékényre tűzve az aktfotó Ememem (röla nyilván sokat mesélek majd), igazából még sokkal jobb a teste (a Hámos-fotókon ez jobban bejön), de szeretem ezt a gyerekes mozdulatát, meg aztán Kisoroszin csináltam a képet, ez is fontos.” – *A Napló 1977–1982 (Válogatás)*, szerk. BARNÁ Imre, KENEDI János, SÜLYOK Miklós, VÁRADY Szabolcs, bev. SÜLYOK Miklós, jegyz. KENEDI János, Bp., Minerva Kft, 1990, 75.

és '82 közötti időszakra korlátozzuk, és ebben az időkeretben értelmezzük a retrospekció távlatosságát is, a fabula alapjául szolgáló eseménysor megtörténtét nagyjából az 1971–1979 közötti időszakra tehetjük.

Csakhogy ezzel még korántsem merítettük ki a textus és a Csalog-életrajz viszonyának kérdéskörét. Maga a fabula ugyanis nem elsősorban a külső időről – a keletkezés időpontjáról – tájékoztat, sokkal inkább az önéletrajzi szövegtér immanens temporalitástartapaszlatát jelzi. Az *A, D–E–FISZ–G, A, D, D*, valamint a *Falak és falromok* olvasásából levonható konzekvenciák arra mutatnak, hogy a dokumentumirodalom lázában égő Csalog egyes szám első személyű (azaz saját írói alanyiségát működtető) írásaiban⁹ is a rögzítés, az öndokumentálás gesztusát érhetjük tetten. E sajátos tény belátása nyomán válik átláthatóvá a *Gézám!* egyszerre külső és belső metodológiája:

„Na, na, talán így kicsinyég kitetszhet, kezdhet kitetszeni, hogy mi is lett legyen ez a „Gézám”. (Meg hogy – távolabbról – miért is mentem én az Oltra. Alapfogalmakért, természetesen. Mindig csodálom a pályatársakat, akik gyermekkorukból élnek – hogy lehet az elegendő? Én még most is, ugyancsak őszén és fogatlanul, alapmodellek után koslatok örökké város-, ország- és Európa-szerte.)”

Az önéletrajziség Csalog esetében tehát nem a pozitivistá irodalomtörténeti iskola által gyakorolt – rossz értelemben vett – „történeti” olvasásmód kulcsfogalma, hanem az alkotás metaforája. Nem a mű lesz a művész által percipiált élet lenyomatává, bírálatává – valamiféle kritikai realizmus jegyében –; épp ellenkezőleg! A művész élete irányul itt a műre; hisz csupán a magas hőfokon, a *történések*re való tudatos nyitottsággal megélt élet szolgálhat olyan ontológiai érvényű alapfogalmakkal, amelyek az olvasás aktusában, azaz egy *történet* keretei között képesek teremtő módon találkozni a befogadót a modellált létélménnyel. A *Gézám!* nagyszerűsége éppen abban az autoreflexív önéletrajziségben áll, amely a doku-jellegű alkotásmód programját, a művészi teremtés empirista elvét valósítja meg – kívülről az irodalomelmélet, belülről az életgyakorlat szintjén.

9 Bár a hangkölcsonzésnek, a beszédmodellezésnek köszönhetően szinte minden Csalog-szöveg egyes szám első személyű, ezúttal azokról a munkákról van szó, amelyekben az életrajz (narratív) alanyának és az írás (aktuális) alanyának tapadása nyomán létrejövő komplex szubjektum nyilatkozik meg.

A *Gézám!* soraiban emlegetett Matolay Magdától búcsúzó, a hangkölcsonzés retorikai figuráját működtető *Virág* című Csalog-elbeszélésben olvashatjuk a következőket: „hány évig voltunk mi együtt? Hét? / – Hetvenegy ősztől hetvenkilenc nyaráig. Majdnem nyolc.”¹⁰ Nos, amennyiben elbeszélésünk (ön)életrajzi ihletésű (amint azt a szöveg fabuláris és szüzsés struktúrája állítja), ha tehát az olti tutajút Csalog Zsolt (a biográfia alanya és az „implied author”) saját élménye volt, akkor a mű cselekménye is ebben az időszakban kell hogy játszódjon. Miért érdekes ez számunkra? Természetesen nem az életrajzi narratíva, sokkal inkább a doku-műfaj poétikája okán! A *Gézám!* esetében ugyanis *élet* (mint létpoétikai program) és *elmélet* (mint szövegpoétikai program) történeteinek párhuzamos olvasásáról beszélhetünk. Ez a sajátos, „többfedelű” elbeszélés maga utalja olvasóját az életmű tágabb szövegterébe – elméleti programja a csalogi élet(rajz) felé mutat; vagy másként fogalmazva: a szüzsé és a metapoétikai jegyek egyaránt a fabula által tematizált életrajzi narratívához irányítanak. A halott Matolayt „beszéltető” *Virág* hangkölcsonzése ezzel szemben visszavezeti olvasóját az elmélethez, amennyiben jelzi: az „alapfogalmakat” talált doku-szerző nem áll meg az élet határán; a „Zsolt” és „Magdi” között megkezdett „beszélgetés” az egykor használt közös nyelv és közös narratív valóság nyomain burjánzik tovább. Ezért szükséges hangsúlyoznunk: a doku nem pusztán valóság-irodalom, legalábbis nem annak klasszikus értelmében. A doku – mint a *Virág* esetében láthatjuk – nagyon is elkülönбöződik az életvilág praxisától, el az életrajz szorosan értett narratívájától, s mégis megőrzi műfaji azonosságát. A történet (mint dialógus) a fikció világában, de továbbra is a biográfiai alany történetének *ihletésében* folytatódik.¹¹

Az oeuvre öndokumentáló szöveghagyományával párhuzamos portrécsoport esetében ugyanez a kétirányúság figyelhető meg. Csalog Zsolt, több mint félszáz település szociográfusa (a megfigyelő, gyűjtő ember), a *Tavasza minden rendben lesz* (1971), a *Kilenc cigány* (1976), a *Temető, ősszel* (1977), a *Parasztregény* (1978) és a *Cigányon nem fog az átok* (1988) szerzője (a nyelvi

10 CSALOG, *Virág... i. m.*, 54.

11 Csupán érdekességként közöljük Matolay és Csalog levelezésének egy különösen szép és beszédes fordulatát. „Vagy halottan újból velem lennél?” – kérdezi egy datálatlan levelében a kétségbeesetten szerelmes Matolay az akkor már belőle kiábrándult, őt többszörösen s bizony igen gorombán visszautasító férfitől (OSZK Kt. Fond 445/1262/11.). Függetlenül attól, hogy a Matolay-levelekből az író valamiféle levélregényt kívánt összeállítani (ezt jelzi többek között, hogy minden egyes szöveget gondosan legépelte – mintegy „sajtó alá rendezett”), idézetünk ékes példája élet és irodalom a Csalog-oeuvre-ön belül tapasztalható szimbiózisának, szerves, elemi kapcsolatának is. (Vö. CSALOG Zsolt, *Levélregény Ágának*, OSZK Kt. Fond 445/1263.)

modellek és az irodalmi műfajok kölcsönhatását tapogató prózaíró) a gyakorlati falukutatások, azaz a *leírás* időszakának lezárulta után fölszabadítja, függetleníti, önállósítja az *írást*. Megvan immár a nyersanyag, megvannak a bejártatott, személyes műfajok, a techné, a poétika is. A kutatás és a deskripció gyakorlatát fölváltja a teremtés és formálás praxisa, s a megtalált alapfogalmak révén (a pálya végére) megszületik a *Mi újság falun?* című, egyszerre dialektológiai, szociológiai és ontológiai érvényű szöveg.¹² Csalog itt egy falusi macskaasszonyssággal „beszélget” – fiktív perspektívájával tudatosan játszva rá életművének említett önéletrajziságára. Érdeemes megfigyelni, hogy e remekül komponált szövegben hogyan visszhangoznak lépten-nyomon a hagyatékban maradt (különbféle szociológiai interjúk gépirataiból kivágott, a *Parasztregény*ből kimaradt, illetve publikált portrékból idézett) szekvenciák – paraszt- és cigányaranyköpések –, milyen olajozottan működnek a korai novellákban még jobbra kidolgozatlan epikus szerkezeti egységek. S végül ehhez társul, mintegy ráadásként, hogy a fabula szintjén megjelenő – ma is létező – társadalmi problémák tárgyalásmódja is helytálló, hogy mindkét beszélgetőpartner érvelésmódja érvényes, sorsszerű.

Narratív névtan

A *Gézám!* szöveg-immanens értelmezése szempontjából tanulságos volna rekonstruálnunk a hagyaték kutatójának, rendszerezőjének, a textus lejegyzőjének értelmezői útját. Hogy miért döntött úgy: a kézirat leltárba vételén túl annak teljes szövegét aprólékos olvasásnak veti alá. Milyen műfaji sajátságokként értelmezte a szöveg egyes jegyeit, s az így kirajzolódó értelmezési fázisokban milyen beszédhelyzetet vélt felfedezni, rekonstruálni – az írás közlésstruktúráját vizsgálva. Nos, annyit talán elárulhatunk: a kéziratlap részletes tanulmányozásának hátterében annak reménye állt, hogy egy jelentős pályatárshoz (ha már „Gézám” a megszólítás, akkor mondjuk a *Legendárium* szerzőjéhez, Bereményi Gézához) írott – esztétikai jellegű – levéllel van dolgunk. Olyan levéllel, amely információkkal szolgál(hat) Csalog szöveg-, alkotás- és irodalom-felfogásáról – ezen belül pedig saját és kortársai szövegszervező tevékenységéről. Két okból is valószínűnek tetszett ez a feltételezés. Egyrészt mert – valamivel korábban – már találtunk a hagyatékban

12 CSALOG Zsolt, *Mi újság falun?* = F&F, 187–200.

Lengyel Péter *Cseréptörés* című regényéről egy (elemző) jegyzetet, másrészt mert a *Gézám!* kéziratának közepén – szembetűnő helyen – szerepel Esterházy Péter monogramja, majd párszavas idézet a *Termelési-regény*ből.

A tüzetes olvasás, főként a sorozatos újraolvasások azonban csakhamar rámutattak: a szöveg szerkezete roppant becsapós. Nem (egy egyszerű) levélről van itt szó – erősítette meg a text és a metatext (főszöveg és cím) viszonyára irányuló értelmezői kérdés. Csupán ekkor vált világossá, hogy az első pillanásra jelentéktelennek tűnő lábjegyzetindex, a címhez kapcsolt 1-es számjegy milyen fontos (ha nem épp a legfontosabb) jel a szövegben. Sőt! Immár az is kérdésessé vált: beszélhetünk-e egyáltalán címről és főszövegről, hiszen úgy tűnik, a „Gézám!” szó- és írásjelcsoportot valójában önnön magyarázata követi; így amit főszövegnek hittünk, az „csupán” lábjegyzet, amit pedig címnek, az maga a (fő)szöveg.

Eddig a szemiotika. És most nézzük meg mindezt szemantikai aspektusból is, azaz próbáljuk összeolvasni az első mondatot a cím tipográfiai pozíciójába helyezett szó- és írásjelcsoporttal, amelynek – legalábbis logikailag – alárendeltetett! „Igazad látszik lenni benne, hogy a dolgok önnön terjedelmüket tetemesen meghaladó terjedelemben igénylik magyarázatukat” – olvasható az introitusban. Nos, amennyiben a „Gézám!” és az alatta hat bekezdésben elhelyezkedő szöveg között főszöveg-lábjegyzet, azaz magyarázott-magyarázó viszonyt feltételezünk, úgy tűnik, az idézett kijelentés valóban a nyitó szó- és írásjelcsoportra vonatkozik. E referencia pedig kétirányú: a nyitó kijelentés egyszerre utal vissza a „Gézám”-ra (mint a magyarázandó dologra), és egyszerre utal előre (önmagára), jelezvén saját terjedelmét, amely (~ 6.000 karakter) valóban tetemesen meghaladja a magyarázott elem 5 betűjét.

„A dolgok” – olvashatjuk. De mik ezek a dolgok? Esetleg a szavak – például a „Gézám” szó? Nem valószínű, lévén a szó legfeljebb a költészet számára *dolog* (ha ugyan elfogadjuk Jean-Paul Sartre divatos vélekedését), ezúttal azonban prózáról van szó. Induljunk ki mégis a „Gézám” lexémából! Ez ugyanis – mint keresztnév – utaló, jelölő funkciójú: jelöl valakit, valamit, élőlényt vagy élettelen tárgyat. Esetünkben élőlények egész csoportját, azokét, akiknek a történetét olvassuk, olyanokét, akiknek nem csupán a története, de a neve is közös. Sőt: éppen azáltal közös a nevük, mert ugyanannak a történetnek voltak-lettek a szereplői. Már ezen a ponton kínálkozik egy remek párhuzam: a név történetének és a történet nevének párhuzama, amely a közösségi élmény mint közös történet és a közös nyelv (a közös szó) mint a közösségi

élmény médiuma közötti elsődleges kapcsolatra épül. Ez a párhuzam pedig közvetlenül a szó történetére irányítja a figyelmet.

Nem véletlenül, tekintve, hogy a szó története is lehet dolog, legalábbis abban az értelemben, ahogyan azt mondjuk: „egy dolgot nem értek”, vagy: „régidolog ez, s még mindig bánt” – azaz egy értelemmel felruházott múltbéli vagy eljövendő (potenciális) *történet*értve rajta. A fentebb vázolt referencia tehát létezik, csak épp nem a szó mint dolog és a név, hanem a szó története mint dolog és a név mint szemantikai program között feszül, hiszen a „Gézám” egyszerre egy megszólított (az Olvasó) neve, és egyszerre a szó történetének a neve is. Bizony, az Olvasóé, mert hisz a felkiáltójel az olvasónak szól – kinek másnak? –, aki résztvevőként, megszólítottként maga is a történet szereplőjévé válik: a *Gézám!* „című” elbeszélés olvastán a „Gézám” szó történetének hőisévé, minthogy első szavával őt is ezen a néven szólítja meg az író.

Rádásul e nyitó invokáció révén (és itt lépnek játékba mégiscsak a *levél* műfaji nukleuszai) az író már az olvasó megjelenése előtt, a szótörténet elbeszéléseinek első pillanatában beleírta az olvasó történetét a szó történetébe – mégpedig a név sajátos szemantikai státuszát aknázva ki. Egy keresztnév (mint például a Géza) ugyanis az által (és *csakis az által*) létesít kapcsolatot viselői között, hogy azok sajátjukként fogadják el. Ily módon – bár egyszerre több ezer különböző személyt jelölhet – a keresztnév (mint hangsor és betűkép) a *megszólítás aktusában* mindig újra összekapcsolja utaltjait, viselőit. Éppen ez az a kapcsolat, amelyet Csalog Zsolt lappangóból nyílttá tesz, amikor elbeszéli a név-szó történetét az Olvasónak, „az információ feltételezett »befogadójá«-nak, és éppen ezt a törvényszerűséget szemlélteti a nyitó megszólítással is. Mi ez, ha nem *Az összefüggő parkok* cortázari trükkje? A recept ugyanaz: az olvasót a történet szereplőjévé avatni, mintegy „gyanúba keverni” – a részvét biztonságahelyett a részvétel kínos, meghökentető bensőségességébe zárni. Megvonni a kívül maradás, a higgadt, pártatlan megfigyelés „klasszikus” biztonságát, s az elbeszélés nehézségeit, a forma és a propozicionális tartalom vállalásának (társalkotói) felelősségét oktrojálni az óvatlan „kukkolóra”.

Végül, a társaság föloslása után a Géza jelölő mintegy tiltólistára kerül, amely gesztus háttérében a jelölő radikális újraértésének ténye áll. Csalog – pontosabban ugye az elbeszélő – a Géza nevet egy(etlen) közös történet résztvevőinek jelölésére vezette be, és ily módon rögzítette annak jelöltjét (jelöltjeit). A szó itt már megszűnt klasszikus értelemben vett általános tulajdonnév lenni, azaz olyan névalak, amelyet bárki viselhet, ha szülei így keresztelik el. Az „asszociáció oly intim”, hogy az elbeszélő inkább kerüli a név használatát,

még abban az esetben is, ha valakit ténylegesen így hívnak. Innentől a Gézám immár az elbeszélrt történet, a benne szereplők, s az olvasó(k) neve lesz.

Rondó és remekmű

„[A]z új magyar széppróza a druszák összeesküvése, nevezetesen a Pétereké – és azoké, akiket tiszteletbeli Péterekként tart számon az elmélet.”

(Határ Gyózó)¹³

1979. május 23-án jegyezte fel Csalog Zsolt a Kornis-féle *Naplóba* a következő árulkodó mondatot: „Jó lenne legalább Esterházyt olvasni (a *Termelésiregényt*, azt hiszem, *remekmű*, de még alig tudtam elkezdni)”.¹⁴ A '79-es Esterházy-remek és a *Gézám!* poétikai kölcsönhatásának izgalmas kérdéséhez azonban számos kor- és poétikatörténeti problémán keresztül vezet az út. Ezek közül az első éppen az önéletrajziség folyvást visszatérő kérdése.

Csalog humán karakterének kettőssége ugyanis, a tény, hogy szociológus és író volt egy személyben, sok mindent megmagyaráz. Lengyel Péter írja *Rondó* című elbeszélésében a következőket: „A másik véglet: a te határidőid, a megbízásaid *mindenre* – megrendelt kutatással, felméréssel, magnózással kezdődik, abból eszik a gyerekek a parizert, és csak azután, jutalomjátékként lehet belőle *Parasztregény*”.¹⁵ Rendelkezik tehát írónk egyfelől egy szociológusi alanyiséggel, melynek módszertana és etikája szerint egyaránt alapkövetelmény a kutató, a fölmérést végző személy koordinátáinak és tevékenységének állandó rögzítése – egyfajta permanens öndokumentáció.¹⁶ A másik pólus a „jutalomjáték” alanyáé, amely különös elhivatottságot érez egyes sorsok és a velük létszerű összefüggésben álló nyelvek rögzítésére – ez Csalog írói szubjektuma. „Egészen egyszerűen úgy éreztem, hogy *kötelességem* bizonyos hétköznapiak látszó sorsokat a magnó segítségével megörökíteni” – nyilatkozta

13 HATÁR Gyózó: *Összeesküvésről szeretnék hírt adni*, Vár Ucca Tizenhét, 1996, 2. sz., 19.

14 *A Napló... i. m.*, 173. (Kiemelés tőlem – S. M.)

15 LENGYEL Péter, *Rondó* = L. P., *Rondó*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1982, 24.

16 Hogy Csalogot e kritérium elméleti szinten is izgatta, jól jelzik alábbi sorai: „vajon fel tudjuk-e ismerni minden lépésben és kellő időben, azonnal, hogy miről szól az orrunk előtt játszódnó natúra? És a natúra, amellyel letagadhatatlan relációba kerültünk, nem manipulálódik-e jóvátehetetlenül ettől a relációtól?” (*A Napló... i. m.*, 171.) Sajátos tény, hogy a szociológus kipurgálhatatlan személyessége, privát jelenlétének empirikus kitevője, aktuális perspektívájának rögzítése, hermeneutikai szituáltságának belátása nem hogy gátja, torzítója, sőt épp ellenkezőleg: *garanciája* lesz a föltárt és megmutatott „valóságnak”.

'89-ben.¹⁷ Igen fontos információval szolgál e kijelentés, amennyiben rámutat: a megörökítés elsősorban nem az Olvasónak (valamiféle eszményi Utókor-nak), sokkal inkább magának az etikai orientációjú, elhivatott írónak fontos – az ő „kötelessége” ez. Szociológusi öndokumentáció, mesterséges én-egységre, önazonosságra törekvés, illetve a nyelv és a sors összefüggései utáni (művészi) vágy – ez a kettősség adja ki Csalog ír(ástud)ói karakterét, és ez magyarázza műveinek önéletrajziségét is. Ehhez csupán adalékként (bár kétségtelesen fontos adalékként) járulnak hozzá a kortörténeti kontextus tényei – így a megfigyeltségből, a (le)tiltásokból fakadó rezisztencia kényszerműfajai is. Itt említhetjük többek között a naplót – az egyénit és a kollektívét –, melyben a második nyilvánosság *tiltakozó* és (a *közös történet* későbbi feledése, eltagadása ellen irányuló) *megörökítő* gesztusai érintkeznek egymással.¹⁸

A '77 és '82 között – meghatározott menetrend szerint¹⁹ – körbejáró Kornis-féle *Napló*val párhuzamosan egy másik körjáték is szerveződött. Amint az a kollektív diárium bejegyzéseiből, Lengyel Péter *Rondójából* és különféle interjúkból kiderül, Csalog 1977 nyarán, „a Nagykörútnak a Margit hídtól az egykori Oktogon térig terjedő darabján”²⁰ sétálva mondta el barátjának,²¹ Lengyel Péternek az úgynevezett Rondó-kör tervét:²²

17 VÖRÖS T. Károly, „Az ember nem tehetetlen”: Beszélgetés Csalog Zsolttal, Népszabadság, 1989. június 17., 19. (Kiemelés tőlem – S. M.)

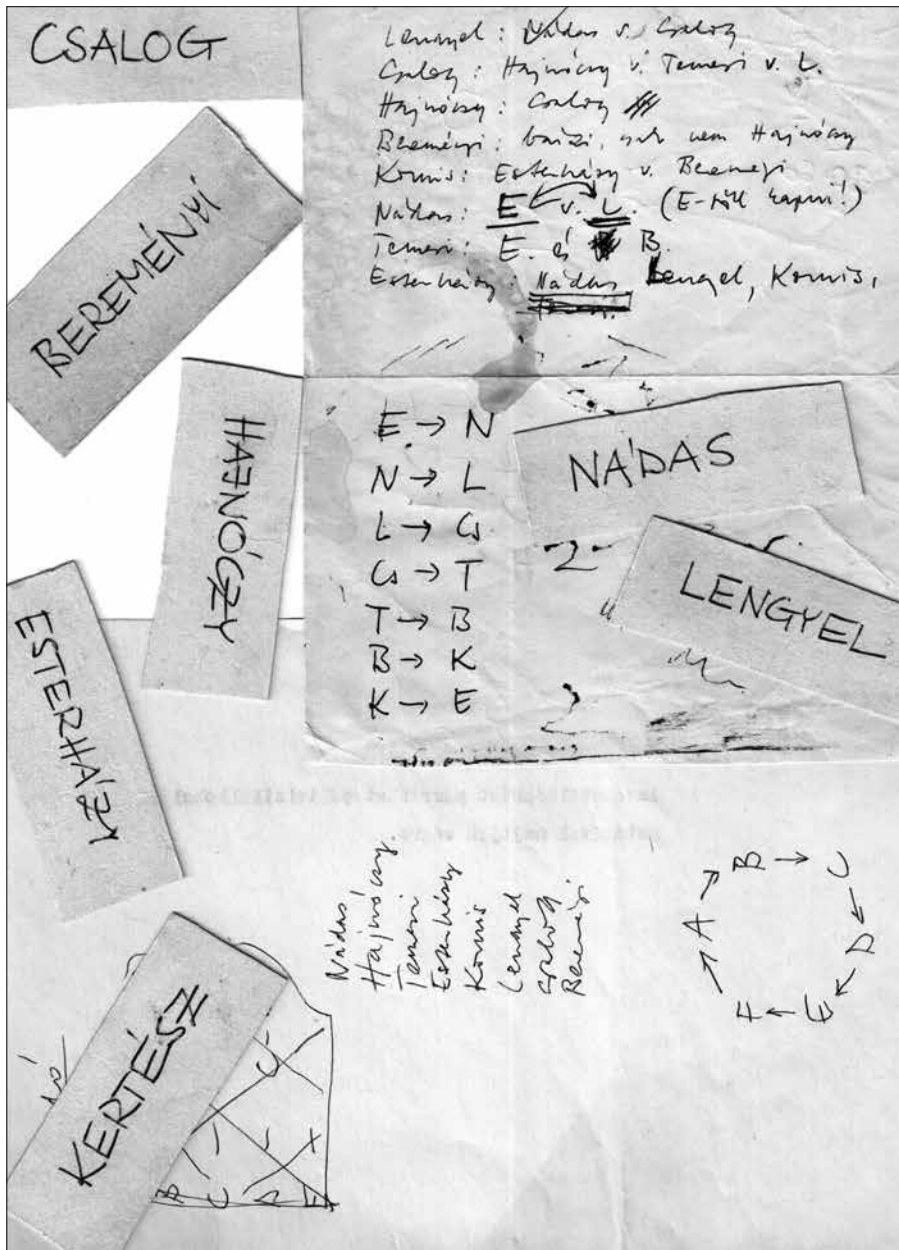
18 Részletek Kornis Mihály megnyitójából: „Égetően fontosnak tartom egy rendszeres információcserére és öndokumentációra alkalmas forma kialakítását, amelyben *n* számú, nagyjából »egy cipőben járó« személy, meghatározott időn át *írásban* tájékoztatja egymást mindennapi életéről és (vagy) mindennapi gondolatairól. [...] Meggyőződésem, hogy ez az akció – sikeres lebonyolítása esetén – a »lyukas hetvenes évek« történelmi dokumentumává válik, s általa választ kapunk számos olyan kérdésre, amely ma mindannyiunkat foglalkoztat [...]. Természetes formát teremt egy kis csoport felelősségteljes *társadalmi beszélgetéséhez* – esetleg baráti vitáihoz.” – *A Napló... i. m.*, 9.

19 *Uo.*, 20–22.

20 LENGYEL, *I. m.*, 22.

21 „Több, mint irodalmi: barátok. Ebből az időből csak Zsolt, vele ott találkoztam először a huzatos előtérben. Ha nő volna, azt mondanám: meglátni és megszeretni. Elkezdtünk beszélni, megvárták a kedvesével, míg végzek, elhívtak ebédelni. Volt, hogy két hónapig nem láttuk egymást, Amerikába nőszült, eltelt egy év, megjött, és a következő mondatnál folytattuk. Vagy hallgattunk egymás mellett a Nagykörúton oda és vissza és oda. [...] Kortársaim közül a legjobb barátom. Nehezen beszélék róla múlt időben.” – *Térkép, szóból: Lengyel Péterrel Rádai Eszter készített interjút*, Élet és Irodalom, 2007. március 16., 7.

22 „Itt fekszik előttem a dosszié, amely őrzi az ezzel kapcsolatos összes dokumentumot” – nyilatkozta Csalog 1989-ben. (Vörös T., *I. m.*) Az iratgyűjtő jelenleg az OSZK Kézirattárában, a Fond 445/20-as jelzeten fekszik. Tartalma: egy Rondó feliratú, sárga, közepes méretű papírborítékban – nejlön huzatban – 7 kisalakú, Csalog Zsolt kézírásával készült kartonkártya. A nevek: Bereményi, Csalog, Esterházy, Hajnóczy, Kertész, Lengyel, Nádas; 4 kézírásos vázlatlap a Rondó felállításának terveivel; Csalog levele Esterházynak, 1978. I. 9.; Esterházy levelezőlapja Csalognak, 1978. I. 23.; Csalog levele Esterházynak, 1978. II. 21.; Lengyel Péter *Rondó* című elbeszélésének gépiratváltozata.

Rondó-tervek (montázs az OSZK Kt. Fond 445/20. jelzetű anyagából)

„A gyorsbüfé előtt, amelyet Kelet-Berlinnek nevez a város lakossága, elmond-
 tad, hogyan kellene *közösen* írni. Ekkor még nem kör volt, csak egy lán-
 c. A ír B-hez, B ír C-hez. [...] a láncon át, ha egyszerre készül, akkor is, A valami-
 képpen befolyással lehet B-re s így G-re is. Még alakult, behajlítottuk a végét,
 hogy harapjon a saját farkába: G meg írjon A-hoz. Két hónapot adjunk rá.
 Császár²³ azután kiállt a körből – nekem most is hiányzik.”²⁴

Ez a körjáték (de már alapgondolata is, amely később Az Év Mondata Díjban
 reinkarnálódott²⁵) pontosan tükrözi azt a közösségi alkotásmodellt, amely
 Csalog számára az irodalmat mint olyant megtestesítette. Sokszor hangsú-
 lyozta – s ezért tekintette különösen fontosnak a nemzedéki köteleket –, hogy
 az irodalom valamiféle *kollektív alkotás*.²⁶ „Nádas minden bizonnyal világ-
 irodalmi színvonalú *Emlékiratok könyvét* vagy Lengyel Péter *Macskakövét*
 olvasva végig az volt az érzésem, hogy ezt *mi* csináltuk” – vallotta a Népsza-
 badságnak adott interjújában.²⁷

Lengyel Péter – Nádas egykori szavait idézve – így fogalmazta meg mind-
 ezt a *Rondóban*:

„Más nincs, *befelé* kell megpróbálnunk keresni. Az, amit az előttünk járók,
 mondott egy nevet, és – most nagyon durva lesz, tette hozzá Péter – mon-
 dott egy másik nevet, kialakítottak maguknak, az nem használható. Úgy
 nem lehet.”²⁸

Noha – Lengyel tapintatosságának „köszönhetően” – nem tudjuk, kiknek
 a nevét emlegette Nádas, úgy tűnik, e különlegesen erős nemzedéki kohéziót
 elsősorban az ottliki–mészölyi szöveg- és szerephagyomány(ok) folytathatat-

23 Császár István (1936–1998).

24 LENGYEL, *I. m.*, 24. (Kiemelés tőlem – S. M.) Eredetileg Kornis Mihály neve is szóba került,
 a *Végre élsz* szerzője azonban – amint az Esterházy 1978. január 23-án Csalognak küldött leve-
 lezőlapjából kiderül – végül visszamondta a részvételt. „Változtatást vettem – akkor a szerint
 csinálom. – Egyébként már megcsináltam a Kornisnak valót; de most kihúztam. Miért mondta
 le?” – teszi fel a kérdést Esterházy (OSZK Kt. Fond 445/20/3). Csalog válaszát – ha ugyan volt –
 nem ismerjük.

25 1990. február 8-i cikke szerint Csalog egy Sport-szelettel jutalmazta Esterházy egy „kiváló”
 mondatát – megalapítva ezzel Az Év Mondata Díjat –, majd arra kérte íróársát, hogy jövőre
 ítélje oda maga is valakinek a kitüntető címet. (CSALOG Zsolt, *Az év mondata*, Magyar Napló,
 1990, 8. sz., 3.)

26 „[M]íg hiszem, hogy az irodalom az valamiféle kollektív alkotás”. Kiss Zsuzsanna, „*Lágyinter-
 júsom*”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, *Látó*, 1991, 9. sz., 1080.

27 VÖRÖS T., *I. m.* (Kiemelés tőlem – S. M.)

28 LENGYEL, *Rondó... i. m.*, 25. (Kiemelés tőlem – S. M.)

lanságának belátása táplálta. „Úgy éreztük akkor, hogy egy csapatba tartozunk, bár rokonság talán csak abban volt köztünk, hogy a komoly szemléleti különbségek ellenére is új irodalmat akartunk teremteni” – emlékezett vissza Csalog.²⁹ „Amikor én indultam, [...] még csak felfele lehetett nézni, Mészöly, Ottlik, Mándy felé. Jó volt felnézni rájuk, de nem igazán adtak mintát, hiszen ők egy más korosztály” – nyilatkozta más helyütt.³⁰

1978. január 12-én, a körjáték megindításának pillanataiban azután a következő írás került a *Napló*ba (és nyilván az egyes résztvevőknek címzett borítékokba is):

„Kedves X., indulhat a *Rondo*. A végleges szereposztás a következő: Nádas ír Lengyel P-nek, L. Csalognak, Cs. Hajnóczynak, H. Bereményinek, B. Temesinek, T. Esterháznak, E. Kertésznek, K. Nádasnak, és a kör zárva. Egyszerre dolgozunk, nem várjuk be a hozzánk címzett írásokat, ez azonban nem merev szabály, nincs elvi akadálya annak sem, hogy már munka közben bárki írásába belesandíts. Jó lenne, ha február közepe felé készen lennénk, és közreadnánk egymás közt a 8 kéziratot, körbeolvasás után aztán még ki-ki módosíthat a magáén, sőt lehet szelíden belepofázni a másokéba is. Még egyszer a főbb játékszabályok és a koncepció magva: műfaji alapállás a *levél*, ez adja meg a hozzávetőleges keretet is (2 flekktől 1 ívig), ezt a műfaji modellt azonban mindenki annyira billenti el a neki tetsző irányba, amennyire óhajtja (remélhetőleg az egyéni felfogások tarka sorát kapjuk); az abszolút kötetlen tematikán belül jó lenne, ha az iromány valamilyen módon szólna arról, akinek címeztetett, arról, aki írja, és a többiekről, mindnyájunkról, arról, hogy van-e valami közünk egymáshoz, és mi, vagy hogy legyen-e, miért és mi, és ha igen, akkor miért nem. Ne »Nyolcak Kiáltványát« írjunk, és nem a Vigília karácsonyi körkérdésére válaszolunk (»Én, pályatársaim és az Isten«), nem a *Magyar irodalmi lexikon* 8 címszavát dolgozzuk ki – hanem talán inkább a kollektivitás lehetőségeit tapogatódnánk egy (ill. nyolc) még nem ismert módon. Vagy amit akartok. Üdv.: Cs. Zs.”³¹

A Csalog által megjelölt műfaj tehát a *levél*, s Lengyel Péter (kötetcímadó) elbeszélése – amely Csalog szerint az egyetlen elkészült szövege

29 Vörös T., *I. m.*

30 Kiss, *I. m.*, 1080.

31 *A Napló... i. m.*, 77–78. (Kiemelés tőlem – S. M.)

a körjátéknak³² – meg is valósítja ezt az elvárást. Elbeszélője egészen egyszerűen, a megszólított keresztnévvel indít („Zsolt...”), bár a terjedelmes írás végén a hirtelen elkészítés inkább a telefonbeszélgetések stílusát idézi.³³

Hajnóczy Pétertől – akihez a *Parasztregény* szerzője írt volna – nem találtunk levelet a Csalog-hagyatékban, csupán a Szerdahelyi-féle interjúkötetből tudjuk, hogy a Rondó szellemi atyja „szerencsétlennek” érezte a sorsolást, abban az időben ugyanis nem voltak különösebben meghitt viszonyban Hajnóczyval. „Kínlódtam a gondolattól – vallotta később Szerdahelyinek –, hogy neki kell írnom, mert nem akartam, hogy bántó legyen, viszont baráti meleg sem tudott volna lenni...”³⁴ Vajon előfordulhat ezek után, hogy a *Gézám!* mégiscsak *levél* – mégpedig rondó-levél –, amely, áthidalandó a Hajnóczy passzivitása és Csalog ódzkodása nyomán keletkező rést, egyenesen Bereményi Gézához szól? Elképzelhető; s ilyenformán – bár Lengyel szerint nem írta meg³⁵ –, úgy tűnhet, most mégis megtaláltuk Csalog rondóját. Mindez azonban túl hipotetikus; nem beszélve arról, hogy van itt valami más is: Esterházy „remekműve”.

Noha nem tudni, végül mit publikált Nádas a Rondó-üggyel összefüggésben, az biztos, hogy *Levél Lengyel Péternek ezerkilencszázhetvennyolcból* című szövegében mindazt megvalósította, amit az ötletgazda körlevele elvárásaként jelölt meg.³⁶ Írása *levél*, amely a címzetről, a szerzőről és a nemzedéki kontextusról egyaránt véleményt formál; s ami a legfontosabb: látenszen ugyanahhoz a problémához fordul, amely Lengyel *Rondójának* is kulcskérdése – valóság és fikció zsdánovi dichotómiájához. Nádas – mint írja – elintezte ódzkodott Esterházy írásainak olvasásától, mert bosszantotta a fiatalember származása körüli pletykálgatás, amely megelőzte művét, s a gyanakvót egyúttal éppen annak az előítéletnek a csapdájába vonta, amely idegenkedésének hátterében állt. (Így azután csak jóval később, a „remekmű”, azaz a *Termelési-regény* kölcsönkapott kéziratának olvastával, s az azt követő

32 Ez persze nem egészen így van. Már Csalog is utal rá Hajnóczy kapcsán adott interjújában, hogy esetleg „Nádas Péter csinált valamit, amit más formában aztán publikált”. – SZERDAHELYI Zoltán, [Beszélgetés Csalog Zsolttal Hajnóczy Péterről] = Sz. Z., *Beszélgetések Hajnóczy Péterről*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 106. (Nem beszélve Esterházy rondójáról, melyre a későbbiekben külön kitérünk.)

33 Ezt természetesen külön argumentálja az elbeszélő: „Megfigyelted, hogy milyen hirtelen szoktak befejeződni a beszélgetéseink? Egyik pillanatról a másikra megállsz, vagy felállsz, bevezetésül a nevedet mondom, azután: »Szia«. Több átkötés nincs.” – LENGYEL, I. m., 22.

34 SZERDAHELYI, I. m., 106.

35 „[K]iderült, hogy alig írja meg valaki. Ő [Cs. Zs.] sem írta meg.” – *Regényszólamok: Lengyel Péterrel beszélget Csordás Gábor*, Orpheus, 1991, 4. sz., 100.

36 A sorrend is stimmel: Nádas írt volna Lengyelnek.

személyes beszélgetés után érezhette át a *Családragény* szerzője annak nagyszerűségét, „ha két ember egészen másmilyen”.³⁷⁾

Van-e szerves kapcsolat, függőségi viszony a művészi szöveg hitelessége és az életvilág valósága (annak egzakt megismerése, precíz rögzítése, tényszerű ábrázolása, s a szerző ehhez kapcsolódó életrajzi alanyisága) között? – teszi fel az implicit kérdést Lengyel:

„Előkeveredett, amiről veled a leginkább van vitatkozhatnék: tényirodalom, dokumentatív teljesség, tudomány szülte hitelességigény és az úgynevezett kitalált történetek, amelyek téged már nem tudnak érdekelni. A magnetofonod. Dobd el. Egy időre legalább.”³⁸⁾

Majd a pályatárs problémafölvetése nyomán (vagy azzal párhuzamosan) Nádas a következőket írja:

„[É]n akkor mintha attól tartottam volna, hogy [Esterházy] novelláinak pusztá elolvasása abba a bűnbe sodor, amelynek a fordulat éve óta mindannyian áldozatai vagyunk. Tudniillik, szinte a vérünkbe ivódott már a zsdánovi művészet szemléletnek az a sugallata, miszerint egy mű megítélésében, akár pro, akár kontra történik az, művön kívüli szempontokat kell figyelembe venni.”³⁹⁾

Egy közös, *nemzedéki történetről* van tehát szó, egy közösség esztétikai ars poeticájáról, ars theoreticájáról – a valóság és az irodalom összefüggésének (kollektíváló és termékenyítő) alapkérdéséről. Valamiről, ami mitikus módon összefügg a keresztnevekkel...

Végül ide kívánczik, hogy 1986-os kötetében Esterházy Péter is közzé tett egy *rondó* (sic!) alcímű szöveget – egy 11 darabból álló *levél*-novellát.⁴⁰⁾ Koncentráljunk ennek is csupán a doku-fikció oppozíciót érintő szakaszára:

37 NÁDAS Péter, *Levél Lengyel Péternek ezerkilencszázhetvennyolcból* = N. P., *Talált cetli*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1992, 188.

38 LENGYEL, *I. m.*, 24.

39 NÁDAS, *I. m.*, 190.

40 ESTERHÁZY Péter, *Bevezetés a szépirodalomba*, Bp., Magvető Kiadó, 1986², 47–50. (A különféle Rondó-szövegek összefüggését – az *Isten tenyerén ülünk* [Magvető, 1980] című antológia kapcsán, amelyben Esterházy és Lengyel rondói szorosán egymás után jelentek meg – már Határ Győző „leleplezte”. [HATÁR, *Összeesküvésről... i. m.*])

„Nyilván mindannyian ugyanazt a Drahosch Ildikót lestük meg. Mindenki: különbség az emlékezésben van. A közös emlékeket – az idegekig közöset – ...

A másik dologról: én nem ragaszkodom a hagyományhoz – tehát hogy a fiúknak kék, a lányoknak rózsaszín –, mert számomra ez (az *igen* és a *nem*): nem alternatíva.

Be akarom bizonyítani, hogy minden iskola elégtelen, ki fogom jelenteni, hogy mi nem akarunk iskolát csinálni, és hogy nincs is arra szükség, – sőt hogy mi benne gyökerezünk a *hagyományban*: és ez véleményem szerint csakugyan így is van, ez nyugtat meg és ez ad bátorságot.⁴¹

A különbség tehát az emlékezésben van – vallja Esterházy, s e differencia érzékeltetéséhez elegendő csupán az *Egy családregény vége* (1977), a *Látom, nekem kell lemennem* (1977), a *Cseréptörés* (1978), a *Parasztregény* (1978), a *Legendárium* (1978), *A halál kilovagolt Perzsiából* (1979) és a *Termelési-regény* (1979) mnemotechnikáinak, tudat- és nyelvbábrázolási, szövegkezelési stratégiáinak különbözőségeire utalnunk. Mégis közös irodalmi (és nemirodalmi) problémák körül szerveződött nemzedékké Csalog „generációja”.⁴² A hagyománnyal való számvetés, az előítéletektől való szabadulás vágya, az újítás szándéka, a közös érvényesülés lehetősége – „bizonyos dolgokat csak együtt (csak együtt) tudunk”⁴³ –, ezek kapcsolták össze a Rondó tagjait. És e körjáték fedőneve alatt ne csak azokra gondoljunk, akik megírták szövegüket, ne is csak azokra, akik fölkérést kaptak a körjátékban való szereplésre, de mindazokra, akiket a fenti problémákkal-törekvésekkel vállalt közösség kapcsolott a nemzedékhez.

Mármost ha az itt jelzett tárgykörökből fakadó kérdésekre olvassuk válaszként a *Gézám!* című szöveget, a tulajdonnév egyesítő funkciója mögött éppen a „Péterek nemzedékének” (ön)kritikáját lokalizálhatjuk. „[I]tt mindenki Péter”⁴⁴ – hangsúlyozza Lengyel; s ha felidézzük a név történetének és a történet nevének, illetve a közös történetnek és a közös névnek fent tárgyalt viszonyrendszerét, a *Gézám!*-at akár e nemzedék allegorikus-szimbolikus történeteként is olvashatjuk. Emitt mindenki Péter, amott mindenki Géza – a történeti-poétikai szituáció pedig lassanként közösséggé kovácsolja a társaságot.

41 ESTERHÁZY, *Bevezetés... i. m.*, 49.

42 A „generáció” kifejezés persze kissé megtévesztő, hiszen Csalog (*1935) és Esterházy (*1950) között például jó másfél évtizednyi korkülönbség van.

43 ESTERHÁZY, *Bevezetés... i. m.*, 47.

44 LENGYEL, *I. m.*, 25.

„Ugyanaz történt-történik velünk, ugyanaz az alapélmény és belátás kapcsol össze bennünket” – üzeni a *Gézám!* –; s ha már a (nagybetűs) Történelem a Péter nevet ennek a bizonyos Közösnek a jelölésére vezette be, akkor az többé nem tulajdonnév, nem is írói név, hanem a nemzedéki sors kollektív jelölője – és mint ilyen: le sem tagadható. (Talán nem vetjük el a súlykot, ha a Csalog-elbeszélés ötcsillagos jegyzetének „8² reláció”-ját is e nyolc fővel induló vállalkozás szimbólumaként értelmezzük.)

A Péterek minden újíto igyekezete ellenére sincs szó ugyanakkor a Mészöly–Ottlik-vonal *ironikus* elutasításáról, ahogyan a történetileg kialakult látásmódok és emlékezőtechnikák is megőrződnek az új nemzedékben. Míg Esterházy *rondója* a mészölyi szöveghagyományhoz kapcsolódik (hiszen a Pándzsó egyik bedőlt prэшázában meztelenre vetkőztetett Drahosch Ildikó a *Nyomozás* elbeszélőjének emlékezőfolyamából származik át a *Bevezetésbe*⁴⁵), addig Csalog a *Termelési-regény* struktúráját, valamint nyelv- és történetkezelését játssza meg és állítja párhuzamba saját, hagyományosabb elbeszélésmodelljével a *Gézám!* soraiban. Míg Esterházy regénye (Mészöly nyomdokain járva) a krónikás hitelesség radikális visszaszorításával nehezítette meg a történetmondó én egyértelmű azonosítását,⁴⁶ addig Csalog (a modern magyar próza ottliki–kosztolányi-i hagyományát követő névtani-biográfiai játékaival⁴⁷) e jogosan, mondhatni „közkívánatra” fölszámolt „zsdánovi” hitelesség helyére kívánt egy új, poétikai és szociális értelemben egyaránt korszerűbb valóságreferenciát (be)állítani.

A dolgok és magyarázatuk arányának tematizálásán (a *kisszregény* és a *Gézám!* „főszöveg”–„jegyzetek” tagolásán) túl talán jelölő és jelölt konvención alapuló egységének megbontása, egyes közszavak jelentésének radikális elmozdítása, majd a megszólalásig hasonló alakok aktuális értelmének hipertext-formátumú (ki)jelzése, az interferáló jelentések közötti ugrálás (ugráltatás) technikája – ez a sajátos szemantikai játék létesíti a leglátványosabb kapcsolatot a *Gézám!* és a *Termelési* közt. Legyen a példám a „fűzfa” szó, amelyet Esterházy a futballtréner (a „mester”) és a zuhanyzóban tusoló játékosok kötőszóvá-indulatszóvá váló trágárságainak helyettesítésére vezet be.

45 Mészöly Miklós, *Nyomozás* = M. M., *Alakulások*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1975, 722–723, 758. Ugyaninnen merít a (szövegelőzménynek tekinthető) *Függő* is: ESTERHÁZY Péter, *Függő*, kiad. JANKOVICS József, Bp., Ikon Kiadó, 1993 (Matúra Klasszikusok), 31.

46 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum Kiadó, 1994² (Irodalomtörténeti Füzetek, 130), 171.

47 Gondoljunk csak az *Esti Kornélra* és az *Iskolára!*

Az alábbi rész olvastán nem kérdéses, hogy a „fölvívás keringőre” (elsősorban) Csalognak szól:

„A fürdőben a mester szappanozott éppen – valaki hozott hazulról *szagos szappant*, és ő lecsapott rá, pedig... –, amikor a rezege baloldali középpályás, innét a Szúnyogcsődör név, azt mondta, hogy megáll... az ember esze. (A három pontról itt: *nem* valaminek a hiányát akartam evvel jelölni, *nem* vagyok annyira félvilági, noha a hiátus irodalma *nem* csekély, és gyarapszik. Dehát én róla írok, és céloim *nem* lehet irodalmi. – A kurzív: önirónia. – Mindazonáltal ha nem akarom a hölgyolvasók és érzékenyebb »kedélyek« megszolgált jóindulatát elveszíteni, illetve egyáltalában azokét, akikből még nem halt ki az igazi értékek iránti tisztelet, a tekintély és a többi; és vállalt módszerem, a hűségesség iránt is – hogy egy szójátékkal éljek – hű kívánok maradni, *nos* [!] ez esetben konfliktus szikrázik föl. Hogy miről van szó? Kérem: ott, akkor a fürdőben egy magnetofon a következőket rögzítette volna: MEGÁLL, BAZMEG, AZ EMBER ESZE. Jesszusom... De hát nem hiába a rutin, a tapasztalat, a kedvező környék – a mester –, ezeknek kerékvágásában mindig elrendeződnek a bajok. Nem akarok elvi alapvetést, nem az én asztalom, hanem hát álljon »csupán« alatt a megvalósulás, az eredmény, mely esetében a művészi igazság lesz alkalmazva.)

Elölről mégegyszer: a mester tehát, miután lecsapott a szélső (a legjobb) tusolóra, kitérve onnan minden tekintélyével egy, az ifiből ez évben fölkerült ifistát, magához ragadott egy magán-szappant, lassú kéjjel vakargatta a hátát, s már hozzálátott elől a mellkasának a szappanozásához. »Tudja, barátom, hány s hány olyan *személy* van, akinek itt elől, tudja, az a szép *bekecse* van?« Báránybekecs, mondjuk kulturáltan. Ekkor a Szúnyogcsődör azt mondta a Jobbszélsőnek: »Megáll, fűzfa, az ember esze.« (Látható tehát. Ha a »fűzfa« fentitől eltérő értelemben szerepel, jelezzük.)⁴⁸

Az írói és a magnetofonos rögzítés, valamint az irodalmi és nem-irodalmi cél közti különbségek, a hűséghez való hűség – mint vállalt módszer –, az érzékenyebb hölgykedélyekre (olvasói elvárásokra) tekintettel lévő (sőt: ahhoz igazított) *művészi igazság* és a szöveget semmiféle elvárásnak alá nem rendelő, a nyelvi obszcenitásokat meghagyó teljes, *dokumentarista igazság* párhuzama és ellentéte, irónia és önirónia kérdése – ezeket hozza játékba Esterházy.

48 ESTERHÁZY Péter, *Termelési-regény (kissregény)*, Bp., Magvető Kiadó, 1979, 172.

Mire Csalog – dekódolván a személy szerint neki, de ugyanennyire a Rondó-nemzedéknek is szóló üzenetet – egy ellentörténet keretében dobja vissza a labdát. A jelölőhasználat itt (még) megegyezik a *Termelési* (aktuális) elbeszélője által bevezetettel; a „fűzfa” helyére gond nélkül behelyettesíthetők az Esterházy-szöveg által inkriminált indulatszavak.

„Fűzfa, ha elégettétek a törölközőmet, akkor a tieddel fogom szűrni a főtt tésztát, Gézám!”

„Muszáj valamennyire koncentrálnunk, fűzfa, és a koncentrálás eszköze (is) a pongyolaság (is).”

A *Gézám!* első lépésben tehát nem az átvett jelölővel, hanem a *kisssregény* egyik témájával kezdeményez játékot, hiszen ez utóbbi elbeszélője néhány lappal odébb – éppen amikor a „fűzfa” jelölőt (csillagozott jegyzet kíséretében) „növényi értelemben” szerepelteti – egy ún. „csónak-programot”⁴⁹ mesél el, melynek végén valamiféle homályos „vízbepottyánásról” is szó esik.⁵⁰ Erre építi Csalog az olti tutajút önéletrajzi elbeszélését, mely utóbbi – mint egy módszertani feleletként – jelzi, hogy a „merített” szót a *Termelési* „merített ötös”⁵¹ jelölőszora által bevezetettől eltérő értelemben használja. (Jól tükrözi a *Gézám!* szerző-elbeszélőjének nyelv- és irodalomszemléletét, hogy az „EP”-féle jelölő teljesítményének kioltása, majd e szekvencia értelmének újradefiniálása helyett csupán egy másik jelentésalternatíva csillagozott jegyzetben történő jelzésre szorítkozik.)

Mint láthattuk, kétféle önéletrajziságról, kétféle alanyiságról, kétféle nyelvhasználatról és irodalomfölfogásról beszélhetünk Csalog és Esterházy viszonylatában, mégis kölcsönös a rokonszenv a két író között. S noha sokáig kacérkodtunk a *Gézám!* ironikus olvasatával, végül, belátva Kenyeres kijelentésének igazságát, mely szerint „az irónia az értékbizonytalanság leleplezése értékbizonytalan pozícióból”,⁵² éppen Csalog sziklaszilárd etikai alapállása és elhivatottsága – értékbizonyosságának e par excellence jelölői – nyomán ismertük fel, hogy írása csöppet sem ironikus. Emberi-írástudói alanyiségének fundamentuma a *rácsodálkozás* gyermeki attitűdje, etikai princípiumai

49 Uo., 270.

50 Uo., 272.

51 Uo., 135.

52 KENYERES Zoltán, *Jelentés egy püspöklila könyvről, avagy kritika püspöklilában*, Kortárs, 1980, 4. sz., 651.

között a másság elfogadása, a teljes tolerancia kezdettől az első helyen áll. Így lehet, hogy amíg a *Termelési-regény* a címében jelölt műfaj „direkt szatirikus paródiája”,⁵³ addig a püspöklila remekmű poétikai eljárásait modellező *Gézám!* nem az Esterházy-regényt (mint regényt), hanem a Rondó-levelét (mint levelét) parodizálja, és nélkülöz minden szatirikus élt. Kenyeres Zoltán már 1979-ben rámutatott, hogy „ha a *Termelési-regény* az értekezés, és az *E. följegyzései* a jegyzetek, akkor a két rész a tudományos közleményeket utánozza komikusan, vagyis a tudományos közleményformának mint modellált valóságnak a paródiája, anélkül, hogy annak valamely lehetséges tartalmát magában foglalná”.⁵⁴ Mint azt fentebb bemutatuk, a Csalog-szöveg hasonló módszerrel függeszti fel a lineáris olvasás lehetőségét – állandó ingamozgásra kényszerítve olvasóját –, csakhogy a *Gézám!* az Esterházy-regény helyett (mégis annak metódusával!) a Rondó-kör alapkérdését, a fikció–valóság relációt exponálja. Grendel Lajos jelezte nemrég a *Termelésiről* szólván, hogy az ott megfigyelhető „ikerregény jellegű kompozíciós elv [...] átjárás biztosít a fikciós és a nem-fikciós tünő regényterek között”.⁵⁵ Nyilván ugyanez a felismerés áll a *Gézám!* afirmatív szerkezetválasztása mögött is. A szöveg hangütése emellett megértő („igazad látszik lenni”), toleráns („mindig csodálom a pályatársakat”), nyoma sincs iróniának; szerzője inkább az alkati-gondolkodásbeli különbözőségek termékenységét, a másik alkotásmódjához szükséges kompetencia hiányát jelzi, mintsem saját fensőbbiségét; s ugyanezzel az empatikus könnyedséggel tesz hitet a privát techné igazsága mellett is.

„Mindig csodálom a pályatársakat, akik gyermekkorukból élnek – hogy lehet az elegendő?” – teszi fel a kérdést a *Gézám!* elbeszélője. Bizony, aki nem él, annak előbb-utóbb elfogy a mondani-/írni-alója – summázhatnánk ezek után a szöveg „általános” közléstartalmát, ha nem maga a textus korlátozná saját premisszáinak érvényességi körét a Csalog-életműre. S ez a szerény és visszafogott szubjektivitás (ez a „csak a saját nevemben mondhatom”) nem csupán a „szépirodalmi” szövegekben van jelen, de írónk minden nyilatkozatában. „Ha engem bezárnak egy írói alkotóházba – nyilatkozta 1991-ben Kiss Zsuzsannának –, akkor persze egy darabig igen jól elvagyok, de később már nem, és nem tudok úgy dolgozni, mint Lengyel Péter [...], aki úgy gondolja a maga részéről, hogy neki van egy olyan életanyaga, amiből most már

53 *Uo.*, 647.

54 *Uo.*, 649.

55 GRENDEL Lajos, *A modern magyar irodalom története: Magyar líra és epika a 20. században*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2010, 484.

meg tudja csinálni a könyveit”.⁵⁶ Mindig, mindenütt ugyanaz az együtt érző távolságtartás, a különbségek pontos (ki)jelzése, amely mellett ugyanakkor nyoma sincs programadásnak, elvágólagosságnak, direktív radikalitásnak.

Végezetül, kissé hosszúra nyúlt bevezetőnk zárásaként Szegedy-Maszák Mihály sorait idézzük: „szokás az újabb magyar szépprózát ironikusnak mondani, de én igen óvatosan bánnék e minősítéssel. Esterházy kigúnyol ugyan műfajokat és stílusokat, de vannak értékek, amelyek érvényességét nem vonja kétségbe.”⁵⁷ Sokkal többet, másabbat mi sem állíthatunk a *Gézám!* poétikájáról – legfeljebb a gúny teljes hiányára, az idegen elismerésének képességére, a rácsodálkozás kompetenciájára hívhatjuk föl a figyelmet. S talán éppen ennek a határtalanul közönségi, mégis karakteresen egyéni irodalomszemléletnek, az egyéniséget a közösségiségben megőrző és tovább kristályosító pluralizmusnak a metaforája az olti tutajút – Csalog Zsolt útja az irodalomban.

56 KISS, I. m., 1079.

57 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Múltat átrendező jelen: Világirodalmi távlat és nemzeti hagyomány = A regényről*, szerk. SZERDAHELYI István, UNGVÁRI Tamás, Bp., Kossuth Kiadó, 1986 (Vélemények/Viták), 373.

Csalog Zsolt

Gézám¹!

¹Igazad látszik lenni benne, hogy a dolgok önnön terjedelmüket tetemesen meghaladó terjedelemben igénylik magyarázatukat (vagy nem ők maguk igénylik, hanem a kommunikáció duális modelljének „másik” eleme, tagja, az információ feltételezett „befogadója” igényli őket, feltételezhetően? Most tán ne menjünk bele, majd egy későbbi finomítás fázisában tán). S ha nem kutatod, hogy meddig is célszerű elmennünk abbéli vonzalmunkban, miszerint közlésünket többfelévé tegyük, e földi játékainkat firmányossá manipuláljuk, ebben ismét csak igazad látszik.

Nem sok évvel ezelőtt 3 barátommal és négy barátnőmmel* elutaztunk egy folyóparti városkába, hogy ott léggel töltött traktorgumikból, valamint merített** faanyagból két tutajt építsünk, és azokon „lecsurgunk” a nevezett (vagy még nem neveztem? Akkor nevezem most: Olt) folyón. A szerencsés merítés*** s a tutajok nem kevésbé szerencsés megalkotása után emlékezetesen hányattott és gyönyörű napjaink voltak. Rövid krónikában vázolva: az első két napon megtanulni véltük alkotásaink hozzávetőleges irányítását, és kiosztódtak a szerepek; a harmadik napon a folyó felfedte valódi és bizony rendkívül goromba arcát; a negyedik napon elhaladtunk a medvék ivóhelye előtt, feltöltöttük hordóinkat vadon termő borvízzel, és nagyobb tétel juhtúrót vásároltunk; az ötödik napon kimentettük néhány barátomat és barátnőmet a fantasztikus, bős habokból (köztük Mária Magdolnát, legfőbb barátnőmet, számos közismert napló- és levéltöredékem, valamint megannyi rólam is szóló pletyka hősét, szerelmemet****), de nem mentettük ki a bográcsot, az egyik sátrat és az egyetlen nadrágomat; a hatodik és hetedik napon szárítottuk magunkat és maradék ingóságainkat, dokkba vontattuk a sziklákon összemorzsolódott vezérhajónkat; a nyolcadik napon folytatódott a kemény emberpróbálás; a kilencediket újfent vízből mentéssel töltöttük, s egy elméleti probléma megoldásának emberpróbálásával: szabad-e nagyszerű játékunkat tovább úznunk, ha – mint ahogyan az jól látható – a folyó jól artikulált hangon emberéleletet is követel, nem ugyan az enyémet, hanem vélhetőleg egy szerettemét (mily ismerős és örök probléma, probléma-archetípus!). A tizedik, szomorú napon

a kérdést nem eldöntvén ugyan, de tőle megfutva megszárítkoztunk ismét, szétszedtük tutajainkat, és feloszlottunk – röviden így.

Tudom, persze, tudom, hogy ennyiben a történetek nincsenek leírva. De hát hogyan is... Közelítem másképp is, egy metszetben talán. Gézám! – ordítotam alkalmi embertársam***** fülébe, mivel közben a folyó is ordított, Gézám, balra! Bal-raa! Közben rá nem nézhettem, mert az anatómiailag nem volt lehetséges, s így nem láthattam, hogy nincs már evező, amellyel „Gézám” végrehajthatná a tanácsoltam manővert. Gézáám! – ordította vissza az amúgy Zebra úr nevű illető nekem, öt centi távról, az evezőő! Elmeent! Majd mindketten Fruzsínának és MM-nak, akik már hason fekve kapaszkodtak a recsegő konstrukció merített faelemeibe: Az ágakat! Gézám! Kapjátok el az ágakat! – célozva ezzel a balparti kikötés homályos ábrándjára, és utána pedig, Fruzsínának, hogy Gézám, ne! Ne! Mert látszott, hogy az illető hölgy ugrani készül, a sziklák közé fejest, az elszabadult evezőért, de hiába, mert F. úrhölgy, annyit sem makkantva, hogy „Gézám”, már ugrott is. És csak három másodperccel később, Zebra úr, egy tízméteres, függőleges sziklafalnak feszülve, lába még a függőlegesre fordult, eléggé leürült vízi járművön: „Gézáám! A...”, és felbukva a habból, hogy „Hátra nézz! Magdolnát! Géé – glu-glu-glu – Géézám, menj, én tartom!” Satöbbi.

Na, na, talán így kicsinyég kitetszhet, kezdhet kitetszeni, hogy mi is lett legyen ez a „Gézám”. (Meg hogy – távolabbról – miért is mentem én az Oltra. Alapfogalmakért, természetesen. Mindig csodálom a pályatársakat, akik gyermekkorukból élnek – hogy lehet az elegendő? Én még most is, ugyancsak őszén és fogatlanul, alapmodellek után koslatok örökké város-, ország- és Európa-szerte.) „Gézám, tüzelőt, még. Ha sikerülne kiszárítani a nagy sátrat, át kéne jönnötök éjszakára.” „Gézám”, egy ifjú hölgynek, akinek való nevét is feledtem azóta (kissé nehezteltünk rá mind, mert nagy viharkabátot és ló gumicsizmákat hordott, s ezek miatt, valahányszor merült, igen nehéz volt felszínre hozni – sokat panaszkodtunk emiatt azokban a varázslatos napokban): „Gézám, ne üss tojást a puliszkába. Kihányom.” És J., akit prózai kísérleteimben gyakorta Dömötör néven is nevezek: „Fűzfa, ha elégettétek a törölközőmet, akkor a tieddel fogom szűrni a főtt tésztát, Gézám!”

Az olti tutajozás emlékei ma, három év után: a.) hogy állandóan vizes vagyok, hogy testem szárazsága valami olyan távoli emlék, mint a Három Nővérnek Moszkva; b.) hogy szikla törte testem minden pontja sajog és vérzik, de azért én makacsul tovább működtetem – sajátos belső élmény, magamról; c.) hogy a folyó nappal és éjjel, állandóan zúg és üvölt (mikor, 12 nap után,

eltávolodtam tőle, azt hittem: megsüketültem; hülyén hiányzott a hangja); d.) a „Gézám”. Hogy mindenki Gézám.

Ha úgy véled, hogy szezonális dilingó volt ez a gézámozás, elég jól megközelítetted az igazságot – egyik aspektusában. Mert tömbbé forrt asszociációim persze kívül maradnak illetően definíciódon. Pedig számomra itt van elásva a lényegi aspektus, Gézám. Az ott-volt – Olton-volt – urak – és alig kevésbé az úrhölgyek is – valami megfajthetetlenül kellemes emlékbrosztványba kövülve hurcolódnak azóta is velem, lelkem legbelső magjára tapadva. Nem fejthető már meg, ki hozta be e hóbortot, mely kényelmetlen is volt nagyon (sosem tudtuk, kihez kommunikálunk közös hangterünkben), meg is szűnt a szomorú oszlással. A többieket nem tudom, de én alig vagy nem is gézázok azóta. Nem mintha feledtem volna a leleményt, dehog, csak az asszociáció oly kínosan intim, hogy inkább kerülöm. Még ha valakit, egy kommunikációs aktusban partneremet, történetesen Géza névre kereszteltek volt is.

* barátnő – itt: mindössze a barát nőnemű szinonimája. Mivel hogy itt és most nincs szükségünk differenciáltabb fogalomalkotásra, a fogalomalkotás ezen túlmenő differenciálása ezúttal csak – feleslegesen – más irányba terelné a közlés lényegét (főcsapásának irányát). Muszáj valamennyire koncentrálnunk, fűzfa, és a koncentrálás eszköze (is) a pongyolaság (is)!

** a szó más jelentésére v. ö.: EP, „merített ötös” – itt nem „állott sörbe pottyantott” értelemben szerepel!

*** lásd:**

**** de tudjunk itt megálljt parancsolni fogalomdifferenciáló jó szándékunknak! Másképp csúfosan az irány és a tárgy rovására megyünk. v. ö.: fentebb.

***** barátom, írtam fentebb; no itt kell most picinyt pontosítani. Mert persze hogy nem BARÁTSÁG, pláne barátságOK esete forgott itt fenn, 8² reláció esetében, gondolhatni. Alkalmi embertársam, ez itt jó lesz, és elég is, mert kifejezi e kapcsolatok szituatív voltát, s a nyitottságot is, mely nyitva volt e szituativitás révén bárfelé, teszem a barátság felé is. Lásd még alább is, hogy pont erről ugatnék. Csak – kétségtelenül – kissé körülményesen.

(Csalog Zsolt hagyatékából: OSZK Kt. Fond 445/341. Autográf kéziratforrásból sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta: Soltész Márton.)

„Szelíd lázadás az érvényes norma ellen” Bevezető gondolatok Csalog Zsolt Cseréptörés-kritikájához

„Megjelent a Nouvelle Revue de Hongrie,
Georges Ottlik szerkesztésében.”

(Lengyel Péter: Cseréptörés)

Csalog Zsolt méltatlanul elhanyagolt, poros, számarfüles hagyatékát föl-mérve, rendszerezve akadt a kezünkbe az a kétlapnyi autográf töredék,¹ amely az alábbi – nem éppen érdektelen – nyomozási és újraolvasási hullám elindítója volt. A kizárólag a kézírás alapján azonosított, szerző és cím nélküli fragmentum részletes áttanulmányozását, eredetének, rendeltetésének kutatását elsősorban az indokolta, hogy a hagyatéki rendezéskor alkalmazott hivatalos könyvtári procedúra megköveteli a kutató felelős és felkészült döntését az alábbi három kérdésben: (1) a leltárba vett kézirat valóban a szerző saját munkája-e, avagy sem, (2) szépirodalmi, publicisztikai jellegű, vagy esetleg más szerzők műveiről szóló meta-szöveg, illetve: (3) publikálásra került-e valaha – akár a jelenlegi, akár rövidebb/hosszabb formában, részben vagy egészen eltérő cím alatt.

Az mindenesetre már az elsőként előkerült szövegrészből (az általunk sajtó alá rendezett változat 3–5. fejezeteiből) kiderült, hogy egy önálló mű második, befejező részét tartjuk a kezünkben. Mivel a kézírás – mint említettük – fölismerhetően Csalogtól származik, már csak a kézirat státuszát kellett meghatározni. A kék golyóstollal rótt szöveg egy bizonyos „LP” „Cs.” című regényéről szól; innentől – Csalog és Lengyel barátságának ismeretében – nem volt nehéz rájönni, miről is lehet szó. A szöveg tehát *kritika*, *recenzió*, irodalmi szövegről szóló szekunder szöveg – legalábbis így véltük. A különféle bibliográfiákból azonban csakhamar kiderült, hogy a *Cseréptörés*ről nem jelent meg sem laudáció, sem bírálat a *Parasztregény* szerzőjének tollából. Politikai vagy személyes okokból asztalfiókban maradt írással volna dolgunk? Jogos kérdés! Megkérdeztük hát az ügyben a (második) legilletékesebb személyt,

1 OSZK Kt. Fond 445/380.

a lelet által tárgyalt mű szerzőjét, Lengyel Pétert. Ám a Kossuth-díjas író – legnagyobb meglepetésünkre – azt üzent: soha még csak nem is hallott róla, hogy barátja írt volna valamit '78-as kötetéről. Nem tehattünk mást, várni kellett, és reménykedni, hogy a hagyatéék egy későbbi iratdobozából (a 85-ből ekkor még hátravolt vagy 30) előkerül egyszer a szöveg első fele is.

Közel húsz gyűjtővel odébb, egy szépirodalmi fragmentumokkal teli doboz alján azután megtaláltuk a becses holmit. Az újonnan felfedezett töredék első mondata („Néhány lazán összefűzött gondolat rövid felvázolásával szeretnék a közös beszélgetés – netán vita – kialakulásához indításokat adni”) máris megszabta kutatásunk új irányát. Ezek szerint *vitaestet, könyvbemutató előadást* keresünk – valamikor a megjelenés környékén. A kérdés csak az: mikor jelent meg egyáltalán a könyv? Ezt aránylag könnyen megtudhatjuk, csupán némi könyvtári kutatást igényel: végig kell lapozni az Élet és Irodalom '78-as számait – különös tekintettel *A hét új könyvei* rovatban közölt műcímekre. Nem is kell soká böngészni, már a június 24-i számban megjelöljük a kívánt adatot. Júniusi tehát a megjelenés, így nyilván még ebben az évben megtartották a bemutatót. Nézzük hát az év kulturális eseményeiről tájékoztató forrásmunkákat – elsőként *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiájának* vonatkozó fejezetét,² majd Fodor András naplójának *Hetvenes évek* című kötetét!³ Mondanunk se kell: semmi nyom.

Internetes kutakodásaink eredményeként bukkantunk rá Pataki Éva *Egy levelezőlap Ottliktól* című cikkére, melyben (persze csak említészerűen, de) már szó kerül egy bizonyos írószövetségi bemutatóról:

„Ottlik nem is iratkozott vissza [56 után] az írószövetségbe. Csak egyszer⁴ lépte át a Bajza utcai épület küszöbét, amikor bemutatta Lengyel Péter új regényét. Az esemény nem arról híresült el, hogy megjelent a kitűnő *Cseréptörés*, hanem hogy Ottlik felbukkant az írószövetségben.”⁵

Sajátos véletlen, hogy éppen ebben az időszakban lapoztuk végig a bibliográfiai szempontból mindeddig feldolgozatlan Magyar Napló című kétheti lap

2 *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1978*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1982, 98–99.

3 FODOR András, *A hetvenes évek: Napló, 1975–1979*, Bp., Nap Kiadó, 1996, 402–505.

4 Valójában még kétszer lépte át Ottlik azt a bizonyos küszöböt, néhány évvel később ugyanis a Bajza utcai épületben rendeznek számára születésnap köszöntést, ám ekkor már nem érzi olyan jól magát, mint a Lengyel-féle vitaesten, és korán távozik.

5 PATAKI ÉVA, *Egy levelezőlap Ottliktól*, 168 Óra, 2010, 51–52. sz. (december 22.), 35.

1989–1990-es (még tartalomjegyzék nélküli, nagyalakú, újságformátumú) évfolyamait Csalog publikációs listájának összeállítása érdekében. Itt akadunk rá ugyanis, a ’91-es Ottlik-emplékszámban Kis Pintér Imre rövidke írására, amely újabb részletekkel szolgált a szóban forgó programra vonatkozóan.

„A harmincnégy év alatt – írja Kis Pintér –, úgy tudom, két ízben sikerült elhívni [Ottlikot] a Bajza utca 18-ba. Nem ment könnyen. Először három hónap alkudozás előzte meg, amíg erőszakoskodásomra (a kritikai szakosztályt képviseltem) ráállt, hogy Lengyel Péter szerzői estjét bevezeti. Voltaképpen az erkölcsi zsarolásnak engedett: a fiatalabbak közül köztudottan L. P. állt hozzá a legközelebb, L. P., akinek segítségére ez ügyben természetesen nem számíthattunk.”⁶

Majd magáról az estről szólva így folytatja:

„...leментünk a Klubba, és szokatlanul nagy közönség előtt fölolvasta bonyolultan hangzó tanulmányát a regényről, az R-modelljeiről.”⁷

Bár e szerencsés lelet kétségtelenül meggyorsította munkánkat, Kis Pintér szubjektív visszaemlékezését mégsem tekinthettük perdöntő bizonyítéknak, már csak azért sem, mert a jeles esemény időpontja továbbra is homályban maradt.

Lévén az Írószövetség könyvtárában alapvetően csak ’90 utáni anyagokat őriznek,⁸ kikértük a Széchényi Könyvtár raktárából A Magyar Írók Szövetségének az 1976–1981-es időszakra vonatkozó összevont tájékoztatóját, ezt a hely- és évszámmegjelölés nélküli, stencilezett, keménykötésű dokumentumot. E sovány, s időpontok tekintetében bizony a legkevésbé sem informatív kötetnek a Prózai és Kritikai Szakosztályra vonatkozó fejezetében olvasható az alábbi bejegyzés:

„A két szakosztály együttesen rendezett vitát Nádas Péter: *Egy családregény vége*, Gáll István: *Ménesgazda*, Lengyel Péter: *Cseréptörés*, Esterházy Péter: *Termelési-regény*, Czákó Gábor: *Várkonyi krónika*, Balázs József: *Magyarok*, Cseres Tibor: *Parázna szobrok* című műveiről.

6 KIS PINTÉR Imre, *Az Írószövetségben*, Magyar Napló, 1990, 44. sz. (november 1.), 5.

7 Uo.

8 Kivétel ez alól néhány doboznyi vegyes anyag, melynek gépelt listáját áttekintve, ügyünkre vonatkozóan nem találtunk semmi érdekeset, valamint a Németh György-féle Mozgómonográfiában a Magyar Írószövetség Irattáraként aposztrofált anyag, amelyhez a kutatás során nem tudtunk hozzáférni. (NÉMETH György, *A Mozgó Világ története 1971–1983*, Bp., Palatinus Kiadó, 2002.)

Előadók és korreferensek voltak: Mészöly Miklós, Balassa Péter, Simonffy András, Almási Miklós, Faragó Vilmos, Kiss Ferenc, Ottlik Géza, Csalog Zsolt, Kenyeres Zoltán, Kulcsár Szabó Ernő, Görömbei András, Kis Pintér Imre, Berkes Erzsébet, Alföldy Jenő, Galgóczi Erzsébet, Hanák Péter.⁹

Ottlik Géza, Csalog Zsolt, Kis Pintér Imre és Alföldy Jenő neve egy lapon – jelentős előrelépés ez, s mindenképpen arra sarkallja a kutatót, hogy fölkeresse a kötet két (ma is élő és alkotó) kritikását, akikre Csalog vitaindítója hivatkozik.

Mivel azonban Kis Pintér és Alföldy, e két segítőkész filológus végül nem tudtak útmutatással szolgálni, figyelmünket *közvetett források* felé fordítottuk – s mint a példa mutatja, nem is egészen eredménytelenül. Kelecsényi László 2000-ben megjelent Ottlik-monográfiájában a következőket írja:

„Az Írószövetségbe 1957 után [Ottlik] nem lép vissza, s egy kivételtől eltekintve be sem teszi a lábát a székház épületébe. Ez a kivétel jelentős alkalommá nemesül: Lengyel Péter *Cseréptörésének* bemutatóján mond afféle laudációt 1978 novemberében.”¹⁰

Újabb dátumpontosítással szolgál tehát Kelecsényi könyve, ráadásul rámutat: valamiféle *laudációt* (is) mondott az író a friss Lengyel-regényről. Mármost ha elolvassuk a *Próza* című kötetbe fölvetett *A regényről* című tanulmányt – amely az egyetlen hozzáférhető ottliki trakta a Kis Pintér által emlegetett R-modellekről –, látni fogjuk: még utalás erejéig sem esik szó benne Lengyel művéről.¹¹ Vajon két szövegről lenne szó, vagy csupán az elméleti bevezetőhöz hozzáfűzött szóbeli kiegészítés lett volna maga a méltatás?

A választ Sümei István 2006-os Ottlik-könyvéből olvashatjuk ki:

„A *regényről* című előadást Ottlik 1965-ben tartotta Bécsben egy kerekasztal-beszélgetésen, illusztris íróársak előtt.¹² Magyarul 1979-ben jelent meg a *Kortársban*, majd a *Prózába* is felvette az író. A *Még egyszer a regényről*

9 *A Magyar Írók Szövetsége tájékoztatója 1976–1981.*, szerk. FÁBIÁN Zoltán, h. n., é. n., 32.

10 KELECSÉNYI László, *A szabadság enyhe mámore: Ottlik Géza életei*, Bp., Magvető Kiadó, 2000, 197–198.

11 OTTLIK Géza, *A regényről* = O. G., *Próza*, Bp., Magvető Kiadó, 1980², 184–200.

12 A hagyatékban a magyar és a német nyelvű szöveg mellett megtalálható a konferencia minden fontos dokumentuma. OSZK Kt. Fond 428/314.

című publikálatlan gépirat¹³ pedig Lengyel Péter *Cseréptörés* című könyvét recenzeálja egy hosszú elméleti bevezetőből elrugaszkodva.”¹⁴

Így hát megvan az esten elhangzott szöveg is. Azaz hogy még sincs meg: mert bár a magunk részéről szeretnénk volna az Ottlik- és a Lengyel-kutatás szempontjából egyaránt fontos gépiratot sajtó alá rendezni és Csalog vitaindítójával együtt még ugyanebben a kötetben közzétenni, ám ebbe a hagyaték kurátora, Lengyel Péter nem egyezett bele. Megkeresésünkör arra hivatkozott, hogy Ottlik kérésének megfelelően befejezetlen írás közléséhez nem adhatja engedélyét, ahhoz pedig végképp nem, hogy közvetlenül őrá (is) szóló anyagot publikáljunk.¹⁵

Most már „csupán” a pontos dátumra volt szükségünk, mely ügyben egyetlen utolsó mentsvárunk maradt: az Ottlik-hagyaték – mondván: hátha találnunk valami levélnyomot a program szervezéséről. Ennek megfelelően a 428-as fond jegyzékéből először a levelezésre vonatkozó adattáblákat tekintettük át, s máris megakadt a szemünk egy ’78-as Kis Pintér-levélen. Jól számítottunk, a Prózai és Kritikai Szakosztály nevében írt fölkérő levelet tartottuk a kezünkben:

„Kedves Uram,

1978. nov. 15-én ½ 5 órakor az Írószövetség vitaestet (beszélgetést) rendez Lengyel Péter *Cseréptörés* c. regényéről, a szövetség klubhelyiségében. Engem bíztak meg az est megszervezésével. Úgy tudom: szívesen olvasta és jól ismeri a regényt. Ezért is szeretném megkérni, hogy vegyen részt ezen az összejövetelen, s hogy ott első hozzászólóként mondja el rövid véleményét a könyvről, esetleg fűzzön hozzá néhány kötetlen, általánosabb megjegyzést. Nagyon remélem, hogy kérésem nem lesz kedve ellen való. Kedvező válasza: örömet jelentene.

Budapest, 1978. okt. 8.

Őszinte tisztelettel: Kis Pintér Imre”¹⁶

13 OSZK Kt. Fond 428/313.

14 SÜMEGI István, *A boldogság ízei: Ottlik Géza történetei*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2006, 135.

15 „Ottlik végrendeletileg úgy rendelkezett, hogy halála után a befejezetlen írásokat nem szabad kiadni. Különösen nem adna engedélyt (Péter) arra, ami – mint írja – laudatív é róla szól. Ezt a művet sajnos nem lehetséges sajtó alá rendezni és publikálni.” (ZSOLT Angéla levele SOLTÉSZ Mártonhoz, 2012. június 2.)

16 KIS PINTÉR Imre levele OTTLIK Gézához, 1978. október 8. OSZK Kt. Fond 428/725. A levél közlési jogáért köszönettel tartozunk a hagyaték kurátorának, Lengyel Péternek.

Lengyel legközelebbi barátjának és pályatársának a *Cseréptörés*ről, a hetvenes évek magyar irodalmának e szignifikáns remekművéről alkotott véleményét eleddig legfeljebb közvetett forrásokból ismerhettük, melyek közül minden bizonnyal a leghitelesebb és legirodalmibb példa Csalog '81-es munkáskönyvének *Én voltam a ló* című darabja. E kisregény helyét, munkás- és kulturális identitását kereső elbeszélője egy helyütt így nyilatkozik:

„A Lengyel Péter könyvét kezdtem el nemrég, a *Cseréptörést*, de azt is abba hagytam, valahogy nem lehetett olvasni – [...] megláttam egy könyvesboltot. És egyből eszembe jutott a Lengyel Péter, mer ismerem is, még a Vince révén, meg előtte olvastam újságba hogy megjelent a könyve. És bementem és megvettem, és kiültem vele a parkba egy padra és elkezdtem olvasni. Csak akkor mellém telepedett egy TÖK részeg ember. Aztán meg jött egy kutyás krapek, és elkezdte bolygatni ezt a részegét. Hogy – Menjen innen azonnal, itt nem lehet aludni, mit képzelsz, rendőrt hívok – meg mittudomén. Valami parkőr lehetett. És valahogy nem bírtam tovább, fölugrottam és elmentem. És utána minden nap elhatároztam, hogy tovább fogom olvasni a könyvet, de mindig elmaradt. Egész az elején voltam még, ott, hogy elindul egyedül megkeresni az apját – nem tudom már pontosan. – Szóval ahhoz, hogy az ember nap mint nap folyamatosan tudjon csinálni valamit, ahhoz meg kell találni a körülményeket. Nem lehet CSAK ÚGY olvasni!”¹⁷

A másik „nyom” egy 1987-es levél, amelyet az ez idő tájt éppen New Yorkban élő Csalog Lengyel feleségének, Zsolt Angéjának címzett:

„...régim hitem, hogy az irodalom team-work, nem NP, LP vagy CsZs csinálja, ha az egyedi teljesítményeket ilyesféle nevekkal, monogramokkal jegyezzük is, hanem MI csináljuk – így indokolódik a suta »büszkeség« kifejezés. Utoljára egy bizonyos *Cseréptörés* című könyv olvasásakor éreztem ilyesfélét ilyen intenzíven (nem is tudom, hogy neked – P. – beszámoltam-e akkor erről így), a »remekmű«-dolgát is, meg a »team«-ügyet is.”¹⁸

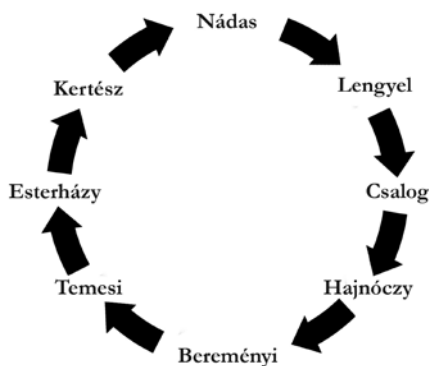
A levélben „NP” monogrammal jelölt író-társ természetesen Nádas Péter, s a mű, melynek kapcsán a *Parasztregény* szerzője saját kollektív alkotásfogalmáról, majd a *Cseréptörés*ről szól, nem más, mint az 1986-os könyvhétre

17 CSALOG Zsolt, *Én voltam a ló* = TALI, 352.; TAL2, 282–283.

18 CSALOG Zsolt levele ZSOLT Angélahoz, New York, 1987. január 28. (OSZK Kt. Fond 445/1105/4.)

megjelent *Emlékiratok könyve*. Első pillantásra nem föltétlenül egyértelmű a párhuzam, holott az „NP”, „LP” és „CsZs” monogramok együttes szerepeltetése nagyon is tudatos lépés volt a levélíró részéről. A három plusz egy memoárt tömörítő monumentális remekmű 18. fejezete ugyanis (majd egy évtizeddel a *Cseréptörés* megjelenése után!) ismét a Bárán János-féle „apátlan nyomozás” történet hagyományára kacsint vissza. Somi Tót Krisztián, a regény *Nincsen tovább* című önéletrajzi és szövegkritikai fejezetének „szerzője” vetette papírra a következőket:

„Ebben a vonatkozásban anyám özvegyi rögeszméjét követtem. Ha ismerhetné apám pusztulásának történetét, akkor visszakapná. Valami ilyesmit érezhetett, s érzése bennem eresztett gyökeret. Arra készültem, hogy ha majd magam is katona leszek, akkor a helyszínen tisztázzam apám halálának körülményeit.”¹⁹

Rondó (Sárközi Dávid grafikája)

Folytatódik tehát (vagy talán soha véget sem ért?) az 1977 nyarán Csalog és Lengyel által kitervelt, 8–10 kortárs prózaíró (köztük Bereményi, Csalog, Császár, Esterházy, Hajnóczy, Kornis, Lengyel, Nadas és Temesi) felkérésével útjára indított, majd később elfulladni látszó Rondó-körjáték, ez a szenvedélyes, *egymást olvasó-megszólító* játék, melynek ötlete a sokszorosan elismert, megkerülhetetlennek titulált, sőt (amint az Esterházy *Függőjéből* kiderül) effektív *függőségi* viszonyt létesítő ottliki–mészölyi hagyomány folytathatatlanságának belátásából, egy új irodalmiság kollektív kívánalmából

19 NÁDAS Péter, *Emlékiratok könyve*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2012⁵, II, 351.

született.²⁰ És mert e vágy indokolt volt, a körtánc hamarosan kezdetét vette, még ha nem is pontosan olyan műfaji és strukturális keretek között, amilyeneket szervezői megálmodtak számára.

Az alapforma tudniillik a *levél* lett volna, éppen olyan, mint Nádas *Levél Lengyel Péternek, ezerkilencszázhetvennyolcból* című írása, vagy Lengyel – Csaloghoz címzett – *Rondója*.²¹ A '78. január 12-i, minden egyes meghívott-hoz eljuttatott játékelhívás olyan szövegek megírására buzdított, amelyek egyszerre szólnak a levélíróról és címzettjéről, s egyszerre rajzolják ki, teszik láthatóvá a generáció történeti és elméleti fundamentumát – ideértve a hasonlóságok és különbségek (ki)jelzése mellett a kötődések és elhatárolódások regisztrációját is. Nádas említett levél-esszéje – eleget téve mindeme kívánalmaknak – érzékenyen világítja meg a *Termelési-regény* és az *Egy családregény vége* szerzői közti felfogásbeli különbséget, amikor rámutat: míg Esterházy alkotótevékenysége és ars poeticája szempontjából Joyce, addig saját írói működése és irodalomfogalma szempontjából Thomas Mann munkássága bír(t) döntő jelentőséggel. Kettejük viszonylatában – legalábbis e szenvedélyes hangvételi látélet szerint – az európai kultúra zárt egységének utolsó, manni pillanata áll szemben a széthullás, a törmelékké aprózódás joyce-i mozzanatával, s e kettő közül – véli Nádas – a *Cseréptörés* létre hívója szintén a manni modellt követi.

„[Esterházy] mondatainak görcestelen és derűs szabadsága azon kivételes energiából és képességből táplálkozik, hogy megtanult épületet emelni abból az anyagból, amiben más csak kétségbeesetten és görcsösen kotorászni tud.

És ez a kétségbeesettség, görcsösség és kotorászás, már megbocsáss, mindkettőnkre vonatkozik. Az én regényemre is (most éppen az udvariasság kívánja úgy, hogy magamat említsem előbb), a te regényedre is. Ez nem baj, de így van.”²²

20 Vö. erről: SOLTÉSZ Márton, *Az olti tutajút: Bevezetés a Gézám! című Csalog-szöveg olvasásába*, Irodalomtörténet, 2012, 4. sz., 535–553. (Lásd a jelen kötetben is.)

21 A táncrend – vagy ahogy Csalog nevezte: „szereposztás” – szerint Nádas valóban Lengyelnek írt volna. „A végleges szereposztás a következő: Nádas ír Lengyel P-nek, L. Csalognak, Cs. Hajnóczynak, H. Bereményinek, B. Temesinek, T. Esterháznak, E. Kertésznek, K. Nádasnak, és a kör zárva.” – *A Napló 1977–1982 (Válogatás)*, szerk. BARNÁ Imre, KENEDI János, SÜLYOK Miklós, VÁRADY Szabolcs, bev. SÜLYOK Miklós, jegyz. KENEDI János, Bp., Minerva Kft, 1990, 77.

22 NÁDAS Péter, *Levél Lengyel Péternek, ezerkilencszázhetvennyolcból* = N. P., *Talált cetli: És más elegyes írások*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2000, 198.

Csalog Zsolt írói programja már korántsem skatulyázható be ilyen könnyedén, s ennek oka nem utolsósorban az, hogy a *Parasztregény* szerzője – generációjának világirodalmi modelljeivel ellentétben – azt az amerikai antropológus-író, Oscar Lewist tekintette etalonnak, akinek műveit (*The Children of Sánchez: Autobiography of a Mexican Family* [1961]; *A Death in the Sánchez Family* [1969]) az olvasóközönség „szépirodalom gyanánt fogyasztja”, holott „szociológiai dokumentumok is”.²³ És bár a *Parasztregény* kétségtelenül a magyar paraszti kultúra zárt egységének utolsó pillanatát ragadja meg, a tradicionális népi elbeszélő értelmiségi voltának kidomborításával ugyanakkor jelzi: voltaképpen máris *túlléptük* azt a határt, amelyen a '78-as műalkotás műfaji kódjának, valamint látszólag semleges, homogén, egyes szám első személyű elbeszélői struktúrájának állítása szerint még *innen* vagyunk. Egyszerre prousti, manni és joyce-i hatást mutat tehát a tradicionális népi és a civilizált(abb) urbánus tudat ütközését, a modern identitás- és szerep-zavart belülről föltáró csalogi magnum opus – s mégis más, különösebb, idegenebb; hiszen úgy kezdeményez játékot a Zola (*La Terre*), Reymont (*Chłopi*), Rebreanu (*Ion*) és Urban (*Živý bič*) nevével fémjelezhető kelet-(közép)-európai parasztregény hagyományával, hogy szerzője – a különböző nemzedéki szisztémáktól eltérően – a választott irodalmi műfaj *megszüntette megőrzéséhez*, az utolsó (s egyben persze az első) „igazi” parasztregény megalkotásához a szociológiai kutatás módszereit és hitelességfogalmát adaptálja/használja föl.

Így Nádas család-, Esterházy termelési-, valamint Lengyel sci-fi- és nevelődési regényeinek tiszta irodalmiságával párhuzamosan a csalogi *Bauernroman* – az empirikus kutatás és az eminens szövegalkotás összehangolásával (mintegy szimbiózisával) – forradalmian új összefüggést teremt *narratio* és *demonstratio* augustinusi kategóriái között. A kérdés már „csak” az – s erre a későbbiekben természetesen visszatérünk majd –, miként reagál e sajátos magatartásra, hogyan kapcsolódik e kétségtelenül újszerű (s egyben veszedelmes) jelenséghez (kapcsolódik-e egyáltalán?) a Rondó-nemzedék.

Mielőtt azonban rátérnénk a vitaindító szöveg elméleti kérdéseire, szögezzük le: számos írotársával ellentétben – kik nagyjából azonos színvonalon és

23 Kiss Zsuzsanna, „Lágyinterjújom”: Beszélgetés Csalog Zsolttal, *Látó*, 1991, 9. sz., 1078.

intenzitással művelték a szépirodás és a kritika gyakorlatát – Csalog Zsolt nem volt kritikus. Még a legtöbbet (lévén írói pályájával párhuzamosan könyvillusztrátorként²⁴ és grafikusként²⁵ dolgozott) képzőművészeti kiállításokról,²⁶ esetenként filmekről²⁷ és színházi előadásokról²⁸ írt. Egyetlen irodalmi „kritikája” annak a Tar Sándornak az elbeszéléskötetéről szól (*Miért jó a póknak?*, 1989),²⁹ aki a *Mozgó Világ* ’76-os szociográfiapályázatán első díjat nyert (ő maga csupán másodikat), aki a pártállami időszakban jelentéseket írt róla,³⁰ és akit Csalog – mint író – igen nagyra tartott.³¹

„Nem vagyok a babérosztás mesterségében jártos kritikus. Csak idősebb pályatárs vagyok” – írta az említett Tar-kötet kapcsán.³² S bizony éppen ez az „inkompetencia” a mi szerencsénk, hiszen ha Csalog akkor a korabeli kritika nyelvén szólalt volna meg, abból bizonyára kevesebbet szűrhetnénk le ma irodalom- és kultúrafelfogásával kapcsolatban, mint ebből a kétségtelenül érzelmes és indulatos laudációból. Közlebről szemügyre véve: ez a ’89-es Tar-kritika tulajdonképpen a ’78-as Lengyel-vitaindító inverze, lévén előbbi az író legközelebbi (talán nem túlzás állítani, hogy az *egyetlen*) hazai irodalmi rokonával, az eszményi doku-művésszel foglalkozik, utóbbi pedig a valóság-fikció opozícióra épülő nemzedéki vita „ellenzéki” páholyában helyet foglaló „irodalmi” íróval.

- 24 *Art of Indonésie*, ed. Tibor BODROGI, Bp., Corvina Kiadó, [1972] 1973. (~180 rajz); GÁBORJÁN Alice, *Magyar népviseletek*, Bp., Corvina Kiadó, 1974. (~20 rajz); *Törzsi művészet I-II.*, szerk. BODROGI Tibor, BOGLÁR Lajos, Bp., Corvina Kiadó, 1981. (~440 rajz); *Stammeskunst*, Hg. Tibor BODROGI, Bp., Corvina Kiadó, 1981.
- 25 *A tornacipóm*, Magyar Napló, 1990, 20. sz. (május 17.), 10.; *Levél a szerkesztőnek*, Magyar Napló, 1990, 25. sz. (június 21.), 2.; *Szuperlatívusz*, Magyar Napló, 1990, 35. sz. (augusztus 30.), 9.; *A teremő vázlatfüzetéből*, Magyar Napló, 1993, 2. sz. (január 22.), 24–25.
- 26 *Fantázia – vizualitás: Beretvás András kiállítása elé*, a kiállítási brosúra belső borítóján, é. n.; *Lóránt Zsuzsa szobrai a Csók István Galériában*, Magyar Napló, 1990, 38. sz. (szeptember 20.), 14.
- 27 *Istenmezeje szociográfia*, Stúdió, 1976, 2. sz., 76–77.; *Cséplő Gyuri = dokumentum + játék = Cséplő Gyuri*, szerk. FEKETE Ibolya, tűzött gépiratban, [1978], 33–37.; „*Nem csak cigányfilm*”: *Gyarmathy Livia – Koportos (1980)*, Filmvilág, 1980, 3. sz., 10–11.
- 28 *Tragédia magyar nyelven: Az Elektra a Szkéné színpadán*, Igazság, 1990, 9. sz. (október 11.), 10.; *Milyen távol van New York! Halász Péter és a Love Theater Budapest*, Igazság, 1990, 14. sz. (november 15.), 10.
- 29 CSALOG Zsolt, *Miért jó a póknak?*, *Kritika*, 1989, 10. sz., 42.
- 30 Vö. SZÖNYEI Tamás, *Titkos írás: Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, Bp., Noran Kiadó, 2012, 502, 706, 748–749, 795–802, 805–811. Minderről részletesebben: könyvünk *Egy lelkiismerettel megvert írástudó* című fejezetében.
- 31 Vö. erről: KOVÁCS Dezső, *Szabad emberként életem: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, *Világ*, 1989, 5. sz. (június 22.), 41–42.
- 32 CSALOG, *Miért jó a póknak... i. m.*, 42.

Magától értetődő hát, hogy a *Cseréptörés* bemutatóján elhangzó problémafölvető előadás maga is e nemzedéki súlyú esztétikai dichotómia köré szerveződik. Az a „pozitív kicsengés” például, amelytől a Lengyel-mű – Iszlai Zoltán kifejezésével élve – „boldogító könyvvé” válik, az a tény tehát, hogy „írója kiküzdí [...] a harmóniát” (ráadásul „anélkül, hogy katarzisa hamis vagy rózsaszínű lenne”),³³ Csalog szerint „a kritikai alapállás következetes meghaladása”. Módfellett érdekesen játszik e két ars poetica a *hitelesség* központi kategóriája körül – az egyik, amelyik azt vallja, hogy a kitalált történetek, s a másik, amelyik azt, hogy az életvilág valóságának narratívái révén lehet a legadekvátabb módon kifejezni-megvilágítani az emberi lét örök kérdéseit, princípiumait. Evetke „bocsánatos félreértése”, amely a (kontinuitás helyreállítását célzó) „súlyosan gyakorlati kérdés” és az érzelmi kötődés kérdésének fölcserélésén alapul, szintén ezt a – nem csupán módszertani, de egyben felfogásbeli – differenciát hivatott megvilágítani. Vagyis épp e differencia látszatvoltát, amelyet Csalog persze nem ismer el teljes mértékben, hiszen a Lengyel-regény érdemeit szigorúan a fikciózus természetű széppróza határain belül jelöli ki. Mint írja: „Lengyel Péter arányválasztása a határokig jut, nagyon tanulságosan megmutatja a határokat, de nem lépi át azokat.”

Az a *fiction-non-fiction* szakadás azután, amely a kor külső, kritikai diszkurzusában (is) lejátszódik, Csalog és Lengyel viszonylatában mű-immanens, struktúraszervező problémává lényegül; esztétikai-poétikai vitájuk (akárcsak Lengyel későbbi *Rondójában*) a primer szépirodalmi szövegekben reinkarnálódik. Berkes Erzsébet – talán éppen a „szokatlanul nagy közönység” részvételével lezajlott írószövetségi est, az író társ és barát fölvezetője nyomán – különös érzékenységgel tapintott rá a Lengyel-féle írói magatartás („a megfigyelés objektivitása”) és a Bárán-típusú szereplői (világ)viszonyulás között fennálló szerves, a *Cseréptörés* szempontjából termékenyítő (s egyben irodalmi témává nemesülő) összefüggésre. „Az a lézengő típus – írja a ’79-es januári Kritika hasábjain –, amelyik a fikciónak látszó indítékot következetesen behelyezte a realitásba, nem a fikció felé vitte a megoldást, hanem a realitáshoz”.³⁴ Nem csoda hát, hogy a regény végén e meglepő doku-fikció értékválasztás eredményeként létrejött kölcsönös lefedettség, az a sajátság

33 ISZLAI Zoltán, *Apátlan nyomozás* = I. Z., *A valóság közelében: Egy évtized prózái*, Bp., Kossuth Kiadó 1983 (Esztétikai Kiskönyvtár), 115.

34 BERKES Erzsébet, *Csak okosan* = B. E., *Pillanatképek: Irodalmi bírálatok*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1984, 228.

tudniillik, hogy az író mintegy „belevész”³⁵ saját hősébe, explicit esztétikai krédó megfogalmazásához vezet:

„Az egész, persze, történet. Persze. Kezdetről fogva világos volt, öreg, hogy nem fogod azt hinni egy másodpercre sem, amint továbbhajtasz egy lapot, vagy új kvarckristályt csúszatsz olvasókészüléked kék lemezére, hogy a tárgy, melyet a kezeden tartasz, nem könyv, hanem egy darab hegyoldal Óbudán, Duna-part, zöld derengés, híd, tehervagon deszkája, harminc és feles beépítendő tarack, azóta kimúlt villamos a Kiskörútról, bőrfogantyú, neonkandeláber, benzinszagú autóbusz, hatodik emeleti garzonlakás vagy cigánygyerekek piros csizmában. Történet. Másrészt: komoly, megbízható. Nem valami kitalált dologban lézengtél eddig. (Különben: kitalált történetek nincsenek.)”³⁶

Tisztán látszik, hogy ameddig Lengyel Péter elbeszélője a kitalált történetek létének általános tagadásával a fiktív és nem-fiktív narratívák közötti határvonal radikális eltörlését célozza, Csalog csupán a kritikai alapállás – jöllehet: „a hitelesség és a morális magatartás csorbája nélkül” történő – meghaladását ismeri el. Ez utóbbi tekintetében viszont a tőle megszokott szimpatikus szerénységgel kezdeményez önvizsgálatot: „nem ragadtam-e bele túlságosan a kritikai alapállásba?” – teszi fel a kérdést. Ám azt, hogy sajnos valóban beleragadt, elsősorban nem a hetvenes évek Csalog-portréi, e jól fölépített, korszerű szövegek tükrözik, sokkal inkább az a tény, hogy a szociografikus próza elkötelezettje képtelen túllépni a kritika kritikáján, s észrevenni a saját doku-portréinak hangkölcsonzó monológstruktúrája, illetve a *Cseréptörés Tűz-víz* című alfejezetének monológmontázsja közötti narratív rokonságot. Míg a korai *Szvetter*, a *Kilenc cigány*, a *Gyökerek* vagy az *M. Lajos* szövegében a művészi nyelv – ez a sajátos poétikai szoftver – mintegy választóvízként strukturálja át, s teszi láthatóvá egyúttal az ábrázolt (természetes, azaz tisztításra, művészi újraalkotásra szoruló) életvilágbeli elbeszélői nyelve(ke)t-megnyilatkozás(oka)t a portré homofon diszkurzusában, addig Lengyel a báráni emlékezőfolyam háttérében álló tudatműködést ábrázolva vonja össze a korábban külön-külön megszólaltatott (vagy csupán jelzett-érzékelte) elbeszélői szövegeket egyetlen, többszörösen fiktív portré monológjává. Miután az apja élettörténetét kutató fiatalember szemtanúk és sorstársak

35 *Uo.*, 229.

36 LENGYEL Péter, *Cseréptörés*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1978, 406–407. A regényből vett idézetek után közölt oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

egész csoportját keresi fel és bírja vallomásra, lassanként egy emberré olvad emlékeiben a négy „adatközlő”, s az egykori közös életesemény utólagos narratíváiból az ő fejében-életében áll össze, s – kéredzkedik lassanként az Apa üres helyére – a rabközösség kollektív története.

„Nem tudta már, hogy mit melyiküktől hallott. Egy emberré olvadt a négy. Annak itta minden szavát. [...] Együtt jutottak előrébb, Rasszijszk városa, ezerkilencszáznegyvenhárom tele felé. Így beszélt körülbelül:

Harminc és feles beépítendő ágyúkkal álltunk ott. Elmondom, öregem, százötvenezer emberünk maradt ott, azért csináltuk végig, vagy nem azért, most már halljad, legyen meg.” (277–278)

Innentől azután oldalakon keresztül ezt a különös, a csalogi monológpróza műfaját idéző közös(ségi) hangot halljuk; s lassanként, e szimbolikus monológ kiáradása nyomán valamiféle kollektív, nemzedéki apa portréja rajzolódik ki előttünk.

Végezetül – visszatérve előző fejezetünk záró kérdéséhez – mondjuk ki: igenis van érdeklődés, mi több, fogékonyság Csalog módszertana iránt, jóllehet ez az érdeklődés – Lengyel alkatából adódóan – elsősorban technológiai utalás-kölcsönzés, egyfajta „narratív válasz” formájában jelentkezik; s csupán sajnálhatjuk, hogy válasza a *Gyökerek* és az *M. Lajos* szerzőjének – ugyancsak alkatából és gondolkodásmódjából adódóan – elkerüli a figyelmét. Olybá tűnik: ha a „doku-” és az „irodalmi” író egymást olvassák, szükségszerűen *alulértés* és *jobban értés* kettős áldozataivá válnak. Míg Csalog számot vetett a *Cseréptörés* kritikai tartalmaival, s jelezte a Lengyel-szövegnek „a regényidő és filmidő egyre képtelenebb besűrűsödés[éhez], rövidülés[éhez]” – mint kortársi trendekhez – való viszonyát, addig a *Cseréptörés* szerzője alkotó módon demonstrálta a csalogi monológpróza és az emlékezésfolyamat ábrázolásának prousti hagyománya között fennálló elemi kapcsolatot. Mindketten a sajátot keresték tehát az idegenben – tegyük hozzá: sikerrel! –, kölcsönös különbözőségük föltárásában önmagaságuk termékenyítő (egy valódi, összetartó írónemzedék számára nélkülözhetetlen) *egyediségét* tapasztalva meg. Ezzel pedig, ha csupán látenszen is, de mindketten a Nádas-lelél központi gondolatához kapcsolódtak:

„Több mint tíz éve már, hogy Bojtár Endre megfertőzött egy gondolattal, miszerint itt, ezen az igencsak tág földrajzi térségen, amely az Adriai tenger

kék partjaitól a Balti tenger szürke partjáig terjed, minden másként érvényes, mint ettől nyugatabbra, északabbra és délebbre, a keletről nem is beszélve, ha tehát *itt*, azokról a történeésekről akarunk beszélni, amelyek *csak itt történhetnek meg velünk*, akkor bizonyos értelemben *még a másságunk tudatát is el kell felejtenünk*.

Csak az az ember önmaga, aki nem azért olyan, amilyen, mert mások más-milyenek, hanem azért mutatkozik mások között másnak, mert a saját adott-ságaival él.”³⁷

Csalog Zsolt 1978-as fölszólalásának telitalálatai és félreértései, barátja és saját művészetét érintő figyelmének vakfoltjai és ráfogásai mindenestül hozzá tartoznak a kor „külső” (akadémiai-zsurnálkritikai) és „belső” (művészi) diszkurzusához. Hű képet nem is kaphatnánk másként a *Cseréptörésről* – ahogyan születésének, fogadtatásának időszakáról sem –, csupán a mű címében is jelzett, s hatástörténetében is megfigyelhető nemzedéki játék eszközeinek, résztvevőinek és eredményeinek ismeretében. Megismerés és megismertetés e kettős célját szem előtt tartva rendezzük sajtó alá, s adjuk közre most, közel negyven évvel azután az ominózus írószövegségi bemutató után e tanulságos, szimptomatikus problémafölvetést.

37 NÁDAS, *Levél Lengyel Péternek... i. m.*, 189–190.

Csalog Zsolt

Lengyel Péter: Cseréptörés

– *Vitaindító* –¹

1

Néhány lazán összefűzött gondolat rövid felvázolásával szeretnék a közös beszélgetés – netán vita – kialakulásához indításokat adni.

Ha megkísérlem a *Cseréptörés* alapgondolatát, központi írói programját megragadni, a következőket mondhatom: egy társadalom, egy kultúra történetében létrejött egy diszkontinuitás. E történelmi jelenség súlyosan veszélyezteti a társadalmi identitástudatot, és ily módon súlyos társadalmi „személyiségzavar” okozójává válik. Ha generációk nem kapják meg természetes kulturális örökségüket, a történelmi tudatban az időfolyamatot kettéosztó, az osztópont előtti időt eltakaró fal épül fel, s így e generációk, a kultúra aktuális, „ügyeletes” hordozói, bizományosai sem lesznek képesek letéti jelleggel birtokolt kultúrájuk tradálására; azaz az éles történelmi cezúra azt a veszélyt rejti magában, hogy a diszkontinuitás révén hosszú távú cselekvés- és létképzetenség áll elő. Egyetlen megoldás és elodázhatatlan feladat: a történelmi tudat rekonstruálása, a diszkontinuitás felszámolása. Mindez egy társadalom jelen életének és jövőjének alapvető feltétele: súlyosan *gyakorlati* kérdés (hangsúlyozom a könyvet idézve).

A *Cseréptörés* alapproblematikáját a fentiekben egy társadalomtörténeti fogalomrendszer alapján próbáltam megfogalmazni. A regény természetesen nem ezt teszi, hanem a széppróza sajátos lehetőségeinek megfelelően egyénre, egyénekre vetítve jeleníti meg és tárgyalja a társadalmi érvényű-súlyú kérdéseket. A *Cseréptörés* hőse egyszemélyes sorsával, élethelyzetével és a regényidőben megtett útjával, katarziséval mintegy szimbóluma a társadalmi sorsnak, a társadalmi szélességű léthelyzetnek, a napjainkban aktuális, létező, vagy csak kívánatos társadalomtudati folyamatoknak.

1 Elhangzott 1978. november 15-én, Lengyel Péter *Cseréptörés* című kötetének a Magyar Írószövetség Prózai és Kritikai Szakosztálya által rendezett bemutató és vitaestjén, a Szövetség székében.

Mármost ha ez így van, tézisregény-e ettől a *Cseréptörés*? Amennyiben a szónak pejoratív jelentésárnyalatot tulajdonítunk, úgy gondolom, hogy nem az. Sokkal konkrétabb, sokkal eredetibb epikus Lengyel Péter, könyve pedig sokkal szuverénebb alkotás, semhogy egy teoretikus koncepcióval szemben másodlagosnak, pusztán illusztratívnak érezhetnénk, akár csak pillanatokra is.

2

Első pillantásra is szembeszökő a *Cseréptörés* írójának rendkívüli érzelmi kultúrája, s az a megtalált írói technológia, amellyel e mély érzelmi kultúrát kivetíteni, irodalmi művé formálni képes. A nyersanyag, amelyből építkezik, jobbára érzelem (és minimális arányban külsődleges történés), a mű mégis hiánytalanul epikává tud válni. Az érzelmi nyersanyaggal való bánni tudás biztonságát nyilvánvalóan a gondolati síkon rendezett koncepció szilárdsága biztosítja. Ahogy a mindenütt jelenlévő morál nem válik sehol öncélú moralizálássá, ugyanúgy az érzelmi természetű alapanyagból sem szentimentális lelkizés épül – hiszen (már a szinopsis funkciójú első fejezetből tudjuk): mindaz, ami itt az érzelmek szintjén játszódik, *gyakorlati* kérdés. Aki nem így olvassa a *Cseréptörést*, Evetke bocsánatos félreértésében² osztozik – és helyesebb, ha utánagondol.

Tovább időzve a szűken értett tartalmi, konceptuális kérdéseknél, egy szerintem nagyon lényeges vonatkozásra szeretnék még rámutatni. Az alapmondandót tekintve nagyon is természetesnek találnánk, hogy Lengyel Péter beérte volna a diszkontinuitás mint létrejött élethelyzet leírásával. Jelenkori irodalmunkat futólag áttekintve arról győződhetünk meg, hogy vállalkozásainkban alig is „szokás” túllépni a deskripciót – a kortárs művek általában e célrendszeren *belül* jók vagy rosszak –, de szinte szokatlan, hogy ne mondjam: illetlennek tűnő az a pozitív kicsengés, amely a *Cseréptörés*nek szerves sajátja. A kritikai alapállás következetes meghaladása ez. (Lengyel Péterrel közös ifjúkorunk deklarált irodalomelméleti alapmodellje jut itt eszembe, amely szerint a kvázi igazi irodalom nem állhat meg a társadalom kritikai ábrázolásánál, hanem – túljutva rajta – jövőbe vezető utat jelöl ki. E határozat – mai irodalmunk tanulsága szerint – jobbára papírrongy maradt, és most íme, itt a mű, amely ugyan Zsdánovra hivatkozó lábjegyzet nélkül, de mégis mintha ezt az eszményt valósítaná meg, ha talán nem is egyedülállóan, de minden-

2 LÉNGYEL Péter, *Cseréptörés*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1978, 13–14.

képpen váratlanul, meglepetésként.) A *Cseréptörés* materiájába ágyazva megtaláljuk ugyan a kritikai alapállás elemeit, de nem ezek az elemek dominálják a művet. A regény leírja, vagy legalábbis kijelöli azokat a tényeket, amelyek a diszkontinuitást okozták, a háborút, s az azt követő, azzal csaknem homogen történeti blokkot jelentő 50-es éveket (Bárán János generációjában e két korszak alig is válik el; időben is, jelentésben is szorosan összefügg), de nem ezeknél időzik az író; minderre leginkább csak jelzésekkel utal, mint tudott dolgokra; lényegi célja sokkal inkább a továbblépés lehetőségeit kutatni, figyelmét ez köti le. Feladatának nem a diszkontinuitás helyzetének ábrázolását, hanem az elveszett kontinuitás helyreállítását tartja.

3

A kritikai szempontoknak ez a másodrendre szorulása természetesen problémákat is felvet. Akadhatnak pontok, ahol az olvasó szinte kevesellheti, hiányolhatja egy-egy konkrét tény kritikai közelítését. Egy példa: a túlélő mérnök, Kóródi Dániel minisztériumi osztályvezető – akinek figurájából, áttűnéssel, a túlélő apa 60 éves álomalakja bomlik ki – rehabilitációja, sorskonszolidációja abban kulminál, hogy szobaszökőkutakat tervez különféle főhivataloknak. A kép nagyon is valós. A konkrét esetben a kritikai hangütés úgyszólván elmarad. Csak egy nagyon finom distinkció, alig is észrevehető távolságtartás jelzi, hogy az álmok szintjén nem ez a túlélés tartalma és értelme: az elképzelt apa nem szobaszökőkutakat tervez, hanem „forradalmi fürdőszobát”.³ A konkrétumokon túl felvethető a kérdés általánosan is. Úgy gondolom, hogy a kritikai tartalom és a jövőkeresés-találás arányválasztásán is múlik, hogy a regény főhősének megtalált öröme, életének visszaállt kontinuitása mennyire marad privát és egyszeri megoldás, vagy mennyire lesz mindnyájunk általánosítható élménye.

E megjegyzésekkel nem annyira bíráló szándékom volt: úgy vélem, Lengyel Péter arányválasztása a határokig jut, nagyon tanulságosan megmutatja a határokat, de nem lépi át azokat. Az adódó meggondolások bírálat helyett inkább önvizsgálatra készítetnek: a *Cseréptörés* olvastán – mint pályatárs – magamnak kell feltegyem a kérdést: nem ragadtam-e bele túlságosan a kritikai alapállásba? Ha, íme, túl is lehet lépni azt, itt és most, a hitelesség és a morális magatartás csorbája nélkül?

3 Uo., 399.

4

Végezetül formai kérdéseket szeretnék szóbahozni. A *Cseréptörés* formai megoldása tanúsítja, hogy Lengyel Péter birtokában van a mai regénytechnológiának, bőségesen él azokkal az eszközökkel, amelyekkel a prózairás jelenlegi állása mellett élhet. Igen jellemzőnek találok azonban, hogy technológiai eszközeit szigorúan eszközszinten tartja, technikázgatásra, virtuozításra nem törekszik. Az időfolyamat snittelésével, az állandó térváltásokkal minden zsonglőrködéstől mentesen bánik – egyáltalán: a formával mintegy észrevétlenül igyekszik maradni. Így, ha a formát különválasztva vizsgáljuk, az eszköztár frissessége, „modernsége” mellett legalább annyira feltűnik a hagyományos eszközök használata is. Lengyel Péter kvázi „direktben” ír, látszólag igénytelen harmadik személyes nézőponttal vezet valahonnan valahová, és a regény tempója néhol szokatlanul lassúnak, úgyszólván régiesnek tűnik. Legyen a példám egy kijelölt helyszín, a Jókai téri szabóüzlet: hogy odajussunk, végigjárjuk az átszállásos utazást, a jelenet végeztével pedig ugyanúgy el is jövünk a műhelyből.⁴ A könyv tempója az első olvasáskor számomra is problémát jelentett: érzékelhetően nem igazodik a mai irodalom tempó-normájához. Alaposabb odafigyelés után már úgy látom: az eltérés szándékos, szelíd lázadás az érvényes norma ellen. És hozzátenném: nagyon is jogosult, indokolt lázadás. Látnivaló, hogy az utóbbi évtizedben többen is hasonló gesztussal tiltakoztak egy immáron veszélyessé váló folyamat, a regényidő és filmidő egyre képtelenebb besűrűsödése, rövidülése ellen. Ami pedig általában az új és a hagyományos technológiai elemek együttes szerepeltetését, szintézisét illeti, úgy gondolom, hogy a *Cseréptörés* írója csakis a szintézissel találhatta meg a regény tartalmi síkjával adekvát formát: formában is létrehozva a diszkontinuitást feloldó kontinuitást.

5

A regény kvalitását és jelentőségét illetően Kis Pintér Imrével értek egyet⁵ – e rövid jelzés egyben felment a részletezés kényszere alól. Egy mondattal mégis utalnék Alföldy Jenő értékelő kritikájára,⁶ amely érzésem szerint talán túlságosan is generációs keretekben értelmezi a *Cseréptörést*. Magam – bár

4 *Uo.*, 351, 364.

5 KIS PINTÉR Imre, *Mi a kultúra?*, Élet és Irodalom, 1978, 36. sz. (szeptember 9.), 11.

6 ALFÖLDY Jenő, *Ér a nevünk*, Élet és Irodalom, 1978, 38. sz. (szeptember 23.), 15.

közel egyidős vagyok Lengyel Péterrel – más színhelyeken és lényegesen eltérő személyes sorssal éltem végig a regény tárgyalt történelmet; talán ezért is tiszttem, hogy a konkrét nemzedéki vonal helyett – vagy azon túl – a könyv általános jelentését hangsúlyozzam, és általános jelentőségét méltassam.

(Csalog Zsolt hagyatékából: OSZK Kt. Fond 445/380. Autográf kéziratforrásból sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta, majd jegyzetekkel ellátta: Soltész Márton.)

Bejegyzések a CS betűhöz

Csurka István levele Csalog Zsolthoz

Ahogy ma már csak „a Péterek nemzedéke”-ként, sőt „a 4 P”-ként emlegetjük a hetvenes években indult, akkor ún. „fiatal” írókat – Esterházyt, Nádaszt, Hajnóczyt és Lengyelt –, úgy ragadt valahogy a Csalog–Császár–Csörsz–Csurka–Csaplár-fogatra az „5 CS” elnevezés. Vélhetően a lázas előadások mámorában, a szintézis igényével alkottam meg ezt a cégtáblát, elsősorban azért, hogy ezzel is rögzítsem: öten vannak – könnyebb így összeszedni, számon tartani őket.

A kilencvenes évek elejétől azután egyre szaporodtak a szomorú bejegyzések e „fiatal” nemzedék virtuális naplójának CS betűjénél. Először Csalog Zsolt (1997. július 18.), majd Császár István (1998. március 26.) költözött el az árnyékvilágból, nemrég pedig (2012. február 4-én) Csurka István is letette a lantot. Szíven ütött a hír, hogy ez a művelt, nyughatatlan ember is távozott, szüleim, nagyszüleim politikai vitáinak egyik főszereplője – halála az idő múlására figyelmeztetett. Még tíz-tizenöt évvel ezelőtt MIÉP-gyűlésekre cipelt az apám. Akkor épp Csurka volt az egyik boldog hangadó. Én persze gyűlöltem a többórás ácsorgást, nem érttem a vezérszónok indulattól fűtött előadását, és bizony féltém, amikor „Körmös elvtárs” neve hallatán üvöltözni, fújolni, fütyülni kezdett a nép. Ugyan, hol vannak már a rendszerváltozásnak ezek az izgatott, zavaros, egyszerre a szép jövő eljövételét, s egyszerre a meggyalázott múlt rehabilitációját követelő esztendei? És hol vannak az akkori rétorok, a „Wende” hősei?

Sic transit gloria mundi...

Néhány hete – Csalog Zsolt hagyatékának leltározása közben – érdekes levélre bukkantam az OSZK kéziratárában. Persze, hogy valóban érdekes-e, vagy csak most, Csurka halála miatt tűnik érdekesnek, jó kérdés. Mindenesetre: aktuális. Alább a szöveg:

„Kedves Zsolt,

egy kicsit soká volt nálam a kéziratod, de ezzel csak azt érted el, hogy tovább erjedt [...]¹ és végül teljesen kiforrt bennem a csodálat és az elismerés.

Ezekben az írásokban a sorsokkal közvetített korszerű, nemes mondani-valón felül elsősorban a módszered iránti következetesség nyűgözött le. Az, hogy egy kötőszó erejéig sem engedted a saját céljaid, szándékaid ráerőszakolódni a vallomást tevőre; hogy láthatóan nem akartál egyetlen olyan mondatot sem kiprovokálni belőlük, amit ők nem akartak volna kimondani; hogy esetleg nem éppen inyedre való vélekedéseiket is alázatosan tiszteletben tartottad.

És lám, ebből aztán végül mégis kibontakozik valami, amit talán nem túlzás teljes igazságnak nevezni. Szívből gratulálok és szeretettel öllelek!

Bp., 1979. nov. 5.

Csurka István”²

Irodalomtörténeti szempontból jelentős, összetett „szellemi” kapcsolat – tudommal – nem fűzte egymáshoz a két író. Mégis, valahányszor a *Házmester-síratót* olvasom, az az érzésem, mintha e zseniális drámai dialógushoz Csalog szociológiai felméréseinek jegyzőkönyvei szolgáltatták volna az alapot. Amikor néhány éve a Csalog Zsolt Ház teraszán a *Vasárnapi menü* darabjait olvastam, Zsolt kilencvenes években írt publicisztikai jutottak eszembe, az *Új magyar önépítés* kötet *Bibó-felejtésének* sorai mögött pedig *A következő emlékkönyvbe*³ (sic!) című Csalog-cikk sorait hallottam visszhangzani.

De túl az alkotásmód, a szemlélet létesítette tematikus kapcsolatokon, milyen érdekes most, majd tizenöt évvel a rendszerváltozás után – immáron posztumusz gesztusként – összeolvasni e két írófigura sorsképletét! Zsolt a fordulat évétől szinte minden írásában, interjúbeszélgetésében visszatért rá: ott volt 56 barikádjain; s élete végéig egyként hordozta október 28-ának győzelmi eufóriáját, a bukás vérgőzös traumáját, illetve a felelősségre vonás elmaradása miatt érzett lelkiismeret-furdalást. Csurka 56-ban a Színház és Filmművészeti Főiskola nemzetőrségének vezetője volt, tetteiért fél évre internálták is. S talán éppen ez a meghatározó, korai élmény rakta le írói és politikusi gondolkodásának alapjait.

Ekkor tehát, a magyar forradalom napjaiban, majd később, a bolsevizmussal folytatott parttalan csatározások idején még egy csapatban játszott

1 Törölt: „bennem”. Stílárís javítás tőlem: S. M.

2 OSZK Kt. Fond 445/624.

3 OSZK Kt. Fond 445/292.

a két író. Később, a „módszerváltás” után Csurka az MDF, Csalog az SZDSZ színeiben kezdett neki a „megújult”, „felszabadult” Magyarország megreformálásának. Hogy e megújulásba és szabadságba vetett hit végül milyen általános társadalmi kiábrándulásba fordult, nem kell részleteznem. Csupán azt a tényt emelném ki, hogy a két forradalmár *elsőként* zárta ki magát az említett pártokból. Hasonlóan erős igazságérzékük, pikírt humoruk, szilaj konokságuk, összeférhetetlenségük sokak szemében szálla volt.

Azt hiszem – s ezért is ástam elő ezt a levelet –, mindaz, ami a kilencvenes évek szakításaihoz – e sajátos kizárásokhoz-önkizárásokhoz – vezetett, lényegében már ebben az 1979-es episztolában megjelenik. S noha nem teljesen egyértelmű, hogy melyik Csalog-kézirat kapcsán születtek Csurka méltató sorai (a dátum és az interjúalanyokra alkalmazott többes szám miatt vélhetően a *Tengert akartam látni* ürügyén),⁴ a laudáció kulcsszavai igazán beszédesek. A sorskérdések iránti fokozott érdeklődés, az expresszív őszinteség-vallomásosság imperatívuszának esszé- és dokumentumformái, a „korszerű, nemes mondanivaló”, az erőszakmentes, következetes alkotás, az alázat, a tisztelet, végül pedig a „teljes igazság” – ezek Csurka és Csalog esztétikai szótárának egyaránt központi jelölői.

Rövid jegyzetnek természetesen nem lehet, és nem is célja annak számbavétele, hogy e két szóművész, politikus és közéleti személyiség vajon mennyire maradt hű azokhoz az értékekhez, amelyekre ezek az ígéretes terminusok utalnak; csupán azt szeretném láttatni, hogy milyen hívószavak, milyen érték-szemponatok merültek föl egyáltalán a hetvenes évek végén e két rokon sorsú, rokon lelkű ember dialógusában. Csupán a szavaik, az írásaik állnak már előtttem, ezek alapján beszélhetek rokonságról vagy homlokegyenest ellenkező irányú érték-tételezésről. Így – anélkül, hogy belemerülnék Csalog cenzúrabotrányainak elemzésébe, hogy lerántanám a leplet dokumentarizmusának álságairól, vagy hogy kétségbe vonnám a volt MIÉP elnök empátiáját és humanizmusát – azt kell mondjam: e két életmű – legalábbis nagyvonalakban – egy irányba mutat. Hiszen mindkettő az egyén szabadságát, cselekvőképességét állítja reflektorfénybe, a nyílt és felelős irodalmi életet reklamálja, a jogtalanság és embertelenség módszereit kárhóztatja.

4 A *Parasztregény* egyetlen parasztasszony beszédét imitálja, ráadásul már 1978-ban megjelent, tehát nem valószínű, hogy Csalog kézirat formájában küldte volna el Csurkának. A *tengert akartam látni* viszont éppen ebben az időszakban készült, négy nyelvi és gondolati modellel dolgozik, és 1981-ben lát napvilágot.

Végezetül hadd idézzek egy 1989-es Csurka-esszéből:

„Az egyéntől csak akkor várható el cselekvés, közösségi tett és jó teljesítmény, ha egyéniségét, méltóságát is kiteljesedni remélheti. Ha a bányász viszont látja magát a képernyőn, ha a riporter elretten, és képtelenségnek tartja, hogy hozzányúljon a mondataimhoz, mert van önbecsülése, s ha én magam is főbenjáró bűnnek, elviselhetetlen jogtalanságnak tartom, ha letörlik a szalagról akár csak egyetlen mondatomat is.”⁵

Nos, hogy Csalog Zsolt – portréinak készítése közben – mit jegyzett le, és mit törölt le saját kazettaszalagjairól, nem tudhatjuk. Csurka István – mint leveléből kiderül – mindenesetre hitt abban, hogy írásai hiteles, csorbítatlan, mindennemű manipulációtól mentes szövegek. A *Hamis tanú* szerzője 1979-ben tehát még hitt a társadalmilag elkötelezett író igazságában, hitt egy „teljes igazság”-ban.

Kortárs irodalmunk termésére tekintve talán kimondhatjuk: a szociográfia, a dokumentumirodalom napja lényegében leáldozott. *A tengert akar-tam látni* viszont 2010-ben újra megjelent a Palatinusnál. A kérdés csupán az, hogy ennek háttérében vajon a társadalmi igazságosság ideáljának, az irodalom társadalmi funkciójának újbóli megerősödése, Csalog és Csurka forradalmár hitének fölértékelődése áll, vagy a piac, a divat és a szépirodalom szempontjai húzódnak meg?

5 CSURKA István, *A bányász példája* = Cs. I., *Vasárnapi menü*, Bp., Magvető Kiadó, 1989, 10–11.

Egy „lelkiismerettel megvert írástudó” Avagy jegyzetek Tar Sándorról és a megrendülésről¹

„Avatott hozzáértők sokszor fogják még elemezni és méltatni Tar Sándor művészetét, nálam értőbben. De megrendültebben aligha. Hódolat az aranykezü, istenek áldotta pályatársnak, az ÍRÓNAK.”
(Csalog Zsolt)²

Mikor a kétezres évek végén magiszteri fokozatomért küzdöttem a pesti „Refin”, Hajnóczy Péter mellett – akinél ez a folyamat már egy kissé korábban megindult – Tar Sándornak is egyfajta reneszánsza volt szárba szökkenőben. Akkor persze mindennek még nem láthattam a mélyire: számos – azóta megszerzett – információ hiányában nem ismerhettem föl, hogy megizmosodott körülöttem egy új, a történelem „ama bizonyos” korszakának sérüléseitől és előítéleteitől lényegében már független irodalomértelmező nemzedék, amely végre nemcsak szellemi, de lelki értelemben is képes a korábban különféle személyes és ideológiai okokból inkriminált életművek *immanens* olvasására. Vagyis, ha pontos akarok lenni: nem is képes másra; hiszen ha sarat dobál, ha fölhánytorgat, ha megbélyegez, csupán nevetséges pózokat ölt és önnön legitimitását kérdőjelezi meg.

De maradva Tarnál: a Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága 2005-ben, mintegy 800.000 forintért vásárolta meg az író hagyatékát,³ közben Bánki Éva, Benyovszky Krisztián, Bóhm Gábor és Dömötör Edit alapvető tanulmányokat publikáltak a *Szürke galamb*ról,⁴ a Tegnáp és Ma sorozat elő-

1 Elhangzott a Pest–Budai Esztétikai Kör Tar Sándor-emlékülésén, 2014. április 5-én.

2 CSALOG Zsolt, *Miért jó a póknak?*, Kritika, 1989, 10. sz. (október), 42.

3 A Nemzeti Kulturális Alap döntése: 2005. május 5.

4 BÁNKI Éva, „A meghalni nem tudó bűn”: *Hard boiled-hagyomány a magyar irodalomban*, Partitúra, 2008, 3. sz., 83–95. Uő., *Tar Sándor (1941–2005)*, Napút, 2010, 10. sz., 187–188.; Uő., „Kimondhatná a nevét is, ha lenne értelme”: *A névadás jellegzetességei Tar Sándor Szürke galambjában*, Irodalmi Szemle, 2013, 11. sz., 37–42.; BENYOVSZKY Krisztián, *Egyenruhás madárjósok: Tar Sándor Szürke galamb című regényéről* = B. K., *A jelek szerint: A detektívtörténet és közép-európai emléknymai*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2003, 258–272.; BÓHM Gábor, *Regény és novella között: Szociográfiai látásmód és mikrorealizmus Tar Sándor Szürke galamb című regényében* = *Befejezetlen könyv*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijarat Kiadó, 2012, 73–87.; DÖMÖTÖR Edit, *Nyomozás és olvashatóság: Tar Sándor: Szürke galamb*, Alföld, 2007, 7. sz., 70–84.

zetesében pedig meghirdették Mészáros Sándor Tar-monográfiáját.⁵ S noha ekkortájt jelent meg folytatásokban Simon Ádám *Az áruló* című történelmi esszéje is, amely a „Hajdu”-dossziék anyagát dolgozta fel és helyezte történelmi kontextusba,⁶ összességében azt mondhatjuk: egyre több érdemi elemzés született a Tar-művekről, s mind jobban háttérbe szorult a „Hajdu”-œuvre.⁷

Merthogy, mint ismeretes, „Hajdu” volt Tar Sándor fedőneve: így publikálta irodalmi igénnyel megformált s az íróember ideális adottságait – a kiváló emberismeret, a pontos megfigyelés és a plasztikus ábrázolás képességeit – tükröző jelentéseit. Minderről – Simon említett cikkén túl – elsősorban Farkas Gyurka barátom és doktorandusz kollégám elmondásaiból értesültem, aki egy filmforgatókönyv apropóján annak idején személyesen is kapcsolatban állt a „Mesterrel”, s aki (generációnk sok más értelmiségi-palántájához hasonlóan) amondó volt, hogy „amit a *Nóra jön* szerzőjének a rendszerváltozás Magyarországon (főként a demokratikus ellenzék részéről) el kellett szenvednie, az tulajdonképpen szörnyű, aránytalan meghurcoltatás volt.”

Én, minthogy ekkor már Csalog-kutatónak számítottam magam (s egyúttal persze az író-szociológus hú tanítványának is), továbbá mert keresztény hittemmel is egyedül ezt találtam összeférhetőnek, természetesen természetesen Gyurka barátom vélekedését. Nem beszélve arról, hogy még véletlenül sem szerettem volna korszerűtlennek tűnni. Így ha valamely társaságban beszélgetésre terelődött a szó, s történetesen engem is fölkerdezték az ügyben, én mindannyiszor Nádas nevezetes esszéjére hivatkoztam, és azzal a nagyoló (bár kétségkívül jogos) kérdéssel vágtam ki magamat: „Hát úgy nézek én ki, mint egy beszerző tiszt?” „Avagy – tettem hozzá – lehetséges volna, hogy a jelenlévők közül valaki nem ismeri a *Szegény, szegény Sascha Andersonunk* című klasszikust? Merthogy abból ugyebár pontosan kiolvasható a *beszerzés*, a *besúgás* és a *sárdobáló leleplezés* mechanikus egygyökerűsége...”⁸

5 Amely – köztünk szólva – azóta sem látott napvilágot.

6 SIMON Ádám, *Tar Sándor: Az áruló – Ügynökügyek irodalmi színtéren (1–2–3. rész)*, ujnautilus.info, 2010 áprilisától folytatásokban.

7 Legújabbban (2013. december 3-án) Deczki Sarolta és (2014. június 2-án) Bóhm Gábor nyert támogatást a Nemzeti Kulturális Alaptól Tar-monográfia megírására.

8 Emlékeztetőül: „Egy jól működő titkosszolgálat főnökének a szemében akkor érkezik el az igazság órája, amikor önmagukat erkölcsileg integráns lényeknek tekintő emberekről bizonyíthatja be, hogy valójában gyenge, gyáva, önző, mohó, élvhajhász, elvetemedett férgek, s ezt a titokban elvégzett bizonyítási procedúrát velem fizetteti meg.” „Bizonyos akták és bizonyos emberek most közpredára vannak bocsátva, s ez is része az apatikus számításnak. Most mindenki elképedhet azon, hogy milyen aljas a másik.” „Ha egy bezárt szobában bármily taktikusan érvelek annak érdekében, hogy egy nagy baj úgy legyen elkerülhető, hogy netán még egy kis jót is kicsikarjak, mégiscsak olyan emberekkel beszélgetek, akik bezártak ebbe a szobába.” – NÁDAS Péter, *Szegény, szegény Sascha Andersonunk* = N. P., *Esszék*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1995, 158, 159, 167.

E hangzatos lárifári persze nem volt más, mint a jól ismert „Vajon zsidó vagyok én?” pilátusi gesztusa; no de hát mi egyebet mondhattam volna? Hiszen egész odáig, hogy *személyesen* érintett volna a „Hajdu”-dossziék anyaga, tulajdonképpen egyáltalán nem volt (mert nem is lehetett) saját véleményem. És ez a pillanat csupán akkor jött el, amikor 2013. július 31-én Csalog Gábor kikérte az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából az édesapjára vonatkozó vaskos iratanyag xerox-másolatát, s azt – rövid tanulmányozás után – átadta nekem.

Előrebocsátom: eztán sem szeretnék kövekkal hajigálni, de még csak szententori magasságokba emelt pennával hadonászni sem. Csupán egy felebarátom sorsának és működésének példázatát szeretném megrajzolni. Merthogy az ÁBTL-anyag olvastán többé nem kérdéses a számomra: amikor Tar Sándor-ról beszélünk, a Péter-nemzedék legpéterebb tagjáról szólunk, aki ráadásul Júdásként végezte be keserves életét.

A téma kifejtését azonban egy kissé korábról, 2012 júniusától kell kezdenem. Ekkoriban – a Csalog-hagyaték fölmérése közben – került ugyanis a kezembe Tar egy-két érdekes levele és kisebb írása. Néhány kattintással utánanézttem, hol őrzik (ha ugyan megvan és őrzik valahol) az író hagyatékát. S miután az NKA döntései között megtaláltam a fent említett adatokat, haladéktalanul fölvettem a kapcsolatot a Déri Múzeum illetékes munkatársával – gondolván, hogy esetleg köthetnénk „üzletet”: ők adnak Csalogot, én adok Tart. Ellenkezésre, megvallom, nem is számítottam. Olyan gazdag anyag volt a „birtokomban”, hogy „piaci pozíciómat” joggal hihettem stabilnak. Ám a kolléga csakhamar lehűtötte kísérletező kedvemet, amikor – szavamba vágva – tájékoztatott, hogy „a múzeumépület jelenleg felújítás alatt áll”, az anyagot egyelőre szükségraktárakban helyezték el, „a kutatás pedig ez alatt határozatlan ideig szünetel”. Mindezt szomorúan hallottam; s nem elsősorban azért, mert én – személy szerint – valamiféle Tar-babérok után ácsingóztam volna. Nem! Egyszerűen azért, mert a debreceni író-társ hagyatéka – miután nyilvánvaló (bár kellő mértékben máig sem tisztázott) kapcsolat állt fönn Csalog és Tar között – esetleg segítségemre lehetett volna az Országos Széchényi Könyvtár 445-ös fondjának földolgozásában (egyes nehezen beazonosítható dokumentumok keltének, sorrendjének és rendeltetésének megállapításában).

Végül is – nyilván Farkas Gyurka kitartásának és diplomáciai érzékének köszönhetően – Lakner Lajos, a múzeum munkatársa megígérte, hogy utánanéző a Csaloggal kapcsolatos iratoknak, és amit talál (merthogy az anyag persze még rendezetlen), azt beszakenneli és elküldi nekünk. Megvallom: nem sok reményt fűztem a dologhoz. S láss csodát: 2013. január 28-án megérkezett Lakner levele – mellékletként öt színes fotóval. És bár az anyag – amint Gyurkám kísérőszövege előre jelezte – tényleg nem volt valami „nagy eresztés”, de azért így is segített beazonosítani egy 1981. március 17-i levelet, amelyet a *Parasztregény* szerzője küldött debreceni kollégájának, s amely eladdig az „Ismeretlen címzetek” feliratú palliumhoz tartozott.

Küldött aztán Lakner valami egészen új és érdekes dolgot is, mégpedig egy sajtupapírra rótt rövidke levelet, amelyről – lévén indigó nélkül, kézzel, egy presszó asztalánál írták – nem készült másolat, s amelyet én (ugyanezen okokból kifolyólag) természetszerűleg nem is olvashattam. Nos, íme:

„Kedves Sanyi,

ne haragudj a papírért, egy szolnoki presszóból írok, nincs más.

Több mint egy hétig kerülgettem a Víztornyot,⁹ spóroltam rá és nem adódott alkalom, végül már teljesen körülolvastam, undorodva és bosszankodva megettem mindent körülötte – és most a vonaton sor került rá. Igazi jó írás, borzasztóan elkapott és nagyon szeretlek érte!

Szabad azt hinnem, h[ogy] nagyon közeli rokon, amit akarunk és csinálunk?

Akard és csináld, kérlek, mert – –

Amúgy is sokat gondoltam Rád mostanában, egy zebegényi olvasótábor¹⁰ két hetében – de ezt majd szóban.

Meleg barátsággal öllelek

Zsolt

(Csalog)

78. IX. 20.”¹¹

9 TAR Sándor, *A víztorony* = T. S., *A 6714-es személy*, Bp., Magvető Kiadó, 1981, 93–100.

10 A szóban forgó tábor 1978. augusztus 3–17. között volt Zebegényben. – Vö. NÉMETH György, *A Mozgó Világ története 1971–1983*, Bp., Palatinus Kiadó, 2002, 227. Illetve: CSALOG Zsolt, BERETVÁS András, PÁLOS István, *A kultúra rólatok szól: Művelődési tábor Zebegényben*, Népművelés, 1979, 4. sz. (április), 28–31.

11 OSZK Kt. Fond 445/1159.

Nem olvastam e levelet – állítottam az imént –, és mégis tudtam a létezéséről. Erre azonban csak nemrégiben, a 445-ös fond levelezési anyagának foliálása közben jöttem rá. Hát persze! Hiszen éppen „Hajdu” volt az, aki 1978. október 10-i jelentésében fölidézte pesti „rokonának” ezt a levelét: „Szeptember végén Csalog Zsolt levelet küldött, melyben egy megjelent novellámhoz gratulált, reményét kifejezve, hogy »közeli rokon«, amit csinálunk.”¹²

Talán nem vetem el a sulykot, ha azt mondom: legalábbis különös, hogy ezt az ügyet – mármint a kettejük rokonságának kérdését – Tar ilyen kendőzetlen nyíltsággal osztotta meg az Állambiztonság munkatársaival, s hogy ilyen szenttelen hangon idézte – szinte szó szerint – kollégája érzelmes vallomását. Milyen furcsa kettős tudatállapotot körvonalaz ez a gesztus, amennyiben olyan személyiségről árulkodik, amely egyszerre dédelget írói ambíciókat s egyszerre fűti a nemzedéki becsvágy is, de amely ugyanezeket az értékeket és értékválasztásokat bármikor képes a fonákjukról is láttatni...

És itt valami fölkiált bennem: „Akár a Barátságot is?” Vagy ez – így, ebben a formában – már nem is nevezhető barátságnak? Messzire vezető kérdések...

Ami biztos: a két író között rokon vonások hosszú sora fedezhető fel – ez ma már egyetlen tárgyilagos (vagy épp mégoly elfogult) szemlélő számára sem lehet kétséges. Nem is szólva arról, hogy e tény már a nyolcvanas–kilencvenes években számos összehasonlításra adott alapot. Hogy most csupán egyetlen példát hozzak: Szilágyi Márton szerint Tar „kimunkált egy új novellatípust. Ebben a monológyszerű narrációban látszólag a néprajzi-szociografikus életútinterjú egyik változatáról van szó, amelyet szépirodalmi műfajként a hetvenes, nyolcvanas években Csalog Zsolt dolgozott ki: egy személy szólama tölti ki a novella kereteit, az elbeszélő határozottan elkülöníthető a monológot rögzítő, de nem kommentáló másik személytől, aki azonban hozzászámítandó a mű világához; az elbeszélő történet pedig a saját életsors valamilyen szinten általánosított tanulságával azonosítható. Tar azon írásai, amelyek erre a szerkezetre építenek (*Otthonaim; Hegyi beszéd; A föld szaga; Elejétől a végéig; Vince mesél; Mésztelep*), jóval túlmutatnak ezen a sémán. Az író egyrészt visszafogottabb a nyelvi egyénítésben, vagyis nem célja a beszélt nyelv fonetikai-nyelvjárási pontosságú rögzítése; ugyanakkor viszont nagyon erőteljesen törekszik a nyelvhasználaton keresztüli tudatábrázolásra.”¹³

12 „Hajdu”: 1978. október 10. (ÁBTL M-41819).

13 SZILÁGYI Márton, *De profundis...: Tar Sándor novelláiról* = Sz. M., *Kritikai berek*, Bp., József Attila Kör, Balassi Kiadó, 1995 (JAK Könyvek, 81), 99–100.

Hosszasan idézhetném még Szilágyit, de talán ennyi is elegendő volt a párhuzam (ha nem is „rokonság”) érzékeltetéséhez. S ami az irodalomtörténetész írásának további részéből kiderül, nem kevésbé izgalmas – főként, ha fölveszünk a Tar–Csalog-összehasonlítás elejtett fonalát. Szilágyit ugyanis legföljebb a distinkció fölillantásának erejéig érdekli a kétféle nyelvkezelés, a kétféle dokumentarista (vagy „szociografista”) eljárás. Beéri azzal, hogy jelzi: Tar nem törekszik a fonetikai-fonológiai finomságok dialektológiai mélységű és pontosságú érzékeltetéséhez. Majd rövidesen rátér arra, vajon mi lehet a célja e lecsupaszított, a sztenderd írásformához igazított írói nyelvhasználattal a debreceni alkotónak.

De vegyük csak szemügyre egy pillanatra a pesti kolléga eszköztárát, s fontoljuk meg annak lehetséges céljait! Már is kiderül, hogy Csalog voltaképpen ugyanarra vállalkozik, amire író társa: „a nyelvhasználaton keresztüli tudatábrázolásra” – csupán a techné és a vezérlő szándék az, ami eltér. Míg Tar „egy ember szólama révén” sajátos „tudati belehelyezkedés”-re tesz kísérletet, majd a „nyelvi idegenség” demonstrálásával egyfajta „általánosítás” a célja,¹⁴ addig kollégája – épp ellenkezőleg – az egyéni nyelvhasználat már-már hiperrealista ábrázolásával az egyedi tudatot kívánja belsővé tenni (mintegy integrálni saját szövegébe), s így kétségkívül egyfajta *egyénítést* végez. „Nem is annyira az objektív tényekre [vagyok kíváncsi] – vallotta a *Temető, ősszel* szerzője egy Fencsik Flórának adott interjújában –, mint inkább azok szubjektív megélésére. A bűnözőnél például nem az izgat: mit tett, hanem hogy milyen »én-ontológiát« alakított ki magának róla. Ezen a szubjektív megélésen át felrajzolható az objektív igazság is.”¹⁵ Az egyik esetben tehát az író helyezkedik bele tudatilag egy léthelyzetbe, s narrátorának belső forrásból sarjadt nyelvén dolgozza ki a léthelyzet „általános érvényű” művészi képletét; a másik esetben ugyanez az empátia egy külső forráshoz (többnyire létező adatközlőhöz) vonzza az író, s eme forrásszemély *hallható nyelvét* avatja-alakítja *látható nyelvvé*¹⁶ – a legkülönfélébb grafikai és szövegritmikai fortélyokat alkalmazva hőse egyénítéséhez.

14 Uo., 100.

15 FENCSIK Flóra, *Az élőbeszéd varázsa (Temető, ősszel)*, Esti Hírlap, 1977. július 22., 2.

16 „[A] nyelvet a maga nyelvszerű működéséről leválasztó írásos forma, a »látható nyelv« az, ami egyáltalán lehetővé teszi az irodalmi mű nem-historizáló értelmezését.” – KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az „immateriális beiródás”: Az esztétikai tapasztalat medialitásának kérdéséhez = Az esztétikai tapasztalat medialitása*, szerk. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SZIRÁK Péter, Bp., Ráció Kiadó, 2004, 12.

Mindez tán önmagában is elegendő volna a hasonlóságok és különbözőségek érzékeltetéséhez; ám a két író világ-, lét- és irodalomszemlélete közti differencia mégis az egyes írások temporális zártságában/nyitottságában ragadható meg igazán. Szilágyi dolgozatának egyik fontos (ha nem mindjárt a legfontosabb) megállapítása éppen az, amelyik a Tar-novellák jövőtudatának hiányára vonatkozik. „Az életpályák summázata – a műfaj legfőbb jellemzőjének megfelelően – a lezárttság tudatával lesz azonos. [...] A monológokból hiányzik a jövőtudat, az életút élet és halál mezsgyéjén nyeri el általános érvényét” – állapítja meg.¹⁷ Mármost a „megalázottság”, amely Szilágyi egyik kulcsterminusa – s joggal! –, *mint élmény*, természetesen a Csalog-hősök monológjainak többségében is megvan; de már a jövő kérdésében elválnak az utak. Tar hőseinek világát valóban a „lezártság”, a „távlatlanság” jellemzi,¹⁸ Csalogéiban viszont – többségükben – a pozitív jövő utáni vágy dominál; az őáltala elbeszélte elbeszélők eszménye a csak-azért-is-szólás, a mégis-mondás morálja. *Én győzni akarok!; Tisztelnék, becsülnek engem; Ki merek állni a közösség elé; Szókére festem a hajamat* – és sorolhatnám hosszan a műcímeiket, még azzal a megszorítással is, hogy *A tengert akartam látni* Danija tagadhatatlanul a fönnálló társadalmi rendben mélyen csalódott, cinikusan povedáló figura, a *Parasztregény* végkicsengése sem különösebben pozitív (lásd az *Öreg vagyok* és a *Nem jönnek soha* című fejezeteket), s bizony az '56-os könyv hősei is kivétel nélkül keréketört, a forradalom lánctalpaitól megnyomorított egzisztenciák. Mégis, ha összességében nézem: Tar klausztrófó novella-ontológiájával szemben Csalog portrévilága egyértelműen a nyitottságot, a szabadságot képviseli.

Mikor idáig jutok, önkéntelenül adódik a kortárs tudományosság szempontjából bizonyára blaszfémianak minősülő, valójában azonban nagyon is természetes és meggondolkodtató kérdés: vajon milyen összefüggés lehet a két író személyes élete (sorsa, létszemlélete) és művilágaik természete között? És – anélkül persze, hogy akadémiai botrányt idéznék magamra – tán nem is volna egészen haszontalan dolog, ha eltöprengenék e makacs kérdés fölött. Vagy Önök szerint elképzelhető, hogy az az elemi irigység és rosszhiszeműség, amellyel Tar Sándor az idősebb pályatárs, Csalog Zsolt tevékenységét

17 SZILÁGYI, I. m., 100.

18 Uo., 101.

minősítette a Szolgálat felé, ne jutott volna kifejezésre műveinek formájában és szemléletében is?

A választ, természetesen, kinek-kinek magának kell megfogalmaznia. Én csupán annyit tehetek, hogy megvallom: a magam részéről ez utóbbit – alkattomból és világlátásomból adódóan – nem gondolhatom. Ahogyan a pályája végéhez érkező Csalog emberi-művészi teljesítményét méltató, majd halálakor mesterét búcsúztató Tar cikkeit olvasva sem tudom kikapcsolni („nem meghallani”) azt a bizonyos péteri zokogást...

Ugyanakkor – s ez is az „igazsághoz” tartozik – el is bizonytalanodom. „Irigység” és „rosszhiszeműség”? Nem túlságosan komoly szavak ezek egy olyan író kapcsán, akinek éppen jogos kultusza van kialakulóban?

No de maradjak a tényeknél!

Tar Sándor és Csalog Zsolt 1977. február 16-án ismerkedett meg a Mozgó Világ szociográfiapályázatának díjkiosztóján, ahová előbbi az első, utóbbi a második helyezéért járó díjat átvenni érkezett. „A díjkiosztó koccintáson még körbecsodáltuk a sosem-látott debreceni fiút – zavart volt, kicsit szögletes, eltévedt vidéki” – emlékezett vissza Csalog a *Miért jó a póknak?* megjelenésekor.¹⁹ Aztán, hogy a lap szerkesztősége közölte: ebben a formában – függetlenül a helyezéstől – a nyertes alkotás nem láthat napvilágot, az idősebb pályatárs sietve meggyőzte debreceni kollégáját, hívja fel Kenedi Jánost, s ajánlja föl neki a kéziratot – ez utóbbi férfiú ugyanis (*Profil* címmel) éppen egy nagyszabású szamizdat kötetet készül összeállítani a különböző okokból asztalfiókban rekedt írásművekből. És a debreceni melósfiú, a demokratikus ellenzék új sztárja,²⁰ akit Csalog – minden félszességével és szorongásával együtt – tüstént a szívébe fogadott, végül is kötélnek állt. S noha nem kétséges a számomra, hogy a demokratikus ellenzék ugyanúgy saját céljaira kívánta felhasználni őt, mint ahogyan az állambiztonság, Tar – a maga módján – valahogy mindkettővel megkötötte sajátos paktumát.

Ami azonban első hallásra oly egyszerűnek és természetesnek tűnik, ez a kétkulacos szerepjáték valójában nagyon is összetett és veszélyes tünemény volt, amely később – a szelf erőterébe hatolva – belülről támadta meg az önértékelésért felelős lelki-szellemi centrumot. Joggal állítja a költő: „ügyeskedhet, nem fog a macska / egyszerre kint s bent egeret”. Tar sem lehetett egy személyben hithű szociográfus (az „ellenséges propagandaanyagnak” számító

19 CSALOG, *Miért jó a póknak?... i. m.*

20 „A kelet-németországi magyar vendégmunkásokról szóló döbbenetes dokumentum kevesek dug-olvasmánya lett, Tar Sándor pedig legenda: él valahol vidéken egy melós, egy ÍRÓ – –” (Uo.)

kisebbségi léttartalmakat bátran és hűen fölmutató író), s a rendszert védelmező-kiszolgáló (a jelzett információkat negligáló-elkendőző) spicli anélkül, hogy értékrendjében súlyos zavarok ne támadtak volna. Így lehet, hogy miközben saját írásait lelkesen küldi meg az idősebb pályatársnak, aki azokat gondosan méltatja, bírálja és javítgatja, s miközben többször is vendégeskedik „pesti rokonánál”, jelentéseiben lekicsinylő stílusban értekezik Csalogról, mi több: még a rendszer legelvetemültebb bértollnokának kirohanását is kevesli, amikor *A tengert akartam látni* című kötetre terelődik a szó.

„Csalog Zsolt élete és munkássága körül a kritika csendje olyan nagy, ami olyan szerzők esetében áll fent, akiket a szakmai közvélemény nem tart tehetségesnek, de – ahogyan szokás nálunk – ezt nem hozza nyilvánosságra – írja 1981. március 9-én kelt beszámolójában. – Csalog Zsolt ezt nyilvánvalóan tudja, vagy érzi, így azokhoz sodródik, akik politikai céljaik eléréséhez irodalmi eszközként használják fel, cserében elismerést, biztatást kap, az ellenzék napirenden lévő célja jelenleg ugyanis a munkásosztály megcélózása. Csalog Zsolt emberi és alkotói válságából az ellenzék segítségével szeretne kilábalni, az ellenzék nagy nevei (Konrád, Haraszti stb.) fényében, úgy vélheti, neki is jut a dicsőségből.”²¹

„Földes István kritikája Csalog Zsolt írásáról a Népszabadságban (1981. február 22.)²² meglehetősen mértéktartó. Lényegében tisztán láttatja, hogy Dani nem élő, nem létező figura, a szájába adott világlátás nem lehet egy munkás világgépe, hanem az úgynevezett ellenzék divatos, soron lévő »filozófiájának« illusztrálása, meglehetősen primitív, didaktikus módon megfogalmazva. A szerkesztői kontroll igénytelensége, hiánya tehette lehetővé, hogy ez az egyébként irodalmi értékekben is szegény írás megjelenhetett.”²³

Majd – mintegy utolsó, gúnyos oldalvágásként – ez a különös „Másik” még hozzáteszi: „nyílt titok, hogy [Csalog] riportjai jelentős részét, egyesek szerint egészét, maga találja ki”.²⁴ Pedig ha valaki, hát Tar pontosan tudta, milyen aprólékos munkával, milyen laboratóriumi körülmények között – mindig szigorúan az eredeti fölvételekhez igazodva – készültek ezek a portrék. És nem

21 „Hajdu”: 1981. március 9. (ÁBTL M-41819/1)

22 FÖLDES István, *Megismerés*, Népszabadság, 1981. február 22., 7.

23 „Hajdu”: 1981. március 9. (ÁBTL M-41819/1)

24 *Uo.*

csupán azért, mert – Krokovay Zsolthoz hasonlóan, aki filozófiai szemináriumain még kazettáról tanította „Fésüs Danit”²⁵ – Tar is hallhatta a magnófelvételeket, amelyeket Csalog előszeretettel mutogatott vendégeinek, de azért is, mert általában a nyers interjúkat is kézhez vehette; mi több: egy alkalommal még egy rejtett magnózásba is bevonta őt a szívélyes kolléga:

„1980. május 16-án [...] Csalog Zsoltnál látogató volt, egy Rudi keresztnévű cigány férfi, aki korábban Zsoltnak a szobáját választotta le a konyhából, Turán lakik, Budapesten kőművesként dolgozik, és Zsolt régi ismerőse. Csalog Zsolt jelenleg egy pszichiátriai tanulmányköteten dolgozik egy társával, ezenkívül folytatja a munkásriportokat, az a terve, hogy egy széles »arcképcsarnokot« készít. Elmondta, hogy elfogadták a »4 munkás« című könyvét megjelentetésre. Ennek egy igen kényes részletét a Kritika közölte, amin ő is csodálkozott. A Kritika című folyóirat szerinte kezd az a fórum lenni, amely szélesíteni igyekszik a lehetőségeket a neki tetsző irányokba. Elmondta továbbá, hogy kevés a pénze, rövidezen lejár a szerződése. Jelenleg nem folytat cigánytanulmányokat, bár ottlétem alatt tulajdonképpen az ott lévő cigány vendéget interjúvolta egy titokban bekapcsolt magnóval, amibe engem is bekapcsolt. Rudi ezt a végén észrevette és kikapcsolta a magnót.”²⁶

A későbbiekben aztán (s ez, ha lehet, még visszatetszőbb gyakorlat) „Hajdu” – saját Csalog-képének alátámasztására – tanúk egész sorát szólaltatja meg:

„[Törölt név]-nek az a véleménye, hogy Csalog Zsolt legutóbbi könyve (*A tenger akartam látni*) nagyon rossz. Szerinte nagyon lejáraták a szociográfiát, »az ellenzék most a szociográfiával onanizál« – mondta. Csalog Zsoltot nem tartja tehetségesnek, bár szerinte volt egy-két jó tanulmánya. Megegyeztünk abban, hogy sok tehetségtelen ember az ellenzékhez csapódva akar híres ember lenni.”²⁷

25 KROKOVAY Zsolt, *Emlék Daniról = Napló*, 1981. IV. 28., 719. (OSZK Kt. Fond 403.)

26 „Hajdu”: 1980. május 18. (ÁBTL M-41819/1) Az interjú alaja Pikács Rudolf volt – a felvétel leírata elérhető itt: OSZK Kt. Fond 445/527/1. (A vonatkozó szöveghelyen Rudi a következőket mondja az írónak: „Nagy fasz vagy baszd meg, elvágom mingyá a zsinórt!” – 5. oldal, 5. folió)

27 „Hajdu”: 1981. október 4. (ÁBTL M-41819/1)

„[Törölt név] Megkérdezte, mi a véleményem Zsolt legújabb könyvéről, mert ő nem bírta elolvasni. Azt feleltem: sajnós, élesen elválnak azok a szövegrészek, amiket a riportalany mond, meg amiket Zsolt. [Törölt név] szerint ez nagy hiba.”²⁸

Amikor pedig úgy áll, hogy némi baráti segítséggel sikerül kimenteni a *Négy munkásportrét* a cenzúra karmaiból, éppen Tar árulja el „barátját”- „mesterét”:

„[Törölt név] távozása után került szóba Csalog Zsolt. Elmondták, hogy Kaposvár visszautasította a drámáját, és a Népszabadság bírálata nyomán veszélybe került a könyve is a Szépirodalmi Kiadónál. A nyomdában egyelőre nincs baj, mert a nyomdai házi tájékoztató előzetesei közül egy barátjuk kivette Csalog Zsolt »4 munkás« című könyvének beharangozó előzetesét, így feltételezhető, hogy nem veszik észre, hogy nyomják a könyvet.”²⁹

De ideje abbahagynom a felsorolást és bezárni a „Hajdu”-dossziét, hisz végső soron nem bűnlajstromot kívánok összeállítani; sőt, épp ellenkezőleg: mintha a fölmentő ítélethez keresnék tanúkat. S e szinte reménytelen kutakodás közepette teszem föl végre a fundamentális kérdést: *miért?* Mit akart elérni Tar azzal, hogy...? Miért volt fontos Tarnak, hogy...? Miért akarta elhittetni „azokkal”, hogy...? És egyáltalán: miért? Miért? Miért?

Közben pedig arra gondolok: szabadjára engedtem e „költői” kérdéseket, miközben biztos vagyok benne, hogy Tar egyrészt: *nem akart elérni semmit...* Másrészt: *egyáltalán nem volt fontos neki...* Harmadrészt: *sosem akarta elhittetni velük...* Mindössze – nota bene: hozzánk (*hozzám!*) hasonlóan – maga sem tudta, mit is cselekszik. Tar nem volt bolond, ahogyan a Szolgálat emberei sem voltak azok. Mindenki ismerte például (ha a tiszték nem is, de értelmiségi megbízottjaik biztosan) a „*Mű? Munkás*” című JAK-kötetet, illetve az abban olvasható konferenciaközleményeket és hozzászólásokat. Márpedig aki ezt a gyűjteményt kézbe vette, tisztán láthatta a mennyiségi és minőségi mutatókat – s ilyenformán pontosan érzékelhette a Tar–Csalog-mérleg korabeli állását.

28 „Hajdu”: 1982. január 26. (ÁBTL M-41819/1)

29 „Hajdu”: 1981. április 21. (ÁBTL M-41819/1)

Lapozzunk hát bele magunk is e narancsszínű füzetbe – és csemegézzünk az anyagból! Pósa Zoli messzemenően elismeri Tar Sándort, sőt: „revelációként” üdvözlí „egyik legszuggesztívebb erejű, balladisztikus” írását, az *Örökké* című novellát, ám azután sietve áttér „Csalog Zsolt legújabb könyvé”-re, hosszú bekezdést szentelve a munkáskötet bemutatásának; majd innentől fölváltva beszél hol az egyik, hol a másik íróról.³⁰ Kőbányai János már meg sem említi *A 6714-es személy* szerzőjét, Csalogot ellenben a mélyinterjú-technikával dolgozó szociográfia szinte egyedüli képviselőjeként üdvözlí;³¹ s itt kapcsolódhatunk máris Csengey Dénes cikkéhez, aki egyenesen Kőbányai-Csalog-László-Bencsik-vonulatról beszél,³² valamint Kamarás István elabórátumához, amely Esterházyéval említi egy lapon (egy „olvasottsági szinten”) Csalog könyveit.³³ (Agárdi Péter írását – amely „a hamis tudatok korrekcióját” kéri számon *A tengert akartam látni* szerzőjén – csupán zárójelben emlíjük meg, noha a felsorakoztatott ideológiai kifogások ellenére végső soron ez a cikk is elismeri a portrékötet érdemeit.³⁴)

Szóval: „irigység”? „Hatalomföltés”? A másik munkabírása, kitartása és addigi teljesítménye iránt táplált indulat? Vagy ha ezek nem, akkor mégis mi volna e hamis közvetítés, e félretájékoztató értelme-mozgatója?

Régóta töprengök ezen, s már azt hiszem, sosem fogom megérteni – de csak mert a saját bűneimet és árulásaimat sem tudtam-tudom megérteni. Az árulás ugyanis nem racionális természetű: alkati dolog. Olvasom hát – századszor és ezredszer immár – a *Befelé vérző sebek* című cikket: Tar Sándornak a *Falak és falromok* apropóján papírra vetett súlyos sorait. Forгатom magamban a szavakat, ízlelgetem a háttérükben föltáruuló Krisztus-Péter-víszonyt, melyből süt a rendszerváltozás süllyesztőjébe tűnt „Másik” hiányából adódó bizonytalanság és szorongás. Merthogy „Hajdu” nem önkezével vetett véget „életének”! Egész egyszerűen kipusztult alóla a rendszer, amely éltette, s amely nem hagyta élni mellette az „Egyiket”, a hajdanvolt szabad individuumot. A „Mellkasi szervek épek, a kornak (?) megfelelő, mondaná a röntgenorvos, külsérelmi nyomok nincsenek, tenné hozzá egy rendőrfogalmazó, tipikus célszemély. Befelé vérző sebeket ad és kap, mint annyian” – írja Tar.³⁵ Bámulatos, milyen pontos a diagnózisban kódolt öndiagnózis! És milyen

30 „Mű? Munkás?”, szerk. CSORDÁS GÁBOR, Bp., Magvető Kiadó, 1985 (JAK Füzetek, 13), 105–112.

31 *Uo.*, 140.

32 *Uo.*, 158.

33 *Uo.*, 194.

34 *Uo.*, 204–205.

35 TAR SÁNDOR, *Befelé vérző sebek*, Népszabadság, 1994. június 4., melléklet, 4.

nyugtalanító ugyanakkor ez a kényszeres önleleplezés, ez a fojtogató vallomáskényszer, ez az örökös gyónni akarás... Mert bizony nem másról szól Tar Sándor számára ez a kötet, mint a kénytelen-kelletlen, a tovább most már nem halogatható szembenézésről. „Szemérmes tisztességről, elszántságról, a következetesen és gyógyíthatatlanul másként gondolkozóról, egy sebekkel borított, lassan renegáttá különülő nemzedék nyugtalan lelkiismeretéről.”³⁶

S végül van itt még valami, ami újra és újra torkon ragad és a nevémen szólít: Tar Sándor, e „lelkiismerettel megvert írástudó”³⁷ üzenete a fiatal olvasóknak. „[P]róbálják utolérni – buzdít minket, „örökösöket” – valami aluljáróban, buszon, utcán, cigánytelepen, kocsmában sovány, Krisztust formáló alakját, akkor majd beszél. Olyasmiről is, amit, sajnos, talán soha nem fog, nem akar leírni.”³⁸ Belém döbben a kérdés: *vajon én még találkoztam Zsolttal?* Tudom jól: eszement fölvetés – és valahol mégis jogos! Hiszen – s ez Csalog rokonainál, barátainál tett látogatásaim egyik leghajmeresztőbb élménye volt: – szinte már többet tudok róla mindenki másnál. A sokéves kutatás eredményeképp mára egyetlen szépséges panorámává rendeződött bennem ez a különös „élet-mű”.

De hát az ember már csak ilyen: nekem továbbra is makacsul hiányzik az elmulasztott személyes találkozás. Az az egyszerű kis tamási gesztus, amellyel megérinthetném ama bizonyos sebeket. Mert néha úgy érzem: bár megírtam Zsoltról a könyvemet, valójában még mindig nem hiszek. S ha – ne adj’ Isten! – úgy hozná az élet, tudva és öntudatlan, magam is elárulnám a mesterem...

Szerencsére e szorongó gondolatokra is van már ellenszerem. Amikor jönni érzem a kísértést, mindig Tar Sándor Csalog-nekrológját olvasom – ezt az expresszív vallomást, a Barátságok e megszentelő, pusztába kiáltott emlékbeszédét.

„Annak idején nem értettem, miért adták neki a Zsolt nevet, nem illett hozzá, erre azonnal rájöttem, mikor parányi lakásában először találkoztunk, ő a matracon, én az egyetlen széken. Aztán úgy találtam, sok minden nem illik hozzá igazából, a műfaj, amit elkezdett, az életmód, a »cigányozás«, értelmiségi volt kívül-belül, testestől-lelkestől, aztán megértettem, az az osztályozás, értékrend rossz és hamis, amit én hoztam magammal a saját világomból,

36 *Uo.*

37 *CSALOG, Miért jó a póknak?... i. m.*

38 *TAR, Befelé vérző sebek... i. m.*

ő pedig a valódi. Mint ahogy valódi volt mindaz, amit leírt zaklatott munkássága során. Akkor már olvastam a *Kilenc cigányt*, a *Temető, ősszel* című könyvét, egy kicsit úgy néztem rá, mint egy élő legendára. Hogy barátok lettünk, az természetes volt számára, nekem megtiszteltetés, első levele néhány sorát még mindig őrzöm, ebben arra kér, hívjak fel egy telefonszámot, ami a későbbiekre nézve, mint kiderült, döntő esemény lett a sorsom alakulásában. Aztán találkoztunk többször, beszélgettünk mindenféléről, leveleztünk, de ami a legfontosabb: tudtunk egymásról. Akkoriban valahogy így működött valamiféle parakommunikáció, járatlan dimenziókban üzentünk, ösztönöztük, bátorítottuk egymást, másfelől írásainkkal tartottuk egymásban a lelket, erősítettük a kitartást, elszántságot, mert szükség volt rá. Nekem feltétlenül.

Csalog Zsolt egy olyan műfajt teremtett, aminek voltak ugyan előfutárai, rangos és tehetséges alkotók, mégis, amit ő elkezdett, jöllehet, bizonyos értelemben folytatása volt azoknak, mégis valami más lett belőle. Az ezredvégi szociográfia nemcsak irodalmi szempontból jelentős, hanem hordozott egyféle politikai üzenetet is, életmóddá, magatartásformává kellett váljon, hangsúlyosabban, mint elődeink esetében, és bár többen voltunk, akik ezt az utat választottuk, mindenki tudta, igazából ő a valódi.”³⁹

Köszönöm, hogy meghallgattak!

III. A VITA HEVÉBEN

„Egyesítjük az elméletiség és az érzékiség különálló mesgyéit,
még ha beledöglünk is.”

(Hekerle László)

Tilos felszabadítás

Előzetes és utólagos megjegyzések a Parasztregeény értelmezéséhez

„Amennyiben egy egyenlő létszámban vagy emberelőnyben játszó csapat játékosa a saját térfeléről az ellenfél gólvonalán túlra lövi vagy üti a korongot, vagy az oda pattan róla, a játékot meg kell állítani és »tilos felszabadítást« kell ítélni.”

(*Jégkorong szabálykönyv*, 2010, 460/b.)

2011 és 2013 között mintegy ötven kisebb-nagyobb előadást tartottam Csalog Zsolt írásművészetéről – s így természetesen az életmű eszmei-poétikai csúcspontját jelentő *Parasztregeény*ről. Tettem mindezt egyfelől a népművelés naiv lázában, de legalább annyira, ha nem még inkább saját „tudományos” érvrendszerem, Csalog-képem finomításáért, az életmű szövegterében történő mind mélyebb elmerülésért, s végezetül azért a számtalan hasznos készítésért és visszajelzésért, melyekkel hallgatóim ajándékoztak meg. Az alábbi dolgozatban – kerülvén a személyeskedés veszélyét, s lehetőség szerint fenntartva a tudományos elemzés tárgyilagosságát – a jelzett hároméves periódus tapasztalatait kívánom összefoglalni, s ugyanakkor megfelelni az egyes órákon, vitaesteken és konferenciákon elhangzott kérdésekre, fölvetésekre is.

Paraszt – nem-paraszt

„A *Parasztregeény* lapjain egy paraszttasszony mondja el az életét” – foglalhatnánk össze egy kétségkívül bonyolult és szerteágazó regénytünemény „lényegét” a hetvenes évek kritikai nyelvén; s tán nem is tévednénk nagyot, hiszen valóban egy paraszt hangját halljuk, amikor az olvasás során belső fülünk számára hallhatóvá tesszük Csalog Zsolt szövegét. Eszter néni ugyanis „paraszt” – így mondja ezt magamagáról ő is, regénye címe is. Igaz továbbá, hogy (legalábbis az 1978-as első kiadásban) végig hősnőnk „beszél”, „mesél”, „vall” ismeretlen olvasóinak (s önmagának) mindarról, amiről beszélni lehet, de meg arról is, amiről – mint utóbb kiderül – hallgatni illene.

Az „életét” mondja – írtam az imént –, csakhogy ideje volna tisztázni végre, mit is jelent, mit is takar egészen pontosan Eszter néni élete? Nos, akár az életvilágbeli adatközlőt (tehát Mohácsi Bálintné néprajzi pályázatokra beküldött önéletrajzi és falutörténeti írásait, valamint az íróval folytatott levelezését), akár a regényhőst (azaz Muharos Bálintné és Csalog Zsolt közös elbeszélését) tekintjük, meg kell állapítsuk: a szemünk-fülünk elé táruló epikus matériában meglehetősen biztonsággal tapintható ki öt nagyobb etap: egy rész *tradicionális paraszti munka*, egy rész *magánélet-történet* (*Régi Matvejeik*, *Patonaiak és Idesapám, idesanyám* című fejezetek), egy rész *falusi magánélet* (Bálint bácsi, Zsófi néne), egy rész *megkülönböztető kaland* (polgári iskola, angliai út), s végezetül a teljes korpuszt átható és összetartó *tanyázási anyag* („Mer én amit hallottam a rigiekrül, azér azt megjegyeztem”¹).

S mivel korábban elsősorban amellett hoztunk föl érveket, hogy hősiünk valójában nem is „igazi” paraszt, ezúttal pont az ellenkezőjére kérdezzünk rá. Mielőtt azonban a részletesebb kifejtésbe fognánk, idézzük föl legalább címszavakban korábbi ellenérveinket! Nem tősgyökeres paraszt Eszter néni – bizonygattuk –, hiszen az az epikus distancia, az a meglelt nézőpont, amely által önmagát és egzisztenciális problémáinak egy részét szemléli, majd nyelvbe önteni, történetté formálni igyekszik,² az a képesség, melynek révén önmagát parasztnak láthatja, parasztnak nevezheti, s e foglalkozásnevet és társadalmi státuszt önként és dacosan vállalhatja (fel), már *ab ovo* döntéshelyzetet, egzisztenciális autonómiát, egyszóval *kétségtelen osztályfüggetlenséget* jelez. (A regény ettől természetesen még „parasztregény” marad, sőt: *válság, vállalás* és *vallomás* ontológiai triádjának felmutatásával, a parasztság létkérdéssé fokozásával s a hős egzisztenciáját emésztő identitásproblematika kifejezésének komplexitásával válik csak igazán azzá.³)

Mármost mitől paraszt mégis Eszter néni?

1 PR1, 27.; PR2, 28.; PR3, 21.

2 Állandó szemináriumi példánk: „Hát nekem, nekem meg ki fog megbocsátani? Azír amit nem is vitettem?” – PR2, 484.; PR3, 344.

3 Anélkül, hogy hosszas teoretizálásba kezdenék, csupán megismétlem azon cikkek bibliográfiai adatait, amelyekről a korábbiakban heves vita folyt, s amelyekkel identitáskérdés és regényszerűség összefüggésének kérdésében érvelésemet alátámasztani igyekeztem. Paul EAKIN, *How Our Lives Become Stories: Making Selves*, New York, Ithaca, Cornell University Press, 1999.; UÓ, *Living Autobiographically: How We Create Identity in Narrative*, New York, Ithaca, Cornell University Press, 2008.; Roland BARTHES, „*The Grain of the Voice*”: *The Responsibility of Forms*, Berkeley, University of California Press, 1991. (Ford. Richard HOWARD); Harold ROSEN, *Speaking from Memory: A Guide to Autobiographical Acts and Practice*, Staffordshire, Trentham Press, 1998.; Ken CORMIER, *Writing the Tape-Recorded Life*, *Auto/Biography Studies*, 2012, 2. sz. (Winter), 402–426.; Lars Ole SAUERBERG, *Fact in Fiction: Documentary Realism in the Contemporary Novel*, New York, St Martin’s Press, 1991.; Bruce ROBBINS, *Lars Ole Sauerberg: Fact into Fiction*, *Modern Fiction Studies*, 1992, 2. sz. (Summer), 536.

Sajátságos válaszokat ad e fölvetésre a sokadszorra újraolvasott regény. Közülük az egyik – s minden bizonnyal a leghitelesebb – a *tanyázást* jelöli meg legfőbb bizonyítékként, mondván: ez a közösségi kommunikációs forma (ha tetszik: *műfaj*) hősnőnk esetében nem pusztán *része* az életmódnak, de maga szervesül életmóddá, s lesz ily módon az egyén önmagáról és a világról való gondolkodásának legfőbb strukturálójává. Mégis többször nekünk szegeztek a kérdést: hogyan beszélhetünk egyáltalán regényről, ha nem is a hős áll a szóban forgó mű középpontjában, sokkal inkább mikrovilága, a falu, s így a könyv jószerivel ama szociográfiai riportokra hasonlít, melyeket tucat-szám készített Csalog a Szövetkezeti Kutatóintézet, a Népművelési Intézet és más állami kutatóhelyek megbízásából.

Igen ám – igyekeztünk opponálni e meglehetősen széles körben elterjedt vélekedést –, csakhogy a népi nótaféhoz hasonló krónikás szerepet betöltő Eszter néni élete immár elválaszthatatlanul összefonódott közössége sorsával, s természetsszerűleg az annak közegéül szolgáló paraszti emlékezet műfajával, a tanyázással is. Így lehet s lesz a személyközi (interperszonális) emlékezet terméke egyfajta internarratív (történetközi – mert történetek egymásutánjára tagolódo) nagyelbeszélés. Ami tehát a *Parasztregeény*ben első pillantásra a *kifelé forduló elbeszélő falusias anekdotizmusának* tűnik (s ami az is lehet példának okáért Mikszáthnál, kinek novella- és regényművészetében az elbeszélő[i] hang általában nem kötődik sem metaforikus, sem konkrét értelemben *egyetlen személy* egzisztenciájához), valójában a mű strukturális sajátága, a szöveg paraszt(i)ságának, paraszt voltának legfőbb bizonyítéka.

Ugyanitt szoktak rámutatni bírálóink arra az „aránytalanságra”, amely elemző koncepciónk általánosító gesztusának és a fölhasznált példaanyag mennyiségének összevetése nyomán – mint mondják – „nyilvánvaló”; arra a „tényre” tehát, hogy sajnálatos (mi több: „káros”) szűkítéssel éltünk, amikor kizárólag a *Paraszt maradtam* című fejezetre alapoztuk (a diszkurzív poétika nyelvén megfogalmazott) hipotézisünket.⁴ Éppen ezért – mintegy válaszul – most egy (a regény ontológiai építkezése szempontjából) „bevezető” fejezetnek számító szövegszakaszt választottunk ki tér, nyelv, emlékezet és műfaj összefüggéseinek felvillantására.

4 „A diszkurzív poétika nyelvén azt mondhatnánk, hogy a *Parasztregeény* – mint Eszter néni és Csalog Zsolt közös „története” – a vágy, a beszéd és a diszkurzus szubjektumai közti különbséget teszi láthatóvá” – állítottuk *A BRG-től a regényig* című tanulmányunkban.

Tér – történet – emlékezet

Nem vitás, hogy a *Legfontosabb a Tisza* címmel a Valóság 1975. évi 9. füzetében önálló elbeszélésként is megjelent írás eklatáns példája mindannak, amit Dull Andrea egy 2010-es tanulmányában lefektetett. „A környezetpszichológiai szakralitás azt jelenti – fejtegeti a Helikon folyóirat térpoétikai számának elemzője –, hogy az ember és az őt körülvevő szociofizikai környezet tranzakciója során az adott hely/dolog kiemelt pszichológiai jelentőséget nyer, beépül a személy identitásába. Ilyen értelemben a lélektanilag kitüntetett helyek/dolgok a szelf építőelemeivé, szerves részeivé válnak, az egyén/csoport rajtuk keresztül is meghatározza önmagát, és károsodásuk/elvesztésük gyászt eredményez. Ezekon a mechanizmusokon keresztül kedvelünk helyeket, tartjuk magunkat helyekhez tartozónak és fordítva, [...] és érezzük úgy, hogy a fontos társakon túl helyeink, tárgyaink is meghatároznak bennünket.”⁵

Már a *Régi Matvejek, Patonaiak* című nyitó fejezet végén, a hősnő otthonában őrzött családi ereklye, Mári néne „kaszlija” kapcsán bizonyítást nyernek a fenti sorok. Sőt, mint kiderül, a tárgyakhoz való érzelmi kötődés az öregeddéssel – emlékezet és jövőbe tekintés arányának változásával – párhuzamosan egyre erősebb lesz: mind meghatározóbbá válnak a tárgyak szimbolizálta történetek. „[A]hogy öregszek, valahogy fontosabb nekem is mán az a rossz öreg bútor is, meg a sok történet rólluk” – vallja Eszter néni.⁶ De helyszín és történet, tér és történet viszonyának, szoros egymásrataltságának határozott kimondása már jóval korábban, az általunk vizsgált Tisza-fejezet fölütésében megtörténik: „Én úgy gondolom, hogy a mi falunkba tán legfontosabb a Tisza. A nevünkbe is elől a Tisza van – TISZAtab –, meg hát itt minden csak a Tisza között történetelt, úgy körül vagyunk véve a nagy kanyartul.”⁷

És valóban: a folyó az egyéni és a közös(ségi) élet minden szegmensében domináns szerepet mondhat magáénak. Egyszerre szolgál ételül-italul,⁸ válik terepévé a szórakozásnak,⁹ nyújt módot a tisztálkodásra és

5 DULL Andrea, „Vannak vidékek legbelül”: *Környezetpszichológiai szakralitás a helyhasználatban*, Helikon, 2010, 1–2. sz., 228.

6 PR1, 28.; PR2, 29.; PR3, 22.

7 PR1, 29.; PR2, 30.; PR3, 23.

8 „Húslevest, bablevest nem is főzünk másba, ha lakodalomba szakácsasszon vótam is, mindig Tiszavízet hozattam főzni. De rígen azt is ittuk. Ha zavaros vót is, lehiggadt oszt megittuk.” – PR1, 29.; PR2, 30.; PR3, 23.

9 „Szórakozásra is a Tiszapart vót nekünk. Ott sétáltunk a Tiszagáton, nyócan-tízen egycsapatba cimborák, összefogtunk azt mentünk, a fiúk meg gyöttek utánnunk, úk harmonikáztak, mink énekeltünk!” – PR1, 30.; PR2, 31.; PR3, 30.

a fürdőzésre,¹⁰ testesíti meg az „egyszerű ember” számára az esztétikumot,¹¹ képez örök beszédtemát,¹² jelent gyilkos veszedelmet,¹³ s lesz – mind Eszter néni művészi megjelenítésében, mind a Csalog-regény értelemszerkezetében – az emlékezet áramlásának metaforájává. Az alábbi részlet – történet és történelem sajátos viszonyán túl – azt mutatja meg, hogyan alakul ki a hagyományozódás nyomán a kultúra, s hogyan lesz a tradícióból regény, azaz: miként válik a „szájrul szájra” szálló közösségi történetkincs *egyetlen személy* sorstörténetének integráns részévé:

„Azt én csak idesapámtul hallottam, hogy ezernyócszáz hetvenhatba vót itt nagy árvíz. Akkor begyött a faluig a Tisza, itt a társulati hivatal előtt fogták a halakat az úton, gyönyörű nagy halakat, akkor mindig halat ettek! [...]

Akkor, hetvenhatba törtínt, hogy Szapári gróf hitta Kúnhegyest is, segítsen az árvizet fogni. Aszt azt üzente vissza Kúnhegyes, igyák csak meg a tabiak, az övüké. De olyan mírges lett erre Szapári gróf, hogy Taksonynál átvágatta a gátat. Aszt szaladt a víz Kúnhegyesnek! Úgy hogy úk egy nappal hamarább vízbe vótak mint Tab. Lefutott a Mírhón Kúnhegyesnek az árvíz, elment egész Karcagig, Kisújszállásig, csak úgy fordúlt meg vissza Tabnak. Megüzente Szapári, hogy ezt meg nekik kúdi, igyák csak, ez az ű porciójok.”¹⁴

Még izgalmasabb s (a milleri esztétikát tekintve¹⁵) még korszerűbb elméleti fölfedezést rejt a '88-as árvizet tárgyaló szakasz, amennyiben az adatközlő-elbeszélő három tényező – (1) a saját deiktikus gesztusa révén megjelölt térpont, (2) az általa elbeszél emlékezet és (3) a nyelvére talált vallomás – összekapcsolásával magát a szöveghelyet avatja emlékművé:

„Nyócvannyócba vót a másik víz, akkor is megszaladta a falut. Akkor nállunk szakadt át a gát. Ennek még emléke van máig: Ahun akkor a tőtís kiszakadt, ott lett egy nagy forgó, egy mível gödör, de abbul a mai napig se szárad ki a víz.

10 „Az uram nem szerette Akolhátat, de én meg nagyon. Jó föld is vót, szerettem benne dógozni, meg szerettem azt is hogy remek Tisza vót ott, meg is fürdhattünk kapálás közbe.” – PR1, 31.; PR2, 31.; PR3, 24.

11 „Meg, hogy mindig ott vót a Tisza, az engemet úgy gyönyörködtetett! Csak nagy dísze, szépsége vót Tabnak a Tisza, mindenkípp!” – PR1, 32.; PR2, 33.; PR3, 25.

12 „De a Tiszáruul különösen sokat tudott, mer legnevezetesebb is vót, meg ahogy az Ármentesítő Társulátnál vót ő fuharos, ott ugye mindig a Tiszáruul folyt a szó, meg mindig be vótak úk fogva kízsenlítbe, ha gyött a Tisza.” – PR1, 34.; PR2, 35.; PR3, 26.

13 „Nahát aztán nem kellett annak árvíz se: sokat megölt a Tisza.” – PR1, 38.; PR2, 38.; PR3, 28.

14 PR1, 33.; PR2, 33–34.; PR3, 25.

15 Vö. J. Hillis MILLER, *Ariadne's Thread: Story Lines*, New Haven, Yale University Press, 1992.

Kisján koromba még nem láttuk soha a fenekit, de azután száraz esztendők gyöttek, pár nagyon aszályos év, jól be is van rakódva mán, tele van káka-sással nyőve – öt-hat éve láttam, mán csak kötísig író gödör vót. De ha egyeb nem, egy kis tocsogó most is van a helyyin.”¹⁶

De hozhatnánk más megvilágító példát is annak alátámasztására, hogy a *Parasztregény* írója a maga-korabeli s a mai („kortárs”) poétikákhoz mérten is aktuális nyelv- és szövegelméleti problémacsomókat tapogatott ki adatközlő-hőse életmondásában. S amennyiben tartjuk magunkat az elképzeléshez, mely szerint a regényíró egyik lehetséges küldetése éppen abban áll, hogy az emberi tudatműködés nyelviségének egyedi és általános sajátosságait modellezze (jelenítse meg a maga egyéni hangnemében és vonalvezetésével), úgy az alábbi részlet kiemelését és művészi földolgozását (megszövegezését) sem tekinthetjük egyébként *par excellence* írói munkánál:

„Ahogy a temető fele megyünk, ott is van egy nagy gödör, azt úgy híjuk, hogy Balog-Tisza. Hogy mér Balog-Tisza – nem tudom, ezt valahogy sose kérdeztem kiskoromba, most meg mán nincs kitül.”¹⁷

Jelölő és jelölt tehát megvan – rögzíti Eszter néni nyomán az író –, csupán a *jelölés története* hiányzik. Ez utóbbi tény azonban még ebben a deklarált formában sem akadályozza meg az adatközlőt abban, hogy továbbra is ragaszkodjék az etimológiai értelemben ismeretlen, de néprajzi értelemben nagyon is ismert (hiszen közszáji) eredetű, s ezért a saját (közösségi) kultúra igenlő megélésével-átélésével automatikusan elfogadott jelölőhöz.

Regénytéma és főszerep

Ha újraolvassuk a regény fogadtatástörténetének főbb dokumentumait, meg kell állapítsuk: regénytéma és főszerep az a két alapvető kérdésirány, amelyhez az értelmezői meglátások s az érdemi kritikai reflexiók túlnyomó része kapcsolódott. Hogy ez így alakult (így alakulhatott), természetesen nem a véletlen műve. Az esztétikai értékelés, a műelemzés ugyanis – irodalomértésünk hagyományait s jelenlegi viszonyait tekintve – aligha nélkülözheti

16 PR1, 33–34.; PR2, 34.; PR3, 26.

17 PR1, 34.; PR2, 35.; PR3, 26.

az alapos műfajelméleti számvetést. Amivel önmagában nem is volna gond, ha elemzőink nem az egyes műfajok esztétikai vagy ontológiai definiálásán fáradozó metaszövegek premisszáit tekintenék egyedül mérvadónak; vagyis: ha egy adott alkotást nem műfajideológiai prekonceptciók jegyében marasztalnának el vagy emelnének piedesztálra.

Márpedig a kritikusok egy része (miként a mai olvasók – s így hallgatóim többsége is) a szociografikus riportázs és a regény – esztétikai értelemben „végzetes kimenetelű” – karamboljára alapozta a *Parasztregény* regény voltának tagadását. Már életrajzi fejezetünk vonatkozó részében citáltuk Bata Imre 1978-as írását, de idézhettünk volna nyugodt szívvel másokat is: a képzet kísértetiesen hasonló. Addig hiteles és egységes a *Parasztregény* – állítják számosan –, amíg Eszter néni ki nem lép falujából, míg el nem hagyja nyelvi és szociokulturális értelemben vett pátriáját. S mindez – legalábbis első ránézésre – logikusnak is tűnik, hiszen a felületes szemlélő számára meglehetősen egyszerűséggel különválasztható „regénytéma” és „körítés”: az a fajta epikus matéria, amelyet ideálisnak vélünk egy regényszerű elbeszélés megalkotásához, attól a szociális-kulturális tematikájú szöveganyagtól, amely állítólag oly szoros rokonságot tart a szociográfiák topik-állományával.

Szilágyi Miklós – igaz, ellenkező előjellel – így sommázta a maga álláspontját:

„Muharosné »nagy sztorija«: János fia disszidálása, Angliában bekövetkezett halála, s a saját utazása a halott fiú emléke nyomában. Könnyű lenne élményanyagában »atipikusnak«, szerkezetileg túlméretezettnek minősíteni ezt a több fejezetnyire duzzadt epizód-láncolatot. Azt is szóvá tehetnénk, hogy megváltozik az elbeszélés módja: alig-alig enged Muharosné az asszociációknak, görcsösen ragaszkodik a kronológiához. Vagyis már-már leválik – leválasztható – a »műegészszerű« a regénynek az a része, mely a legszabályszerűbb epika. Csalog azonban ismeri-tudja, hogyan gondolkodik-érez egy paraszttasszony, s ha elbeszél, mit *akar* elmondani. Tudja, hogy e nélkül a »nagy sztori« nélkül Muharosnének »nincs miről beszélnie«. Ez az élet, tehát »ez a regény«. Az élettörténet, a családtörténet, a falurajz – mindaz, ami másnak érdekesebb, hiszen egy múltba sülyedt világ hiteles dokumentuma – *ennek a regénynek* értelmező-magyarázó bevezetője csupán.”¹⁸

18 SZILÁGYI Miklós, *Jegyzetek a paraszti emlékiratról*, Dunatáj, 1980, 2. sz. (nyár), 29.

Csakhogy a *Parasztregény* nem enged az ilyen és hasonló (le)egyszerű(sítő) distinkcióknak! A figyelmes olvasó számára egy pillanatra sem lehet kétséges: a mű egyetlen szakasza sem tekinthető szimpla „tölteléknek”, pláne fölösleg(es)nek! És bár a magunk részéről nem „választanánk le” (merthogy nem is hisszük leválaszthatónak) a „nagy sztori”-ról a környező fejezeteket, azért Szilágyi „bevezető” terminusát mégiscsak használhatónak ítéljük, s mint ilyet megőrizzük, lévén – amint az a későbbiekben részletesebben is kifejtésre kerül – mind a regénytéma, mind a főszerep tekintetében szerves metaforikus fejlődést vélünk fölfedezni, melynek csúcspontján egyértelműen Csalog Zsolt (az „odaértett” író és ember) áll.

Most, visszatérve kiindulópontul választott fejezetünkhöz, nézzük meg közelebbről a főszerep alakulásának első fázisát! Amint azt Eszter nénitől megtudjuk: abban az időben, amelyre édesapja kapcsán visszaemlékezik, Tabon „mindig a Tiszáról folyt a szó”, azaz a korabeli (ha tetszik: az *ábrázolt*) tabi valóság főszereplője a Tisza volt. Most (az elbeszélés pillanatában) persze már nem az; a regényben ellenben – narráció és írás gesztusai révén – ismét (igaz, immár egészen másfajta) főszerephez jut a folyó, amikor tér, történet és emlékezet hármas metaforájává avanszál. S e szerepét meg is őrzi mindaddig, amíg Eszter néni ki nem lép faluja világából. Szinte magától értetődik, hogy Angliában a Tiszának már sem az elbeszélés szociografikus síkján nem lehet különösebb jelentősége, sem a sorstörténeti emlékezet készítőjeként nem juthat többé szerephez – már csak azért sem, mert ekkorra tér, történet és emlékezet (a bevezető fejezetekben tapasztalható) egysége menthetetlenül fölbomlik. Így örökölheti meg az angliai utazást elbeszélő fejezet annak az újságcikknek a címét, amely Eszter néni és kísérője kinntartózkodásáról tudósít, s így kerülhet az elbeszélés sorai közé a cikk egy-egy bekezdése.¹⁹

Az angliai utazás megítélése, legalábbis a főszerep tekintetében, meglehetősen egységes, s magam is hajlom arra, hogy elfogadjam: ez a „nagy sztori” voltaképpen regény a regényben, ahol a főhős kétséget kizáróan Eszter néni, „a világot járt parasztasszony”. A kérdés inkább az, hogyan alakul a főszerep sorsa az angliai epizód részletezése *után*? A regénynek ugyanis nem ez az egyetlen, végső katarzis-pontja, sőt még csak a vége sem. Szerencsére nekünk, mai olvasóknak s a szintézis igényével föllépő kortárs irodalmároknak (szemben a hetvenes évek közvetlen recepciójának szerzőivel) már megvan a lehetőségünk arra, hogy egymás után, sőt akár párhuzamosan olvassuk

19 *Hungarian Visitors Come to South Kirkby*, South Yorkshire Times, August 29th 1964.

a két *Parasztregényt*, s kettős olvasmányélményünk nyomán születő értelmezésünkben egyetlen műalkotás belső történetét rajzoljuk ki.

Fentebb már jeleztük, hogy a '78-as első kiadásban egyedül Eszter néni „beszél”, „mesél”, „vall” – ezzel pedig arra engedtetni, hogy a második kiadás esetében nem ez a helyzet. S ha így tettünk, helyesen járunk el. Mert bár a *Jegyzetek a Parasztregényhez* című záró fejezetben – az első kiadás végére biggyesztett *Utószó* című szövegmontázshoz hasonlóan – az írás szubjektuma, azaz a „Csalog Zsolt” nevű író-alakmás jut szóhoz, a két – első pillantásra hasonló (magyarázó-referencializáló) funkciójú – fejezet látszati rokonságánál sokkal fontosabb a kettejük közti különbség, amely leginkább a két kiadás együtt-olvasásában ragadható meg. Míg ugyanis a '78-as *Utószó*ban mindössze egy levél erejéig jut szóhoz az „író”, s akkor is maximálisan a választott műfajhoz igazodik, azaz nem szól (ki), nem beszél (el), nem vall sem magáról az írásról, sem az elkészült regényről, addig a '85-ös *Jegyzetek*ben már közvetlenül fordul az olvasóhoz – ha másért nem, hát azért, mert ekkorra mind Eszter néni, mind Bálint bácsi (adatközlő-modellje) réges-rég halott.

Am függetlenül e műfaji és narratológiai differenciától, azért az 1973. május 10-re²⁰ datált *Utószó* „Zsolt”-ja és az 1974–84²¹ között született *Jegyzetek* „Csalog Zsolt”-ja mégiscsak ugyanarra a jelöltre mutat: arra az *implikált szerzőre*,²² aki e két megnyilatkozása révén (előbb alig észrevehetően, majd mind tudatosabban) beleírja a *Parasztregény*be saját alanyisága történetét. Hogy az *Utószó* nem pusztán magyarázó-referencializáló funkciót hivatott betölteni, abból látszik igazán, hogy a második kiadásban is benne marad – ráadásul „eredeti helyén”, változatlan szöveggel –; csupán a címe változik *Kedves Zsolt!*-ra. S ami a legbeszédesebb: a tartalomjegyzék szerint '78 és '84 között született magnós felvételek eredménye, a *Bálint, Bálint, Bálint!* fejezet az életvilágbeli történések időrendjében követi az átnevezett levélmontázst, végül pedig a *Jegyzetek* zárja a sort, amely (eredeti céljának megfelelően) egyfajta kettős nekrológnaként funkcionál²³ – a regényhős alanyiságát tápláló forrás kiapadásának (Eszter néni halálának) jelzésével mintegy meghirdetve a regényfolyam(at) végét is.

20 PR1, 440.

21 PR2, 636.

22 Vö. Wayne C. BOOTH, *The Rhetoric of Fiction*, Chicago, University of Chicago Press, 1983², 431.

23 Csalog Zsolt levele Mátis Líviának, 1984. szeptember 22. (OSZK Kt. Fond 445/1114/2.)

Az implikált szerző története tehát (ha egybe nem is esik, azért) összekapcsolódik a narratíva genezisével, a regény születés- és kiadástörténetével. Ezt hivatottak hangsúlyozni a második kiadás két utolsó fejezetének címei mögött, zárójelben föltüntetett évszámok is. A tartalomjegyzék ily módon a regény értelemszerkezetének a szépirodalmi művek esetében szokásosnál messze hangsúlyosabb része lesz, amennyiben megmutatja, hogy a szóban forgó fejezet nyersanyagának begyűjtése (az *orális* elbeszélés) és a kész szöveg (az *írott* elbeszélés) megszületése körülbelül mikorra tehető – ezzel is segítve a regény diszkurzív szintjén (szintjein) történő olvasói tájékozódást.²⁴

Elbeszélés-szerkezet

Míg egyfelől azt kívánta hangsúlyozni az író, hogy az úgynevezett „igaz történetek”-nek milyen mélységes-mély tradicionális-szociokulturális beágyazottsága, milyen nyelvi-formai fölépítettsége, s milyen műfaji hagyományozódási lehetőségei vannak, addig az írásképpel (a gondolatjelek és bekezdések rendszerével) ugyanakkor létrehozta annak látszatát, hogy szabályos elbeszéléssel, szabályos elbeszélő szerkezettel van dolgunk. Vegyük példának az alábbi szakaszt:

„Szokás vót az is: ha jány megesett, ment a Tiszának. Egy Zsíros-jány vót ilyen, az is így vígezte. Meg Kalapos Margitot tudom, rólla nóta is vót:

*Szíp Kalapos Margit lement a Tiszára,
Telemérité kannáját, letette a partra.
Kimint a testvírje, nem győzte benn várni,*

– csak eddig tudom, nem emlékszek tovább. A nővíre megvan most is Kalapos Margitnak, de restellem tüle megkérdeni, hogy van a víge.”²⁵

24 S bizony el is kél ez az aprócska segítség: elegendő Michael Short – kissé leegyszerűsítő – tipológiájára utalnunk, mely szerint a prototipikus epikai szövegben mindjárt három diszkurzív szint figyelhető meg: az egyiket az író és az olvasó, a másikat a szereplők, a harmadikat pedig a narrátor és címzettje közötti diskurzus képviseli. (Vö. Michael SHORT, *Understanding Texts: Point of View = Language and Understanding*, ed. Gillian BROWN, Kirsten MALMKJÆR, Alastair POLLITT, John WILLIAMS, Oxford, Oxford University Press, 1994, 172–175.)

25 PR1, 38–39.; PR2, 39.; PR3, 29.

Noha a szedés világossága révén pontosan érzékeljük a kijelentésegységek műfaji és stílári határait, az emlékezet töredékessége végül mégiscsak szembefordul az íráskép teljességével és szabályosságával. A kurzivált nótaszöveg megszakad, a regény pedig azonmód el is hagyja az önmagában érdektelen forrást, s közvetlenül a hős reflexiójára fókuszál – ezzel is hangsúlyozva, hogy az emlékezet nem magnó, Eszter néni művészete pedig nem adatközlői téma-reprodukción, hanem emberi-művészi reprezentáció.

Végső soron persze meg lehetne tudni a nóta végét – érzékelteti hősünk –; a kérdés csak az: *minek*, ha egyszer nem ez a népköltési szöveg a fontos, hanem az azt adoptáló vallomás, melyből kiderül Eszter néni viszonya beszéde tárgyához: ama sajátos idegenkedés („restelkedés”), amelyről Kalapos Margit nővérének faggatása kapcsán beszámol. Mi több: úgy tűnik, éppen ebben a különbségtételben érhető tetten a folklórtudomány és a szépirodalom szövegkezelési stratégiája közötti differencia, az a tény tudniillik, hogy az író számára sokszor fontosabb, mit *nem tud* az adatközlő, amennyiben határozottabb megvilágításba helyezi *őt magát*, még ha a korszakot (a „világot”), amelyre emlékezik, homályban is hagyja némiképp.

Megállapítható tehát, hogy a folklórgyűjtések dokumentációjának helyére a *Parasztregény*ben az egyéni emlékezet töredékességének sorstörténeti hűségű, ábrázoló lenyomata lép. De térjünk vissza még egy pillanatra a szerkezet zártságának és rendezettségének kérdéséhez! Az alábbi példaszövegen az interperszonális élőbeszéd faktikus nyitottságának s az önmagába záródó írásbeliség formakultúrájának összefonódását igyekszünk szemléltetni.

„Idesapám jól tudta ezeket a régi dógokat, az árvizeket különösen, ű ugye hetvenkilencbe született, a nyolcvanas árvizet má gyerekkorba átülte – hát a hetvenhatosul ű is csak hallott, de ű nagyon jól megjegyezte így a régi dógokat, aszt elmesélgette nekem. Oo, még rígebben történeteket is, mer a hatvanhármas nagy ínséget emlékszek ahogy mesélte, hogy [meleg tél vót, nem vót se fagy, se hó egy szem se, nem zsirozta a hó a földet, aszt nyáron se lett egy csepp eső se, meghasadozott a föld, nem vót mező, *kipusztúltak a jószágbul is, szedték a ríten a gyíkintüvet, azt ették, de maj meghaltak íhen*] – így beszülte idesapám. De a Tiszárul különösen sokat tudott, mer legnevezetesebb is vót, meg ahogy az Ármentesítő Társulatnál vót ű fuharos, ott ugye mindig a Tiszárul folyt a szó, meg mindig be vótak űk fogva kízsenlítbe ha gyött a Tisza.

Mesélte idesapám: [Ezelőtt ha felgyött a Tisza, a túlatiszaiak mindig megkísérelték, hogy átvágják a gátunkat. Mer akkor ugye megmenekül az az

ódal a víztül. Egyszer is éjjel három súlyi ember gyött át ladikon csákányokkal, hogy megbontják a tőtíst. De őrség vót ugye, **nagyapámék** kinn ícakáztak puskával, egyik ór leste mán űket, várta mán hogy kikötnek. Aszt ahogy lípelt ki az első, egycsapásra agyonvágta Mónus Kis Jakab, a másikat meg beletaszította a Tiszába, azt elvitte a víz. A harmadik tudott csak visszame- nekülni. Az isten se fogta érte törvínbe Kis Jakabot, nem kérte számon senki se.] Jakab bácsit ismertem is még kisján koromba – mutatta idesapám hogy [na ű vót] –, de nagyon öregnek mán.”²⁶

A citátum jelentős része egyes szám első személyű narrátori szólam – e tekintetben tehát alig különbözik a regényszöveg egészétől. A szögletes zárójelbe tett mondatok-mondatforgácsok ellenben *akár* idézett monológként is olvashatók. Csupán a kurzívval szedett szakaszok figyelmeztetnek, hogy még a „Mesélte idesapám” fölütéssel s kettősponttal kezdődő szekvencia sem vegyítizta idézet: az is a tanyázó-adatközlő nyelven és monológján átszűrve tükröződik a prózában. Az első kijelölésnél persze okoskodhatnánk úgy is, hogy a „kipusztúltak”, a „szedték”, az „ették” és a „meghaltak” igék többes szám harmadik személye az *akkori* emberekre utal, azaz *általánosságban* vonatkozik a falu egykorvolt közösségére. A második zárójelezésünkől vas- taggal kiugratott első szám első személyű „nagyapám” szó azonban valószínűbbé teszi, hogy már az első esetben is *aktoriális* és *auktoriális* szólamok egymásba játszatasáról, hullámzásszerű változtatásáról, keveréséről van szó. Amely technikának – föltéve, hogy a tanyázási elbeszélő retorikai pozícióját vesszük alapul – minden bizonnyal az elhangzottak hitelesítésben, a szó garanciájának szavatolásában is fontos szerep jut, amennyiben hangsúlyozza, hogy az előadó – miközben nyilvánvalóan rövidíti, tömöríti, saját elbeszélésének struktúrájához (annak fölvezetés–kifejtés–csattanó szerkezetéhez) igazítja mondandóját –, egykori szem- és fültanúként szinte szórul szóra idézi egy másik személy kijelentéseit. Ez utóbbi föltételezést támogatja az aláhúzással jelölt szekvencia is, amely egyszerre érthető a hallgatóságához (természetesen nem a roffiakhoz, inkább az íróhoz s a leendő olvasókhöz) címzett magyarázó kiszólásként, de ugyanúgy az idézett apai monológ részeként is – szintén didaktikus funkcióban.

26 PR1, 34–35.; PR2, 35–36.; PR3, 26–27.

Interferencia és katarzis

Még sokkalta élesebben jelentkezik elbeszélés-*mondás* és elbeszélés-*írás* strukturális különbségének problémája a *János elmegy* című fejezetben, amikor *tanyázási alkalom* és *regényfejezet*, *történetiszöveg* és *szövegszedés* stratégiai versengésének, teremtő interferenciájának lehetünk szemtanúi. A szoros olvasás során mind világosabban érzékelhető például, hogy az angol cikk-részletek és az első János-levelek a regénykoncepció szempontjából még szervesen, de már a tanyázás koncepcióját tekintve szervesen kapcsolódnak a vallomás nyelvi anyagához. Nézzük csak meg figyelmesebben a következő részletet:

„Hát maradt akkor minden ahogy vót. Oda vót Jánoskám munkán, Pesten, Sztalinvárosba, ritkán gyött elő, kevés vót a kimenő, meg sokba gyött az utazás.

Kedves Szüleim! Kívánom, hogy ez a levelem a legjobb egészségben találja magukat. Én is jól vagyok csak egy kicsit fáradt és állandóan álmos vagyok. Azért van ez mert már lassan egy hónapja hogy minden vasárnap is 14–16 órát dolgozunk naponta. Túlórázunk mert rengeteg a munka. Reggel 6-kor kelünk és este 11–12 óra mikor végre haza megyünk. Nincs időm semmire sem. A csomagot nagyon szépen köszönöm jó volt. És megköszönöm a jó Istennek hogy ilyen áldott jó szülőket adott – –

Sokba gyött vóna az utazás, csak írogatta akkor a gyönyörű leveleket haza.”²⁷

Tisztán látszik: az esztétikai tudat (vagy ahogy korábban neveztük: a „nyelvi-poétikai szoftver”) működése nyomán sajátos *megszakítottság* áll elő: a dokumentum idegen testként ékelődik az elbeszélés szövetébe – keretes átkötésre, színpadias végszóismétlésre kényszerítve az írott szöveg hőjét. (Nem csoda hát, hogy a fejezet fölépítése végül alig különbözik az *Utószó* levélmontázs-szerkezetétől.)

Mindennek természetesen az ellenkezőjére is találunk precedenst. Így például a *János Angliában* alábbi szakaszában éppoly szervesen illeszkedik a levélszöveg a tanyázás-koncepcióba, mint az írott elbeszélésbe. S noha sortörés és kurzíválás ezúttal is jelzik a két szöveg közti szerkezeti differenciát, az

27 PR1, 319.; PR2, 329.; PR3, 234.

idéző forma és a gondolatjeles kapcsolás ideális gördülékenységet kölcsönöznek a szóban forgó szekvenciának.²⁸

„»Drága Édesapám! Szívből jövő szeretettel kívánok kellemes karácsonyt és boldog újévet! Szerető fia János«

– ez nekem nagyon szíp, havas karácsonyfa, de ezüsfestékkel nyomtatva. Ez nekem a legszebb, pedig sok szíp van!”²⁹

Ám e két rövid citátum, túl a műfaji stratégiák birkózásán, kiválóan alkalmas annak szemléltetésére is, milyen nehézséget jelent az *írói-elbeszélői* és az *előadói-elbeszélői dramaturgia* érzéki összehangolása. Mert azt bizony be kell lássuk: a regény esztétikai célját jelentő katarzis csakis e két fenomén gyümölcsöző együttműködéséből sarjadhat ki. Csalog vállalkozásának jelentőségét érzékeltetendő, nézzünk mindkettőre egy-egy példát!

A *János Angliában* című fejezet megalkotásakor az író kiváló érzéssel avatja felütését a „Nem tudhatom máig se, mir ment el János” kezdetű szekvenciát; majd az első levélidézetet úgy választja meg, hogy abban a kontamináció és transzformáció eredményeként létrejövő irodalmi szöveg fő esztétikai értékhordozója, a titokmetafora másik tagja is benne legyen: „Az okot majd ha haza tudok menni akkor megmondom, hogy miért jöttem ki – –” Ez utóbbi helyen ráadásul (nyilván az introitus–exodus dialektika kedvéért – mindenesetre egyfajta keretet képezve) éppen *zárlat*-pozícióba kerül az utazási okra történő hivatkozás.

Eszter néni hasonló merészséggel és megfontoltsággal él a tanyázás adta dramaturgiai lehetőségekkel – s e narratív „manővereit” portréírója nem pusztán megőrzi és visszatükrözi (láthatóvá teszi szövegének felületén), de többnyire a kompozíció tekintetében (a koncepció mélyszerkezetében) is érvényesíti őket, mondhatni: idomul hozzájuk. A *Hungarian visitors* című fejezetből idézek – különös tekintettel a gondolatjellel hátravetett autoreflexív kitélre:

28 Tegyük hozzá: ez az a mesterségbeli tudás, amelyet Csalog a kilencvenes években tartott szeminárium óráin elsőként kívánt átadni tanítványainak. Mint mondotta: sok más mellett épp az egyik legfontosabb eszköz, a gondolatjel használatára „nem tanít meg a középiskola”. „Úgy gondoltam – emlékezett vissza Németh Gábor, a Magyar Napló munkatársának mikrofonja előtt –, hogy egy »alapkézirat« módosulásait tanulmányozhatnánk. [...] hogy az interpunkció megváltoztatása milyen hatásokat eredményezhet, eltérő hatások érdekében milyen kompozíciós átalakítás volna lehetséges vagy mondjuk milyen eljárásokkal tehető dramatikussabbá egy szöveg.” – NÉMETH GÁBOR, *A tanítható ismétlése: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Magyar Napló, 1991, 16. sz. (november 29.), 4–5.

29 PR1, 331.; PR2, 341.; PR3, 242.

„A repülőgépen nagyon jól éreztem magam, vígtelenül jól. Én ültem az ablakho, nízegettem ott kifele. Mondták hogy ne nízsek ki, nehogy szídüljek, de csak níztem ki. Maj nem nízek ha szídülök! De nem szídültem. Hazafelé csak – *de az majd kísőbb gyön.*”³⁰

Alkalmazkodásról beszéltünk az imént, s máris visszakoznunk kell – legalábbis részben –, hiszen a *János Angliában* végén éppen a tanyázó dramaturgiájával való írói ellenszegülés válik jelentéssé. Figyeljük csak meg: a fejezet végén a hős egy saját, „élőszóban” ismertetett tartalmú levelére hivatkozva zárja vallomásának eme szakaszát („De erre a levelemre már nem gyött válasz.”). Az író viszont – a tanyázás (persze szintén „csak” modellezett³¹) dramaturgiáját mintegy felülírva – még odailleszt a végére egy csokornyí részletet János leveleiből. S ezzel az öt szakaszból álló levélmontázzsal a tanyázás-katarzis helyett (vagy *mellett* – azt kiegészítendő) immár a regénykatarzis szolgálatába állítja a fejezetet.

Hogy mindez nem pusztán légből-kapott föltételezés – kiragadás és belemagyarázás eredménye –, sokkal inkább egy tudatos tendencia felismerése, arról, ha más nem, a regény vége biztosan meggyőzi kétkedő hallgatóimat. Hiszen a *kállátó*-metafora – mint a művészi üzenet és a regénystruktúra közös komponense – nem állít s példáz egyebet, mint azt a félreérthetetlen és megkérdőjelezhetetlen tény, mely szerint *sem a modellezett diszkurzus, sem a modellező diszkurzus nem válhatna (s nem is válik) láthatóvá önmagában*: a regény sem lehetne regény a tanyázás hősének egzisztenciális problémája nélkül, s a tanyázás sem válhatna soha az írásbeli kultúra szövetének szerves részévé (hogy így örökítse át önnön lényegét) a próza nagyműfajának nyelve és ontológiai karaktere nélkül. Igaz: végül mégiscsak az irodalom (leg-„fajtalanabb”) műfajának rendelődik alá az élőbeszéd művészete, amikor zárlattá egy *egyszeri* tanyázás kadenciája lép elő – a hős monológjának „reflexív hatósugarát”, „vonatkoztatási keretét” kiterjesztve a teljes (illetve épp eme gesztus révén teljessé váló) regényszövegre:

„Mit mondjak a vígire?

Amit a kállátóba mondtak a vígin, azt mondom én is.

30 PR1, 366.; PR2, 375.; PR3, 265–266. (Kiemelés tőlem – S. M.)

31 Ne feledjük: Eszter néni nem „egy az egyben” fejezeteket mondott magnóra, így természetesen ez a záró mondat is az író által fölszecsakázott első lejegyzés alapján – *utólag* – megformált kadencia!

Ahogy a lakodalom vót, utánna való nap visszamentek mégegyszer a vendígek, összegyűltek újra a lakodalmas házho – úgy mondták: megyünk *kállátóba*.

– Na meggyöttünk kállátóba! Mi kár esett komámasszony?

– Mit tudom én, – azt mondta rá a háziasszony – kérdjik meg a menyaszszonyt!

Na ott lebzseltek még akkor egísz nap, segítettek összerámolni, az asszonyok mosogattak, sepregettek, az emberek borozgattak, beszélgettek, ha kedvök vót még visszahíttak egy-két cigánt is, múlatgattak még, ott tanyáztak estig. Estefeleszt a gazdasszony – jó fáradt vót ű is akkorra! – aszondta nekik:

– Nahát most má hagyják abba, aszt menjen el mindenki haza mer fáradt. Adjon az isten nyugodalmas jóicakát.”³²

Persze, ez a tökéletesnek látszó írói megoldás is kiteszi a maga műfajelméleti kérdőjeleit. Jogosan merül föl, példának okáért, hogy vajon miként született meg az az életvilágbeli szöveganyag, amelyhez a fenti szakaszban a modellezett diszkurzus szülőatyja hűséges volt/maradt? (Merthogy ne feledjük: a „doku” – legalábbis a csalogi program szerint – a faktikus nyersanyag önelvét és a művészi reprezentáció hűségét hivatott egyesíteni a kidolgozásban...) A felelet bizony nem könnyű – ráadásul maga is kérdések formájában fogalmazódik meg. Lehetséges volna, hogy az író egyszerűen megkérte Eszter nénit: lépjen ki kedvéért a tanyázás-szituációból, s mondjon valamit a *regény végére*? Vagy egy vérbeli tanyázás zárásaként hangzottak volna el e szerpapi körülményességgel (s az amatőr néprajzos néni aggályos körütekintésével) megformált mondatok? Ki tudja?!

Az egymás után feltörő kérdéseket azonban – legalábbis rövid időre – még feledteti az *Utószó* levélmontázsa; s csupán akkor tűnődünk el ismét, amikor az utolsó mondat után, középre zárt szedéssel az alábbi (ifjúsági regényekből és szélesvásznú mozifilmekből ismerős) kiírás jelenik meg a szemünk előtt: „Vége”. Megkerülhetetlen immár a kérdés: *pontosan minek is van vége*? S ezúttal nem odázhatjuk tovább az utánajárást sem: vissza kell lapoznunk a regény – sokak által jelentéktelennek tekintett, mi több: a mű teljességét, egészlegességét megbontó, idegen anyagnak titulált – „bevezető” fejezeteihez.

Szerencsére nem kell soká keresgelnünk: mindjárt a harmadik, *Idesanyám története* című fejezet élén – kiemelt pozícióban – az alábbi sorokat olvassuk:

32 PR1, 430; PR2, 454.; PR3, 322–323.

„Szegény jó idesanyám mondta sokszor, hogy írjam meg az új történetit. Az új szenvedísit. Mer sok szenvedís jutott idesanyámnak.”³³

Akármilyen különösen hangzik, mégiscsak igaz: ez a rövid – első pillantásra tán jelentéktelennek tűnő – szekvencia csupán most, a regény vége felől olvasva nyeri el igazi jelentőségét; most, amikor kiderül róla: a műegészhez való viszonyában a regény diszkurzív rendje tárul föl a maga teljességében. Nem kevesebbet demonstrál ugyanis már a mű elején, mint hogy a *történetírás vágya* immár „csak” (nota bene: tán először igazán) az írott szöveg formájában áll elénk. Mármost ha ez így van, akkor a „Vége” szó is tüstént érthetővé – ironikusan olvashatóvá – válik, mint olyan jelölő, amely (szemben a műfaji konvenciókkal) nem a végét, sokkal inkább az elejét jelenti be valaminek, amennyiben a megrögzítetthez, *a magát megrögzíteni képtelen tanyázáshoz*, azaz végső soron az élő elbeszéléshez vezet el az olvasót. „A tanyázástól a regényig és vissza” – ezt az utat járjuk be tehát a sorozatos újraolvasások során –, miként ez volt minden bizonnyal a *Parasztregény* írójának útja is: így jutott el a történelem hagyományozás emberi vágya a művészi sors- és igazságbeszéd írói készletének beteljesüléséig.

S itt voltaképpen be is fejezhetném, ha nem tudnám, hogy a fentiekből még legalább két fontos dolog következik. Az egyik: hogy a tanyázás nem szűnik meg az olvasható szöveg elapadtával – szemben a regényhősökkel, melyek olvasásról olvasásra elhalnak, s a későbbiekben *mindig másként* születnek újjá. De nem csak a tanyázás nem ér véget; a regény sem. S éppen ez volna a másik fontos következmény: az a bizonyos '85-ös második kiadás, mely lényegében *ott* és *úgy* folytatja a fentiekben vázolt poétikai programot, ahol a '78-as elhagyta volt.

Köszönöm megtisztelő figyelmüket!

Levél Kenneth Cormier címére

DR. KENNETH CORMIER PHD
Assistant Professor of English
Quinnipiac University
kenneth.cormier@quinnipiac.edu

Budapest, 2014. július 11.

Kedves Kollégám,

különböző okok miatt csupán nemrég jutottam hozzá, hogy az *Auto/Biography Studies* hasábjain megjelent tanulmányát¹ végre egyhuzamban is végigolvassam. Meg kell mondjam: lenyűgözően korszerű írás; nem is beszélve arról (s faramuci módon mintha ebben állna fő tudományos teljesítménye), hogy mindenhatónak képzelt, ám a valódi kérdésektől újra s újra meg-megfutamodó kultúra-„tudományunk” határait feszegeti – még hozzá sikerrel. Mindent egybevetve: csodálom a merészségét és a fegyelmét, amelylyel ehhez a témához nyúlt.

Ami azonban közepszerű bókjaimnál jóval fontosabb, az az én személyes hasznom ebben az ügyben. Ön visszaadta hitemet a teória klasszikusainak olvasásában, s ugyanakkor igazolta a szokványos értelmezői keretek kitágítására irányuló hajthatatlan vágyakozásomat is. Merthogy nem valamiféle makacskodó, örökellenzéki attitűd, egyfajta – minden strukturalitást megkérdőjelező – pubertás lázadás vezetett Csalog Zsolt műveihez (s velük a *tape-recorder prose* műfajához), sokkal inkább az idegen, a *még ismeretlen* megfejtéséért epedő (bizonyára velem született) indulat, az örök kíváncsiság és lelkesedés aziránt, amihez – legalábbis egyelőre – nincsenek kulcsaink. (És nem véletlenül mondtam itt kulcs helyett *kulcsokat*. Hiszem ugyanis, hogy a műalkotáshoz nem egy, de ezer és ezer út vezet; talán ezért is izgat leginkább az, ami – *már és még* – épp csak kikandikál világkultúránk bozotosából.)

A teória klasszikusainak olvasását említettem az imént, s nem véletlenül. A Maga írása remekbeszabott példája annak, hogy a legnagyobbak „kulcsműveit” folyvást újra és újra, saját kutatásaink ritmusát követve, *mindig más-ként, mindig újként* kell olvassuk. És egyáltalán: hogy *olvasnunk kell* őket.

1 Ken CORMIER, *Writing the Tape-Recorded Life*, *Auto/Biography Studies*, 2012, 2. sz. (Winter), 402–426.

Tehát nem csupán egy, jobb esetben két tételmondatra redukálni, s így a szó legrosszabb értelmében „megszüntetve őrizni meg” Arisztotelész, Heidegger, Gadamer, Barthes, Danto, Adorno, Ricœur, Bahtyin, Genette és más kiválóságok klasszikussá olvasott szövegeit; hiszen az ily módon szállóigévé lett (pontosabban: bonyolult módszerekkel kultikussá avatott) kvintesszenciák csupán esztétikai ideológémák, iskolás jelszavak lehetnek, de többé semmilyen szerves kapcsolatot nem tarthatnak fenn az örökkön tárgyba kulcsait kereső interpretációval (az élő irodalommal meg aztán végképp nem).

Lejeune-t például, akire Ön is hivatkozik munkájában, s akiről a későbbiekben még sok szó esik majd, magam is olvastam (persze csak fordításban, hiszen franciául épp hogy elboldogulok). De ha írott formában nem is találkozom vele, az *önéletrajzi paktum*ról akkor is tudomást szerzek – ha máshonét nem, hát az egyetemről vagy barátaim-kollégáim elbeszéléseiből. Szóval olvastam Lejeune-t, és persze nemcsak az ő szövegeit – a maguk primer formájában (ha ugyan nevezhetjük primernek azt, ami fordítás) –, de velük a teória teoretikusainak elemező-továbbgondoló írásait is – főként Z. Varga Zoltán cikkeit a Helikonban. (Ez utóbbi folyóirat nálunk afféle inventáriuma az egyes elméleti irányzatoknak: lelkes szerkesztői egy évben négyszer tematikus számokban tárgyalják és adják közre – hogy most csak néhányat említsek: – a tér-, a test- és a diszkurzív poétika, a filológia, a textológia és az etikai kritika legfrissebb vívmányait.)

Csupán azt sajnálom – s talán ez bánt a leginkább Z. Varga írásaiban (így 2014-es új könyvében²) is –, hogy az ilyesfajta olvasás jobbára egyirányú. Faljuk a kiváló külföldi elméletet, aztán eltöprengünk annak tudománytörténeti előzményein, premisszáin, végül esetleg néhány általánosabb példát hozunk – különböző műcímeiket, irodalmi korszakokat és irányzatokat említve föl. Mármost ennél összehasonlíthatatlanul értékesebb és érdemesebb föladat az, amelyre Z. Varga vállalkozott, amikor – kilépvén a teória magvetőjének (különben felettébb hálátlan) szerepéből – a lejeune-i elméletet egyes állatorvosi lóként funkcionáló szövegeken mutatta be. Nem kétlem, hogy ez a munka fölbecsülhetetlen adalékokkal járult hozzá a jeles francia gondolkodó hatástörténetéhez; mindazonáltal nem hihetem, hogy ez a volna a lehetséges maximum: hogy mindössze eddig terjedne a teória létjogosultsága – ennyi lenne, hogy úgy mondjam, az elmélet „használati értéke”.

2 Z. VARGA Zoltán, *Önéletrajzi töredék, talált szöveg*, Bp., Balassi Kiadó, 2014 (Opus Irodalomelméleti Tanulmányok).

A Maga dolgozata éppen abban unikum, hogy ezt a sorrendet teljes egészében megfordítja. Először több, talán túlságosan is problematikus kultúrjelenségnek szalad neki személyisége bátor egyenességével és gyermeki kíváncsiságával (gondolok itt a *lifelogging*-jelenségre vagy a *radio diary* műfajára), s csupán e birkózás során villantja elő a legkülönbözőbb korokhoz és iskolákhoz tartozó elméleti szövegek egyes szakaszait. De méghozzá milyen szakaszokat! Csupa olyat, amelyet a teoretikus írásokra irányuló naiv, deduktív vagy kutatás-független (a tényleges interpretációs munkát megelőző, ún. „előkészületi”) olvasás talán figyelemre sem méltat, a textussal folytatott közvetlen küzdelem alanya ellenben revelációerejű fölfedezésként értékelhet, s értelmező munkája során sikerrel használhat föl.

Csakhogyan – s ezt nem győzőm kellőképp hangsúlyozni – az ilyen munka nem kevés nyíltságot és bátorságot kíván; ami pedig még ennél is fontosabb: az értelmezés tárgyául választott szövegkorpusz alapos ismeretét föltételezi. És nem csak ezeket; egy saját koncepciót, egy önálló hipotézist is, melynek körvonalait előzőleg már megvonta az elemző. Minderre természetesen nem tegnap jöttem rá. Régóta tudom, hogy egy életmű földolgozásakor a szekunder irodalom óvatlan olvas(gat)ása rendszerint csírájában folytja el az önálló gondolato(ka)t, mégpedig azáltal, hogy (el)törli azt a végtelenül hasznos – „naiv” – tudás- és tapasztalatanyagot, amellyel egyedül az első olvasás gazdagítja az értelmezőt. És tudtam azt is (noha a tárgykör meglehetősen gyér szakirodalmából következően ezúttal a kísértés sem volt különösebben nagy), hogy elméleti szövegeket – éppen saját koncepcióm védelmében – csupán az alapok lerakása *után* szabad kézbe vennem.

Így nyilván nem lepődik meg különösebben, ha elárulom: amikor e sorokat írom, doktori dolgozatom kéziratának nagyobbik részét lezártnak tekintem, mi több: a java – különféle viták során – meg is méretett immár. Aztán, ha majd a védelemre kerül a sor, s tán végre-valahára a „nagyközönségnek” szánt könyv is elkészül, remélem, pontosan érzékelhető lesz munkám hátterében a kutatás és az írás aránya-ritmusa. S talán levonja majd Ön is a következtetést (ugyanazt, még ha különböző előjellel is, amelyért én a kutatás megfelelő fázisában az elmélethez – többek között a Maga cikkéhez – folyamodtam), hogy tudniillik: igazolást nyert-e kiinduló hipotézisem a kurrens teóriák tükrében, avagy sem.

De hogy ne csak a levegőbe beszéljek, beavatnám Önt tételes töprengéseimbe, melyek egyúttal saját írásának használati értékéről is meggyőzhetik.

Csatolmányként megküldött PhD-értekezésem tárgya egy különleges műfaj, a „dokuportré”, valamint annak egy ugyancsak egzotikus manifesztuma, Csalog Zsolt *Parasztregény* című műve. Ez utóbbi szöveg esztétikai szépsége és műfajelméleti érdekessége abban áll, hogy azt szerzője, aki régész-történetész-néprajzos végzettségű bölcsészemberként „tévedt” a szépirodalom területére, egy Tisza-háti paraszttasszonnyal együtt – mintegy *team*-munkában – alkotta meg. A „néni”, aki a faluközösség híres-hírhedt figurája, s aki a fonókból ismerős nótafák és mesélőemberek sajátos műfajának, a *tanyázásnak* a művésze, egy szociológiai fölmérés során találkozik először Csaloggal, akiről beszélgetésük során – tán nem is egészen mellékesen és véletlenül – kiderül, hogy tulajdonképpen (vagyis valójában) író (is). Az interjúkészítés céljából Roffra érkező szakember nyilván már ekkor elgyönyörködött Mohácsi Bálintné Eszter néni nyelvében és történetészövésében, ahogy – valószínűen – az asszony lelki szemei előtt is ott lebegett már a könyv, amelyet mindig is meg akart írni falujáról, életéről, családjáról és emigráns fia tragikus haláláról, ám amelyhez sem tehetsége, sem segítsége nem volt, nem akadt.

El is készült aztán a közös mű, s meg is jelent, mégpedig úgy, hogy az olvasó könnyen azt hihette, az olvasás során egyúttal a szöveg születésének történetébe is betekintést nyert. Ekkor, 1978-ban (a bővített második kiadás-hoz illesztett utószó hiányában, illetve az írói hagyaték ismerete nélkül) persze még nem lehetett pontosan tudni, hogy a „Zsolt” nevű író-alakmás és az „Eszter néni” nevű hős közti levelezés valódi dokumentum-é, avagy pusztán fikció, s így azt sem, hogy tényleg a regény genezisébe (az *avant-texte-texte-après-texte* folyamatba) nyertünk bepillantást, vagy csupán a beszédhelyzet tisztázó fikciós kerettel van dolgunk. Ám az alapkérdések sora már ekkor megfogalmazódott: vajon kinek mekkora része volt/van ebben a munkában; ki a szerző, ki az elbeszélő, ki a főszereplő; mi a téma, kié a fabula, kié a szüzsé; egyszóval: mi az ördögöt kezdhettünk ezzel az eszement tüneménnyel a magunk esztétikai szótára s műveltsége szerint?

Miután – ízekre szedve a fenti problémaköröket, s különféle ábrákat rajzolgatva – gondosan eltűnődtem e nagynarratíva sajátosságain, majd papírra vettem mindazt, amit elmondhatónak véltem, elkezdtem tanítani a témát. Tanítani: azaz hangosan, értelmesen beszélve bevezetni más nyitott szellemeket a dokuportré elméletébe és gyakorlatába – s ez a munka végül is nem kevés „tudományos” haszonnal járt. Hiszen amikor az ember nyíltan

beszél, nem béklyózzák technikai akadályok (így a kivénhedt írógép karjainak és saját ujjainak lassúsága), könnyebben és gyorsabban megpillantja az összefüggéseket. Ha pedig mindez még kiegészül az előadó felé sugárzó értelemmel, kíváncsisággal és megérteni akarással is, akkor ott minden valószínűség szerint extatikus nyelvi és szellemi energiák szabadulnak föl. Ilyenkor olyan dolgokat is kimondunk – mintegy akarva-akaratlan –, amelyeket egy mélyebb szinten bizonyára már régóta „tudunk”, csupán a formába öntéssel kapcsolatos szorongásaink gátolták meg eddig, hogy szöveggé alakítsuk őket. A megfogalmazás örök nehézsége ez – mely boldogan oldódik föl a vitában, az érdemi fölvetések és ellenvélemények keresztütésében.

Előadásaim egy ilyen kivételesen produktív pillanatában mondtam ki többek között azt is, hogy a *Parasztregény* esetében „odaértett szerző” (*author*)³ helyett inkább *implied speaker* érzékelünk. Miután ugyanis a szöveg monológformája megtéveszt bennünket, s elsöre csupán a *látatott nyelvi tudat* jelenlétét érzékeljük, hajlamosak vagyunk író helyett egy beszélőt „odaérteni” – ami minden bizonnyal így is van rendjén. Valahogy nem antropomorfizáljuk az írott szöveg forrását; úgy teszünk, mintha nem is létezne: az író egyszerűen eszünkbe sem jut, nem is gondolunk rá, meg sem dicsérik; hálás rajongásunkat (vagy haragos ellenszenvünket) egyaránt Eszter néniire zúdítjuk – hasonlóan a kortársakhoz, akik még ismerhették az életvilágbeli parasztszozonyt.⁴ Mármost az olvasók e részrehajlás miatt nyilván nem szégyenkeznek. Az írónak persze joggal fájhatott, hogy pusztán eszköznek tekintik, és még „értelmiségi körökben” is úgy gondolják: munkája mindössze abban állt, hogy kazettát tett magnójába, s addig nyomta a gombot, „amíg a megszólított szóval bírta”.⁵ Igazi gondot, égető, elemi problémát azonban egyedül az irodalmároknak okozott a könyv. Még ha jórészt sajnálták is az időt és fáradságot a korabeli kritikusok: az izzadságszag és a bizonytalanság azért mindannyiuk munkáján érzékelhető (ahogyan bizonyára az enyémen is).

3 „[T]he implied author is the governing consciousness of the work as a whole, the source of the norms embodied in the work.” – Slomith RIMMON-KENAN, *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*, London, New York, Methuen Press, 1983, 86.

4 Egyik kedvenc példám Vértes Lászlóné Meller Ágnes levelének alábbi részlete: „kár, hogy Eszter néni olyan tenyérbe mászóan undorító perszóna, hogy nálánál sokkal jobbakat is megegettek már – jogosan! – boszorkányként.” (OSZK Kt. Fond 445/209/8.)

5 „Szélsőséggé dramatiszálva ezt a félig írói, félig zsurnaliszta eljárást: a szerző elkap egy érdekes ígéretű problémát, keres hozzá egy interjúalanyt, majd bekapcsolja a magnetofont, s nyomja a gombot, amíg a megszólított szóval bírja.” – BERKES Erzsébet, *A történelem futószalagán*, Élet és Irodalom, 1981, 41. sz. (október 20.), 11. (= B. E., *Pillanatképek*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1984, 186.)

S e zárójeles megjegyzés sajnos nem álszerénység. Kétségkívül sok mindenre rájöttem az elmúlt években – vagy legalábbis így hiszem –; egy szép napon mégis megtorpantam, és úgy éreztem: sürgősen segítség után kell néznie. Egy időre abba hagytam hát a tanítást, és elkezdtem elméletet olvasni. Ekkor már biztos voltam benne: koncepcióm érdemi része sérthetetlen egészként áll előttem, azt már nem zavarhatja meg senki és semmi. Ha pedig ellenvetésre lennék, hát azt se bánám: képes vagyok megvédeni téziseimet. Mely utóbbiak – ha már itt tartunk – igazán egyszerűek voltak. A *Parasztregény* szubjektumrendjét vizsgálva arra jutottam, hogy a magnum opus a vágy, a beszéd és az írás alanyai közti viszonyt teszi láthatóvá, mégpedig az augustinusi–bahtyini–hamvasi „válság–vállalás–vallomás” képlet szerint. Ami pedig Csalog Zsolt szerepét illeti, nos, ő a nyelvi fikció generátora, ő a nyelv (meg)képzelője, az irodalmi szöveg megalkotója, amely – mint azt írónk a második kiadás zárlatában külön is hangsúlyozta – „maximum pár mondatnyi távon *azonos* Eszter néni elmondott szövegével”.⁶

Cirka eddig juthattam (kicsit talán tovább, hiszen nemcsak a főművet vettem górcső alá, de igyekeztem szisztematikusan végigtekinteni a közel húsz kötetből álló életmű egészét, s valamiféle műfaji kontúrokat is megvonni), amikor kifulladtam. Még mindig azt éreztem, hogy nem sikerült kellőképpen aládúcolnom föltevésemet, mely szerint Csalog írástevékenysége művészet: *par excellence* szépírói munka. Hiába a Sprachfiktion elve, hiába a regényelméleti okfejtések, a lelkem mélyén még mindig tartottam tőle, hogy bírálóim majd a szociográfia létezhetetlen kategóriájába utalják vissza ezt az *œuvre-t*: ama gyűjtőnév alá szorítják tehát, mely éppoly obskúrus (és ezért persze veszedelmes is), mint a „szocialista realizmus” és társaik.⁷ Egyszóval valóban segítségre – éspedig szakértő segítségre – volt szükségem; így fordult a figyelmem először hunyt mesterem, Gadamer világhírű írása, a *Text und Interpretation* felé.

„Egy irodalmi szöveg – állítja a professzor úr – nem pusztán egy elhangzott beszéd rögzítését jelenti. Egyáltalán nem utal vissza egy már elmondott szóra, s ennek hermeneutikai konzekvenciái vannak. Az interpretáció itt

6 PR2, 539.

7 Amint Fagyeyev – a terminus és irányzat atyja – mondotta nem sokkal halála előtt Solohovnak: „Ha valaki megkérdezné tőlem [hogy mi is valójában a szocialista realizmus], azt kellene neki válaszolnom a legőszintébben: az ördög tudja, mi az...” – ACZÉL Tamás, MÉRAY Tibor, *Tisztító vihar*, Szeged, JATE Kiadó, 1989, 141.; A kérdés legfrissebb – tudományos – megközelítése: SCHEIBNER Tamás: *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása: A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953*, Bp., Ráció Kiadó 2014 (Ligatura), 23–46.

már nem pusztán eszköz az eredeti közlés újbóli közvetítéséhez. Az irodalmi szöveg éppen azáltal jelent egy sajátos mérvű szöveget, hogy nem utal vissza egy eredeti nyelvi cselekvésre, hanem maga szab meg minden ismétlést és nyelvi cselekvést.”⁸ A kérdés nyilvánvaló: vajon mit jelent ez a vélekedés a Csalog-életmű szempontjából, amely a társadalometikai mondanivaló és az autonarratív forma összekapcsolásával a hangszalagos reprodukció révén dokumentált nyersanyag irodalmi reprezentációját célozza meg? Vajon igazol-e bennünket Gadamer, avagy: igazoljuk-e mi – utólag – a professzor urat?

A válasz – mint látni fogja – nem is olyan egyszerű. Egy mindenesetre biztos: a *Parasztregény* nem pusztán egy elhangzott beszéd rögzítését jelenti. Egyrészt, mert a könyv szövege – így, ebben a formában – sosem hangzott el, másrészt, mert ami elhangzott, az sem *egyetlen* beszéd formájában hangzott el. S hogy visszaül-e a szöveg egy már elmondott szóra? Nos, ez éppen a doku-portré esetében korántsem egyértelmű. Hiszen ha a dokumentumregény műfajából indulunk ki, s főként a második kiadásból, amely az eredeti műhöz képest három terjedelmes szövegszakasszal bővült, akkor – még ha ragaszkodunk is értekezésünk egyik alaptételéhez, mely szerint a „doku” előtag nem az eredményre (a kész műre), „csupán” a fölhasznált nyersanyagra utal – nem tagadhatjuk le az ihlető forrásként gyűjtött hanganyagot; s ez esetben éppen a „doku” előtag mutat vissza egy (pontosabban számtalan), a szöveg *avant-texte*-jének⁹ minősülő hangzószóra. Amennyiben viszont a regény oldaláról vizsgálódunk, azaz eltekintünk az első kiadás védőborítójának belső fülén szereplő „irodalmi dokumentum” meghatározástól, valamint a második *Jegyzeteinek* „önleleplező” kifejezéseitől, azt kell lássuk: a kötetbezárt szöveg olyan autonóm, öntörvényű egységet alkot, amely – eredetére vonatkozóan – csupán homályos következtetéseket engedélyez.

Talán nem rója föl nekem, ha a magam részéről ez utóbbi megközelítésmód felé hajlom, már csak azért is, mert az írás ágense, majd pedig az önálló szöveg (eltekintve most a *Jegyzetektől*, amely, ha csupán játékos-fikciózus

8 Hans-Georg GADAMER, *Szöveg és interpretáció = Szöveg és interpretáció*, szerk., tan. BACSÓ Béla, Bp., Cserépfalvi Kiadó, 1991, 33. (Ford. HÉVIZI Ottó)

9 Az *avant-texte* kifejezést itt – eléggé el nem ítéhető slendriánsággal – a *pretext* terminushoz hasonló értelemben is használom. Holott Jean Bellemin-Noël definíciója szerint „A (lezárt, más szóval kiadott) Szöveg és az elő-szöveg között az a különbség, hogy míg az előbbi egy sorsában rögzített, időtlen egészként tárul elénk, addig a második magában hordozza és föl is fedi saját történetét.” – Jean BELLEMIN-NOËL, *Le Texte et l'Avant-Texte*, Paris, Larousse, 1972. Idézi: LOUIS HAY, „A szöveg nem létezik”: *Megjegyzések a genetikus kritikához = Metafilológia 1.: Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József, TAMÁS Ábel, Bp., Ráció Kiadó, 2011 (Filológia, 2), 329. (Ford. ACÉL Zsolt)

gesztusként is, de azért mégiscsak bejelenti a regénytéren belüli különál-
lását) maga szab meg minden ismétlődést és nyelvi cselekvést. Ha mindez
nem így lenne, a *Parasztregény* sem volna más, mint Eszter néni elbeszélé-
seinek (ezeknek a különleges nyelvi *eseményeknek*) saját maga által történő
elbeszélése. Hiába ír és nyilatkozik tehát Csalog Zsolt „dokumentumról”;
mi, az interpretáció letéteményesei – Angyalosi Gergelyt követve – immár
„nem hiszünk neki”;¹⁰ nem is tudunk és nem is akarunk (sem munkánk, sem
személyünk által) az eredeti közlés újbóli közvetítésének eszközei lenni. Fön-
tartjuk magunknak a jogot, hogy a dokumentumregényt elsősorban regény-
ként, azaz *texte*-ként olvassuk, s csupán másod- vagy harmadsorban vessünk
egy-egy futó pillantást a „doku” előtag által jelölt *avant-texte*-re – mint
önmaga metaforájára. S ezzel látenszen Félicien Marceau-hoz csatlakozunk,
aki *Le romain en liberté* című nagyesszéjében leszögezte: „a regény nem azo-
nos a jegyzőkönyvvel, nem egyszerűen egy előzetes esemény elbeszélése, mert
a regény csak akkor kezd el létezni, ha írni kezdjük.”¹¹

Megfigyelhette már, hogy bármiről lett légyen szó, minduntalan fölme-
rül – hol konkrétan, hol csupán a sorok között – a szerzőség/szerzőiség
kérdésköre. Én ugyan – tudtommal – nem vagyok sem ókonzervatív poziti-
vista, sem ehetetlenül ultramodern, egy olyan személy esetében, akinek írósa-
gát nemcsak a kritika kérdőjelezi meg, de aki műveivel maga is folyvást az im-
már örökzöldnek számító „Mi a szerző?” kérdést provokálja (vagy legalábbis
exponálja), egyszerűen nem tekinthetek el a probléma szemrevételezésé-
től. A foucault-i fölvetésre természetesen egyikünk sem vár érdemi feleletet –
elvégre nem vagyunk már gyerekek –; de azért mégis: a doku-műfaj elem-
zésekor-definiálásakor e kétes kategóriával nyilvánvalóan kezdenünk *kell*
valamit.

Egészen véletlenül, kéziratári földolgozó munkám során került a ke-
zembe nemrég Louis Hay – e roppant művelt és éles eszű francia textológus –
néhány levele még azokból az időkből, amikor Nagy Péterrel levelezett. E két
kiváló férfiú – amint azt bizonyára Ön is tudja – 1982-ben együtt tette közzé
a mátrafüredi textológiai konferencia anyagát *Avant-texte, texte, après-texte*

10 ANGYALOSI Gergely, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Kritika, 1987, 2. sz. (február), 31.

11 Félicien MARCEAU, *A regény szabadon*, Bp., Európa Kiadó, 1983, 8. (Ford. MOLNÁR Katalin)

címmel.¹² Erről jutott aztán eszembe Hay egy újabban magyarra fordított cikke, melynek emlékezetes kitétele szerint az „írás szubjektuma” – ahogy ő nevezi – az elmúlt évtizedekben ugyan a kortárs irodalomkritika peremterületére szorult, „ma azonban újra az érdeklődés középpontjába került”.¹³ (Adná Isten, hogy így volna!) Sietve újraolvastam hát az ominózus cikket, és meglepő dolgokat találtam benne. Olyan izgalmas fölvetéseket, melyeket a Csalog-kutatás korábbi fázisaiban (a Hay-cikkkel történő első találkozásom alkalmával) nyilván elengedtem a fülem mellett. Gondolja csak meg, milyen pompás patinát nyer értekezésem *Tilos felszabadítás* című fejezetének fényében a következő szakasz: „a szerző a szövegiség [*textualité*] legnyilvánvalóbb és talán legbiztosabb tényezője, hiszen az egyén meghatározottságát és a társadalmi valóságot köti össze”.¹⁴

És most mondja meg – ha ugyan tudja –: hol van a *Parasztregényben* a „szerző”, hol a „szöveg”, az „egyéni meghatározottsága” s a „társadalmi valóság”?

No nehogy feleljen, hiszen éppen itt lép színre a Maga dolgozata, mely Lejeune-t idézi – igaz, nem közvetlenül, „csupán” Kathleen Boardman egy 2008-as tanulmányán keresztül. Ám ennek az átkaroló gesztusnak mintha nagyon is komoly jelentősége volna, amennyiben ugyanazt érzékelteti a Lejeune–Boardman-viszonylatban, mint amit én a kettőnk transzatlanti kapcsolatában véltem fölfedezni. Hogy tudniillik *idézni* (kivált klasszikusokat) azt jelenti: használhatónak ítélni, fölmutatni, alkalmazni, el- és kisajátítani – bensővé tenni. Ahogy bizonyára az sem véletlen, hogy mindhármunknak ugyanez a részlet ütötte meg a fülét. Alább a magam verzióját (és értelmező vízióját) közlöm:

„Az együttműködés nyugtalanítóan elhomályosítja a felelősség kérdését, és lerombolja az azonosság képzetét. A modell és az író egyaránt hajlik arra, hogy azt higgye: ő az elsődleges – ha nem mindjárt az egyedüli – szerzője a szövegnek... És valóban igaz, hogy a szóban forgó élet mindkettőjük sajátja – de talán szintúgy (s ugyanezen okból) sem egyikhez, sem másikhoz nem tartozik. Nemde az élettörténet irodalmi és társadalmi formája – amely megelőzi vállalkozásukat – avatja szerzővé mindkettőjüket?”¹⁵

12 *Avant-texte, texte, après-texte: Colloque International de Textologie à Mátrafüred (Hongrie), 13-16 octobre 1978*, volume publié par Louis HAY, Péter NAGY, Bp., Paris, Akadémiai Kiadó, Éditions du CNRS, 1982.

13 HAY, *I. m.*, 332.

14 *Uo.*, 330.

15 CORMIER, *I. m.*, 417–418. (Az angol szövegből fordítottam – S. M.)

Pazar kérdés, nemde? Most már csak valamiféle választ kellene fabrikálnunk, ami újdonsült Hay- és Lejeune-idézeteink fényében legalábbis könyvebb lesz, mint amilyen nélkülük lett volna. Induljunk ki talán *felelősség* és *azonosság* egymást föltételező és kölcsönösen meg is világító szempontjaiból, lévén ezek azok a kérdések, amelyeket – ha nem is ilyen konkrét formában, de – a *Parasztregény* recepciója is a legmarkánsabban tematizál; s ha meggondoljuk, végül is jogosan: elegendő a Mohácsi Bálintné és Csalog Zsolt közti együttműködés körül kipattant tiszaroffi botrányra utalnunk. Egészen pontosan Bajusz Gyula roffi tiszteletes cikkére, mely anélkül veti fel az író felelősségét, hogy egyetlen pillanatig is számot vetne az azonosság kérdésével.¹⁶

És itt egy rövid kitérőt szükséges tennem.

Néhány hete, amikor a Maga írásának (saját céljaimra készített) magyar fordításába betekintést engedtem egy angolul nem (vagy legalábbis nehezen) olvasó tanítványomnak, az éppen a szóban forgó szakaszt jelölte meg mint olyat, ami – „így, ebben a formában” – nem teljesen világos a számára. Miután ellenőriztem, hogy nincs-e értelemzavaró elgépelés a szövegben, és megnyugodva konstatáltam, hogy nincsen, többször is hangosan fölolvastattam vele a kérdéses szakaszt – gyanítván, hogy egyszerűen csak nem érti, amit olvas. Mégpedig azért nem, mert elmulasztja érzékelni az „elsődleges” (*principal*) és az „egyedüli” (*only*) szavak közti szemantikai különbséget. Pedig hát éppen itt van az eb elhantolva – legalábbis számunkra! Lejeune ugyanis – anélkül, hogy különösebben szentenciózus volna – ördögi fifikával mutatja ki a szöveg *elsődleges* és *egyedüli* szerzője közti distanciát (amelyet, elsőre úgy vélnénk, éppen elkenni igyekszik).

Noha való igaz, hogy a szóban forgó élet mindkettőjük sajátja (Mohácsi-nak társadalmi-történeti vonatkozásban az, Csalognak az írás mint létgyakorlat szintjén válik azzá), azért e homogénnek tetsző birtokviszony mégiscsak kétféle. Az *elsődleges* szerző inkább Eszter néni, hiszen az ő előszövege képezi az egész vállalkozás voltaképpeni előzményét („*avant-texte*-jét”); őáltala nyeri el a mű a maga sajátos „társadalmi formáját”; nem is beszélve arról, hogy az ő elbeszélése nyomán születő hős identitásproblémája válik láthatóvá a regény szubjektumrendjét vizsgálva. Az *egyedüli* szerző pedig inkább Csalog: az egyetlen, kinek révén az előszöveg (Lejeune terminusával: az „élettörténet”) irodalmi formát nyerhet, és akinek – mint az „írás szubjektumának” – vállalnia kell a felelősséget könyvéért. Tehát – s ezt

16 BAJUSZ Gyula, *Egy második kiadás margójára*, Református Egyház, 1986, 12. sz. (december), 286–288.

külön is hangsúlyozzuk – nem azért, *amit* Mohácsiné mond; csakis azért, *ahogyan* hőse beszél, *ahogyan* a narratív struktúra, a műalkotás íve fölépül.¹⁷

No de eleget fecsegetem a saját témámról; jöjjön most már az Öné! Mert hát miért is olvastam én oly kitüntetett figyelemmel a *Writing the Tape-Recorded Life* című dolgozatot? Nagyon egyszerű: kíváncsi voltam, mit lehet kezdeni az olyan nyelvi anyaggal, amely – legalábbis elvben – mindennemű emberi-művészi áttételt nélkülöző („nyers”) élet-dokumentálás eredménye. Most már megvallhatom, kissé kétkedve vettem a kezembe írását: „Lám-lám: Labov és Pratt után¹⁸ ez a manus is jókora fába vágta a fejszéjét!”, s valahol mélyen – tán a reménykedésnél is mélyebben – egyfajta cinikus derű ébredt bennem, miközben eljövendő bukására gondoltam...

...asztán nagyon meglepődtem. Igaz ugyan, hogy a Maga írása nem ásozott olyan mélyre a doku-fikció viszonylatban, mint az én Csalog-kéziratom, de hát az Ön esetében nem is doktori értekezésről van szó, „csupán” egy tanulmányról. Éppen ezért külön üdvözlendő, hogy nem esett abba a hibába, amibe Lars Ole Sauerberg még a kilencvenes évek elején, amikor *Fact into Fiction* című könyvében a valóságot „a tények strukturálatlan világa”-ként írta le, megfeledezvén arról az evidenciáról – amelyet azután a Modern Fiction Studies kritikusa, Bruce Robbins joggal vetett a szemére –, hogy tudniillik „az ősi káosz víziója maga is fikció”, amelyet, így vagy úgy, de magunk alkotunk meg.¹⁹ Magyarán: nem létezik (mert nem is létezett és sosem is

17 Az elsődleges és az egyedüli szerző között a felelősség kérdése mindössze egyszer merül föl: amikor az adatközlő elfogadja (vagy elutasítja) a tükörként eléje táruló írott szöveget. Ez Eszter néni ama vétőjoga s Csalog azon beszámolási kötelezettsége, amelyet értekezésem *A BRG-től a regényig* című fejezetében a „legitimációs párbeszéd” gyűjtőnév alatt tárgyalok.

18 William Labov *Language in the Inner City: Studies in Black English Vernacular* című, 1972-es munkájának „természetes elbeszélés” terminusából kiindulva Louise Mary Pratt 1977-ben érdekesnek ígérkező könyvet publikált, melyben fölvetette, létezik-e egyáltalán határ irodalom és nem-irodalom között, s ha igen, vajon tényleg lexikai, szemantikai, szintaktikai és kompozicionális jellegzetességek határolják-e el egymástól a különböző beszédműveket (M. L. P., *Towards a Speech Act Theory of Literary Discourse*, Bloomington, London, Indiana University Press, 1977). A könyv azonban – sem az USA-ban, sem nálunk – nem aratott osztatlan sikert. Mint Kálmán C. György írta: „Pratt könyvéből hiányzik a bátorság ahhoz, hogy a szűknek bizonyult elméleti keretből kilépjen, vagy hogy a keret szűk voltát következetesen felmérje”. – K. C. Gy., *Az irodalom mint beszédaktus: Fejezet az irodalomelmélet történetéből*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990 (Opus Irodalomelméleti Tanulmányok, 12), 70.; illetve: Uő., *Mary Louise Pratt: Towards a Speech Act Theory of Literary Discourse*, Helikon, 1983, 2. sz., 242–244.

19 Bruce ROBBINS, *Lars Ole Sauerberg: Fact into Fiction*, *Modern Fiction Studies*, 1992, 2. sz. (Summer), 536.

létezhethet) „közvetítetlen közvetlenség”;²⁰ az a fene nagy nyíltság, nyersesség és természetesség, amelyről Zsdánov elvtárs és más kártékony idióták mellett számos kiváló történész, fotográfus, sőt, olykor maga Csalog is papolt, nyilván éppolyan ábránd, mint a tudomány és a hiperrealizmus tökéletes objektivitása. *Nincs irodalmi dokumentum* – olyan legalábbis semmiképp, ami az életvilág valóságát dokumentálná –, az ugyanis vagy nem irodalom, vagy ha az, akkor immár egy másik valóság letéteményese.²¹ S ugyanez a helyzet az úgynevezett „automatikus írással”: közönséges idea – még akkor is, ha a szerző valamely tudatmódosító szer hatása alatt alkot. Hiszen ne feledjük: a nem-önmagaság ugyanúgy az önmagaság egyik formája – ha történetesen a fonákja, akkor is.

De mindez még semmi, mert ugye máris itt van az új örület, a *life-logging*, amelyről a Maga dolgozatán kívül alig találni valami érdemlegeset a világhálón, és amelyet Ön – úgy is, mint egy sajátos műfajt és úgy is, mint egy speciális életformát – máris játszi könnyedséggel leleplezett, mégpedig éppen a természetesség, a közvetlenség és a spontaneitás irányából. Még hogy valakik nyakláncként hordjanak magukon egy minden hallható gesztust rögzítő diktafont, s így próbálják meg – hosszútávon – kiküszöbölni a megfigyelői paradoxont! Na nem: ez azért már több a soknál! Egyfelől – valljuk meg – pokoli érdekes az ügy, másfelől viszont legalább annyira nevetséges is – hiszen az ilyen „játék” vagy „kísérletezés” előbb-utóbb nyilvánvalóan a személyiség torzulásához vezet. „Létezhetik, hogy ezek (*már* vagy *még*) nem olvasták Orwellt?” – tűnődöm el a magam egyszerű eszével. Vagy máris elfelejtették volna a huszadik századi diktatúrák emberének megfigyeltség-tudatát: a csengőfrászt, a paranoid szájjárat, a nyilvánosságtól való ösztönös iszonyodást? Márpedig úgy tűnik: ez a helyzet. A jelek szerint ilyen rövid idő elegendő volt a „nemzedékváltáshoz”; ahhoz, hogy a közösségi portálok embere önként vesse oda eladdig féltve őrzött életét az információhalászok kíváncsi szemének – színes fotókon mutatva be (és „adván ki” egyúttal) munkahelyét, családját és földi ingóságait.

Nem tudom, vajon Csalog Zsolt sír vagy nevet, ha megéri a *loggerek* világát, vagy ha legalább a Maga dolgozatát olvashatja. Egyvalamiről minden-

20 Vö. Lukács György „közvetített közvetlenség” (*vermittelte Unmittelbarkeit*) fogalmával! (LUKÁCS György, *A realizmus problémája*, Bp., Athenaeum Kiadó, 1948, 296–297.)

21 „A szövegben ábrázolt valóság nem a valóság ábrázolását szolgálja, hanem valami önmagán túlira mutat; az a feladata, hogy ezt a valamit fölfoghatóvá tegye” – írja *The Fictive and the Imaginary* című könyvében Iser. – Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius: Az irodalmi antropológia ösvényein*, Bp., Osiris Kiadó, 2001 (Osiris Könyvtár – Irodalomelmélet), 35. (Ford. MOLNÁR Gábor Tamás)

esetre meggyőződhetett volna, s ez, ha nem is föltétlenül az „én igazam”, de talán mondhatjuk, hogy a kritika igazsága. Ne gondoljon semmi bonyolultra, csupán arra a tüneményre, amelyet Gadamer az „elvárás horizont” címkével ruházott fel. Mert hát, végtére is: mit akar az olvasó? Egy jó könyvet. És mit akar az irodalmár? Elsősorban *regényt* – de legalábbis valami *irodalmit*, olyat, ami legitimálja munkáját, azaz amelynek „poeticitása” egzakt módon okadatolható. És hogy mit akar a szerző? Nos, ez, sajna, senkit sem érdekel – ha csak őt magát nem.²² Ahogyan – maradva a *Parasztregény* példájánál – az is legföljebb két embert izgatott, hogy mit akart az adatközlő. Nem titok: az egyik Mohácsiné volt, a másik én. Ám engem is csupán a filológus perverz kíváncsisága és a szociális fenomén empatikus sóvárgása vezérelt, ha olykor – puszta kedvtelésből – e külön néni után kutakodtam. Hiszen a munkám, a könyvem sikeréhez az ilyesfajta információ(morzsák) jottányival sem járultak hozzá – és nem csupán az én tudományos korlátoltságom miatt nem. Egész egyszerűen sosem hittem el, hogy általános emberi (ha tesszik: „egzisztenciáontológiai”) igazságokon – etikai és esztétikai univerzálékon – kívül a „korabeli valóság” bármely történeti-szociológiai vagy antropológiai vetülete adekvát leképeződést nyert volna a *Parasztregény* lapjain.

S ez a „döntés” nem pusztán az én arroganciám megnyilvánulása! Nem bizony! Ez az egészséges kiválasztódás az irodalomban. Hiszen mindaddig, amíg a többség (vagy legalábbis sokan) naivan hitt(ek) abban, hogy a jól (mert stílusosan, érzékletesen) megírt szociográfia *irodalmi* minőséget képvisel, s a tényanyagra épülő, azt fölhasználó elbeszélés *tudományos* értékkel bír, addig a dokuval mit sem lehetett kezdeni.²³ Miután pedig ez a hit a rendszerváltozást követően tovatűnt, s a szociográfia műfaja – az irodalom társadalmi szerepével együtt – gyakorlatilag megszűnt, számos, a maga korában „földolgozatlan” életmű légüres térbe, de legalábbis az irodalom peremterületére került.

22 Ez persze nem volt mindig így. Egy 1983-as cikkében James Allen még így panaszkodott: “Probably the most common problem encountered by practicing historians is the search for literal observation in fiction. Many regard Balzac’s work, for example, as a storehouse of material just waiting to be pilfered; and they are supported in this regard by Balzac himself, who claimed to be more historian than novelist. But this involves a clear instance of what literary critics term the »intentional fallacy«, that is, the mistaking of the author’s intention, stated elsewhere for what he actually achieved in his fiction.” – James Smith ALLEN, *History and the Novel: Mentalité in Modern Popular Fiction*, History and Theory, 1983, 3. sz., 235–236.

23 „Whereas prose materials are principally read to entertain or educate, documents are primarily used to obtain and distribute information” – szögezi le egy 2008-as tanulmányában a Cohen–Snowden szerzőpáros. – Dale J. COHEN, Jessica L. SNOWDEN, *The Relations Between Document Familiarity, Frequency, and Prevalence and Document Literacy Performance Among Adult Readers*, Reading Research Quarterly, 2008, 1. sz., 9.

Visszafelé pedig csupán egyetlen út vezet: azé az értelmezőé, aki képes elkerülni a fenti kettős félreértést, azaz aki szöveg és szöveg között immár nem eredet, hanem funkció²⁴ alapján tesz különbséget, s azt sem akárhogy: *saját céljai* és a *szöveg kompetenciái* szerint. Így képes azután a *Parasztregényt* dokumentumregényként olvasni: olyan – faktikus nyersanyagon serkent – műalkotásként, melynek problematikája, nyelve és formája egyaránt irodalmi; ugyanakkor – szintén a fönti követelményhez igazodva – képtelen a magnum opust egyetlen ember személyiségének, a hetvenes évek irodalmi kultúrájának vagy a magyar parasztság huszadik századi történetének *hű tükré*ként használni.

Mármost ha ezt az ideált én csak megközelítettem is munkámmal: nem dolgoztam hiába. Ennek eldöntésében azonban már Maga a kompetens!

Köszönve kitartó figyelmét és „távsegítségét”,
kollegiális kézszerítással,

SOLTÉSZ MÁRTON

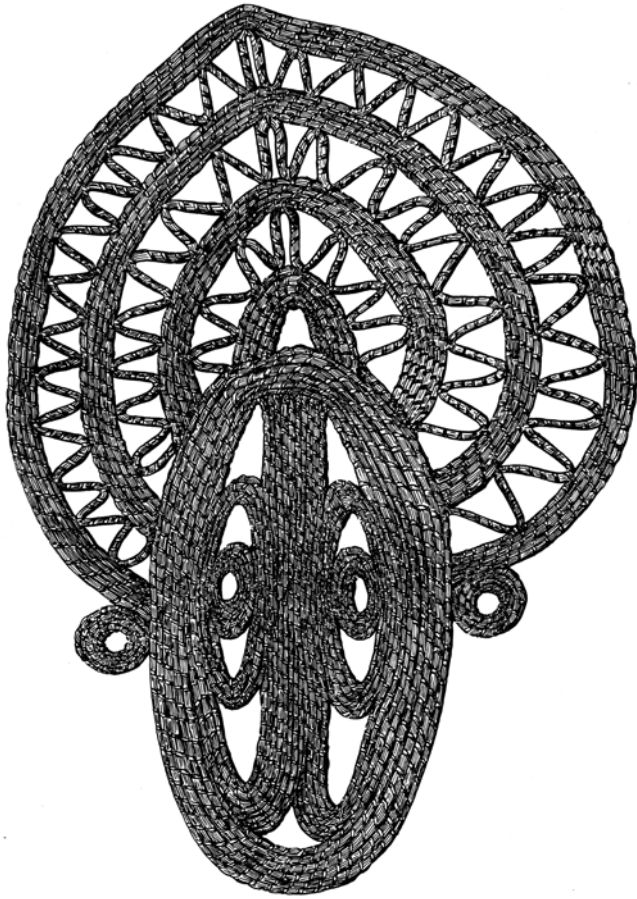
főkönyvtáros

MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye

Budapest, V. ker., Széchenyi István tér 9., I. em.

(06-1) 411-6100/654

24 Alapvetően a *poétikai* és a *referenciális* funkcióra gondolok.

IV. A KÖNYVTÁRBAN

„Textológiai és filológiai alapozás nélkül nem lehet érvényt, tekintélyt szerezni semmiféle, korábban háttérbe szorított vagy marginális pozícióba került szerzőnek: bibliográfiákra, kézirat-katalógusokra, kritikai igényű (vagy legalább alaposan jegyzetelt, népszerű) kiadásokra, kommentárookra van szükség.”

(Szilágyi Márton)

SZILÁGYI Márton, *Vannak változások: Az elfeledés és felfedezés műveletei az irodalomtörténetben*,
Alföld, 2013, 3. sz., 64–65.

Személyes sorok II.

Van valami megfellebbezhetetlenül tragikomikus ama természetszerű tényben, hogy mi, kéziratárosok szinte mindig halott emberek holmijában kotorászunk; azaz általában akkor kapjuk meg olvasásra-földolgozásra a hajdanvolt halandó javait, amikor az már nem válaszolhat a publikálással, megőrzéssel, selejtezéssel és egyéb ügyekkel kapcsolatos kérdéseinkre. Reggelente, borotválkozás közben sokszor eltöprengek rajta: vajon nem volna-e ésszerűbb, ha a nagy írók, költők és tudósok már életükben átadnák (vagy legalábbis folyamatosan – kisebb, akár tárgyevi etapokban – csepegtetnék) hagyatékukat a megőrzést-földolgozást vállaló közintézménynek. De aztán mindannyiszor arra jutok: a tudományos munka struktúrája szerint oly logikus és egészséges megoldás az Élet struktúráját, logikáját és egészségétanát tekintve morbid és kivihetetlen. Nem is volna szívem odamenni, teszem azt, Csoórihoz, mondván: „Azért jöttem, Drága Sanyi Bátyám, hogy segítsék összepakolni a motyóját, s közben arra is megkérném, hogy szíveskedjék majd bejárogatni hozzám konzultációra az MTA főépületébe – mert ugyebár korántsem biztos, hogy minden vers- és esszéfogalmazvány eredetét-rendeltesét sikerül megnyugtatóan tisztáznom, nem is beszélve arról, hogy bizonyára akad majd levél, amelyen nincs címzett, föladó vagy dátum...” – Na neem! Erről nyilván szó sem lehet!

Igaz ellenben – s itt némi maliciózus derűvel kacsintok Szilágyi Zsófi 2013-as *Móricz-könyvére* –, hogy a hagyatékrendezés és az életrajzírás lelki folyamatai kísértetiesen hasonlítanak. Hisz egyként van jelen mindkettőben a gyűjtés, a megismerés szenvedélye, az egyes adatok sorrendje és azonosága fölötti meditalás izgalma és szorongása, a maga egyszeri igazát állító eszmei örökség hatása alá történő *elkerülhetetlen* lelki-szellemi bevonódás, majd mindezek nyomán a részvét, az empátia, az elfogódottság és a hiányérzeteinek eluralkodása. Zsófi vetette elébe monstruózus művének Móricz ama becsülendő őszinte és éleslátó megállapítását, mely szerint: ha az ember életrajzot ír, észrevétlenül (tragikus) hőst farag, Krisztust teremt művével.¹ De bizonytalannal rokon helyzetben van az is – teszem hozzá immár én –, aki

1 SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2013, 16. (Lásd még: KÖVÉR György, *Biográfia és társadalomtörténet*, Bp., Osiris Kiadó, 2014.)

a *másik* életrajzát írja, amennyiben akarva-akartalanul elfogadja „modelljének” etikai és ontológiai premisszáit. Ráadásul az igazi (tárgyát belső készítésből választó-vállaló, s nem külső kényszernek engedve, politikai vagy karrierszemponyokat szem előtt tartva, saját vagy mások céljaira fölhasználó) monográfus mindig egyfajta cinkosságot is vállal hőisével.

Cinkosságot mondtam, mert általánosságban legfőljebb ennyit állíthatok. Pedig amit *én* Zsolt iránt éreztem – szinte a kutatás első pillanatától fogva –, az messze több volt holmi pajkos-pajtásias összekacsintásnál. Ez egy – nem találok rá jobb szót – posztumusz barátság volt. S ennek megfelelően kezdettől biztos (soha meg nem remegő) kézzel válogattam, szelektáltam, selejteztam a hagyaték anyagát, fönntartások nélkül vállaltam – buszon, metróon, jégpályán, egyetemen és írószövetségben – a csalogi szellemi örökséget, az életmű üzenetét mint érvényes és érdemes kutatási témát, s ugyanígy álltam ki (sokszor bizonyára túlzó hevességgel és elfogultsággal) az ember, az egykorvolt szellemi-lelki-fizikai cselekvő mellett is. Mindezt miért? A válasz a maga egyszerűségében is képtelenül bonyolult: *barátságból*. S kár is erre több szót vesztegetnünk, hisz e jelenség legitimitása megkérdőjelezhetetlen, törvénye pedig merőben metafizikai.

A hiány kérdése viszont – hogy úgy mondjam – „megérne egy misét”. Mint mindennel és mindenkivel, ami és aki után valaha is elemien vágyakoztam, úgy (főként a *Gézám!* című szöveg körüli lázas kutatás időszakában) Zsolttal is többször álmódtam. Amikor aztán – túl az életmű megismerésén és a hagyaték föltérképezésén – Bognár Évától és Ági Clarktól kaptam néhány jobb minőségű fotót, filmet és hangszalagot, s így végre hőszám arcának vénén is gyermeki vonásait, hangjának bársonyos zöngéjét is megismerhettem, a fizikai hiányt egyik napról a másikra az ismeretség hamis tudata váltotta fel. Ha ki nem is mondtam soha – még borközi állapotban sem –, de határozottan éreztem, s talán a szívem mélyén még ma is úgy érzem: volt idő, amikor Zsolt és én együtt éltünk, együtt dolgoztunk, aktív párbeszédben és vitában állottunk egymással ezen a Földön, ebben az országban, a XXI. század második évtizedében.

S talán – bizonyos értelemben – mindez így is volt.

OSZK Kt. Fond 445

Csalog Zsolt hagyatékának végleges naplója

Szakrend

I. SZEMÉLYI IRATOK

II. MŰKÖDÉS 1.

(hivatali, közéleti, egyesületi tevékenységével kapcsolatos iratok)

Ügydossziék

Politikai ügyek

Külföldi utazások és anyaggyűjtések

Kisebbségi társaságok ügyei

Kisebbségi ügyek – vegyes

Cigánykutatások (1971–1994)

Romológiai anyaggyűjtés

Szociális ügyek

Szociális témájú anyaggyűjtés

Településkutatások

Általános kutatások

III. ANYAGI ÉS TÁRGYI ÜGYEK

IV. CSALOG ZSOLT MŰVEI

Kötetes művek és kapcsolódó anyagok

Független írások és kapcsolódó anyagok

Romológiai írások, jegyzetek

Interjúk

Lektorai jelentések

Fogalmazványok

Írásvázlatok

Előadásvázlatok

Naplók

Grafikák

Irodalmi nyersanyag

V. LEVELEZÉS

Levelek Csalog Zsolthoz

Csalog Zsolt levelei

VI. MŰKÖDÉS 2.

(írói, tudósi és politikusi tevékenységére vonatkozó iratok)

VII. MÁSOK MŰVEI

Dr. Csalog József hagyatéka

Matolay Mária Magdolna hagyatéka

Vegyes

Csalog Zsolt hagyatékára vonatkozó anyag

VIII. CSALÁDI ANYAG

(földolgozatlan, zárolt)

KIEGÉSZÍTÉS A FONDJEGYZÉKHEZ

(Csalog Zsolt interjúi Schiffer Pál hagyatékában)

ZÁRADÉK

(2014. október 24.)

I. SZEMÉLYI IRATOK

- 445/1. Iskolai Bizonyítványok – 3 db (3 f.)
- 445/2. Igazolványok – 12 db
- 445/3. Házassági és válóperes iratok – 5 db (7 f.)
- 445/4. Vegyes iratok – 5 db (7 f. + 1 bor.)
- 445/4/1. A Magyar Néphadsereg Szolnoki Járási Kiegészítő Parancsnokságának feljelentése Cs. Zs. muzeológus ellen személyi körülményeiben történt változás bejelentésének elmulasztásáért (1964. július 10.) – 1 db (1 f.)
- 445/4/2. Bérbeadási hozzájárulás a Budapest, Szinyei Merse u. 26. I/2. számú ingatlan kapukulcsának használatához (1967. április 15.) – 1 db (1 f.)
- 445/4/3. Budapest VI. Kerületi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi Osztályának elutasító határozata Horváth Judit, Horváth Ágnes, Matolay Mária Magdolna és Csalog Zsolt lakáscseréje ügyében (1979. április 26.); mellékletként Matolay Mária Magdolna lakásbérleti szerződése (1975. december 17.) – 1 db (3 f. + 1 bor.)
- 445/4/4. Csalog Zsolt nyilatkozata MZ 125 típusú motorkerékpárjának értékesítéséről (1986. július 9.) – 1 db (1 f.)
- 445/4/5. Értesítés a Budapesti Rendőr-főkapitányság V. Kerületi Kapitányságának Csalog Benedeket sújtó, közlekedési szabálysértésért kirótt pénzbírságáról (1989. június 17.) – 1 db (1 f.)
- 445/5. Fényképek – 4 db (4 f.)
- 445/5/1. Cs. Zs. édesanyjával, Csalog Józsefné Gaskó Mártával és csecsemőkorú testvérével, Csalog Emókéval (é. n.)
- 445/5/2. Cs. Zs. és Csalog Emőke gyermekkori képe szánkózás közben (é. n.)
- 445/5/3. Cs. Zs., Csalog Emőke és Csalog Józsefné Gaskó Márta azonosítatlan hölgy társaságában (é. n.)
- 445/5/4. Csalog József és Csalog Emőke (é. n.)
- 445/6. Díjak – 13 db (7 f. + 10 érem, plakett és kitűző díszdobozban)
- 445/6/1. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör Magyar Irodalmi Figyelő Díja (1986) – 1 db (1 f. + 1 érem díszdobozban)
- 445/6/2. A Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum Díja (1988) – 1 db (1 plakett díszdobozban)
- 445/6/3. Év Könyve Jutalom (1989) – 1 db (1 f.)

- 445/6/4. Bölöni György-díj (1990) – 1 db (1 f. + 1 érem díszdobozban)
- 445/6/5. Israel State Medal (1991) – 1 db (1 érem díszdobozban)
- 445/6/6. Déry-jutalom (1991) – 1 db (1 f.)
- 445/6/7. József Attila-díj (1992) – 1 db (1 érem díszdobozban)
- 445/6/8. Nagy Imre Emlékplakett (1993) – 1 db (2 f. + 1 érem díszdobozban)
- 445/6/9. Joseph Pulitzer-emlékdíj (1995) – 1 db (1 érem díszdobozban)
- 445/6/10. Tolerancia Díj (1996) – 1 db (1 f.)
- 445/6/11. Pro Humanitate et Libertate Kitüntető Cím (1996) – 1 db (1 érem díszdobozban)
- 445/6/12. A Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztje (1997) – 1 db (1 érem díszdobozban)
- 445/6/13. Azonosítatlan kitüntetés (é. n.) – 1 db (1 kitűző díszdobozban)
- 445/7. Önéletrajzok – 13 db (21 f.)
- 445/7/1. 1962. augusztus 31. – gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/7/2. 1965. február 20. – gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/7/3. 1974. január 15. – gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/7/4. 1977. január 5. – gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/7/5. 1978. május 22. – gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/7/6. 1980. január – gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/7/7. 1982. augusztus 6. – gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/7/8. 1985. április 6. – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 f.)
- 445/7/9. 1986. április 15. – gépir. (angol nyelvű) – 1 db (2 f.)
- 445/7/10. 1987. március – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 f.)
- 445/7/11. [1993–1994] – gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/7/12. 1994. november 30. – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 f.)
- 445/7/13. é. n. – autogr. – 1 db (2 f.)

II. MŰKÖDÉS 1.

445/8. Asztali naptárak – 2 db (2 füzet)

445/9. Zsebnaptárak – 12 db (12 kötet)

445/10. Noteszok – 1 db (1 füzet)

445/11. Telefonregiszterek – 3 db (3 kötet)

445/12. Névkítűzők, konferencia-belépők – 11 db (11 f.)

445/13. Névjegyek – 410 db (457 f.)

445/13/1. Ágoston Erzsébet; 2. Alpek István; 3. Avenesian, Alex; 4. Bajna Gábor; 5. Bakó László; 6. Bakonyi Éva; 7. Bálint Éva, V.; 8. Balla D. Károly; 9. Balogh Sándor (Bp., Tetőpont '93 Kft.); 10. Balogh Sándor (Sopron, Selectronic Kft.); 11. Bán Margit (titkár, Hungarian International Press Association); 12. Bán Margit (tanácsadó, Catro-szenzor Kft.); 13. Bandy, Alex; 14. Bánfi Ferenc; 15. Bánki András; 16. Bányai Péter Mihály; 17. Barabás Tamás; 18. Baraczkáné Nagy Mária; 19. Baranyai László; 20. Baranyai Rudolf; 21. Barki Éva Mária; 22. Barsacq, Elisabeth; 23. Barth, Bernd-Rainer; 24. Beigelbeck Ottó; 25. Bence György; 26. Bendl Júlia; 27. Benedek Pál; 28. Benyovszki Pál; 29. Bérci Gyula; 30. Bereczki Józsefné; 31. Berg, Rudolf van den; 32. Bernáth Gábor; 33. Berzeviczy Etelka; 34. Betlen János (2); 35. Bika Julianna (2); 36. Bizám György; 37. Bódi Ágnes; 38. Bódi Zsuzsanna; 39. Bodova, Luisa; 40. Bogataj, Mirko; 41. Bognár Botond (2); 42. Bognár Éva (4); 43. Bognár Szabolcs (2); 44. Bojtár Endre; 45. Bonnyman, Gordon; 46. Bordás Gizella; 47. Boros László; 48. Bozai Ágota; 49. Bubor Gyula; 50. Callan, John; 51. Clark, Agi; 52. Czecei Horváth László; 53. Czető Bernát László; 54. Csaba Ferenc; 55. Csalog Benedek (2); 56. Csalog Judit; 57. Csalog Zsolt (6); 58. Csalogovits József; 59. Cser Erzsébet (Brezináné) (2); 60. Csergő Miklós; 61. Csirmaz Mariann; 62. Csongor Anna; 63. Csóti István; 64. Dácsi Farkas József; 65. Dávid János; 66. Deák Gábor; 67. Derdák Tibor; 68. Diósi Ágnes; 69. Dobos László; 70. Draveczy Balázs; 71. Dubbelman, J. E.; 72. Duray Miklós; 73. Ecroyd, Sallie; 74. Egri, George (3); 75. Elődi Péter; 76. Emeritzky György; 77. Engel, Dean W.; 78. Fabók Szilárdné Bolyós Zsuzsa; 79. Fábry Sándor; 80. Farkas Flórián; 81. Fasang Árpád; 82. Fátyol Mihály; 83. Fazekas-Ruck Levente; 84. Fekete Györgyné Tordai Emese; 85. Fekete, Paul; 86. Fenyő Krisztina (2); 87. Ferda Zsuzsanna; 88. Firon András; 89. Fišer, Ivan; 90. Fodor

Sándor; **91.** Fodor Tamás (2); **92.** Fogarassy Miklós; **93.** Forgács Pál; **94.** Földes Annamária; **95.** Frank László; **96.** Fraser, Derek R. T.; **97.** Füzes Endre; **98.** Gábor Éva; **99.** Gabor, Francis A.; **100.** Galjuš, Orhan; **101.** Garai Gábor; **102.** Gazdag Ilona; **103.** Gellért Gyöngyi; **104.** Gellért Kis Gábor; **105.** Gérando, Isabelle de; **106.** Gesztelyi Jenő (2); **107.** Gobeli, Sylvia; **108.** Göndör András; **109.** Grant, Stefanie; **110.** Greenspan, Judith; **111.** Gulyás Gyula; **112.** Gutai Magda; **113.** Guy, Lázár (2); **114.** Györffy László; **115.** Györgyey Klára; **116.** Győri András; **117.** Hábetler Helga; **118.** Hajdu József; **119.** Hakansson, Ulf; **120.** Halda Aliz; **121.** Hegedűs Zsuzsa; **122.** Hegyesi Gábor; **123.** Hell István; **124.** Heltai György; **125.** Heltai Péter; **126.** Herl, Michael; **127.** Hermann Gábor; **128.** Hingyi László (2); **129.** Hoffmann Tamás; **130.** Horibayashi, Takumi; **131.** Horka Horváth István; **132.** Horváth Aladár (2); **133.** Horváth Ernő; **134.** Huszár Tamás; **135.** Illés Attila; **136.** Illés László; **137.** Imrei Zoltán; **138.** Iván Károly; **139.** Jávor István (2); **140.** Javorniczky István; **141.** Jordan, Michael J.; **142.** Joris, Lieve; **143.** Józsa Márta; **144.** Kadocsa Gyula; **145.** Kalla Pál; **146.** Kálmán György; **147.** Kalocsai Péter; **148.** Kamm, Henry; **149.** Kampis Anna; **150.** Karádi Éva; **151.** Kasza L. László; **152.** Kasza Mihály; **153.** Katona Ferenc; **154.** Kecskeméti Károly; **155.** Kelemen Elemér; **156.** Kelen László; **157.** Kende Péter (Pesti Műsor főszerkesztő); **158.** Kende Péter (MSZP Társadalmi Kapcsolatok Titkársága); **159.** Keszei L. András; **160.** Kilényi Géza; **161.** Király Zsuzsa; **162.** Kirkland, Stephen; **163.** Kis Zoltán; **164.** Kiss Enikő; **165.** Kiss Györgyi; **166.** Kiss T. Anna; **167.** Klay, Andor C.; **168.** Klenjánszky Tamás; **169.** Kleßmann, Anna; **170.** Kleppert, Kenneth; **171.** Koch Júlia; **172.** Kocsis Irén; **173.** Kocsis, Julius; **174.** Koháry Ilona; **175.** Komáromi István; **176.** Konkoly-Thege Aladár; **177.** Kontrohr Tivadar; **178.** Koltai Susi; **179.** Kormos István; **180.** Kormos Mihály; **181.** Kosaras, William; **182.** Koszticsák Szilárd; **183.** Kovács Kázmér; **184.** Kovács László (2); **185.** Kovács Zoltán; **186.** Kovalcsik József; **187.** Kovats, Martin; **188.** Kozma Blanka; **189.** Körmendy Ferenc; **190.** Kőszeg Ferenc; **191.** Kövesdy, Paul (3); **192.** Kralovánszky Alán; **193.** Krasznói András; **194.** Krén Ildikó; **195.** Krokovay Zsolt; **196.** Laczkó Mihály; **197.** Lakos János; **198.** Láng Éva Ildikó; **199.** Lange, Barbara Rózsa; **200.** Lángh Júlia; **201.** Lehel László; **202.** Libik György (2); **203.** Lipp László (2); **204.** Lipták, Béla G.;

205. Liska Tibor; **206.** Liska Tiborné Pólya Lenke; **207.** Lovas, I. K.; **208.** Lugosi Lugo László; **209.** Luigits Tamás; **210.** Lukács Ferenc; **211.** Lukkien, R Emmelt; **212.** Macsikás László; **213.** Macskásy, Paul de; **214.** Madarász Edit; **215.** Mahics Csaba; **216.** Makkai Ádám; **217.** Mándoki László; **218.** Marcus, Judith (2); **219.** Marián Béla (Bp., Medián); **220.** Marián Béla (Szekszárd, SZDSZ); **221.** Martos Péter; **222.** Matheidesz Gyula; **223.** Matin (Kyrenia Memories Restaurant); **224.** Matos Lilla; **225.** Mátrai Julianna; **226.** Matúz Gábor; **227.** Matvejević, Predrag; **228.** Matyó, A. Jutka; **229.** Mátyus Imre; **230.** Meaders, Wilson E.; **231.** Mécs Imre; **232.** Megyeri-Egri, Edith; **233.** Mélykúti Ferenc; **234.** Mészáros András; **235.** Mezei István; **236.** Mihai, Irina; **237.** Mihály István; **238.** Mijs, Jetske; **239.** Molnár István; **240.** Mózsai (J.) Ferenc (5); **241.** Murzsa Attila; **242.** Nábrádi Lajos; **243.** Nagy Bálint; **244.** Nagy Bernadette; **245.** Nagy Éva; **246.** Nagy Gábor (Tamás) (3); **247.** Nagy Ildikó Emese; **248.** Nagy Károly (Middlesex County College); **249.** Nagy Károly (Szeged, Congress & Hobby Service); **250.** Nagy Mihály; **251.** Nagy, Julian; **252.** Nagyné Sebestyén Krisztina; **253.** Nasdor, Marc; **254.** Nemessuri Zoltán; **255.** Németh Bálintné; **256.** Németh Lehel; **257.** Niemeecz Ágnes; **258.** Nyeste Zoltán Péter (2); **259.** Olszański, Tadeusz; **260.** Orosz Endre; **261.** Orosz Ferenc; **262.** Orosz Jenő; **263.** Oszkay, Csaba E.; **264.** Ottovay László; **265.** Óvári Árpád; **266.** Paján Viktor; **267.** Palásthy András; **268.** Pallavicini András (2); **269.** Pallós Péter; **270.** Pankucsi Márta; **271.** Papp Gábor; **272.** Papp László; **273.** Papp Sándor; **274.** Paetzke, Hans-Henning; **275.** Pavelić, Saša; **276.** Pázmándy Pártos Györgyi; **277.** Pázmányi György; **278.** Pekşa, Stefan; **279.** Perger Éva; **280.** Pettinga, Dick; **281.** Pierre-Bloch, Jean; **282.** Pikó András; **283.** Piniau, Bernard; **284.** Pintér Lajos; **285.** Plaks, Livia B.; **286.** Pócs Gyula; **287.** Polgár Julianna; **288.** Pósch Mihályné; **289.** Postma, Renée; **290.** Pozsár Jánosné; **291.** Pregitzer Fruzsina; **292.** Presér József; **293.** Pröhle Gergely; **294.** Puporka Lajos; **295.** Rádai József; **296.** Ráday Mihály; **297.** Radnóti Sándor; **298.** Raffay Béla; **299.** Rajki Márton (2); **300.** Rasmussenová, Nelly; **301.** Rejtő Gábor; **302.** Rékai Miklós; **303.** Réti, Sigrid; **304.** Romhányi Tamás; **305.** Rónai Tiborné; **306.** Rosenblatt, Sabine; **307.** Rozsnyai Zsuzsa; **308.** Ruva-Farkas Pál Sándor; **309.** Sághy Miklós; **310.** Sanders, Ivan; **311.** Sándor Anikó; **312.** Sándor Brigitta;

313. Sándor Eleonóra; 314. Sándorov Péter; 315. Sansa, Tito; 316. Sáros András Miklós; 317. Savany, Piroshka (3); 318. Schields, Michael; 319. Schiffer Pál (2); 320. Schiller, Bill; 321. Schokkenbroek, Jeroen; 322. Schüller, Maria; 323. Schwáb, Judith; 324. Scofield, John E.; 325. Sebesi István; 326. Sebestyén Ferenc; 327. Sebestyén J. András; 328. Seiler Tibor (2); 329. Sellei Iván; 330. Simó György; 331. Skorka, Aniko; 332. Skorka, George; 333. Skotvedt, Tove; 334. Sneé Péter (2); 335. Sólyom Erika; 336. Somlyó Zsuzsa; 337. Somogyi, Joseph; 338. Spieler, F. Joseph; 339. Spirk József; 340. Stankiewicz, Stanisław; 341. Štaras, Arūnas; 342. Steinman, Richard; 343. Stoica, Virgil; 344. Straus, David S.; 345. Sulko, Taip; 346. Szabad György; 347. Szabados T. József; 348. Szakonyi Péter; 349. Szebényi Ferenc; 350. Székely Ádám; 351. Szekfű András; 352. Szent-Iványi Ágnes; 353. Szerdahelyi Edit; 354. Szegő György; 355. Szilágyi Aladár; 356. Szirányi István; 357. Szita Szabolcs; 358. Szmodits Júlia; 359. Szöllősy Balázs; 360. Szőnyi László; 361. Szunyogh, Šandor; 362. Szűcs Attila; 363. Szvetszky Lajos; 364. Taraszovics Sándor; 365. Thompson, Liane; 366. Tiborc Attila; 367. Toldi Éva; 368. Topkis, Gladys; 369. Tóth Árpád; 370. Tóth Béla (2); 371. Tóth Éva; 372. Tóth János; 373. Tóth Róbert; 374. Török András; 375. Törzsök Erika; 376. Törzsök Éva; 377. Treer András; 378. Trencsényi Imre; 379. Ungár András; 380. Urbach Katalin; 381. Urbonaitis, Gediminas; 382. Vágó Éva; 383. Vaisz Péter (2); 384. Valkó Emőke; 385. Vámos Miklós; 386. Van Dijk, Harry; 387. Van Dijk, Peter; 388. Várdy, Steven Béla; 389. Varga B. Villó; 390. Varga Iván; 391. Varga József; 392. Varga László (2); 393. Varga Zsófi; 394. Várhegyi Attila; 395. Várnai Zoltán; 396. Vass Tibor (2); 397. Veszely Emőke; 398. Vészi János; 399. Viczai Ferenc; 400. Vitézy László; 401. Vogler, Heini; 402. Voigt Vilmos; 403. Vyrukaitis, Vincas; 404. Wahl, Nicholas; 405. Walther, Franz von; 406. Wimmer Gyuláné; 407. Winkler, Maria; 408. Wlachovsky, Karol; 409. Zemo, August L.; 410. Zolnay László

445/14. Munkaszerződések, megbízások – 156 db (232 f.)

445/15. Működéssel kapcsolatos vegyes iratok – 13 db (34 f.)

445/15/1. Cs. Zs. jelentése a Tolna Megyei Múzeumok Igazgatóságának, Mészáros Gyula múzeumigazgató elvtársnak (Szekszárd, 1966. július 16.)

- 445/15/2. Cs. Zs. muzeológus jelentése az 1968. október hónapban végzett munkájáról (Eger, 1968. október 29.)
- 445/15/3. Cs. Zs. a Cigány Közművelődési Munkabizottság tanácsadójaként kifejtett tevékenységével kapcsolatos iratok (1976. szeptember–november)
- 445/15/4. Cs. Zs. jelentése a JATE Klub Történész Körének *Szüleink, nagyszüleink mesélik* c. pályázatáról, illetve javaslata a díjak odaítéléséről (Budapest, 1981. március)
- 445/15/5–6. Megbízólevelek interjúkészítésre (1982. március–szeptember)
- 445/15/7. Azonosítatlan szerző levelének xerox-másolata (1985. szeptember 23.)
- 445/15/8. Az ELTE Csalog-féle írószemináriumával kapcsolatos iratok (1990)
- 445/15/9. Cs. Zs. állaspályázata az FMK igazgatói állására (1991. szeptember 30.)
- 445/15/10. A Hadkötelezettséget Ellenzők Ligájának felhívása (1996)
- 445/15/11. Cs. Zs. feljegyzése a FIJAK pécsi tanácskozásának előkészületeiről és körvonalairól (é. n.)
- 445/15/12. A Másképp Alapítvány állandó belépője Cs. Zs. részére a Cirko–Gejzir Filmszínházba.
- 445/15/13. Cs. Zs.-nak szóló könyvdedikációk xerox-másolatai (Péliné Nyári Hilda, Bari Károly, Gubi Magda)
- 445/16. Könyvheti eseményekkel, író–olvasó-találkozókkal kapcsolatos iratok – 36 db (140 f. + 4 bor.)
- 445/17. Nyilvános szereplésekkel (előadásokkal és előadóestekkel) kapcsolatos iratok – 50 db (70 f.)
- 445/18. Meghívók – 121 db (180 f. + 1 bor.)

ÜGYDOSSZIEK

- 445/19. A *Magyarország Felfedezése* c. sorozat ügye (1977–) – 26 db (26 f.)
- 445/19/1. Cs. Zs. levele a *Magyarország Felfedezés* sorozat szerkesztőbizottsági tagjainak – fogalmazvány (1977. október 21.)
- 445/19/2–7. Cs. Zs. azonos tartalmú levelei Ortutay Gyulának, a Magyar Írók Szövetsége titkárságának, Illés Endrének, Lázár Istvánnak, Berkovits Györgynek és Körösi Józsefnek (1977. december 3.)

- 445/19/8. Berkovits György levele Cs. Zs.-nak (1978. január 31.)
- 445/19/9. Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1978. június 7.)
- 445/19/10. Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1980. május 15.)
- 445/19/11. Cs. Zs. levele Gondos Ernőnek (1980. május 18.)
- 445/19/12. Cs. Zs. levele Gondos Ernőnek (1980. október 25.)
- 445/19/13. Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1981. június 16.)
- 445/19/14. Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1981. július 14.)
- 445/19/15. Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1981. augusztus 7.)
- 445/19/16. Rátkai András, a Művelődési Minisztérium Irodalmi és Művészettájékoztatói Főosztálya vezetőjének levele Cs. Zs.-nak (1983. október 12.)
- 445/19/17. Rátkai András, a Művelődési Minisztérium Irodalmi és Művészettájékoztatói Főosztály vezetőjének levele Cs. Zs.-nak (1984. december 11.)
- 445/19/18. Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1983. december 13.)
- 445/19/19. Cs. Zs. levele Gondos Ernőnek (1983. december 15.)
- 445/19/20. Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1984. január 2.)
- 445/19/21. Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1988. június 14.)
- 445/19/22–25. Gondos Ernő levelei Cs. Zs.-nak (é. n.)
- 445/19/26. Cs. Zs. levele Gondos Ernőnek (é. n.)
- 445/20. A Rondó-ügy (1978–) – 5 db (56 f. + 1 bor. nejlon huzatban)
- 445/20/1. A novellarondó menetrendtervei
- 445/20/2. Cs. Zs. levele Bereményi Gézának (1978. január 9.)
- 445/20/3. Esterházy Péter levele Cs. Zs.-nak (1978. január 23.)
- 445/20/4. Cs. Zs. levele Esterházy Péternek (1978. február 21.)
- 445/20/5. Lengyel Péter *Rondó* c. elbeszélése (gépir. + autogr. jav.) – 1 db (42 f.)
- 445/21. A Zebegényi Olvasótábor ügye (1978) – 10 db (59 f.)
- 445/21/1. A tábor programja
- 445/21/2. Szkárosi Endre levele Cs. Zs.-nak (1978. május 9.)
- 445/21/3. Cs. Zs. levele Forgács Péternek (1978. szeptember 7.)
- 445/21/4. Cs. Zs. levele [?] Gézának és [?] Tamásnak (1978. szeptember 7.)
- 445/21/5. Cs. Zs. levele Margócsy Istvánnak (1978. november 9.)
- 445/21/6. *A kultúra rólatok szól* c. cikk (gépir. + autogr. jav.) – 1 db (12 f.)

- 445/21/7. Mezei Éva, a Népművelés c. folyóirat szerkesztőségi titkárának levele Cs. Zs.-nak (1979. március 1.)
- 445/21/8. *A kultúra rólatok szól* c. cikk fogalmazványa (gépir. + autogr. jav.) – 1 db (15 f.)
- 445/21/9. A Népművelés c. folyóirat 1979. évi 4. száma
- 445/21/10. Szentpétery Tamás cikkének újságkivágata
- 445/22. A Szilágyi János-féle plágiumügy (1980) – 17 db (21 f. + 2 bor.)
- 445/22/1–3. Az ügygel kapcsolatos újságkivágatok
- 445/22/4. Cs. Zs. levele Gothár Péternek (1980. február 2.)
- 445/22/5. Gothár Péter levele Cs. Zs.-nak (1980. február 14.)
- 445/22/6. Szilágyi János levele Cs. Zs.-nak (1980. február 18.)
- 445/22/7. Cs. Zs. levele a Szerzői Jogvédő Hivatal Jogi Osztályának (1980. február)
- 445/22/8. Vágó István, az MTV szerkesztőjének levele Cs. Zs.-hoz (1980. április 28.)
- 445/22/9. Varga Ferenc, az MTV osztályvezetőjének levele Pálos Györgyhöz, a Szerzői Jogvédő vezető jogtanácsosához (xerox-másolatban). A 445/22/10. jelzetű levél melléklete (1980. május 13.)
- 445/22/10. Pálos György levele Cs. Zs.-nak (1980. május 16.)
- 445/22/11. Cs. Zs. levele a Szerzői Jogvédő Hivatal Jogi Osztályának (1980. május 26.)
- 445/22/12. Az MTV szerződése Cs. Zs. részére a *Mese és valóság* c. film forgatókönyvének tárgyában. A 445/22/13. jelzetű levél melléklete (1980. május 26.)
- 445/22/13. Az MTV levele Cs. Zs.-nak. (1980. május 28.)
- 445/22/14. Lévai Béla, a Rádió- és Televízióújság szerkesztőjének levele Cs. Zs.-hoz (1980. június 17.)
- 445/22/15. A Rádió és Televízióújságban megjelent helyreigazítás kivágott és fölragasztott példánya
- 445/22/16–17. Cs. Zs. levél- és nyilatkozatfogalmazványai (autogr.)
- 445/23. A Kozma Sándor-féle bűnügy (1989–) – 14 db (30 f.)
- 445/24. A *Dokumentumfilm 1990* c. dosszié (1990) – 5 db (80 f. + 1 bor.)
- 445/25. A Budapest c. lap ügye (1990–) – 30 db (99 f.)
- 445/26. A Bercsi János-féle sajtóetikai ügy (1992) – 7 db (8 f. + 1 bor.)
- 445/27. A Holczer István-féle bűnügy (1995) – 28 db (46 f. + 2 bor.)
- 445/28. A *Dokumentumfilm 1997* c. dosszié (1997) – 6 db (254 f. + 1 bor.)
- 445/29. Egy Bicskéről tervezett film ügye (é. n.) – 7 db (9 f. + 1 bor.)

POLITIKAI ÜGYEK

- 445/30.** A Charta 77 nyilatkozattal kapcsolatos iratok – 4 db (8 f.)
- 445/31.** A Demokratikus Ellenzékkel kapcsolatos iratok – 9 db (17 f.)
- 445/31/1.** Cs. Zs. 1981. január 7-i FMK-estjével kapcsolatos tájékoztató röpcédula (1981. január 16.)
- 445/31/2.** Cs. Zs. *Párbeszéd, Budapest 1988. VI. 16. c.* jelentése a Demokratikus Ellenzék tagjai számára
- 445/31/3.** Cs. Zs., Konrád György és Nagy Bálint közös tiltakozó nyilatkozata az 1988. június 16-i békés megemlékezés elleni rendőri akció ügyében (1988. július 7.)
- 445/31/4.** A Duray Bizottság első tájékoztató levele
- 445/31/5.** A Gdanski Megállapodás második évfordulójának megünneplésére szólító röpcédula
- 445/31/6.** A SZETÁ-val kapcsolatos iratok
- 445/31/7.** A Szabad Kezdeményezések Hálózatával kapcsolatos iratok
- 445/31/8-9.** Gyászjelentések
- 445/32.** Cs. Zs. az SZDSZ tagjaként kifejtett tevékenységével kapcsolatos iratok – 48 db (151 f. + 1 bor.)
- 445/33.** Az SZDSZ falupolitikájával kapcsolatos iratok – 60 db (149 f.)
- 445/34.** Cs. Zs. az SZDSZ-ből történő kilépésével kapcsolatos iratok – 19 db (30 f. + 2 bor.)

KÜLFÖLDI UTAZÁSOK ÉS ANYAGGYŰJTÉSEK

- 445/35.** A Soros-ösztöndíjből finanszírozott első amerikai úttal kapcsolatos iratok (1982) – 12 db (22 f.)
- 445/36.** Az Amerikába történő kitelepüléssel kapcsolatos iratok (1983–1986) – 20 db (29 f.)
- 445/37.** Cs. Zs. amerikai estjeivel és könyvbemutatóival kapcsolatos iratok – 3 db (3 f.)
- 445/38.** A *Les Belles Etrangères* c. párizsi írótalálkozóval kapcsolatos iratok (1989) – 12 db (87 f.)
- 445/39.** A Cionista Szövetség izraeli útjával kapcsolatos iratok (1991) – 8 db (53 f. + 2 bor.)
- 445/40.** Az *Amerikai magyar ügyek* c. anyaggyűjtés (1985–1987) – 35 db (89 f.)

- 445/41. Az 1956-os forradalommal kapcsolatos amerikai anyaggyűjtés (1945–1957) – 11 db (114 f.)
445/42. Gereben István tevékenységével kapcsolatos amerikai anyaggyűjtés (1983–1991) – 80 db (127 f.)

KISEBBSÉGI TÁRSASÁGOK ÜGYEI

- 445/43. Az Amaro Drom Alapítvánnyal kapcsolatos iratok – 2 db (3 f.)
445/44. A Gandhi Alapítvánnyal kapcsolatos iratok – 12 db (38 f. + 2 bor.)
445/45. A Lungo Drom Szövetséggel kapcsolatos iratok – 8 db (11 f.)
445/46. A Martin Luther King Egyesülettel kapcsolatos iratok – 4 db (13 f.)
445/47. A Phralipe Cigány Szervezettel kapcsolatos iratok – 7 db (64 f.)
445/48. A Raoul Wallenberg Egyesülettel kapcsolatos iratok – 57 db (148 f. + 10 bor.)
445/49. A Roma Parlament hivatalos iratai – 24 db (100 f.)
445/50. A Roma Parlamenttel kapcsolatos levelezés – 16 db (34 f. + 16 bor.)
445/51. Cs. Zs. *Roma Parlament* c. munkadossziéja – 20 db (37 f.)
445/52. A Roma Polgárjogi Alapítvánnyal kapcsolatos iratok – 12 db (61 f.)
445/53. A Roma Sajtóközponttal kapcsolatos iratok – 12 db (65 f. + 1 bor.)
445/54. Cs. Zs. *Roma Sajtóközpont* c. munkadossziéja – 30 db (107 f. + 2 bor.)

KISEBBSÉGI ÜGYEK – VEGETES

- 445/55. A Nap Mozi cigány közművelődési klubba történő átalakításával kapcsolatos iratok – 14 db (59 f.)
445/56. Horváth Aladárral kapcsolatos iratok – 18 db (69 f.)
445/57. Cigány-ügyek vegyes – 3 db (7 f.)

CIGÁNYKUTATÁSOK (1971–1994)

- 445/58. Kérdőbiztosi utasítás az 1971-es Kemény István-féle országos cigánykutatáshoz – 1 db (18 f.)
445/59. Az 1971-es Kemény István-féle országos cigánykutatással kapcsolatos iratok – 9 db (15 f. + 2 bor.)
445/60. Az 1971-es Kemény István-féle országos cigánykutatással kapcsolatos anyaggyűjtés – 9 db (46 f.)

- 445/61. Az 1971-es Kemény István-féle országos cigánykutatás munkadossziéja (Cs. Zs. és Matolay Mária Magdolna vegyes feljegyzéseivel) – 1 db (81 f.)
- 445/62. Kemény István: *Beszámoló a cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról* (é. n.) – gépir. – 1 db (142 f.)
- 445/63. Az 1993-as Kemény István-féle országos cigánykutatással kapcsolatos iratok – 7 db (45 f. + 1 bor.)
- 445/64. Cs. Zs. *Cigány terepmunka, 91. XII., 92. I. c.* munkadossziéja – 14 db (45 f.)

ROMOLÓGIAI ANYAGGYŰJTÉS

- 445/65. Eva Dávidová – Milena Hübschmannová – Karel Kára – Jaroslav Kozl: *A cigányság társadalmi problematikája a CSSZSZK-ban* (Prága, CSTA Filozófiai és Szociológiai Intézet, 1975) – gépir. – 1 db (224 f.)
- 445/66. Vegyes anyaggyűjtés – 18 db (217 f.)
- 445/66/1. Cigány igazolványok (Buzás Vendel, Orsós Katalin, Bogdán Katalin)
- 445/66/2. Mészáros György: *Cigánydialektusok Magyarországon (nyelvföldrajz)* c. cikk különlenyomata (1974)
- 445/66/3. Fejes Erzsébet: *Zalai Cigányügyi Napok (1977. november 14–15–16.)* c. kiadvány
- 445/66/4. Edith Gerth, Reimer Gronemeyer, Mark Münzel, Bernhard Streck: *Kulturelle Alternativen und Integration Zigeuner und andere marginale Gruppen. Projektentwurf* c. kiadvány (1977)
- 445/66/5. *Etnikum, nemzet, nemzetiség, cigányügy* (szerk. Lakner Zoltán) c. kiadvány (é. n.)
- 445/66/6. *Jelentés a Politikai Bizottságnak a magyarországi cigánylakosság helyzetéről* (1979)
- 445/66/7. Tauber István: *A cigánybűnözésről* (1979)
- 445/66/8. Szekfü András: „Cséplő Gyuri?” *Közvélemény, cigánykérdés és egy film ankétjai* (1980)
- 445/66/9. *Cigányság és életmódváltás. A Magyar Hírlap Tanácsok Fóruma* c. melléklete (1981. március 3.)
- 445/66/10. *A cigányság helyzete. Válogatás az újabb magyar irodalomból 1978–1981 c.* kiadvány (1981)

445/66/11. *A cigánylakosság helyzetével foglalkozó Tárcaközi Koordinációs Bizottság 4/1983. számú állásfoglalása a cigány gyermekek oktatásának, nevelésének helyzetéről* (1983)

445/66/12. Rácz Györgyi: *Előterjesztés a Főigazgatói Tanács ülésére* (1983. június 29.) *Téma: A cigánygyermekek nevelésének-oktatásának specialitásai* (1983)

445/66/13. *Jelentés a magyarországi cigánylakosság helyzetéről, javaslat az időszerű feladatokra* (1984)

445/66/14. *A cigánylakosság helyzete és a Hazafias Népfront feladatai a cigány lakosság segítésében* (1984)

445/66/15. *Kisebbség – nemzetiség – cigányság. Utak – módok – lehetőségek.* Beszélgetéssorozat, II. rész. Vezeti: Kepes András. Résztvevők: Kiszely István, Czeizel Endre, Voigt Vilmos. *„Mit örököltek a cigányok”* c. segédanyag (1988)

445/66/16. *Tájékoztató a cigányok társadalmi beilleszkedésének eredményeiről és a további feladatokról* (é. n.)

445/66/17. Várnagy Elemér: *Cigánygyermekek hátrányos helyzetének problémái* (é. n.)

445/66/18. Rácz Györgyi: *A cigány gyermekek óvodáztatása* (é. n.)

SZOCIÁLIS ÜGYEK

445/67. Az FSZSZKI hivatalos iratai – 40 db (154 f.)

445/68. Az FSZSZKI kiadványai – 2 db (139 f.)

445/69. Cs. Zs. FSZSZKI-munkadossziéja – 13 db (85 f.)

445/70. A Csapó Margit-ügy dossziéja (1995. szeptember 19. – november 2.) – 12 db (41 f.)

SZOCIÁLIS TÉMÁJÚ ANYAGGYŰJTÉS

445/71. A Terézvárosi Önkormányzat Szociális és Kisebbségvédelmi Bizottságának munkájával kapcsolatos iratok – 44 db (125 f.)

445/72. Vegyes anyaggyűjtés – 9 db (216 f.)

- 445/73. Abaliget – 1 db (21 f.)
- 445/74. Alsószentmárton: anyaggyűjtés – 2 db (26 f.)
- 445/75. Alsószentmárton: interjúanyag, nyers – 1 db (354 f.)
- 445/76. Alsószentmárton: munkadosszié – 3 db (97 f.)
- 445/77. Balatonszentgyörgy – 1 db (5 f.)
- 445/78. Baranya – 3 db (49 f.)
- 445/79. Barcs munkadosszié – 6 db (166 f.)
- 445/80. *A Barcsi cigánytelepen végzett próbamérések eredményei* – gépir. (é. n.) – 1 db (146 f.)
- 445/81. Béc – 1 db (4 f.)
- 445/82. Békés – 2 db (54 f.)
- 445/83. Bükkösd – 1 db (29 f.)
- 445/84. Dél-Dunántúl – 1 db (5 f.)
- 445/85/1–24.*¹ Dunapataj: interjúanyag (1975) – 24 db (623 f.)
- 445/86/1–13*. Dunapataj: anyaggyűjtés – 13 db (659 f.)
- 445/87. A Dunapataj-kutatásra vonatkozó iratok – 14 db (103 f.)
- 445/88. Fülöpszállás–Szalkszentmárton – 1 db (32 f.)
- 445/89. Gerjen–Visonta – 2 db (40 f.)
- 445/90. Göcsej: névtani anyaggyűjtés – 1 db (81 f.)
- 445/91/1–3.* Gyöngyössolymos: munkadossziék – 3 db (62+100+85 f.)
- 445/92. A Gyöngyössolymos-kutatással kapcsolatos iratok – 22 db (38 f. + 1 bor.)
- 445/93. Istenmezeje: kutatófüzetek – 3 db (45 f.)
- 445/94. Istenmezeje: anyaggyűjtés – 5 db (60 f.)
- 445/95. Istenmezeje: fényképek – 100 db (100 f.)
- 445/96. Istenmezeje: a tervezett településmonográfia tematikus cédulacsomói – 12 db (250 f.)
- 445/97/1–15.* Istenmezeje: interjúk – 15 db (348 f.)
- 445/98/1–4.* Istenmezeje: a tervezett monográfia fejezetei – gépir. – 4 db (106 f.)
- 445/99. Istenmezeje: portrékötet töredéke – gépir. – 1 db (110 f.)

1 A csillagozott helyeken a perszám a pallium jelzetéhez tartozik. Ahol egy palliumon belül több dokumentum (például egy személytől több interjú) található, ott a darabszámok értelemszerűen újabb perszámokat képeznek.

- 445/100. *Egy tradicionális bányászfalu: Istenmezeje* c. tanulmány – gépir. – 1 db (42 f.)
- 445/101. Az Istenmezeje-kutatással kapcsolatos iratok – 12 db (48 f.)
- 445/102. Jászapáti – 1 db (12 f.)
- 445/103. Jászfényszaru: kérdőlapok – 1 db (126 f.)
- 445/104. Jászfényszaru: anyaggyűjtés – 1 db (27 f.)
- 445/105. Jászkisér–Kengyel–Kunhegyes – 1 db (38 f.)
- 445/106. Jászladány–Jászfényszaru – 1 db (31 f.)
- 445/107. Jugoszlávia – 3 db (17 f. + 2 bor.)
- 445/108. Kisújszállás: kutatófüzet – 1 db (10 f.)
- 445/109/1–9.* Kisújszállás: interjúk – 25 db (357 f.)
- 445/110. Kisújszállás: Ábri Károly portrényersanyaga fölívágvá – 3 db (168 f.)
- 445/111/1–17.* Komló: interjúk – 17 db (216 f.)
- 445/112. Komló: munkadosszié – 3 db (64 f.)
- 445/113. Mindszentkállya–Ordas – 2 db (29 f.)
- 445/114. Mezőtúr: kutatófüzet – 1 db (8 f.)
- 445/115/1–28.* Mezőtúr: interjúk – 32 db (854 f.)
- 445/116. Mezőtúr: interjútüredékek – 2 db (12 f.)
- 445/117. A Mezőtúr-kutatással kapcsolatos összegző tanulmányok – 4 db (150 f.)
- 445/118. A Mezőtúr-kutatással kapcsolatos vegyes anyag – 4 db (22 f.)
- 445/119. Monor–Szenna – 1 db (8 f.)
- 445/120. Nagykőrös: munkadosszié – 2 db (33 f.)
- 445/121/1–31.* Nagykőrös: interjúk – 42 db (1087 f.)
- 445/122. Nagykőrös: cédulaanyag – 1 db (455 f.)
- 445/123/1–15.* Naszály: interjúk – 15 db (336 f.)
- 445/124. Naszály: munkadosszié – 33 db (44 f.)
- 445/125. Nógrád megyei gyűjtések – 5 db (26 f.)
- 445/126. Nyírkáta – 1 db (30 f.)
- 445/127. Ócsa – 7 db (42 f.)
- 445/128. Orosháza – 2 db (21 f.)
- 445/129. Orosháza–Körösladány – 1 db (17 f.)
- 445/130/1–10.* Pécsvárad: interjúk – 11 db (292 f.)
- 445/131. Pécsvárad: kutatófüzet – 1 db (20 f.)
- 445/132. Pécsvárad: fényképek – 6 db (6 f.)
- 445/133. Pécsvárad: a kutatással kapcsolatos feljegyzések – 2 db (3 f.)

- 445/134. Rinyakovácsi – 1 db (3 f.)
 445/135. Somogy – 1 db (25 f.)
 445/136/1–14.* Szatmárcseke: interjúk – 14 db (437 f.)
 445/137. Szentes–Csongrád–Makó – 1 db (18 f.)
 445/138/1–20.* Szentgál: interjúk – 20 db (461 f.)
 445/139. Szolnok – 1 db (34 f.)
 445/140. Taktaszada – 1 db (13 f.)
 445/141. Tiszapüspöki–Tószeg–Túrkeve–Tiszafüred – 1 db (21 f.)
 445/142. Veszprém – 1 db (25 f.)
 445/143. Vezseny – 1 db (7 f.)
 445/144. Visonta – 1 db (9 f.)
 445/145/1–9.* Zengővárkony: interjúk – 9 db (189 f.)
 445/146. Zengővárkony: fényképek – 16 db (17 f. + 1 bor.)
 445/147. Településkutatásokkal kapcsolatos beszámolók – 27 db (59 f.)
 445/147/1. Baranyaszentgyörgy; 2. Békés; 3. Bükkösd; 4. Csebény;
 5. Felsőegerszeg; 6. Fülöpszállás; 7. Godisa; 8. Gorica; 9. Gyűrűfű;
 10. Horváthertelend; 11–12. Jászfényszaru; 13. Kán; 14. Kárász;
 15. Korpád; 16. Köblény; 17. Liget; 18. Naszály; 19. Ócsa; 20. Sásd;
 21. Szágy; 22. Szalatnak; 23. Szászvár; 24. Tormás; 25. Varga;
 26. Vázsnok; 27. Kézzelel rajzolt térkép a Dombóvár–Baranyajenő–
 Komló–Bonyhád négyezőről.

ÁLTALÁNOS KUTATÁSOK

- 445/148. A magyar falu felekezeti kettéosztottsága: *A magyar falu vallási kettéosztottsága – protestáns és katolikus parasztságunk. Előzetes jelentés a téma 1975–77. évi kutatási eredményeiről* – gépir. + autogr. jav. (1977. május–november) – 1 db (35 f.)
 445/149/1–41.* A magyar falu felekezeti kettéosztottsága: az egyes település-vizsgálatok beszámolói – 41 db (562 f.)
 445/149/1. Sopronnémeti; 2. Levél; 3. Bőnyrétalap; 4. Bana; 5. Szőny;
 6. Kömlőd; 7. Padragkút; 8. Bakonyszentkirály; 9. Nagy-bajom;
 10. Tengőd; 11. Seregélyes; 12. Felcsút; 13. Csertő; 14. Vejtí;
 15. Bölske; 16. Szalkszentmárton; 17. Fülöpszállás; 18. Kengyel;
 19. Jászkisér; 20. Kunhegyes; 21. Nagyszénás; 22. Pusztaföldvár;
 23. Csárdaszállás; 24. Dévaványa; 25. Nagy-hegyes; 26. Újtikos;
 27. Tiszatelek; 28. Nyírmada; 29. Pusztadobos; 30. Nyírkáta;

- 31.** Taktaszada; **32.** Tiszaeszlár; **33.** Sajószentpéter; **34.** Sajóhidvég;
35. Csobaj; **36.** Szegilong; **37.** Putnok; **38.** Martonyi; **39.** Csenyété;
40. Alsóvadász; **41.** Zsujta.
- 445/150.** A magyar falu felekezeti kettéosztottsága: anyaggyűjtés – 5 db (69 f.)
445/151. A magyar falu felekezeti kettéosztottsága: a kutatással kapcsolatos iratok – 21 db (63 f.)
445/152. Bejáró munkások: interjúk – 12 db (132 f.)
445/153. Bejáró munkások: *A társadalmi struktúra alakulása a szocializmusban: a bejáró munkások* c. tanulmány – gépir. + autogr. jav. – 1 db (24 f.)
445/154. Bejáró munkások: Matolay Mária Magdolna jegyzetei – 1 db (23 f.)
445/155. Bejáró munkások: a kutatással kapcsolatos iratok – 16 db (49 f.)
445/156. Bűnözők (A Kassai-dosszié) – 65 db (191 f. + 4 bor.)²
445/157. Fiatal értelmiségiek beilleszkedési gondjai – 1 db (1 f.)
445/158. Kosárfonás: anyaggyűjtés az egyetemi szakdolgozathoz – 7 db (180 f.)
445/159. Munkásfiatalok helyzete, eszmei-politikai arculata – 1 db (8 f.)
445/160/1-6.* Munkáskutatás 1. (Bányagépgyár, Ganz, Kőbányai Sörgyár) – 6 db (375 f.)
445/161/1-11.* Munkáskutatás 2. (MHD és Sortex) – 11 db (472 f.)
445/162. Palóckutatás (Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága; Bakó Ferenc) – 14 db (63 f.)
445/163. Románia – 27 db (136 f.)
445/164. Veteránok – 9 db (179 f.)
445/165. Zsidó identitás – 1 db (4 f.)
445/166. Cs. Zs. egyetemi jegyzetei – 5 db (128 f.)

2 Vö. 445/1088. (Csalog Zsolt levele Kassai Ferencnek)

III. ANYAGI ÉS TÁRGYI ÜGYEK

- 445/167.** Cs. Zs. anyagi ügyeivel kapcsolatos iratok – 98 db (320 f. + 3 bor.)
- 445/167/1/1-10.*** Pénzügyekkel kapcsolatos hivatalos iratok – 10 db (13 f.)
 - 445/167/2/1-6.*** Forint- és devizaszámlák kivonatai – 6 db (6 f. + 3 bor.)
 - 445/167/3.** Lakbérkönyv 1972–1979 – 1 db (28 f.)
 - 445/167/4.** Pénznapló 1971–1981 – 1 db (73 f.)
 - 445/167/5.** Pénznapló 1982–1984 – 1 db (104 f.)
 - 445/167/6/1-21.*** Vegyes pénzügyi feljegyzések – 21 db (22 f.)
 - 445/167/7/1-2.*** Postai utalványszelvények (érkezett pénz) – 2 db (2 f.)
 - 445/167/8/1-31.*** Díjbeszedő nyugták – 31 db (31 f.)
 - 445/167/9/1-4.*** Vegyes nyugták – 4 db (4 f.)
 - 445/167/10/1-7.*** Postautalványok feladóvevényei (elküldött pénz) – 7 db (7 f.)
 - 445/167/11/1-7.*** Postacsomagok feladóvevényei – 7 db (7 f.)
 - 445/167/12/1-5.*** Ajánlott küldemények feladóvevényei – 5 db (5 f.)
 - 445/167/13/1-2.*** Kölcsönzési ügyek – 2 db (2 f.)

KÖTETES MŰVEK ÉS KAPCSOLÓDÓ ANYAGOK

Tavasza minden rendben lesz (TMRL)

445/168. A kötet tördelt belívjének korrektúralevonata – nyomtatv. + autogr. jav. – 1 db (196 f.)

445/169. *Orbis sensualium pictus* c. mű változatai + kapcsolódó anyag (levél Kondor Bélának, 1966. november) – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 3 db (58 f.)

445/170. A TMRL novelláinak kéziratjai – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 12 db (156 f.)

445/170/1. *Adalékok a fasizmus történetéhez* – autogr. – 1 db (11 f.)

445/170/2. *Adalékok a fasizmus történetéhez* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (21 f.)

445/170/3. *A Lány, a Fiú és sokan mások* – autogr. – 1 db (18 f.)

445/170/4. *A Lány, a Fiú és sokan mások* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (28 f.)

445/170/5. *A három vándorló királyfiról szóló széphistória* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (17 f.)

445/170/6. *Töredékek magyar népmesékből* – gépir. + autogr. bejegyzések – 1 db (4 f.)

445/170/7. *Szvetter* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (22 f.)

445/170/8. *Tavasza minden rendben lesz* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (10 f.)

445/170/9. *Pandamackó* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 f.)

445/170/10. *Vonat* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (8 f.)

445/170/11. *Vonat* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 f.)

445/170/12. TMRL kötet fülszövegének fogalmazványai – autogr. – 1 db (2 f.)

445/171. *Kunhegyesi öregek* – gépir. + autogr. jav. (rajta ceruzával: „Szolnoki Rádió 1961 v. 1962”) – 1 db (4 f.)

Kilenc cigány (9C)

445/172. A 9C kötet egyes anyagainak első gépelt változata – gépir. + autogr. jav. (1974) – 3 db (70 f.)

445/172/1. *Tisztelnék-becsülnek engem* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (17 f.)

445/172/2. *Dalolni szerettem* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (28 f.)

445/172/3. *Tizenegyszer büntetve* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (25 f.)

445/173. A *Tizenegyszer büntetve* c. portré adatközlőjével, Kóházi Miklóssal készült magnóinterjú gépelt lejegyzése – gépir. + autogr. jav. – 1 db (25 f.)

445/174. A *testvéremet keresem* c. portré adatközlőjével, Orsós Máriával készült magnóinterjú gépelt lejegyzésének tematikusan felvágott anyaga – gépir. + autogr. jav. – 1 db (47 f.)

445/175. A *Csúnya, fekete asszony vagyok* c. portré adatközlőjével, Radics Zsófiával készült magnóinterjú gépelt lejegyzése és tematikusan felvágott anyaga – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (48 f.)

445/176. A *Harcolt a két vér* c. portré adatközlőjével, özv. Takács Ágostonnéval készült magnóinterjú gépelt lejegyzésének tematikusan felvágott anyaga – gépir. + autogr. jav. – 1 db (117 f.)

445/177. A 9C kötet megjelenésével kapcsolatos anyagok (szinopszis, honoráriumszámla, fül, levelek) – gépir. + nyomtatv. – 6 db (9 f.)

Temető, ősszel (T,Ő)

445/178. A *Három tétel* c. mű első kézírata – autogr. – 1 db (7 f.)

445/179. A *Dívolják az erdőt* c. mű első kézírata – autogr. – 1 db (3 f.)

445/180. Az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* c. mű első gépelt kézírata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (14 f.)

445/181. A T,Ő c. novelláskötet első gépelt kézírata – gépir. + autogr. jav. – 7 db (60 f.)

445/182. Az *Alma* c. mű gépelt változata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 f.)

445/183. A *Gyökerek* c. portré anyaga – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 3 db (114 f.)

445/183/1. Interjú Péli Tamással, Bp., 1974. november 4. – gépir. + autogr. jav. – 1 db (34 f.)

445/183/2. A mű kézzel írt fogalmazványa – autogr. – 1 db (22 f.)

445/183/3. A kész portré gépelt változata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (58 f.)

445/184. Interjúk Péli Tamással (1974 vége; 1975. február) – gépir. – 2 db (14 f.)

445/185. A T,Ő c. kötetrel kapcsolatos anyagok (kötettervek, a *Menetrend* c. mű német nyelvű folyóiratközlése) – autogr. + nyomtatv. – 2 db (3 f.)

Parasztregény (PR)

445/186. A regény géppel írt fogalmazványa – gépir. + autogr. jav. (1972–1974 Mohácsi Bálintné bejegyzéseivel + a nevek kódjával) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (388 f.)

445/187. Mohácsi Bálintné elbeszéléseiről készült magnófelvétel (Tiszaroff, 1972–1978) nyers lejegyzése Mohácsiné bejegyzéseivel – gépir. + autogr. jav. – 1 db (509 f.)

445/188. Tiszaroffiakkal és Mohácsi Bálintnével készült interjúk gépelt anyaga tematikusan fölvágvá (vegyes) – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (91 f. + 1 bor.)

445/189. A PR négy fejezetének kéziratos fogalmazványa – autogr. – 4 db (20 f.)

445/190. A PR 1985-ös második kiadása *Jegyzetek a Parasztregényhez* c. záró fejezetének három változata – gépir. + autogr. jav. – 3 db (19+72+132 f.)

445/191. Mohácsi Bálintné írásai a honismereti-néprajzi pályázatra (1970 körül) – gépir. + autogr. jav. – 2 db (28+23 f.)

445/192. Mohácsi Bálintné fiának, Mohácsi Jánosnak levelei Angliából (1956–1959, a PR-be részben bedolgozva) – autogr. – 40 db (74 fol+1 bor.)

445/193. Mohácsi Bálintné levele fiának, Mohácsi Jánosnak Angliába – 1 db (1 f.)

445/194. Mohácsi Bálintné levelei Cs. Zs.-nak a PR írása idején – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 43 db (56 f. + 11 bor.)

445/195. Mohácsi Bálintné kicédulázott, s részben a regénybe illesztett levelei Cs. Zs.-nak a PR írása idejéből – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 27 db (39 f. + 7 bor.)

445/196. Cs. Zs. levelei Mohácsi Bálintnének a PR írása idején – autogr. + gépir. – 20 db (21 f.)

445/197. A PR nyersanyagául készült gépelt magnólejegyzések tematikusan fölvágotott anyaga, amely a végleges szövegből kimaradt – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 12 db (394 f.)

445/198. A PR-hez kapcsolódó, Cs. Zs. által összegyűjtött jegyzetek, cédulák – autogr. – 24 db (47 f.)

445/199. A PR nyersanyagául készült gépelt magnólejegyzések tematikusan fölvágotott anyaga, amely bedolgozásra került a végleges szövegbe 1. – gépir. + autogr. jav. – 1 db (254 f.)

445/200. A PR nyersanyagául készült gépelt magnólejegyzések tematikusan fölvágotott anyaga, amely bedolgozásra került a végleges szövegbe 2. – gépir. + autogr. jav. – 1 db (262 f.)

- 445/201. A PR nyersanyagául készült gépelt magnólejegyzések tematikusan fölvágott anyaga, amely bedolgozásra került a végleges szövegbe 3. – gépir. + autogr. jav. – 1 db (251 f.)
- 445/202. A PR nyersanyagául készült gépelt magnólejegyzések tematikusan fölvágott anyaga, amely bedolgozásra került a végleges szövegbe 4. – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (200 f.)
- 445/203. A PR nyersanyagául készült gépelt magnólejegyzések tematikusan fölvágott anyaga, amely a végleges szövegbe nem került bedolgozásra – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 6 db (95 f.)
- 445/204. A PR „Eszter néni – munkaanyag és félkész” c. munkadossziéjának cédulaanyaga – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (29 f.)
- 445/205. A PR forrásanyagai (sajtóanyagok) – nyomtatv. – 2 db (17 f.)
- 445/206. Mohácsi Bálintné levelei Cs. Zs.-hoz és családjához – autogr. – 38 db (39 f. + 8 bor)
- 445/207. Cs. Zs. levelei Mohácsi Bálintnéhez – gépir. – 21 db (21 f.)
- 445/208. Bekker Béla levelei Cs. Zs.-nak – autogr. – 6 db (6 f.)
- 445/209. A PR-el kapcsolatos levelezés – autogr. + gépir. – 8 db (9 f. + 2 bor.)
- 445/210. A PR megjelentetésével kapcsolatos iratok – gépir. + autogr. – 10 db (31 f. + 1 bor.)
- 445/210/1. Szinopszis (gépir., 1972. április)
- 445/210/2. Feljegyzés a Szépirodalmi Kiadó számára a szerzői jogokkal és a honorárium elosztásával kapcsolatban (gépir., 1973. augusztus 1.)
- 445/210/3. Honoráriumok és más pénzbeni juttatások postai feladó-
vevényei
- 445/210/4. Kiadói szerződés a PR második, átdolgozott kiadásához
(1984. április 18.)
- 445/210/5. Sáros László fényképész levele Csalog Zsoltnak a másod-
dik kiadás borítója ügyében (autogr., melléklettel, 1985. július 12.)
- 445/210/6. Fejezettervek és hibalisták Cs. Zs., Mohácsi Bálintné és
Mátis Livia kezétől (autogr.)
- 445/210/7. Előszótervek (gépir.)
- 445/210/8. A PR második kiadásának *Jegyzetek a Parasztregényről*
c. fejezetéhez készített vázlat (autogr.)
- 445/210/9. Borítótervek az első és a második kiadáshoz (nyomtatv.)
- 445/210/10. Tiszteletpéldányok küldésével kapcsolatos névjegyzék
(autogr.)

A tengert akartam látni (TAL)

445/211. Az *Én voltam a ló* c. portré kézírásos fogalmazványa – autogr. (~1976)
– 1 db (101 f.)

445/212. Az *Én voltam a ló* c. portré gépelt kézírata – gépir. + autogr. jav. (~1976)
– 1 db (45 f.)

445/213. A Jakab Istvánval, az *Én voltam a ló* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú (Bp., ~1975) lejegyzett gépirata tematikusan felvágva – gépir. + autogr. jav. – 1 db (315 f.)

445/214. *A tengert akartam látni* c. portré kézírásos fogalmazványa – autogr. (~1979) – 1 db (144 f.)

445/215. Németh Mihállyal, *A tengert akartam látni* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú (Bp., 1978. december 20.) gépiratos lejegyzése – gépir. – 1 db (90 f.)

445/216. Németh Mihállyal, *A tengert akartam látni* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú (Bp., 1978. december 20.) gépiratos lejegyzése tematikusan felvágva + szakasztervek – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (565 f.)

445/217. Az *Átlagos ember vagyok* c. portré kézírásos fogalmazványa – autogr. (~1979) – 1 db (48 f.)

445/218. Az *Átlagos ember vagyok* c. portré gépelt kézírata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (39 f.)

445/219. Pál Istvánval, az *Átlagos ember vagyok* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépelt lejegyzése – autogr. + gépir. (több ponton hiányos) – 1 db (74 f.)

445/220. Pál Istvánval, az *Átlagos ember vagyok* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépirata tematikusan felvágva – gépir. + autogr. jav. – 1 db (170 f.)

445/221. Szabó Csöke Lászlóval, a *Vasember* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépelt lejegyzése – gépir. + autogr. jav. – 1 db (26 f.)

445/222. Szabó Csöke Lászlóval, a *Vasember* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépelt lejegyzése, tematikusan felvágva – gépir. + autogr. jav. – 1 db (205 f.)

445/223. A TAL teljes, cenzúrázatlan gépirata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (267 f.)

445/224. Interjú Jakab Istvánval, az *Én voltam a ló* c. portré adatközlőjével (1978. november 17.) – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (150 f.)

445/225. Cs. Zs. és Jakab István „Szöveg + dob” estjének anyaga (Fiatal Művészek Klubja, 1979. december 12.) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (46 f.)

- 445/226. Az *Én voltam a ló* c. portré alapján tervezett 90 perces film szinopszisa (1980. március) – gépir. – 1 db (4 f.)
- 445/227. Györgyey Klára próbafordításai a TAL szöveganyagából (1987. március 7–9.) – gépir. – 2 db (5 f.)
- 445/228. TAL fülszövegtervek – gépir. – 2 db (3 f.)
- 445/229. A TAL c. kötettel kapcsolatos anyagok – autogr. + gépir. – 15 db (16 f.)
- 445/229/1–3. Szinopszisok – gépir. – 3 db (4 f.)
- 445/229/4–15. Vegyes – autogr. + gépir. + xerox – 1 db (12 f.)

M. Lajos, 42 éves (ML,42)

- 445/230. Az ML,42 c. portré gépirata (valamelyik számizdat kiadás céljaira készült – '70-es évek vége, '80-as évek eleje) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (35 f.)
- 445/231. Mikluszó Lajossal, az ML,42 c. portré adatközlőjével készült interjú (Tiszafüred, 1991. május) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (109 f.)
- 445/232. Az ML,42 c. mű 1989-es kiadásának cédulamontázs alapkézirata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (122 f.)
- 445/233. Az ML,42 c. mű Csicsery-Rónay István fordításában – gépir. + autogr. jav. xerox-másolata – 1 db (75 f.)
- 445/234. Az ML,42 c. művel és adaptációival kapcsolatos anyagok – autogr. + gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. + xerox – 4 db (13 f.)

Cigányon nem fog az átok (CNÁ)

- 445/235. Károlyi Lászlónéval, a CNÁ adatközlőjével és lányával, Anikóval készült magnóinterjú (Bp., 1980. február 17.) gépelt lejegyzése – gépir. + autogr. jav. – 1 db (72 f.)
- 445/236. Károlyi Lászlónéval, a CNÁ adatközlőjével és lányával, Anikóval készült magnóinterjú (Bp., 1980. február 17.) gépelt lejegyzése tematikusan felvágva – gépir. + autogr. jav. – 1 db (45 f.)

A, D-E-Fisz-G, A, D, D (ADEFISZ)

- 445/237. A *Kerítés* c. mű gépirata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 f.)
- 445/238. Az ADEFISZ c. mű adatközlőjével, a türkevei kultúrotthon igazgatójával készült magnóinterjú gépirata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 f.)
- 445/239. A *Kerítés* c. mű gépirata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 f.)
- 445/240. A *Viktus néni háza* c. mű változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (2 f.)
- 445/241. A *Fal* c. mű gépirata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (12 f.)
- 445/242. A *Öregek* c. mű változatai – gépir. – 2 db (11 f.)

445/243. A *Virág* c. mű változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (10 f.)

445/244. Az ADEFISZ c. kötetrel kapcsolatos iratok – gépir. – 1 db (1 f.)

Börtön volt a hazám: Hosszú István beszél (BVH)

445/245. A *Ceaușescu and the miners: István Hosszú's story* c. mű újságkivágata (1989) – nyomtatv. xerox-másolata – 1 db (7 f.)

445/246. A BVH c. kötet tárgyát érintő forrásanyagok – xerox – 4 db (11 f.)

445/247. A BVH c. kötet megjelenése után született kapcsolódó iratok – autogr. + xerox + nyomtatv. – 3 db (7 f.)

Fel a kezekkel! (FK!)

445/248. A FK! c. kötet utószavának fogalmazványai – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (11 f.)

445/249. A *Homeless in my homeland* c. fordítás változatai (Ági Clark munkái) – gépir. + autogr. jav. – 2 db (71 f.)

445/250. Az *It's just fornication* c. fordítás – gépir. + autogr. jav. – 1 db (25 f.)

445/251. A FK! c. kötetrel kapcsolatos anyag – autogr. – 2 db (2 f.)

Egy téglát én is letettem (ETÉL)

445/252. Rejtőnével, a *Ki merek állni a közösség elé* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépelt lejegyzése (~1975) + ugyanez tematikusan felvágva – gépir. – 2 db (92 f.)

445/253. A *Ki merek állni a közösség elé* c. portré kézírásos fogalmazványa és első gépelt változata – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (65 f.)

445/254. Az *Én valahogy nem féltem* c. portré kézírásos fogalmazványa és első gépelt változata (~1978) – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (49 f.)

445/255. Nagy Ferencsel, az *Egy téglát én is letettem* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépelt változata tematikusan felvágva – gépir. + autogr. jav. – 1 db (183 f.)

445/256. Az *Egy téglát én is letettem* c. portré kézírásos fogalmazványa és első gépelt változata a nevek kódjával – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 köteg (146 f.)

445/257. Kána Lőrincsel, *A mosónő fia* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépelt lejegyzése (1982. január 9.) – gépir. – 1 db (165 f.)

445/258. Kána Lőrincsel, *A mosónő fia* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépelt lejegyzése tematikusan felvágva (1982. január 9.) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (414 f.)

- 445/259. *A mosónő fia* c. portré kézírásos fogalmazványa (1982) – autogr. – 1 db (180 f.)
- 445/260. *A mosónő fia* c. portré gépelt fogalmazványa (1982) – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (194 f.)
- 445/261. *A mosónő fia* c. portré gépelt fogalmazványa az adatközlő, Kána Lőrinc kívánságai szerint javítva – gépir. + autogr. jav. – 1 db (241 f.)
- 445/262. *A mosónő fia* c. portré gépelt fogalmazványa az adatközlő, Kána Lőrinc kívánságai szerint ismét javítva, KL kézírásos betoldásaival + KL gépiratos kiegészítése – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (200 f.)
- 445/263. Az ETÉL-ről készült lektori jelentés (Szépirodalmi Kiadó – név nélkül, é. n.) – gépir. – 1 db (9 f.)
- 445/264. Az ETÉL c. kötethez kapcsolódó iratok – autogr. + gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 17 db (34 f.)
- 445/264/1–13. Az ETÉL kiadásához kapcsolódó iratok – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 13 db (29 f.)
- 445/264/14–17. Vegyes anyag – autogr. + gépir. + nyomtatv. – 4 db (5 f.)
- 445/265. Demény Pállal, *A Párt foglya voltam* c. portré adatközlőjével készült magnóbeszélgetés lejegyzett anyaga (1982) – gépir. – 1 db (23 f.)

Doku 56: Öt portré a forradalomból (D56)

- 445/266. Erdei Sándorral, a *Többé nem hazudunk* c. mű adatközlőjével készült magnóinterjú lejegyzett anyaga (Bp., 1982. június) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (28 f.)
- 445/267. Maléter Pálné Gyenes Judittal, a *Pali* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú lejegyzett anyaga (1985. április 24.) – gépir. – 1 db (53 f.)
- 445/268. Heltai Györggyel, a *Hogyan kell forradalmat csinálni?* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú (Charleston, 1983. január) lejegyzése – gépir. + autogr. jegyz. – 1 db (54 f.)
- 445/269. A *Hogyan kell forradalmat csinálni?* c. portré gépiratos változata Cs. Zs. és Heltai György javításaival – gépir. + autogr. jav. – 1 db (102 f.)
- 445/270. A *Hogyan kell forradalmat csinálni?* c. portré gépiratos változata Cs. Zs. javításaival – gépir. + autogr. jav. – 1 db (223 f.)
- 445/271. A D56 kiadásához kapcsolódó anyagok – autogr. + gépir. + autogr. jegyz. – 3 db (26 f.)
- 445/271/1. Maléter Pálné Gyenes Judit korrekciójegyzéke, amelyet Ausztriából küldött Cs. Zs. címére + a szöveg egy részlete Gy. J. javításaival (~1987) – 2 db (21 f.)

- 445/271/2. A Maléter Pálné Gyenes Judit által kért és végre is hajtott korrekciók listája Cs. Zs. kézírásával – autogr. – 1 db (4 f.)
- 445/271/3. A *Pali* c. portréból kimaradt munkacédula – gépir. + autogr. jegyz. – 1 db (1 f.)
- 445/272. [Kristóf Annamária álnéven] a *Pali* c. portré – gépir. + autogr. jav. – 1 db (149 f.)
- 445/273. A D56 c. kötethez kapcsolódó anyaggyűjtés – autogr. + nyomtatv. – 2 db (8 f.)
- 445/274. A *Hogyan kell forradalmat csinálni?* c. portré rádiójáték-változata – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (84 f.)

Falak és falromok (F&F)

445/275. A kötet írásainak kéziratai és folyóiratközlései a tartalomjegyzék szerinti sorrendben

- 445/275/1. *Szegény főhadnagy* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (7 f.)
- 445/275/2. *Fegyversirató* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 f.)
- 445/275/3. *Két látogatás* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 f.)
- 445/275/4. *Budapest gyertyái* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 f.)
- 445/275/5. *Önéletrajz* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (8 f.)
- 445/275/6. *New York-i levél* – nyomtatv. – 1 db (1 f.)
- 445/275/7. *Levél, most Pestről* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 f.)
- 445/275/8. *Búcsú az NDK-tól* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (8 f.)
- 445/275/9. *V!* (1–2. rész) – nyomtatv. – 2 db (4 f.)
- 445/275/10. *Nemzeti gög* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 f.)
- 445/275/11. *A kazánfűtő Guszti esete a rendszerváltással* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 f.)
- 445/275/12. *A mi házunk* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 f.)
- 445/275/13. *Kampánynapló, kilencven április* változatai – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 f.)
- 445/275/14. *Naplórészlet, kilencven május* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 f.)
- 445/275/15. *Szo, do* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 f.)
- 445/275/16. *Novellette* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 f.)
- 445/275/17. *Napló, kilencven október* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (18 f.)
- 445/275/18. *A gyilkos édesanyja* – nyomtatv. – 1 db (1 f.)
- 445/275/19. *Kompromisszum* – gépir. – 1 db (1 f.)

- 445/275/20. *Magyar napló* változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (21 f.)
- 445/275/21. *Dubrovnik az enyém* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (9 f.)
- 445/275/22. *238 kérdőjel* c. mű magyar és angol nyelvű változatai – gépir. + autogr. jav. + xerox – 3 db (20 f.)
- 445/275/23. *Sort sztori* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 f.)
- 445/275/24. *Magyar vagyok* c. mű + kapcsolódó anyag – autogr. + nyomtatv. – 3 db (6 f.)
- 445/276. A kötet alapkézirata – gépir. + autogr. jav. + xerox + autogr. jav. – 1 db (213 f.)
- 445/277. Az F&F c. kötet kiadásával kapcsolatos iratok – gépir. – 6 db (6 f.)

Csendet akarok! (CSA!)

445/278. A kötet írásainak kéziratai és folyóiratközlései a tartalomjegyzék szerinti sorrendben

- 445/278/1. *Én győzni akarok!* c. portré kézírásos és gépelt fogalmazványai – autogr. + gépir. + autogr. jav. xerox-másolata – 2 db (85 f.)
- 445/278/2. *Csendet akarok!: Kocsis Etelka, 42 éves* – nyomtatv. – 1 db (7 f.)
- 445/278/3. *Mese a kerge kismalacról* – gépir. + autogr. jav. xerox-másolata + nyomtatv. – 2 db (4 f.)
- 445/278/4. *Történelmi érv* – autogr. – 1 db (2 f.)
- 445/278/5. *Felelősség* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (4 f.)
- 445/278/6. *Az öreg ales* – gépir. + autogr. jav. (rajta kézzel: „rádió”) – 1 db (3 f.)
- 445/278/7. *Szomorú felnőttek* – autogr. – 1 db (1 f.)
- 445/278/8. *Információ* – autogr. – 1 db (1 f.)
- 445/278/9. *Álom, 95. I. 30/31.* – autogr. – 1 db (1 f.)
- 445/278/10. *1997. május 11.* – autogr. – 1 db (1 f.)
- 445/279. A *Csendet akarok!* c. portré alapján készült monodrámával kapcsolatos anyagok – gépir. + xerox – 3 db (4 f.)
- 445/279/1. Cs. Zs. bevezetője a plakáthoz – gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/279/2. Az előadás plakátja – xerox – 1 db (1 f.)
- 445/279/3. Az 1997. évi Szegedi Országos Színházi Találkozó (június 8–15.) fölhívása a találkozón történő részvételre + a találkozó színházi műsorterve a *Csendet akarok!* előadásával – gépir. + xerox – 1 db (2 f.)

Fájront (*Három évszak* és *Krisztina* címeiken is)

445/280. *Fájront* c. színmű három felvonásban (1979–1980 – „Nem jelent meg, nem mutatták be, letiltották”) – gépir. + autogr. jav. xerox-másolata – 1 db (150 f.)

445/281. *Fájront* c. színmű korábbi, hosszabb változata – gépir. xerox-másolata + autogr. jav. – 1 db (162 f.)

445/282. *Fájront* fogalmazványváltozat – gépir. + autogr. jav. – 1 db (147 f.)

445/283. *Fájront*: fogalmazvány és vázlatok – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 5 db (54+47+54+78+106 = 339 f.)

445/284. *Fájront*: fogalmazvány-részletek – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 4 db (7+96+5+46 = 154 f.)

445/285. *Három évszak*=*Fájront*: végleges változat – gépir. + autogr. jav. – 1 db (155 f.)

445/286. A *Fájront* c. színdarab bemutatásával kapcsolatos anyagok – 15 db (21 f.)

445/286/1. Munkanapló 1981. január–február – 1 db (1 f.)

445/286/2. A *Krisztina* c. színdarab szinopszisa és szerkezeti vázlata – 1 db (5 f.)

445/286/3. A *Hét kulturális eseményeiből* c. rovat újságkivágata az Élet és Irodalom 1981. február 21-i számából – 1 db (1 f.)

445/286/4. Mrsán János levele Cs. Zs.-nak (1982. június 15.) – 1 db (1 f.)

445/286/5. Malonyai Dezső levele Cs. Zs.-nak (1982. szeptember 21.) – 1 db (1 f.)

445/286/6. Cs. Zs. levele Mrsán Jánosnak (1982. szeptember 28.) – 1 db (1 f.)

445/286/7. Mrsán János levele Cs. Zs.-nak (1983. június 3.) – 1 db (1 f.)

445/286/8. Mrsán János levele Cs. Zs.-nak (1983. június 16.) – 1 db (1 f.)

445/286/9. Mrsán János levele Cs. Zs.-nak (é. n.) – 1 db (1 f.)

445/286/10. Dr. Soukup Lajosné, a Nemzeti Színház gazdasági igazgatójának levele Cs. Zs.-nak (1983. július 8.) – 1 db (1 f.)

445/286/11. Engedély kiviteli vámkezelés céljára (1983. augusztus-október) – 1 db (2 f.)

445/286/12. Forgách András levele Cs. Zs.-nak (1983. december 20.) – 1 db (1 f.)

445/286/13. Cs. Zs. levele Malonyai Dezsőnek (1984. január 4.) – 1 db (1 f.)

445/286/14. Malonyai Dezső levele Cs. Zs.-nak (1984. január 19.) – 1 db (2 f.)

445/286/15. A Nemzeti Színház Titkárságának levele Cs. Zs.-nak (é. n.) – 1 db (1 f.)

FÜGGETLEN ÍRÁSOK ÉS KAPCSOLÓDÓ ANYAGOK

445/287. *A Belváros csalogánya voltam: Annamari, 32 éves* – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (7 f.)

445/288. *A feketeirigó esete* – nyomtatv. (1995. április 12.) – 1 db (1 f.)

445/289. *A gluglu-készítő* címmel tervezett írása anyaga – autogr. – 1 db (10 f.)

445/290. *A 33-as busz megint a régi* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (4 f.)

445/291. *A keresztnévadás Visontán* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (28 f.)

445/292. *A következő emlékkönyvbe* – gépir. – 1 db (1 f.)

445/293. *A kör bezárult* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 f.)

445/294. *A magunk képére és hasonlatosságára* – gépir. + autogr. jav. xerox- másolata – 1 db (81 f.)

445/295. *A mai adatközlő és a gyűjtő dilemmáiról* – autogr. + gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 3 db (14 f.)

445/296. *A 43-as fekete félcipő* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 f.)

445/297. „*A szeretetünket kínáljuk*”: *Cigányok Magyarországon* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (17 f.)

445/298. „*A szocializmus jegyében*”: *Hajnal Márta, kiadói lektor, 60 éves* – gépir. – 1 db (64 f.)³

445/299. *A teremtő vázlatfüzetéből* c. cikk fogalmazványa és fordítástervei – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 3 db (3 f.)

445/300. *A Végvári-rejtély* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 f.)

445/301. *Alázatos megjegyzések egy magzat sikolyához* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (11 f.)

445/302. *Alku (jelenetvázlat)* – autogr. + gépir. + autogr. jav. (Fábry Péterrel közösen) – 1 db (90 f.)

445/303. *Állati tényező* – gépir. – 1 db (2 f.)

445/304. *Amerikai irodalmi és grafikai portfóliók* – gépir. + nyomtatv. – 6 db (96 f.)

3 Egy Márványi Judittal készült interjúból formált portré. Eredetileg a FK! c. kötetben jelent volna meg. (Vö. 445/251/2.) Megjelenéséről nem tudunk.

- 445/305. *Antipacifista gondolatok a rehabilitációról* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 f.)
- 445/306. *Antónia, ne add vissza a koronát!* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (4+1 f.)
- 445/307. *Az aprómunka füstje nem látszik: Válasz egy tagtársamnak, New Brunswickba* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (4 f.)
- 445/308. *Az Expóról jut eszembe* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 f.)
- 445/309. *Az ifjú Toldi estéje* – gépir. + autogr. jav. (1972. május) – 1 db (4 f.)
- 445/310. *Az urbanizáció társadalmi problémái* (A Komlón, 1972. június 26–28. között tartott szociológiai konferencia előadásiról készült jegyzet) – gépir. – 1 db (21 f.)
- 445/311. *Az utolsó nyár* – gépir. + autogr. jav. + fénykép – 1 db (13 f.)
- 445/312. *Bácskai Szemle* c. kézírásos házi újság 1946–47-es füzetei – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (8 f.)
- 445/313. *Bajok vannak* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (4 f.)
- 445/314. *Balkán! Balkán!* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 f.)
- 445/315. [Barátaim, ismertem egy hóhért...] autogr. – 1 db (1 f.)
- 445/316. Bejegyzések a Kornis-féle kollektív *Napló*ba + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 9 db (60 f.)
- 445/317. A *Békalencse* címmel tervezett mű anyaga – autogr. – 12 db (73 f. + 4 bor.)
- 445/318. *Békító, Bibó szellemében* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 3 db (8 f.)
- 445/319. A *Budapest-portraits* címmel tervezett kötet anyaga + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. (Györgyey Klára fordításai) – 24 db (237 f.)
- 445/320. *Cigányhelyesírás a magyar helyesírásban* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 f.)
- 445/321. A *Cigánymontázs* címmel tervezett kötet anyaga – autogr. + gépir. – 1 db (86 f. + 9 bor.)
- 445/322. *Cigányok* – nyomtatv. (tördelt korrektúralevonat, 1993. július 9.) – 1 db (1 f.)
- 445/323. *Családok, sorsok, hozomány* – gépir. + autogr. kieg. (Földes Lászlóval) – 1 db (2 f.)
- 445/324. *Csattanósan ütköznek a „nemzeteszmék”* c. cikk + kapcsolódó anyag – nyomtatv. – 2 db (2 f.)
- 445/325. A *Cséplő Gyuri* c. filmmel és hőisével kapcsolatos írások – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 4 db (76 f.)

- 445/325/1. Cs. Zs. Cséplő Gyuri: *Dokumentum/játék* c. műve – gépir. – 1 db (3 f.)
- 445/325/2. Cséplő Gyuri (Bp., Hunnia Filmstúdió és Balázs Béla Filmstúdió, kézirat gyanánt, é. n.) – nyomtatv. + autogr. jegyz. – 1 db (70 f.)
- 445/325/3. A Cséplő Gyuri c. film szórólapja – nyomtatv. – 1 db (1 f.)
- 445/325/4. Cs. Zs. Cséplő Gyuri c. műve – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 f.)
- 445/326. Az *Ég a kollégium* címmel tervezett mű anyaga – autogr. + gépir. – 15 db (64 f.)
- 445/327. *Egy cáfolat margójára* – gépir. + nyomtatv. – 2 db (2 f.)
- 445/328. *Egy történet két nézete* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + xerox – 2 db (7 f.)
- 445/329. *Egyszer volt, ez már volt egyszer* – gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/330. *Életforma és tudat a huszadik századi magyar tanyavilágban* c. tanulmány + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + autogr. – 15 db (105 f.)
- 445/330/1. A tanulmány gépirata – 1 db (35 f.)
- 445/330/2–3. A tanulmány munka- és tématervei (1973. február–december) – 2 db (2 f.)
- 445/330/4–11. A kiadással kapcsolatos iratok – 8 db (13 f.)
- 445/330/12–14. Anyaggyűjtés – 3 db (53 f.)
- 445/330/15. Dénes Iván Zoltán megjegyzései Cs. Zs. tanulmányához – autogr. – 1 db (2 f.)
- 445/331. Az *Életünk és a Testőr* c. iskolai újságok – nyomtatv. (Cs. Zs. szerkesztő és főmunkatárs volt) – 12 db (36 f.)
- 445/332. *Elhallgattatva, már megint* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 f.)
- 445/333. *Éljen a vállalkozás!* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 f.)
- 445/334. *Én csak kérdezek* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (5 f.)
- 445/335. *És mégsem mozog a Föld?* – gépir. + autogr. jav. xerox másolata – 1 db (2 f.)
- 445/336. *Év végi beszélgetés Farkas Flóriánnal, az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat elnökével* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (14 f.)
- 445/337. *Figyelem! Figyelem! Figyelem! Hirdetetés!!!* – gépir. + autogr. jav. (az Igazság c. lap korrektúralevonata) – 1 db (1 f.)
- 445/338. Folyóiratok körkérdéseire adott válaszok – autogr. + gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 10 db (34 f.)

- 445/338/1. Válasz a Mozgó Világ szociográfiai körkérdésére – 1 db (3 f.)
- 445/338/2. Válasz az Alföld Móricz-körkérdésére – 1 db (2 f.)
- 445/338/3–4. Válasz az Aetas Közép-Európa-körkérdésére + kapcsolódó anyag – 2 db (16 f.)
- 445/338/5–6. Válasz a Századvég népi–urbánus-körkérdésére + kapcsolódó anyag – 2 db (7 f.)
- 445/338/7. Válasz a 168 Óra választási körkérdésére – 1 db (3 f.)
- 445/338/8–9. Válasz a Pannon Tükör 56-os körkérdésére – 2 db (2 f.)
- 445/338/10. A *Válasz egy körkérdésre* c. kézirat – autogr. – 1 db (1 f.)
- 445/339. *FüTTY* – gépir. + autogr. jav. (rajta kézírással: „nem jelent meg”) – 1 db (2 f.)
- 445/340. *Gazdag falu a homokon* c. tanulmány változatai + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 3 db (96 f.)
- 445/341. *Gézám!* – autogr. – 1 db (2 f.)
- 445/342. *Gondolatok az egérről és a brontosaurusról* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 f.)
- 445/343. *Gondolkodás – látás* – gépir. + nyomtatv. (Beretvás András *Fantázia – vizualitás* c. kiállításának brosúraszövege) – 2 db (4 f.)
- 445/344. A Göncz Árpád köszöntésére írt beszéd változatai (Földes Péterrel közösen) – 3 db (8 f.)
- 445/345. *Görkori* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 f.)
- 445/346. *Gúzsba kötve* – nyomtatv. – 1 db (1 f.)
- 445/347. *Gyerekkorunk* címmel (Csalog Judittal közösen) tervezett mű anyaga – autogr. + gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 7 db (29 f.)
- 445/348. *Gyermekkor: Levél Szokolay Zoltánnak* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 4 db (7 f.)
- 445/349. *Ha nem vagy már fáradt* (Csalog Zsolt műveiből összeállította Spitkó Viktória) – gépir. (Cs. Zs. és S. V. közös irodalmi estjének műsoranyaga) – 1 db (12 f.)
- 445/350. *Hajléktalanok krízishelyzetben* – gépir. autogr. jav. – 1 db (8 f.)
- 445/351. *Hallgatom a sporthíreket* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 f.)
- 445/352. *Harangzúgás* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (6 f.)
- 445/353. *Három játék* c. írás változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (17 f.)

- 445/354. *3 kérdés Rajk Lacihoz* – gépir. + autogr. jav. (az Igazság folyóirat korrektúralevonata) – 1 db (10 f.)
- 445/355. *Három válasz* c. cikk változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (6 f.)
- 445/356. *Hazaszeretet* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 f.)
- 445/357. A Helmes Józsefről tervezett portré(film) anyaga – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 13 db (238 f.)
- 445/357/1. Interjú Helmes Józseffel és élettársával (Visegrád, 1978. november 5.) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (71 f.)
- 445/357/2. Interjú Helmes Józseffel (töredék) – gépir. – 1 db (38 f.)
- 445/357/3. *Helmes-interjú*. Kérdező: Schiffer Pál – gépir. – 1 db (12 f.)
- 445/357/4. *Hová tűntek a többiek? Helmes Józseffel való dialóg*. Kérdező: Schiffer Pál – gépir. – 1 db (2 f.)
- 445/357/5. *Szerelmi történet* – gépir. – 1 db (77 f.)
- 445/357/6. *Helmes Jóska. Forgatókönyvi vázlat az 1979. április–májusi forgatási szakasz után* – gépir. – 1 db (11 f.)
- 445/357/7. *Helyszínek és helyzetek, amelyben Helmes Józsefet szerepeltetni lehet* – gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/357/8–12. Jelenetvázlatok – gépir. – 5 db (9 f.)
- 445/357/13. Munkacédulák – 1 db (17 f.)
- 445/358. *Helyreigazítás* – gépir. – 1 db (4 f.)
- 445/359. *Horváth M. Judit és Vásárhelyi Szandra képei elé* – gépir. – 1 db (3 f.)
- 445/360. *Humanitás '82: Talált vers Ottlik Gézának, igaz tisztelettel* – gépir. + nyomtatv. – 2 db (1+1 f.)
- 445/361. *Ilyen-olyan fegyverek* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 f.)
- 445/362. *Imádság piacért* – nyomtatv. – 1 db (1 f.)
- 445/363. *Információ, ó!* – gépir. + autogr. bejegyzés + nyomtatv. – 2 db (2+1 f.)
- 445/364. *Irodalom és élet* – gépir. (1991. március 27.) – 1 db (1 f.)
- 445/365. *Író–olvasó-találkozó: avagy a nézetkülönbségek kulturált kezeléséről* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (1+1 f.)
- 445/366. *Írószövetségi közgyűlés, 81. XII. 12–13.* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (12 f.)
- 445/367. *Jelentés Debrecenből, indulattal* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. (1991. október 5.) – 9 db (51 f.)
- 445/367/1–2. A cikk gépirata és újságvivágata – 2 db (15 f.)
- 445/367/3–9. Háttéranyagok – 7 db (36 f.)
- 445/368. *Jolikára emlékezve – arany szíve volt* c. novella változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (11 f.)
- 445/369. *Juci is indul* c. cikk+ kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. – 2 db (5 f.)

- 445/370. *Juci visszalépett* – nyomtatv. (1994. május 24.) – 1 db (1 f.)
- 445/371. *Kedves író bácsi!* – gépir. + autogr. jav. (*A mi házunk* c. írás folytatása. Vö. *Falak és falromok*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994, 182–186.) – 1 db (4 f.)
- 445/372. *Képeslap Svédországba* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 3 db (4 f.)
- 445/373. *Kereszténymarxizmus* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 f.)
- 445/374. *Kokárda* – nyomtatv. (1994. március 26.) – 1 db (1 f.)
- 445/375. *Kordon* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (4 f.)
- 445/376. *Kőbányai János: Magyar siratófal* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 f.)
- 445/377. *Közép-Európa? Európa? Kelet-Európa? – Gondolatok Timothy Garton Ash cikkéhez* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (11 f.)
- 445/378. *Közös Tóni bácsink* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 f.)
- 445/379. A Krassó György-féle '56-os emlékkötetbe szánt írás változatai – gépir. + autogr. jav. – 3 db (9 f.)
- 445/380. *Lengyel Péter: Cseréptörés: Vitaindító* – autogr. – 1 db (6 f.)
- 445/381. *Levél a baloldaliságról* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. 3 db (8 f.)
- 445/382. *Levél a börtönbe* – gépir. + nyomtatv. – 2 db (4 f.)
- 445/383. *Levél a munkanélküliségről* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (6 f.)
- 445/384. *Levél a szegénységről* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (5 f.)
- 445/385. *Levél a szerkesztőnek* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 f.)
- 445/386. *Levél a szociális hálóról* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (5 f.)
- 445/387. *Levél a tudatlanságról* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (5 f.)
- 445/388. *Levél arról, hogy szépek vagyunk-e* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (6 f.)
- 445/389. *Levél az amerikanizálódásról* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (6 f.)
- 445/390. *Levél az idegenszagról* – nyomtatv. – 1 db (1 f.)
- 445/391. *Levél egy pedagógushoz* – nyomtatv. – 1 db (1 f.)
- 445/392. *Levél Pető Ivánnak – a birkapörköltről* c. cikk + levél Pető Ivánnak – gépir. + autogr. jav. – 2 db (6 f.)⁴
- 445/393. *Levél, még mindig az idegenekről* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (6+1 f.)

4 Vö. Pető válaszával: 445/34/3.

- 445/394. *Levél-regény Áginak (Sajnos, még csak részletek)* – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 köteg (33 f. + 2 bor.)
- 445/395. *Lopott madarak* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 f.)
- 445/396. *Lóránt Zsuzsa kiállításához* – gépir. (1990. augusztus 30.) – 1 db (2 f.)
- 445/397. A Lőcsei Pálról tervezett portré anyaga – autogr. + xerox – 3 db (8 f.)
- 445/398. *Magunkat védjük: Keserű beszélgetés Ill Mártonnal, az MLK Egyesület elnökével* – nyomtatv. (1992. november 13.) – 1 db (1 f.)
- 445/399. *Még mindig: pápa c. cikk* + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. + autogr. jav. – 4 db (11 f.)
- 445/400. *Megköszönök egy karácsonyi ajándékot, egy kazettát* – nyomtatv. (1993. január 15.) – 1 db (1 f.)
- 445/401. *Mi legyen velük?* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 f.)
- 445/402. *Milyen távol van New York! Halász Péter és a Love Theater Budapesten* – gépir. + autogr. jav. (1990. november 1.) – 1 db (4 f.)
- 445/403. *Mit tehetnének az antiszemitizmus ellen?* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 f.)
- 445/404. *Most megijedtem* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (5 f.)
- 445/405. *Motoron* – gépir. – 1 db (4 f.)
- 445/406. *Mozgó Világ-bemutatók* – autogr. + gépir. (Hámos Gusztáv, Kerekes Gábor) – 2 db (18 f.)
- 445/407. A *Nándi-novella* címmel tervezett mű anyaga – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 4 db (149 f.)
- 445/408. *Napló, most* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (7 f.)
- 445/409. *Négy magyar népmese* – autogr. – 1 db (25 f.)
- 445/410. *Nem csak „cigány film”* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 f.)
- 445/411. *Nem tisztelem az anyákat c. cikk* + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 4 db (15 f.)
- 445/412. *„Nemzeti-demokratikus forradalom volt”: Csalog Zsolt három kérdése Lőcsei Pálhoz* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (15 f.)
- 445/413. *New York árnyai* – gépir. – 1 db (2 f.)
- 445/414. *„Nyakravalótlanok takarodjatok a csatatérről!” – avagy: Tisztelt ismeretlen!* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 f.)
- 445/415. *Nyilatkozattervezet* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 f.)
- 445/416. *Ó, a Körönd* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 f.)
- 445/417. *Orfeusz* – gépir. – 1 db (2 f.)
- 445/418. *Osztrák és magyar magánügyek* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 f.)

- 445/419. *Önkény ellen önkény* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. + xerox – 1 köteg (22 f. + 1 bor.)
- 445/420. *Őszintén, de bizakodva* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (12 f.)
- 445/421. *Pályamű helyett levél* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + nyomtatv. – 2 db (5 f.)
- 445/422. *Például: Vasmegyer* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 f.)
- 445/423. *Plecsni* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 3 db (7 f.)
- 445/424. *Problematika* – gépir. (1964. október) – 1 db (4 f.)
- 445/425. Rádiójáték-tervezet a Magyar Rádió 1977. október 13-án kiírt pályázatára (lehetséges címváltozatok: *Fiatalok voltak; Történelmi lecke fiataloknak; Bokros 700 éves*) + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 4 db (77 f.)
- 445/426. Rádiónyilatkozat lejegyzése – gépir. + autogr. jav. (1976) – 1 db (4 f.)
- 445/427. *Régészeti ásatások Tiszaszőlősen és Bálint bácsi* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 f.)
- 445/428. *Régi falusi konyhák* – gépir. – 1 db (5 f.)
- 445/429. *Rejtett félelmek szorításában: Beszélgetés Vujicsics D. Sztoján magyarországi szerb íróval* – nyomtatv. (1993. március 26.) – 1 db (1 f.)
- 445/430. [*Rékasi János*] – gépir. + autogr. jav. – 1 db (24 f.)
- 445/431. *Reklamáció* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 4 db (11 f.)
- 445/432. *Requiem egy klubért* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (5 f.)
- 445/433. „*Romarumli*” – nyomtatv. xerox-másolata (1996. október 3.) – 1 db (1 f.)
- 445/434. Rudolf Berg munkástémájú filmjéhez készült előzetes anyagok – gépir. – 5 db (11 f.)
- 445/435. *Sajnálattal közöljük* – gépir. – 1 db (2 f.)
- 445/436. *Slicc* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 f.)
- 445/437. *Sok-sok szeretettel* – gépir. + autogr. jav. (Rádió, 1994 Karácsony) – 1 db (3 f.)
- 445/438. *Soros Alapítványról, Sorosról – szigorú szubjektivitással* – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (47 f.)
- 445/439. *Spenót* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. + autogr. – 3 db (9 f. + 1 bor.)
- 445/440. *Stephen Vizinczey: Érett asszonyok dicsérete* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 f.)

- 445/441. *Szabaddemokrata gondolatok a nyakunkon maradt hadseregről* – gépir. + autogr. jav. (Válasz Pick Róbertnek a Beszélőben megjelent cikkére. A Beszélő nem közölte.) – 1 db (5 f.)
- 445/442. *Szalag a messzi idegenbe* c. rádiójáték – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 4 db (34 f.)
- 445/443. *Szembenülés, hetvenhárom június* – gépir. + autogr. jav. – 1 db. (5 f.)
- 445/444. *Szépnek lenni* – nyomtatv. (1993. március 9.) – 1 db (1 f.)
- 445/445. *A Szeptember 11.* címmel tervezett mű anyaga – gépir. + autogr. + autogr. jav. – 18 db (233 f.)
- 445/446. *„Szerény leszek mások véleményének meghallgatásában”: 3 kérdés Demszky Gáborhoz* – gépir. – 1 db (9 f.)
- 445/447. *Szeretem-e Angyal Istvánt?* – gépir. + autogr. jav. (Lukácsy András *Felismerem-e Angyal Istvánt?* c. könyvéről) – 1 db (6 f.)
- 445/448. *Szó sem lehet róla?* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 f.)
- 445/449. *Sztárayt köszöntöm* – nyomtatv. (1993. június. 25.) – 1 db (1 f.)
- 445/450. *Tábla* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. xerox-másolata – 3 db (6 f.)
- 445/451. *Találkozás?* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. xerox másolata – 2 db (4 f.)
- 445/452. *Tegeződés* – gépir. – 1 db (3 f.)
- 445/453. *Telefonfülke, napfogyatkozás* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 f.)
- 445/454. *Télköszöntő* – nyomtatv. + autogr. jav. – 1 db (1 f.)
- 445/455. *The Hungarian Revolution* c. televízió-műsor tervének angol és magyar változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (34 f.)
- 445/456. *Tilos a Rádió* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. (1991. szeptember 14.) – 2 db (4 f.)
- 445/457. *Tiszabői riport* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (10 f.)
- 445/458. *Tisztelt Hócipő!* – autogr. + gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/459. *A Tizenkét tanítvány* címmel tervezett film anyaga – autogr. – 14 db (14 f.)
- 445/460. *Tolerancia* – gépir. + nyomtatv. – 2 db (2 f.)
- 445/461. *Történelmi mitológiánk és a tudományos történelemkutatás* – gépir. + autogr. jav. (Válasz Fekete Sándor cikkére) – 1 db (3 f. + 1 bor.)
- 445/462. *Törvényhozás* – gépir. + nyomtatv. xerox-másolata – 2 db (2 f.)
- 445/463. *Tragédia magyar nyelven: Az Elektra a Szkéné színpadán* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (4 f.)
- 445/464. *Tudósítás az utcáról, 92. X. 23.* – nyomtatv. (1992. október 26.) – 1 db (1 f.)

- 445/465. *Tudósítás egy tüntetésről* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 f.)
 445/466. *Tziganes, dans le piège* – nyomtatv. (1993. március) – 1 db (2 f.)
 445/467. *Unokáknak, dédunokáknak való c. cikk változatai* – gépir. + autogr. jav. – 2 db (11 f.)
 445/468. *Utóirat a hétfő esti beszélgetésünkhöz* – gépir. – 1 db (2 f.)
 445/469. *Utószezon c. novella változatai* – gépir. + autogr. jav. – 2 db (4+5 f.)
 445/470. *Vérszem* – gépir. + nyomtatv. – 2 db (1+1 f.)
 445/471. *Vicanéninek születésnapjára 1949. máj. 18.* – autogr. (cérnafűzött) – 1 db (4 f.)
 445/472. *Vissza! Vissza! (tanulmány)* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (17 f.)
 445/473. *Visszhangos csattanás* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (5 f.)
 445/474. *„Wir bieten unsere Lieben an”: Zigeuner in Ungarn c. cikk + kapcsolódó anyag* – gépir. + autogr. jav. – 11 db (68 f.)

ROMOLÓGIAI ÍRÁSOK, JEGYZETEK

- 445/475 *A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt c. cikk változatai* – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 5 db (37+46+48+45+38 = 214 f.)
 445/476. *A cigányság a magyar munkaerőpiacon* – gépir. – 1 db (8 f.)
 445/477. *A cigányság Békés megyében* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (30 f.)
 445/478. *A cigányság Somogy megyében* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (41 f.)
 445/479. *A cigányság szegregált helyzete a magyar munkaerőpiacon* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 f.)
 445/480. *A cigányság Szentesen, Csongrádon és Makón c. cikk + kapcsolódó anyag* – autogr. + gépir. – 2 db (20 f.)
 445/481. *A jászfényzarusi cigányság 1971-ben* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (32 f.)
 445/482. *A magyarországi cigány kisebbség hátrányos helyzete* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (4 f.)
 445/483. *A Report on the Situation of Gypsies in Hungary c. cikk változatai* – gépir. + autogr. jav. – 3 db (27 f.)
 445/484. *A Roma Magazin c. televízió-műsor anyaga* – autogr. + xerox – 8 db (13 f.)
 445/485. *Adalékok a „cigányság” fogalmához* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (17 f.)
 445/486. *Asszimiláció vagy integráció?* – korrektúralevonat xerox-másolata + autogr. jav. (A Phralipe folyóirat korrektúrája) – 1 db (15 f.)
 445/487. *Az 1995 júliusi cigányügyi kormány-előterjesztéssel kapcsolatos iratok + Cs. Zs. szakvéleménye* – gépir. + autogr. jav. – 3 db (50 f.)

- 445/488. *Beszámoló a magyarországi cigányság helyzetéről* – gépir. + autogr. jav. xerox-másolata – 1 db (12 f.)
- 445/489. *Cigány falu Baranyában* – nyomtatv. + autogr. kiem. – 1 db (6 f.)
- 445/490. *Cigányok, kelepcebén* – gépir. – 1 db (6 f.)
- 445/491. *Gypsies in the Hungarian Labour Market* – gépir. – 1 db (8 f.)
- 445/492. *Hol tart a magyarországi cigányság?* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 f.)
- 445/493. *Jegyzetek a cigányság támogatásának kérdéséről* – autogr. + gépir. – 1 db (63 f.)
- 445/494. *Mit csináljunk a cigányokkal?* – gépir. + autogr. jav. + korrektúralevelet faxmásolata + autogr. jav. – 2 db (16 f.)
- 445/495. Romológiai előadások – gépir. – 2 db (31 f.)

INTERJÚK

- 445/496. Árpád – gépir. + autogr. jav. – 1 db (23 f.)
- 445/497. B. Márta – gépir. (1981. július 16.) – 1 db (44 f.)
- 445/498. Bajovics Róza – gépir. (1977) – 1 db (59 f.)
- 445/499. Bálintffy Péter – gépir. (1983. január) – 1 db (22 f.)
- 445/500. Berecz Frigyes – gépir. (1982. szeptember 8.) – 1 db (89 f.)
- 445/501. Berényi Péter – gépir. (1980. április) – 1 db (4 f.)
- 445/502. Bognár Éva – gépir. (1986. július) – 1 db (11 f.)
- 445/503. Bognár Szabolcs – gépir. + autogr. jav. (1980. augusztus 8.) – 1 db (106 f.)
- 445/504. Clark, Ági – gépir. (1983) – 3 db (12 f.)
- 445/505. Csaba (Alcsutdoboz) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (19 f.)
- 445/506. Deák Ferenc – autogr. + gépir. + autogr. jav. (é. n.) – 2 db (11 f.)
- 445/507. Eörsi István – gépir. (1981. november 22.) – 1 db (24 f.)
- 445/508. Gábor Sándor – gépir. (1978) – 1 db (182 f.)
- 445/509. A „Gitta-ügy” interjúanyaga – autogr. + gépir. (1981. március–április) – 4 db (71 f.)
- 445/510. Győri Eszter – gépir. (1982. december 2.) – 1 db (23 f.)
- 445/511. Horváth Imre – gépir. (1982. július) – 1 db (81 f.)
- 445/512. Hüse – gépir. (1984. március 15.) – 1 db (67 f.)
- 445/513. I. Gy. – gépir. (1982. június 22–27.) – 3 db (88 f.)
- 445/514. Irsa Katalin – gépir. (1979. április 25.) – 1 db (38 f.)
- 445/515. Irodalmi riportsorozat lejegyzése + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. (Cs. Zs. beszélget Pomogáts Bélával, Györgyey Klárával, Mózsi Ferencsel, Duray

Miklóssal, Földes László Hobóval, Faludy Györggyel, Sárközi Mátyással, 1990. szeptember) – 3 db (35 f.)

445/516. Iványi Gábor – gépir. + autogr. jav. (1995. január 31.) – 1 db (27 f.)

445/517. Juhász Pál-interjú + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. (1993. június 7.) – 1 db (11 f.)

445/518. Klein Gyula és neje – gépir. (1978. október 15.) – 1 db (54 f.)

445/519. Konok István-interjú + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. (1977. augusztus 1.) – 1 db (89 f.)

445/520. Kőrösi Zsuzsa (Pór Györgyné) – gépir. (1974. szeptember) – 2 db (26 f.)

445/521. Máté György – gépir. (1979. január 17.) – 1 db (84 f.)

445/522. Mircea és barátja – gépir. (1988. május 24.) – 1 db (5 f.)

445/523. Misi – gépir. – 1 db (50 f.)

445/524. Obersovszky Gyula – gépir. (1981) – 1 db (21 f.)

445/525. Ötvenhatos kerekasztal (részlet) – gépir. (1981. december 5.) – 1 db (59 f.)

445/526. Pál István – gépir. + autogr. jav. (1978. december 1–11.) – 2 db (79 f.)

445/527. Pikács Rudolf + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. (1978, 1980) – 3 db (45 f.)

445/528. Pór György – gépir. (1974. július, é. n.) – 3 db (46 f.)

445/529. Simon Pál (Debrecen) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (12 f.)

445/530. Sz. B. vége – gépir. (é. n.) – 1 db (2 f.)

445/531. Szilágyi Zoltán – gépir. + autogr. jav. – 1 db (14 f.)

445/532. Szmodits Júlia – gépir. (1990. április 22.) – 1 db (35 f.)

445/533. Vértés Lászlóné Meller Ágnes – gépir. + autogr. jav. (1984. március) – 1 db (85 f.)

445/534. Vértés László – gépir. (1984. február) – 1 db (53 f.)

LEKTORI JELENTÉSEK

445/535. Geleta Ferenc *Cigányok a magyar erdőekben* c. szinopszisáról – gépir. (1997. február) – 1 db (1 f.)

445/536. Hans Silvester és Jean-Paul Clébert *Tsiganes et Gitanes* c. albumáról – gépir. (1978. február) – 1 db (1 f.)

445/537. Heiczinger János *Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról* c. kéziratáról – gépir. (1980. január) – 1 db (1 f.)

- 445/538. Hoppál Mihály és Küllös Imola *Parasztéletrajzok – paraszti írásbeliség* c. tanulmányáról – gépir. (1972. március 2.) – 1 db (1 f.)
- 445/539. Szegeő László *Cigánytelepi közösségek belső struktúrája* c. kéziratáról – gépir. + autogr. jav. (1977. május 5.) – 1 db (1 f.)
- 445/540. Tomka Miklós *A vallási tudat szerkezete* c. dolgozatáról – gépir. + autogr. jav. – 1 db (4 f.)
- 445/541. Az *Egy élethelyzet körülírása* c. gyűjteményről – gépir. (1982. április) – 1 db (10 f.)
- 445/542. A *Roma tanulmányok* c. szociológiai kötetről – gépir. (1996. augusztus 25.) – 1 db (5 f.)
- 445/543. Egy, a cigánykérdéssel kapcsolatos válogatáskötetről írt lektori vélemény – gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/544. Egy Tiszabóval kapcsolatos szociológiai szakdolgozatról készített opponensi vélemény – gépir. – 1 db (1 f.)

FOGALMAZVÁNYOK

- 445/545/1–14. Cs. Zs. *Fogalmazványok* c. munkadossziéi 1. (datált kéziratok) – 14 db (54 f.)
- 445/545/15–53. Cs. Zs. *Fogalmazványok* c. munkadossziéi 2. (datálatlan kéziratok, címmel) – 40 db (58 f.)
- 445/545/54–122. Cs. Zs. *Fogalmazványok* c. munkadossziéi 3. (datálatlan kéziratok, cím nélkül) – 69 db (146 f.)
- 445/545/123–143. Cs. Zs. *Fogalmazványok* c. munkadossziéi 4. (cédulák) – 21 db (21 f.)

SZINOPSZISOK, TÉMA- ÉS MUNKATERVEK

- 445/546/1. *A cigányság a magyar munkaerőpiacon* – gépir. + autogr. jav. (é. n.) – 1 db (2 f.)
- 445/546/2. *A Máté-család: dokumentumregény egy munkáscsaládról* c. szinopszis + kapcsolódó anyag (1977) – gépir. – 1 db (6 f.)
- 445/546/3. A Móra Kiadó Kozmosz-sorozatának egy a cigánysággal, cigánykérdéssel foglalkozó kötetéhez – gépir. (Kemény Istvánnal közösen, é. n.) – 1 db (1 f.)
- 445/546/4. *Alíz macskái: Színmű három felvonásban* – gépir. (1983. augusztus) – 1 db (1 f.)

- 445/546/5. *Állam-egyház/ak, (destruktív?) szekták* c. szimpózium tervezete – gépir. + autogr. jav. xerox-másolata (1993. április 30.) – 1 db (1 f.)
- 445/546/6. *Az örökség (Idegenek v. Bolyongás)* c. film – gépir. + autogr. jav. (1996. október) – 1 db (3 f.)
- 445/546/7. *Betyárok*: Kb. 20–25 perces TV-film szinopszisa – gépir. (é. n.) – 1 db (1 f.)
- 445/546/8. Cigányokkal kapcsolatos írásokból összeállítandó kötet szinopszisa – gépir. + autogr. jav. (1993. május) – 1 db (2 f.)
- 445/546/9. *Egyházak új szerepben* c. filmszinopszis + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. (1993. november 17.) – 1 db (18 f.)
- 445/546/10. *Ember és kultúra – a néprajztudomány műhelyében*: Ismeretterjesztő könyv a Búvár-sorozat számára – gépir. (Morvay Judittal közösen, é. n.) – 1 db (2 f.)
- 445/546/11. *Falusi társadalmunk és a gazdaság*: Kutatási tervvázlat a *Gazdaság és társadalom összefüggései* c. téma keretein belül végzendő kutatáshoz – autogr. + gépir. + autogr. jav. (1982. április) – 1 db (5 f.)
- 445/546/12. *Hazalátogatók*: 50 perces tv-dokumentumfilm szinopszisa + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. (1983. április) – 1 db (3 f.)
- 445/546/13. *Írj naplót* c. tervezet változatai – autogr. + gépir. (1976. január) – 2 db (9 f.)
- 445/546/14. *J.*: 90 perces játékfilm szinopszisa – gépir. (1990. április) – 1 db (3 f.)
- 445/546/15. *Magyarországi portrék* c. szinopszis + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. (1980. november 6.) – 1 db (3 f.)
- 445/546/16. *Melyik hazámnak?* c. kötet szinopszisének változatai – gépir. (1983. március 1.; 1984. január) – 2 db (2 f.)
- 445/546/17. *Menekülők: „A század második fele”* c. dokumentumműsor – gépir. (1988. október) – 1 db (1 f.)
- 445/546/18. Néprajzi tábor tervezete – gépir. + autogr. jav. (1993) – 1 db (6 f.)
- 445/546/19. *Portré a magyar népművészetben*: 15–25 perces néprajzi TV-film szinopszisa – gépir. (é. n.) – 1 db (1 f.)
- 445/546/20. *Requiem* c. hangversenyterv – gépir. (é. n.) – 1 db (2 f.)
- 445/546/21. *Szinopszis vagy tervezet vagy javaslat fiatal kutatókkal készítendő interjúsorozatra* – gépir. (é. n.) – 1 db (1 f.)
- 445/546/22. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény tervezete – gépir. (é. n.) – 1 db (1 f.)

445/546/23. Tématerv 17 perces dokumentumfilmhez – gépir. (1980. augusztus) – 1 db (2 f.)

445/546/24. *Vidéki jelentések* c. tanulmánykötet – gépir. (1979. október) – 1 db (2 f.)

445/546/25. *Video-dokumentációs anyaggyűjtés a 980-as évek amerikai „USA” magyarságáról* c. szinopszis + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. (Jávor Istvánnal közösen, é. n.) – 1 db (5 f.)

ÍRÁSTERVEK, MUNKATERVEK, KÖTETTERVEK,

445/547. Írástervek, munkatervek, kötettervek – autogr. – 27 db (30 f.)

ÍRÁSVÁZLATOK

445/548. A magyar faluval és parasztságával kapcsolatos vázlatok – 22 db (22 f.)

445/549. Kisebbségügyi vázlatok – 20 db (32 f.)

ELŐADÁSVÁZLATOK

445/550. Előadásvázlatok – autogr. – 11 db (15 f.)

NAPLÓK

445/551. 1953 – autogr. (egy 1950-es filmgyári forgatókönyv lapjain) – 1 db (86 f.)

445/552. 1981. IV. 19-től – autogr. – 1 db (84 f.)

445/553. 1984. III. 4–5. – autogr. – 1 db (1 f.)

445/554. 1985. VI. 30 – autogr. – 1 db (1 f.)

445/555. 1986. VI. 24. – autogr. – 1 db (2 f.)

445/556. 1988. XI. 14-től, Country – autogr. – 1 db (44 f.)

445/557. 1989. II. 19-től, Lahore – autogr. – 1 db (13 f.)

445/558. 1989. III. 4., Country – autogr. – 1 db (3 f.)

445/559. 1989. VII. 30-tól – autogr. – 1 db (7 f.)

445/560. 1989. IX. 3-tól – autogr. – 1 db (8 f.)

445/561. 1989. IX. 9-től, Toscana – autogr. – 1 db (1 f.)

445/562. 1989. XI. 6-tól – autogr. – 1 db (3 f.)

445/563. 1990. XII. 16-tól – autogr. – 1 db (3 f.)

- 445/564. 1992. I. 22. – autogr. – 1 db (1 f.)
 445/565. 1992. V. 20-tól, Kijev – autogr. – 1 db (15 f.)
 445/566. 1994. XI. 16-tól – gépir. + autogr. jav. – 1 db (7 f.)
 445/567. 1996. IV. 1., Kaltenbach – autogr. – 1 db (3 f.)
 445/568. é. n. (IX. 13.) – autogr. – 1 db (4 f.)
 445/569. é. n. (XII. 23.) – autogr. – 1 db (1 f.)
 445/570. é. n. – autogr. – 1 db (2 f.)
 445/571. é. n. – autogr. – 1 db (1 f.)
 445/572. é. n. – autogr. – 1 db (1 f.)
 445/573. é. n. – autogr. – 1 db (1 f.)
 445/574. é. n. – autogr. – 1 db (1 f.)

GRAFIKÁK

- 445/575. Cs. Zs. rajzai, grafikái + kapcsolódó anyag – autogr. + nyomtatv. – 26 db (26 f.)

IRODALMI NYERSANYAG

- 445/576. Cs. Zs. *Irodalmi nyersanyag* c. munkadossziéi
 445/576/1. Cs. Zs. művé formálendő fogalmazványai – 54 db (87 f.)
 445/576/1/1. *Feljegyzés* (1968. június 14.) – 1 db (1 f.)
 445/576/1/2. *Éva 72. IV.* – 1 db (1 f.)⁵
 445/576/1/3. *Éva 72. VI.* – 1 db (3 f.)
 445/576/1/4. *Lakásügy, minisztertanácsi papírral* (1975. október) – 1 db (1 f.)
 445/576/1/5. *Láda-szállítás* (1975. október–november) – 1 db (1 f.)
 445/576/1/6. *Hiszekegy* (1977. július 28.) – 1 db (2 f.)
 445/576/1/7. *Intercontinental* (1978. június) – 1 db (1 f.)
 445/576/1/8. *Éva talponálló, 79. ápr.* – 1 db (1 f.)
 445/576/1/9. *Fény presszó, 79. ápr.* – 1 db (1 f.)
 445/576/1/10. [Kedves Gyuri!] (1983. március 18.) – 1 db (1 f.)
 445/576/1/11. *Napló, 88. május* – 1 db (1 f.)

5 A 445/576/1/2–3. jelzetű írások valószínűleg Pócs Éva elbeszéléseinek magnószalag nyomán született lejegyzései.

- 445/576/1/12. [A cigány volt...] – 1 db (2 f.)
- 445/576/1/13. *A gyermek* – 1 db (2 f.)
- 445/576/1/14. *A kapcsolatteremtés akadályai* – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/15. [A Királynak, ami a királyé...] – 1 db (2 f.)
- 445/576/1/16. [A szabadság...] – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/17. [A szent kereszt jelét...] – 1 db (4 f.)
- 445/576/1/18. *A teremtés. Apokrif töredék* – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/19. *A tradic. paraszti kultúra sorsa. A néprajzi kutatás és ismeretterjesztés időszerű kérdései* – 1 db (4 f.)
- 445/576/1/20. [AB rendszámu...] – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/21. *Aki a Virágot szereti* – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/22. *Allegro, Bartók-témára* – 1 db (2 f.)
- 445/576/1/23. *Az idő és a sor-rend fontosságáról* – db (2 f.)
- 445/576/1/24. *Butorok* – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/25. [Elég lesz a papír?...] – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/26. [Értesítés...] – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/27. *Eső* – 1 db (4 f.)
- 445/576/1/28. [1988. szeptember közepén...] – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/29. *Fúrás* – 1 db (2 f.)
- 445/576/1/30. *Gondolatok a mozi előtt* – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/31. [Ha Lázár István...] – 1 db (2 f.)
- 445/576/1/32. [Idegroham a 12/a. buszon...] – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/33. *Ideológia* – 1 db (4 f.)
- 445/576/1/34. [Kedves Gabi!] – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/35. [Kedves J.] – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/36. *Keressük Erzsikét* – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/37. *Kétféle logika* – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/38. [Mi a filozófiai alapja?...] – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/39. *Magyar zarándokházak* – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/40. *Második (élet-)kép, sok dekorációval* – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/41. *Nekrológ* – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/42. [Nem tudom nem humorosan venni...] – 1 db (1 f.)
- 445/576/1/43. [Nézzed Etu...] – 1 db (2 f.)
- 445/576/1/44. *Nihilizmus* – 1 db (1 f.)

- 445/576/1/45. *Novellaterv* – 1 db (3 f.)
 445/576/1/46. *Regény-téma* – 1 db (1 f.)
 445/576/1/47. *Repeta Spenót* – 1 db (1 f.)
 445/576/1/48. *Séma* – 1 db (1 f.)
 445/576/1/49. *Szöveggyűjtemény* – 1 db (2 f.)
 445/576/1/50. [Tájékoztattak róla...] – 1 db (2 f.)
 445/576/1/51. *Tisztelet Anton Pavlovicsnak – vagy valami eféle* – 1 db (6 f.)
 445/576/1/52. [Valami itt nem stimmel...] – 1 db (1 f.)
 445/576/1/53. *Vigyázat, szélhámósok!* – 1 db (1 f.)
 445/576/1/54. *Virágos Kiss* – 1 db (2 f.)
- 445/576/2. Cs. Zs. független irodalmi cédulái, följegyzései – 182 db (221 f.)
- 445/576/3. Cs. Zs. magnós anyaggyűjtéseiből származó irodalmi cédulák, följegyzések – 91 db (232 f.)
- 445/576/4. Cs. Zs. idegen szerzőktől származó irodalmi nyersanyagai – 10 db (69 f. + 1 bor.)
- 445/576/4/1. Bognár Éva levele Bognár Botondnak – 1 db (2 f.)
 445/576/4/2. *Gyenes Péter élet története. Emlék irat* – 1 db (21 f.)
 445/576/4/3. Kassai Ferenc levele Cs. Zs.-nak (1990. április 24.) – 1 db (1 f.)
 445/576/4/4. Pócs Éva levele Cs. Zs.-nak (1966. szeptember 15.) – 1 db (2 f. + 1 bor.)
 445/576/4/5. Pócs Éva följegyzése – 1 db (1 f.)
 445/576/4/6. *Szendrey Mihály kunhegyesi paraszt feljegyzései* – 1 db (38 f.)
 445/576/4/7. Ismeretlen szerző befejezetlen levele Hoffmann Tamásnak (1973. június 18.) – 1 db (1 f.)
 445/576/4/8. Ismeretlen szerző befejezetlen levele Tímár Mátyásnak – 1 db (1 f.)
 445/576/4/9–10. Ismeretlen szerzők töredékes művei – 2 db (2 f.)

V. LEVELEZÉS

LEVELEK CSALOG ZSOLTHOZ

- Személyi rész
- 445/577. Alexa Károly – 1 db (1 f.)⁶
- 445/578. Alexander, Adriana – 3 db (5 f. + 2 bor.)
- 445/579. Andor Csaba – 2 db (2 f.)
- 445/580. Andrásfalvy Bertalan – 6 db (8 f. + 3 bor.)
- 445/581. Andrásfi Kata – 1 db (8 f.)
- 445/582. Anóka Eszter – 1 db (1 f.)
- 445/583. Babarczy László – 1 db (1 f.)
- 445/584. Bajna Gábor – 2 db (5 f. + 1 bor.)
- 445/585. Balaskó Jenő – 2 db (2 f.)
- 445/586. Balassa András – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/587. Balassa Iván – 1 db (2 f.)
- 445/588. Balassa M. Iván – 2 db (2 f.)
- 445/589. Balassa Péter – 1 db (1 f.)
- 445/590. Balla D. Károly – 1 db (2 f. + 1 bor.)
- 445/591. Bán András – 1 db (1 f.)
- 445/592. Baránszky-Jób László – 1 db (1 f.)
- 445/593. Bari Károly – 3 db (3 f.)
- 445/594. Báthory János – 1 db (1 f.)
- 445/595. Bekker Béla – 1 db (1 f.)⁷
- 445/596. Bencze József – 1 db (1 f.)
- 445/597. Benyó Bertalan – 1 db (1 f.)
- 445/598. Bereczky Zoltán – 1 db (1 f.)
- 445/599. Beretvás András – 1 db (1 f.)
- 445/600. Berey Katalin – 1 db (1 f.)
- 445/601. Berkovits György – 4 db (4 f.)⁸
- 445/602. Bertha Zoltán – 1 db (1 f.)
- 445/603. Bíró József – 1 db (1 f.)
- 445/604. Bognár Botond – 1 db (1 f.)
- 445/605. Bognár Szabolcs (Udvari Kerstin, Magyar Éva) – 19 db (26 f. + 4 bor.)
- 445/606. Bojtár Endre – 2 db (2 f.)
- 445/607. Bokor József – 2 db (2 f. + 2 bor.)
- 445/608. Boldizsár Péter – 5 db (5 f. + 2 bor.)
- 445/609. Bor Ambrus – 3 db (3 f. + 2 bor.)
- 445/610. Boros Péter – 1 db (1 f.)
- 445/611. Boscagli Edit – 1 db (5 f.)
- 445/612. Botos Attila – 1 db (1 f.)
- 445/613. Clark, Ági – 20 db (24 f. + 2 bor.)
- 445/614. Czukor, Nicholas J. – 1 db (1 f.)
- 445/615. Csalog Benedek – 19 db (28 f. + 2 bor.)
- 445/616. Csalog Eszter – 27 db (27 f. + 1 bor.)
- 445/617. Csalog Gábor – 9 db (14 f. + 1 bor.)
- 445/618. Csalog Judit – 4 db (5 f.)

6 További egy Alexa-levél itt: 445/1002/9.

7 A Bekker-Csalog-levelezés folytatása itt: 445/208.

8 További Berkovits-levelek itt: 445/1002.

- 445/619. Csaplár Vilmos – 3 db (3 f.)
 445/620. Csengey Dénes – 1 db (1 f.)
 445/621. Csermely Péter – 1 db (1 f.)
 445/622. Csongor Anna – 3 db (3 f.)
 445/623. Csoóri Sándor – 1 db (1 f.)
 445/624. Csurka István – 1 db (1 f. + 1 bor.)
 445/625. Dajka Balázs – 1 db (2 f. + 1 bor.)
 445/626. Dániel Ferenc – 4 db (4 f.)
 445/627. Danó Anna – 1 db (1 f.)
 445/628. Darányi Sándor – 1 db (1 f.)
 445/629. Daróczi Ágnes – 2 db (2 f.)
 445/630. Daróczi János – 1 db (1 f.)
 445/631. Del Medico Imre – 1 db (1 f.)
 445/632. Demszky Gábor – 5 db (10 f. + 1 bor.)
 445/633. Dénes Iván Zoltán – 6 db (7 f.)
 445/634. Derdák Tibor – 1 db (4 f. + 1 bor.)
 445/635. Dobó Judit – 1 db (1 f.)
 445/636. Donáth Ferenc – 2 db (2 f. + 2 bor.)
 445/637. Dragomán Krisztina – 1 db (1 f.)
 445/638. Egri Mária – 1 db (1 f.)
 445/639. Elbert Márk – 1 db (1 f.)
 445/640. Elek István – 5 db (5 f. + 1 bor.)
 445/641. Elek Judit – 2 db (2 f.)
 445/642. Emeritz György – 1 db (1 f.)
 445/643. Engländer Tibor – 1 db (1 f.)
 445/644. Erős Ferenc – 2 db (2 f.)
 445/645. Esterházy Péter – 3 db (3 f.)
 445/646. Fábri Péter – 1 db (1 f. + 1 bor.)
 445/647. Faludi Lászlóné – 1 db (1 f.)
 445/648. Falus Tamás – 1 db (1 f.)
 445/649. Farkas Péter – 2 db (2 f. + 1 bor.)
 445/650. Ferge Zsuzsa – 1 db (1 f.)
 445/651. Fodor István – 1 db (1 f. + 1 bor.)
 445/652. Fodor Judit – 1 db (1 f.)
 445/653. Fonyó Ilona – 1 db (2 f. + 1 bor.)
 445/654. Forgách András – 3 db (3 f.)
 445/655. Forner, George F. – 1 db (1 f.)
 445/656. Földes Annamária – 3 db (3 f. + 1 bor.)
 445/657. Frech József – 1 db (1 f.)
 445/658. Füzes Endre – 1 db (1 f.)
 445/659. Gábler Dénes – 1 db (2 f.)
 445/660. Gábor Éva – 1 db (1 f.)
 445/661. Gábor László – 1 db (1 f.)
 445/662. Gádor Judit – 3 db (4 f. + 1 bor.)
 445/663. Gáll István – 1 db (1 f.)
 445/664. Gáll Vera – 1 db (1 f.)
 445/665. Gaskó Dénes – 8 db (8 f.)
 445/666. Gaskó Vilma – 1 db (1 f.)
 445/667. Gémes Balázs – 1 db (1 f.)
 445/668. Gera Andrea – 1 db (1 f. + 1 bor.)
 445/669. Gereben B. István – 1 db (1 f.)
 445/670. Goldschmidt Dénes – 1 db (1 f.)
 445/671. Gondos Ernő – 2 db (2 f. + 2 bor.)
 445/672. Gordos Gyuláné Csorba Ibolya – 15 db (25 f. + 8 bor.)

- 445/673. Gosztonyi Péter – 5 db
(5 f. + 1 bor.)
- 445/674. Gothár Péter – 2 db (2 f.)
- 445/675. Göbölös József – 1 db (1 f.)
- 445/676. Grant, David – 1 db (1 f.)
- 445/677. Gyarmati Gyöngyi – 2 db
(2 f.)⁹
- 445/678. Gyenes Judit (Maléter
Pálné) – 1 db (1 f.)
- 445/679. Györgyey Klára – 2 db (2 f.)
- 445/680. Gyulai Ernőné – 1 db (1 f.)
- 445/681. Halbauer Anna – 1 db (1 f.)
- 445/682. Haldimann Éva – 1 db (1 f.)
- 445/683. Halmos István – 1 db (2 f. +
1 bor.)
- 445/684. Hamburger Mihály – 1 db
(1 f.)
- 445/685. Hankiss Elemér – 1 db (1 f.)
- 445/686. Hansági Ottilia – 1 db (1 f.)
- 445/687. Haraszi Miklós – 1 db (1 f.)
- 445/688. Harmath István – 2 db (2 f.)
- 445/689. Hatolkay Árpád – 2 db (2 f.
+ 2 bor.)
- 445/690. Havaskői Judit – 1 db (1 f.)
- 445/691. Házy Ágnes – 1 db (1 f.)
- 445/692. Hegedűs B. András – 4 db
(5 f.)
- 445/693. Hegedűs István – 1 db (1 f.)
- 445/694. Hegedűs Katalin – 1 db (1 f.
+ 1 bor.)
- 445/695. Hodosán Róza – 1 db (1 f.)
- 445/696. Hofer Tamás – 2 db (2 f.)
- 445/697. Horgas Béla – 2 db (2 f.)
- 445/698. Horváth Péter – 2 db (4 f. +
1 bor.)
- 445/699. Hules Endre – 1 db (1 f.)
- 445/700. Iványi Gábor – 1 db (1 f.)
- 445/701. Jakab Anna – 3 db (4 f. + 2
bor.)
- 445/702. Jakab Ernő – 2 db (2 f. +
1 bor.)
- 445/703. Jávorka Zsuzsa – 1 db (1 f.)
- 445/704. Kaiser Gábor – 1 db (1 f.)
- 445/705. Karády Victor és Veronika –
1 db (1 f.)
- 445/706. Karkovány Gyula – 1 db
(1 f. + 1 bor.)
- 445/707. Károlyi Anna – 5 db
(5 f. + 2 bor.)
- 445/708. Kaslik Péter – 1 db (3 f.)
- 445/709. Kassai Ferenc – 4 db (4 f.)¹⁰
- 445/710. Katona Géza – 1 db (1 f.)
- 445/711. Katona Imre – 2 db (2 f.)
- 445/712. Keleti Judit – 1 db (1 f.)
- 445/713. Keller Antalné – 1 db (1 f.)
- 445/714. Kellér Endréné – 1 db (1 f.)
- 445/715. Kemenczky Judit – 1 db (1 f.)
- 445/716. Kemény István – 20 db
(36 f. + 6 bor.)
- 445/717. Kende Ágnes és Buda Géza
– 2 db (3 f. + 2 bor.)¹¹
- 445/718. Kenedi János – 8 db (13 f. +
1 bor.)
- 445/719. Kerekes Márton – 1 db
(1 f. + 1 bor.)
- 445/720. Király Béla – 6 db (10 f.)

9 Egy további Gyarmati-levelel itt: 445/932/9.
(Olvasói levelek)

10 További Kassai-levelek itt: 445/156. (Általános kutatások), illetve: 445/576/4/3. (Irodalmi nyersanyag).

11 A 2-es tételszámmal jelölt fotó mellett külön papírszeleten a hagyaték rendezőjének magyarázó jegyzete az MTA KIK fejléces borítékjában.

- 445/721. Kiš, Danilo – 1 db (2 f.)
 445/722. Kisfaludi Júlia – 5 db (6 f.)
 445/723. Kis Pintér Imre – 1 db (1 f.)
 445/724. Kiss Sándorné – 2 db (4 f.)
 445/725. Kiszél Sándor – 1 db (1 f.)
 445/726. Klay, Andor C. – 1 db (1 f.)
 445/727. Koch Halmi Kató – 1 db (1 f. + 1 bor.)
 445/728. Koh István – 1 db (1 f.)
 445/729. Kontra Miklós – 2 db (2 f.)
 445/730. Korányi Judit – 1 db (1 f.)
 445/731. Kornis Péter – 1 db (1 f.)
 445/732. Kósa László – 1 db (1 f.)
 445/733. Kottmayer Tibor – 2 db (2 f.)
 445/734. Kovács Ákos – 1 db (1 f.)
 445/735. Kovács Endre – 4 db (7 f. + 3 bor.)
 445/736. Kovács Kristóf – 1 db (1 f. + 1 bor.)
 445/737. Kovács Sándor – 1 db (2 f.)
 445/738. Kováts Katalin – 2 db (3 f. + 1 bor.)
 445/739. Kozák Gyula – 2 db (2 f. + 1 bor.)
 445/740. Kőbányai János – 5 db (6 f.)
 445/741. Könczöl Csaba – 2 db (2 f.)
 445/742. Körmendi Lajos – 2 db (2 f.)
 445/743. Körösi P. József – 1 db (1 f.)
 445/744. Körösi Zsuzsa – 3 db (4 f. + 1 bor.)
 445/745. Kőszeg Ferenc – 3 db (3 f.)
 445/746. Köteles Pál – 7 db (7 f. + 1 bor.)¹²
 445/747. Krassó György – 5 db (7 f. + 1 bor.)
- 445/748. Krein Andrea – 1 db (1 f.)
 445/749. Kriskó János – 1 db (1 f.)
 445/750. Krokovay Zsolt – 2 db (2 f. + 1 bor.)
 445/751. Kukorelly Endre – 1 db (1 f.)
 445/752. (Kýrenia Memories) Matin – 1 db (1 f. + 1 bor.)¹³
 445/753. Ladányi János – 1 db (1 f.)
 445/754. Lakatos József – 2 db (2 f.)
 445/755. Lászlóné Magda – 1 db (1 f.)
 445/756. Légrádi Tibor – 1 db (1 f.)
 445/757. Lengyel Balázs – 2 db (2 f.)
 445/758. Lengyel Gabriella – 1 db (1 f.)
 445/759. Lengyel Péter és Zsolt Angéla – 27 db (36 f. + 6 bor.)
 445/760. Licker Károlyné – 3 db (4 f. + 2 bor.)
 445/761. Lipták Béla – 4 db (5 f. + 1 bor.)
 445/762. Litván György – 1 db (2 f. + 1 bor.)
 445/763. Lóczi Magda – 1 db (1 f.)
 445/764. Lóránt Zsuzsa és Kálmán György – 5 db (5 f. + 1 bor.)
 445/765. Lovas István – 1 db (1 f.)
 445/766. Lovas Mária – 1 db (1 f. + 1 bor.)
 445/767. Lóvey István – 6 db (10 f. + 5 bor.)

12 További Köteles-levelek itt: 445/937. (Alföld folyóirat)

13 Vö. 445/13/223. A hagyaték előrendezője félreolvasta a levélen szereplő nevet – s ez a rendezés során nekünk sem tűnt fel. Később vettük észre csupán a több száz névjegy közt fennmaradt vendéglői kártyát, és kapcsoltuk össze a rajta szereplő cégnevet a helytelenül felvett személynévi alakkal.

- 445/768. Máдай Péter – 1 db (3 f. + 1 bor.)
- 445/769. Madarász Edit – 1 db (1 f.)
- 445/770. Magyar Ágnes – 2 db (2 f.)
- 445/771. Magyar Bálint – 3 db (4 f.)
- 445/772. Magyarai Éva Judit (Bognár Éva, özv. Csalog Zsoltné) – 26 db (34 f. + 5 bor.)
- 445/773. Mándoki János – 4 db (4 f.)
- 445/774. Márkus István – 3 db (3 f.)
- 445/775. Marton (Dévényi) Éva – 1 db (1 f.)
- 445/776. Máté György – 1 db (1 f.)
- 445/777. Mátis Livia – 25 db (30 f.)
- 445/778. Matolay Veronika Anna – 3 db (4 f.)
- 445/779. Matolay Mária Magdolna – 1 db (1 f.)
- 445/780. Matyó Judit – 1 db (1 f.)
- 445/781. Mesterházi Márton – 1 db (1 f.)
- 445/782. Micskó Aranka – 1 db (1 f.)
- 445/783. Mohácsi Erzsébet – 1 db (2 f.)
- 445/784. Morcsányi Géza – 1 db (1 f.)
- 445/785. Morvay M. Beáta – 1 db (1 f.)
- 445/786. Mózsi Ferenc (Szivárvány) – 17 db (17 f. + 2 bor.)
- 445/787. Mrsán János – 1 db (1 f.)¹⁴
- 445/788. Nádas Péter – 3 db (3 f. + 2 bor.)
- 445/789. Nagy Éva – 1 db (1 f.)
- 445/790. Nagy Gábor – 1 db (1 f.)
- 445/791. Nagy Ilona – 1 db (1 f.)
- 445/792. Nagy Károly – 8 db (9 f.)
- 445/793. Németh Katalin – 6 db (7 f.)
- 445/794. Németi Edit – 1 db (1 f.)
- 445/795. Nordin, Eszter – 1 db (1 f.)
- 445/796. Oláh Dávid – 3 db (3 f. + 1 bor.)
- 445/797. Orbán József – 1 db (1 f.)
- 445/798. Orsós Imre – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/799. Ortutay Gyula – 3 db (3 f.)¹⁵
- 445/800. Ottlik Géza – 1 db (1 f.)
- 445/801. Őrszigethy Erzsébet – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/802. Paetzke, Hans-Henning – 1 db (1 f.)
- 445/803. Pál Ilona – 3 db (3 f. + 1 bor.)
- 445/804. Palkó Magda – 1 db (1 f.)
- 445/805. Palkovics Éva – 1 db (1 f.)
- 445/806. Pálos István – 4 db (4 f.)
- 445/807. Papp Éva – 4 db (4 f.)
- 445/808. Papp Éva – 1 db (4 f.)
- 445/809. Pásztor János – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/810. Pelle János – 1 db (1 f.)
- 445/811. Péntek Imre – 3 db (3 f.)
- 445/812. Peták István – 1 db (1 f.)
- 445/813. Petőcz György és Nagy Ilona – 1 db (1 f.)
- 445/814. Petz Gábor – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/815. Pik Katalin – 1 db (1 f.)
- 445/816. Pintér Lajos – 1 db (1 f. + 1 bor.)

14 További Mrsán-levelek itt: 445/286. (A *Fájront* c. színdarabbal kapcsolatos iratok)

15 A 2. és 3. tétel Ortutay Gyulával kapcsolatos anyaggyűjtés (újságkivágatok). Ezek össze voltak kapcsolva az 1978. január 31-i levéllel.

- 445/817. Polacsek Lajos László – 1 db (1 f.)
- 445/818. Pregitzer Fruzsina – 5 db (7 f. + 1 bor.)
- 445/819. Prónai Csaba – 1 db (1 f.)
- 445/820. Puskás Vilmos – 1 db (1 f.)
- 445/821. Rác Péter – 12 db (14 f. + 3 bor.)
- 445/822. Radetzky Zsolt – 1 db (1 f.)
- 445/823. Radnai Ferenc – 1 db (1 f.)
- 445/824. Radnóti Zsuzsa – 2 db (2 f. + 1 bor.)
- 445/825. Rainò, Nicola – 1 db (1 f.)
- 445/826. Rajk László – 1 db (1 f.)
- 445/827. Ránki Júlia – 1 db (1 f.)
- 445/828. Rasmussenová, Nelly – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/829. Rátky Gézáne – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/830. Rékasi János – 1 db (3 f.)
- 445/831. Répási Tibor – 2 db (3 f.)
- 445/832. Réz Pál – 3 db (5 f. + 3 bor.)
- 445/833. Roboz István – 4 db (5 f.)
- 445/834. Rohan, Géza de – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/835. Román Anna – 1 db (2 f. + 1 bor.)
- 445/836. Román Katalin, E. – 1 db (2 f.)
- 445/837. Rostás-Farkas György – 1 db (1 f.)
- 445/838. Salánki Balázs – 1 db (2 f.)
- 445/839. Sanders Iván – 5 db (6 f. + 1 bor.)
- 445/840. Sándor Anna – 1 db (1 f.)
- 445/841. Sáros László – 1 db (1 f.)
- 445/842. Sarusi Mihály – 1 db (1 f.)
- 445/843. Sáska Géza – 1 db (1 f.)
- 445/844. Schiffer Pál – 11 db (11 f.)
- 445/845. Sebes Ágnes – 1 db (1 f.)
- 445/846. Sebestény Rita – 2 db (2 f. + 1 bor.)
- 445/847. Sisa József – 1 db (1 f.)
- 445/848. Sneé Péter és Horányi Márta – 2 db (3 f.)
- 445/849. Soczó Erzsébet – 3 db (4 f. + 1 bor.)
- 445/850. Solt Ottilia – 4 db (4 f. + 1 bor.)
- 445/851. Solténszky Tibor – 1 db (1 f.)
- 445/852. Soltész Márton – 1 db (3 f.)
- 445/853. Somlai Péter – 1 db (1 f.)
- 445/854. Soós György – 1 db (1 f.)
- 445/855. Soros György – 1 db (2 f.)
- 445/856. Stauder Mária – 3 db (3 f.)
- 445/857. Stegmüller, Renate – 1 db (1 f.)
- 445/858. Stewart, Michael – 1 db (1 f.)
- 445/859. Sturcz József – 2 db (3 f.)
- 445/860. Sugár János – 1 db (1 f.)
- 445/861. Sulyok, Tom – 1 db (1 f.)
- 445/862. Szabad György – 5 db (6 f. + 2 bor.)
- 445/863. Szabó Gábor – 1 db (1 f.)
- 445/864. Szabó Imre – 1 db (1 f.)
- 445/865. Szabó János – 12 db (13 f. + 1 bor.)
- 445/866. Szabó Lívia – 1 db (1 f.)
- 445/867. Szabó T. Ágnes – 1 db (1 f.)
- 445/868. Szabó Zoltán – 1 db (1 f.)
- 445/869. Szabó Zsigmond – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/870. Szacs vay Éva – 1 db (1 f. + 1 bor.)

- 445/871. Szádvári Gabriella – 1 db (1 f.)
 445/872. Szafalowicz Lucja és Dávid Ildikó – 3 db (3 f. + 1 bor.)
 445/873. Szalai Pál – 2 db (2 f. + 1 bor.)
 445/874. Szántó György – 2 db (2 f.)
 445/875. Szegő Imre – 3 db (8 f.)
 445/876. Székely Éva – 1 db (1 f.)
 445/877. Székely Gabriella – 2 db (2 f.)
 445/878. Székely Lajos – 1 db (1 f.)
 448/879. Szendrődi Edéné – 1 db (1 f.)
 445/880. Szentí Tibor – 1 db (1 f. + 1 bor.)
 445/881. Szentirmay Eleonóra – 1 db (1 f. + 1 bor.)
 445/882. Szent-Iványi Ágnes – 1 db (1 f.)
 445/883. Szentpétery Tamás – 1 db (1 f. + 1 bor.)
 445/884. Szigeti Katalin – 2 db (3 f.)
 445/885. Szilágyi Elek – 10 db (14 f. + 3 bor.)
 445/886. Szilágyi Gábor – 1 db (1 f.)
 445/887. Szilágyi Miklós – 4 db (4 f.)
 445/888. Szirák Péter – 1 db (1 f.)
 445/889. Szirtes András – 2 db (2 f.)
 445/890. Szomjas György – 2 db (2 f.)
 445/891. Szörényi László – 2 db (2 f.)
 445/892. Sztáray Zoltán – 4 db (5 f.)
 445/893. Tar György és Sarkadi Imre – 2 db (2 f.)
 445/894. Tar Sándor – 9 db (16 f. + 1 bor.)¹⁶
 445/895. Téglásy Ferenc – 1 db (1 f.)
 445/896. Teleki Éva – 1 db (1 f.)
 445/897. Temesi Ferenc – 2 db (3 f. + 1 bor.)
 445/898. Thomai, [Ioannidou] – 3 db (3 f.)
 445/899. Tiszai Lajos – 1 db (1 f.)
 445/900. Tóth Erzsébet – 1 db (2 f. + 1 bor.)
 445/901. Tóth Gábor – 2 db (4 f. + 2 bor.)
 445/902. Tóth Péter – 1 db (7 f.)
 445/903. Török András – 1 db (1 f.)
 445/904. Törzsök Erika, R. – 1 db (1 f.)
 445/905. Trogmayer Ottó – 2 db (2 f.)
 445/906. Újvári Mária – 1 db (2 f.)
 445/907. Unger Mihály – 1 db (1 f. + 1 bor.)
 445/908. Vadas Ferenc – 1 db (1 f.)
 445/909. Vági Gábor – 1 db (1 f.)
 445/910. Vágó Péter – 3 db (3 f.)
 445/911. Valkó Mihály – 9 db (10 f. + 4 bor.)
 445/912. Van den Berg, Rudolf és Bogers, Linda – 1 db (1 f.)
 445/913. Varga György – 3 db (3 f.)
 445/914. Varga József – 1 db (1 f. + 1 bor.)
 445/915. Varga Kálmán – 1 db (1 f.)
 445/916. Varga Lajos Márton – 1 db (1 f.)
 445/917. Vekkerdi József – 1 db (1 f.)
 445/918. Vidák István és Nagy Mari – 3 db (6 f.)
 445/919. Virág Ibolya – 1 db (1 f.)
 445/920. Völgyi Melinda – 1 db (1 f.)
 445/921. Vörös Gabriella – 1 db (1 f.)
 445/922. Vörös Károly – 2 db (2 f.)

16 A 445/894/6. jelzetű levél *Nézőpont* c. csatolmánya itt: 445/1320. (Mások művei)

- 445/923.** Vucsinovicsné Ibolya – 1 db (3 f.) I n t é z m é n y i r é s z
- 445/924.** Weaver, Eric – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/925.** Wessely Anna és Ortmayr Imre – 3 db (3 f. + 1 fénykép + 1 bor.)
- 445/926.** Zám Mária – 2 db (2 f.)
- 445/927.** Zám Tibor – 7 db (7 f. + 1 bor.)¹⁷
- 445/928.** Zelnik József – 1 db (1 f.)
- 445/929.** Zempléni Ádám – 1 db (1 f.)
- 445/930.** Zimányi Tibor – 1 db (1 f.)
- 445/931.** Azonosítatlan feladók – 78 db (84 f. + 13 fénykép + 3 bor.)
- 445/932.** Olvasói levelek – 14 db (19 f. + 6 bor.)
- 445/933.** Gratulációk a József Attila-díjhoz – 11 db (11 f.)
- 445/934.** Asztali üzenetek – 61 db (97 f. + 1 bor.)
- 445/935.** Gyászjelentések – 9 db (11 f.)¹⁸
- 445/935/1.** Bibó István; **2.** Varga Mária Vera; **3.** Gáli József (rajta: ragasztott újságvágat); **4.** Hajnóczy Péter; **5.** Erdei Sándor; **6.** Dr. Szabó János Győző; **7.** Donáth Ferenc; **8.** Pap Tamás; **9.** Pleidell Orsolya.
- 445/936.** Akadémiai Kiadó – 4 db (4 f. + 1 bor.)
- 445/937.** Alföld szerkesztőség – 13 db (13 f. + 2 bor.)
- 445/938.** Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Művelődési Osztály – 1 db (1 f.)
- 445/939.** Biográf Kiadó – 2 db (4 f.)
- 445/940.** Budapest szerkesztőség – 2 db (2 f. + 1 bor.)
- 445/941.** Budapesti Fényképész Szövetkezet – 1 db (1 f.)
- 445/942.** Budapesti Rendőr-főkapitányság – 1 db (1 f.)
- 445/943.** Cimbora szerkesztőség – 1 db (2 f.)
- 445/944.** Corvina Kiadó – 1 db (1 f.)
- 445/945.** Csiky Gergely Színház Kaposvár – 4 db (5 f. + 2 bor.)
- 445/946.** Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/947.** Élet és Irodalom szerkesztőség – 4 db (4 f.)
- 445/948.** Eötvös Loránd Tudományegyetem – 12 db (13 f.)
- 445/949.** Esti Hírlap szerkesztőség – 3 db (3 f.)
- 445/950.** Felsőmagyarország Irodalmi Alapítvány (Dimenziók szerkesztőség) – 3 db (4 f. + 1 bor.)
- 445/951.** Fialat Művészek Klubja – 3 db (3 f.)
- 445/952.** Fondation pour une Entente Intellectuelle Européenne – 1 db (1 f.)

17 Egy további Zám-levél itt: 445/953/5.

18 Egyes személyek – így Csalog József és Matolay Mária Magdolna – gyászjelentéseit a személyükkel kapcsolatos dossziékban helyeztük el.

- 445/953. Forrás szerkesztőség – 8 db (8 f.)¹⁹
- 445/954. Fővárosi Önkormányzati Cigány Szociális és Művelődési Központ – 5 db (7 f.)
- 445/955. Garay János Gimnázium Miskolc – 1 db (2 f.)
- 445/956. Gondolat Kiadó – 3 db (3 f. + 1 bor.)
- 445/957. Győr-Sopron Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya – 1 db (2 f. + 1 bor.)
- 445/958. Hatvany Lajos Múzeum Hatvan – 2 db (2 f.)
- 445/959. Héttorony Kiadó – 1 db (1 f.)
- 445/960. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága – 7 db (7 f.)
- 445/961. Hungarian Digest Kiadó – 3 db (3 f.)
- 445/962. International P. E. N. Club – 1 db (1 f.)
- 445/963. IRAT Intézőbizottság – 2 db (2 f.)
- 445/964. Írók Boltja – 2 db (2 f.)
- 445/965. Janus Pannonius Tudományegyetem – 3 db (3 f.)
- 445/966. Jász Múzeum – 6 db (6 f.)
- 445/967. Jászsági Évkönyv szerkesztőség – 1 db (1 f.)
- 445/968. Jelenkor szerkesztőség – 3 db (3 f.)
- 445/969. József Attila Tudományegyetem – 2 db (2 f.)
- 445/970. Kortárs szerkesztőség – 6 db (6 f.)
- 445/971. Kossuth Kiadó – 5 db (5 f.)
- 445/972. Közgazdasági és Jogi Kiadó – 1 db (1 f.)
- 445/973. Kritika szerkesztőség – 13 db (13 f.)
- 445/974. Kulturális Minisztérium – 3 db (3 f. + 2 bor.)
- 445/975. Lapkiadó Vállalat (Előszó szerkesztőség) – 2 db (2 f.)
- 445/976. Látóhatár szerkesztőség – 2 db (3 f. + 1 bor.)
- 445/977. Lobogó szerkesztőség – 1 db (1 f.)
- 445/978. Magvető Kiadó – 1 db (1 f.)
- 445/979. Magyar Filmgyártó Vállalat – 6 db (6 f.)
- 445/980. Magyar Helsinki Bizottság – 1 db (1 f.)
- 445/981. Magyar Hírlap – 1 db (1 f.)
- 445/982. Magyar Ifjúság szerkesztőség – 1 db (1 f.)
- 445/983. Magyar Írók Szövetsége – 6 db (6 f.)
- 445/984. Magyar Írók Szövetsége József Attila Köre (FIJAK) – 4 db (4 f. + 1 bor.)
- 445/985. Magyar Képzőművészeti Főiskola – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/986. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/987. Magyar Mezőgazdasági Múzeum – 4 db (4 f.)
- 445/988. Magyar Naturisták Egyesülete – 1 db (2 f. + 1 bor.)
- 445/989. Magyar Népköztársaság Főkonzulátusa – 1 db (1 f.)

19 További Forrás-levelek itt: 445/927.

- 445/990. Magyar Népköztársaság Művészeti Alapja – 11 db (11 f. + 1 bor.)
- 445/991. Magyar Posta – 1 db (1 f.)
- 445/992. Magyar Rádió – 5 db (5 f.)
- 445/993. Magyar Színházművészeti Szövetség – 1 db (1 f.)
- 445/994. Magyar Televízió – 3 db (3 f.)
- 445/995. Magyar Tudomány szerkesztőség – 1 db (1 f.)
- 445/996. Magyar Tudományos Akadémia – 8 db (8 f.)
- 445/997. Mensáros László Alapítvány – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/998. Ministère de la Culture et de la Communication – 1 db (2 f. + 1 bor.)
- 445/999. Minisztertanács Tanácsi Hivatala – 5 db (5 f. + 1 bor.)
- 445/1000. Móra Kiadó – Kosmosz Könyvek – 3 db (3 f. + 2 bor.)
- 445/1001. Motolla Baráti Kör (New York) – 1 db (1 f.)
- 445/1002. Mozgó Világ szerkesztőség – 15 db (15 f.)
- 445/1003. Művelődési Minisztérium – 1 db (1 f.)
- 445/1004. Napjaink szerkesztőség – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/1005. Narancs Alapítvány – 2 db (3 f.)
- 445/1006. Népművelési Intézet – 1 db (1 f.)
- 445/1007. Népszava szerkesztőség – 1 db (1 f.)
- 445/1008. Országos Takarékpénztár (OTP) – 1 db (1 f.)
- 445/1009. Osztálytalálkozókkal kapcsolatos levelek – 4 db (5 f.)
- 445/1010. Palócföld szerkesztőség – 1 db (1 f.)
- 445/1011. Panaszkönyvi válaszok – 4 db (4 f.)
- 445/1012. Pécsi Szelet szerkesztőség – 1 db (1 f.)
- 445/1013. Pedagógusok Demokratikus Szervezete – 1 db (1 f.)
- 445/1014. Sebok Travel Service Inc. – 1 db (1 f.)
- 445/1015. Sikeres Magyarok Alapítvány – 2 db (3 f.)
- 445/1016. Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendre – 1 db (1 f.)
- 445/1017. Szakszervezetek Országos Tanácsa – 4 db (4 f.)
- 445/1018. 168 Óra szerkesztőség – 5 db (5 f.)
- 445/1019. Szépirodalmi Kiadó – 11 db (11 f.)
- 445/1020. Szerzői Jogvédő Hivatal – 1 db (2 f.)
- 445/1021. Szociológia szerkesztőség – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/1022. Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága – 2 db (2 f.)
- 445/1023. Szolnok Megyei Tanács VB Művelődési Osztály – 1 db (1 f.)
- 445/1024. Szőnyi Múzeum – 1 db (1 f.)
- 445/1025. Tekintet Alapítvány – 1 db (1 f.)
- 445/1026. Temps Economie Litterature szerkesztőség – 3 db (3 f.)

- 445/1027.** The New York Institute for the Humanities – 6 db (11 f. + 3 bor.)
445/1028. Tiszatáj szerkesztőség – 3 db (3 f.)
445/1029. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat – 2 db (2 f.)
445/1030. Új Forrás szerkesztőség – 4 db (4 f.)
445/1031. Új Írás szerkesztőség – 1 db (1 f.)
445/1032. Valóság szerkesztőség – 1 db (1 f.)
445/1033. Városi Művelődési Központ Szolnok – 1 db (2 f. + 1 bor.)
445/1034. Vigilia szerkesztőség – 2 db (2 f.)

CSALOG ZSOLT LEVELEI

Személyi rész

- 445/1035.** Alexander, Adriana – 1 db (2 f.)
445/1036. Andrásfalvy Bertalan – 4 db (6 f.)
445/1037. Babarczy László – 2 db (2 f.)
445/1038. Balassa Iván – 1 db (1 f.)
445/1039. Balla D. Károly – 1 db (1 f.)
445/1040. Bakó Ferenc – 1 db (1 f.)
445/1041. Báthory János – 1 db (1 f.)
445/207/6. Bekker Béla – 1 db (1 f.)²⁰
445/1042. Berkovits György – 3 db (3 f.)
445/1043. Bertha Zoltán – 1 db (1 f.)
445/1044. Bognár Szabolcs – 1 db (1 f.)
445/1045. Bokor József – 1 db (1 f.)
445/1046. Boldizsár Péter – 1 db (1 f.)
445/1047. Brenner György – 1 db (1 f.)
445/1048. Choli-Daróczi József – 1 db (1 f.)
445/1049. Clark, Ági – 2 db (2 f.)
445/1050. Czeglédy Ilona – 1 db (1 f.)
445/1051. Czukor, Nicholas J. – 1 db (1 f.)
445/1052. Csalog Eszter – 1 db (2 f.)
445/1053. Csalog József és Csalog Józsefné Gaskó Márta – 44 db (49 f. + 10 bor.)
445/1054. Cseppentő Miklós – 1 db (1 f.)
445/1055. Csonka Ferenc – 1 db (1 f.)
445/1056. Csordás Gábor – 2 db (2 f.)
445/1057. Daróczi Ágnes – 1 db (1 f.)
445/1058. Del Medico Imre – 1 db (1 f.)
445/1059. Dénes Iván Zoltán – 1 db (1 f.)
445/1060. Dénes János – 1 db (1 f.)
445/1061. Dobos József – 1 db (1 f.)
445/1062. Dobszay László – 1 db (3 f. + 1 bor.)
445/1063. Egyed Judit – 1 db (1 f.)
445/1064. Elek Judit – 1 db (1 f.)

²⁰ A Mohácsi Bálintnének írt, 1978. szeptember 21-i levélfogalmazvány hátlapján.

- 445/1065. Engländer Tibor – 1 db (1 f.)
- 445/1066. Eörsi István – 1 db (1 f.)
- 445/1067. Faludi Lászlóné – 1 db (1 f.)
- 445/1068. Farkas Péter – 1 db (1 f.)
- 445/1069. Farkasházy Tivadar – 1 db (1 f.)
- 445/1070. Forgách András – 1 db (1 f.)
- 445/1071. Gábor Sándor – 1 db (1 f.)
- 445/1072. Gaskó Vilma és Bodnár Jenőné Wigand Hedvig – 22 db (25 f.)
- 445/1073. Géczi János – 1 db (1 f.)
- 445/1074. Gonda Tibor – 1 db (1 f.)
- 445/1075. Gosztonyi Péter – 4 db (6 f.)
- 445/1076. Györgyey Klára – 1 db (1 f.)
- 445/1077. Győri László – 1 db (1 f.)
- 445/1078. Hatolkay Árpád – 1 db (1 f.)
- 445/1079. Hegedűs B. András – 1 db (2 f.)
- 445/1080. Hofer Tamás – 2 db (2 f.)
- 445/1081. Holczer István – 1 db (1 f.)
- 445/1082. Horváth Aladár – 1 db (1 f.)
- 445/1083. Jókai Anna – 1 db (1 f.)
- 445/1084. Junger Mihály – 2 db (2 f.)
- 445/1085. Kardos László – 1 db (2 f. + 1 bor.)
- 445/1086. Károlyi Anna – 4 db (15 f.)
- 445/1087. Kaslik Péter – 2 db (2 f.)
- 445/1088. Kassai Ferenc – 1 db (1 f.)
- 445/1089. Katona Géza – 1 db (1 f.)
- 445/1090. Keleti Judit – 1 db (1 f.)
- 445/1091. Kemenczky Judit – 3 db (11 f.)
- 445/1092. Kemény István – 11 db (16 f.)
- 445/1093. Király Béla – 2 db (2 f.)
- 445/1094. Kiš, Danilo – 1 db (1 f.)
- 445/1095. Kisfaludi Júlia – 2 db (2 f.)
- 445/1096. Kósa László – 1 db (1 f.)
- 445/1097. Kottmayer Tibor – 1 db (1 f.)
- 445/1098. Kovács Ákos – 1 db (1 f.)
- 445/1099. Kováts Katalin – 1 db (1 f.)
- 445/1100. Kovrig, Bennet – 1 db (1 f.)
- 445/1101. Köllő Miklós – 1 db (1 f.)
- 445/1102. Krassó György – 6 db (11 f.)
- 445/1103. Lakatos József – 1 db (1 f.)
- 445/1104. Lengyel Balázs – 2 db (2 f.)
- 445/1105. Lengyel Péter és Zsolt Angéla – 4 db (11 f.)
- 445/1106. Lövey István – 1 db (1 f.)
- 445/1107. Magyar Bálint – 1 db (2 f.)
- 445/1108. Maléter Pálné Gyenes Judit – 1 db (4 f.)
- 445/1109. Márkus István – 1 db (1 f.)
- 445/1110. Marosán György – 1 db (1 f.)
- 445/1111. Marosán Lajosné – 1 db (1 f.)
- 445/1112. Martos Péter – 1 db (1 f.)
- 445/1113. Máté György – 1 db (1 f.)
- 445/1114. Mátis Livia – 6 db (7 f.)
- 445/1115. Misz Mária – 1 db (1 f.)
- 445/1116. Molnár János – 1 db (1 f.)
- 445/1117. Mózsi Ferenc – 9 db (12 f.)
- 445/1118. Mészáros Gyula – 1 db (1 f.)
- 445/1119. Németh Katalin – 1 db (1 f.)
- 445/1120. Nordin, Eszter – 1 db (1 f.)
- 445/1121. Oláh Dávid – 1 db (1 f.)
- 445/1122. Orsós Imre – 2 db (2 f.)
- 445/1123. Paetzke, Hans-Henning – 3 db (3 f.)
- 445/1124. Péli Tamás – 1 db (1 f.)

- 445/1125. Péntek Imre – 1 db (1 f.)
 445/1126. Pik Katalin – 1 db (1 f.)
 445/1127. Pócs Éva – 1 db (1 f.)
 445/1128. Polgár Tibor – 1 db (1 f.)
 445/1129. Pór György – 1 db (1 f.)
 445/1130. Rabinovitch, M. – 1 db (1 f.)
 445/1131. Rácz Péter – 1 db (1 f.)
 445/1132. Raj Tamás – 1 db (1 f.)
 445/1133. Rajk László, ifj. – 1 db (1 f.)
 445/1134. Rasmussenová, Nelly – 1 db (1 f.)
 445/1135. Répási Tibor – 2 db (2 f.)
 445/1136. Réz Pál – 2 db (4 f. + 1 bor.)
 445/1137. Rézműves Melinda – 1 db (1 f.)
 445/1138. Rozsnyai Zoltán – 1 db (3 f.)
 445/1139. Sáros László – 2 db (2 f.)
 445/1140. Sennett, Richard – 1 db (1 f.)
 445/1141. Simon János – 1 db (2 f.)
 445/1142. Soós György – 1 db (1 f.)
 445/1143. Soros György – 2 db (2 f.)
 445/1144. Stegmüller, Renate – 1 db (1 f.)
 445/1145. Szabó János – 1 db (1 f.)
 445/1146. Szabó Jánosné – 1 db (1 f.)
 445/1147. Szafalowicz, Lucja – 1 db (1 f.)
 445/1148. Szeberényi Lehel – 1 db (1 f.)
 445/1149. Szentirmay Eleonóra – 1 db (1 f.)
 445/1150. Szentiványi György – 1 db (1 f.)
 445/1151. Szentpétery Tamás – 1 db (1 f.)
 445/1152. Szilágyi Elek – 5 db (13 f.)
 445/1153. Szilágyi Miklós – 6 db (6 f.)
 445/1154. Szittár Éva – 1 db (1 f.)
 445/1155. Szomjas György – 1 db (2 f.)
 445/1156. Szörényi László – 1 db (1 f.)
 445/1157. Sztáray Zoltán – 2 db (2 f.)
 445/1158. Tamás Gáspár Miklós – 1 db (1 f.)
 445/1159. Tar Sándor – 1 db (1 f.)
 445/1160. Temesi Ferenc – 1 db (1 f.)
 445/1161. Timkó Iván – 1 db (1 f.)
 445/1162. Tiszai Lajos – 1 db (1 f.)
 445/1163. Tóth Gábor – 1 db (1 f.)
 445/1164. Valkó Mihály – 7 db (8 f.)
 445/1165. Varga Lajos Márton – 1 db (1 f.)
 445/1166. Vásárhelyi Miklós – 2 db (2 f.)
 445/1167. Vass Csaba – 1 db (1 f.)
 445/1168. Vekerdi József – 2 db (2 f.)
 445/1169. Veress Miklós – 1 db (1 f.)
 445/1170. Virág Ibolya – 1 db (1 f.)
 445/1171. Vörös Gabriella – 1 db (1 f.)
 445/1172. Wessely Anna és Ortmayr Imre – 1 db (1 f.)
 445/1173. Worklan, Mary Ann – 3 db (4 f.)
 445/1174. Zám Mária – 1 db (1 f.)
 445/1175. Azonosítatlan címzettek – 27 db (32 f.)
 I n t é z m é n y i r é s z
 445/1176. Acta Archaeologica szerkesztőség – 2 db (4 f.)
 445/1177. Alföld szerkesztőség – 8 db (8 f.)

- 445/1178. Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Művelődési Osztály – 1 db (1 f.)
- 445/1179. Bibó István Emlékbizottság – 1 db (1 f.)
- 445/1180. Budapest IV. kerületi Tanács Anyakönyvi Hivatal – 1 db (2 f.)
- 445/1181. Corvina Kiadó – 1 db (1 f.)
- 445/1182. Eötvös Loránd Tudományegyetem – 1 db (1 f.)
- 445/1183. Forrás szerkesztőség (Hattvani Dániel, Zám Tibor) – 8 db (8 f.)
- 445/1184. Ganz Villamossági Művek Személyzeti Osztály – 1 db (1 f.)
- 445/1185. Gödöllői Városi-járási Művelődési Központ – 1 db (1 f.)
- 445/1186. Győr-Sopron Megyei Tanács VB Művelődési Osztály – 1 db (1 f.)
- 445/1187. Heves Megyei múzeumok Igazgatósága (Bakó Ferenc) – 5 db (5 f.)
- 445/1188. Jász Múzeum – 1 db (1 f.)
- 445/1189. Jelenkor szerkesztőség – 1 db (1 f.)
- 445/1190. József Attila Tudományegyetem (JATE) – 4 db (11 f.)
- 445/1191. Kritika szerkesztőség – 1 db (1 f.)
- 445/1192. Maecenas Kiadó – 2 db (2 f.)
- 445/1193. Magvető Kiadó – 2 db (2 f.)
- 445/1194. Magyar Írók Szövetsége – 5 db (5 f.)
- 445/1195. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Eszköztörténeti Tár – 1 db (1 f.)
- 445/1196. Magyar Napló szerkesztőség – 3 db (3 f.)
- 445/1197. Magyar Nemzeti Bank – 2 db (2 f.)
- 445/1198. Magyar Népköztársaság Konzulátusa New York – 3 db (3 f.)
- 445/1199. Magyar Népköztársaság Művészeti Alapja – 9 db (9 f.)
- 445/1200. Magyar Televízió – 1 db (1 f.)
- 445/1201. Magyarország szerkesztőség – 1 db (1 f.)
- 445/1202. Mikés Kelemen Kör – 1 db (1 f.)
- 445/1203. Mozgó Világ szerkesztőség – 1 db (1 f.)
- 445/1204. Művelődésügyi Minisztérium – 1 db (1 f.)
- 445/1205. Népművelési Intézet – 1 db (1 f.)
- 445/1206. Országos Takarékpénztár (OTP) – 1 db (1 f.)
- 445/1207. Palacsinta szerkesztőség – 1 db (1 f.)
- 445/1208. Pesti Szalon Kiadó – 1 db (1 f.)
- 445/1209. Romania Mare szerkesztőség – 2 db (2 f.)
- 445/1210. Szabaddemokraták Szövetsége (SZDSZ) – 2 db (3 f.)
- 445/1211. 168 Óra szerkesztőség – 1 db (1 f.)
- 445/1212. Szerzői Jogvédő Hivatal – 3 db (3 f.)
- 445/1213. Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága – 2 db (2 f.)

- 445/1214.** Szolnok Megyei Tanács
VB Művelődési Osztály – 1 db (1 f.)
- 445/1215.** Szövetkezetek Országos
Tanácsa Kulturális, Agitációs és Pro-
paganda Osztály – 3 db (5 f.)
- 445/1216.** Tankönyvkiadó Vállalat –
1 db (1 f.)
- 445/1217.** Temps Economie
Littérature szerkesztőség – 1 db (1 f.)
- 445/1218.** Termelőszövetkezetek
Országos Tanácsa Szövetkezetpoliti-
kai Osztály – 1 db (7 f.)
- 445/1219.** Tisztatáj szerkesztőség –
2 db (2 f.)
- 445/1220.** Új Szó szerkesztőség –
1 db (1 f.)
- 445/1221.** Valóság szerkesztőség –
1 db (1 f.)
- 445/1222.** Vigilia szerkesztőség –
2 db (2 f.)

VI. MŰKÖDÉS 2.

445/1223. Interjúk Cs. Zs.-tal – 14 db (46 f.)

445/1224. Cs. Zs. írói-politikusi tevékenységére vonatkozó iratok – 11 db (20 f.)

445/1225. Cs. Zs. egyes műveiről szóló írások (cikkek, tanulmányok, kritikák)
– 23 db (49 f. + 1 bor.)

VII. MÁSOK MŰVEI

I. DR. CSALOG JÓZSEF HAGYATÉKA²¹

- 445/1226. Cs. J. műveinek különlenyomatai – nyomtatv. – 40 db (412 f.)
 445/1227. Cs. J. *Fejfék* c. grafikája – autogr. – 1 db (1 f.)
 445/1228. Sipos János levele Cs. J.-nek (1962. június 27.) – autogr. – 1 db (1 f.)
 445/1229. Cs. J. levele Csalog Zsoltnak és családjának – 1 db (1 f. + 1 bor.)
 445/1230. Kovrig Ilona *Kora-avarkori sírok Törökbálinton* c. tanulmányának különnyomata Cs. J.-nek dedikálva (1958) – 1 db (13 f.)
 445/1231. A Cs. J. hagyatékában található gyászjelentések – nyomtatv. – 1 db (1 f.)
 445/1232. Cs. J. hagyatékára vonatkozó iratok – 2 db (2 f.)

II. MATOLAY MÁRIA MAGDOLNA HAGYATÉKA

Írása i

- 445/1233. *A cigányok eredetéről* – gépir. – 1 db (5 f.)
 445/1234. A Heves megyei cigányságról szóló kézirat töredékek – gépir. – 1 db (7 f.)
 445/1235. *A magyarországi cigánykutatás története és feladatai* – gépir. – 1 db (8 f.)
 445/1236. Bejegyzés a Kornis-féle kollektív Naplóba (1978. május 14.) – gépir. – 1 db (4 f.)
 445/1237. *Besenyőtelek* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (4 f.)
 445/1238. Hozzászólás Csalog Zsolt Somogy-dolgozatához – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 f.)
 445/1239. *Recsk* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (10 f.)
 445/1240. Sárközi Lászlóval kapcsolatos anyagok (környezettanulmány – 1975. november 29. –, illetve kérelem) – gépir. + autogr. jav. – 2 db (4 f.)
 445/1241. *Szajla* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (11 f.)
 445/1242. *Titi Jenőné, Pesterzsébet* – gépir. (töredék) – 1 db (1 f.)
 445/1243. *Ügyvezető, motorral* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 f.)

21 Dr. Csalog József hagyatéka a jelen fond anyagában található, 445/1232/2. számú irat szerint 1985. május 23-án került a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe.

Interjúi

- 445/1244. Csupor Ferencné Plegányi Sarolta – gépir. – 1 db (16 f.)
 445/1245. Danyi Lajos – gépir. (1971. február 14.) – 1 db (10 f.)
 445/1246. Jáger Lénárd – gépir. – 1 db (11 f.)
 445/1247. Nyerges János – gépir. + autogr. jav. (1971. július 25.) – 1 db (11 f.)
 445/1248. Oláh Antalné – autogr. (1971. február 13.) – 1 db (16 f.)
 445/1249. Oláh Sándor – gépir. + autogr. jegyz. (1971. június) – 1 db (10 f.)
 445/1250. Puporka Jenő – gépir. (1971. április 12.) – 1 db (19 f.)
 445/1251. Rafael Jánosné Luterna néni – autogr. + gépir. (1972, május 3–4.) – 1 db (10 f.)
 445/1252. Toldi László – gépir. (1971. július 22.) – 1 db (3 f.)
 445/1253. Turó Györgyné Váradai Szidónia – gépir. + autogr. jav. (1971. augusztus, töredék) – 1 db (13 f.)

Anyaggyűjtése

- 445/1254. A *Cséplő Gyuri* c. film ankétjainak leiratai (1978) – gépir. + autogr. jegyz. – 6 db (167 f.)
 445/1255. A *Kék Iskola 1978* c. munkadosszié – autogr. + gépir. – 5 db (12 f.)
 445/1256. *Beszámoló Heves megye cigánylakossága helyzetének alakulásáról és helyzetük további javítása érdekében szükséges feladatokról* – nyomtatv. – 1 db (16 f.)
 445/1257. Komló-interjúk – gépir. + autogr. jav. – 19 db (243 f.)
 445/1258. *Mesetábor Tiszaörs 1977 program* – nyomtatv. – 1 db (7 f.)
 445/1259. Sanford, Navitt: *Az autoriter személyiség elmélete* – xerox – 1 db (10 f.)
 445/1260. *Szemponatok a mélyinterjú elkészítéséhez* (1971) – nyomtatv. – 1 db (14 f.)
 445/1261. Töredékes meseanyag Mohácsi Sándorné Daróczi Virágtól – gépir. – 10 db (65 f.)

Csalog Zsolt MMM-val kapcsolatos gyűjtései

- 445/1262. *A Kuksi-dosszié*. MMM életével és halálával kapcsolatos iratok – autogr. + gépir. + autogr. jegyz. + nyomtatv. + fotó + film – 22 db (30 f. + 7 bor.)
 445/1262/1. MMM a F fiatal Művészek Klubjába szóló tagsági igazolványa – 1 db (3 f.)

- 445/1262/2. MMM-t ábrázoló fotónegatívok – 2 db (2 f. [2 csík, 4 kocka] + 1 bor.)
- 445/1262/3. Interjútröredék MMM-val (1977. március) – 1 db (2 f.)
- 445/1262/4. Cs. Zs. levele MMM-nak (1974. március 20.) – 1 db (1 f.)
- 445/1262/5. Cs. Zs. levele MMM-nak (é. n.) – 1 db (1 f.)
- 445/1262/6. Cs. Zs. levele MMM-nak (1981. április 14. – változatok) – 1 db (3 f.)
- 445/1262/7. Cs. Zs. levele MMM-nak (1981. április 14.) – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/1262/8. MMM levele Cs. Zs.-nak (1981. január 25.) – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/1262/9. MMM levele Cs. Zs.-nak (é. n.) – 1 db (1 f.)
- 445/1262/10. MMM levele Cs. Zs.-nak (é. n.) – 1 db (1 bor.)
- 445/1262/11. MMM levele Cs. Zs.-nak (é. n.) – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/1262/12. MMM levele Cs. Zs.-nak (é. n.) – 1 db (2 f.)
- 445/1262/13–14. MMM gyászjelentései (1982. október 6.) – 2 db (2 f.)
- 445/1262/15. Kőszeg Ferenc levele Cs. Zs.-nak (1982. október 10.) – 1 db (1 f.)
- 445/1262/16. Kőszeg Ferenc levele Cs. Zs.-nak (1982. október 17.) – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/1262/17. Cs. Zs. levele Kőszeg Ferencnek (1982. november 8.) – 1 db (1 f.)
- 445/1262/18. Rácz Péter levele Cs. Zs.-nak (1982. december 3.) – 1 db (3 f. + 1 bor.)²²
- 445/1262/19–22. Vegyes anyag – 4 db (4 f.)
- 445/1263. *Levélregény Áginak* – gépir. – 53 db (82 f.)

III. VEGYES

- 445/1264. A Hírmondó c. szamizdat lap 1989/1. szám – nyomtatv. – 1 db (35 f.)
- 445/1265. A Kisúgó c. szamizdat kiadvány – nyomtatv. – 1 db (30 f.)
- 445/1266. Ady Endre publicisztikai írásai – xerox + autogr. jegyz. – 1 db (3 f.)

22 Benne mellékletként Rácz Péter *Temetés hajnalban* c. verse, amely később az azonos c. szamizdat kiadványban jelent meg. (Vö. OSZK Törzsgyűjtemény, MB 239.381)

- 445/1267. Anóka Eszter: *Ember embernek farkasa? Avagy öljük meg a sponótot!* + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (8 f.)
- 445/1268. Boldizsár Péter írásai – gépir. (1970) – 2 db (13 f.)
- 445/1269. Bujtor László levelei – autogr. – 6 db (10 f. + 8 bor.)
- 445/1270. Czilczér Olga írásai – autogr. + gépir. – 2 db (35 f.)
- 445/1271. Csiki Tibor Zoltán: *Hív a Hargita* – gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/1272. Demszky Gábor: *Stigma analízis* (előadás, amely az FMK-ban, 1980 januárjában hangzott el) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (39 f.)
- 445/1273. Dénes Iván Zoltán: *A paraszti polgárosodás modellje. Erdei Ferenc tanyafelfogásának alakulása (1933–1942)* – gépir. – 1 db (56 f.)
- 445/1274. Dobszay László: *Mit hívjunk zenei formának?* – gépir. – 1 db (16 f.)
- 445/1275. Ellenzéki röplapok – gépir. + nyomtatv. – 3 db (5 f.)
- 445/1276. Farkas Géza: *A gazdaság, az ideológia és a politika viszonyának történeti-logikai fejlődése: ellentmondásai és feszültségpontjai a szocializmusban* – gépir. – 1 db (16 f.)
- 445/1277. Faulkner, William: *Rózsaszál Emily Kisasszonynak* c. mű Gömöri Endre-féle fordítása – gépir. + autogr. jav. – 1 db (13 f.)
- 445/1278. GAC: *Köszönőlevél ellenségeimnek, és a „Cavellini eset” magyarázata a szkeptikusok, a hitetlenek, a közömbösök és mindazok számára, akik előtt csodálatos művészi kalandom ezidáig ismeretlen maradt* (1979. július, ford. Klaniczay Gábor)²³ – nyomtatv. (az FMK pecsétjével) – 1 db (4 f.)
- 445/1279. Gondolat-Jel c. lap (JATE BTK) számai (1987–1988) – nyomtatv. – 3 db (36 f.)
- 445/1280. Gyorsírástól jegyzőkönyv a Magyar Írók Szövetsége 1956. december 28-án tartott taggyűléséről – gépir. + autogr. jav. – 1 db (56 f.)
- 445/1281. Halász Imre: *A hirtelen jött májusi eső újra megfürdeti az autógyárat* – gépir xerox-másolata – 1 db (16 f.)
- 445/1282. Hegedűs B. András–Kozák Gyula: *Tervezet a „Gazdaságunk szervezeti rendszere” c. OKKFT program keretében végzendő vezetői életút vizsgálatokra* (1981) – nyomtatv. – 1 db (15 f.)
- 445/1283. Hiány c. szamizdat lap 1988/1. szám (április 25.) – nyomtatv. – 1 db (12 f.)
- 445/1284. Hugli Bálint: *Az alternatív oktatási program története a tiszabői általános iskolában* – xerox – 1 db (30 f.)
- 445/1285. Jeles András cím nélküli írása 1986-ból – xerox – 1 db (10 f.)

23 GAC = Guglielmo Achille Cavellini (1914–1990).

- 445/1286. Jobbágy Lajos: *Életrajzom* (kötött füzetben) – autogr. – 1 db (87 f.)
- 445/1287. Juhász Angéla: *Általában az érdekvizonyokról, érdekképviseletről...* – gépir. – 1 db (25 f.)
- 445/1288. Juhász Bálint: *Tiszaroff* (1950. január 9.) – gépir. – 1 db (58 f.)
- 445/1289. Junger Mihály filmterve – autogr. – 5 db (12 f.)
- 445/1290. Kalla Éva–Noszkai Gábor tanulmánya a cigánykérdésről – gépir. xerox-másolata + autogr. jegyz. – 1 db (23 f.)
- 445/1291. Kemenczky Judit művei – gépir. – 11 db (39 f.)
- 445/1292. Kenedi János: *A „tisza forrástól” – a vérpatakig. Esszé Jancsó Miklós film-formanyelvének kialakulásáról és felbomlásáról* – gépir. + autogr. jav. (keménykötésben, a lapok kilazultak, Csalog Zsolt és mások javításaival, 1972–1973) – 1 db (555 f.)
- 445/1293. Kenedi János: *Találkozás Bálint Györggyel a folyómederben* – gépir. (1979. október) – 1 db (19 f.)
- 445/1294. Kepes Károly versei – gépir. + autogr. jav. – 5 db (5 f.)
- 445/1295. Kis János levele Lipták Bélának + kapcsolódó anyag – gépir. xerox-másolata (1982) – 2 db (3 f.)
- 445/1296. Kovács Kikova László–Székely Szilárd: *Se hús, se hal? Bővített újrakergelés* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (7 f.)
- 445/1297. Körner András családtörténeti tárgyú kézírata + kapcsolódó anyag – autogr. – 1 db (49 f.)
- 445/1298. Kutrucz Gizella: *Egy háborús főbűnösrel kapcsolatos kutatás anatómiája Magyarországon* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (43 f.)
- 445/1299. Lázár György: *Jelentés Erdélyből* – gépir. – 1 db (65 f.)
- 445/1300. Lehrstück Mária: *Az értelmiség önmeghatározása* – gépir. – 1 db (45 f.)
- 445/1301. Lengyel György: *Kötélék* c. mű + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. – 1 db (25 f.)
- 445/1302. Litván J.: *Mikor kezdődtek Rákosi Mátyás álmatlan éjszakái* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (4 f.)
- 445/1303. Márkus István: [Mint paraszttal és paraszttársadalmakkal foglalkozó tudós...] – gépir. + autogr. jav. – 1 db (11 f.)
- 445/1304. Márkus István: *Nagykörös. Kandidátusi értekezés tézisei* – nyomtatv. – 1 db (4 f.)
- 445/1305. Matkó Sándor: *A francia idegenlégió igaz története* + kapcsolódó anyag – gépir. + xerox + fotó – 6 db (22 f.)
- 445/1306. Mészöly Miklós: [Kedves Barátaim!] – gépir. – 1 db (1 f.)

- 445/1307. Mici írásai – autogr. + gépir. – 24 db (33 f.)
- 445/1308. Mozart, Wolfgang Amadeus: *Les petits' riens. Balett.* Bábszínpadra átköltötte: Urbán Gyula – gépir. – 1 db (4 f.)
- 445/1309. Nagy János: *Önéletrajz* + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. – 2 db (13 f.)
- 445/1310. Obersovszky Gyulának írt levelek – 2 db (2 f. + 2 bor.)
- 445/1310/1. Markos Károly – autogr. (1990. augusztus 17.) – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/1310/2. Szénási Gyula – gépir. + autogr. jegyz. (1990. augusztus 21.) – 1 db (1 f. + 1 bor.)
- 445/1311. Oláh Pál cím nélküli írása (gépir. xerox-másolata) – 1 db (190 f.)
- 445/1312. Órszigethy Erzsébet írásai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (20 f.)
- 445/1313. Palacsinta újság (Tiszabői Freinet Műhely lapja) – nyomtatv. – 12 db (87 f. + 2 bor.)
- 445/1314. Petri György: *Büntetés* – autogr. – 1 db (1 f.)²⁴
- 445/1315. Rácz Péter cím nélküli írása – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 f.)
- 445/1316. Radikális Értesítő c. lap, 1989/1. szám (január 15.) – nyomtatv. – 1 db (5 f.)
- 445/1317. Sárfalvy Béla: *Magyarország aprófalvai* c. tanulmány + kapcsolódó anyag (1982) – xerox – 1 db (11 f.)
- 445/1318. Spitkó Viktória *Jób* c. műve + kapcsolódó anyag (Csalog Zsolt levele S. V.-nak – 1982. július 9.) – gépir. + autogr. jegyz. – 2 db (18 f.)
- 445/1319. Szféra c. szamizdat lap (1980–1981) – nyomtatv. – 8 db (144 f.)
- 445/1320. Tar Sándor: *Nézőpont. Munkásokról írni* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (8 f. + 1 bor.)²⁵
- 445/1321. Dr. Tompa Kálmán orvos önéletrajza – autogr. – 1 db (3 f.)
- 445/1322. Tóth Endre írásai – gépir. – 6 db (43 f.)
- 445/1323. Tóth Gábor–Garaci László: *Túlpartról* (1979) – gépir. – 2 db (82 f.)
- 445/1324. Tóth István: *Memorandum* – gépir. – 1 db (14 f.)
- 445/1325. Vincze István: *Anna örök* – autogr. + gépir. – 1 db (1 f.)
- 445/1326. Ismeretlen szerző: *Mozambiki sakkparti* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 f.)
- 445/1327. Ismeretlen szerző: *Vallomás* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 f.)

24 Valószínűleg Kemenczky Judit 1973. október 14-i levelének (445/715.) melléklete volt.

25 Az anyag minden valószínűség szerint a 445/894/6. jelzetű levél csatolmánya volt.

- 445/1328.** Az ELTE Csalog Zsolt-féle írószemináriumának hallgatói dolgozatai
445/1328/1. Bugnár Szilvia – 2 db (8 f.)
445/1328/2. Dobó Judit – 5 db (19 f.)
445/1328/3. Földes Annamária – 5 köteg (170 f.)
445/1328/4. Harangi Andrea – 19 db (37 f.)
445/1328/5. Hazai Attila – 7 db (83 f.)
445/1328/6. Mirnics Zsuzsanna – 2 db (6 f.)
445/1328/7. Ismeretlen szerzők – 5 db (28 f.)

C S A L O G Z S O L T H A G Y A T É K Á R A V O N A T K O Z Ó A N Y A G

- 445/1329.** Csalog Zsolt hagyatékára vonatkozó anyagok
445/1329/1. Cs. Zs. jegyzéke magnóinterjúinak nyers lejegyzéseiről
 – gépir. + autogr. jegyz. – 1 db (1 f.)
445/1329/2. Cs. Zs. jegyzéke saját hagyatékának az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában elhelyezendő részéről – gépir. autogr. jegyz. (1992. november 12., 1993. február) – 1 db (7 f.)
445/1329/3. Szita Gábor és Nemeskéri Erika jegyzéke Cs. Zs. levelezéséről – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 f.)

VIII. CSALÁDI ANYAG

Pócs Éva és a jogörökösök egy csoportjának (Csalog Gábor, Csalog Benedek, Csalog Eszter) kérésére az anyag határozatlan időre zárolva.

KIEGÉSZÍTÉS A FONDJEGYZÉKHEZ

CSALOG ZSOLT INTERJÚI SCHIFFER PÁL HAGYATÉKÁBAN
(OPEN SOCIETY ARCHIVES, FOND 356)

HU OSA 356-1-6 – Box 1

- ▶ *Munkásinterjúk 1. c. pallium:*
- ▶ *Jakab István, 1978. november 17.* – gépir. (hiány: 34–38. lap/oldal) – 1 db (143 f.)
- ▶ *Csalog Zsolt interjúi c. pallium:*
- ▶ *„Durva ember vagyok.” Bogár Béla szobafestő, 30 éves – Zoli „pecás haverja”* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (23 f.)
- ▶ *„Nem nagy jövőt jósolok magunknak.” Bogár Béláné Marika, 28 éves* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (22 f.)

HU OSA 356-1-6 – Box 2.

Munkásinterjúk 3. c. pallium:

- ▶ *Németh Mihály, Angyalföld, 1978. október 11.* – gépir. – 1 db (42 f.)
- ▶ *Németh Mihály, Angyalföld, 1978. október 17.* – gépir. – 1 db (16 f.)
- ▶ *Németh Mihály, Angyalföld, 1978. november 2.* – gépir. – 1 db (24 f.)
- ▶ *Németh Mihály, Angyalföld, 1978. december 14.* – gépir. – 1 db (40 f.)
- ▶ *Németh Mihály, Angyalföld, 1978. december 20.* – gépir. – 1 db (48 f.)

Munkásinterjúk 4. c. pallium:

- ▶ *Török Mihály, 1978. október* – gépir. – 1 db (47 f.)
- ▶ *Magda Árpád, 1978. október* – gépir. – 1 db (56 f.)
- ▶ *Klein Gyula, 1978. október 15.* – gépir. – 1 db (54 f.)
- ▶ *Munkásinterjúk 5. c. pallium:*
- ▶ *Gábor Sándor, Zebegény, 1978. szeptember 8.* – gépir. – 1 db (182 f.)
- ▶ *Munkásinterjúk 6. c. pallium:*
- ▶ *Átlagos ember vagyok* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (64 f.)

ZÁRADÉK

Alulírott a 445-ös fond végleges naplóját lezártam, a hagyatékot megtekintett állapotban a Kézirattár részéről Földesi Ferenc osztályvezetőnek, a Raktár részéről Szita Gábor főkönyvtáros kollégának átadtam.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2014. október 24.

Soltész Márton
MTA KIK
főkönyvtáros

Bibliográfia

1. Primer irodalom

1.1 Önálló kötetek

1971 – *Tavasza minden rendben lesz*, Bp., Magvető Kiadó. (TMRL)

1. *Szvetter* (5–23.)
2. *Portré* (24–40.)
3. *A Lány, a Fiú és sokan mások* (41–78.)
4. *Pandamackó* (79–89.)
5. *Vonat* (90–102.)
6. *Adalékok a faszizmus történetéhez* (103–128.)
7. *A három vándorló királyfiúról szóló széphistória* (129–154.)
8. *Töredékek magyar népmesékből* (155–170.)
9. *Orbis Sensualium Pictus* (171–191.)

1976 – *Kilenc cigány*, Bp., Kozmosz Kiadó. (9C)

1. *Dolgozok a két kezem által* (9–51.)
2. *Heló, Zsoké!* (52–71.)
3. *A testvéremet keresem* (72–81.)
4. *Tizenegyszer büntetve* (82–112.)
5. *Dalolni szerettem* (113–140.)
6. *Cigánynak se könnyű lenni* (141–151.)
7. *Szökére festem a hajamat* (152–156.)
8. *Tisztelnek, becsülnek engem* (157–178.)
9. *Harcol a két vér* (179–224.)
10. *Utószó helyett* (225–240.)

1977 – *Temető ősszel*, Bp., Szépirodalmi Kiadó. (T,Ő)

1. *Emlékezés egy nyáréjszakára* (5–26.)
2. *Lábatlan szép Berci bátyám* (27–30.)
3. *Menetrend* (31–33.)
4. *Három tétel* (34–50.)
5. *Magyar népi hangszerek* (51–66.)
6. *Alma* (67–70.)

7. *Csúnya fekete asszony vagyok* (71–85.)
8. *Dívolják az erdőt* (86–95.)
9. *Disznótor* (96–117.)
10. *Temető, ősszel* (118–132.)
11. *Homo sum* (133–144.)
12. *Apám nagybátyja* (145–176.)
13. *Gyökerek* (177–240.)

1978 – *Parasztregény*, Bp., Szépirodalmi Kiadó. (PR)

1. *Régi Matvejek, Patonaiak* (7–28.)
2. *Legfontosabb a Tisza* (29–42.)
3. *Idesanyám története* (43–53.)
4. *Idesapám, idesanyám* (54–65.)
5. *Paraszt maradtam* (66–80.)
6. *Ennyi Tab* (81–98.)
7. *Ez egy kedves emlék* (99–115.)
8. *Boldogok vagyunk?* (116–128.)
9. *Iszik az uram* (129–138.)
10. *Többel jó* (139–152.)
11. *Ezelőtteni parasztok* (153–172.)
12. *Érdekes uraságok* (173–196.)
13. *Urak szeretői* (197–213.)
14. *Én vagyok a legfáinabb asszony* (214–223.)
15. *Nevelem a fiamat* (224–234.)
16. *Nem magunkban élünk* (235–256.)
17. *Idesapám halála* (257–264.)
18. *Idesanyám estéje, halála* (265–277.)
19. *Sok kutyaság elfolyik* (278–295.)
20. *Történelem* (296–313.)
21. *János elmegy* (314–325.)
22. *János Angliában* (326–348.)
23. *Ugye meghalt a fiam?* (349–361.)
24. *Hungarian visitors* (362–379.)
25. *Édesanyám, nyissa ki az ajtót* (380–396.)
26. *Nem jönnek soha* (397–413.)
27. *Öreg vagyok* (414–430.)
28. *Utószó* (431–440.)

1981 – *A tengert akartam látni: Négy munkásportré*, Bp., Szépirodalmi Kiadó.
(TAL1)

1. *A Vasember* (5–65.)
2. *A tengert akartam látni* (67–274.)
3. *Én voltam a ló* (275–422.)
4. *Átlagos ember vagyok* (423–489.)

1982 – *M. Lajos, 44 éves* [szamizdat], Bp., AB Független Kiadó.
(ML, 44→ML, 42)

1985 – *M. Lajos, 44 éves* [szamizdat], Bp., ABC Független Kiadó.
– *Lajos M., lat 44* [szamizdat], Warszawa, CDN, 1985 (Biblioteka „Obozu”).
– *Parasztregény*, Bp., Szépirodalmi Kiadó. (PR2)

1. *Régi Matvejek, Patonaiak* (7–29.)
2. *Legfontosabb a Tisza* (30–43.)
3. *Idesanyám története* (44–55.)
4. *Idesapám, idesanyám* (56–67.)
5. *Paraszt maradtam* (68–84.)
6. *Ennyi Tab* (85–103.)
7. *Ez egy kedves emlék* (104–122.)
8. *Boldogok vagyunk?* (123–136.)
9. *Iszik az uram* (137–147.)
10. *Többel jó* (148–161.)
11. *Ezelőtteni parasztok* (162–182.)
12. *Érdekes uraságok* (183–206.)
13. *Urak szeretői* (207–222.)
14. *Én vagyok a legfáinabb asszony* (223–232.)
15. *Nevelem a fiamat* (233–245.)
16. *Nem magunkban élünk* (246–267.)
17. *Idesapám halála* (268–275.)
18. *Idesanyám estéje, halála* (276–288.)
19. *Sok kutyaság elfolyik* (289–306.)
20. *Történelem* (307–323.)
21. *János elmegy* (324–335.)
22. *János Angliában* (336–357.)
23. *Ugye meghalt a fiam?* (358–370.)
24. *Hungarian visitors* (371–388.)
25. *Édesanyám, nyissa ki az ajtót* (389–404.)
26. *Zsófi néném, sógorom* (405–416.)

27. *Nem jönnek soha* (417–433.)
28. *Öreg vagyok* (434–454.)
29. *Kedves Zsolt!* (455–463.)
30. *Bálint, Bálint, Bálint!* (464–506.)
31. *Jegyzetek a Parasztrehányhoz* (507–633.)

1986 – *M. Lajos, 44 éves = Gulag ABC* [szamizdat], Bp., ABC Független Kiadó, 3–80.

1987 – *Ma tahtsin merd näha: Neli töölisportreed*, Tallinn, Kirjastus Eesti Raamat. (Ford. Edvin HIEDEL, Ivar WILD)

1. *Raudmees* (5–42.)
2. *Ma tahtsin merd näha* (43–170.)
3. *Mina olin hobune* (171–261.)
4. *Ma olen tavaline inimene* (262–303.)

1988 – *Cigányon nem fog az átok*, Bp., Maecenas Kiadó, 7–191. (CNÁ)

1989 – *A, D-E-Fisz-G, A, D, D*, Köln, Irodalmi Levelek. (ADEFISZ)

1. *Fal* (5–18.)
2. *Öregek* (19–26.)
3. *Kerítés* (27–32.)
4. *Viktus néni háza* (33–34.)
5. *Napló, nyolcvan december* (35–47.)
6. *Virág* (48–56.)
7. *A, D-E-Fisz-G, A, D, D* (57–75.)

– *Börtön volt a hazám: Hosszú István beszél*, New York, Bp., Hungarian Human Rights Foundation, Európa Kiadó. (BVH)

1. „fészekből kipottyant fióka” (1–3.)
2. „náluk a kenyér, náluk a kés” (4–13.)
3. „Ceaușescu és a bányászok” (13–24.)
4. *reflektorfényben* (24–26.)
5. „a román nép legszeretettebb fiának becsületzava” (26–29.)
6. „egyérték a főtitkár politikájával” (29–32.)
7. „Joszif jelenti a Securitatenak” (33–34.)
8. „magyar nevet emlétek” (34–36.)
9. „hagyd itt a Zsil völgyét!” (36–38.)
10. „építő beszélgetések” (39–49.)
11. *egy civilruhás, barna férfi* (49–55.)
12. „akarsz-e jönni velem?” (56–61.)
13. „maga nagyon fáradt, idegileg kimerült” (61–63.)

14. *egy fehér Dacia* (63–66.)
 15. *„szabályos kínzókamra”* (66–72.)
 16. *Ágoston Sándor ezredes* (72–79.)
 17. *„mennék, ha lenne hová”* (79–83.)
 18. *„nem értek egyet a párt politikájával”* (83–87.)
 19. *Király Károly, Szőcs Géza* (87–90.)
 20. *mi a dolga a követségnek?* (90–92.)
 21. *„felrobbantom a Szováta Szállót”* (92–97.)
 22. *„rokon temetésére utazunk”* (97–100.)
 23. *„nemzeti-forradalmi hosszú kéz”* (100–102.)
 24. *„győzelem helyett be kell érnem ennyivel”* (103–110.)
 25. *Függelék* (111–117.)
- *Fel a kezekkel!*, Bp., Maecenas Kiadó. (FK!)
1. *Csikágó a Pesti utcán: König László, 28 éves* (5–25.)
 2. *Fel a kezekkel! Pál Guszti, 29 éves* (26–54.)
 3. *Ömlött a vér: Nyíri Katalin, 24 éves* (55–78.)
 4. *Sajnos sok a buta állampolgár: Sipos Lajos, 26 éves* (79–103.)
 5. *Az arabok fáinak: Ráczi Rozi, 20 éves* (104–119.)
 6. *Jobb, mint egy rossz házasság: B. Tóth Árpád, „Pöce”, 30 éves* (120–159.)
 7. *Emberek között vagyok: Szép Ervin, „Szög”, 17 éves* (160–174.)
 8. *Hogyan lettek a melegek?: Lévárd Tibi, 25 éves* (175–189.)
 9. *Nem érdemes kurvának lenni: Kovács Piroska, 20 éves* (190–211.)
 10. *Valahová tartozni kell: Jancsi és Marci, 19 évesek* (212–253.)
 11. *Csak paráználkodás: Bogyay Fruzsina, 18 éves* (254–284.)
 12. *Királynő vagyok: Szabó Éva, 25 éves* (285–344.)
 13. *Hontalan vagyok a hazámban: Rostás Kálmán, 32 éves* (345–390.)
 14. *Utóirat* (391–403.)
- *Egy téglát én is letettem: Öt kis történelmi portré*, Bp., Szépirodalmi Kiadó. (ETÉL)
1. *Egy téglát én is letettem* (5–74.)
 2. *Ki merek állni a közösség* (75–110.)
 3. *Én valahogy nem féltem* (111–132.)
 4. *A mosónő fia* (133–366.)
 5. *A párt foglya voltam* (367–431.)

– *M. Lajos, 42 éves / Lajos M., Aged 42*, Bp., Maecenas Kiadó, 5–125/5–137. (Ford. István CSICSERY-RÓNAY, Agi CLARK) (ML, 42)

1990 – *Doku 56: Öt portré a forradalomból*, Bp., Unió Kiadó. (D56)

1. „Többé nem hazudunk”: Interjú Erdei Sándorral, Budapest, 1982 (5–53.)
2. „Nagy mulasztást követtünk el”: Katona Géza, Washington, 1984 (54–96.)
3. *Keserű boldogság: Jancsó Livia Washington, 1984* (97–153.)
4. *Konyak és vodka: Földes Péter, Budapest, 1986* (154–296.)
5. „Pali”: Maléterné Gyenes Judit, Budapest, 1985 (297–358.)

1994 – *Falak és falromok*, Pécs, Jelenkor Kiadó. (F&F)

1. *Fal* (7–20.)
2. *Öregek* (21–28.)
3. *Kerítés* (29–34.)
4. *Viktus néni háza* (35–36.)
5. *Napló, nyolcvan december* (37–48.)
6. *Virág* (49–57.)
7. *A, D-E-Fisz-G, A, D, D* (58–78.)
8. *Szegény főhadnagy* (79–84.)
9. *Fegyversírató* (85–90.)
10. *Két látogatás* (91–98.)
11. *Budapest gyertyái* (99–106.)
12. *Önéletrajz* (107–114.)
13. *Rudikám, öllelek!* (115–134.)
14. *New York-i levél* (135–140.)
15. *Levél, most Pestrül* (141–143.)
16. *Milyenek a csehek?* (144–151.)
17. *Búcsú az NDK-tól* (152–158.)
18. *V!* (159–171.)
19. *Nemzeti gög* (172.)
20. *A kazánfűtő Gusztó esete a rendszerváltással* (173–181.)
21. *A mi házunk* (182–186.)
22. *Mi újság falun?* (187–200.)
23. *Kampánynapló, kilencven április* (201–205.)
24. *Naplólap, kilencven május* (206–208.)¹

1 A kötet tartalomjegyzéke innentől hibásan adja meg az egyes szövegek nyitó oldalszámait.

25. *Szo, do* (209.)
26. *Novellette* (210.)
27. *Naplólap, kilencven október* (211–227.)
28. *A gyilkos édesanyja* (228–231.)
29. *Kompromisszum* (232–233.)
30. *Magyar Napló, kilencvenegy* (234–251.)
31. *Dubrovnik az enyém!* (252–260.)
32. *238 kérdőjel* (261–268.)
33. *Naplólapok, kilencvenkettő július* (269–277.)
34. *Sort sztori* (278)
35. *Magyar vagyok* (279–302.)

1999 – *Csendet akarok!*, Bp., Ant-Ko Kiadó. (CSA!)

1. *Én győzni akarok!* (7–72.)
2. *Csendet akarok!* (73–108.)
3. *Csak cigarettát kérek* (109–126.)
4. *Kalap. Kabát. Kalap* (127–131.)
5. *Mese a kerge kismalacról* (132–135.)
6. *Történelmi érv* (136–137.)
7. *Felelősség* (138–142.)
8. *Az öreg ales* (143–148.)
9. *Szomorú felnőttek* (149.)
10. *Folytatólagosleveles* (150–153.)
11. *Információ* (154–158.)
12. *Halálom óráján* (159.)
13. *Álom, 95. I. 30/31.* (160–161.)
14. *1997. május 17.* (162–164.)

– *Parasztregény, Szekszárd, Babits Kiadó (Korjellemező Magyar Próza 1945–1990).* (PR3)²

1. *Régi Matvejek, Patonaiak* (7–22.)
2. *Legfontosabb a Tisza* (23–32.)
3. *Idesanyám története* (33–41.)
4. *Idesapám, idesanyám* (42–50.)
5. *Paraszt maradtam* (51–62.)
6. *Ennyi Tab* (63–75.)
7. *Ez egy kedves emlék* (76–88.)

² A kötetnek saját tartalomjegyzéke nincs.

8. *Boldogok vagyunk?* (89–98.)
9. *Iszik az uram* (99–106.)
10. *Többel jó* (107–116.)
11. *Ezelőtteni parasztok* (117–131.)
12. *Érdekes uraságok* (132–148.)
13. *Urak szeretői* (149–159.)
14. *Én vagyok a legfáinabb asszony* (160–166.)
15. *Nevelem a fiamat* (167–176.)
16. *Nem magunkban élünk* (177–191.)
17. *Idesapám halála* (192–197.)
18. *Idesanyám estéje, halála* (198–206.)
19. *Sok kutyaság elfolyik* (207–218.)
20. *Történelem* (219–230.)
21. *János elmegy* (231–238.)
22. *János Angliában* (239–253.)
23. *Ugye meghalt a fiam?* (254–262.)
24. *Hungarian visitors* (263–275.)
25. *Édesanyám, nyissa ki az ajtót* (276–287.)
26. *Zsófi néném, sógorom* (288–296.)
27. *Nem jönnek soha* (297–308.)
28. *Öreg vagyok* (309–323.)
29. *Kedves Zsolt!* (324–329.)
30. *Bálint, Bálint, Bálint!* (330–360.)
31. EKLER Andrea: *Utószó* (361–376.)

2001 – Romakönyv, Bp., Ant-Ko Kiadó. (RK)

1. *Viktus néni háza* (5–6.)
2. *Dolgozok a két kezem által* (9–47.)
3. *Heló, Zsoké!* (48–65.)
4. *A testvéreimet keresem* (66–75.)
5. *Tizenegyszer büntetve* (76–103.)
6. *Dalolni szerettem* (104–128.)
7. *Cigánynak se könnyű lenni* (129–138.)
8. *Szökére festem a hajamat* (139–142.)
9. *Tisztelnék, becsülnek engem* (143–162.)
10. *Harcol a két vér* (163–204.)
11. *Cigányon nem fog az átok* (205–318.)

2008 – Krisztina, Pócsmegyer, Dr. Bognár Éva & Tsa kiadása, 5–337. (KR)

2010 – *A tengert akartam látni: Négy munkásportré*, Bp., Palatinus Kiadó.

(TAL2)

1. *A Vasember* (5–52.)
2. *A tengert akartam látni* (53–220.)
3. *Én voltam a ló* (221–340.)
4. *Átlagos ember vagyok* (341–393.)

1.2 Köteten kívül (is) megjelent írások

1.2.1 Önálló Csalog-kötetben közölt anyagok antológia-, folyóirat- és napilapközlései³

A Lány, a Fiú és sokan mások, Új Írás, 1966, 8. sz. (augusztus), 26–37. (TMRL)

Portré, Új Írás, 1966, 10. sz. (október), 10–15. (TMRL)

Menetrend, Élet és Irodalom, 1972, 27. sz. (július 1.), 8. (T,Ő)

Lábatlan szép Berci bátyám, Élet és Irodalom, 1972, 34. sz. (augusztus 9.), 2.

(T,Ő)

Alma, Népszava, 1972. szeptember 16., 7. (T,Ő)

Temető, ősszel, Tiszatáj, 1972, 10. sz. (október), 10–16. (T,Ő)

Homo sum, Alföld, 1972, 12. sz. (december), 14–18. (T,Ő)

„*Dolgozok a két kezem által*”, Valóság, 1973, 12. sz. (december), 41–50. (= *Hogyan kell harangot önteni?: Irodalmi riportok*, szerk. SZÉKELY Éva, Bp., Kozmosz Kiadó, 1976, 96–110. [rövidített verzió]) (9C)

A testvéreimet keresem, Élet és Irodalom, 1975, 4. sz. (január 25.), 14. (9C)

Dívolják az erdőt: Egy parasztember monológja, Magyar Hírlap, 1975. július 20., 9. (T,Ő)

Disznótor, Kortárs, 1975, 8. sz. (augusztus), 1229–1238. (T,Ő)

„*Legfontosabb a Tisza*”, Valóság, 1975, 9. sz. (szeptember), 80–85. (PR)

Csúnya fekete asszony vagyok, Jászkunság, 1975, 4. sz. (november), 13–19. (= *Nomád katona*, szerk. GYŐRI László, Bp., Móra Kiadó, 1980, 342–354.) (9C)

Gyökerek, Látóhatár, 1976, 5. sz. (május), 31–74. (T,Ő)

A Vasember, Mozgó Világ, 1977, 3. sz. (március), 54–73. (= *Budapesti Negyed*, 2002, 1–2. sz., 93–128.; = *Folyamatos jelen: Fiatal szociográfusok antológiája*, szerk. BERKOVITS György, LÁZÁR István, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1981, 311–348.) (TAL)

3 A címleírások végén zárójelben a befogadó kötet(ek) rövidítése. Minden esetben az első közlés fölött szereplő címet adtuk meg; a jelentősebb eltéréseket jegyzetben jelöltük.

- Eszter néni, régi szerelmekről*, Új Tükör, 1977, 34. sz. (augusztus 21.), 17. (PR)
M. Lajos, 44 éves = Profil [szamizdat], szerk. KENEDI János, Bp., ABC Független
 Kiadó, 1977, 15–66. (ML, 44.)
- János, Kortárs, 1977, 10. sz. (október), 1560–1576. (PR)
- Zsófi néném, sógorom*, Alföld, 1978, 10. sz. (október), 12–17. (PR2-3)
- Csoportkép = Mit ér a kéziratok irodalom, ha magyar?*, Bp., Párizs, Dialogues
 Européens, 1978 (Magyar Füzetek, 2), 27–32. (ML, 42)
- Dani meséli: erőszakkal születtem*, Népszava, 1980. február 9., 6–7. (TAL)
- Dani mesél a tisztességről*, Élet és Irodalom, 1980, 7. sz. (február 16.), 14. (TAL)
- Dani mesél a pedagógiáról*, Élet és Irodalom, 1980, 17. sz. (április 26.), 14. (TAL)
- Dani meséli: Nagyon kemény tél volt*, Élet és Irodalom, 1980, 25. sz. (június
 21.), 14. (TAL)
- „*Maszek is voltam*”, Valóság, 1980, 8. sz. (augusztus), 77–86. (= *Írószemmel
 1980*, Bp., Kossuth Kiadó, 1981, 44–66.) (TAL)
- Dani a kultúráról*, Élet és Irodalom, 1980, 32. sz. (augusztus 9.), 14. (TAL)
- Dani meséli: a tengert akarta látni*, Alföld, 1980, 9. sz. (szeptember), 32–36.
 (TAL)
- Én voltam a ló*, Tiszatáj, 1980, 10. sz. (október), 35–42. (TAL)
- Dani mondja: ha én göré vonék...*, Élet és Irodalom, 1980, 43. sz. (október 25.),
 14. (TAL)
- Dani mesél angyalföldi kölyökkoráról*, Budapest, 1980, 12. sz. (december), 14–
 15. (TAL)
- Melós vagyok, erős vagyok*, Alföld, 1981, 2. sz. (február), 51–57. (TAL)
- A mi gyárunk...*, Kritika, 1981, 5. sz. (május), 21–25. (TAL)
- Egy téglát én is letettem*, Mozgó Világ, 1982, 2. sz. (február), 19–54. (ETÉL)
- Én valahogy nem féltem*, Alföld, 1982, 7. sz. (július), 7–17. (ETÉL)
- Napló, nyolcvan december = Feketében: Irodalmi és grafikai gyűjtemény a ma-
 gyarországi szegények támogatására* [szamizdat], szerk., kiad. KÖSZEG Fe-
 renc, LENGYEL Gabriella, Bp., SZETA, 1982, 36–42.⁴ (= *Kritika*, 1989, 9. sz.
 [szeptember], 33–34.) (ADEFISZ, F&F)
- Ki merek állni a közösség elé*, Mozgó Világ, 1983, 1. sz. (január), 37–49. (ETÉL)
- Öregek: Magyar élet*, Új Forrás, 1983, 5. sz. (szeptember-október), 38–42.
 (ADEFISZ, F&F)
- Kerítés*, Szivárvány, 1983, 11. sz., 37–40. (ADEFISZ, F&F)

4 Az eredeti bibliofil kiadvány hiányában az alábbi kötet alapján: *Független fórum: Kéziratok tiltott magyar irodalom a Kárpát-medencében*, szerk. ZSILLE Zoltán, München, Hungarian Central Committee for Books and Education Inc., 1985.

- Virág = Temetés hajnalban: Matolay Magda emlékére* [szamizdat], szerk., kiad. KÖSZEG Ferenc, Bp., 1983, 18–26. (ADEFISZ, F&F)
- Bálint, Bálint, Bálint*, Kortárs, 1985, 5. sz. (május), 50–57. (= *Körkép* 87, Bp., Magvető Kiadó, 1987, 78–93.) (PR2–3)
- Jegyzetek a Parasztrehányhoz*, Valóság, 1985, 6. sz. (június), 63–76. (PR2)
- Looking for my brother = Present Continuous: Contemporary Hungarian Writing*, szerk. István BART, Bp., Corvina Kiadó, 1985, 278–288. (Ford. Richard L. ACZEL) (9C)
- Parasztrehány = Falusi Magyarország: Antológia*, szerk. RÁDICS József, Bp., Mezőgazdasági Kiadóvállalat, 1985, 464–473. (PR⁵)
- AD–E–Fisz–G, A, D, D = Isten éltesse Pista! Kemény István 60. születésnapjára*, szerk. HAVAS Gábor, KENEDI János, KOZÁK Gyula, Bp., é. n. [1985], 37–45. (ADEFISZ)
- Szerzőtársam portréjához: Kommentár a Parasztrehányhoz*, Újhold-Évkönyv, 1986, 1. sz. (január–június), 428–441. (PR2)
- [KOC SIS Annamária],⁶ „Pali” – részlet egy portréból, Szivárvány, 1986, 20. sz., 25–48. (D56)
- Julis néni meséli*, Újhold-Évkönyv, 1987, 1–2. sz., 413–454. (CNÁ)
- [KOC SIS Annamária], „Pali” – részlet egy portréből 2., Szivárvány, 1987, 21. sz., 47–65. (D56)
- A párt foglya voltam*, Szivárvány, 1987, 23. sz., 49–70. (ETÉL)
- A párt foglya voltam 2.*, Szivárvány, 1987, 24. sz., 25–47. (ETÉL)
- Fahrplan = Heute: Anthologie der modernen ungarischen Literature*, szerk. Éva TÓTH, Bp., Corvina Kiadó, 1987, 213–214. (Ford. Hans SKIRECKI) (= *Budapester Rundschau*, 1988, 25. sz. [június 20.], 10.) (T,Ő)
- Horaire = Aujourd’hui: Anthologie de la littérature hongroise contemporaine*, Bp., szerk. Éva TÓTH, Corvina Kiadó, 1987, 197–199. (Ford. Françoise JÁRCSEK) (T,Ő)
- Timetable = Today: An Anthology of Contemporary Hungarian Literature*, szerk. Éva TÓTH, Bp., Corvina Kiadó, 1987, 179–181. (Ford. George F. CUSHING) (T,Ő)
- „Emberek között vagyok”: *A budapesti arcképcsarnokból: Szög, 17 éves, prostituált*, Élet és Irodalom, 1988, 32. sz. (augusztus 5.), 14. (FK!)
- Lajos M., 44 ans*, L’Autre Europe, 1988, 17–19. sz., 108–124. (Ford. Martine ASSELAIN, Anna ROMAN) (ML,42)

5 Az *Öreg vagyok* c. fejezet.

6 Álnéven.

- Tábornok voltam: Részletek egy dokumentumportréről*, Medvetánc, 1988, 4. sz./1989, 1. sz., 221–242. **(ETÉL – Kána-portré)**
- „Sajnos sok a buta állampolgár”: *Kovács Lajos, 26 éves, rendőr*, Kritika, 1989, 2. sz. (február), 30–34. **(FK!)**
- Pöce, a strici*, Kortárs, 1989, 3. sz. (március), 99–113. **(FK!)**
- Pali: Részlet egy portréból I*, Kritika 1989, 7. sz. (július), 32–38. **(D56)**
- Pali: Részlet egy portréból II*, Kritika, 1989, 8. sz. (augusztus), 25–29. **(D56)**
- „Rendkívüli közlemény”, Magyar Napló, 1989, 2. sz. (október 20.), 4. **(D56 – Földes-portré)**
- Önéletrajz*, Magyar Napló, 1989, 7. sz. (november 24.), 3. **(F&F)**
- New York-i levél*, Magyar Napló, 1989, 12. sz. (december 29.), 3. **(F&F)**
- Megadta nekem a Jóisten – részlet*, Szivárvány, 1989, 29. sz., 31–40. **(D56 – Jancsó-portré)**
- Ceausescu and the miners: István Hosszú's story*, The New Hungarian Quarterly, 1989, 116. sz. (tél), 5–11. **(BVH)**
- Levél, most Pestről*, Magyar Napló, 1990, 1. sz. (január 5.), 5.⁷ **(F&F)**
- V!*, Beszélő, 1990, 1. sz. (január 15.), 26–27. **(F&F)**
- Milyenek a csehek?*, Hiány, 1990, 1. sz. (január 17.), 3–5. (= Magyar Lettre Internationale, 2009, 74. sz. [ősz], 3–4.) **(F&F)**
- V! (II. rész)*, Beszélő, 1990, 2. sz. (január 22.), 25–27. **(F&F)**
- Amerikai csúcstechnológia Kelet-Európáért*, Beszélő, 1990, 3. sz. (január 29.), 32. **(F&F⁸)**
- Mi újság falun?: Interjú 42 Cilivel*, 2000, 1990, 2. sz. (február), 30–35. **(F&F)**
- Lajos M. 42 roki*, VSZESZVIT, 1990, 4. sz. (április), 150–160 és 180–183. (Ford. JUNGER Mihály) **(ML,42)**
- „Szovjet ágyúk csöve mered a városra”: *Részlet egy portréből*, Hiány, 1990, 7. sz. (április 11.), 6–10. **(D56 – Földes-portré)**
- Nemzeti gőg*, Magyar Napló, 1990, 15. sz. (április 12.), 2. (= Korunk, 1990, 4. sz., 459.) **(F&F)**
- Ötvenes évek*, Kritika, 1990, 5. sz. (május), 10–13. **(D56 – Földes-portré)**
- Ötvenhat vége*, Holmi, 1990, 5. sz. (május), 512–519. **(D56 – Földes-portré)**
- Antiszemitizmus, '56, demokrácia. Részletek egy portréből*, Magyar Napló, 1990, 18. sz. (május 3.), 6. **(D56 – Földes-portré)**

7 Válaszol rá: REMÉNYI József Tamás, *Válaszlevél Csalog Zsoltnak*, Magyar Napló, 1990, 1. sz. (január 5.), 5.

8 *A Kampánynapló, kilencven április* c. szöveg részeként.

- Vote early, vote often*, *The New Hungarian Quarterly*, 1990, 118. sz. (nyár), 51–52. (ETÉL)
- Rudikám, öllelek!*, *Kortárs*, 1990, 6. sz. (június), 37–49. (F&F)
- Szegény főhadnagy*, *Magyar Napló*, 1990, 23. sz. (június 7.), 3. (F&F)
- Naplórészlet kilencven május*, *Kritika*, 1990, 7. sz. (július), 24. (F&F)
- „*Hagyták elvérezni a magyarokat*”, *Világ*, 1990, 28. sz. (július 12.), 38–41. (D56 – Katona-portré)
- Fegyversírató*, *Igazság*, 1990, 1. sz. (augusztus 16.), 6–7. (F&F)
- A kazánfűtő Guszti esete a rendszerváltozással*, *Igazság*, 1990, 2. sz. (augusztus 23.), 6–7. (F&F)
- Szo, do*, *Igazság*, 1990, 9. sz. (október 11.), 5. (F&F)
- Búcsú az NDK-tól*, *Magyar Napló*, 1990, 42. sz. (október 18.), 16. (F&F)
- A mi házunk*, *Igazság*, 1990, 10. sz. (október 18.), 12–13. (F&F)
- Budapest gyertyái*, *Igazság*, 1990, 12. sz. (november 1.), 16. (F&F)
- Novellette*, *Magyar Napló*, 1990, 47. sz. (november 22.), 4. (F&F)
- Börtön, bent és kint – részletek egy portréból*, *Szivárvány*, 1990, 30. sz., 66–71. (D56 – Földes-portré)
- Tyurmoju bula moja Vitsizna: Urivki z knihi*, *VSZESZVIT*, 1991, 2. sz. (február), 220–231. (Ford. JUNGER Mihály) (BVH)
- Magyar Napló*, *Magyar Napló*, 1991, 4. sz. (június 14.), 16–21. (F&F)
- A gyilkos édesanyja – avagy: milyen legyen a történelmi tudatunk?*, *Kritika*, 1991, 7. sz. (július), 48. (F&F)
- Dubrovnik az enyémm!*, *Élet és Irodalom*, 1991, 41. sz. (október 11.), 6. (F&F)
- Kétszázharmincnyolc kérdőjel*, *Élet és Irodalom*, 1991, 45. sz. (november 8.), 8.⁹ (= *Szarajevó: Egy antológia*, Bp., Kozmopolisz Rt, 1994 [Narancs Könyvek], 15–22.) (F&F)
- Viktus néni háza – cigány románc*, *Szivárvány*, 1991, 35. sz., 47. (ADEFISZ, F&F)
- Cigányon nem fog az átok (Dokumentumregény – I. rész)*, *Phralipe*, 1992, 5. sz. (május), 13–20. (CNÁ)
- Napló, most: Galambokról, varjakról, egyéb madarokról*, *Magyar Napló*, 1992, 15. sz. (július 24.), 3, 47.¹⁰ (F&F)
- Sztori*, *Élet és Irodalom*, 1992, 30. sz. (július 24.), 3.¹¹ (F&F)

9 Válaszol rá: GASKÓ Dénes, *Mire valók a katonák?*, *Élet és Irodalom*, 1993, 14. sz. (április 9.), 2.

10 *Naplólapok, kilencvenkettő július* főcímmel, *Galambokról, varjakról, vadkacsákról, egyéb madarokról* alcímmel.

11 *Sort sztori* címmel.

- Kompromisszum*, Élet és Irodalom, 1992, 36. sz. (szeptember 4.), 3. (F&F)
- Magyar vagyok I*, Kritika, 1993, 5. sz. (május), 3–5. (F&F)
- Magyar vagyok II*, Kritika, 1993, 6. sz. (június), 40–42. (F&F)
- Kalap. Kabát. Kalap*, Beszélő, 1995, 28. sz. (július 13.), 26–27. (= *Írószemmel 1996*, Bp., Kossuth Kiadó, 1996, 56–59.) (CSA!)
- Mese a kerge kismalacról*, Élet és Irodalom, 1995, 44. sz. (november 3.), 9. (CSA!)
- Az öreg ales*, Élet és Irodalom, 1995, 51–52. sz. (december 22.), 34. (= Élet és Irodalom, 1997, 30. sz. [július 25.], 19.;¹² = *Élet és Irodalom antológia '96*, Bp., Irodalom Kft, 1996, 162–164.) (CSA!)
- Cigányon nem fog az átok* = „Minden ember király...”: *Antológia a toleranciáról*, szerk. BUDAI Éva, tan. VAJDA Zsuzsa, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 68–69. (CNÁ)
- Felelősség*, Kritika, 1996, 1. sz. (január), 47. (CSA!)
- Csendet akarok!* – *Kocsis Etelka, 42 éves*, Kritika, 1996, 3. sz. (március), 33–39. (CSA!)
- Én győzni akarok!* *Orsós Gyuri, 32 éves I*, Kritika, 1996, 7. sz. (július), 12–17. (CSA!)
- Én győzni akarok!* *Orsós Gyuri, 32 éves II*, Kritika, 1996, 8. sz. (augusztus), 36–39. (CSA!)
- Én győzni akarok!* *Orsós Gyuri, 32 éves III*, Kritika, 1996, 9. sz. (szeptember), 36–38. (CSA!)
- Én győzni akarok!* *Orsós Gyuri, 32 éves IV*, Kritika, 1996, 10. sz. (október), 34–36. (CSA!)
- Történelmi érv*, Kritika, 1998, 1. sz. (január), 22. (CSA!¹³)
- Folytatólagosleves*, Népszabadság, 1998. szeptember 26., 26. (CSA!)
- Információ*, Népszabadság, 1998. október 24., 30. (CSA!¹⁴)
- 1997. május 17.*, Kritika, 1998, 10. sz. (október), 46. (CSA!)
- Csak cigarettát kérek* – *D. Ferenc, 42 éves*, s. a. r. BOGNÁR Éva, Kritika, 1999, 3. sz. (március), 38–40. (CSA!)
- Cigányon nem fog az átok (Részlet)* = *Soha többé...: Visszaemlékezések a holokausztra*, szerk. BÓDI Zsuzsanna, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 2000 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 9), 59–60. (CNÁ)

12 Változatlan újraközlés az ÉS 1995. évi 51–52. számából, Csalog Zsolt halála okán.

13 Zárójeles megjegyzésben: „Az író hagyatékából”.

14 Zárójeles megjegyzésben: „Az író hagyatékából”.

Cigányon nem fog az átok = Irodalmi szöveggyűjtemény 9., Debrecen, Pedellus Kiadó, 2001, 241. (CNÁ)

1.2.2 Csak antológiában, folyóiratban és újságban megjelent írások

1.2.2.1 Történeti, néprajzi, régészeti és szociológiai szakcikkek, előadások

Fragment eines bronzzeitlichen Korbes aus Tószeg, Folia Archaeologica, 1960, 21–25.

Kőkori falu maradványai a tiszaszöllösi határban, Szolnok Megyei Néplap, 221. sz. (1960. szeptember 18.), 3.

A jászberény–borsóhalmi rézkori temető és lakótelep (1), Jászkunság, 1961, 2. sz. (június), 53–58.

A jászberény–borsóhalmi rézkori temető és lakótelep (2), Jászkunság 1961, 3–4. sz. (szeptember–december), 144–150.

Gondolatok a falu kultúrájáról, Valóság, 1961, 5. sz., 70–74.

Múzeumi levél Tiszaszöllősről, Múzeumi Levelek, 1961, 4. sz., 3–5.

Szkíta és szarmata temető Surjánban, Múzeumi Levelek, 1961, 4. sz., 11–13.

A régész munkája, Múzeumi Levelek, 1961, 5. sz., 1–2.

Egy térkép, amely hat évig készül, Múzeumi Levelek, 1961, 5. sz., 6–7.

A fűkosártól a „kukta” gyorsfőzőig, Múzeumi Levelek, 1961, 5. sz., 25–26.

A bodrogkeresztúri kultúra kerámiájának fonott edényeket utánozó ornamentikája, Archaeológiai Értesítő, 1962, 2. sz., 172–180.

A magyar népi fonástechnikák típusai, Ethnographia, 1962, 2. sz., 302–323.

Egymást ölelve a megbékítő halálban is: Régészeti ásatás Rákóczi falván, Szolnok Megyei Néplap, 1962. június 13., 5.

Múzeumi kiállítás Mezőtúron, Szolnok Megyei Néplap, 1962. szeptember 4., 3.

A kosárfonás ún. spirál-technikája a magyar nyelvterületen, Néprajzi Értesítő, 1963, 5–34.

Régészeti kutatómunka Szolnok megyében, Jászkunság, 1963, 2. sz. (június), 69–77.

Régészeti ásatások Tiszaszöllösön és Bálint bácsi, Szolnok Megyei Néplap, 1963. július 7., 5.

Szolnok megye története a legrégebb időktől napjainkig: Állandó kiállítás a Szolnoki Múzeumban, Jászkunság, 1964, 1–2. sz. (március–június), 84–88.

- Jól sikerült a régészeti konferencia a szolnoki múzeumban*, Szolnok Megyei Néplap, 1964. április 14., 6.
- Megszólal a Tisza-vidéki ősmúlt*, Szolnok Megyei Néplap, 1964. december 13., 5.
- Múzeumi leletbejelentő hálózat Szolnok megyében*, Múzeumi Közlemények, 1964, 1. sz., 43–48.
- A jégkori ember nyomában*, Múzeumi Levelek, 1964, 6. sz., 1–2.
- Múzeumi levél a karcagi határból*, Múzeumi Levelek, 1964, 6. sz., 3–4.
- Régészeti ásatások Rákóczi falván*, Múzeumi Levelek, 1964, 6. sz., 9–11.
- Egy szakkör születése*, Múzeumi Levelek, 1964, 6. sz., 18–19.
- Múzeumi kiállítás Mezőtúron*, Múzeumi Levelek, 1964, 6. sz., 19–20.
- A kocsi és a szekér Szentes környékén*, Néprajzi Közlemények, 1965, 1–2. sz., 3–44.
- Régészeti munkálatok az abádszalóki Berében*, Múzeumi Levelek, 1965, 7–8. sz., 20–22.
- Leletek és ásatások Tiszafüreden*, Múzeumi Levelek, 1965, 7–8. sz., 22–23.
- Megszólal a Tisza-vidék ősmúltja*, Múzeumi Levelek, 1965, 7–8. sz., 26–27.
- A Jászberény–cserőhalmi későbronzkori temető*, szerzőtárs: KEMENCZEI Tibor, *Archaeológiai Értesítő*, 1966, 1. sz., 65–97.
- A Jászság története az őskortól napjainkig: Vezető a jászberényi Jász Múzeum állandó kiállításához*, szerzőtárs: TÓTH János, Jász Múzeum, 1966.
- Ornamentikhistorische Forschungen im urzeitlichen Material des Karpatenbeckens = Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche (Roma, 29 agosto – 3 settembre 1962. III. comunicazione sezioni V–VIII.)*, Roma, Sansoni, 1966, 369–370.
- A IX–XI. századi magyarság gazdálkodásának és életformájának kérdéseire*, *Agrártörténeti Szemle*, 1967, 1–2. sz., 228–240.¹⁵
- Zum Nomadismus der landnehmenden Ungarn: Ein neuer Versuch zur Bestimmung der Phasen des Sesshaftwerdens = Viehwirtschaft und Hirtenkultur: Ethnographische Studien*, szerk. László FÖLDES, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969, 186–198.
- Útmutató és kérdőív a falutörténet helyben található forrásainak áttekinthető feldolgozásához*, Eger, Dobó Vármúzeum, 1970 (Palóc-kutatás, 6).

15 A Magyar Néprajzi Társaság 1965. március 17-i felolvasóülésén elhangzott munkabeszámoló-jellegű előadás rövidített formája.

- Paraszti kereskedelem és munkamigráció: Kérdőív a palóckutatás számára*, Eger, Dobó Vármúzeum, 1973 (Palóc kutatás, 16).
- Divatjelenségek a magyar falusi keresztnévadásban*, szerzőtárs: MÁNDOKI László = *Névtudományi előadások: II. Névtudományi Konferencia, Budapest, 1969. szept. 2–4.*, szerk. KÁZMÉR Miklós, VÉGH József, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970 (Nyelvtudományi Értekezések, 70), 145–152.
- Phenomena of the Fashion in the Hungarian Rural Christian Naming: Ethnolinguistical study*, szerzőtárs: László MÁNDOKI = *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1969–1970*, Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1974, 321–328.
- Munkásművelődés Komlón*, szerzőtárs: MATOLAY Magdolna, Kultúra és Közösség, 1975, 1. sz., 49–60. (= *Munkásművelődés, szocialista kultúra*, szerk. a Csorba Mária Szocialista Brigád, Bp., Kossuth Kiadó, 1976, 155–174.)
- A keresztnévadás Visontán = Visonta: Fejezetek a falu történetéből*, szerk. BAKÓ Ferenc, Eger, 1975, 133–143.
- Istenmezeje szociográfia*, Studió, 1976, 2. sz., 63–77.
- Egy tradicionális bányászfalu: Istenmezeje = Utazó munkások*, szerk. RÁDICS József, SIPOS Zsuzsa, Bp., NPI, 1976, 117–139.
- Életforma és tudat a 20. századi magyar tanyavilágban = A magyar tanya-rendszer múltja*, szerk. PÖLÖSKEI Ferenc, SZABAD György, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 339–361.
- Gazdag falu a homokon*, Kritika 1980, 7. sz. (július), 23–27. (= *Írószemmel 1980*, Bp., Kossuth Kiadó, 1981, 137–162.)
- Paraszt-életrajz, egy parasztcsalád története: Útmutató ajánlott pályatétel kidolgozásához = Az életrajzi módszer: Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*, szerk. KÜLLÖS Imola. Bp., MTA-SZKI, 1982, 175–178.
- Skythenzeitliches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján-Újtelep*, szerzőtárs: KISFALUDI Júlia, Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae, 1985, 3–4. sz., 307–344.
- Magyar néprajzi atlasz I–IX*, szerk. BARABÁS Jenő, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987–1992 (zárójelben az egyes térképek sorszáma):
- VII. kötet (1992): *A domináns férfi keresztnév (1900–1910)* (483); *A domináns női keresztnév (1900–1910)* (484); *Az András név részesedése a névskálában (1900–1910)* (485); *A Bertalan név részesedése a névskálában (1900–1910)* (486); *A Zsuzsanna név részesedése a névskálában (1900–1910)* (487); *Az Eszter név részesedése a névskálában (1900–1910)* (488); *A Zsófia név*

- részesedése a névskálában (1900–1910) (489); A Lídia név részesedése a névskálában (1900–1910) (490); A Károly név részesedése a névskálában (1900–1910) (491); Az Ilona név részesedése a névskálában (1900–1910) (492); A Veron(ik)(a) név részesedése a névskálában (1900–1910) (493); A Margit név részesedése a névskálában (1900–1910) (494); A Gyula név részesedése a névskálában (1900–1910) (495); Az Etel(ka) név részesedése a névskálában (1900–1910) (496); A Viktória név részesedése a névskálában (1900–1910) (497); A Kálmán név részesedése a névskálában (1900–1910) (498); A férfi névskála terjedelme (1900–1910) (499); A női névskála terjedelme (1900–1910) (500); A férfi és a női névskála terjedelmének összehasonlítása (1900–1910) (501); A domináns férfinév százaléértéke (1900–1910) (502); A domináns női név százaléértéke (1900–1910) (503); A férfi névskála alacsony (1% alatti) értékeinek összege (1900–1910) (504); A női névskála alacsony (1% alatti) értékeinek összege (1900–1910) (505); A férfi keresztnév százalékos azonossága a fővárosiakkal (1900–1910) (506); A női keresztnév százalékos azonossága a fővárosiakkal (1900–1910) (507).*
- VIII. kötet (1992): *A kelengye szállításának formái 1900 körül (513); A kelengye szállításának ideje 1900 körül (514); A kelengyeszállítás ünnepélyessége és időpontja 1900 körül (515); A kelengye szállításának neve (516); Mivel fizettek a kelengyéért? (517); Kik alkudtak a kelengyére (a völegény képviselőjében)? (518); Kik fizettek a kelengyéért? (519); Az álló fenyőkarácsonyfa előtti formák (karácsonyi zöldág) (533); Mióta általános az álló fenyőkarácsonyfa? (534); Kik kezdeményezték, honosították meg az álló fenyőkarácsonyfát? (535); Pásztorünnepek – az ünneplés formái (560); Mely napokhoz kötődnek a pásztor szokások? 1. Tavaszi dátumok (561); Mely napokhoz kötődnek a pásztor szokások? 2. Őszi, téli dátumok (562); Mely napon volt a pásztorok zajkeltése? (563); Kik vettek részt a karácsonyi énekes házalásban? (564); Mely napon kaptak a pásztorok tojásajándékot? (565); Milyen itallal kínálták, ajándékozták meg a pásztorokat? (566); A pásztorünnep neve (567).*
- IX. kötet (1992): *Hány éves koráig járt a lányhalottnak a menyasszonyi temetés? (585); Kik vitték a lányhalott koporsóját? (586); Lakodalmi elemek a lányhalott temetésén 1. (587); Lakodalmi elemek a lányhalott temetésén 2. (588); Lakodalmi jelvények a lányhalott temetésén (589); A fejfák alaptípusai (590); „Kopjafa” típusú fejformák. „Gombos fák” (591a) + magyarázó ábrák (591b); Ember alakú fejfák és rokon formák (592a) + magyarázó*

- ábrák (592b); *Úgynevezett csónak alakú fejfák és rokon formák* (593a) + magyarázó ábrák (593b); *Lábfák a sírdombon* (594).
- A mai adatközlő és a gyűjtő dilemmáiról*, Beszélő, 1993, 35. sz., 14–16. (= *Múltunk jövője: szabadelvűek a népi kultúráról*, Bp., T-Twins Kiadó, 1993, 137–144.)
- Szolnok megye néprajzi atlasza (SzMNA) II. 1.*, szerk. SZABÓ László, GULYÁS Éva, CSALOG Zsolt, Szolnok, Damjanich János Múzeum, 2001. (Szülés, 30–31.; *A veszett kutya küldése*, 112–114.; *Etnikai csoportok*, 162–163.; *Falucsúfolók*, 164–170.; *Árutermelés és értékesítés*, 170–173.; *Vándoriparosok*, 186–189.; *Cigányok*, 189–192.; *Idénymunkások*, 192–195.; *Búcsúk*, 195–197.; *Orvosok*, 197–202.; *Házassági kapcsolatok*, 202–204.; *Egyéb lokális kapcsolatok*, 204–206.)

1.2.2.2 Romológiai szakcikkek, előadások

- Etnikum? Faj? Réteg?: Adalékok a „cigányság” fogalmához*, Világosság, 1973, 1. sz. (január), 38–44.
- A jászfényzarui cigányság 1971-ben = Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára*, szerk. TÓTH János, Jászberény, Hűtőgépgyár, 1974, 219–239.
- A Szolnok-megyei cigányok helyzete = Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*, szerk. KEMÉNY István, Bp., MTA SZKI, 1976 (MTA SZKI Kiadványai), 89–116. (= *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*, szerk. VALUCH Tibor, Bp., Argumentum Kiadó, 2004, 288–313.)
- Cigányfalu Baranyában: Jegyzetek a cigánysághelyzetéről Alsószentmártonban*, Kritika, 1979, 10. sz. (október), 13–16.
- Cigányhelyesírás a magyar helyesírásban*, Kritika, 1980, 1. sz. (január), 9.
- A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt = Bibó-émlékkönyv* [szamizdat], Bp., 1980, IV, 800–835. (= „*Kell-e politikai emigráció?*”, Párizs, Dialogues Européens, 1984 [Magyar Füzetek, 14–15], 93–137.; = *Bibó-émlékkönyv*, Bp., Századvég Kiadó, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991, II, 282–311)
- Nem elég fekete korall?*, Kritika, 1981, 11. sz. (november), 21.¹⁶
- Jegyzetek a cigányság támogatásának kérdéseiről*, Szociálpolitikai Értesítő, 1984, 2. sz. (július–december), 36–79.

16 Előzménye: VEKERDI József, *Fekete korall*, Kritika, 1981, 7. sz., 6.

- Le problème des Tziganes en Hongrie, L'Autre Europe*, 1986, 10. sz., 83–97.
- A cigányság a magyar társadalomban – tegnap és ma*, Phralipe, 1990, 1. sz. (január), 8–9.
- A cigány kérdés Magyarországon 1980 előtt (első rész)*, Phralipe, 1990, 4. sz. (április), 12–19.
- A cigány kérdés Magyarországon 1980 előtt (befejező rész)*, Phralipe, 1990, 5. sz. (május), 10–14.
- A magyar–cigány együttélés múltja és jelene*, Phralipe, 1991, 8. sz. (augusztus), 15–18.¹⁷
- Cigányság és egyenlőség: Érzelmes vallomás*, Kommentár, 1992, 1. sz., 3–5.
- „A szeretetünket kínáljuk”: *Cigányok Magyarországon*, Kommentár, 1992, 4. sz., 14–19.
- A cigányság szegregált helyzete a magyar munkaerőpiacon*, Phralipe, 1992, 4. sz. (április), 3–5.
- „We offer our love”: *Gypsies in Hungary*, *The New Hungarian Quarterly*, 1992, 127. sz. (ősz), 70–80.
- Cigányok, kelepceben*, Népszabadság, 1992. szeptember 19., 21.
- Megoldható-e a cigánykérdés?*, *Történ Ész*, 1992, 1. sz. (október), 3–8.
- Cigány értelmiséget teremteni: Bogdán János a szerveződé pécsei cigány gimnáziumról*, Népszabadság, 1992. november 27., 16.
- A cigányság a magyar munkaerőpiacon*, *Szociológiai Szemle*, 1993, 1. sz. (január–március), 29–33.
- Zsibpiac*, *Amaro Drom*, 1993, 7. sz. (július), 12.
- Romák a magyar munkaerőpiacon (Első rész)*, *Amaro Drom*, 1993, 8. sz. (augusztus), 24–25.
- A mondat helyesen*, *Amaro Drom*, 1993, 9. sz. (szeptember), 9.
- Romák a magyar munkaerőpiacon (Második rész)*, *Amaro Drom*, 1993, 9. sz. (szeptember), 12–13.
- Két állítás*, *Amaro Drom*, 1994, 2. sz. (február), 30.
- Gypsies in the Hungarian Labour Market*, *Szociológiai Szemle*, 1994, 2. sz. (április–június), 75–78.
- Fogadjunk*, *Amaro Drom*, 1994, 4. sz. (április), 30.
- Ha én roma vagyok*, *Amaro Drom*, 1994, 5. sz. (május), 2.
- Harmincöt forint*, *Amaro Drom*, 1994, 5. sz. (május), 27.
- Holocaust*, *Amaro Drom*, 1994, 7. sz. (július), 2.

17 Elhangzott a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen, 1991. április 13-án.

- Szentetornyán valami elomlott*, Amaro Drom, 1994, 9. sz. (szeptember), 12–13.
- Kedves Gyuri!*, Amaro Drom, 1994, 9. sz. (szeptember), 29.¹⁸
- Olcsó a roma élete*, Amaro Drom, 1994, 11. sz. (november), 6–7.
- Kisebbségben*, Amaro Drom, 1994, 11. sz. (november), 30.
- Milyen évet zárunk?*, Amaro Drom, 1994, 12. sz. (december), 2.
- Összkomfortos pokol*, Amaro Drom, 1994, 12. sz. (december), 7.
- Kik a cigányok?*, Amaro Drom, 1994, 12. sz. (december), 22.
- Kisebbségek Magyarországon = Holocaust emlékkönyv: A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*, szerk. KRÁLL Csaba, Bp., TEDISZ, 1994, 175–176.¹⁹
- Szkinhed támadás Gyöngyösön*, Amaro Drom, 1995. 1. sz. (január), 4–5.
- Válasz: békés demonstráció*, Amaro Drom, 1995, 1. sz. (január), 6–7.
- Litkei kilátások*, Amaro Drom, 1995, 2. sz. (február), 8.
- Hol tart a magyarországi cigányság?*, Amaro Drom, 1995, 2. sz. (február), 30.
- Csillagok és szélhám*, Amaro Drom, 1995, 3. sz. (március), 23.
- Ahol mindenki fél*, Amaro Drom, 1995, 3. sz. (március), 26–27.
- Hajléktalan cigányok?*, Amaro Drom, 1995, 4. sz. (április), 23.
- Tolvaj világ*, Amaro Drom, 1995, 4. sz. (április), 30.
- Az etnikai pisztoly*, Magyar Hírlap, 1995. április 19., 19.
- Azt mondják*, Amaro Drom, 1995, 5. sz. (május), 2.
- Az etnikai szembenállás semmi jót nem ígér*, Amaro Drom – különnyomat a „Humán Rajt” (Székesfehérvár, 1995. május 14.) c. konferencia előadásai-ból, 3–4.
- „A csigaszedők nem tanulnak?”*, Amaro Drom, 1995, 6. sz. (június), 30.
- Cigány vagy, és kész*, Amaro Drom, 1995, 7. sz. (július), 10.
- Megalakul a roma programbizottság*, Magyar Hírlap, 1996. április 2., 5.
- Mit csináljunk a cigányokkal?*, Magyar Lettre Internationale, 1996, 21. sz. (nyár), 77–80.
- Cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt = Kisebbségsszociológia: Szöveggyűjtemény egyetemi és főiskolai hallgatók számára*, szerk. CSEPELI György, ÖRKÉNY Antal, SZÉKELYI Mária, LÁSZLÓ Mónika, Bp., ELTE Szociológiai Intézet Kisebbségsszociológiai Tanszék, Minoritás Alapítvány, 1997, 100–112. (= *Periférián*, szerk. VAJDA Imre, Bp., Ariadne Kulturális Alapítvány, 1997, I, 194–224.)

18 Előzménye: ROSTÁS-FARKAS György, *Tisztelt Szerkesztőség!*, Amaro Drom, 1994, 9. sz., 29.

19 Elhangzott a Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, illetve a Pécsi Nemzeti Színház által szervezett *Ne menj tovább barátom...* c. konferencián, 1994. április 25-én.

A magyarországi cigányok szociális helyzete, Főiskolai Figyelő, 1993, 2. sz. (április–június), 186–191. (= *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*, szerk. CSÁNYI Klára, Bp., 1999², 348–353.)²⁰

1.2.2.3 Bemutatók, portrék és portrétöredékek

Nem vagyok „fotós” – Sáros László, *Mozgó Világ*, 1976, 3. sz. (március), 29–30.

Hámos Gusztáv, *Mozgó Világ*, 1976, 5. sz. (május), 90–92.

Pincér voltam akkoriban – Kerekes Gábor, *Mozgó Világ*, 1977, 2. sz. (február), 11–12.

„*Nagyon szépen éltünk*”, *Élet és Irodalom*, 1987, 47. sz., (november 20.), 14. (= *Magyar Mozaik '87*, szerk. PELLE János, Bp., Minerva, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1988, 349–360.)

Emlékezés egy temetésre, 2000, 1989, 6. sz. (június), 2–8. (Heltai-portré)

Hogyan kell forradalmat csinálni?, *Magyar Narancs*, 1992, 24. sz. (november 5.), 46–47. (Heltai-portré)

A Belváros csalogánya voltam: Annamari, 32 éves, *Kritika*, 1998, 9. sz. (szeptember), 36–39.²¹

1.2.2.4 Interjúk

„*Nemzeti-demokratikus forradalom volt*”: *Csalog Zsolt 3 kérdése Lócsei Pálhoz*, *Igazság*, 1990, 11. sz. (október 25.), 5.

„*Hogyan érzem magam? – Vegyesen, felemásan*”: *Csalog Zsolt 3 kérdése Lócsei Pálhoz (2. rész)*, *Igazság*, 1990, 12. sz. (november 1.), 5–6.

„*Szerény leszek mások véleményének meghallgatásában*”: *3 kérdés Demszky Gáborhoz*, *Igazság*, 1990, 13. sz. (november 8.), 3.

„*Magunkat védjük*”: *Beszélgetés Ill Mártonnal, a Martin Luther King Egyesület elnökével*, *Kommentár*, 1992, 6. sz., 7–10.

Kesergés a költségvetés pénzosztása előtt: Országgyűlési képviselő a roma önszerveződés gondjairól – Horváth Aladár, *Népszabadság*, 1993. március 9., 11.

20 Elhangzott a Rendőrtiszti Főiskolán tartott *Cigányság a mai magyar társadalomban* c. konferencián.

21 Megjegyzésben: „Az író hagyatékából”.

- „Rejtett félelmek szorításában”: Beszélgetés Vujicsics D. Sztojan magyarországi szerb íróval, *Népszabadság*, 1993. március 26., 16.
- Hogyan történt?: Választás utáni beszélgetés Horváth Aladárral, *Amaro Drom*, 1994, 8. sz. (augusztus), 4–5.
- Itt embereket kell menteni: Beszélgetés Iványi Gáborral, *Kritika*, 1995, 7. sz. (július), 3–7.
- A rendőri túlkapásokat vizsgálják: Beszélgetés Kaltenbach Jenővel, *Magyar Hírlap*, 1996. április 10., 9.

1.2.2.5 Recenziók

- Kresz Mária – Fazekas, tálas, korsós: Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához (*Ethnographia*, LXXI, 1960, 297–379), *Jászkunság*, 1960, 4. sz. (december), 188.
- Unokáknak, dédunokáknak („Emlékiül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák, hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer...”: *Önéletírások*, szerk. Hoppál Mihály, Küllös Imola, Manga János), *Élet és Irodalom*, 1974, 31. sz. (augusztus 3.), 10.
- Cséplő Gyuri: dokumentum + játék = Cséplő Gyuri, szerk. FEKETE Ibolya, tűzött gépiratban, 33–37.
- „Nem csak cigányfilm”: Gyarmathy Livia – *Koportos (1980)*, *Filmvilág*, 1980, 3. sz. (március), 10–11.
- Miért jó a póknak? (Tar Sándor – *Miért jó a póknak?*), *Kritika*, 1989, 10. sz. (október), 42.
- Kőbányai János – *Magyar siratófal*, *BUKSz*, 1990, 4. sz. (október–december), 496–497.
- Stephen Vizinczey – *Érett asszonyok dicsérete*, *Holmi*, 1991, 4. sz. (április), 517–518.
- Egy jó szándékú marslakó jelentést írt a gyöngyösi romákról (Michael Sinclair Stewart – *Daltestvérek*), *Amaro Drom*, 1994, 11. sz. (november), 23.

1.2.2.6 Ifjúsági írások

- Hogyan dolgozik a régész? = *Fiúk évkönyve 1962*, Bp., Móra Kiadó, 1961, 188–189.
- A fűkosártól a Kukta gyorsfőzőig = *Lányok évkönyve 1963*, Bp., Móra Kiadó, 1962, 364–365.

- Régi falusi konyhák = Lányok évkönyve 1968*, Bp., Móra Kiadó, 1967, 113–119.
Az alföldi pásztorművészet, szerzőtárs: FÖLDES László = *Fiúk évkönyve 1969*,
 Bp., Móra Kiadó, 1968, 68–73.
A Hortobágy történésszemmel, szerzőtárs: FÖLDES László = *Fiúk évkönyve*
 1969, Bp., Móra Kiadó, 1968, 74–76.
 „Szaladj, árpa, learatlak...”, szerzőtárs: HOPPÁL Mihály = *Lányok évkönyve*
 1969, Bp., Móra Kiadó, 1968, 150–153.

1.2.2.7 A Kornis-féle Naplóban

1978. I. 11. – [*Kedves, hát itt vagyok...*] = *Napló*, 1991,²² 74–86.
 1979. II. 28. – [*Most mi...*]
 1979. V. 26. – [*Ez is az utolsó napra maradt...*] = *Napló*, 1991, 170–173.
 1979. VIII. 14. – [*Nem tudok...*]
 1979. XI. 5–7. – [*Bizony jó lenne...*]
 1980. VII. 30. – [*Nem ártana leszögezni...*] (Eredeti oldalszámhatárok: 302–307.)
 1980. XII. 13–17. – [*Utálom olvasni a NAPLÓ-t...*] = *Napló*, 1991, 323–324. (Eredeti oldalszámhatárok: 502–517.)
 1981. IV. 6. – [*Figyelem!*] (Eredeti oldalszámhatárok: 668–671.)
 1981. XII. 22. – *Írószövetségi közgyűlés, 1981. december 12–13.* = *Hiány*, 1990, 10. sz. (május 23.), 21–23. (Eredeti oldalszámhatárok: 1266–1272)
 1982. VII. 2. – *Köszeg Ferencnek* = *Napló*, 1991, 385–387. (Eredeti oldalszámhatárok: 1572–1575.)

1.2.2.8 Körkérdésekre

- Szociográfusok felelnek* (Válaszol: CSALOG Zsolt, CSATÓ Károly, FÖLDEVÁRI Tamás, HALMOS Ferenc, HATVANI Dániel, KOVÁCS János, KÖBÁNYAI János, ŐRSZIGETHY Erzsébet, SERFŐZŐ Simon, SIKLÓS László, TAR Sándor, VÁGI Gábor, ZSILLE Zoltán), *Mozgó Világ*, 1978, 6. sz. (június), 12–31.
 [*Több Móricz Zsigmond van...*] = *Kérdések – Válaszok*, *Alföld*, 1979, 7. sz. (július), [31–40], 34.
 [*Legyünk igazságosak...*]: *Az Aetas körkérdésére*, *Aetas* 1990, 1–2. sz. (január–augusztus), 121–125.

22 *A Napló 1977–1982 (Válogatás)*, szerk. BARNA Imre, KENEDI János, SÜLYOK Miklós, VÁRADY Szabolcs, bev. SÜLYOK Miklós, jegyz. KENEDI János, Bp., Minerva Kft, 1990.

A Századvég kérdése a népi-urbánus ellentétről, Századvég, 1990, 2. sz. (április-június), 180–183.

Maradok partizán, 168 Óra, 1990, 18. sz. (május 8.), 21.

„Az idő nem óra szerint járt”: *Vallomások '56-ról*, Pannon Tükör, 1996, 5. sz. (szeptember-október), 48.

Részletek egy 1978-as interjúkötetből, szerzőtársak: NÁDAS Péter, PETRI György, SOLT Ottilia, SZABÓ Miklós, bev. NÉMETH Gábor, Magyar Lettre Internationale, 2000, 38. sz. (ősz), 59–61.

1.2.2.9 Publicisztika

(1947–1948)

A pécsi Pius Internatus Életünk és Testőr c. lapjaiban

A vadgalamb, Életünk, 1947, II. évf., 1. sz. (november 1.), 2.

Az a kutya pénztárkönyv, Életünk, 1947, II. évf., 1. sz. (november 1.), 5.

Mikulás, Életünk, 1947, II. évf., 2. sz., (december 19.), 5.

Testőr-híradó, Testőr, 1947, I. évf., 1. sz. (december 19.), 8.

Híradó, Életünk, 1948, II. évf., 3. sz. (február 28.), 5.

Korszakalkotó tanulmányok, Életünk, 1948, II. évf., 3. sz. (február 28.), 5.

Hírek, Életünk, 1948, II. évf., 4. sz. (március 21.), 5.

Noteszem, Életünk, 1948, II., évf., 4. sz. (március 21.), 7.

Szűz Mária segítsége, Életünk, 1948, II. évf., 5. sz. (május 16.), 2.

Hírek, Életünk, 1948, II. évf., 5. sz. (május 16.), 2.

Búcsú, Életünk, 1948, II. évf., 6. sz. (június 15.), 2.

(1972–1989)

Telefonfülke, napfogyatkozás, Népszava, 1972. május 6., 6. (= *Szép Szó antológia*, szerk. SZALONTAY Mihály, Bp., Táncsics Kiadó, 1973, 21–25.; = *Új Szó*, 1979. február 18., 13.)

Az ifjú Toldi estéje, Népszava, 1972. július 29., 8.

Jolikára emlékezve – Arany szíve volt, Élet és Irodalom, 1972, 48. sz. (november 25.), 15.

[*Egy cáfolat margójára*], Magyarország, 1974, 45. sz. (november 10.), 31.²³

23 Előzménye: BÁNOS Tibor, *Balázs Samu*, Magyarország, 1974, 42. sz. (október 20.), 27. A hagyományban az írás a szögletes zárójelben jelölt címen maradt fenn – a Magyarország ellenben cím nélkül közölte.

- Spenót*, Élet és Irodalom, 1978, 22. sz. (június 3.), 4.²⁴
- Cséplő György*, Élet és Irodalom, 1978, 38. sz. (szeptember 23.), 13.
- A kultúra rólatok szól: Művelődési tábor Zebegényben*, szerzőtársak: BERETVÁS András, PÁLOS István, Népművelés, 1979, 4. sz. (április), 28–31.
- Szekszárdon születtem*, Tolna Megyei Népművelés, 1979. június 8., 5.
- Humanitás '82. – talált vers, Ottlik Gézának, igaz tisztelettel –*, Mozgó Világ, 1982, 5. sz. (május), 26.
- Nem csak hírlík*, szerzőtárs: Dr. BOGNÁR Éva, FÉNYI Tibor, Beszélő, 1988, 3. sz. (július–szeptember), 66–67. (= *Beszélő összkiadás*, s. a. r. HAVAS Fanny, jegyz. RAINER M. János, CSICSKÓ Mária, HEGEDŰS B. András, Bp., AB-Beszélő Kiadó, 1992, III [1987–1989], 552–554.)
- A Szabad Kezdeményezések Hálózata Ideiglenes Tanácskozási Testületének (1988. IX. 21.)*, Hiány, 1988, 4. sz. (november), 5–6.
- Ingerült válasz egy segélykiáltásra. Vita Lengyel Lászlóval*, Magyar Napló, 1989, 3. sz. (október 27.), 16.²⁵

(1990)

- Európa – de milyen?*, Hiány, 1990, 2. sz. (január 30.), 8–11.
- Az év mondata*, Magyar Napló, 1990, 8. sz. (február 22.), 3.
- Gondolatok az egérről és a brontosaurusról*, Magyar Narancs, 1990, 6. sz. (március 21.), 12.
- Mi legyen velük?*, Magyar Napló, 1990, 13. sz. (március 29.), 3.
- Írószövetségi közgyűlés, 1981. december 12–13.*, Hiány, 1990, 10. sz. (május 23.), 21–23.
- Levél a szerkesztőnek*, Magyar Napló, 1990, 25. sz. (június 21.), 2.²⁶
- Alázatos megjegyzések egy magzat sikolyához*, Magyar Napló, 1990, 25. sz. (június 21.), 9.
- Antipacifista gondolatok a rehabilitációról*, Hiány, 1990, 13. sz. (július 4.), 3–5.
- Balkán, Balkán!*, Magyar Napló, 1990, 31. sz. (augusztus 2.), 2.
- Például: Vasmegyer*, Igazság, 1990, 3. sz. (augusztus 30.), 6.
- Éljen a vállalkozás!*, Igazság, 1990, 4. sz. (szeptember 6.), 6.
- Súlyos magyar szavak*, Igazság, 1990, 5. sz. (szeptember 13.), 12.

24 Válaszol rá: DESSEWFFY László, *Névspenót*, Élet és Irodalom, 1978, 23. sz. (június 10.), 2.

25 Válasz LENGYEL László *Bélyeg alatt* (Magyar Napló, 1989, 1. sz. [október 13.] c. cikkére. Csalog válaszára felel: LÁZÁR István, *Csendes vita egy ingerült vitatkozóval*, Magyar Napló, 1989, 5. sz. (november 10.), 16. A Lázárnak szóló viszontválasz a hagyatékban maradt (OSZK Kt. Fond 445/576/1/31).

26 Válaszol rá: REMÉNYI József Tamás, [„Szívesen helyt adunk...”], 1990, 25. sz. (június 21.), 2.

- Békét, hitet, szeretetet vitt Tiszabőre: Göncz Árpád a világ végén*, Igazság, 1990, 2. sz. (szeptember 20.), 1, 6.
- Békebeli sugallatok: Lóránt Zsuzsa szobrai a Csók István Galériában*, Magyar Napló, 1990, 38. sz. (szeptember 20.), 14.²⁷
- Tragédia magyar nyelven: Az Élektra a Szkéné színpadán*, Igazság, 1990, 9. sz. (október 11.), 10.
- Végvári-rejtély*, Igazság, 1990, 14. sz. (november 15.), 2.
- Milyen távol van New York!: Halász Péter és a Love Theater Budapesten*, Igazság, 1990, 14. sz. (november 15.), 10.
- Ó, a Körönd!*, Igazság, 1990, 15. sz. (november 22.), 8–9. (FARKAS Tamás fényképeivel)
- Napló, kilencven október*, Hiány, 1990, 19. sz. (november 30.), 3–7.

(1991)

- Szia, Ferkó*, Élet és Irodalom, 1991, 14. sz. (április 5.), 2.²⁸
- Jut eszembe Lujza tante*, Népszabadság, 1991. június 5., 10.
- Lapostetű*, Hócipő, 1991, 13. sz. (június 27.), 17.
- Requiem egy klubért*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 4., *Ahogy Tetszik – A Magyar Hírlap Kulturális Magazinja*, IV.
- Antónia, ne add vissza a koronátl!*, Magyar Narancs, 1991, 16–17. sz. (augusztus 8.), 15.
- Képeslap Svédországba*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 10., 13.
- A 33-as busz megint a régi*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 15., 7.
- Harangzúgás*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 18., 12.
- Reklamáció: Gombár Csabának, a Magyar Rádió elnökének*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 22., 6.²⁹
- Békítő, Bibó szellemében*, Élet és Irodalom, 1991, 34. sz. (augusztus 23.), 4.³⁰
- Tudósítás egy tüntetésről*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 28., 7.³¹

27 Elhangzott a kiállítás megnyitójaként a Csók István Galériában, 1990. augusztus 30-án.

28 Előzménye: TEMESI Ferenc, *Élet és irodalom*, Élet és Irodalom, 1991, 12. sz. (március 22.), 8. Temesi a jelzett címen sorozatként közölt levélmontázsának március 22-i darabja két (létező – hetvenes évekbeli) Csalog-levelet publikált teljes terjedelmében (Surgoeny Temesi Ferinek; Rondó-körlevél Temesi Ferencnek – vö. OSzK Kt. Fond 445.).

29 Vö. GOMBÁR Csaba, *Válasz Csalog Zsolt reklamációjára*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 27., 7.; DOMONKOS István, *Véleményem eltér Csalog úrétól*, Magyar Hírlap, 1991. szeptember 5., 18.

30 Előzménye: SZALAI Pál, *Nem így akarta Bibó*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 7., 7.

31 Vö. FENCSIK Flóra, *Manýézs téri mámor: Levél Csalog Zsoltnak*, Magyar Hírlap, 1991. szeptember 2., 7.

- Még mindig: pápa: Válasz Dr. F. A. lelkipásztornak*, Magyar Hírlap, 1991. szeptember 12., 7.³²
- Tilos a Rádió*, Beszélő, 1991, 37. sz. (szeptember 14.), 2.
- Szó sem lehet róla?*, Magyar Hírlap, 1991. szeptember 17., 7.
- Gyermekkor – Szokolay Zoltánnak*, Magyar Hírlap, 1991. szeptember 19., 4.
(= Tallózó, 1991. szeptember 26., 1836–1837.)³³
- Tisztelt 168 Óra!*, 168 Óra, 1991, 39. sz. (október 1.), 30.³⁴
- Jelentés Debrecenből, indulattal*, Magyar Hírlap, 1991. október 5., 14–15.
- Levél a szegénységről*, Magyar Hírlap, 1991. október 19., Ahogy Tetszik, VI.
- Levél a munkanélküliségről*, Magyar Hírlap, 1991. október 26., Ahogy Tetszik, IV.
- Levél az idegensagról*, Magyar Hírlap, 1991. november 2., Ahogy Tetszik, III.
- Plecsni*, Magyar Hírlap, 1991. november 4., 7.³⁵
- Levél, még mindig az „idegenekről”*, Magyar Hírlap, 1991. november 9., Ahogy Tetszik, II.
- Levél az amerikanizálódásról*, Magyar Hírlap, 1991. november 23., Ahogy Tetszik, II.
- Levél a tudatlanságról*, Magyar Hírlap, 1991. november 30., Ahogy Tetszik, II.
- Levél a szociális hálóról*, Magyar Hírlap, 1991. december 7., Ahogy Tetszik, III.
- Levél a baloldaliságról*, Magyar Hírlap, 1991. december 14., 3., Ahogy Tetszik, III.³⁶
- Levél arról, hogy szépek vagyunk-e*, Magyar Hírlap, 1991. december 21., Ahogy Tetszik, VI.
- Télköszöntő*, Népszabadság, 1991. december 24., 20.

(1992)

- Napló, most*, Magyar Napló, 1992, 5. sz. (március 6.), 3, 47.
- Egy történet két nézete*, Magyar Napló, 1992, 11. sz. (május 29.), 40–41.

- 32 Vö. THOMKA Miklós, *Pápalátogatás és demokrácia: Szomorú levél Csalog Zsolt címére*, Magyar Hírlap, 1991. október 7., 7.
- 33 Vö. A demokrácia védelmében: A Nyilvánosság Klub felhívása, Magyar Hírlap, 1991. szeptember 17., 5.; SZOKOLAY Zoltán, *Válasz a Nyilvánosság Klubnak: Ellenfelhívás a közvélemény szabadságáért*, Magyar Hírlap, 1991. szeptember 18., 5.
- 34 Helyreigazítás a *Levéll hullás* c. rovatban a lap szeptember 10-i számában mondottak ügyében. Vö. SÁNDOR Anikó, *Az elidegenedett mamut: A pártelnök bocsánatot kér és fegyelmet indít*, 168 Óra, 1991, 36. sz. (szeptember 10.), 16–17.
- 35 Vö. ANDRÁSFALVY Bertalan, *Plecsni* (Levél a szerkesztőhöz), Magyar Hírlap, 1991. november 8., 7.; A *Plecsni* c. cikk egy részlete a lap szerkesztőinek pár soros kiegészítésével megjelent: CSALOG Zsolt, *Plecsni*, Gyomaendrődi Szó-Beszéd, 1991, 10. sz. (november), 2.
- 36 Vö. BUK Pál, *Valóban eldobandó?: Válasz Csalog Zsoltnak*, Magyar Hírlap, 1991. december 28., Ahogy Tetszik, II.

- Kézfogások*, 168 Óra, 1992, 40. sz. (október 6.), 16–17.
Tudósítás az utcáról, 92. 10. 23, Népszabadság, 1992. október 26., 10.
Vérszem, Élet és Irodalom, 1992, 46. sz. (november 13.), 9.
A 43-as fekete félcipő, Kritika, 1992, 12. sz. (december), 48.
Nem tisztelem az anyákat, Népszabadság, 1992. december 12., 34.³⁷

(1993)

- Ukrajnában, '92 május*, Kritika, 1993, 1. sz. (január), 39–41.
Megköszönök egy karácsonyi ajándékot, egy kazettát, Népszabadság, 1993. január 15., 16.
A teremtő vázlatfüzetéből, Magyar Napló, 1993, 2. sz. (január 22.), 24–25.
Ukrajnában, '92 május 2., Kritika, 1993, 2. sz. (február), 35–37.
Tziganes, dans le piège, Diagonales Est-Quest, 1993, 8. sz. (március), 18.
Szépnek lenni, 168 Óra, 1993, 10. sz. (március 9.), 21.
Én csak kérdezek, Magyar Tükör, 1993, 1. sz. (március 17.), 14.
Az aprómunka füstje nem látszik: Válasz egy tagtársamnak New Brunswickba, Népszabadság, 1993. május 19., 16.³⁸
Az aranycsőrű veréb, Amaro Drom, 1993, 11. sz. (november), 15.
Dióhéjban, Amaro Drom, 1993, 12. sz. (december), 2.
Tábla, Népszabadság, 1993. június 19., 25.
Sztárayt köszöntöm, Élet és Irodalom, 1993, 25. sz. (június 25.), 2.
Törvényhozás, Népszabadság, 1993. június 29., 8.
Változatok egy cigánymesére: B. K.-nak, egyszer volt barátságunk emlékére, Élet és Irodalom, 1993, 35. sz. (szeptember 3.), 15.
Helyreigazítás, 4X4, 1993, 39. sz. (október 27.), 15.³⁹
Havas-ködös téli séta Iustitiával, Népszabadság, 1993. december 24. (= Bírák Lapja, 1994, 1. sz. [január–március], 125–130.)

(1994)

- Tolerancia*, Magyar Napló, 1994, 1. sz. (január 21.), 22.
Nagykoalíció, 168 Óra, 1994, 3. sz. (január 25.), 16–17.
Információ, ó!, Népszabadság, 1994. január 27., 7.

37 Vö. BONIFERT Mária, *Az anyák védelmében*, Népszabadság, 1992. december 23., 17.

38 Előzménye: BRAUN Róbert, *Inkább provokálják a közéletet! Levél a Raoul Wallenberg Egyesület soros elnökéhez, Somlyó Zsuzsához*, Népszabadság, 1993. május 7., 18.

39 Előzménye: KONCZ Imre, *Csalog Zsolt kilépett*, 4X4, 1993, 37. sz. (október 13.), 14. „Újabb nyílt levélben – írja Koncz –, sommás ítéletet mondva az SZDSZ-ről, bejelentette, hogy a párt iránti elkötelezettsége elenyészett.”

- Hazaszeretet*, Magyar Napló, 1994, 3. sz. (február 18.), 8.
Levél H. Péter Andrásnak, Többszám, 1994, 1. sz. (március), 12–13.
Író–olvasó találkozó, avagy: a nézetkülönbségek kulturált kezeléséről, Magyar Napló, 1994, 4. sz. (március 4.), 21.
Verse, Magyar Napló, 1994, 5. sz. (március 18.), 13.
Kokárda, Népszabadság, 1994. március 26., 26.
A mű örök, Magyar Napló, 1994, 6. sz. (április 1.), 21.
Főzőkanál, Magyar Napló, 1994, 7. sz. (április 15.), 20.
Asszociáció, Magyar Napló, 1994, 8. sz. (április 29.), 20.
Szülföld, Magyar Napló, 1994, 9. sz. (május 13.), 8.
Juci visszalépett, Népszabadság, 1994. május 24., 13.
Már a bírák is!, Magyar Napló, 1994, 10. sz. (május 27.), 21.
Nyelvi erő, nyelvi valóság, Magyar Napló, 1994, 11. sz. (június 11.), 21.
Hm., Magyar Napló, 1994, 12. sz. (június 24.), 22.
A Soros Alapítványról, Sorosról – szigorú szubjektivitással, Kritika, 1994, 7. sz. (július), 7–10.
Alulnézeti pozíció, Magyar Napló, 1994, 13–14. sz. (július 8.), 34.
Vipek és vupok, Beszélő, 1994, 49. sz. (december 8.), 8.

(1995)

- ...a borba esett muslincáról*, Beszélő, 1995, 5. sz. (február 2.), 4.
Egyszer volt, ez már volt egyszer, Beszélő, 1995, 6. sz. (február 9.), 32.
Találós kérdések, Beszélő, 1995, 8. sz. (február 23.), 13.
...a könyvekért ejtett könnyekről, Beszélő, 1995, 11. sz. (március 16.), 4.
A feketeirigó esete, Magyar Hírlap, 1995. április 12., 19.
Csattanósan ütköznek a „nemzeteszmék”, Népszabadság, 1995. május 10., 21.⁴⁰
Visszhangos csattanás: Vita a kisebbségről, Népszabadság, 1995. június 2., 11.⁴¹
Gúzsba kötve, Népszabadság, 1995. június 17., 21. (= *Írószemmel 1996*, Bp., Kossuth Kiadó, 1996, 59–64.)
„Önkény” ellen önkény, Népszabadság, 1995. július 18., melléklet IV.⁴²
A gyümölcsös és az ember védelmében, Magyar Hírlap, 1995. szeptember 28., 7.⁴³

40 Előzménye: TABAJDI Csaba, *A gazdaság a nemzeteszmé fedezete*, Népszabadság, 1995. április 28., 14.; válaszol rá: KINCSES Előd, *Csattanás nélkül: Jobb, ha nem a szegénységért utálják a kisebbséget*, Népszabadság, 1995. május 22., 14.

41 Viszontválasz KINCSES Előd *Csattanás nélkül* c. cikkére.

42 Vö. Sz[ALAI]. A. A[NNA]., *Viszon[t]válasz Csalog Zsoltnak*, Népszabadság, 1995. július 18., melléklet IV.

43 Válaszol rá: TÓTH Ferenc, *És mi hová fordulhatunk?*, Magyar Hírlap, 1995. szeptember 22., 7.; illetve: NAGY Károly, *Csalog Zsolt figyelmébe*, Magyar Hírlap, 1995. október 5., 7.

Még mindig: barackos, Magyar Hírlap, 1995. október 10., 7.
A tényektől függetlenül, Népszabadság, 1995. december 22., 27.

(1996)

Két kongresszus Magyarországon, Népszava, 1996. április 6., 6.
Levél a börtönbe = Írószemmel 1996, Bp., Kossuth Kiadó, 1996, 64–66.
Kordon, Népszava, 1996. június 8., 6.
Találkozás?, Élet és Irodalom, 1996, 24. sz. (június 14.), 19.
Most megijedtem, Népszava, 1996. szeptember 25., 6.
 „Romarumli”, Új Magyarország, 1996. október 3., 12.

(1997–2013)

Ottília: 1944–1997, Nőszemély, 1997, 1. sz., 9.
Mint októberi ifjú, lejegyezte BOGNÁR Éva, Budapesti Jelenlét, 1998, 19–20. sz. (különszám), 32–37.
Falak = Pulitzer-antológia 1989–1999, szerk. MARTIN József, Bp., Pricomm Kommunikációs Kft., 1999, 83–86.
Gézám!, kiad., tan. SOLTÉSZ Márton, Irodalomtörténet, 2012, 4. sz. (tél), 551–553.
Lengyel Péter: Cseréptörés: Vitaindító, kiad., tan. SOLTÉSZ Márton, Kortárs, 2013, LVII. évf., 9. sz. (szeptember), 77–80. = „Figyeljétek a mesélő embert”: *Esszék és tanulmányok Lengyel Péterről*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Bp., Ráció Kiadó, 2013 (Libra Librorum, 1), 241–244.

1.2.2.10 Szerkesztés, rendezés, lektorálás, grafika, fotó, egyéb közreműködés

Növénytan, Bp., Tankönyvkiadó, 1968, I–II. (illusztráció)
Indonézia művészete, szerk. Tibor BODROGI, Bp., Corvina Kiadó, 1971. (illusztráció)⁴⁴
 Jean LAUDE, *Fekete-Afrika művészete*, Bp., Gondolat Kiadó, 1972. (illusztráció)
Kiállítás Dr. Tompa Kálmán néprajzi gyűjteményéből, 1972. (rendezés)
 GÁBORJÁN Alice, *Magyar népviseletek*, Bp., Corvina Kiadó, 1974. (illusztráció)

44 Több nyelven, több kiadásban.

- Szolnok megye néprajzi atlasza (SZMNA) I.1*, szerk. SZABÓ László, CSALOG Zsolt, Szolnok, Damjanich Múzeum, 1974. (szerkesztés, kérdőívezés, térkép, fotó, illusztráció)
- Szolnok megye néprajzi atlasza (SZMNA) I.2*, szerk. SZABÓ László, CSALOG Zsolt, Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1975. (szerkesztés)
- MANGA János, *Magyar pásztorfaragások*, Bp., Corvina Kiadó, 1976 (Magyar Népművészet, 5). (illusztráció)⁴⁵
- NAGY Mária, VIDÁK István, *Kaskötés, kosárfonás*, Bp., Népművelési Propaganda Iroda, 1978 (Mesterségek). (lektorálás)⁴⁶
- Törzsi művészet I–II.*, szerk. BODROGI Tibor, BOGLÁR Lajos, Bp., Corvina Kiadó, 1981. (illusztráció)⁴⁷
- Cigányvizsgálatok*, Bp., Művelődéskutató Intézet, 1982 (Műhelysorozat, 3). (lektorálás)
- BIHARI Anna, PÓCS Éva, *Képes magyar néprajz*, Bp., Corvina Kiadó, 1985. (illusztráció)
- Magyar néprajzi atlasz I–IX*, szerk. BARABÁS Jenő, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987–1992. (adatfelvétel – a római számok a kérdőív füzeteteit jelzik) Alsóittele III–IV. (1965); Bácsfeketehegy III–IV. (1965); Bácskertes III–IV. (1966); Békéssámszon I., III–IV. (1966); Csantavér III–IV. (1965); Csorvás I., III–IV. (1966); Doroszló III–IV. (1966); Fábiansebestyén I–III. (1966); Hertelendyfalva III–IV. (1965); Kórógy III–IV. (1963); Kót III–IV. (1965); Kunhegyes I–IV. (1961); Martonos III–IV. (1966); Mezőtúr I–II. (1962); Mohol III–IV. (1966); Pacsér I–IV. (1965); Panyola I–II. (1965); Piros III–IV. (1965); Sepse III–IV. (1965); Székelykeve III–IV. (1965); Temerin III–IV. (1965); Tiszaeszlár I–II. (1958); Tiszakécske I. (1967); Torontáltorda III–IV. (1965); Torontálvásárhely III–IV. (1965); Ürményháza III–IV. (1965); Zalakoppány I–IV. (1967).
- The Renowned Golden Lamb*, Travel & Leisure, 1984, 10 sz. (October), 14. (grafika)
- Nicolett Island*, Travel & Leisure, 1984, 11. sz. (November), 19. (grafika)
- Szuperlatívusz*, Magyar Napló, 1990, 35. sz. (augusztus 30.), 9. (grafika)
- A tornacipőm*, Magyar Napló, 1990, 20. sz. (május 17.), 10. (grafika)
- Álom*, Magyar Napló, 1990, 47. sz. (november 22.), 4. (grafika)

45 Több nyelven, több kiadásban.

46 Több kiadásban.

47 Több nyelven, több kiadásban.

- CSALOG Zsolt, TARDOS Márton, *A liberális megoldás: A Szabad Demokraták Szövetsége válságkezelő programja (munkaanyag)*, Bp., Szabad Demokraták Szövetsége, 1991 (Szabad Demokrata Füzetek). (társszerzőség)
- Bakony, Balaton-felvidék tájegység: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tájékoztatója*, Szentendre, SzNM, 2000. (fotó)
- Szolnok (Jász–Nagykun–Solnok) megye néprajzi atlasza (SZMNA) II. 1*, szerk. SZABÓ László, GULYÁS Éva, CSALOG Zsolt, Solnok, Damjanich János Múzeum, 2001. (szerkesztés, társszerzőség)
- Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendre*, Szentendre, SzNM, 2002. (fotó)
- Szolnok (Jász–Nagykun–Solnok) megye néprajzi atlasza (SZMNA) II.2*, szerk. SZABÓ László, GULYÁS Éva, CSALOG Zsolt, Solnok, Jász–Nagykun–Solnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005. (szerkesztés)

2. Szekunder irodalom

2.1 Recepciótörténet

Tavasza minden rendben lesz (Magvető Kiadó, 1971)

- FALUS Róbert, *Valóság és játék*, Népszabadság, 1971. november 12., 7.
- GÁLL István, *Tavasza minden rendben lesz*, Magyar Hírlap, 1971. november 27., melléklet 4. (= G. I., *Hullámlovas*, Bp., Kozmosz Kiadó, 1981, 281–282.)
- MARX József, *Széphistóriák és riportok*, Élet és Irodalom, 1971, 50. sz. (december 11.), 11.
- LŐCSEI Gabriella, *Irodalmi pubertás*, Népszabadság, 1972. január 8., 7.
- ÖRDÖGH Szilveszter, *Mit ír az ember, ha éppen ír?*, Napjaink, 1972, 1. sz. (január), 11.
- NÉMEDI Eszter, *Csalog Zsolt: Tavaszra minden rendben lesz*, Alföld, 1972, 6. sz. (június), 78–79.
- VARJAS Endre, *Két könyvben egy mese*, Új Írás, 1972, 7. sz. (július), 119–121.
- KULIN Ferenc, *Csalog Zsolt: Tavaszra minden rendben lesz*, Kortárs, 1972, 8. sz. (augusztus), 1335.

Kilenc cigány (Móra Kiadó, 1976)

- ZÖLDI László, *Dankó SC*, Magyar Ifjúság, 1976, 39. sz. (szeptember 24.), 39–40.
- MÁTYÁS István, *Tolláskodik a tavasz*, Népszava, 1976. december 4., 7.

- KARTAL Zsuzsa, *Kilenc cigány: Csalog Zsolt novellái*, Új Tükör, 1976, 49. sz. (december 5.), 40.
- KÖRMENDI Lajos, *Égetően valós gondok*, Szolnok Megyei Néplap, 1976. december 25., 9.
- ÓNODI László, *Mit ér az ember, ha cigány?*, Mozgó Világ, 1977, 2. sz. (február), 92–93.
- SZABÓ Sándor Géza, *Csalog Zsolt: Kilenc cigány*, Hajdú-Bihari Napló, 1977. február 12., 5.
- SZOMBATHY Csabáné, *Csalog Zsolt: Kilenc cigány*, Fejér Megyei Hírlap, 1977. május 6., 5.
- GRABÓCZ GÁBOR, *Kilenc cigány: Csalog Zsolt munkája*, Magyar Nemzet, 1977. május 8., 13.
- LÁZÁR István, *Csalog Zsolt: Kilenc cigány*, Forrás, 1977, 5–6. sz. (május–június), 88–89.
- MÁTYÁS István, *Csalog Zsolt: Kilenc cigány*, Jelenkor, 1977, 6. sz. (június), 567–568.
- HORPÁCSI Sándor, *Cigányélet – cigánysors*, Palócföld, 1977, 6. sz. (november–december), 27–29.

Temető, ősszel (Szépirodalmi Kiadó, 1977)

- FERDINANDY György, *Cigányok – szegény magyarok*, Új Látóhatár, 1978, 1–2. sz. (január–február–március–április), 150–152.
- FALUS Róbert, [*Temető, ősszel*], Népszabadság, 1977. május 3., 7. (Könyvszemle c. cikk részeként)
- CZAKÓ Gábor, *Csalog Zsolt, Temető, ősszel*, Új Tükör, 1977, 21. sz. (május 22.), 2.
- E. NAGY Sándor, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel*, Népszerűség, 1977. május 29., 8.
- FÖLDES Anna, *Faluvégi rozsdatemető*, Élet és Irodalom, 1977, 27. sz. (július 2.), 11.
- BISTEY András, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel*, Jászkunság, 1977, 3. sz. (ősz), 47–48.
- KARTAL Zsuzsa, *Temető, ősszel: Csalog Zsolt elbeszélései*, Magyar Nemzet, 1977. október 2., 13.
- LENKEI Júlia, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel*, Kritika, 1978, 5. sz. (május), 25.
- GRÓH Gáspár, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel; Parasztrehány*, Alföld, 1978, 9. sz. (szeptember), 84–86. (A PR-el közös kritika!)

Parasztregény (Szépirodalmi Kiadó, 1978)

- BATA Imre, [*Parasztregény*], Népszabadság, 1978. május 9., 7.
- BALASSA Péter, *Csalog Zsolt Parasztregényéről*, Életünk, 1978, 6. sz. (november–december), 567–570. (= B. P., *Észjárások és formák*, Bp., Tankönyvkiadó, 1985, 240–250.)
- BERKES Erzsébet, *Parasztok és publicisták*, Élet és Irodalom, 1978, 23. sz. (június 10.), 11.
- T. S., *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Kelet-Magyarország, 1978. szeptember 10., 10.
- GRÓH Gáspár, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel; Parasztregény*, Alföld, 1978, 9. sz. (szeptember), 84–86. (A T,Ö-el közös kritika!)
- ISZLAI Zoltán, *Parasztremeklés*, Könyvvilág, 1978, 9. sz. (szeptember), 8. (I. Z., *Parasztremeklés = I. Z., A valóság közelében: Egy évtized prózái*, Bp., Kosuth Kiadó, 1983 [Eszttetikai Kiskönyvtár], 45–52.)
- BATA Imre, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Kritika, 1978, 11. sz. (november), 29.
- EMBER Mária, *Parasztregény: Csalog Zsolt könyve*, Magyar Nemzet, 1978. december 24., 21.
- Zoltán ISZLAI, [*Peasant Novel*], The New Hungarian Quarterly, 1978, 72. sz. (tél), 153–155. (A *Historical Experiences* c. cikk részeként.)
- KÓHÁTI Zsolt, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Kortárs, 1979, 1. sz. (január), 155–156.
- VARGA Lajos Márton, *Parasztregény: Csalog Zsolt könyvéről*, Népszava, 1979. február 10., 7.
- Eva HALDIMANN, *Nachrichten aus einer versinkenden Welt*, Neue Zürcher Zeitung, 1979. június 8., 34. (A *Vielfalt der Stimmen: Ungarische Neuerscheinungen 1978* c. cikk részeként.; = E. H., *Momentaufnahmen aus dreißig Jahren ungarischer Literatur*, Bp., Corvina Kiadó, 1977, 93–94.)
- SZACSVAY Éva, *Parasztregény*, Honismeret, 1980, 1. sz. (január–február), 60.
- TELEGDI Imre, *Parasztregény*, Református Egyház, 1980, 5. sz. (május), 118.

A tengert akartam látni: Négy munkásportré
(Szépirodalmi Kiadó, 1981; Palatinus Kiadó, 2010²)

a.) *Előzetes recepció*

JÁVOR Ottó, *Danival a strandon*, Élet és Irodalom, 1980, 39. sz. (szeptember 27.), 3.

FOGARASSY Miklós, *Dani az olvasásról: Csalog Zsolt dokumentum-próza cikksorozatról*, Könyvtáros, 1980, 12. sz. (december), 741–742.

FÖLDES István, *Megismerés*, Népszabadság, 1981. február 22., 7.

b.) *Közvetlen recepció*

B. JUHÁSZ Erzsébet, [*A tengert akartam látni*], Könyvvilág, 1981, 10. sz. (október), 11. (A *Körkép modern prózáinkról* c. cikk részeként.)

BERKES Erzsébet, *A történelem futószalagán*, Élet és Irodalom, 1981, 41. sz. (október 20.), 11. (= B. E., *Pillanatképek*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1984, 185–188.)

TARJÁN Tamás, *Hol van a tenger?*, Magyar Ifjúság, 1981, 44. sz. (október 31.), 30–31.

PÓSA Zoltán, [*A tengert akartam látni*], Palócföld, 1982, 1. sz. (január–február), 25–26. (A *munkás – újabb művekben: Csalog Zsolt, Tar Sándor, Mózes Lajos művei* c. cikk részeként.)

ILLÉS László, *Csalog Zsolt: A tengert akartam látni*, Kritika, 1982, 5. sz. (május), 33. (= I. L., *A megőrzött utópia*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1988, 300–303.)

CSENGEY Dénes, *Csalog Zsolt: A tengert akartam látni*, Jelenkor, 1982, 5. sz. (május), 475–477. (= Cs. D., *A kétségbeesés méltósága*, Bp., Magvető Kiadó, 1988, 298–304.)

BALOGH Ernő, *Csalog Zsolt: A tengert akartam látni*, Alföld, 1982, 7. sz. (július), 90–92.

MARGÓCSY István, *Csalog Zsolt: A tengert akartam látni*, Mozgó Világ, 1982, 8. sz. (augusztus), 78–79.

P. NAGY István, *Az írás nem cipőtalpalás*, Új Symposion, 1982, 212. sz. (december), 498.

c.) *Közvetett recepció*

JUHÁSZ Béla, *Jegyzetek az Alföld folyóirat történetéhez*, Alföld, 1990, 7. sz. (július), 73–75.

FARAGÓ Vilmos, *Amikor pártérzékenységet sértettünk*, Mozgó Világ, 1994, 2. sz. (február), 117–119. (A *Levelek a Jászai Mari térre* c. cikk részeként.)

- SZEGŐ János, *Öt monológ és egy párbeszéd: [A Litera.hu Előhívás-sorozatában Csalog Zsolt: A tengert akartam látni]*, Litera.hu, 2009. május 26. Az interneten: <http://www.litera.hu/hirek/ot-monolog-es-egy-parbeszed>
- NOVICS János, *A melósok nyelvén* (A második kiadásról), Vár Ucca Műhely, 2010, 3. sz., 93. Az interneten: <http://janosnovics.blogspot.hu/2010/10/melosok-nyelven.html>

Parasztregény (2., bővített kiadás, Szépirodalmi Kiadó, 1985)

- BERKES Erzsébet, *Életmondók*, Élet és Irodalom, 1986, 18. sz. (május 2.), 11.
- BÁLINT B. András, *Parasztregény: sorsvallatás*, Magyar Hírlap, 1986. május 14., 5.
- Endre MÁNYOKI, *Kultur = Gemeinschaft + Öffentlichkeit*, Bücher aus Ungarn, 1986, 3. sz. (ősz), 33–35.
- BAJUSZ Gyula, *Egy második kiadás margójára*, Református Egyház, 1986, 12. sz. (december), 286–288.
- ANGYALOSI Gergely, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Kritika, 1987, 2. sz. (február), 31.

Cigányon nem fog az átok (Maecenas Kiadó, 1988)

- NÓGRÁDI Gábor, *Cigányon nem fog az átok: Csalog Zsolt könyve*, Új Tükör, 1989, 4. sz. (január 22.), 2.
- ISZLAI Zoltán, *Cigányon nem fog az átok: Csalog Zsolt dokumentumkönyve*, Magyar Nemzet, 1989. február 6., 8.
- BAKONYI István, *A bölcs cigányasszony*, Élet és Irodalom, 1989, 8. sz. (február 24.), 10.
- TARJÁN Tamás, [*Cigányon nem fog az átok*], Népszabadság, 1989. április 18., 9. (Könyvszemle c. cikk részeként)
- VAJKAI Miklós, *Cigányon nem fog az átok*, Hét, 1989, 33. sz. (augusztus 11.), 9.
- FÚZFA Balázs, *Kréta és korom: Csalog Zsolt könyvéről*, Előszó, 1989, 6. sz. (október 24.), 13.

„A, D–E–Fisz–G, A, D, D” (Irodalmi Levelek, 1989)

BARÁNSZKY László, *Lektori jelentés: „A, D–E–Fisz–G, A, D, D”*, kéziratban.

FERDINANDY György, [„A, D–E–Fisz–G, A, D, D”], Palócföld, 1990, 3. sz. (május–június), 62. (A *Beskatulázhatatlanok* [Palackposta IV.] c. cikk részeként.)

Börtön volt a hazám: Hosszú István beszél (Hungarian Human Rights Foundation, Európa Kiadó, 1989)

Miklós GYÖRFFY, *The homeless*, *The New Hungarian Quarterly*, 1989, 116. sz. (tél), 94–95.

Fel a kezekkel! (Maecenas Kiadó, 1989)

BOGNÁR Szabolcs, *Átvilágított lelkek*, Könyvvilág, 1989, 5. sz. (május), 19.

NÓGRÁDI Gábor, *Fel a kezekkel!: Csalog Zsolt könyve*, Új Tükör, 1989, 29. sz. (július 16.), 2.

SZÖRÉNYI László, *Jehova és Sátán focimeccse*, Hitel, 1989, 16. sz. (augusztus 9.), 60. (= Sz. L., *Újzelandot választottam ki új hazámul*, Bp., Kortárs Kiadó, 2010, 178–181.)

Miklós GYÖRFFY, *The homeless*, *The New Hungarian Quarterly*, 1989, 116. sz. (tél), 94–95.

CSERNE István, *A nevelés ellentéte, avagy kapituláljunk-e?*, Holmi, 1990, 7. sz. (július), 817–822.

Egy téglát én is letettem: Öt kis történelmi portré (Szépirodalmi Kiadó, 1989)

PÉCSI Györgyi, *Egy téglát én is letettem: Csalog Zsolt könyvéről*, Népszava, 1990. május 12., 11.

VÁGI Gábor, *Szochaza nélkül*, Holmi, 1990, 7. sz. (július), 815–817.

M. Lajos, 42 éves (Maecenas Kiadó, 1989)

NÓGRÁDI Gábor, *M. Lajos, 42 éves: Csalog Zsolt regénye*, Új Tükör, 1989, 14. sz. (április 2.), 2.

P[USZTASZERI] L[ászló], *Rabszolgapregény: Könyv a sztálini lágerekről*, Magyar Hírek, 1989, 19. sz. (október), 53.

HORPÁCSI Sándor, *Megbélyezettek*, Forrás, 1990, 9. sz. (szeptember), 90–91.

BARNA Imre, „Így vót!”, *Mozgó Világ*, 1993, 8. sz. (augusztus), 118–120.

Doku 56: Öt portré a forradalomból (Unió Kiadó, 1990)

HORPÁCSI Sándor, *Csalog Zsolt: Doku 56*, *Holnap*, 1990, 2. sz. (február), 19–20.

F. P., *Az élő emlékezet megmentése – Csalog Zsolt új könyve: Doku 56*, *Népszabadság*, 1990. július 17., 9.

GUBÁS M. Ibolya, „Hősiesen őrizte élete nagy szerelmét...”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal a Doku '56-ról*, *Magyar Nők Lapja*, 1990, 42. sz. (október 20.), 12–13.

Falak és falromok (Jelenkor Kiadó, 1994)

TAR Sándor, *Befelé vérző sebek*, *Népszabadság*, 1994. június 4., melléklet, 4.

KÁLMÁN C. György, *Ne kelljen választani*, *Beszélő*, 1994, 31. sz. (augusztus 4.), 34–35. (= K. C. Gy, *Mű- és valódi élvezetek*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2002, 50–56.) (Esterházy Péter *Egy kékharisnya följegyzéseiből* c. kötetével közös, összehasonlító kritika)

ISZLAI Zoltán, *Hiteles közvetítettség*, *Élet és Irodalom*, 1994, 39. sz. (szeptember 30.), 12.

Csendet akarok! (Ant-Ko Kiadó, 1999)

a.) *A könyvről*

N. V., *Csalog Zsolt: Csendet akarok!*, *Könyvhét*, 1999, 11. sz. (június 3.) 21.

www.konyv7.hu/letoltes.php?d_id=43

DÉRCZY Péter, *Szerep és mű*, *Élet és Irodalom*, 1999, 45. sz. (november 12.), 15.

b.) *A színdarabról (monodrámáról)*

LAJOS Sándor, *Él az ember mégis tovább*, *Népszabadság*, 1996. október 17., 15.

TARJÁN Tamás, *Az ember jánya*, *Kritika*, 1997, 1. sz. (január), [28]–29.

KOVÁCS Dezső, *Kocsis Etelka: Fullajtár Andrea: Csalog Zsolt – Csendet akarok*, *Színház*, 1997, 5. sz., 25.

METZ Katalin, *Magyar valóság alul- és felülnézetben: Aluljáró-Magyarország, Új Magyarország*, 1996. november 5., 8.

GARAI Tamás, *Nappali menedékhely: Interjú Fullajtár Andreával*, Kurír, 1996. október 10., 9.

Romakönyv (Ant-Ko Kiadó, 2001)

ALMÁSI Miklós, *Tömény*, Élet és Irodalom, 2003, 19. sz. (május 9.), 24.

Krisztina (Dr. Bognár Éva & Tsa kiadása, 2008)

CZENE Gábor, *Pornó az írói hagyatékban: Megjelent Csalog Zsolt eddig ismeretlen regénye*, Népszabadság, 2008. december 3., 1–5.

Csalog Zsolt gyermekeinek nyilatkozata, Népszabadság, 2008. december 10., 13.

NAGY Gabriella, *Vihar egy kalózkidás körül: Érvek és ellenérvek Csalog Zsolt pornóregényének megjelentetéséhez*, Litera.hu, 2008. december 10. Az interneten: <http://www.litera.hu/hirek/vihar-egy-kalozkiadas-korul>

[NÉV NÉLKÜL], *Csalog Zsolt özvegye a zseniális üzletasszony*, Hitetlen Tamáska blogja, 2008. december 10. Az interneten: <http://hitlentamaska.blog.hirszerzo.hu/entry/10746>

UNGVÁRY Rudolf, *A szabadság mámorában*, Élet és Irodalom, 2008, 50. sz. (december 12.), 26.

RADNÓTI Sándor, *Anti-Sade*, Élet és Irodalom, 2008, 51–52. sz. (december 19.), 20. (= R. S., *Az egy és a sok*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2010.)

KENEDI János, *Miért nem szeretem a Népszabadságot (2.)*, Élet és Irodalom, 2009, 2. sz. (január 9.), 6.

A Népszabadság válasza Kenedi Jánosnak, Élet és Irodalom, 2009, 3. sz. (január 16.), 16.

BOGNÁR Éva, [*Kedves Rudi...*],⁴⁸ Élet és Irodalom, 2009, 3. sz. (január 16.), 16.

BENEDEK Szabolcs, „*Figyelj, Prücsök, ebből leszünk gazdagok*”, Eső, 2009, 1. sz. (tavasz), 82–87.

BENKŐ Krisztián, *Tőkehús*, Prae.hu, 2009. szeptember 16. Az interneten: <http://prae.hu/prae/articles.php?aid=2252>

48 Válasz Ungváry Rudolf kritikájára.

2.2 Általános irodalom

2.2.1 Interjúk, beszélgetések Csalog Zsolttal/-ról és műveiről

- ANDRASSEW Iván, *Hiányos dokuportré*, Színes Vasárnap, 1996. szeptember 15., 7.
- BIHARI Tamás, *Cigány bánat, magyar bánat* [Interjú Csalog Zsolttal], Világ, 1991, 17. sz. (április 24.), 25–27.
- BÓDAY Pál Péter, „Az egész egy örület”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Magyar Hírlap, 1996. október 19., 14.
- BÓTA Gábor, *Kihűlő társadalom: Csalog Zsolt hatvanéves*, Magyar Hírlap, 1995. november 29., 15.
- BOZAI Ágota, *Cigányút a cigány út?*, Kurír, 1995. október 31., 8.
- Cigánylázadás előtt: Csalog Zsolt íróval beszélget Matúz Gábor (1.)*, Jászkun Krónika, 1993. augusztus 16., 7.
- Cigánylázadás előtt: Csalog Zsolt íróval beszélget Matúz Gábor (2.)*, Jászkun Krónika, 1993. augusztus 17., 13.
- Cigánylázadás előtt: Csalog Zsolt íróval beszélget Matúz Gábor (3.)*, Jászkun Krónika, 1993. augusztus 18., 13.
- Csalog Zsolt, élt 62 évet*, lejegyezte BOZAI Ágota, Népszabadság, 1999. július 3., 28.
- FENCSEK Flóra, *Az élőbeszéd varázsa (Temető, ősszel)*, Esti Hírlap, 1977. július 22., 2.
- Ayhan GÖKHAN, IZSÓ Zita, *Csalog Zsoltról írni: Beszélgetés Soltész Márton irodalomtörténésszel*, Kritika, 2014, 5–6. sz. (május–június), 21–22.
- H[ELL]. I[STVÁN]., *Black is beautiful: Interjú Csalog Zsolttal*, Amaro Drom, 1992, 4. sz. (február), 8–9.
- JUNGER Mihály, „Ce bulo beznagyijno hvore szuszpilsztvo...”, VSZESZVIT, 1990, 4. sz. (április), 183–184.
- „Kaptam a romáktól emberi gazdagságot...”: *Csalog Zsolttal Daróczi Ágnes beszélget*, Beszélő, 1997, 10. sz. (október), 36–46.
- KENÉZ Ferenc, *Itthon történik a történelem: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Esti Hírlap, 1990. augusztus 9., 2.
- KISS Zsuzsanna, „Lágyinterjújom”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Látó, 1991, 9. sz. (szeptember), 1076–1093.
- KOVÁCS Dezső, „Régi kelet-európai csavár ez”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Kritika, 1989, 11. sz. (november), 17–19.

- KOVÁCS Dezső, *Szabad emberként éltem: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Világ, 1989, 5. sz., (június 22.), 41–42.
- MOLNÁR H. Lajos, *A cigányság súlyos veszélyeztetettségéről: Beszélgetés Csalog Zsolt íróval*, Új Néplap, 1992. november 14., 7.
- MOLNÁR H. Lajos, *A cigányt felismerik a szembejövők az utcán: Beszélgetés Csalog Zsolt íróval*, Békés Megyei Hírlap, 1993. január 11., 11.
- NÉMETH Gábor, *A tanítható ismétlése: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Magyar Napló, 1991, 16. sz. (november 29.), 4–6.
- RÁDAI Eszter, *A félelem hőmérője: Az Írószövetségről [Beszélgetés Csalog Zsolttal és Pomogáts Bélával]*, 168 Óra, 1992, 44. sz. (november 3.), 22–23.
- SÁNDOR Anikó, *Az elidegenedett mamut: A pártelnök bocsánatot kér és fegyelmet indít*, 168 Óra, 1991, 36. sz. (szeptember 10.), 16–17.
- SÁNDOR Eleonóra, *Vállalhatók-e a kényes kérdések?*, Nap, 1993. június 14., 8.
- SIMÓ György, „*Hideg pragmatizmus*”, Magyar Narancs, 1993, 49. sz. (december 9.), 4.
- SULYOK Kálmán, *Csalog Zsolt dedikált*, Komárom–Esztergom Megyei 24 Óra, 1994. június 8., 4.
- SZERDAHELYI Zoltán, [Beszélgetés Csalog Zsolttal Hajnóczy Péterről] = Sz. Z., *Beszélgetések Hajnóczy Péterről*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 103–109.
- SZERDAHELYI Zoltán, *Az igazi Krisztina: Beszélgetés Csalog Zsoltról és vitát kavart regényéről Bognár Évával, az író özvegyével*, Életünk, 2009, 6. sz. (június), 65–81.
- SZERI Árpád, „*A félelem a demokrácia ellen hat*”: Beszélgetés Csalog Zsolt íróval, Tolnai Népiújság, 1992. június 30., 3.
- TISZAI Lajos, *Itthon, – rendületlenül: A Néplap vendége Csalog Zsolt író*, Néplap, 1989. június 10., 4.
- BARCSI János, *Vállaltuk az aláírásunkat: Hogyan kerültek elő a Charta aláírói?*, Magyar Hírlap, 1992. január 9., 9.⁴⁹
- VARGA Lajos Márton, *Most már nem költöznek el innen: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Népszabadság, 1994. március 8., 8. (= V. L. M., *Írók Budapestje*, Bp., Kijárat Kiadó, 1996, 105–106.)
- VÖRÖS T. Károly, „*Az ember nem tehetetlen*”: Beszélgetés Csalog Zsolttal, Népszabadság, 1989. június 17., 19.

49 Vö.: BARCSI János, CSALOG Zsolt, Magyar Hírlap Szerkesztőség, *Interjú?*, Magyar Hírlap, 1992. január 10., 15.

2.2.2 Filmek, hangos könyvek Csalog Zsolttal/-ról, műveiről, műveinek alakjairól

- Rossz helyen, rossz időben: M. Lajos* [színes, magyar portréfilm], rend. CSALOG Zsolt, JÁVOR István, Bp., Fekete Doboz Alapítvány, 1991.
- Doku: Csalog Zsolt beszél* [színes, magyar portréfilm], operatőr: JÁVOR István, Fekete Doboz Alapítvány, 1999.
- Parasztregény: Muharos Bálintné élettörténete alapján* [hangos könyv 3 CD-lemezen], TÖRŐCSIK Mari előadásában, rend. MARKOVITS Ferenc, Magyar Rádió, Alexandra Kiadó, 2006.
- A putritól a bölcseletig: Orsós György útja* [színes, magyar portréfilm], rend. SZÁDVÁRI Lília, Bp., Fórum Film, 2009.

2.2.3 Közvetett irodalom

- [Név nélkül], *Csalog Zsolt özvegye a zseniális üzletasszony*, <http://hitlentamaska.blog.hirszerzo.hu/entry/10746>, 2008. december 10.
- [Név nélkül], *Hungarian Visitors Come to South Kirkby*, South Yorkshire Times, August 29th 1964.
- A hetvenes évek magyar irodalmáról*, szerk. AGÁRDI Péter, Bp., Kossuth Kiadó (Vélemény/Viták), 1979.
- A Napló 1977–1982 (Válogatás)*, szerk. BARNÁ Imre, KENEDI János, SÜLYOK Miklós, VÁRADY Szabolcs, bev. SÜLYOK Miklós, jegyz. KENEDI János, Bp., Minerva Kft, 1990.
- ANDRASSEW Iván, *Fényt, most!: Cigány gyerekekért, Csalog Zsoltért*, Népszava, 2009. november 25., 12.
- B. JUHÁSZ Erzsébet, *Hősök vagy balekok?: A társadalmi beilleszkedés zavarai a hetvenes évek irodalmában*, Bp., Kossuth Kiadó, 1989.
- BARACSI Erzsébet, *A repülő Egyetem kutathatóságának problémái: Forráskritikai és módszertani elemzés*. http://www.abtl.hu/html/hu/iratok/baracsi_repulo.html#eleje
- BARNÁ Imre, *Korszakos magánügyek, 1977–1982: Napló (Részletek a Minerva Kft gondozásában megjelenő könyvből)*, Kortárs, 1990, 6. sz. (június), 111–126.
- BECK Zoltán, *A romológia írása: Egy elbeszélhető romológia felé* [doktori értekezés] Pécs, PTE, 2009. http://modernirodalom.btk.pte.hu/files/tiny_mce/File/tezisek/Beck_Zoltan_tezisek.pdf

- Fiatal magyar prózairók 1965–1978*, szerk. KULIN Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980.
- Istenbizony ezekkel a szavakkal: Gács Anna e-mail-interjúja Závada Pállal*, Beszélő, 2002, 5. sz. (május), 100–106.
- ISZLAI Zoltán, *Historical Experiences*, The New Hungarian Quarterly, 1978, 72. sz. (tél), 153–155.
- KIS PINTÉR Imre, *Helyzetjelentés*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1979.
- KÖRMENDY Zsuzsanna, *Legendák és valóságismeret: Törekvések és eredmények az újabb magyar prózában*, Mozgó Világ, 1978, 6. sz. (június), 57–67.
- L. M., *Kétezer év, egy méter mélyen: Ókori temetőt ástak ki Surjánban*, Szolnok Megyei Néplap, 1960. augusztus 30., 2.
- LOSONCZY István, *A „csoda”*, Többes Szám, 1994, 2. sz. (augusztus), 13.
- MILLEI Ilona, *A gárdával fenyegetőzik a jobbik: Egy nyaralás utóélete – romák betelepítéséről vizionálnak surányi szélsőjobbaldaliak*, Népszava, 2009. november 25., 12.
- ORSÓS László Jakab, *Túlélési gyakorlat: Orsós György, 34 éves* (Beszélgetés a *Csendet akarok!* c. Csalog-elbeszélés főhősével), Amaro Drom, 1997, 8. sz. (augusztus), 16–17.
- SIMON Ádám, *Tar Sándor: Az áruló (Ügynökügyek irodalmi szintjén) 1. rész*, www.ujnautilus.info, 2010. április 25.
- SZEKERES Szabolcs, *Az elkülönítő: Egy műfaj hatyúdala?*, Spanyolnátha, 2010, 3. sz. (ősz), <http://www.spanyolnatha.hu/archivum/2010-osz/33/aszegedi-hajnoczy-muhely-bemutatkozasa/szekeres-szabolcs/2625/>

2.2.4 Közvetlen irodalom

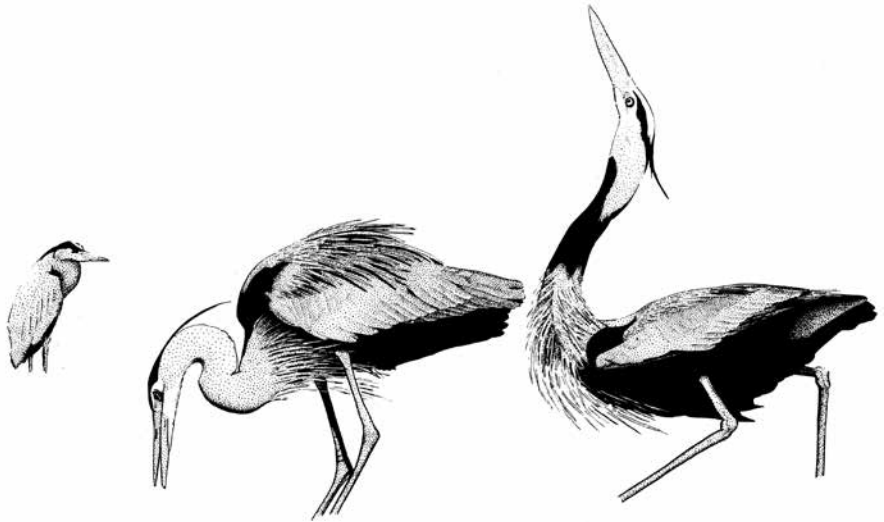
- A FELELŐS SZERKESZTŐ, *Vitaindító*, Történ Ész, 1992, 2. sz. (november–december), 21.
- ANDRÁS Sándor, *Hangfelvétel: Csalog Zsolt könyveiről*, Arkánium, 1989, 7. sz., 163–166. (= A. S., *Bretonhídon Atlantiszba*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2010, 93–96.)
- ANDRASSEW Iván, *Hiányos dokuportré: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Színes Vasárnap, 1996. szeptember 15., 7.
- BÁRON György, *Csészé – a Jó arcok sorozatból* [A *Doku: Csalog Zsolt beszél c. filmről*], Élet és Irodalom, 1999, 46. sz., 16.
- CSALOG Zsolt, RICK Zsófi, *Csalog Zsolt: Csendet akarok* [A *Csendet akarok* 2010-es előadásai elé], www.katonajozsefszinhas.hu

- Csűrös Miklós, *Lélekigazságok és tudatképek: Csalog Zsoltról 1981-ben = „Tagjai vagyunk egymásnak”: A Tarzusi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerk. ALEXA Károly, SZÖRÉNYI László, Bp., Szépirodalmi Kiadó, Európa Alapítvány, 1991, 370–379.
- DÉRCZY Péter, *Csalog Zsolt – nekrológ*, Élet és Irodalom, 1997, 30. sz. (július 25.), 19.
- DÉSY János, *Csalog Zsolt magnója: Kimaradt beszélgetés*, fotolexikon.hu, 2009. november 28.
- EKLER Andrea, *Utószó [Csalog Zsolt Parasztrégényének 1999-es kiadásához] = CSALOG Zsolt, Parasztrégény*, Szekszárd, Babits Kiadó, 1999³ (Korjellemző magyar próza 1945–1990), 361–376.
- ELEK Ottó, *Egy téglát ő is letett: Emlékezés Csalog Zsoltra*, Partium, 2008–2009, 4. sz. (tél), 69–76.
- HARANGI Andrea, *Barátom emléke*, Prae, 2000, 3–4. sz., 72–75.
- HELL István, *Csalog Zsolt – a díj* [Hell beszéde a Csalog Zsolt-díj átadásán – 2007. november 30.], www.shp.hu
- HELL István, *Dráma vagy közjáték?*, Amaro Drom, 1993, 11. sz. (november), 27.
- HERNÁDI Tibor, *Egy ifjú pár elindul útján*, Szolnok Megyei Néplap, 276. sz. (1960. november 23.), 4.
- HODOSÁN Róza, *1997 – Csalog Zsolt = H. R., Temetéseink*, Galamus.hu, 2011. május 13.
- HORVÁTH Aladár, *Drága Zsolt!*, Phralipe, 1997, 8. sz. (augusztus), 20.
- IVÁNYI Gábor, *Káprázat: Búcsú Csalog Zsolttól*, Beszélő, 1997, 8–9. sz. (augusztus–szeptember), 210–211.
- KÁLMÁN C. György, *Szelíd csapdák (Csalog Zsolt – Parasztrégény) = K. C. Gy., Mű- és valódi élvezetek*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2002, 50–56.
- KOVÁCS Dezső, *Csalog Zsolt halálára*, Kritika, 1997, 8. sz. (augusztus), 27.
- KOVÁCS Dezső, *Peremország diszkrét bája: Csalog Zsolt új könyvei*, Népszabadság, 1989. október 28., 19.
- KOVÁCS László, *„Hinni kell abban, hogy a könyv feltámad...”*, Mi Újság Jászfényszarun?, 1995, 6. sz. (június), 6.
- KOVÁCSY Tibor, *Csalog Zsolt (1935–1997)*, Magyar Narancs, 1997, 30. sz. (július 24.), 23.
- KROKOVAY Zsolt, *Emlék Daniról = Napló*, 1981. IV. 28., 719.
- LENGYEL Péter, *Zsolt*, Népszabadság, 1995. november 30., 17.
- MAKSA Katalin, *Az élőszó művészei: Móricz Zsigmond A boldog ember és Csalog Zsolt Parasztrégény című műveinek elemzése*, szakdolgozat,

- témavezető: SIPOS Lajos, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2003 (kéziratban).⁵⁰
- ORSÓS György, *Csalog Zsolt*, Amaro Drom, 1997, 8. sz. (augusztus), 15.
- PÉCSI Györgyi, *Ez van: Csalog Zsolt tényregényeit olvasva*, Stádium, 1989, 3. sz. (szeptember–december), 66–71.
- PETRI Ferenc, *Kértem egy pohár vizet...*, Délmagyarország, 1977. június 4., 5.
- RÁCZ Péter, *Csalog Zsolt (1935–1997)*, Napút, 2004, 10. sz., 142–143.
- RADNÓTI Sándor, *A „Faction”*, Kritika, 1989, 11. sz. (november), 40–42. (= R. S., *Recrudescunt Vulnera*, Bp., Cserépfalvi Kiadó, 1991, 190–197.)
- SCHEIN Gábor, *Csalog Zsolt: Parasztregeény = Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 2010, 946–948.
- SISÁK Zita, *A szóbeli elbeszélés regénnyé szerveződése (Csalog Zsolt Parasztregeény) = Mindenes gyűjtemény: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. GULYÁS Judit, TÓTH Arnold, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (*Artes Populares*, 22), I, 249–266.
- SOLTÉSZ Márton, *„Itt van ez a rohadt szocializmus”: Csalog Zsolt A tengert akartam látni című kötetének fogadtatása*, Kortárs, 2011, 11. sz. (november), 58–71. (= Uő., *Felhasznált irodalom*, Bp., Magyar Írószövetség Arany János Alapítványa, Kortárs Kiadó, 2012 [Kritikai Füzetek, 5], 9–28.)
- SOLTÉSZ Márton, *A valóság művészete – a művészet valósága: Írói és költői kompetenciák Csalog Zsolt és Turcsány Péter szociográfiáiban* = S. M., *Működés: Tanulmányok, kritikák, előadások, jegyzetek*, Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2013 (*Teleszkóp Könyvek*, 27), 36–44.
- SOLTÉSZ Márton, *Az olti tutajút: Bevezetés a Gézám! című Csalog-elbeszélés olvasásába*, Irodalomtörténet, 2012, 4. sz. (tél), 535–553.
- SOLTÉSZ Márton, *Bejegyzések a Cs betűhöz: Csurka István levele Csalog Zsolt-hoz*, Kortárs, 2012, 4. sz. (április), 67–68.
- SOLTÉSZ Márton, *„Szelíd lázadás az érvényes norma ellen”: Bevezető gondolatok Csalog Zsolt Cseréptörés-kritikájához*, Kortárs, 2013, 9. sz. (szeptember), 70–80. (= *„Figyeljétek a mesélő embert”: Esszék és tanulmányok Lengyel Péterről*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Bp., Ráció Kiadó, 2013 [Libra Librorum, 1], 245–256.)
- SOLTÉSZ Márton, *Egy lelkiismerettel megvert írástudó: Avagy jegyzetek Tar Sándorról és a megrendülésről*, Kortárs, 2015, 2. sz. (február), 49–56.

50 Elhelyezve a PPKE BTK könyvtárában, a 801.989-es jelzeten.

- SZABÓ László, *In memoriam Csalog Zsolt*, Jászkunság, 1997, 3–4. sz. (május–augusztus), 219–220.
- SZIKLAY Andor, *Magyar lányomok...: Arcélek és árnyékok*, Amerikai Magyar Népszava, 1983, 9. sz. (március 4.), 8, 15.
- SZILÁGYI Miklós, *Jegyzetek a paraszti emlékiratról*, Dunatáj, 1980, 2. sz. (nyár), 25–31.
- SZILÁGYI Miklós, *Az „igaz” történet, az élettörténeti elbeszélés és a kortársi irodalom: Különös tekintettel Csalog Zsolt szépirói munkásságára = Folklor és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai Kiadó, 2005 (Folklor a Magyar Művelődéstörténetben), 411–419.
- SZILÁGYI Miklós, *Csalog Zsolt*, Új Dunatáj, 1997, 3. sz. (július–szeptember), 69–70.
- T. ZSELENSKY Péter, *A volt/van ember: In memoriam Csalog Zsolt*, Kapu, 1997, 8. sz. (augusztus), 86.
- TAR Sándor, *Zsolt*, Népszabadság, 1997. július 19., 9.
- TARJÁN Tamás: *Csalog Zsolt: Parasztregeény = 303 magyar regény: Amit el kell olvasnod, mielőtt meghalsz*, szerk. TARJÁN Tamás, Bp., Gabo Kiadó, 2009, 232.
- VARGA Lajos Márton, *Igazságosság, együttérzés: 75 éves volna Csalog Zsolt író*, Népszabadság, 2010. november 30., 18.

NÉVMUTATÓ

- Ábri Károly 375
Acél Zsolt 346
Aczél Tamás 345
Aczel, Richard L. 443
Ács János 120
Adorno, Theodor W. 341
Ady Endre 114, 195, 426
Aesopus (Aiszóposz) 191, 192, 194
Agárdi Péter 317, 475
Ágoston Erzsébet 363
Alexa Károly 182, 408, 477
Alexander, Adriana 408, 418
Alföldy Jenő 10, 86, 286, 300
Allen, James Smith 352
Almási Miklós 286, 472
Alpek István 363
Andor Csaba 408
András Sándor 476
Andrásfalvy Bertalan 408, 418, 460
Andrási Kata 408
Andrassew Iván 156, 473, 475, 476
Angyal István 398
Angyal Mária 97
Angyalosi Gergely 174, 181, 259, 347, 469
Anóka Eszter 408, 427
Apollinaire, Guillaume 53
Arisztotelész 341
Árvai István 10
Ash, Timothy Garton 395
Asselain, Martine 443
Augustinus (Szent Ágoston) 14, 291, 345, 484
Avenesian, Alex 363
Babarczy László 86, 103, 408, 418
Babus Antal 10
Bach, Johann Sebastian 54
Bacsó Béla 158, 346
Bahtyin, Mihail 161, 171, 178, 179, 181, 210, 214, 341, 345
Bajna Gábor 363, 408
Bajovics Róza 400
Bajusz Gyula 163, 164, 174, 349, 469
Bakó Ferenc 377, 418, 421, 449
Bakó László 363
Bakonyi Éva 363
Bakonyi István 237, 469
Bakos József 10
Balaskó Jenő 408
Balassa András 408
Balassa Iván 408, 418
Balassa M. Iván 408
Balassa Péter 86, 90, 182–184, 254, 255, 286, 408, 467
Balázs József 285
Balázs Samu 457
Bálint B. András 176, 469
Bálint Éva, V. 363
Bálint Sándor 174, 175
Bálintffy Péter 400
Balkay László 10
Balla D. Károly 10, 124, 363, 408, 418

- Balogh Ernő 208, 209, 468
 Balogh Sándor (Selectronic) 363
 Balogh Sándor (Tetőpont '93) 363
 Balzac, Honoré de 352
 Bán András 408
 Bán Margit (Catro-szenzor) 363
 Bán Margit (HIPA) 363
 Bán Zoltán András 249, 251
 Bandy, Alex 363
 Bánfi Ferenc 363
 Bánki András 363
 Bánki Éva 306
 Bános Tibor 457
 Bányai Péter Mihály 363
 Barabás Béla 92
 Barabás Jenő 449, 464
 Barabás Tamás 363
 Baraczkáné Nagy Mária 363
 Baracsi Erzsébet 92, 475
 Baránszky László 243, 244, 470
 Baránszky-Jób László 408
 Baranyai László 363
 Baranyai Rudolf 363
 Barcsi János 474
 Bari Károly 86, 367, 408
 Barki Éva Mária 363
 Barna Imre 79, 228, 254, 261, 290, 456,
 471, 475
 Barnóczki Ákos 219
 Báron György 476
 Barsacq, Elisabeth 363
 Bart István 443
 Barth, Bernd-Rainer 363
 Barthes, Roland 166, 324, 341
 Bartók Béla 54, 406
 Bartos Tibor 121
 Bata Imre 89, 171, 175, 329, 467
 Báthory János 408, 418
 Baudelaire, Charles 53
 Bauer, Andreas 225
 Beck Zoltán 475
 Bednatics Gábor 10
 Beigelbeck Ottó 363
 Bekker Béla 93, 94, 382, 408, 418
 Bellemin-Noël, Jean 346
 Bence György 80, 86, 363
 Bencze József 408
 Benda Mihály 10
 Bendl Júlia 363
 Benedek Marcell 224–226
 Benedek Pál 363
 Benedek Szabolcs 472
 Benkő Krisztián 472
 Bentham, Jeremy 230, 231
 Benyó Bertalan 408
 Benyovszki Pál 363
 Benyovszky Krisztián 10, 306
 Bérci Gyula 363
 Bercsi János 369
 Berecz Frigyes 400
 Bereczki Józsefné 363
 Bereczky Zoltán 408
 Bereményi Géza 79, 86, 264, 268, 271,
 272, 289, 290, 368
 Berényi Péter 400
 Beretvás András 92, 93, 292, 309, 393,
 408, 458
 Berey Katalin 408
 Berkes Erzsébet 84, 170, 286, 293, 344,
 467–469
 Berkovits György (Berkó) 86, 367, 368,
 408, 418, 441, 487
 Bernáth Gábor 363
 Bertha Zoltán 10, 408, 418

- Berzeviczy Etelka 363
 Betlen János 363
 Bibó István 124, 142, 303, 391, 415, 459
 Bihari Anna 464
 Bihari Mihály 151
 Bihari Tamás 473
 Bika Julianna 363
 Birnbaum, Marianna D. 259
 Bíró József 408
 Bíró Kriszta 155
 Bíró Pál 80
 Bistey András 200, 204, 466
 Bizám György 363
 Bloom, Harold 177
 Boardman, Kathleen 348
 Bóday Pál Péter 150, 473
 Bódi Ágnes 363
 Bódi Zsuzsanna 363, 446
 Bodnár Jenőné Wigand Hedvig 419
 Bodor Béla 222
 Bodova, Luisa 363
 Bodrogi Tibor 105, 106, 292, 463, 464
 Bogár Béla 431
 Bogár Béláné Marika 431
 Bogataj, Mirko 363
 Bogdán János 452
 Bogdán Katalin 372
 Bogers, Linda 414
 Boglár Lajos 292, 464
 Bognár Botond 363, 407, 408
 Bognár Éva 10, 11, 30, 70, 100, 101, 119, 120, 123, 130, 143, 146, 149–151, 153–156, 248, 261, 358, 363, 400, 407, 408, 412, 440, 446, 458, 463, 472, 474, 475
 Bognár Szabolcs 86, 100, 101, 120, 142, 148, 149, 220, 363, 400, 408, 418, 470
 Bojtár Endre 295, 363, 408
 Bokor József 408, 418
 Boldizsár Péter 408, 418, 427
 Bonifert Mária 461
 Bonnyman, Gordon 363
 Booth, Wayne C. 331
 Bor Ambrus 86, 108, 109, 118, 408
 Borbély Anna 10
 Bordás Gizella 363
 Bornyi Gyula 191
 Boros János 231
 Boros László 363
 Boros Péter 408
 Boscagli Edit 408
 Boskovics Miklós 32
 Bóta Gábor 473
 Botos Attila 408
 Bowie, Ewen L. 161
 Bozai Ágota 23, 151, 363, 473
 Bőhm Gábor 306, 307
 Braun Róbert 461
 Brenner György 418
 Brown, Gillian 332
 Bubor Gyula 363
 Buda Géza 410
 Budai Éva 446
 Bugnár Szilvia 430
 Bujtor László 427
 Buk Pál 460
 Buzás Vendel 372
 Callan, John 363
 Camus, Albert 173, 244
 Capote Truman 121
 Carver, Raymond 128

- Cavellini, Guglielmo Achille 427
 Ceaușescu, Nicolae 234–236, 385, 436, 444
 Choli-Daróczi József 200, 418
 Clark, Ági 10, 112–121, 123, 130, 142, 153, 237, 358, 363, 385, 396, 400, 408, 418, 426, 438
 Clément, Jean-Paul 401
 Cohen, Dale J. 352
 Cormier, Kenneth 10, 324, 340, 348
 Croce, Benedetto 80
 Cushing, George F. 443
 Czakó Gábor 86, 200, 285, 466
 Czecei Horváth László 363
 Czeglédy Ilona 418
 Czeizel Endre 373
 Czene Gábor 154, 472
 Czető Bernát László 363
 Czilczer Olga 427
 Czukor, Nicholas J. 408, 418
 Csaba Ferenc 363
 Csajka Gábor Cyprian 92
 Csalog Anna 39, 57
 Csalog Benedek 10, 43, 46, 54, 361, 363, 408, 431
 Csalog Eszter 57, 408, 418, 431
 Csalog Gábor 10, 33, 55, 82, 154, 308, 408, 431
 Csalog József (Csalogovits József) 19, 21–23, 25, 27, 28, 82, 360, 363, 415, 418, 424
 Csalog Judit (Csalog Emőke) 20, 102, 361, 363, 393, 408
 Csányi Klára 454
 Csaplár Vilmos 189, 221, 222, 302, 409
 Csapó Margit 373
 Császár István 79, 270, 289, 302
 Csató Károly 456
 Csehov, Anton Pavlovics 28, 51, 73, 127, 260
 Csengey Dénes 86, 208, 317, 409, 468
 Csepeli György 453
 Cséplő György 458
 Cseppentő Miklós 69, 418
 Cser Erzsébet (Brezináné) 363
 Cseres Tibor 285
 Csergő Miklós 363
 Csermely Péter 409
 Cserne István 220, 470
 Csicsery-Rónay István 123, 384, 438
 Csicskó Mária 117, 458
 Csiki Tibor Zoltán 427
 Csirmaz Mariann 363
 Csizmadia Ervin 80, 261
 Csongor Anna 363, 409
 Csonka Ferenc 418
 Csoóri Sándor 86, 128, 357, 409
 Csordás Gábor 63, 104, 128, 231, 272, 317, 418
 Csóti István 363
 Csörsz István 302
 Csupor Ferencné Plegányi Sarolta 425
 Csurka István 86, 95, 96, 122, 302–305, 409, 478
 Csűrös Miklós 181, 182, 213, 477
 Dácsi Farkas József 363
 Dajka Balázs 409
 Dalos György 86
 Dániel Ferenc 86, 409
 Dankó Mária 42, 47
 Danó Anna 409
 Dante Alighieri 14, 484
 Danto, Arthur 341

- Danyi Lajos 425
 Darányi Sándor 409
 Daróczi Ágnes 409, 418, 473
 Daróczi János 409
 Darvas József 183
 Dávid Ildikó 414
 Dávid János 363
 Dávidová, Eva 372
 de Man, Paul 237
 Deák Ferenc 400
 Deák Gábor 363
 Debussy, Claude 54
 Deczki Sarolta 307
 Del Medico Imre 409, 418
 Demény Pál 215–217, 386
 Demszky Gábor 398, 409, 427, 454
 Dénes Ferenc 86
 Dénes Iván Zoltán 86, 392, 409, 418,
 427
 Dénes János 418
 Dérczy Péter 149, 471, 477
 Derdák Tibor 143, 155, 363, 409
 Déri Balázs 346
 Dessewffy László 458
 Désy János 477
 Dévényi Ádám 86
 Diósi Ágnes 363
 Dobó Judit 409, 430
 Dobos József 418
 Dobos László 363
 Dobray György 221
 Dobszay László 418, 427
 Domonkos István 459
 Donáth Ferenc 86, 409, 415
 Dömötör Edit 306
 Dragomán Krisztina 409
 Draveczky Balázs 363
 Dubbelman, J. E. 363
 Dugovics Titusz 233
 Dull Andrea 326
 Duray Miklós 363, 401
 Dzsajadéva 53
 Eakin, Paul 324
 Ecroyd, Sallie 363
 Egri Mária 409
 Egri, George 363
 Egyed Judit 418
 Ekler Andrea 10, 181, 182, 185, 440, 477
 Elbert Márk 409
 Elek István 409
 Elek Judit 74, 409, 418
 Elek Ottó 477
 Elek Tibor 127
 Elődi Péter 363
 Ember Mária 181, 467
 Ember Marianne 74
 Emeritz György 363, 409
 Engel, Dean W. 363
 Engländer Tibor 409, 419
 Eörsi István 86, 122, 126, 400, 419
 Erdei Sándor 246, 386, 415, 438
 Ernaux, Annie 244
 Erős Ferenc 409
 Esterházy Péter 7, 10, 86, 95, 244, 254,
 259–261, 265, 267, 268, 270–279,
 285, 289–291, 302, 317, 368, 409,
 471
 Fábrián Zoltán 286
 Fabók Szilárdné Bolyós Zsuzsa 363
 Fábri Péter 409
 Fábry Péter 390
 Fábry Sándor 363
 Fagyejev, Alekszandr Alekszandrovics
 345

- Faludi Lászlóné 409, 419
 Faludy György 128, 401
 Falus Róbert 187, 202, 465, 466
 Falus Tamás 409
 Faragó Vilmos 286, 468
 Farkas Flórián 363, 392
 Farkas Géza 427
 Farkas György 10, 307, 309
 Farkas Péter 243, 409, 419
 Farkasházy Tivadar 419
 Fasang Árpád 363
 Fátyol Mihály 363
 Faulkner, William 427
 Fazekas-Ruck Levente 363
 Fejes Endre 172
 Fejes Erzsébet 372
 Fekete Györgyné Tordai Emese 363
 Fekete Ibolya 77, 292, 455
 Fekete Sándor 398
 Fekete, Paul 363
 Fellini, Federico 39
 Fencsik Flóra 311, 459, 473
 Fényi Tibor 458
 Fenyő Krisztina 363
 Ferda Zsuzsanna 363
 Ferdinandy György 199, 244, 466, 470
 Ferencz Győző 128
 Ferge Zsuzsa 151, 409
 Feuchtwanger, Lion 158
 Firon András 363
 Fišer, Ivan 364
 Fodor András 284
 Fodor István 409
 Fodor Judit 409
 Fodor Miklós 25, 41
 Fodor Sándor 364
 Fodor Tamás 364
 Fogarassy Miklós 42, 61, 364, 468
 Fonyó Ilona 57, 86, 409
 Forgách András 389, 409, 419
 Forgács Pál 364
 Forgács Péter 368
 Forner, George F. 409
 Foucault, Michel 347
 Földes Anna 196, 466
 Földes Annamária 364, 409, 430
 Földes István 103–106, 208, 314, 468
 Földes László 391, 448, 456
 Földes László Hobo 126, 401
 Földes Péter 393, 438, 444, 445
 Földesi Ferenc 10, 432
 Földvári Tamás 456
 Frank László 364
 Fraser, Derek R. T. 364
 Frech József 409
 Frey, James 128
 Fullajtár Andrea 150, 471, 472
 Füle Péter 10
 Füzes Endre 46, 48, 364, 409
 Fűzfa Balázs 242, 469
 Gaál Enikő 125
 Gábler Dénes 409
 Gábor Éva 364, 409
 Gábor László 409
 Gábor Sándor 86, 400, 419, 431
 Gabor, Francis A. 364
 Gáborján Alice 292, 463
 Gács Anna 181, 476
 Gadamer, Hans-Georg 159, 341, 345,
 346, 352
 Gádor Judit 86, 409
 Galgóczi Erzsébet 286
 Gáli József 86, 415
 Galjuš, Orhan 364

- Gáll István 187, 188, 204, 259, 285, 409, 465
 Gáll Vera 409
 Garaci László 429
 Garai Gábor 364
 Garai Tamás 150, 472
 Gaskó Dénes 409, 445
 Gaskó Márta (Csalog Józsefné) 19, 82, 86, 102, 361, 418
 Gaskó Vilma 25, 28–30, 399, 409, 419
 Gazdag Ilona 364
 Géczy János 419
 Geleta Ferenc 401
 Gellért Gyöngyi 364
 Gellért Kis Gábor 364
 Gémes Balázs 409
 Genette, Gérard 341
 Gera Andrea 409
 Gérandó, Isabelle de 364
 Gereben István 371, 409
 Gerth, Edith 372
 Gesztelyi Jenő 364
 Ginsberg, Allan 15, 484
 Gintli Tibor 170, 478
 Gion Nándor 7
 Giono, Jean 52
 Gobeli, Sylvia 364
 Gogol, Nyikolaj 13, 28
 Goldschmidt Dénes 86, 409
 Gombár Csaba 459
 Gonda Tibor 419
 Gondos Ernő 368, 409
 Gordos Gyuláné Csorba Ibolya 409
 Gosztonyi Péter 410, 419
 Gothár Péter 191, 193, 369, 410
 Goya, Francisco 158–160
 Göbolyös József 410
 Gökhan, Ayhan 473
 Gömöri Endre 427
 Göncz Árpád 393, 459
 Göndör András 364
 Görömbei András 286
 Grabócz Gábor 203, 204, 466
 Grant, David 410
 Grant, Stefanie 364
 Greenspan, Judith 364
 Grendel Lajos 128, 278
 Grimm, Jacob 196
 Grimm, Wilhelm 196
 Gróh Gáspár 200, 466, 467
 Gronemeyer, Reimer 372
 Grynaeus Tamás 42
 Gubás M. Ibolya 206, 471
 Gubi Magda 367
 Gulyás Éva 451, 465
 Gulyás Gyula 364
 Gulyás Judit 12, 177, 478
 Gulyás Katalin 36
 Gunda Béla 34
 Gutai Magda 364
 Guy, Lázár 364
 Gyarmathy Lívia 131, 292, 455
 Gyarmati Gyöngyi 410
 Gyenes Péter 407
 Györfly István 175
 Györfly László 364
 Györfly Miklós 219, 220, 470
 Györgyey Klára 364, 384, 391, 400, 410, 419
 Győri András 364
 Győri Eszter 400
 Győri László 419, 441
 Győry Klára 171
 Gyulai Ernőné 410

- Hábetler Helga 364
 Hajdu József 364
 Hajnóczy Péter 79, 81, 86, 127, 259,
 268, 271, 272, 289, 290, 302, 306,
 415, 474, 476
 Hakansson, Ulf 364
 Halász Imre 427
 Halász Péter 292, 396, 459
 Halbauer Anna 410
 Halda Aliz 364
 Haldimann Éva 410, 467
 Halmos Ferenc 456
 Halmos István 410
 Hamburger Mihály 410
 Hámos Gusztáv 261, 396, 454
 Hamvas Béla 14, 172, 208–210, 345,
 484
 Hanák Péter 286
 Handke, Peter 244
 Hankiss Elemér 193, 410
 Hansági Ottilia 410
 Hanusz Gyula 92
 Harag György 128
 Harangi Andrea 19, 152, 430, 477
 Haraszi Miklós 314, 410
 Hare, Peter 123
 Harmath István 410
 Határ Győző 267, 273
 Hatolkay Árpád 410, 419
 Hatvani Dániel 153, 421, 456
 Havas Fanny 117, 458
 Havas Gábor 10, 73, 86, 443
 Havaskői Judit 410
 Háy Ágnes 410
 Hay, Louis 346–349
 Haydn, Joseph 54
 Hazai Attila 127, 128, 249, 251, 430
 Hegedűs B. András 117, 410, 419, 427,
 458
 Hegedűs István 410
 Hegedűs Katalin 410
 Hegedűs Zsuzsa 364
 Hegyesi Gábor 364
 Heiczinger János 401
 Heidegger, Martin 341
 Hekerle László 321, 322
 Hell István 364, 473, 477
 Helmes József 394
 Heltai György 114, 364, 386, 454
 Heltai Péter 364
 Herl, Michael 364
 Hermann Gábor 364
 Hernádi Miklós 121
 Hernádi Tibor 33, 35, 477
 Hetesi István 171
 Hévízi Ottó 346
 Hiedel, Edvin 123, 436
 Hingyi László 364
 Hitler, Adolf 55
 Hodosán Róza 70, 92, 119, 120, 410,
 477
 Hofer Tamás 410, 419
 Hoffmann Gizella 10
 Hoffmann Tamás 364, 407
 Holczer István 369, 419
 Homoródi József 183
 Hoppál Mihály 176, 402, 455, 456
 Horányi Károly 6, 10
 Horányi Márta 413
 Horgas Béla 410
 Horibayashi, Takumi 364
 Horka Horváth István 364
 Horpácsi Sándor 226, 466, 471
 Horváth Ágnes 361

- Horváth Aladár 130, 131, 143, 146,
 152, 364, 371, 419, 454, 455, 477
 Horváth Csaba Péter 10
 Horváth Ernő 364
 Horváth Géza 179
 Horváth Imre 400
 Horváth Judit 361
 Horváth Kornélia 10
 Horváth László 36
 Horváth M. Judit 394
 Horváth Mihály 117
 Horváth Péter 107, 410
 Hosszú István 125, 232, 233, 237, 385,
 436, 444
 Howard, Richard 324
 Hugli Bálint 427
 Hules Endre 410
 Huszár Tamás 364
 Huszár Várdy, Ágnes 228
 Hübschmannová, Milena 372
 Ill Márton 396, 454
 Illés Attila 364
 Illés Endre 82, 117, 118, 367
 Illés László 208, 364, 468
 Illés Tiborné 191
 Imrei Zoltán 364
 Ioannidou, Thomai 414
 Irsa Katalin 400
 Iser, Wolfgang 351
 Iszlai Zoltán 293, 467, 469, 471, 476
 Iván Károly 364
 Iványi Gábor 142, 401, 410, 455, 477
 Izsó Zita 473
 Jáger Lénárd 425
 Jakab Anna 410
 Jakab Ernő 410
 Jakab István 86, 96, 212, 383, 431
 Jammes, Francis 53
 Jancsó Lívia 438, 444
 Jancsó Miklós 428
 Janikovszky Éva 8
 Jankovics József 241, 275
 Járcsek, Françoise 443
 Jávor István 20, 131, 364, 404, 475
 Jávor Ottó 468
 Jávor Zsuzsa 410
 Javorniczky István 364
 Jeles András 427
 Jeney Éva 166
 Jobbágy Lajos 428
 Jókai Anna 128, 419
 Jókai Mór 211
 Jordan, Michael J. 364
 Joris, Lieve 364
 Jousse, Marcel 173
 Joyce, James 17, 18, 290, 291
 Józsa Márta 364
 József Attila 53, 202, 212
 Juhász Angéla 428
 Juhász Bálint 428
 Juhász Béla 468
 Juhász Erzsébet, B. 468, 475
 Juhász Pál 401
 Junger Mihály 125, 419, 428, 444, 445,
 473
 Kádár János 220
 Kadocsa Gyula 364
 Kaiser Gábor 410
 Kakó István 184
 Kalla Éva 86, 428
 Kalla Pál 364
 Kálmán A. György (fordító) 411
 Kálmán C. György (esztéta) 10, 176,
 185, 254, 259, 323, 350, 471, 477

- Kálmán György (képviselő) 364
 Kalocsai Péter 364
 Kaltenbach Jenő 455
 Kamarás István 317
 Kamm, Henry 364
 Kampis Anna 364
 Kána Lőrinc 13, 63, 118, 385, 386, 444,
 Kanyó Zoltán 161
 Kaposvári Gyöngyvér 36
 Kappanyos András 18
 Kára, Karel 372
 Karádi Éva 364
 Karády Veronika 410
 Karády Victor 410
 Kardos László 261, 419
 Karinthy Ferenc 86
 Karkovány Gyula 410
 Károly Nóra 10
 Károlyi Anikó 117, 384
 Károlyi Anna (Károlyi Mariann) 86, 97, 100, 102, 114–116, 118, 410, 419
 Károlyi Csaba 46, 69
 Károlyi Lászlóné Júlia 117, 384
 Kartal Zsuzsa 86, 201, 202, 204, 206, 466
 Kaslik Péter 410, 419
 Kasriel, Ken 133
 Kassai Ferenc 377, 407, 410, 419
 Kasza L. László 364
 Kasza Mihály 364
 Katona Ferenc 364
 Katona Géza 410, 419, 438, 445
 Katona Imre 97, 410
 Kázmér Miklós 449
 Kecskeméti Károly 364
 Kelecsényi László 286
 Kelemen Elemér 364
 Kelemen Pál 346
 Kelen László 364
 Keleti Judit 410, 419
 Keller Antalné 410
 Kellér Endréné 410
 Kemenczei Tibor 448
 Kemenczky Judit 81, 97, 410, 419, 428, 429
 Kemény István 56, 61, 70, 244, 245, 260, 371, 372, 402, 410, 419, 451
 Kende Ágnes 410
 Kende János 46
 Kende Péter (CNRS) 86
 Kende Péter (MSZP) 364
 Kende Péter (Pesti Műsor) 364
 Kenedi János 10, 45, 77, 79, 80, 111, 154, 254, 261, 290, 313, 410, 428, 442, 443, 456, 472, 475
 Kenéz Ferenc 122, 124, 473
 Kenyeres Zoltán 277, 278, 286
 Kepes András 373
 Kepes Károly 428
 Kerekes Gábor 77, 396, 454
 Kerekes Márton 410
 Kerégyártó István 200
 Kerouac, Jack 15, 160
 Kertész Imre 268, 271, 289, 290
 Keszei L. András 364
 Kibédi Varga Áron 125
 Kilényi Géza 364
 Kim, Walter, 128
 Kincses Előd 462
 Kinszki Imre 80
 Király Béla 410, 419
 Király Júlia 10

- Király Károly 437
 Király Zsuzsa 364
 Kirkland, Stephen 364
 Kis János 80, 130, 154, 428
 Kis Pintér Imre 10, 86, 285–287, 300, 411, 476
 Kis Zoltán 364
 Kiš, Danilo 411, 419
 Kisfaludi Júlia 411, 419, 449
 Kiss Enikő 364
 Kiss Ferenc 286
 Kiss Györgyi 364
 Kiss Judit Ágnes 10, 221
 Kiss Kornélia 10
 Kiss Oszkár 41
 Kiss Sándorné 411
 Kiss T. Anna 364
 Kiss Zsuzsanna 15, 129, 130, 157, 159, 166, 202, 209, 227, 228, 270, 271, 278, 291, 473
 Kiszél Sándor 411
 Kiszely István 373
 Klanciczay Gábor 427
 Klay, Andor C. 364, 411
 Klein Gyula 401, 431
 Klenjánszky Tamás 364
 Kleppert, Kenneth 364
 Kleßmann, Anna 364
 Koch Halmi Kató 411
 Koch Júlia 364
 Kocsis Annamária 107, 443
 Kocsis Irén 364
 Kocsis, Julius 364
 Koh István 411
 Koháry Ilona 364
 Koltai Susi 364
 Komáromi Gabriella 8
 Komáromi István 364
 Koncz Imre 141, 142, 461
 Koncz Károly 10
 Kondor Béla 379
 Konkoly-Thege Aladár 364
 Konok István 401
 Konrád György 128, 314, 370
 Kontra Miklós 411
 Kontrohr Tivadar 364
 Kónya Judit 86
 Kónya Melinda 125
 Korányi Judit 411
 Kormos István 364
 Kormos Mihály 364
 Korner Viktor 10
 Kornis Mihály 79, 86, 133, 254, 267, 268, 270, 289, 391, 424, 456
 Kornis Péter 411
 Kósa László 411, 419
 Kosaras, William 364
 Koszticsák Szilárd 364
 Kosztolánczy Tibor 10
 Kosztolányi Dezső 53, 160, 165, 275
 Kottmayer Tibor 411, 419
 Kovács Ákos 411, 419
 Kovács András 86
 Kovács Árpád 10, 171, 210, 211
 Kovács Beatrix 10
 Kovács Dezső 10, 150, 153, 154, 247, 248, 292, 471, 473, 474, 477
 Kovács Endre 411
 Kovács János (szociográfus) 456
 Kovács János (rendőr) 92
 Kovács Kázmér 364
 Kovács Kikova László 428
 Kovács Kristóf 411
 Kovács László 364, 477

- Kovács Sándor 411
 Kovács Zoltán 364
 Kovácsy Tibor 477
 Kovalcsik József 364
 Kováts Katalin 411, 419
 Kovats, Martin 364
 Kovrig Ilona 424
 Kovrig, Bennet 419
 Kozák Dániel 173
 Kozák Gyula 411, 427, 443
 Kozl, Jaroslav 372
 Kozma Blanka 364
 Kozma Sándor 369
 Kőbányai János 86, 317, 395, 411, 455, 456
 Kőhalmi Kálmán 221, 223
 Kőhádi Zsolt 175, 467
 Kőházi Miklós 380
 Köllő Miklós 419
 Könczöl Csaba 161, 214, 411
 Körmendi Lajos 204, 411, 466
 Körmendy Ferenc 364
 Körmendy Zsuzsanna 86, 476
 Körner András 428
 Kőrösi József 367
 Kőrösi P. József 411
 Kőrösi Zsuzsa (Pór Györgyné) 401
 Kőrösi, Suzanne 411
 Kőszeg Ferenc 10, 61, 86, 112, 116, 141, 152, 261, 364, 411, 426, 442, 443, 456
 Köteles Pál 86, 411
 Kővári Károly 26
 Kövér György 357
 Kövesdy, Paul 364
 Králl Csaba 453
 Kralovánszky Alán 364
 Krassó György 122, 123, 395, 411, 419
 Krasznói András 364
 Krein Andrea 411
 Krén Ildikó 364
 Kresz Mária 455
 Kriskó János 411
 Krist Mária 10
 Kristóf Annamária 387
 Krokovay Zsolt 73, 86, 92, 104, 105, 315, 364, 411, 477
 Krupp József 346
 Kukorelly Endre 411
 Kulcsár Szabó Ernő 224, 275, 286, 311
 Kulcsár-Szabó Zoltán 311
 Kulin Ferenc 77, 189, 190, 214, 238, 465, 476
 Kulka János 219
 Kundera, Milan 11, 12, 14
 Kurucz Márton 10
 Kutrucz Gizella 428
 Küllős Imola 12, 176, 177, 402, 449, 455
 Labov, William 162, 350
 Laczkó Mihály 364
 Ladányi János 411
 Lajos Sándor 150, 471
 Lakatos József 411, 419
 Lakatos Menyhért 78
 Lakner Lajos 309
 Lakner Zoltán 372
 Lakos János 364
 Láng Éva Ildikó 364
 Láng József 10
 Láng Klára 10
 Lange, Barbara Rózsa 364
 Lángh Júlia 364

- László Mónika 453
 László-Bencsik Sándor 317
 Lászlóné Magda 411
 Laude, Jean 463
 Lázár Ervin 86
 Lázár György 428
 Lázár István 86, 203, 204, 367, 406, 441, 458, 466
 Légrádi Tibor, 411
 Lehel László 364
 Lehrstück Mária 428
 Lejeune, Philippe 341, 348, 349
 Lengyel Balázs 411, 419
 Lengyel Gabriella 6, 10, 411, 442
 Lengyel György 428
 Lengyel László 458
 Lengyel Péter 7, 10, 46, 63, 69, 79, 84–86, 94, 119, 123, 125, 126, 128, 132, 149, 154, 199, 239, 252, 259, 265, 267, 268, 270–274, 278, 283–302, 368, 395, 411, 419, 463, 477
 Lenkei Júlia 466
 Leszkai András 74
 Lévai Béla 369
 Lewis, Oscar 85, 121, 203, 291
 Libera, Antoni 28
 Libik György 364
 Licker Károlyné 411
 Lipp László 364
 Lipták Tamás 92
 Lipták, Béla G. 364, 411, 428
 Liphay Endre 10
 Liska Tibor 365
 Liska Tiborné Pólya Lenke 365
 Litván György 411
 Litván J. 428
 Lóczi Magda 411
 Lóránt Zsuzsa 292, 396, 411, 459
 Losonczy István 476
 Lovas István 411
 Lovas, I. K. 365
 Lovas Mária 411
 Lócsei Gabriella 188–190, 465
 Lócsei Pál 396, 454
 Lővey István 411, 419
 Lugosi Lugo László 365
 Luigits Tamás 365
 Lukács Ferenc 365
 Lukács György 206, 351
 Lukácsy András 398
 Lukkien, Remmelt 365
 Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 13
 Macsikás László 365
 Macskásy, Paul de 365
 Má dai Péter 412
 Madarász Edit 365, 412
 Magda Árpád 431
 Magyar Ágnes 412
 Magyar Bálint 73, 412, 419
 Mahics Csaba 365
 Makai Imre 226
 Makkai Ádám 365
 Maksa Katalin 10, 153, 477
 Maléter Pálné Gyenes Judit 107, 386, 387, 410, 419, 438
 Malmkjær, Kirsten 332
 Malonyai Dezső 389, 390
 Mándoki János 412
 Mándoki László 365, 449
 Mándy Iván 271
 Manga János 455, 464
 Mann, Thomas 290, 291
 Mányoki Endre 171, 172, 469

- Marceau, Félicien 347
 Marcus, Judith 365
 Margit Boglárka 10
 Margócsy István 168, 208–210, 259, 368, 468
 Marián Béla (Bp., Medián) 365
 Marián Béla (Szekszárd, SZDSZ) 365
 Markos Károly 429
 Markovits Ferenc 475
 Márkus István 412, 419, 428
 Marosán György 419
 Marosán Lajosné 419
 Marosi Gyula 240, 241
 Martin du Gard, Roger 255
 Martin József 463
 Marton (Dévényi) Éva 86, 412
 Martos Péter 365, 419
 Márványi Judit 390
 Marx József 188, 465
 Máté György 401, 412, 419
 Matheidesz Gyula 365
 Matin (Kyrenia Memories Restaurant) 365, 411
 Mátis Livia 86, 118, 331, 382, 412, 419
 Matkó Sándor 428
 Matolay Mária Magdolna 61, 62, 70, 74, 75, 97, 102, 111, 112, 153, 260, 261, 263, 360, 361, 372, 377, 412, 415, 424–426, 443, 449
 Matolay Veronika Anna 412
 Matos Lilla 365
 Mátrai Julianna 365
 Matúz Gábor 365, 473
 Matvejević, Predrag 365
 Mátyás István 203–206, 465, 466
 Matyó A. Jutka 365, 412
 Mátyus Imre 365
 Meaders, Wilson E. 365
 Mécs Imre 365
 Megyeri-Egri, Edith 365
 Mélykuti Ferenc 365
 Méray Tibor 345
 Mester Ákos 238
 Mesterházi Márton 412
 Mészáros András (grafikus) 105
 Mészáros András (tanár) 365
 Mészáros György 242, 372
 Mészáros Gyula 366, 419
 Mészáros Sándor 307
 Mészöly Miklós 86, 122, 128, 182, 254, 270, 271, 275, 286, 289, 428, 477
 Metz Katalin 150, 471
 Mezei Éva 369
 Mezei István 365
 Mezei Károly 41
 Micskó Aranka 412
 Mihai, Irina 365
 Mihály István 365
 Mijs, Jetske 365
 Mikluszko Lajos 13, 40, 131, 226, 227, 229, 384
 Mikszáth Kálmán 196, 325
 Millei Ilona 156, 476
 Miller, J. Hillis 327
 Mindszenty József 27
 Mirnics Zsuzsanna 430
 Misz Mária 419
 Mohácsi Bálint 91, 93
 Mohácsi Bálintné Muka Eszter 13, 60, 61, 74–76, 82, 84, 87–91, 93, 94, 118, 163, 164, 167, 170, 172–177, 181, 182, 184, 245, 324, 337, 343, 344, 349, 350, 352, 381, 382, 418
 Mohácsi Bernadett 10

- Mohácsi Erzsébet 412
 Mohácsi János 381
 Mohácsi Sándorné Daróczi Virág 425
 Moldova György 172
 Molière 211
 Molnár Gábor Tamás 351
 Molnár H. Lajos 56, 474
 Molnár István 365
 Molnár János 419
 Molnár Katalin 347
 Molnár Margit 226
 Monok István 10
 Morcsányi Géza 412
 Móricz Zsigmond 5, 52, 164, 171, 174,
 175, 208, 210, 221, 357, 393, 456,
 477
 Morvay István 133
 Morvay Judit 403
 Morvay M. Beáta 412
 Mozart, Wolfgang Amadeus 429
 Mózsi (J.) Ferenc 365, 400, 412, 419
 Mrsán János 116, 389, 412
 Murzsa Attila 365
 Muszorgszkij, Mogyeszt Petrovics 54
 Muzsly István 41, 42, 46–48
 Münzel, Mark 372
 Nabokov, Vladimir 173
 Nábrádi Lajos 365
 Nádas Péter 7, 86, 95, 96, 207, 231, 233,
 234, 259, 268, 270–273, 285, 288–
 291, 295, 296, 302, 307, 412, 457
 Nagy Bálint 142, 365, 370
 Nagy Bálint, Z. 124
 Nagy Bernadette 365
 Nagy Éva 365, 412
 Nagy Ferenc 385
 Nagy Gábor (Tamás) 365
 Nagy Gábor 412
 Nagy Gabriella 154, 472
 Nagy Ildikó Emese 365
 Nagy Ilona 412
 Nagy István, P. 210, 211, 468
 Nagy János 429
 Nagy, Julian 365
 Nagy Károly (Middlesex) 365, 412, 462
 Nagy Károly (Szeged) 365
 Nagy Mari 414
 Nagy Mária 464
 Nagy Mihály 365
 Nagy Miklós, M. 15
 Nagy Olga 171
 Nagy Péter 5, 10, 347, 348
 Nagy Sándor, E. 195, 199, 466
 Nagy Tamás 81
 Nagyné Sebestyén Krisztina 365
 Nasdor, Marc 365
 Némáné Éva 10
 Némedi Eszter 189, 190, 465
 Nemes Mária 73
 Nemes Nagy Ágnes 128
 Nemeskéri Erika 10, 430
 Nemessuri Zoltán 365
 Németh Bálintné 365
 Németh G. Béla 208
 Németh Gábor 126, 127, 132, 133, 336,
 457, 474
 Németh György 10, 74, 93, 108, 117,
 285, 309
 Németh Imre 78
 Németh István 41
 Németh Katalin 412, 419
 Németh Lehel 365
 Németh Mihály 211, 383, 431
 Némethi Edit 412

- Neuwelt János 46–48, 50
 Niels, John D. 177
 Niemecz Ágnes 365
 Niethammer, Lutz 165
 Nógrádi Gábor 223, 237, 469, 470
 Nordin, Eszter 131, 232, 412, 419
 Noszkai Gábor 428
 Novics János 156, 469
 Nyerges János 425
 Nyeste Zoltán Péter 365
 Obersovszky Gyula 401, 429
 Ogden, Charles Kay 230
 Oláh Antalné 425
 Oláh Dávid 412, 419
 Oláh Pál 429
 Oláh Sándor 425
 Olszański, Tadeusz 365
 Ong, Walter J. 173, 214
 Ónodi László 204, 466
 Opitz, Antónia 10
 Orbán József 412
 Orbán Ottó 128
 Orosz Endre 365
 Orosz Ferenc 365
 Orosz Jenő 365
 Orsós György 149, 162, 164, 475, 476,
 478
 Orsós Imre 412, 419
 Orsós Katalin 372
 Orsós László Jakab 476
 Orsós Mária 380
 Ortega y Gasset, José 158, 208
 Ortmayr Imre 415, 420
 Ortutay Gyula 32, 43, 74, 367, 412
 Orwell, George 351
 Oszkay, Csaba E. 365
 Osztojkán Béla 96
 Ottlik Géza 86, 94, 106, 122, 230, 270,
 271, 275, 283–287, 289, 394, 412,
 458
 Ottovay László 365
 Óvári Árpád 365
 Ördögh Szilveszter 51, 188–190, 249,
 465
 Örkény Antal 453
 Örkény István 195
 Őrszigethy Erzsébet 412, 429, 456
 Paetzke, Hans-Henning 96, 122, 365,
 412, 419
 Paján Viktor 365
 Pál Ilona 412
 Pál István 213, 383, 401
 Palásthy András 365
 Pálfalvi Lajos 10
 Palkó Magda 412
 Palkovics Éva 412
 Pallavicini András 365
 Pallós Péter 365
 Pálos György 369
 Pálos István 93, 309, 412, 458
 Pándi Pál 86, 118
 Pankucsi Márta 365
 Pap Tamás 415
 Papp Éva (1.) 412
 Papp Éva (2.) 412
 Papp Gábor 365
 Papp László 365
 Papp Sándor 365
 Pásztor Csabáné 84
 Pásztor János 412
 Pataki Éva 284
 Pató Mária 36
 Pavelić, Saša 365
 Pázmándy Pártos Györgyi 365

- Pázmányi György 365
 Pécsi Györgyi 215, 470, 478
 Pekşa, Stefan 365
 Péli Tamás 200, 380, 419
 Péliné Nyári Hilda 367
 Pelle János 86, 412, 454
 Péntek Imre 412, 420
 Perger Éva 365
 Peták István 412
 Péter András, H. 462
 Péter Dénes 175
 Péter László 175
 Pethes György 97
 Pető Iván 136, 140, 395
 Petőcz György 412
 Petőfi Sándor 53
 Petri Ferenc 478
 Petri György 45, 63–68, 79, 86, 122,
 243, 261, 429, 457
 Pettinga, Dick 365
 Petz Gábor 412
 Pick Róbert 398
 Pierre-Bloch, Jean 365
 Pik Katalin 412, 420
 Pikács Rudolf 145, 315, 401
 Pikó András 365
 Pinau, Bernard 365
 Pintér Lajos 365, 412
 Piri Zoltán 125
 Plaks, Livia B. 365
 Pleidell Orsolya 415
 Pócs Éva 10, 28, 32, 33, 38, 41–48, 50,
 52–55, 60–63, 69, 149, 405, 407,
 420, 431, 464
 Pócs Gyula 365
 Pócs Ilona (Prohászka Irma Mária) 41
 Polacsek Lajos László 413
 Polgár Julianna 365
 Polgár Tibor 420
 Pollitt, Alastair 332
 Pólya Róza 184, 190
 Pomogáts Béla 400, 474
 Pór György 401, 420
 Pósa Zoltán 317, 468
 Pósch Mihályné 365
 Postma, Renée 365
 Pozsár Jánosné 365
 Pölöskei Ferenc 449
 Práczki István 135
 Pratt, Mary Louise 350
 Pregitzer Fruzsina 365, 413
 Presér József 365
 Prónai Csaba 413
 Proust, Marcel 291, 295
 Pröhle Gergely 365
 Puporka Jenő 425
 Puporka Lajos 365
 Puskás Vilmos 413
 Pusztaszeri László 226, 471
 Rabinovitch, M. 420
 Rác Györgyi 373
 Rác Péter 70, 73, 154, 252, 413, 420,
 426, 429, 478
 Rádai Eszter 268, 474
 Rádai József 365
 Ráday Mihály 365
 Radetzky Zsolt 413
 Rádics József 74, 443, 449
 Radics Zsófia 380
 Radnai Ferenc 413
 Radnóti Miklós 128
 Radnóti Sándor 120, 154, 162, 184,
 195, 212, 227, 230, 250, 252, 365,
 472, 478

- Radnóti Zsuzsa 86, 413
 Radvánszky Anikó 10, 63, 95, 463, 478
 Rafael Jánosné Luterna 425
 Raffay Béla 365
 Rainer M. János 117, 458
 Rainò, Nicola 413
 Raj Tamás 420
 Rajk László, ifj. 394, 413, 420
 Rajki Márton 365
 Rákosi Mátyás 428
 Ránki Júlia 413
 Rasmussenová, Nelly 365, 413, 420
 Rátkai András 368
 Rátky Gézáné 413
 Rebreanu, Liviu 291
 Reinisch Réka 10
 Rejtő Emilné 385
 Rejtő Gábor 365
 Rékai Miklós 365
 Rékasi János 397, 413
 Reményi József Tamás 10, 156, 239,
 241, 444, 458
 Répási Tibor 413, 420
 Réti, Sigrid 365
 Reymont, Władysław Stanisław 52,
 291
 Réz Pál 11, 86, 413, 420
 Rézműves Melinda 420
 Rick Zsófi 476
 Ricœur, Paul 166, 168, 341
 Rihovszky István 10
 Rimbaud, Arthur 53
 Rimmon-Kenan, Slomith 344
 Robbins, Bruce 324, 350
 Roboz István 413
 Rohan, Géza de 413
 Rolland, Romain 52
 Román Anna 413
 Roman, Anna 443
 Román Katalin, E. 413
 Romhányi Tamás 365
 Rónai Tiborné 365
 Rorty, Richard 231
 Rosen, Harold 324
 Rosenblatt, Sabine 365
 Rosengarten, Theodore 121
 Rostás-Farkas György 413, 453
 Rózsás János 226
 Rozsnyai Zoltán 420
 Rozsnyai Zsuzsa 365
 Ruszt József 97
 Ruva-Farkas Pál Sándor 365
 Sággy Miklós 365
 Salánki Balázs 413
 Salinger, Jerome David 52
 Sanders Iván 123, 365, 413
 Sándor Anikó 365, 460, 474
 Sándor Anna 86, 413
 Sándor Brigitta 365
 Sándor Eleonóra 136, 366, 474
 Sándorov Péter 366
 Sanford, Navitt 425
 Sansa, Tito 366
 Sársalvy Béla 429
 Sarkadi Imre 414
 Sárközi Dávid 289
 Sárközi Dóra 10
 Sárközi György 128
 Sárközi László 424
 Sárközi Mátyás 401
 Sáros András Miklós 366
 Sáros László 86, 382, 413, 420, 454
 Sartre, Jean-Paul 265
 Sarusi Mihály 413

- Sas Judit, H. 57
 Sáska Géza 413
 Sauerberg, Lars Ole 324, 350
 Savany, Piroshka 366
 Scheibner Tamás 8, 42, 345
 Schein Gábor 168, 170, 171, 174, 478
 Shields, Michael 366
 Schiffer Pál 77, 86, 360, 366, 394, 413, 431
 Schiffer Péter 86
 Schill Tamás 10, 73
 Schiller, Bill 366
 Schokkenbroek, Jeroen 366
 Schubert, Franz 54
 Schüller, Maria 366
 Schwáb, Judith 366
 Scofield, John E. 366
 Sebes Ágnes 413
 Sebesi István 366
 Sebestény Rita 413
 Sebestyén Ferenc 366
 Sebestyén J. András 366
 Seiler Tibor 366
 Sellei Iván 366
 Sennett, Richard 420
 Seregi Zoltán 97
 Serfőző Simon 456
 Sevcsenko, Tarasz 133
 Shapcott, John 160
 Sheldon, Peter 221
 Short, Michael 332
 Sík Ferenc 97
 Síklaki István 161
 Siklós István 125
 Siklós László 456
 Silvester, Hans 401
 Simó György 366, 474
 Simon Ádám 45, 307, 476
 Simon Ferenc 86
 Simon János 420
 Simon Pál 401
 Simon Sándor 10
 Simonffy András 286
 Sinclair Stewart, Michael 455
 Sipos János 424
 Sipos Lajos 10, 478
 Sipos Zsuzsa 74, 449
 Sirató Ildikó 10
 Sisa József 413
 Sisák Zita 12, 177, 478
 Skirecki, Hans 443
 Skorka, Aniko 366
 Skorka, George 366
 Skotvedt, Tove 366
 Sneé Péter 142, 366, 413
 Snowden, Jessica L. 352
 Soczó Erzsébet 413
 Solohov, Mihail 226, 345
 Solt Ottilia 86, 96, 150, 413, 457, 463
 Soltész Tibor 413
 Soltész Ferenc Gábor 10
 Soltész Márton 95, 96, 103, 106, 124, 142, 207, 212, 282, 287, 290, 301, 353, 413, 432, 463, 473, 478
 Soltészné Kabdebó Anikó 10
 Sólyom Erika 366
 Somlai Péter 86, 413
 Somlyó Zsuzsa 366, 461
 Somogyi, Joseph 366
 Soós György 413, 420
 Soros György 111, 397, 413, 420, 462
 Soukup Lajosné 389
 Spamer, Adolf 162
 Spieler, F. Joseph 366

- Spirk József 366
 Spiró György 128
 Spitzkó Viktória 393, 429
 Stankiewicz, Stanislaw 366
 Štaras, Arūnas 366
 Starr, Louis M. 165
 Stauder Mária 10, 413
 Stegmüller, Renate 413, 420
 Steinman, Richard 366
 Stewart, Michael 413
 Stoica, Virgil 366
 Straus, David S. 366
 Streck, Bernhard 372
 Sturcz József 413
 Sugár János 413
 Sulko, Taip 366
 Sulyok Kálmán 474
 Sulyok Miklós 48, 79, 254, 261, 290,
 456, 475
 Sulyok, Tom 413
 Sümegei István 286, 287
 Szabad György 57, 86, 366, 413, 449
 Szabados T. József 366
 Szabó Csöke László 383
 Szabó Dezső 5
 Szabó Gábor 413
 Szabó Imre 413
 Szabó István 56
 Szabó János 413, 420
 Szabó János Győző 415
 Szabó Jánosné 420
 Szabó László 33, 86, 451, 464, 465, 479
 Szabó Livia 413
 Szabó Magda 7, 8, 13, 14
 Szabó Miklós 457
 Szabó Sándor Géza 204, 205, 466
 Szabó T. Ágnes 413
 Szabó Zoltán 86, 413
 Szabó Zsigmond 413
 Szacs vay Éva 172, 413, 467
 Szádvári Gabriella 414
 Szádvári Lídia 475
 Szafalowicz Lucja 414, 420
 Szajbély Mihály 78
 Szakonyi Péter 366
 Szalai Anna 462
 Szalai Pál 414, 459
 Szalontay Mihály 243, 457
 Szántai Zsolt 15
 Szántó György 414
 Szébenyi Ferenc 366
 Szeberényi Lehel 420
 Szegedy-Maszák Mihály 86, 230, 279
 Szegő György 366
 Szegő Imre 414
 Szegő János 156, 469
 Szegő László 402
 Székács Vera 158
 Székely Ádám 366
 Székely Éva 414, 441
 Székely Gabriella 414
 Székely Lajos 414
 Székely Szilárd 428
 Székelyi Mária 453
 Szekeres László 125
 Szekeres Szabolcs 476
 Szekfű András 366
 Szekfű András 372
 Szemerkenyi Ágnes 242, 479
 Szénási Gyula 429
 Szendrey Mihály 407
 Szendrői Edéné 414
 Szentí Tibor 414
 Szentirmay Eleonóra 414, 420

- Szent-Iványi Ágnes 366, 414
 Szentiványi György 420
 Szentpétery Tamás 369, 414, 420
 Szerb Antal 128
 Szerdahelyi Edit 366
 Szerdahelyi István 279
 Szerdahelyi Zoltán 11, 70, 100, 101, 119, 120, 123, 130, 149, 153–155, 272, 474
 Szeri Árpád 474
 Szigeti Katalin 414
 Sziklay Andor 36, 116, 203, 233, 479
 Szilágyi Aladár 366
 Szilágyi Elek 414, 420
 Szilágyi Gábor 414
 Szilágyi János 51, 99, 191–194, 238, 369
 Szilágyi Márton 310–312, 355, 356
 Szilágyi Miklós 86, 106, 118, 178, 242, 329, 414, 420, 479
 Szilágyi Sándor 92
 Szilágyi Zoltán 401
 Szilágyi Zsófia 10, 171, 175, 180, 357
 Szirák Péter 311, 414
 Sziráki Ferenc 183
 Szirányi István 366
 Szirtes András 414
 Szita Gábor 10, 430, 432
 Szita Szabolcs 366
 Szittár Éva 420
 Szkárosi Endre 241, 368
 Szmodits Júlia 366, 401
 Szobotka Tibor 18
 Szokolay Zoltán 393, 460
 Szolzenyicin, Alekszandr Iszajevics 125
 Szombath József 39
 Szombathy Csabáné 466
 Szomjas György 414, 420
 Szócs Géza 437
 Szöllősy Balázs 366
 Szőnyei Tamás 26, 40, 45–47, 50, 69, 117, 261, 292
 Szőnyi László 366
 Szörényi László 182, 220, 414, 420, 470, 477
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 217
 Sztáray Zoltán 398, 414, 420, 461
 Sztóján, Vujicsics D. 397, 455
 Szunyogh, Šandor 366
 Szűcs Attila 366
 Szvák Gyula 123
 Szvetelszky Lajos 366
 Tabajdi Csaba 462
 Takács Ágostonné 380
 Tamás Ábel 346
 Tamás Gáspár Miklós 420
 Tannen, Deborah 178
 Tar György 414
 Tar Sándor 45, 77, 86, 106, 127, 292, 306–319, 414, 420, 429, 455, 456, 471, 476, 479
 Taraszovics Sándor 366
 Tardos Márton 131, 465
 Tarján Tamás 10, 150, 175, 239, 241, 243, 468, 469, 471, 479
 Tárnok Zoltán 221
 Tauber István 372
 Téglásy Ferenc 414
 Telegdi Imre 174, 467
 Teleki Éva 414
 Temesi Ferenc 79, 81, 241, 271, 289, 290, 414, 420, 459
 Terentius Varro, Marcus 198

- Terkel, Studs 121
 Thibaudet, Jean-Pierre 128
 Thimár Attila 6, 10
 Thomka Beáta 171, 197, 306
 Thomka Miklós 460
 Thompson, Liane 366
 Tiborcz Attila 366
 Tímár Mátyás 407
 Timkó Iván 420
 Tiszai Lajos 28, 73, 227, 414, 420, 474
 Todorov, Tzvetan 13
 Tolcsvai Nagy Gábor 209
 Toldi Árpád 10
 Toldi Éva 366
 Toldi László 425
 Tolnai Klári 74
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 73
 Tomka Miklós 402
 Tompa Kálmán 429, 463
 Topkis, Gladys 366
 Tóta Péter Benedek 10
 Tóth Arnold 12, 177, 478
 Tóth Árpád (költő) 53
 Tóth Árpád 366
 Tóth Béla 366
 Tóth Dezső 103, 251
 Tóth Endre 429
 Tóth Erzsébet 414
 Tóth Éva (szerkesztő) 443
 Tóth Éva 366
 Tóth Ferenc 462
 Tóth Gábor (MTA KIK) 10
 Tóth Gábor (Szféra) 106, 414, 420, 429
 Tóth Gábor Ákos 243
 Tóth István 429
 Tóth János 366, 448, 451
 Tóth Péter 414
 Tóth Róbert 366
 Törőcsik Mari 475
 Török András 366, 414
 Török Mihály 431
 Törzsök Erika 86, 366, 414
 Törzsök Éva 366
 Treer András 366
 Trencsényi Imre 366
 Trogmayer Ottó 414
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 28, 73
 Turó Györgyné Várad Szidónia 425
 Udvari Kerstin 408
 Újvári Mária 414
 Ungár András 366
 Unger Mihály 414
 Ungvári Tamás 279
 Ungvári Zsolt 219
 Ungváry Rudolf 154, 472
 Urbach Katalin 366
 Urbán Gyula 429
 Urban, Milo 291
 Urbonaitis, Gediminas 366
 Vadas Ferenc 414
 Vági Gábor 215, 216, 414, 456, 470
 Vágó Éva 366
 Vágó István 191, 369
 Vágó Péter 414
 Vaisz Péter 366
 Vajda Imre 453
 Vajda Kata 43
 Vajda László 42, 43, 50, 86
 Vajda Zsuzsa 446
 Vajdai-Horváth Zsuzsa 10
 Vajkai Miklós 469
 Valkó Emőke 366
 Valkó Mihály 414, 420
 Valuch Tibor 451

- Vámos Miklós 366
 Van den Berg, Rudolf 363, 397, 414
 Van Dijk, Harry 366
 Van Dijk, Peter 366
 Vándorfi László 97
 Várady Szabolcs 79, 254, 261, 290, 456,
 475
 Várdy, Steven Béla 228, 366
 Varga B. Villó 366
 Varga Ferenc 369
 Varga György 414
 Varga Iván 366
 Varga József 366, 414
 Varga Kálmán 414
 Varga Lajos Márton 165, 414, 420, 467,
 474, 479
 Varga László 366
 Varga Mária Vera 415
 Varga Zoltán, Z. 341
 Varga Zsófi 366
 Vargas Llosa, Mario 257, 258
 Várhegyi Attila 366
 Varjas Endre 189–191, 205, 221, 465
 Várnagy Elemér 373
 Várnai Zoltán 366
 Vas István 128
 Vásárhelyi Miklós 247, 420
 Vásárhelyi Szandra 394
 Vass Csaba 420
 Vass Tibor 366
 Végh József 449
 Vekerdi József 261, 414, 420, 451
 Veres Péter 183
 Veress Miklós 241, 420
 Vértes László 401
 Vértes Lászlóné Meller Ágnes 344, 401
 Veszely Emőke 366
 Vészi János 366
 Viczai Ferenc 366
 Vidák István 414, 464
 Vilmon Gyula 185, 189
 Vincze István 429
 Virág Ibolya 128, 414, 420
 Vitézy László 366
 Vizinczey, Stephen 397, 455
 Vogler, Heini 366
 Voigt Vilmos 366, 373
 Vossler, Karl 225, 226
 Völgyi Melinda 414
 Vörös Gabriella 414, 420
 Vörös T. Károly 80, 86, 202, 268, 270,
 271, 414, 474
 Vörösmarty Mihály 53
 Vucsinovicsné Ibolya 415
 Vyrukaitis, Vincas 366
 Wahl, Nicholas 366
 Wajda, Andrzej 39
 Wallenberg, Raoul 135
 Walther, Franz von 366
 Weaver, Eric 415
 Weöres Sándor 5, 53
 Wesselski, Albert 162
 Wessely Anna 415, 420
 Wild, Ivar 436
 Williams, John 332
 Wimmer Gyuláné 366
 Winkler, Maria 366
 Wlachovsky, Karol 366
 Worklan, Mary Ann 420
 Zala Tamás 128
 Zám Mária 415, 420
 Zám Tibor 153, 415, 421
 Závada Pál 180, 181, 476
 Zelnik József 415

Zemo, August L. 366
Zempléni Ádám 415
Zimányi Tibor 415
Zola, Émile 291
Zolnay László 366
Zólyomi Tamás 48
Zombori Attila 220, 221
Zöldi László 203, 204, 465

Zsávolya Zoltán 10
Zsdánov, Andrej Alekszandrovics 13,
246 272, 273, 298, 275, 351
Zselensky Péter, T. 479
Zsille Zoltán 442, 456
Zsolt Angéla 7, 10, 123, 126, 149, 239,
287, 288, 411, 419

ABSTRACT

I approach Zsolt Csalog's œuvre (which to this day has been without a scholarly treatment) from the point of view of genre theory, not wanting to get lost in realism, sociography, non-fiction, or any other "realities" labeled with obscure technical jargons. In any event, the aim was not thematic categorization; I was working on achieving the writer's re-canonization. Referencing the words of his widow at the none-too-felicitous publication of his posthumous novel, I wished to revive the ethical and esthetic principles synonymous with the name Zsolt Csalog.

Why did genre theory specifically seem the most suitable approach? The answer can be found mostly in the provinciality of Hungarian literary history and conceptual thinking which surrounds all works with suspicion, whose genre cannot be identified exactly as to their esthetic value—in other words, anything that does not fit into the strict categories of the short story or, even more, of the highly respected novel. Hence, the primary goal of my work became to legitimize and to promote: to prove that *Parasztregény* (*Peasant Novel*) is a novel, which is based on personal perspective, to place the rest of the œuvre—at a proportionate distance from the magnum opus—among "legitimate" and "academic" works.

The chief concept behind my analysis comes from Milan Kundera, who, in his book, *The Art of the Novel*, declared with simplicity and conciseness that the novel is "[t]he great prose form in which an author thoroughly explores, by means of experimental selves (characters), some great themes of existence". It is easy to see that the Zsolt Csalog who approached his sociological research around the world with wide open eyes and with empathy, and who while transforming the language and life stories of his research subjects into novels, saw the exact same potential in these experimental selves. And this is where we can connect with another of Kundera's fundamental definitions according to which "[t]he meditative action of a novel rests on the pillars of a few abstract words. [...] A novel [...] is often no more than a long hunt after a few mercurial definitions." This latter perception led us to specific words

as the existential-ontological keys to the text: in the case of *Peasant Novel*, “peasant” or “I stayed”; in the case of *Hands Up!*, the “whore”; in the case of *I Was Prisoner of the Party*, “alienation”.

Naturally, whether I wanted to or not, I was forced to confront the relationships between genre and raw material, spoken word (phonolexeme) and written word (philolexeme)—in other words, the debate around documentarianism. It was Kundera again who led me to the solution of how to liberate the term. Specifically with the oft-quoted sentence from *The Unbearable Lightness of Being* according to which “[t]he novel is not the confession of its author, rather his examination of what human life means inside the trap that this world has become.” If we start out from *Peasant Novel*, Aunt Eszter’s identity crisis shows just such a trap: the quasi-intellectual farmer who, stubbornly and defiantly accepts and wears her peasant identity, yearns for biographical accounting and summation of her existence. More specifically, it portrays the waning days of traditional peasant culture and the intolerance of the modern “New World” (perhaps even more savage than the old one) through the lens of a single life. Aunt Eszter’s desires and fears, diatribes and silences illustrate precisely the labyrinth faced by both the individual and her world.

Above I claimed that Zsolt Csalog’s œuvre has not received scholarly examination, but this is not entirely correct. For example, Zita Sisák in 2005 wrote a superb study—albeit from an ethnographic perspective—on how living words transformed into a novel in Csalog’s hands. This essay could have saved us (and it did in a certain way) from analyzing all of the raw material off the tapes of *Peasant Novel* and the time-consuming work of comparing them with the chapters of the finished manuscript, but since I had substantially more to say about Csalog’s language than my ethnographer colleague, at the end, using *Lajos M., Aged 42* as an example, I was able to show the extraordinary difference between the recorded and the written word. Thus—hopefully, and at long last—I pulled the rug out from under all those previous claims which either naïvely or maliciously blurred the line between the audible and visible language, accusing the author that his “art”—questioning, if recorded work could even be called that—was purged during the sterile process of recording.

As it happens, it is the very creating and imagining of language that makes Csalog’s work genuine epic art, by taking the familiar and much applied raw language and life stories of documentation and employing it

to create a brand new, original vision of destiny. This by letting the read aesthetic prose hold a mirror up not only to the communicator of the data, but also to the recorder and, with a Gogolian gesture (“you are laughing at yourself”), awaken the reader to the well-known Todorovian thesis, according to which the fantastic is never in the text but is in existence. And this is true even if—especially if—Lajos Mikluszko, excavation laborer, or General Lőrinc Kána happened to have boasted to maximize their own importance, or if Mrs. Mohácsi (Aunt Eszter) is subjective about her husband’s debauchery having led to tragedy.

To summarize. I conclude that *Peasant Novel* shows the differences between the subjects of desire, speech and writing, and is an excellent illustration of how with Zsolt Csalog the documentary is not the result of the act of writing—which it should be according to the Zhdanovian-Lunacharskian plan-poetics—but “merely” the raw material, the starting point, the motivator of same. So as not to mechanically repeat that which I stated in my thesis, rather than using scholarly sources, let me bring an example from literature to shore up my premise. If we pay close attention, we will see that Magda Szabó in her *Old Fashioned Story* handles the title of the novel in the same way—referring to quotes from secondary texts in the primary text as affirmation—just as its author does in the *Notes from Peasant Novel*. And she does this not only in the introductory chapter titled *Can, with Swans*, but also in every part of the text. In addition, we meet with the same naïve-cynical, insider and outsider, points of view in the book of essays, *Outside the Circle*. It is clear that the question “Where does the author end and where does the work of art begin”, or “Where does the work end and where does the author start”, had been pondered well before *Peasant Novel*.

That being said, I am not suggesting that the narrating voices of either Szabó’s or Csalog’s subjects can easily be identified with the voice of the formerly living person; in fact, quite the contrary. I wish to demonstrate that the position of the narrator of documentary prose is unique, in many ways different from the habits of typical fiction writing, i.e., a different method of writing; for instance, it is demonstratively more self-reflexive, and yet it does not step outside the boundary of literature. Let me consider the premiere of Szabó’s *Für Elise*, at which they supposedly challenged the author about why she invented a non-existent sister named Cili, when she promised in the novel’s introduction that readers are holding in their hands the first of a two-part biography, in response,

the author took out a photo from her handbag and displayed it: “But of course my Cili exists! Here is her picture!” (This is similar to the Dani-monologues in Csalog’s *I Wanted to See the Ocean*), long after the *Für Elise* premiere, they were still speculating: Was it to purposely create a scandal, or cunning legend-creating, or could it be about something entirely different? It is my opinion that this demonstration was for no other purpose than to emphasize that the words in the introduction did not lie: we did receive “the author’s biography”, meaning that we could become eyewitnesses of a writer’s questioning through dissecting raw material fattened by history and an experimental self—of the basic tenets of life. And with this we arrive at one of the key concepts of my thesis: the confession.

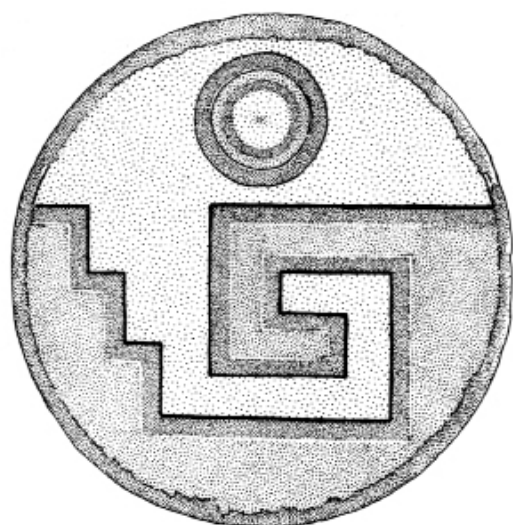
Neither Kundera’s novel, nor Csalog’s portrayal, are “its author’s confession”; yet we found the most fruitful approach to the subject through the confession theories of Augustine and Hamvas. Kundera himself does not stop at the above-mentioned declaration; he suggests that while Dante still believed that action is the doer’s self-portrait, “[o]ne of the great discoveries of the novel is the paradoxical aspect of action”. In which case, the question is: “If we cannot capture the self in action, how and where can we apprehend it?” Csalog answers this question in his own way, showing that the *inner* life of a potential hero is to be discovered and understood through his/her language and speech by an *outsider* who has been blessed with the ability to create in an authentic tongue. Only after that is the “self”-portrait or “docu-portrait” born, which of course was the product of two people, but which was “painted” into the art of fiction single-handedly.

Finally, let me say a few words about the monologue (since this will end up being the enduring genre of Csalog’s portraits). Largely thanks to the new-found fascination with oral history, many are curious about the original recordings, which served as raw material for the stories. This question receives added emphasis in one of Csalog’s statements, according to which he wishes to make “a total acoustic effect” readable in his prose portraits. Ah... but on the recordings (we had the benefit of listening to several dozen), it is not one person’s monologue, but a (not-at-all-spontaneous) dialogue, which is hobbled by the complex labyrinth of both the fact-giver’s and the documenter’s expectations and desires to be put on record. Thus, keeping in mind the excitement around the new Hungarian translation based on the original tapes of *On the Road*, also Ginsberg’s compelling alternative postscript to *Visions of*

ABSTRACT

Cody—in my paper I stuck to reading the texts, while leaving the interpretation of the tapes to others.

I posit that while this kind of approach may create a gain for the essay-writer (the artist), the literary analyst would merely get himself into debt with methodology.

TARTALOM

Előszó / 5

Egy doktori értekezés tézisei / 11

I. A REGÉNY KÖRÜL / 17

Zsolt Csalog – The Two Lives of a Hero *A Biographic and Bibliographic Essay* / 19

Személyes sorok I. (*passzáz*s) / 153

A BRG-től a regényig *Csalog Zsolt prózapoétikájának (műfaj)elméleti kérdései* / 157

II. A SZÖVEG KÖZELÉBEN / 257

Az olti tutajút *Bevezetés a Gézám!* című *Csalog-elbeszélés olvasásába* / 259

CSALOG ZSOLT: *Gézám!* / 280

„Szelíd lázadás az érvényes norma ellen” *Bevezető gondolatok Csalog Zsolt Cseréptörés-kritikájához* / 283

CSALOG ZSOLT: Lengyel Péter: *Cseréptörés Vitaindító* / 297

Bejegyzések a CS betűhöz *Csurka István levele Csalog Zsolthoz* / 302

Egy „lelkiismerettel megvert írástudó” *Avagy jegyzetek Tar Sándorról és a megrendülésről* / 306

III. A VITA HEVÉBEN / 321

Tilos felszabadítás *Előzetes és utólagos megjegyzések a Parasztregény értelmezéséhez* / 323

Levél Kenneth Cormier címére / 340

IV. A KÖNYVTÁRBAN / 355

Személyes sorok II. / 357

OSZK Kt. Fond 445 *Csalog Zsolt hagyatékának végleges naplója* / 359

Bibliográfia / 433

Névmutató / 481

Abstract / 486

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Reményi József Tamás
A borítót tervezte és a szöveget tördelte: Horányi Károly
A képeket gondozta: Láng Klára
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme